"सदानंद देशमुख यांचे समग्र साहित्य-एक चिकित्सक अभ्यास"
(Ã0¹ý¾ÖÖŸÖपासून डिसेंबर 2014 ¯ÖµÖŸÖ)

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे
´Ö¸ÖšÖß ×¾ÖÂÖµÖÖŸÖß»Ö ÃÖÖहित्य आणि ललितकला शाखे-†तर्गत
×¾Öª¾Ö“ÖÃ¯ÖŸÖß (¯Öß‹“Ö.›ß.) ¯Ö¤¾ÖßÃÖÖšÖß सादर केलेला शोधप्रबंध

संशोधक
सौ. नयना सूर्यकांत लोखंडे

मार्गदर्शक
डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो

संशोधन केंद्र
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,
गुलटेकडी, पुणे ४११०३७.

´Ö 2017

प्रमाणपत्र

सौ. नयना सूर्यकांत लोखंडे यांनी, "सदानंद देशमुख यांचे समग्र साहित्य एक चिकित्सक अभ्यास (Ã0¹⁄¾00Ÿ0पासून डिसेंबर 2014 ¯0µ0Ÿ0)" Æ0 शोधप्रबंध टिळक म0Æ0¸0Â™ x¾0ª0¯0ŠŠ0"µ00 ´0¸0Šß x¾0Â0µ00"µ00 ¯0ßएच.डी. पदवीकरिता सादर केला आहे.

Ã0¤¸ ¯0²0¬0 ´00–या मार्गदर्शनाखाली लिहिला असून तो इतर कोणत्याही विद्यापीठातील अन्य पदवीकरिता सादर केलेला नाही. Ÿ00 पूर्णपणे Ã¾0Ÿ0¡0 †0Æ.

(डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो)
¯00"00µ0
संत गोन्सालो ग00ÙÃ0µ00 ´0Æ0×¾0ª0»0µ0
¾0Ã0‡ - 401201

दिनांक : / / 2017

¯Ö×ŸÖ–ÖÖ¯Ö¡Ö

´Öß **सौ. नयना सूर्यकांत लोखंडे** µÖÖ ¯Ö×ŸÖ–ÖÖ¯Ö¡ÖÖ«Ö¸ü 'ÖÖ×ÂÖŸÖ करते की, टिळक ´ÖÆÖ¸ü¸ÖÂ™ ×¾Ö³ÖÖ¯ÖßŠÖ"µÖÖ साहित्य व ललितकला शाखे-†तर्गत मराठी विषयात ×¾Ö³ÖÖ¾ÖÖ"ÖÃ¯ÖŸÖß (¯ÖßÖ<"Ö.>ß.) ¯Ö¤¾ÖßÃÖÖŠß, "सदानंद देशमुख यांचे समग्र साहित्य एक चिकित्सक अभ्यास (सुरुवातीपासून डिसेंबर २०१४ ¯ÖµÖŸÖ)" µÖÖ ×¾ÖÂÖµÖÖ¾Ö¸¡ ´ÖÖ–ÖÖ शोधप्रबंध सादर करीत आहे. हा शोधप्रबंध मी स्वतः लिहिला असून तो पूर्णपणे Ã¾ÖŸÖ¡Ö †ाहे. आवश्यक तेथे पूर्वसूरींच्या मतांची आणि संदर्भग्रंथाची ऋणनिर्देशपूर्वक नोंद केली आहे. हा प्रबंध मी इतर कोणत्याही विद्यापीठाला कोणत्याही पदवीकरिता सादर केलेला नाही.

सौ. नयना सूर्यकांत लोखंडे

दिनांक :

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्रमांक	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
*	मनोगत	1
*	प्रस्तावना	3
प्रकरण 1 »Ö		10
	ग्रामीण साहित्य	
	†) ग्रामीण साहित्य	
	²Ö) कथनात्मक साहित्य ताÛ¢¾Öक भाग	
	क¤) कथनात्मक साहित्याचा इतिहास	
प्रकरण 2 ¸		36
	सदानंद देशमुख यांचे लौकिक आणि वाङ्.मयीन ¾µÖÛŒŸÖ´ÖŸ¾Ö	
	२.१ सदानंद देशमुख यांचे लौकिक ¾µÖÛŒŸÖ´ÖŸ¾Ö	
	२.२ सदानंद देशमुख यांचे वाङ्.मयीन ¾µÖÛŒŸÖ´ÖŸ¾Ö	
प्रकरण 3 ¸		41
	क¤Ö¤²Ö¸ß ¾ÖÖ>ì.´Öµ	
	3.1. क¤Ö¤²Ö¸ß ¾ÖÖ>ì.´Öµ : स्वरुप आणि संकल्पना	
	3.2 ग्रामीण कादंबरी ¾ÖÖ>ì.´Öµ“Ö ‡×ŸÖÆÖÃ	
	3.3 सदानंद देशमुख यांचे कादंबरी¾ÖÖ>ì.´Öµ	
प्रकरण 4 £Ö	क¤£ÖÖ ¾ÖÖ>.´Öµ	131
	४.१ ग्रामीण कथांचा इतिहास	
	४.२ सदानंद देशमुख यांचे कथावाङ्.मय	
प्रकरण 5 ¾Ö	क¤×¾ÖŸÖÖ ¾ÖÖ>ì.´Öµ	225
	५.१ ग्रामीण कवित“Ö ‡×ŸÖÆÖÃ	
	५.२ सदानंद देशमुख यांचßß कविता	
प्रकरण 6 ¾Ö	ललितगद्य	277
	६.१ प्रस्तावना	
	6.2 ´Ö¸ÖŠßß ललितगद्य	
	6.3 सदानंद देशमुख यांचे ललितगद्यलेखन	
	६.४ ललित लेखांचे वर्गीकरण	
प्रकरण 7 ¾Ö	सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातील समाजजीवन	301
	७.१ समकालीन लेखकांची पार्श्वभूमी व लेखकाचे साहित्य	
प्रकरण 8 ¾Ö	उपसंहार व निष्कर्ष	322

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश †Ã»µमुळे खेड्यातील मुख्य व्यवसाय शेती आहे. शेती ही प्राचीन व्यवसाय आहे. आदीकाळापासून मानवाने समूहजीवन स्विकारले. त्यानंतर ग्रामव्यवस्था आकारास आली. ग्रामव्यवस्थेतील रचना शेतीव्यवस्थेच्या अनुषंगाने तयार –»आहे. शेतीव्यवसायाला पूरक असा गावगाडा जन्माला आला. त्यामुळे या गावगाड्याने खेडूतांना सामावून घेतेले. सहकार्य, समूहभाव, समूहजीवन व सहजीवन यातून शेकडो वर्षे हा ¾µ¾Ã»µ ÃGरु आहे. सुरुवातीला मानवाने आपल्या जैविक गरजाच्या परिपूर्तीसाठी समूहाने शेती करायला सुरुवात केली. त्यातून त्याची अन्नाची गरज भागवली जाऊ लागली. समूह सुरक्षित –ाला. त्यामुळे त्यांच्यात भावनिक ऐक्य निर्माण –ाले. अनुभवातून, निरीक्षणातून, जीवनसंघर्षातून एक स्वतंत्र कृषीसंस्कृती निर्माण –ाली. या संस्कृतीचा केंद्रबिंदू शेती हा होता. ती कसण्यासाठी समूहाची आवश्यकता होती. त्यामुळे संयुक्त क™2¯¤-Ÿआणि ^¤µ»† »आहे. समूहात राहणे अधिक सुरक्षित असल्याने, अन्न मिळवणे, शिकार, पशुपालन, पाण्याचा शोध, संरक्षण यासाठी श्रम करणे आवश्यक होते. त्यामुळे समूहात श्रमाचे मूल्य रुजत गेले. श्रम, Ãामूह, सहकार्य यामुळे समूह भूमीशी एकरुप –ाला. व त्याला भूमीविषयी आदर वाटू लागला. त्याचे सण, उत्सव शेतीव्यवसायाशी निगडित आहेत. त्यामुळे ग्रामसंस्कृतीला स्वतंत्र व्यक्तिमत्व लाभले. नागरसंस्कृती जीवनधारेपेक्षा कृÂनिष्ठ जीवनधारेने भूमी, निसर्ग, व मानव यांना एकत्र जोडले आहे. त्यामुळे हजारो वर्षाच्या जीवनसंघर्षातून ग्रामीण मूल्यव्यवस्था आकारास आली.

ग्रामीण साहित्यलेखनाला खऱ्या अर्थाने प्रारंभ केला तो महात्मा फुले यांनी. 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथलेखनाने ग्रामीण साहित्याला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करुन दिले. त्यापूर्वी ग्रामीण जीवनाचे संदर्भ महानुभावीय साहित्यात पाहावयास मिळतात. त्या अगोदर जात्यावरील ओवीतून, लोकगीतातून ग्रामीण जीवन मौखिक स्वरुपात व्यक्त होत होते. ग´•ीवनातील वेदना, दु:ख या मौखिक साहित्यातून मांडले गेले. परंतु महात्मा फुले यांनी ग्रामीण साहित्याला लिखित स्वरुपात मांडण्याÃ प्रारंभ केला. वैचारिक कालखंडात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन घडू लागले होते. शंकर शेठ जगन्नाथ पासून गो.म. आगरकरापर्यंत अनेक समाजसुधारकांनी समाजपरिवर्तनासाठी आपले विचार मांडले. त्यांनी स्त्री, विषमता, अ–ान, अंधश्रध्दा †Ã¿µŸ ‡Ÿµ¤ ×¾Âµ¾¸¡ †¯»आणि विचार व्यक्त केले त्यापैकी महात्मा फुले यांनी मात्र शेतकऱ्याच्या जीवनाविषयी अत्यंत तळमळीने आपले विचार मांडले.

वैचारिक कालखंडानंतर ग्रामीण जीवनात –पाट्याने परिवर्तन घडू लागले. तंत्र–ान, x¾Ö–ान यांच्या प्रसाराने ग्रामीण जीवन बदलले. प्रसारमाध्यमे खेड्यांपर्यंत पोहचली. त्यामुळे ™ß.¾Æß., ™x»Ö±úÖन, वर्तमानपत्र या प्रसारमाध्यमाच्या संपर्कामुळे खेड्यात ही वैचारिक मंथन सुरु –ाले. स्वातंत्र्योत्तर काळात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. खाऊजा संस्कृती म्हणजे खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण यामुळे खेड्यात केली जाणारी शेती आधुनिक ¯Ö¤¡–Öतीने केली जाऊ लागली. अन्नधान्य पिकांवर भर देणारा शेतकरी तूर, बाजरी, ज्वारी, ÃÖµÖ±ú»Ö µÖÖ ¯ÖÖ¸¡¯Öरक पिकांऐवजी नगदी पिके घेऊ लागला त्यासाठी पाण्याचे नियोजन करुन ठिंबक सिंचन पध्दतीचा वापर करुन ऊस, द्राक्षे, डाळिंब अशी नगदी पिके घेऊन त्यांनी उत्पादन वाढविले. परंतु त्याचबरोबर रायायनिक खते, संक×रत बियाणे कीटकनाशके यांचा मुक्त हस्ते वापर होऊ लागला. जागतिकीकरणाने बाजारपेठा उपलब्ध –ाल्याने त्यांच्या मालाची विक्री होऊ लागली. त्यातून सहकारी साखर कारखाने, सोसाट्या, पतसंस्था बँका अशी सहकारी क्षेत्रे ग्रामीण भागात स्थिर –ÖÖ»Ö®.

मराठी ग्रामीण साहित्यात १९६० नंतर जे वेगवेगळे वाड्.मय प्रकार उद्याला आले त्यामध्ये ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, विद्रोही साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य असे विविध वाड्.मय प्रवाह निर्माण –ाले. त्यामध्ये ग्रामीण साहित्य वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ग्रामीण साहित्यात ग्रामजीवनाचे विविध पैलू प्रभावी‍पणे उलगडून दाखविले आहेत. ग्रामीण साहित्यातून ग्रामजीवनाचे दर्शन घडते. ग्रामीण संस्कृती कृषी‍संस्कृतीशी निगडीत असते. म्हणजे शेतकरी हा ग्रामजीवनाचा आत्मा असतो त्याला हा व्यवसाय करण्यासाठी अलुतेदार, बलुतेदार मदत करतात. प्रत्येक गावात असलेले अलुतेदार, बलुतेदार त्याला शेतीसाठी लागणारी अवजारे पुरवतात. तसेच हंगामाप्रमाणे येणारे फिरस्ते हे गावातील लोकांचे मनोरंजन करतात. तसेच मनोरंजनातून लोकजागृती करुन प्रबोधनाचे कार्य करतात. खेडे म्हटले की अलुतेदार, बलुतेदार, फिरस्ते, शेतकरी इत्यादी घटक येतात व त्यावर ग्रामसंस्कृती अवलंबून असते. ग्रामीण भागातील शेतक–याचे जीवन हे शेतीवर विसंबून असते. शेतक–यांची सारी स्वप्ने शेतीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असतात. शेतीशी संबंधित असणा–या निसर्ग, गुरेढोरे सण समारंभ या घटकांशी तो बांधलेला असतो. पोळा, पाडवा असे सण कृषी‍संस्कृतीचे दर्शन घडवितात. वर्षभर शेतक–यांबरोबर काम करणा–या बैलाला पोळ्याच्या दिवशी औताला जुंपत नाहीत त्यांच्या काबाडकष्टाविषयी कृत–ाता व्यक्त करताना शेतकरी स्वत: उपवास करतो व बैलाला हिरवी वैरण, पुरणपोळी खाऊ घालून त्याची वाजत गाजत मिरवणूक काढतो. पोळ्यासारखे सण कृषीसंस्कृतीशी निगडीत असल्याने शेतकरी उत्साहाने साजरा करतो. त्याचबरोबर निसर्गाला त्याच्या जीवनात अन्यन्यसाधारण ´ÖÆŸ¾Ö †ÖÆ. ¿ÖŸÖÖŸÖ®»Ö –ÖÖ>Ö¾Ö¸¡ ŸÖÖ प्रेम करतो. तसेच पावसाची आतुरतेने वाट पाहतो. पाऊस चांगला –ाला की तो आनं¤ß ÆÖŸÖÖ. परंतु पाऊस नसला की, चिंतातूर होतो. पाऊस मात्र त्याला हुलकावणी देतो. त्याच्या

अनिश्चितपणामुळे वारंवार पडलेल्या दुष्काळामुळे, निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकऱ्याचे जीवन अस्थिर व संघर्षमय बनते. त्यामुळे तो दैववादी बनतो. त्यांच्या आयुष्यात निर्माण –ालेल्या दैन्य, दारिद्र्य उपासमार कर्जबाजारीपणा यासारख्या समस्यांनी त्रस्त होतो. त्यावेळी त्यांच्या कुटुंबाची साथ त्याला मिळते. कुटुंबातील स्त्री घरातील सर्व कामे करुन शेतात त्याच्याबरोबरीन राबते. त्यामुळे ग्रामीण समाजजीवनात शेतकरी, कुटुंबपद–ÖŸÖß ¾Ö •ÖÖŸÖ ¯Ö¸¡¯Ö¸Ö या घटकांना महत्त्व आहे. प्रत्येक जात परंपरा या घटकांना महत्त्व आहे. प्रत्येक जात आपल्या चालत आलेल्या रुढी, परंपरा पाळत आपली संस्कृती जपते. म्हणजेच स्वातंत्र्यपूर्व काळात शेतकरी, कुट²Ö ¾Ö •ÖÖŸÖ Æ¯Ö¸Ã¯Ö¸¡ ¯Öरक असणारे तीन घटक कृषी संस्कृतीत अतिशय ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Ö होते. तरीही या काळात अनेक समस्या होत्या.

* संशोधन विषयाची निवड :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात या समस्यांचे स्वरुप भिन्न –ाले. जागतिकीकरणामुळे ŸÖ¡Ö–ानाचा प्रÃÖÖ¸¡ –ाला. त्यामुळे खेड्याचा चेहरामोहरा बदलला. शिक्षणाने सुशिक्षित नवीन ×¯ÖœÖß ŸÖµÖÖ¸¡ –ाली पण त्याचा नोकरीसाठी संघर्ष सुरु –ाला. ही नवीन पिढी श्रमप्रतिष्ठेला कमी लेखत शेतीपासून दुरावली. शेतकऱ्याच्या जीवनात नवीन समस्या उभ्या राहिल्या. राजकारणी नेते, बँक अधिकारी, सरपंच यामुळे शोषकाचा नवीन वर्ग निर्माण –ाला. त्यातून नवीन समस्या निर्माण –ाल्या. या समस्या व त्यावरील उपाययोजना याबाबतचे आत्मचिंतन मला सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यात दिसून आले. तसेच स्वत: शेतात राबून ग्रामीण परिसरातील समस्याचे केलेले सूक्ष्म अवलोकन, त्यातून प्रकट –ालेली संवेदनशीलता त्यांच्या साहित्यातून जाणवली म्हणून सदानंद देशमुख यांच्या समग्र साहित्याचा अभ्यास करण्याचे मी निश्चित केले.

महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' मध्ये शेतकऱ्याच्या सत्य स्थितीचे वर्णन केले. त्यानंतर मात्र शेतकरी जीवनाचे चित्रण करताना त्यांना येणाऱ्या अडचणी, जीवनसंघर्ष शेतीव्यवसायातील समस्या यावर चिंतनपर लेखन –ाले नाही. ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार –ाल्यावर शेतकऱ्याची मुले उच्चशिक्षित –ÖÖ»ÖÖß. ¿ÖŸÖÖßŸÖ ¸ाबणारे हात कसदार साहित्याची निर्मिती करु लागल. शिक्षित –ाल्यामुळे आत्मभान आलेली ही मुले शेती व्यवसायातील अपयशाची वेदना, दु:ख, जाणीव आपल्या साहित्यातून व्यक्त करु लागले. सदानंद देशमुख यांनी आपल्या साहित्यातून जागतिकीकरणानंतर बदललेल्या ग्रामव्यवस्थेचा उपेक्षितांच्या दु:खवेदनेचा, ग्रामवास्तवाचा वेध घेतला आहे. ग्रामवास्तव मांडताना ग्रामीण परिसरातील सद्यस्थितीतील समस्या, विवंचना, उपेक्षित जीवन, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रध्दा इत्यादी समस्यांची जाणीव करुन दिली आहे. त्याचबरोबर कृÂÖßसंस्कृतीची पड–Ö›¡ ¾Ö नवशिक्षितांच्या संघर्षाचे चित्रण एका मूलात्म दृष्टिकोनातून केले आहे. कृÂÖßसंस्कृतीच्या

¯Ö›¡–ाडीचा आलेख एकोणि◌ंसशे नव्वदनंतर अधिकच तीव्र –ाला. अस्मानी व सुल्तानी संकटानी ग्रासलेल्या शेतक¬यांनी आत्महत्येचा मार्ग निवडला त्यामुळे ग्रामव्यवस्थेतील या परिवर्तनाकडे सगळ्याचे लक्ष वेधले गेले. या कालावधीत सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यातून ग्रामीण वास्तव वाचकांसमोर मांडले. मी स्वत: कृÂÖßसंस्कृतीच्या परंपरेची पाईक असल्याने त्यांच्या साहित्यकृतीतून व्यक्त –ालेल्या जाणिवेशी संवेदनशीलतेने जोडले गेले. विशेषत: बारोमास कादंबरीतील शेतकरी कुटुंबातील आर्थिक विवंचना मी स्वत: अनुभवली आहे. तसेच तहान मधील पाण्याच्या दुष्काळाचे परिणाम भोगले आहेत. त्यांच्या साहित्यातील अनेक व्यक्तिरेखा ´ÖÖ–या जीवनातील व्यक्तिरेखांशी समानधर्मी असल्यामुळे सदानंद देशमुख यांच्या समग्र साहित्यकृतीचा एकत्रित अभ्यास करण्याच्या जि–ासेतून मी सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याची निवड मा–या संशोधनकार्यासाठी केली.

* संशोधनाची गरज :

जागतिकीकरणानंतर ग्रामव्यवस्थेत व कृÂÖßसंस्कृतीत काही सकारात्मक बदल –ÖÖ»Ö. गावात शिक्षणाचा प्रसार –ाला, नवीन ŸÖ¡Ö–ान आले, शेती यांत्रिक –ÖÖ»Ö®, Ÿµ¨ÖÖ“Ö²Ö¸Ö²Ö¸¡ ग्रामपंचायतीमुळे राजकारणही आले. त्यामुळे ग्रामव्यवस्थेचा चेहरामोहराच बदलला. ग्रामसंस्कृतीतील अलुतेदार, बलुतेदार यांचे महत्त्व कमी –ाले. अनेक व¤Ö¾ÖÃÖÖµÖ 2Ö¤¡ ¯Ö›¡»Ö. यंत्रामुळे रोजगार कमी –ाले. सरकारी योजनांमुळे, राजकारणांमुळे, निवडणूकांमध्ये भ्रष्टाचार बोकाळला, शिक्षणक्षेत्र, सरकारी अधिकारी, सावकार, पतपेढी यांच्या रुपात नवीन शोषकÖ“Ö®ß पिढी उदयाला आली. या पिढीशी भूमिनिष्ठांचा जीवनसंघर्ष सुरु –ाला. त्यामुळे सदानंद देशमुखांसारखे संवेदनशील लेखक अधिक अस्वस्थ –ÖÖ»Ö. Ÿµ¨ÖÖ“µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµ¨ÖÖŸÖ®ß»Ö आत्मचिंतनातून ही संवेदनशीलता प्रकर्षाने जाणवू लागली. ग्रामीण परिसरातील बदलत्या वास्तवाचे भयावह चित्रण त्यांच्या साहित्यातून होत होते. त्यांचे लेखन चिंतन, आत्मनिष्ठा, संवेदनशीलता इतर ग्रामीण लेखकांपेक्षा वेगळे होते. ते वैविध्यपूर्ण असून त्यात पर्यावरणीय Ã֟¾Ö¤¨नेचे साहचर्य होते. कृÂÖßनिष्ठ मूल्यजाणिवांचे भान होते. सामाजिक व सांस्कृतिक समाजवास्तव त्यांच्या साहित्यातून मांडले जात होते. शेतक¬या“µÖÖ ÃÖ´ÖÃµ¨ÖÖ“ÖÖ ¾Ö¬Ö ‘Öऊन त्यावरील उपाययोजनाही त्यांच्या साहित्यातून मांडल्या जात होत्या. साहित्य आणि समाजाचा अन्योन्य संबंध असल्यामुळे व बदलत्या समाजवास्तवाचे विविध संदर्भ सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यकृतीतून येत असल्यामुळे त्यावर कृ¿ÂÖßनिष्ठ जाणिवेतून संशोधन होणे आवश्यक वाटत ÆÖŸÖ. Ÿµ¨ÖÖ“µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµ¨ÖÖŸÖ®ß»Ö ¾µ¨ÖŒŸÖ –ालेल्या ग्रामीण समाजातील वास्तवाचा वेध घेण्यासाठी त्यावर संशोधन करावे असे वाटले. म्हणून सदानंद देशमुखांच्या समग्र साहित्याची संशोधनकार्यासाठी निवड केली आहे.

* संशोधनाचे महत्व :

१९९० नंतर जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण परिसरात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन –ÖÖ»Ö. µÖÖ बदलासोबत ग्रामव्यवस्था, मूल्यव्यवस्था, कृषीसंस्कृती, संस्कारहीनता, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, गुन्हेगारी, दारिद्र्य इ. अनेक नवीन प्रश्न निर्माण –ाले. या प्रश्नांमुळे ग्रामीण पर्यावरणावर परिणाम –ाला. राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, यांत्रिकीकरण यांचा ग्रामव्यवस्थेत शिरकाव –ाला व त्यामुळे अनेक क्षेत्रांवर त्यांचा विपरीत परिणाम –ाला. जातीयता, धर्मांधता, सावकारी पा¿Ö, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रध्दा सरकारी योजनेतील भ्रष्टाचार, शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, दुष्काळ, नापिकी, पाणीटंचाई, रासायनिक खतांचा अयोग्य वापर, पर्यावरणाचे असंतुलन, सुशिक्षितांची बेरोजगारी, नातेसंबंधातील कटुता व विसंवाद. शिक्षणसंस्था, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद यातील बिघडलेले राजकारण, अस्मानी सुल्तानी संकटे, त्यातून –ालेल्या शेतक-यांच्या आत्महत्या या दुष्टचक्रात ग्रामीण जीवन उद्-¾ÖÃŸÖ –ाले. ग्रामजीवन व ग्रामसमूह उद्ध्वस्त –ÖÖ»ÖÖ. Ÿµ֐"µÖÖŸÖß»Ö श्रमप्रतिष्ठा, एकात्मता भंग पावली. नवीन पिढीला चंगळवादी वृत्तीने पोखरले तरीही त्यांचा जीवनसंघर्ष सुरुच राहिला. समाजातील या बदलाचे पडसाद कमी अधिक प्रमाणात महाराष्ट्रातील ग्रामीण साहित्यिकांच्या साहित्यातून उमटले. सदर संशोधनातून आजची बदलती सामाजिक व्यवस्था व जागतिकीकरण यांचा एकूणच मूल्यसंस्कृतीवर –ालेला परिणाम अभ्यासता येईल. ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीचे स्वरुप त्यातील बदल लक्षात येईल. सामान्य, ग्रामीण व दलित माणसांच्या वेदनांची समाजाला जाणीव होईल. तसेच शहरीकरणामुळे ग्रामीण ´Ö»µÖ¾µÖ¾ÖÃ£Ö»ÖÖ 2ÖÃÖलेला धक्का समाजाला योग्य, पोषक आहे का? याचा विचार करता येईल. त्यांच्या साहित्यातील विषयातून समाजाचे प्रबोधन होत आहे का? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यास मदत होईल. ग्रामीण साहित्याचे आधुनिक बदललेले स्वरुप त्यातून व्यक्त होणारी समाजिक बांधिलकी समजून घ्यायला मदत होईल. सदानंद देशमुख व त्यांच्या समकालीन ग्रामीण लेखकांच्या साहित्यातील वेगळेपण याची तुलना करता येईल.

* ÃÖ¿ÖÖ¬ानाची ^x§Â™ :

जागतिकीकरणानंतरच्या या परिणामांची जाणीव सदानंद देशमुख यांनी आपल्या साहित्यातून करुन दिली. त्यांच्या समग्र साहित्याचा अभ्यास करताना काही उद्दिष्टे समोर Š¾Ö»Ö»ÖÖß ÆÖŸÖß.

1) ग्रामीण साहित्यनिर्मितीमागील कारणे शोधणे.
2) ग्रामीण साहित्यिक सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यनिर्मितीतील वेगळेपणाचे स्वरुप स्पष्ट करणे.
3) सदानंद देशमुख यांच्या वास्तवपूर्ण लेखनशैलीचा परिचय व चिकित्सकअभ्यास करणे.

4) लेखक, प्रदेश आणि सामाजिक जीवनाचा अभ्यास, व्यक्तिरेखांच्या आधारे मानवी प्रवृत्तीचा अभ्यास या संदर्भातील कादंबरीचा वाङ्.मयीन अभ्यास व्यक्तिरेखांचा मानसशास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास अर्थकेंद्रित राजकारण, समाजकारण, त्यातील मानसिकता यांचा अभ्यास आणि कथात्म साहित्यातील भाषिक उपयोजनाच्या आकृतिबंधाचा अभ्यास करणे असा आहे.

5) सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यातून –ालेल्या कृषीसंस्कृतीच्या मूल्य जाणिवेचे स्वरुप तपासून पाहणे.

6) स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या ग्रामीण स्थित्यंतराचा अभ्यास करुन त्या स्थित्यंतराचा सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यकृतीतील अनुबंधाच्या संदर्भात शोध घेणे.

7) ¿ÖŸÖß¾µß¾ÖÃातील समस्याचा वेध घेणे.

8) लेखक, लेखकाची भूमिका, भूमी व भूमिका यांचा अनुबंध शोधणे त्यातून लेखकाच्या लौकिक जीवनाचा व साहित्यकृतीचा शोध घेणे.

9) कथा, कविता, कादंबऱ्याच्या आशयसूत्रांचा वेध घेऊन शेती, शिक्षण, सहकार आणि राजकीय व्यवस्थेचे बदलते स्वरुप तपासून पाहणे.

10) कृषीसंस्कृती मूल्यव्यवस्थेवरील प्रभाव व परिणामाचे स्वरुप तपासून पाहणे ‡Ÿµ¤ß संशोधनाची उद्दिष्ट्ये समोर ठेवली होती.

* संशोधनाची सर्वेक्षण पद्धती :

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने खालील संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

१) चरित्रात्मक समीक्षा पद्धती.

२) ऐतिहासिक समीक्षा पद्धती.

३) मानसशास्त्रीय पद्धती.

4) Ã´ •¿Ã¡ßµ¯ ¤¡–ŸÖß.

५) प्रत्यक्ष मुलाखत व क्षेत्रभेट

* संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

सदानंद देशमुख यांच्या समग्र साहित्यकृतीतून व्यक्त –लेल्या कृÂßनिष्ठ संवेदनशीलतेचा, आत्मचिंतनाचा, बदलत्या ग्रामजीवनातील वास्तवतेचा अभ्यास करण्यासाठी ±ÚŒŸ Ÿµ“µ सुरुवातीपासून डिसेंबर २०१४ पर्यतच्या साहित्याचा कादंबरी, कथासंग्रह, कवितासंग्रह, ललितगद्य इत्यादीचा अभ्यास करुन त्यांच्यातील संवेदनशील लेखक समजावून ‘ŸÖ»ß †Æ. सदर संशोधन सुरु असताना २०१६ मध्ये प्रकाशित –»µß Ÿµ“µ "“ß´Ö¸Ö'

वâ€Ö¤²Ö¸ß“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö ŸµÖÖ“µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖß»Ö ÃÖ•Öनशीलतेच्या आकर्षणामुळे प्रस्तुत प्रबंधात केला †ÖÆ. प्रस्तुत प्रबंधात त्यांच्या पुढील साहित्यकृतींचा अभ्यास केला आहे.

१) कादंबरी - तहान, बारोमास, चारीमेरा

२) कथासंग्रह - अंधारबन, लचांड, महालूट, उठावण, रगडा, खुंदळघास, गाभुळगाभा

३) कवितासंग्रह - गावकळा

4) »Ö×»ÖŸÖ¬Öa - भुईरिंगणी

प्रस्तुत संशोधनात उपेक्षितांच्या जीवनाचा, त्यांच्या शोषकवर्गाचा शोध घेतलÖ †ÖÆ. कादंबरी वाड्.मय प्रकारातील लेखकाची जीवनदृष्टी, त्यांनी कृÂÖßसंस्कृतीचा, ढासळलेल्या मूल्यव्यवस्थेचा नव्याने घेतलेला शोध सामाजिक चळवळीतील त्यांचे स्वानु३Ö¾Ö, जागतिकीकरणाचे कृÂÖß¾µÖ¾ÖÃ£Ö¾Ö¸ß»Ö ¯Ö३ÖÖ¾ÖÖ“Ö ¯Ö>ÃÖÖ¤ ŸµÖांच्या साहित्यातून उमटले आहेत. लेखकाच्या भूक्षेत्राचा साहित्याला आधार असल्याने तेथील बोलीभाषेचे भाषिक उपयोजन साहित्यातून आले आहे.

सदानंद देशमुख यांनी भूमिनिष्ठ जाणिवेतून विदर्भाचा पाणीटंचाईचा प्रश्न तहान मधून मांडलेला आहे. तहान कादंबरीच्या मनोगतात ते म्हणतात, "पाणीटंचाईच्या भयÖानक दिवसात केवळ मानवी जीवनच होरपळून निघत नाही. तर या ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य घटक †Ãाणारे शेते, गुरे-ढोरे, पशुपक्षी व प्राणी यांनाही या अभावग्रस्त परिस्थितीची फार मोठ्या प्रमाणात –ÖÔ¦ ¯ÖÆ“ÖŸÖ".

'तहान' कादंबरीत विदर्भाचा पाणीटंचाईचा भीषण प्रश्न तर ×“Ö¡ÖßŸÖ केलेला आहेच; पण वâÂÖßसंस्कृतीत असलेली श्रमनिष्ठा हे मूल्य नाकारुन गावातील लोकांना पाणी विकण्याचा व्यवसाय करणारा बबन शेवाळेच होणारे अध:पतन दर्शविले आहे. पाणी विकून –Ö™¯Ö™ ¯ÖÃÖÖ कमावणाऱ्या बबनचा नागरशरण अर्थकेंद्रित व्यवहार सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत चि¡ÖßŸÖ केला आहे. समूहभाव, सहानुभाव नाकारुन शहरासारखे आŸ´Öकेंद्री होणे कृषßसंस्कृतीला मान्य नाही त्यामुळेच या कादंबरीतील नायकाचा बबनचा मूल्य-ह्रास होतो ही भूमिनिष्ठाची जीवनधारणा सदानंद देशमुखांच्या साहित्यातून व्यक्त होते. तसेच त्यांनी बारोमास या कादंबरीतून विदर्भाच्या शेतीची आणि भूमीच्या मालकाची शोकांतिका मांडली आह¦. µÖÖ कादंबरीतील कोरडवाहू शेतावर जगणारा शेतकरी आत्महत्येला प्रवृत्त होण्यापर्यंतचा त्याचा प्रवास वेधकपणे चित्रßित केला आहे. त्यातून विदर्भातील भूमीचे दु:ख व कृÂÖßसंस्कृतीच्या जीवनधारेणवर ओढवलेले अरिष्ट हे प्रभावीपणे मांडण्यात सदानंद देशमुख यशस्वी ठरले †ÖÆŸÖ.

प्रकरण पहिले

अ) ग्रामीण साहित्य

* ग्रामीण साहित्याची ¯ÖÖ¿½Ö³Ö´ÖßÖ :-

मराठी साहित्यधारेत दोन परंपरा दिसतात. एक अभिजात, दुसरी लोकसाहित्य ¯Ö¸¯Ö¸Ö. लोकसाहित्य खेड्यापाड्यात ग्राम संस्कृतीने जन्माला घातले. ते प्रामुख्याने मौखिक आणि नाट्यानुकूल होते. स्वाभाविक व रसरशीत होते. अभिजात परंपरा ही नागरवासियांची होती. ×तच्यात कृत्रिमता, नियमब¤-Ö अलंकृतता होती पण तिला राजाश्रय होता. या उलट जानपदाचे साहित्य लोकाश्रयावर वाढत होते, जगत होते. पण ते समग ÃÖ´ÖÖ`जाचे होते. पोवाडा, अभंग, लावणी आणि ओवी, भारुड, बखर, लोकगीते, स्त्रीगीते, कहाण्या इत्यादी वैÆ½Ö¬µÖ ŸµÖÖ“µÖÖŸÖ होते. आधुनिक साहित्याचा संबंध फक्त पांढरपेशा वर्गापुरता मर्यादित राहिला. मुद्रणकलेमुळे ŸÖ¸ ŸÖ ±úŒŸÖ वाचनीयच उरले. श्रवण, दृश्य इत्यादी त्यांचे सामर्थ्य लोप पावले आणि साहित्य केवळ साक्षरांची मिरÖÃÖ¤Ö¸ß Š¸»Ö.

१९२० नंतर गांधीयुगाचा प्रारंभ –ÖÖ»ÖÖ. 'खेड्याकडे चला' असा गांधीजींनी संदेश दिला. परिणामी १९२५ पासून ग्रामसंस्कृतीचे, कृÂÖßवलाचे जीवनदर्शन घडविणारे ग्रामीण साहित्य ´Ö¸ÖŠß ³ÖÖÂÖŸÖ निर्माण होऊ लागले. प्राचीन वाङ्.मयÖŸÖ Æ‡ या साहित्याच्या खुणा आपल्याला सापडतातच. ग्रामीण कथेची बीजे लोककथांच्या मधून मोठ्या प्रमाणात आढळतात. '¯Ö“ÖŸÖ¡Ö' आणि 'इसापनीती' मधूनही मोठा साठा आपल्याला मिळतो. महानुभाव साहित्यात ही बीजे भरपूर आहेत. विशेषत: दृष्टांत पाठातील कथा ही मराठीतील पहिली ग्रामीण कथा आहे. संत एकनाथांनी अध्यÖŸ´Ö निरुपणासाठी आपल्या ³Ö¸रुडामधून ग्रामव्यवस्थेचा, ग्रामीण वातावरणाचा, मनोविश्वाचा वापर प्रभावीपणे केलेला जाणवतो. महात्मा फुले यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' ¸ µÖÖ´Ö¬µÖÆß Æ¸ ²Ö¦•Ö ÃÖÖ¯Ö›ŸÖ.

* ग्रामीण साहित्याचे विशेष स्वरुप व व्याख्या :-

नागनाथ कोŸŸÖÖापल्ले म्हणतात, "ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण ÃÖÖ×ÆŸµÖ" कितीही परिवर्तन –ÖÖ»Ö ŸÖ¸ß वÖÂÖßकेंद्रित रचना हे ग्रामसंस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य राहील यात शंका नाही.

ग्रामीण संस्कृती शेतीशी निगडीत असल्यामुळे ती निसर्ग सन्मुख असणार हे ^'Ö›¸ †ÖÆ. वÖÂÖßकेंद्रित समाजरचनेचे निसर्गन´Öुखत्व एकूण जीवन रचनेला आकार देणारे

असल्यामुळे ग्रामीण माणसाचे स्वत:चे असे लोकमानस असते. एकत्र कुटुंबपद्धती व्यवसायाला आवश्यकच असते. त्यामुळे परंपरा, रुढी, रीतीरिवाज सांभाळण्याची प्रथा, गावगाड्याला बांधलेली असा क्रम असतो. परंपरा, जातीच्या परंपरा, गावड्याची बांधणी या सगळ्यातून ग्रामीण व्यक्तीची मनोरचना घडते. नागनाथ कोत्तापल्ले ग्रामीण साहित्याबद्दल लिहिताना म्हणतात - "ग्रामीण साहित्य हे व्यक्तिकेंद्रित तर असतेच पण त्या व्यक्तिमत्वाच्या जडणघडणीत कारणीभूत संस्कृती त्या संस्कृतीने निर्माण केलेले लोकमानस या संस्कृतीसाठी निर्माण झालेला गावगाडा इ. घटक जबाबदार असल्याने त्या व्यक्तिमत्वाला केंद्रस्थानी ठेवून साहित्य लिहित असताना उपरोक्त घटक सहजपणे ध्वनित होत जातात आणि त्यातूनच ग्रामीण साहित्य आकार घेते." [1]

"ग्रामीण नेतृत्व, ग्रामीण कार्यकर्ता, ग्रामीण पुढारी यातला ग्रामीण हा शब्द बहुजन मराठी समाजासाठी या अर्थाने वापरला जातो. पण ग्रामीण साहित्य यातला ग्रामीण हा शब्द अशा राजकीय संकुचित अर्थाचा नाही. "ग्राम ग्रामालगतच बाहेर राहणारे पूर्वास्पृश्य तसेच रानावनात राहणारे आदिवासी भारतीय आणि त्यांचे जीवन हे ग्रामीण या विशेषणात अभिप्रेत आहे. या सर्वाची संवेदना ज्यात व्यक्त होते ते ग्रामीण साहित्य" [2] असा ग्रामीण साहित्य या शब्द प्रयोगाचा अर्थ आहे असे आनंद यादव यांनी स्पष्ट केले आहे. पुढे ते असेही म्हणतात की,

"खेड्यातील वा ग्रामातील कोणत्याही प्रसंग घटनांच्या आधारे ग्रामीण कथा-कांदबरी सुचलेली असली तरी तिच्यातून व्यक्त होणारी संवेदना ही अस्सल ग्रामीणतेची असली तरच ती कथा कांदबरी ग्रामीण होऊ शकेल. " [3]

द. त्ता भोसले यांना वाटते की, साहित्याचे ग्रामीणत्व साकार होण्यासाठी हेतूकल्पना ग्रामीण असणे महत्वाचे असते. "एखाद्या साहित्य कृतीतील पात्रे, प्रसंग, घटना, निसर्ग, ग्रामीण जीवनातले असले तरी 'हेतू कल्पना' ग्रामीण नसेल तर त्या गोष्टी सजावटी सारख्या ठरतात. ही घटक साधने शरीर असन हेतूकल्पना आत्म्यासारखी असते. " [4]

"खेडेगाव तेथील जीवन पद्धती, तेथील रीती, शेती, निसर्गाशी असलेला घनिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली प्रादेशिक वैशिष्ट्य, यामुळे मानवी जीवनाला त्याच प्रदेशानुसार पडलेल्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक -ानविषयक मर्यादा व त्यातून उद्‌भवणारे प्रश्न व समस्या इत्यादी गोष्टीनुसार अनुभूतीतून जन्माला येते." [5] ही आनंद यादवांनी केलेली ग्रामीण साहित्याची व्याख्या जीवनसंबद्धता स्पष्ट करणारी आहे. असे अरविंद कुलकर्णी म्हणतात. तर गो.म.कुलकर्णी अशी तक्रार करतात. "ग्रामीण साहित्याचा, अंतरंगाचा आणि बहिरंगाचा त्यातील आशयाचा व आविÂकाराचा वेध घेताना यादवांचे विवेचन कथाकेंद्री होते. परिणामी ग्रामजीवनातील कथाबाह्य घटक दुर्लक्षित राहतात. " [6]

सदा कऱ्हाडेंच्या मते, "ग्रामीण जीवन ते जीवन जगणारा माणूस आणि त्याचे सुखदु:खात्मक अनुभव हा ज्या साहित्याचा आशय आहे ते साहित्य ग्रामीण साहित्य. " [7]

ग्रामीण साहित्याच्या या व्याख्या अभ्यासल्या तर त्यावरुन समीक्षकांना अभ्यासकांना ग्रामीण साहित्यात काय अपेक्षित आहे हे समजते. तेव्हा ग्रामीण साहित्याची अशीही व्याख्या करता येईल.

"कुटुंब, जात, व गावगाडा या तीन घटकांनी ग्राम जीवन नियंत्रित होते. तिथले लोकमानस देवभोळे निसर्गशरण असते. यांत्रिक सुखसोयी सुविधांपासून ते पारखे असते. संस्कृती परंपरेचा पगडा त्यांच्यावर जबरदस्त असतो. तेव्हा गावकुस व त्या बाहेरÆी जगणारे अशा खेडूÿ जीवनाचे चित्रण त्यांच्याच दृष्टिकोनातून घेतलेले अनुभव, त्यांचे आचार, विचार, समस्या ज्या साहित्यात येतात ते ग्रामीण साहित्य" अशी ग्रामीण साहित्याची व्याख्या करता µ‡»..

ग्ÿ´णि साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात आलेला निसर्ग. आपल्या साहित्याचा ग्रामीणतेचा स्पर्श ¾ चेहरामोहरा प्राप्त व्हावा असे वाटणाऱ्या प्रत्येक लेखकाने त्या परिसरातील निसर्गाचा आपल्या निर्मितीत सुरेख वापर केला आहे.

द. ता. भोसले म्हणतात, "ग्रामीण जीवनाला सर्वागांनी लपेटणारा आणि त्याला घडविणारा हा निसर्ग ग्रामीण साहित्यात सर्वागानी अवतरला तरच त्या साहित्याला आपोआपच ग्रामीणत्व प्राप्त होते, अन्यथा नाही. " [8]

ग्रामीण साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्ये म्हणजे साहित्याची भाषा, Æß 3ÿÂ ही बोलीभाषेचा समावेश असल्याने अधिक जिवंत तसेच अधिक रसरशीत वाटते, लोकांच्या मनाला जाऊन भिडते. तसेच ती वाचकांच्या मनाला जाऊन भिडते उदा. संपूर्ण ग्रामीण भाषेत »Æ»µ "¯"Ô' , 'ग्Ÿ¾Ô' या सारख्या कलाकृती त्यामुळे ग्रामीण साहित्याची भाषा हे मुख्य वैशिष्ट्य असते.

* ग्रामीण साहित्य चळवळीचा इतिहास :-

१९४५ नंतरच्या काळात साहित्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला. विशेषत: Ã¾Ÿ¡µनंतरच्या पंधरावीस वर्षाच्या काळात मराठी साहित्यात नवीन प्रवाह निर्माण –». ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीने ग्रामीण तरुण सृजनशील, संवेदनशील मनाला अतर्मुख केले, †Ÿ´भान दिले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात सुशिक्षित –»» Ã¾¤नशील, सृजनशील तरुण पिढी आपले जीवनानुभव शब्दांकित करु लागली. जाणत्या संवेदनशील मनाला उच्चवर्णीय समाज निम्नस्तरातील समाजाचे शोषण करतो तसेच शहरातील माणसे ग्रामीण दीन दुबळ्या दऱ्याखोऱ्यातून राहणाऱ्या माणसांचे शोषण करतो हे जाणवले. त्या संदर्भ शोधनात त्यांना आधार सापडला तो महात्मा फुल्यांच्या, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्Ÿ £, परिवर्तनवादी विचारवंतांचा, परिवर्तनवादी पुरोगामी विचारांच्या चळवळी या सुध्दा याच महान विभूतींच्या विचारांनी भार¾»µ ÆŸµ. "[9]

आपल्या समाजासाठी लेखणी हाती घ्यावी. आपल्या व्यथा, वेदनांना श्ö²¤¦²ö¤-ö केले पाहिजे अशी उर्मी त्यांच्यात निर्माण –ाली त्यातूनच दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, जनसाहित्य, स्त्री साहित्य इत्यादी प्रमुख प्रवाह साहित्यात निर्माण –ÖÖ»ö.

>ö. ²ाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर आधारित अशी दलित चळवळ प्रथम निर्माण –ाली. आणि वर्णव्यवस्थेने दलितांना शुद्र लेखले. मानवी हक्कांपासून दूर ठेवले. अशा ÃÔ´ÖÖजाला माणूस म्हणून प्रतिÂŠßत करणे µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖÖ»ÖÖ ¯ÖÆÖ´ö ´ÖÆŸ¾ÖÖ“ö ¾ÖÖ™»ö. ¤¦×»ÖŸö साहित्यापाठोपाठ ग्रामीण साहित्याची चळवळ निर्माण –ाली. आपल्या देशातील बहुसंख्य जनता खेड्यात राहते. खेड्यापाड्यातून, द¬याखो¬यातून राहणा¬या लोकांचे प्रश्न व त्यांचे जीवन शहरी, मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा, उच्चवर्णीयांच्या जीवनापेक्षा अनेकपटीने अभावग्रस्त आहे. या समाजाचे शोषण करणारा समाज उच्चवर्णीय व शहरात राहणार आहे याकडे महात्मा फुले यांनß लक्ष वेधले. ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रस्थानी शेतकरी आहे. कारण शेती हा मुख्य व्यवसाय. शेत पिकले तर आबादी, न पिकले तर नाश हे ग्रामीण जीवनाचे सूत्र. शेतकरी स्वतःच स्वतःच्या ¤¦¤शेला कसा कारणीभूत ठरतो व त्याला स्वतःला आत्मभान होण्यासाठी व शासनाने त्याकामी मदत करावी असे अत्यंत ŸÖर्कसंगत विचार महात्मा फुल्यांनी त्यांच्या 'शेतक¬यांचा असूड' µÖÖ ग्रंथात मांडले या ग्रंथात शासकीय कर्जधारक शेतक¬यांच्या दैन्य†¾ÖÃ£Ö“ö Ÿµ֓µÖÖ ÆŸÖ²ö»ö मनोवस्थेतील वास्तवदर्शी चित्रमयी वर्णन केले आहे. त्यामधून महात्मा फुल्यांच्या ठिकाणी सुप्तावस्थेतील असलेल्या लेखकाची ओळख पटते. आधुनिक ग्रामीण साहित्याची ²ÖßÖ• ¯Ö×Æ»µÖÖ¤ö ×¤ÃÖŸÖÖŸÖ. ŸÖß µÖÖ 'शेतक¬यांच्या असूड' ´Ö¬µÖ“ö.

आजच्या ग्रामीण साहित्याला व त्यांच्या चळवळीला महात्मा फुल्यांच्या बरोबर राजÂÖá ¿ÖÖÆ ´ÖÆÖ¸Ö•Ö, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांचे अधिष्ठान आहे. काळाच्या पातळीवर ग्रामीण माणसाचे गरीब, कष्टकरी, शेतकरी माणसाचे शोषणकर्ते बदलू लागले आहेत. मूळचा खेडूत खेड्यातून असलेल्या लोकश्ÖÖÆß“µÖÖ नावाखाली राजकारण करुन विविध सत्तास्थाने, अर्थस्थाने बळकावणारा हा शोषक वर्ग आहे. तो अधिक धूर्त, अधिक चाणाक्ष व नीती अनीतीचा अवलंब करणारा आहे. या उद्रेकाचा सूर १९७५ नंतरच्या ग्रामीण साहित्यात उमटू लागला आणि १९९०-९२ च्या काळातील ग्रामीण साहित्याने गांभीर्याने विद्रोहाचा सूर आळवला. ग्रामीण माणूस शहरात जाऊन –ÖÖ¯Ö>¯Ö¼ßŸö राहिला तरी त्याची मानसिकता बदलली नाही. शहरात येऊन उप¬यासारखे जीवन जगणारा सामान्य माणूस अखेर शोषितच ठरतो. म्हणून या ग्रामीण शोषित माणसाचे चित्रण करणारे ग्रामीण साहित्य या सर्व नवप्रवाहात अधिक समर्थ असण्याची गरज आहेत

1960 ÃÖÖ»ÖßÖ ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ राज्याची स्थापना –ाली. भाषावार प्रांत रचनेच्या प्रयोगामुळे मराठी भाषिकांचे वेगळे राज्य स्थापन –ाले. त्या त्या प्रांतातील राजकीय आकांक्षा असणारी मंडळी राजकारणात उतरली ही सत्ताधारी मंडळी खेड्यापाड्यातून आणि शेतक¬यांच्या घरातून

आलेली त्यामुळे सामान्य ग्रामीण माणसांचे प्रश्न आणि दु:खभोग त्यांच्या परिचयाचे होते. परंतु त्यांची निराशा –ाली. काळाबरोबर नवे-जुने प्रश्न उफाळून येत राहिल्ö, ¾ööœŸö ¸ö×Æ»ö. ग्रामपातळीवरचे अनेक छोटे-छोटे धंदे व व्यवसाय मोडित निघाले. इलेक्ट्रिक मोटार, ऑईल इंजिन, ट्रॅक्टर इ.मुळे शेतöवरचा मजूरवर्ग कमी –ाला. दुसऱ्या बाजूने शिक्षण खेड्यापाड्यात वö ÃÖ´öö•öö"µöö ÃÖ¾ÖÃŸö¸ö¯ö¡ö¯ö¡ö¯ö¡öत पोहचल्याने शिकून शिक्षित –ालेल्या तरुणांना त्यांना करता येतील, असे व्यवसाय व नोकऱ्या मिळत नसल्याने बेकारी वाढली. वाढत्या लोकसंख्येला लोकांच्या †–ानामुळे आळा घालणे कठीण –ाले आणि त्यामुळे दारिद्र्यात अधिक भर पडली. सत्तेच्या अतिलोभामुळे राजकारण ¿ö¤-ö राहिले नाही. गटö-तटाचे व धर्माचे राजकारण सुरु –ाले. यातून जातीयवाद बोकाळला.

शिक्षण आणि लोकशाहीचा विस्तार एव्हाना समाजाच्या अनेक घटकांपर्यत पोहचला होताच. निरनिराळ्या खेड्यापाड्यातील, खेड्याबाहेरील, डोंगर दऱ्यातील लोक, दलित, भटके, विमुक्त, आदिवासी यांना आत्मभान येऊ लागले. शेतकरी कामगार आणि स्त्रिया यांच्यामध्येही ÃÖ‘ÖÂÖö»ööö ×ÃÖ¤-ö होण्याइतपत जागृतßी निर्माण –öö»öß. ÃÖ´öŸöö, Ãवातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता या मानवी मूल्यांची जाण असल्यामुळे राष्ट्र, समाज आणि व्यक्ती यांच्या जीवनात क्रांतिकारक बदल होऊ लागले. आजवर मूळ राहिलेले, अनेक दबलेले स्वर, मुखर –ाले. समाजात काहß ´ÖÆŸ¾öö"µöö ÙÃ£ÖŸµöतरास कारणीभूत ठरणाऱ्या घटना घडत असतात तेव्हा त्या घटनांचा साक्षीदार असणारा संवेदनशील मनाचा लेखकाने सामाजिक संघर्षाने त्यामागील तत्व–ानाचे शब्दरुप †ö¯ö»µöö ÃööרÆŸµöö"öö ´öö-µामातून मांडल्याने साहित्याच्या चळवळी निर्माण –öö»µöö.

१९७२ साली महाराष्ट्रात पडलेल्या दुष्काळाचे स्वरुप भीषण होते. परंतु ग्रामस्तरावरच्या जनजीवनाविषयी शासन फार आस्थेने काही करीत आहे असे दिसत नव्हते. शेतीविषयक आणि एकूणच ग्रामीण माणसांविषयीचे औदöसिन्य शासन दाखवित होते.

काही ठिकाणी हरितक्रांती तर काही ठिकाणी गुरांढोरांना आणि माणसांना प्यायला पाणी नाही अशी अवस्था निर्माण –ालेली होती. सहकारी माध्यमातन खेड्यात आलेल्या कारखानदारीने नुसती विष´öताच निर्माण केली होती असे नव्हे तर ग्राम पातळीवरचे सारे राजकारण आणि वातावरणच नासून टाकले होते. ज्या शिक्षण संस्था शिक्षणाच्या पवित्र उद्देशाने चालावयास हव्या तिथे शिक्षणाचा बाजार मांडला गेला. शिक्षित पिढी बेकार अवस्थेत वाटेल त्या दिशेला भरकटत होती. अशा या परिस्थितीत ग्रामीण जीवनातील ही कोंडी फोडण्याच्यöö प्रयत्नातून १९७७ च्या आसपास ग्रामीण साहित्याची चळवळ जन्माला –öö»öß." [10]

गावात शिक्षणाचा प्रसा¸ –ाला. शिक्षण संस्था निर्माण –ाल्या परंतु राजकीय नेत्यानी गरीब जनतेकडे दुर्लक्ष केले. म्हणून त्यांच्या समस्यांना साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात टिपण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. १९८० नंतरच्या ग्रामीण साहित्यातून हे प्रकर्षाने येत होते. भास्कर चंदनशिव, नागनाथ कोत्तापल्ले, वासुदेव मुलाटे, आनंद यादö¾ö, ²ö¡ा.ग. केसकर, रवीं¦

शोभणे, बाबाराव मुसळे, अनुराधा गुरव, श्रीराम गुंदेकर, गणेश आवटे, उत्तम बावस्कर, पुरुषोत्तम बोरकर, मोहन पाटील, वसंत केशव पाटील, राजन गवस, इंद्रजित भालेराव, नारायण सुमंत, रामचंद्र पठारे, प्रतिमा इंगोले, सदानंद देशमुख, भास्कर बडे, प्रकाश होळकर, रवींद्र ठाकूर, शिवाजी मिरगळ, इत्यादीनी आपल्या लेखनातून ग्रामीण जीवनातील समस्यांचे वर्णन केले.

नंतरच्या पिढीतील डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, डॉ. वासुदेव मुलाटे, भास्कर चंदनशिव हे या चळवळीच्या उभारणी, बांधणीसाठी प्रयत्नशील –ाले. एवढेच नव्हे तर जनवादी साहित्य चळवळीचे प्रवक्ते डॉ. या वा. वडस्क¥¸¡, ¤¡x»ÖŸÖ †Ö×¤¾ÖÖÃÖß - ग्रामीण साहित्य - ÃÖµÖŒŸÖ ÃÖ•ÖÖ“Öß कल्पना मांडून कॉ. शरद पाटील, नारायण सुर्वे, बाबुराव बागुल, रावसाहेब कसबे इत्यादी विचारवंत, साहित्यिक हे ही परिवर्तनाची व्यापक भूमिका घेऊन या चळवळीचे बळ वाढविण्यात सहभागी –ÖÖ»Ö. [11]

चळवळ साधारणत: अन्याय, अत्याचार शोषण सकारण, अभावग्रस्तता, परिवर्तनाची आवश्यकता, नवर्नि‘Öतीची, क्रांतीची आस यातून निर्माण होते. ती जशी एक नकारात्मक, विरोधात्मक, सामुहिक सां‘Öक प्रतिक्रिया असते तशीच ती समूहगटाच्या समाज गटाच्या आत्मभानातून केलेली कृत‰ ही असते. शोषित, विस्थापित ग्रामीण माणसांच्या जाणिवा, त्यांचे प्रतिक्रियात्मक दर्शन घडवणाऱ्या अभिवृत्ती व अभिव्यक्तीची चळवळ म्हणजे ग्रामीण ÃÖÖ×ÆŸµÖÖ“Öß “ÖÔ¾ÖÔ¡ ÆÖµÖ.

* ग्रामीण साहित्याच्या विकासाचे टप्पे :-

महात्मा गांधीजींनी 'खेड्याकडे चला' ही घोषणा केल्यामुळे अनेक लेखकांचे लक्ष खेड्यातील जीवनाकडे वळले व त्यातून १९२५ ते १९४० या काळात जानपद साहित्य निर्माण –ाले. ना. सी. फडके, वि. स. खाडेकर, चि. म. मराठे, वि. स. सुखटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनी आपल्या कथेत ग्रामजीवनाचे चित्रण केले या जानपद कथांनी शहरी भूप्रदेशात ÛÃ£Ö¸Ö¾Öलेल्या कथेला खास प्रादेशिक वैशिष्ट्ये लाभलेल्या भूप्रदेशात नेले व लघुकथेचा क्षेत्रविस्तार केला. १९४० ते १९६० या काळात ग्रामीण कथा जानपद कथेचाच कित्ता गिरवीत होती. या काळात ÁÖß. म. माटे व र.वा. दिघे यांच्या कथालेखनातून ग्रामीण कथेतील दोन प्रमुख प्रवृत्ती व्यक्त होतात. माटे यांच्या उपेक्षितांच्या अंतरंगातून प्रबोधनात्मक व वाÃŸÖ¾Ö¤¿Öá ¯Ö¾Ö¢Öß रंजनात्मक व अदभुततेत रमणारी आहे. परंत १९४२ च्या दरम्यान राजकीय, सामाजिक, ¾ÖÖ›¸मयीन परिस्थितीतून आणि कथा लेखकांच्या वैयक्तिक पिंडातून नव्या जाणिवांचा जो उद्रेक –ÖÖ»ÖÖ ŸÖÖ 19४५ साली नवकथेच्या रुपात प्रकट –ाला. नवकथाकार व्यक¥™¿Ö माडगूळकरांनी ग्रामीण जीवन आपल्या कथेचे क्षेत्र केले आणि नवी ग्रामीण कथा अस्तित्वात –ाली. माडगळकरांनी मुख्यत: माणदेशच्या माणसांची व्यक्तिचित्रे, प्रसंगचित्र व अनुभवचित्रे

आपल्या कथेतून रेखाटली. ग्रामीण कथेचा प्रवाह वाहता ठेवण्याचे काम ¿Ïकर पाटील, रणजित ¤ÃÄÏ‡, ¤¡.´ÏÏ. ×´Ï¸ÏÃÂÏ¤Ï¸¡ µÏÏ ÃÂमकालीन लेखकांनी केले.

१९६० नंतर ग्रामीण कथेत दोन ठळक टप्पे जाणवतात. एक आनंद यादव यांच्या कथेचा व दुसरा सखा कलाल यांच्या कथेचा. रा. रं. बोराडे चारुता सागर या कथाकारांनी क‡ÂÏÏजीवना व्यतिरिक्त ग्रामीण जीवनाची डोंबारी, कोल्हाटी, जोगते इत्यादी इतर व्यावसायिक क्षेत्रे निवडून त्यातील अनुभवांना कथारुप दिले व ग्रामीण अनुभवक्षेत्र व्यापक केले. ¯Ï¸ŸÏ समाजाच्या अध:स्तरातून आलेल्या, काव्यात्म वृत्तीच्या आनंद यादवांनी 'ख‡ÔÏÏÔ' (1967) µÏÏ कथासंग्रहाच्या रुपाने केवळ शेती व्यवसायला केंद्रस्थानी ठेवून ग्रामीण सुखदु:ख ग्रामीणांच्याच बोलीत व्यक्त केली.

ग्रामीण कथेचे दुसरे वळण सखा कलाल यांच्या कथेत दिसते. व्यक्तींच्या दैंनदिन जीवनातील हळवे आणि तीव्र स्वर कलालांनी आपल्या कथेत कोरले. याच कालखंडात द. मा. मिरासदरांनी ग्रामीण कथेत विनोदाचे दालन उघडले. १९८० नंतर ग्रामीण साहित्य चळवळीचा ^¤µÏ –ाला. ग्रामीण साहित्याचे लेखन करणारे व आस्था असणारे प्रा. चंद्रकुमार नलगे व डॉ. द. ता. भोसले यांनी सुरु केलेल्या या उपक्रमात प्रा. गं. वा. सरदार, ना. ग. गोरे, डॉ. गो. म. क‡लकर्णी, डॉ. म. द. हातकंणगलेकर, डॉ. जनार्दन वाघमारे, नागनाथ कोत्तापल्ले, वासुदेव मुलाटे, भास्कर चंदनशिव श्रीराम गुंदेकर, शेषराव मुसळे, अनुराधा गुरव, श्री. गणेश †Ï¾Ï™, उत्तम बावस्कर, पुरुषोत्तम बोरकर, मोहन पाटील, वसंत केशव पाटील, राजन गवस, इंद्रजित भालेराव, रामचंद्र पठारे, प्रतिमा इंगोले, सदानंद देशमुख, भास्कर बडे इत्यादी लेखकांनी आपल्या लेखनातून वास्तवाचे दर्शन घडविणारे ग्रामीण साहित्य लिहिले. ग्रामीण सÏÏ×ÆŸµÏ व्यथाकुल, वेदनाव्याकुळ मनाने, अंतरीच्या जिव्हाळ्याने, उमाळ्याने, गायिलेले हृदयगाणे असून नित्याच्या सरळमार्गी जीवन जगू इच्छिणाऱ्या माणसाच्या मनाचा कोंडमारा, येणारे गुदमरलेपण, जाणवÏÏ¸ß ¤ाहकता, परिस्थितीच्या वणव्यात होरपळून निघणाऱ्या माणासाचे आक्रोश हे आजच्या ग्रामीण साहित्यिकांच्या लेखणीचे विषय आहेत.

ब) कथनात्मक साहित्य : तात्विक विचार :-

प्रत्येक साहित्य प्रकाराला तात्विक आणि ऐतिहासिक अशी दोन अंगे असतात. ही अंगे परस्परांशी संबंधित असतात. प्रस्तुत भागात कथा-कादंबरी यांच्या तात्विक अंगाचा विचार करावयाचा आहे.

आदिम जीवनाच्या एका अ–ात टप्प्यावर माणसाचे निर्माण केलेले कथेचे मौखिक ×¾Ï¿व आणि आधुनिक काळात निर्माण –ालेले लिखित विश्व अनेक अंगानी संपन्न होत गेलेले दिसते. यामध्ये कहाणी, लोककथा, नीतिकथा, दैवतकथा, व्रतकथा, दृष्टांतकथा, आख्यायिका, कथाकाव्य आणि कथा इत्यादींचा समावेश करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे लिखित

परंपरेतून आलेली महाकाव्ये, खंडकाव्ये, आख्यानकाव्ये इत्यादी कथनरुप साहित्याचे अनेक प्रकार आढळतात.

इंग्लंड व फ्रान्स या दोन देशांमध्ये –ालेल्या दोन महत्वाच्या राजकीय क्रांतीमुळे तेथील एकूण समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था यांच्यामध्ये जे संक्रमण –ाले त्यातून कादंबरी या ¾ÖÖ›ì.´ÖµÖ प्रकाराच्या निर्मितीला चालना मिळालेली दिसते. वरील दोन्ही साहित्यप्रकार म्हणून रुजू लागल्यानंतर या साहित्य प्रकारांची तत्वचर्चा होऊ लागलेली दिसते. त्याचा £ÖÖ›ÌŒµÖÖŸÖ †Öœ¤¾ÖÖ घेणे आवश्यक ठरते. समीक्षकांनी केलेल्या कथेच्या व्याख्यांची मांडणी क½ केली आहे.

¾Ö»ÃÖ - µÖÖ“µÖÖ ´ÖŸÖ,

"Any piece of short fiction, that could be read, in half an hour" [12]

म्हणजेच सरधोपट व स्थूलस्वरुपाचे कथेचे लक्षण '¾Ö»ÃÖ' यांनी नमूद केले आहे.[2]

जॉन हॅड् फील्ड - यांनी कथेची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे. - "A story that is notlong" [13]

एलरी सेजविक - यांच्या मते कथा म्हणजे - "A story is like a horse race, it is the start and finish that count most" [14] Æ›ÖµÖ.

चेकॉव्ह - कथेच्या व्याख्याचे मांडणी खालीलप्रमाणे करतात. - "A story should have neither begining nor end but remained authors, that, if they described a gun hanging on the wall on page one, sooner or later that gun must go off" [15]

^¯ारोक्त व्याख्यांचा सूक्ष्म आढावा घेतला तर '¾Ö»ÃÖ' आणि 'जॉन हॅड्फील्ड' हे कथेच्या लघुत्वा वर लक्ष केंद्रित करताना दिसतात. तर एलरी सेजविक यांनी कथेचा आरंभ आणि अंत महत्वाचा मानला आहे. याउलट चेकॉव्ह कथेच्या आरंभ आणि अंतापेक्षा 'मधल्या काहीतरी घडणाऱ्या' अधिक महत्व देतात. याचाच अर्थ असा की वेल्स आणि जॉन हॅड्फील्ड हे दोघे अभ्यासक कथेच्या आकृतिबंधाकडे लक्ष पुरवितात तर एलरी सेजविक व चेकॉव्ह यांनी कमीअधिक फरकाने कथेची रचना व त्यातील कथावस्तू, घटना, पात्रचित्रण, स्थलकाल या घटकांची नोंद केलेली दिसते. पाश्चात्य अभ्यासकांनी कथा या साहित्यप्रकाराचे लक्षण म्हणजे तिचा असाधारण धर्म सांगताना तिचे लघुत्व, तिची संरचना, वैशिष्ट्यपूर्ण पात्रचित्रण, घटनांमधील अर्थपूर्ण सातत्य, तिचे एककेंद्रित्व तिची अंतर्गत घटकांमधील सेंद्रिय एकात्मŸÖÖ, एकच एक परंतु महत्वपूर्ण परिणाम साधण्याची तिची क्षमता आदि संदर्भाना महतŸ¾Ö ×¤¡»Ö»Ö ×¤ÃÖŸÖ.

´Ö¸ÖŠß´Ö¬µÖ 'ק֍£ÖÖ' या साहित्यप्रकाराची चर्चा सर्वप्रथम ना. सी. फडके यांनी केलेली †ÖÆ.

"शक्य तितक्या परिणामकारकरीतीने आणि शक्य तेवढ्या कमी पात्रप्रसंगांच्या साहाय्याने सांगितलेली एकच गोष्ट म्हणजे लघुकथा" [16]

कमीत कमी पात्रे आणि कमीत कमी प्रसंग वापरुन थोड्या परिणामकारक रीतीने सांगितलेली व ऐकणाऱ्याच्या मनावर एकच एक ठसा उमटविणारी हकीगत म्हणजे लघुकथा ÆÖµÖ. [17]

अशा व्याख्या अनुक्रमे 'प्रतिभासाधन व लघुकथा लेखन : मंत्र आणि तंत्र' या ग्रंथामध्ये केलेल्या दिसतात.

एकच एक संस्कार करणे हे कथेचे उद्दिष्ट ठरविले गेल्याने लघुकथेची सुरुवात आकर्षक व शेवट परिणामकारक असावा, तसेच प्रथम गुंतागुंत नंतर निरगाठ आणि नंतर उकल अशा कथानकाच्या तीन अवस्था एकामागोमाग एक प्रत्ययास आल्या पाहिजेत असे ना. सी. फडके यांना वाटते.

डॉ. वा. ल. कुलकर्णी यांनी लघुकथेची व्याख्या देताना म्हटले आहे की, "एका विशिष्ट स्थलकाली पात्रांच्या परस्परसंबंधातून घडलेल्या घटनांचे एका दृष्टिकोनातून केलेले चित्रण म्हणजे लघुकथा होय." [18] त्यांच्या मते लघुकथा म्हणजे केवळ एक प्रसंगचित्र वा घटनाचित्र नव्हे लघुकथा म्हणजे केवळ एक व्यक्तिचित्र नव्हे आणि लघुकथा म्हणजे केवळ एक घटनावलीचे कालानुक्रमाने केलेले निवेदनही नव्हे. लघुकथेत व्यक्तिचित्रण हे व्यक्तिचित्रणासाठी नसते, तसेच प्रसंगचित्रण हेही प्रसंगचित्रणासाठी नसते. तर या सर्व गोष्टी एका जीवनानुभवाला अर्थ देण्यासाठी अवतरत असतात. म्हणूनच लघुकथा ही या सर्वाचीच मिळून बनवलेली एक संघटना असते. एक अर्थपूर्ण सुव्यवस्था असते व तिचे सुसंघटित, एकात्म सेंद्रिय, चैतन्यपूर्ण रुप आपणास जाणवत असते. सर्वच वाङ्.मयीन प्रकार हे सुसंघटितत्व व्यक्त करतात. परंतु लघुकथेची सुसंघटना आपल्या विशेष डोळ्यात भरते, याचे कारण हे सर्व तिला अत्यल्प अवकाशात साधायचे असते. कथात्म साहित्याला आवश्यक ठरणाऱ्या सर्व ´ÖÆÖ¾Öपूर्ण घटकांची अल्पावकाशात साधलेली अर्थपूर्ण संघटना म्हणजे लघुकथा असे तिच्या संबंधात म्हटले जाते. डॉ. वा. ल. कुलकर्णी यांच्या कथाविषयक विचारांतून कथेचे स्वरुप व xÖÖ“Ö ÖÖ¡Ö Ã¯ÖÂ™ ÆÖÖÖ.

क्षÖ²रीच्या व्याख्या :

´ÖÖx¸ÃÖ –Ö>. ÁÖÖ>¸ -

"An adequate definition of the novel would, of courses, have to be totally comprehensive, exhaustive and infalliable, it would have to borrow at once from the history of literature, the study of external fromand the study of fictional matter of novels in general " [19]

कादंबरीची व्याख्या कशी असायला हवी हे सांगताना, '´ÖÖ×¸ÌÃÖ –Ö>¡ ÁÖÖ>¡¸' ¾Ö¸ßª»Ö ×¾Ö“ÖÖ¸¡ ´ÖÖ>¡ŸÖÖÖŸÖ.

"A Novel is a long written story about people and events that have been invented by the author "[20]

(पात्रविषयी आणि घटनेविषयी सांगितले जाते, असे दीर्घ कथानक म्हणजे **'क्ष¢Ö¤¦²Ö¸ß')**.

कॅथरीन लीव्हर यांनी केलेली कादंबरीची व्याख्या जास्तीत जास्त समावेशक वाटते. Ÿµ¨Ö“µÖÖ ´ÖŸÖ,

"कादंबरी म्हणजे कथानात्मक लिखित गद्याचा, बऱ्यापैकी दीर्घ म्हणता येईल असा, लेखकाने निर्मिलेल्या नव्या आणि कल्पित वास्तवात वाचकाला गुंगवून टाकणारा रचनाबंध Æ¢µÖ. **"** [21]

>Ö. ¿µÖÖ´ÖÃÖ¤¸¡ ¤ÖÃÖ µÖÖ“µÖÖ ´ÖŸÖ **"**उपन्यास मनुष्य के वास्तविक जीवन की काल्पनिक कथा है**"**... [22]

मुन्शी प्रेमचंद यांच्या मते, **"**मैं उपन्यास को मानव चरित्र का चित्र मात्र सम–ÖŸÖÖ Æ... मानव चरित्र पर प्रकाश डालना और उनके रहस्यों को खोलना ही उपन्यास का मूल तत्व है**"** [23]

वरील व्याख्यावरुन हे स्पष्ट होते की कादंबरीची रचना संघराज्याच्या घटनेसारखी असते. कादंबरीत स्वतंत्रपणे विकास पावणारी अनेक कथाबीजे असतात. वेगवेगळ्या घटकांतून रचलेल्या अनुभवाच्या अनेक परस्परसंबंधी स्वायत्त संघटना असतात. या स्वायत्त संघटनांचा परस्परांशी कलात्मक संबंध असतो.

प्रा. गंगाधर पाटील यांनी कथनमीमांसेच्या आधारे मराठीत कथेसंबंधी विस्तृत विवेचन केले आहे. "महाकाव्य, खंडकाव्य, कादंबरी, कथा हे सर्व कथनपर साहित्यप्रकार असून कथनरुप किंवा कथनगुणपरता हा त्यांच्यात ²Öसणारा समान गुणधर्म आहे. हे कथनरुप व ह्ß कथनगुणपरता हे कथा-कादंबरी या कथात्म साहित्यप्रकारांचे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणून नोंदविता येईल. कथेची स्फुटता, तिचा मर्यादित अवकाश हे कथेचे वेगळेपण आहे. कथेतील मर्यादित अवकाशामुळे कथा सामान्यत: व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या जीवनातील एखाद्या टप्प्याचे, विशिष्ट जीवनानुभवाचे चित्रण साधते, कादंबरीच्या जातीचे जीवनाच्या समग्रतेचे समावेशन कथेत संभवत नाही, असे नोंदविले आहे. " [24]

जीवनाच्या समग्रतेचे दर्शन कथेत संभवत नाही असे म्हणताना, डॉ. सुधा जोशी कथा व कादंबरी यातील भेद सांगताना म्हणतात की, "अनुभवाचे, रचनेचे एककेंद्रित्व हे कथेचे वैशिष्ट्य असते, तर कांद²Ö¸ß Æß बहुकेंद्री असते." [25]

कथा व कादंबरी या साहित्य प्रकारांतील साहित्यकृतींमध्ये आढळणाऱ्या घटकांचे स्वरुप लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

ग्रंथ :

कथेतील अनुभव

कथेत, कादंबरीत कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारचा/स्वरुपाचा अनुभवार्थ वा जीवनार्थ कल्पकतापूर्ण रीतीने प्रकट होत असतो. या अनुभवार्थाला, कथाबीज किंवा कथार्थ †ÃÖ ´Æ™»Ö •ÖÖŸÖ. "कथा कादंबरीभोवती एक वास्तव म्हणजे लौकिक स्वरुपाचे जीवनविश्¾Ö असते. या जीवनवि¿¾ÖÖ"µÖÖ ¯ÖÖ¿¾Ö3Ö´Ößवर तो एक कल्पित कथÖÖ - कादंबरीरुप विश्व निर्माण करतो. या कल्पित विश्वात तो माणसांचे स्वतःशी, स्वेत्तरांशी, निसर्गाशी किंवा एखाद्या ‡À¾Ö¸ÃÖ¥¿µÖ †–ोय शक्तीशी येणाऱ्या विविध प्रकारच्या परस्परसंबंधाचे चित्रण करीत असतो. या परस्पर संबंधातून मानसिक, आत्मिक, सामाजिक, राजकीय, निसर्गनिष्ठ ‡Ÿµ¤ßÖ Ã¾Ö1¯ÖÖ"Ö मानवी अनुभवविश्व उभारले जाते. प्रत्येक कथा कादंबरीतील अनुभवा£Ö हा कथा-कादंबरीच्या सर्व घटकांना सेंद्रियतेच्या नात्याने एकात्म करीत असतो."[26]

घटना :

गोष्टीचे प्रमुख घटक म्हणजे घटना आणि पात्रे हे आहेत. घटना व पात्रे कथानकाची उभारणी करतात पात्रे आपल्या कृतींनी घटना घडवितात व घटना पात्रांनाही घडवित असतात. कथेत नैसर्गिक व मानवी घटनांचे निवेदन, वर्णन केले जाते. मानवी घटनांचे बाह्य व मानसिक घटनांचे निवेदन कथेत करीत असतो. घटनांच्या गुंफणीतून कथा-कादंबरीत कथानक रचले जाते. घडलेल्या घटनांचे निवेदन करणारा कोणीतरी निवेदक असावा लागतो. निवेदक घटनांचे निवेदन करताना कथनक्रियेची व कथानकाची उभारणी होत असते.

घटना व पात्रे परस्परांना घडवीत कथानकाची उभारणी करीत असल्यामुळे कथानक हा कथात्म साहित्यातील एक गतिशील घटक ठरतो.

¯ÖÖ¡Ö :

कथाकार व्यक्तीच्या वृत्ती, उक्ती, स्मृती, विचार, कल्पना, भावना, संवेदना, विचारप्रणाली, जीवन¯Ö¤-Ö‌ती आदींच्या चित्रणातून त्या व्यक्तीची एक शब्दरुप प्रतिमा कथेत निर्माण करतो. व्यक्तीच्या त्या शब्दरुप प्रतिमेला "¯ÖÖ¡Ö" †ÃÖ ´Æ™»Ö •ÖÖŸÖ.

कथा संहिताचा एक अंगभूत घटक म्हणून कथागत पात्र कार्यरत असŸÖ, ŸÖÃÖ"Ö ¯ÖÖ¡ÖÖ"Ö 3ÖÖ¾Ö×¾Ö¿व हे प्रत्यक्षातील मानवी भावविश्वाशी विशिष्ट प्रकारचे नाते प्रस्थापित करीत असते. कथा£ÖÖ»ÖÖ ÃÖाकार करणे हे पात्राचे प्रमुख कार्य असते.

"¯ÖÖ¡Ö" या कथा घटकाची "पात्रचित्रण" ¾Ö "¯ÖÖ¡Ö¯Ö×ŸÖ´ÖÖ" ही प्रमुख दोन अंगे प्रतीत होतात. "पात्रचित्रण" ही लेखकाची निर्मिती असते तर पात्रप्रतिमा ही वाचकाची निर्मितßÖ †ÃÖŸÖ.

वातावरण :

क्कि£ÖÖ - कादंबरीतील अतिशय महत्वाचा घटक म्हणजे वातावरण. या घटकाचे महत्त्व विशद करताना डॉ. सुधा जोशी म्हणतात, "कथेतील पात्रे ही केवळ अवकाशाच्या पोकळीत जगत नाहीत तसेच कथेतील घटनाही अशा एखाद्या पोकळीत घटत नाही. कथा ही विशिष्ट स्थलकालाच्या चौकटीत, एका विशिष्ट भौगोलिक तसे सामाजिक, सांस्कृतिक परिसरात घडत असते. यातून घडणारे वातावरण हाही कथेचा, कथाविश्वाचा एक मूलघटक होय". [27]

प्रा. गंगाधर पाटील यांनी वातावरण या घटकाचे सविस्तर विवेचन करताना म्हणतात.

"क्कि£ÖÖ - कादंबरीकार एखाद्या प्रदेशाचा, स्थळाचा उपयोग कथेत करीत असतो. अशा ¾ळी त्याची कल्पनाशक्ती त्या प्रदेशचित्रणात व स्थलवर्णनात सामाजिक, मानसिक व कल्पकतापूर्ण अ£ÖÖची गुंफण करीत असते. त्यामुळे स्थलांची व प्रदेशाची चित्रे सांस्कृतिक †£ÖÖनी व मूल्यांनी युक्त असतात. म्हणून कथा-कादंबरीतील स्थलाला व प्रदेशाला विशिष्ट प्रकारचे सांस्कृतिक व सौदर्यात्मक परिमाण लाभलेले असते. घटना या कालातच घडत असतात. तर पात्रे ही अवकाशात असतात. त्यांनी काही कृती केली की घटना घडून येते व कालाची निर्मिती होते व कथेत स्थलकालाचा प्रवेश होतो." [28]

कथेसाठी कल्पित परिसर निर्माण करणे हे वातावरणाचे प्राथमिक स्वरुपाचे प्रयोजन †ÖÆ. पात्राचे भावविश्व, त्याची भावस्थिती, संवेदनस्वभाव आणि भोवतालचा स्थलकालपरिसर यामधील परस्परसंवादांतून पात्राची व कथार्थाची निर्मिती होताना दिसते. पात्रांप्रमाणेच कथेतील घटनाप्रसंग, त्यांतील नाट्य, संघर्ष यांचेही वातावरणाशी सेंद्रिय नाते असते. म्हणजेच पात्रे, कथानक, कथार्थ आदी घटकांची जडणघडण करण्याच्या कार्यात वातावरण क्रियाशील असते. म्हणूनच ते कथेचा अविभाज्य घटक म्हणून कथेत वÖŸÖŸÖ †ÃÖŸÖ.

निवेदन :

क्कि£ÖÖ - कादंबरीत कल्पित वि¿वातील घटनांचे निवेदन येते. निवेदन करणारे पात्र लेखकाने निर्मिलेले असते. कथनाची कृती करणाऱ्या 'क्कि»¯ÖŸÖ ¯ÖÖ¡ÖÖ'स निवेदक असे म्हणतात. 'निवेदक्कि' कथानात्मक साहित्यकृतीचा एक व्यवच्छेदक घटक असतो.

निवेदकाच्या स्वरुपानुसार प्रथम पुरुषी (आत्मनिवेदनपर) आणि 'ŸÖŸÖßµÖ¯Ö¹ýÂÖß' या दोन निवेदनप¤-Öती अस्तित्त्वात येतात. प्रथमपुरुषी निवेदक कथेतील पात्र असतो. याउलट निवेदक जेव्हा कथावि¿वात पात्र म्हणून उपस्थित असतो व तो इतरांची दया सांगत असतो तेव्हा त्याचे निवेदन 'ŸÖŸÖßµÖ¯Ö¹ýÂÖß' असते. निवेदक कथेतील पाहिलेल्या दृश्यांचे, स्थलांचे, अवक्कि¿ÖÖ“Ö, ¯Ö¤¿ÖÖ“Ö 'वर्णन' करीत असतो. तसेच तो घडलेल्या घटनांचे, कृतींचे निवेदन करतो. तो ऐकलेल्या उक्तीचे संवादरुपाने प्रत्यक्षपणे कथन करतो. आणि या सर्व पाहिलेल्या ऐकलेल्या

गोष्टींचे, घटनांचे, पात्रांचे व प्रदेशांचे घेतलेल्या अनुभवांचे चिंतन करीत ते भाष्य रुपाने तो प्रकट करतो.

३ÖÖÂÖÖ :

कथेच्या भाषेमुळे वाचकाच्या मनात एका कल्पित विश्वाची प्रतिमा निर्माण होते. अशा काल्पनिक वि¿वाची निर्मिती करणे हे कथेतील भाषेचे मुख्य कार्य असते. "क्षि£ÖÃÖÖŠß, क्षि£ÖÖ×¾Ö¿वाच्या निर्मितीसाठी कथाकार विशिष्ट भाषारुपाची निवड करतो. तसेच तो विशिष्ट रीतीने भाषेचा वापर करतो. विशिष्ट शैलीविशेष योजतो. त्याने केलेल्या या भाषारुपाच्या व भाषिक वापराच्या, भाषाशैलीच्या निवडीमागे त्याचे कथाहेतू, त्याची कथादृष्टी व त्याच्या कलाजाणिवा क्रियाशील असतात त्या त्या कथेतील अनुभवार्थानुसार ×¾Ö×¿ÖÂ™ ३ÖÖÂÖÖ¹√¯ÖÖ"Ô ¾Ö भाषाशैलीची निवड ठरत असते. कथेतील निवेदक त्याचा दृष्टिकोन अनुभव घेण्याची प¤¬ÖŸÖß इत्यादी गोष्टींनुसार कथेचे भाषारुप व शैलीविशेष निश्चित होत असतात अशा प्रकारे त्या त्या कथेच्या कलात्म गरजेनुसार कथाकाराने निवडलेल्या विशिष्ट भाषारुपातून व भाषिक वापरांतून कथेचे विविध घटक साकार होत असतात तसेच त्या घटकांची संघटना त्यातूनच मूर्त होत †ÃÖŸÖ." [18]

क्षि£ÖÖ - कादंबरीतील या घटकांमुळे लेखकाच्या जीवनदृष्टीनुसार त्याने निर्माण केलेल्या कथासृष्टीतील अनुभवविश्वाला कलात्मक, सौंदर्यात्मक मूल्यांबरोबर सौंदर्यतर मूल्यही प्राप्त ÆÖŸÖ †ÃÖŸÖ.

क) कथनात्मक साहित्याचा (कादंबरी व कथा) ऐतिहासिक आढावा :-

क्षि¤Ö¤²Ö¸ß ¾ÖÖ›¦.´ÖµÖ :-

मराठी कादंबरीलेखनाच्या प्रारंभी म्हणजे १८६० ते १९०० या कालखंडाचा विचार केला Ÿ¸¦ Ÿµ"µÖÖ ´ÖÔ¦ÖÃÖß ¾ÖÖÃŸÖ¾Ö¾ÖÖ¤ß ¾Ö †¤भुतवादी अशा दोन¬Ö Ã¾ÖŸÖ¡Ö ¯Ö¾Ö¢Öß †ÃÖ»Ö»µÖÖ ×¤ÃÖŸÖÖŸÖ. 'यमुना पर्यटन', 'नारायणराव व गोदावरी' या कादंब¬यातील वास्त¾Ö¾ÖÖ¤ß ¯Ö¾Ö¢Öß ¾Ö ´ÖŒŸÖÖ´ÖÖ»ÖÖ, मंजुघोषा इत्यादी कादंब¬यातील अदभुतवादी प्रवृत्ती पुढील काळातील हरिभाऊ आपटे व ÁÖß.कृ. कोल्हटकर यांच्या ¾ÖÖ›¦.´ÖµÖ निर्मितीच्या मुळाशीही पाहावयास मिळते.

²ÖÖ²ÖÖ ¯Ö¤´Öनजी आणि लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांच्या साहित्यातून दिसणारे वास्तववादी व †¤¦३ÖŸÖ¾ÖÖ¤ß ¯Ö¾ÖÖÆ µÖÖ »Ö×»ÖŸÖ ¾ÖÖ›¦.´ÖµÖतील दोन भिन्न मनोवस्था आहेत असेच मानणे अधिक संयुक्तिक होईल. मराठीतील पहिल्या कादंबरीचा मान बाबा प¤´Öनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' µÖÖ कादंबरीला जातो. प्रस्तुत कादंबरीमागे ख्रिस्ती धर्मप्रचाराची भूमिका असल्यामुळे न्यायमूर्ती महादेव रानड्यापासून वि.का. राजवाड्यापर्यंतच्या टीकाकारांनी तिला कादंबरीत स्थान दिलेले नाही. तसेच त्यानंतरच आलेल्या हळबे लक्ष्मणशास्त्री यांच्या "´ÖŒŸÖÖ´ÖÖ»ÖÖ" या कादंबरीत

त्यांच्या त्या वेळच्या आधुनिक मनांची छाया स्पष्टपणे उमटली आहे. म्हणजेच बाबा पद्मन•ÖßÖ व लक्ष्मण शास्त्री हळबे या दोघांच्याही लेखनावर इंग्रजी ¾ÖÖ›¡´Ö¡ÖÖ“ÖÖ ¯Ö³ÖÖ¾Ö ÆÖŸÖÖ.

x¸ÃÖ²Ö›¡ ¡ÖÖ“¡ÖÖ, '´Ö•Ö‘ÖÖÂÖÖ', 'x¾Ö¿वासराव' व 'वसंतकोकिÔÖ' या कादंबऱ्यावर अरबी भाषेतील सुरस गोष्टींचा थोडाफार परिणाम असल्या“Ö म्हटले जाते. तसाच तो इंग्रजी 'अरेबियन नाईटस्' या ग्रंथाचा परिणाम आहे. 'मंजुघोषा' या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत नोव्हेलस्सारखे ग्रंथ ÆÖ शब्दप्रयोग रिसबूड (ÃÖ´Ö¬Ö ¾Ö›Ö¾ÖÖ»ÖÖ) ¾ापरतात हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. याच काळातील जोखेकर यांची 'विचित्रपुरी', 'पारखी' आणि 'मित्रचंद्र' इत्यादी कादंबऱ्याही उल्लेखनीय आहेत.

१८८५ ते १९२० या पुढील कालखंडातील ह.ना. आपट्यांसारख्या था¸ कादंबरीकाऱ्यांच्या लेखनात राष्ट्रवाद, समाज - सुधारणावाद व व्यक्तिविकास अशी स्थित्यंतरे असून त्याचे प्रतिबिंब पडलेले आहे.

'गणपतराव', 'पण लक्षात कोण घेतो'? 'मी, यशवंतराव खरे' या कादंबऱ्या Æx¸³ÖÖ‰ú †Ö¯Ö™¡ ¡ÖÖ“Ö ÃÖÖमाजिक जीवनाशी असलेले ऐक्य प्रदर्शित करतात. त्यातून त्यांनी सामाजिक प्रश्नांविषयीच्या प्रतिक्रिया व्यक्त करणÖ¸¡ अनुभवावि¿व साकारले आहे. हे करताना तत्कालीन स्त्रीजीवनातील साऱ्या बारीकसारीक गोष्टी त्यांनी f“Ö¡ÖßŸÖ केल्या आहेत. उदा. बालविवाह, जरठकुमारीविवाह, बालवैधव्य इत्यादी वैवाहिक जीवनातील स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले दु:ख त्यांनी कलापूर्ण कारुण्याने व्यक्त केले आहे. सन १८९५ पासून हरिभाऊ आपटे यांनी ऐतिहासिक कादंबऱ्याही लिहिलेल्या दिसतात. हरिभाऊ आपटे यांनी सुरु केलेल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्याच्या प्रवाह चि.वि. वैद्य, शि. म. परांजपे यांनी पुढे चाल¾Ö»ÖÖ. Ÿ֐र सामाजिक x¾ÖÂÖ¡ÖÖŸÖगत सामान्यत: हरिभाऊंनी रेखाटलेले विषय घेऊनच या लेखकांनी सÖमाजिक उद्‌बोधन केले. उदा. काशिबाई कानिटकर यांची 'रंगराव', नाथमाधव यांची '›ÖŒ™¸'।‡.

Æx¸³ÖÖ‰ú †Ö¯Ö™¡ ¡ÖÖनी यशस्वी केलेली आत्मवृत्तपर शैली उचलून द. आ. तुळजापूरकर यांनी "´ÖÖ–ो रामायण" यामधून हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यातील आणि त्यांच्या काळातील सर्व विषय एकत्र गुंफण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

¾ÖÖ. ´Ö. जोशी यांच्या कादंबरीने कलामूल्यापेक्षा तात्विक व नैतिक मूल्यांचे महत्व जास्त मानले. त्यांच्या "रागिणी" या कादंबरीच्या लेखनकाÔ¡Ö¯Ö¡Ö¡ÖŸÖ Æx¸³ÖÖ‰ú †Ö¯Ö™“¡ÖÖ काळातील स्त्री प्रगत –ÖÖ»Ö»ÖÖ ÆÖŸÖÖ. ŸÖ¸¡ "ÃÖ¿ÖÖ»Ö“ÖÖ ¤¾Ö" या कादंबरीच्या काळात दगडाची किंवा धातूची मूर्ती पुजण्यापासून ते अंगिकृत कार्य म्हणजे देव असे मानण्याइतका समाज प्रगल्भ –ाला होता. याचे प्रतिबिंब वा. म. जोशी यांच्या कादंबऱ्यातून उमटलेलÖ x¤ÃÖŸÖ.

१९२६ पासून डॉ. व्यंकटेश केतकर यांनी कादंबरी लेखनाला प्रारंभ केला. त्यांच्या स्वतंत्र प्रवृत्तीचे दर्शन त्यांच्या उपयुक्तवादी दृष्टकोनातून दिसते. आपल्या कादंबऱ्यातून त्यांनी Æ•ÖÖ¸Ö ¾ÖÂÖÖ“¡ाा विकासाचे मार्मिक समीक्षण ही केले आहे. तसेच त्यातून प्रकट होणारे अनुभवावि¿व जितके वैचित्र्यपूर्ण आहे तितकेच बुद्धिवादित्व प्रकट करणारे आहे.

1925 ÿö 1९५५ या कालखंडातील वाङ्.मयात (कादंबरी) वैपुल्याबरोबर गती विलक्षण होत गेलेली दिसते. ग. त्र्य. माडखोलकर, वि. दा. सावरकर, पु.µö. ¤¿ö¯öö>¡, ×¾ö³öö¾ö¸ß शिरुरकर, गीता साने, शांता शेळके, ग. ल. ठोकळ, प्रेमा कंटक, श्री. ना. पेंडसे, इत्यादी लेखकांनी या काळात कांदबरीलेखन केलेले दिसते. या कालखंडावर श्री. ना. सी. फडके यांच्या कादंबरीलेखनाचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर दिसतो. त्यांच्या कादंबरीतून महाराष्ट्रातील शिक्षित मध्यमवर्गीय गटाचे प्रतिनि×धत्व केले आहे. तसेच मानसशास्त्रीतील आधुनिक सि¤¡-öांत आणि माहिती यांचा वापर करुन पात्रांची चालचर्या घडविण्याचा त्यांनी केलेला प्रयोग अनोखा होता. पात्रांमधील संवाद आणि ललित्यपूर्ण लेखनशैली ही ना. सी. फडके यांची आणखी एक देणगी †öÆ. "बांधेसूद कथानक, बंदिस्त घटनांनी रेखीव स्व³öावचित्रणाच्या मध्यस्थीने, प्रमाणब¤-ö आकाराचे बनविणे या गोष्टीलाही कलेत स्थान आहे. किंबहुना हे कलेचे बहिरंग नव्हे कलेच्या प्राणभूत शक्तीपैकी ही एक शक्ती आहे." [30]

¯ö. µö. देशपांडे यांनी आपल्या कादंब¯यांतून कार्यप्रेमी आणि महत्त्वाकांक्षी स्त्रीपात्राचे नवीन जग रेखाटले. याच कालखंडात वि. स. खांडेकरांनीही कादंबरी लेखन केले. विशिष्ट आदर्श मनाशी बाळगून खांडेकरांनी कादंबरीलेखनातून सामाजिक सुधारणेतील समस्यांशी भिडण्याचा प्रयत्न केला. ग. त्र्य. माडखोलकर यांच्या लेखनावर संस्कृत भाषेचा प्रभाव असल्याने त्यांच्या कादंबरीतील स्वभावचित्रण व समाजचित्रण अभिजातö Š¸ÿö.

प्रस्तुत कालखंडातील प्रा.ना.सी. फडके यांच्या कादंबरी वाङ्.मयाचा विचार केला असता या काळात कादंबरीलेखनात विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, समाजसंस्था व राज्यसंस्था µöö"µöö ÃÖ¤³ööŸöß»ö ÃÖ¾ö ¯ö्शन हाताळलेले आहेत. त्याच बरोबर कलाविष्काराच्या आधारासाठी मानवतेची समान मूल्ये वापरली जात होती. उदा. बळी, भावीण, गावगुंड, सराई या कादंब¯या या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर कö¤²ö¸ß-ÛÃ£öŸµöŸö¸ö"öö ™¡¯öö :-

या कालखंडात सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय स्वरुपाचे ठळक बदल होत होते. राष्ट्रीय, प्रादेशिक अस्मिता, औद्योगिकरण, वाढते शहरीकरण, बका»ö जीवन, मूल्य¯हास, ग्रामीण जीवनातील संक्रमण, त्यातून उद्भवलेले प्रश्न, उपेक्षित वर्ग, फ्राईड-µöुंग यांचे मनोविश्लेषणशास्त्र मार्क्सवादी तत्व-ानाचा प्रभाव इ. घटकांच्या परिणामातून कादंबरी लेखनामध्येही स्थित्यंतरे निर्माण –öö्लेली दिसतात यातून निर्माण –ालेली कादंबरी ¯öö¸¡öरिक कादंबरीपेक्षा वेगळ्या स्वरुपाची आहे. ती प्रत्यक्ष जीवनानुभवाचाच कलात्मक अविष्कार करु लागली. माणसाचे स्वत:शी स्वतेरांशी व निसर्गाशी असलेले संबंध अधिक नेमकेपणाने प्रकट करु लागली ती माणसाठायीचे वासनाविकार, विध्वंस, रागलोभ प्रेमद्वेष, इत्यादीमधील गुंतागुंत, ¾µöö×´öश्रता खूपच प्रकट करु लागली. £öडक्यात या काळात मराठी कादंबरीचे अ¤ö³ö¾ö×¾ö¿¾ö

अधिक विस्तारले होते आणि ती नवीन विषय हाताळू लागली होती. उदा. विकृती, वासना, सूड, एकाकीपणा, असहाय्यता, जीवनातील व्यस्तता, अर्थशून्यता फॅटसी, राजकारण, वि-ान, Ÿ0¡Ô–ान, स्त्रीजीवनाचÔ ¾Ö-Ô ‡Ÿµ00¤ß.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीलेखनामागे रोमॅटिक वास्तववादी आणि परात्मतावादी या प्रमुख प्रेरणा कार्यरत दिसतात या काळात प्रादेशिक, एतिहासिक, पौराणिक, चरित्रात्मक इत्यादी •Ô ŠÔक प्रवाह निर्माण –ालेले दिसतात. त्यामागची प्रमुख प्रेरणा ही रोमटिकच असलेली ¤ÃÖŸÖ. ¸. ¾00. ¤'Ö µ00"µ00 "पाणकळा" या कादंबरीने सुरु केलेला प्रादेशिकतेचा प्रवाह या काळात श्री. ना. पेंडसे यांनी आपल्या विकसित केला. श्री. ना. पेडंस यांनी आपल्या विकसित लेखनाने मराठी कादंबरीला ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर यांच्या चौकटीतून मोकÔ केले. त्यांच्या बरोबरच गो. नी. दांडेकर, व्यंकटेश माडगूळकर इत्यादींनी मराठी वाचकांना नव्या जिवंत, रसरशीत, चैतन्यशील जगाचे दर्शन घडविले. व्यंकटेश माडगुळकर या"ß 'बनग¸¾00>ß' ही कांदबरी सामूहिक जीवनाचा आणि जाणिवांचा उत्तम आविष्कार घडविणारी ठरली. त्यांच्या कादंब-यातून माणसाचे स्वत:शी, निसर्गाशी आणि समाजाशी असलेले अनुबंध नेमकेपणाने प्रकट –ाले. त्यांच्या लेखनातून मानवतावादी दृष्टकोन आणि लोकजीवनापासून वन्यजीवनापर्यंतचा यशस्वी अविष्कार पाहावयास मिळतो. यांच्या बरोबरीने बा. भ. बोरकर, शंकर पाटील, उ-¤¾Ô ¿Ôळके, मनोहर तल्हार, बा. ग. केसरकर, उत्तम बंडू तुपे, ना. धो. महानोर, ए. वि. जोशी, मधु मंगेश कर्णिक, रणजित देसाई, ह. मो. मराठे, अशोक व्हटकर, हमीद दलवाई, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव इत्यादींनी ग्रामीण - प्रादेशिक कादंबरीच्या दालनात भर घातलेली दिसते यातील काहीच्या लेखनातून विविध जातीजमाती, उपजाती आणि गावकुसाबाहेरचे उपेक्षित थर यांच्या आयुष्याची परवड प्रकट –ाली आहे. याचवेळी कथा, कविता आणि आत्मकथन या प्रकारात आपला लक्षणीय ठसा उमटविणारे दलित साहित्य "क¾Ô¤2Ô¸ß" µ00 ¾00>¸.´Ôµ0 प्रकारात मात्र काठावरच राहिले. त्याचबरोबरीने या काळातील प्रवाहित –ालेल्या ग्रामीण जीवनाला, या जीवनातील समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण इ. स्तरांना त्यातील गुंतागŸßß»00 ÃÔमर्थपणे शब्दब¤-Ô करणारा ग्रामीण कादंबरीकार ही दिसत नाही.

प्रस्तुत कालखंडात विशिष्ट प्रदेशाची ¯00¿¾Ô3Ô´ßß घेऊन चि.त्र्य. खानोलकर यांनीही कादंबरीलेखन केले. आदित्य प्रवृत्तीच्या विराटतेने घायाळ करणारा जीवनानुभव ते आपल्या कादंबरीतून साकारतात.

१९६० च्या दरम्यान मराठी कादंबरीमध्ये पौराणिक, ऐतिहासिक आणि चरित्रात्मक असा कादंबरीचा मोठा प्रवाहच निर्माण –00»Ô»00 ¤ÃÖŸ00. <¤ŸÖÆÔ¤ÃÔक कादंबरी खऱ्या अर्थाने हरिभाऊ आपटे यांच्यापासून सुरु –ाली. नाथमाधव यांनीही या प्रवाहामध्ये योगदान दिले. मात्र १९६० नंतर आलेली ऐतिहासिक कादंबरी ऐतिहासिक वास्तवातून माणूस शोधण्यात रमू लागली, स. शं. देसाई शिवाजी सावंत या लेखकांनी १९६० नंतरच्या ऐतिहासिक कादंबरीचे रुप सिद-Ô केले

असे म्हणावे लागेल. रणजित देसाई यांच्या 'Ã¾ÄÖ´Öß' या कादंबरीतून सनातनी, पारंपरिक आणि ÃÖ¸ì•ÖÖ´ाशाही वृत्तीची मूल्यव्यवस्था कार्यरत –ाली. तर गो.नी. दांडेकर यांनी आपल्या कादंबरीतून शिवकाल साकारला. ना.स. इनामदार यांनी उत्तर पेशवाईच्या काळावर कादंबरीलेखन केले. म. शं. देसाई, कॅ¯टन बेलवलकर, भीमराव कुलकर्णी इत्यादीच्या कादंब¯यातून शिवकाल आणि पेशवाईकाळ नव्याने चितारला गेला. विश्वास पाटील यांची 'पानिपत' ही कादंबरी मराठी नेतृत्वाची शोकांतिका प्रकट करते.

पौराणिक कादंबरीलेखनाचा ठसठशीत प्रवाह पाहता वि.स. खांडेकर यांची 'µÖµÖÖŸÖß' Æß कादंबरी महत्वाचा टप्पा ठरली. या कादंब¯यांना जीवनाच्या आकलनाची नैतिक, मानसिक, तात्विक अशी कोणत्याच स्वरुपाची उंची प्राप्त होऊ शकलेली नाही. त्यामुळे आधुनिक भाषेत सांगितलेली पुराणकथा एवढेच स्वरुप या प्रकारच्या कादंब¯यांना लाभले आहे.

पौराणिक कादंबरीप्रमाणेच चरित्रात्मक कादंबरी हा प्रवाह या कालखंडात जोमाने धावताना दिसतो. भीमराव कुलकर्णी यांनी 'Æ¤¸3ÖÖ‰ú' Æß †Ö¯Ö™ µÖÖ“µÖÖ “Ö¤¸¡ÖÖ3¼Ö¸¡ †Ö¯Ö¬ÖÖ¤¸¡ŸÖ हरिभाऊ ही कादंबरी लिहून या प्रवाहाला नव्याने वाहते केले. मात्र चरित्रात्मक कादंबरी लोकप्रिय करण्याचे श्रेय श्री. न. जोशी यांच्या 'आनंदीगोपाळ' या कादंबरीकडे जाते. 'ÃÖÖÆ²Ö' '¤¤´µÖ', 'उत्तरयोगी', 'जीवनस्वप्न', 'µÖ–Ö', '¯Ö¡Ö मानवाचा', 'युगप्रवर्तक' इ. चरित्रात्मक कादंब¯याची मालिका पाहावयास मिळते. या कादंब¯यातील जीवनचरित्रे आदर्शवादी, सश्रध्द, अंधभक्ती, रंजन इत्यादी दृष्टकोनातून रंगविलेली दिसतात.

प्रस्तुत कालखंडातील ऐतिहासिक, पौराणिक व चरित्रात्मक या कादंब¯यामागील प्रेरणा रोमॅटिक प्रवृत्तीचीच आहे. ²Ö्ा. सी. मर्ढेकर, पु.शि.रेगे यासारखे कादंबरीकार आपआपल्या कादंब¯यातून व्यक्तिनिष्ठ भूमिकेतून जीवनाचे चितंन करतात तर शरद्चंद्र मुक्तिबोधांनी 'क्षिप्रा', 'ÃÖ¸Æ¼' आणि 'जन हे वोळुतु जेथ' या कादंब¯यातून 'व्यक्ती आणि काळ'ा µÖÖ“µÖÖ परस्परसंबंधाचा वास्तववादी वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. आत्मपीडक आणि आत्मगौरव या पलायनवादी प्रे¸णांनी ग्रासलेल्या मराठी कादंबरीविश्वात मुक्तिबोधांनी ही आत्मशोधाची प्रेरणा रुजविण्याचा प्रयत्न केला. [31]

यानंतर भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'क¤ÖÃÖ»ÖÖ' या कादंबरीतून ग्रामीण आणि नागर जीवनातील सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक, तात्विक इत्यादी परि´ÖÖणे एकत्र करुन 'क¤ÖÃÖ»ÖÖ' ने पांडुरंगाच्या रुपाने परात्म मानव साकार केला. भालचंद्र नेमाडे यांनी कादंबरी ¾ÖÖ›ा.´ÖµÖÖŸÖ आणलेली '¯Ö¸ÖŸ´ÖŸÖÖ' पुढे भाऊ पाध्ये, जयवंत दळवी, मनोहर शÆाणे, किरण नगरकर, चंद्रकांत खोत. ह.मो.मराठे, त्रं वि. सरदेशमुख इत्यादी कादंबरीकारांच्या कादंब¯यातून कमी जास्त प्रमाणात प्रकट होताना दिसते. मात्र भाऊ पाध्ये यांनी नेमाडेंप्रमाणे जीवनातील परात्मतेवर नेमके बोट ठेवून आपल्या कादंब¯यामधून वर्गीय पातळयांवरील मूल्य¯हास आणि वर्गीय मर्यादांची जाणीव प्रकट केलेली दिसते. उदा. वासुनाका, 'वैतागवाडी', '²Ö¤¸ÃÖ™¸¡

अनिरुध्द धोपेश्वरकर' इत्यादी कादंबऱ्यातून मूल्यहीन समाजरचनेतून निर्माण होणाऱ्या जीवनरचनेची जाणीव प्रकट होते.

वास्तववादी जीवनाचा समूहनिष्ठ आविष्कार करणाऱ्या काही कादंबऱ्या लिहिलेल्या दिसतात. विभावरी शिरुरकर यांची '²ÖÔß' ही कादंबरी उपेक्षितांचे अंतरंग चित्रण करते तर •ÖµÖ¾ÖŸÖ ¤ÔÖ¾Öß µÖÖ“Öß 'चक्र' ही कादंबरी –ोपडपट्टीतल्या सामूहिक जीवनातील वासना, विकृती, बकालता आणि त्यात वावरणाऱ्या माणसांचे वास्तव दर्शन घडविते. मधु मंगेश कर्णिक यांची माहिमची खाडी, भा. ल. पाटील यांच्या '¾ÖÃŸÖß ¾ÖÖœŸÖ †ÖÆ' तसेच अण्णा³ÖÖ‰ú ÃÖÖš µÖÖ“Öß फकिरा, शंकरराव खरात यांची 'ÆÖŸÖ³Ö¾Öß', बाबूराव बागूल यांची 'ÃÖ›' यासारख्या कादंबऱ्यांचाही उल्लेख येथे करता येईल.

मनोहर शहाणे यांनी धाकटे आकाश, –ाकोळ, '¤¾ÖÖ“ÖÖ ¿Ö²¤', ¯Ö¡Ö, »ÖÖ³Ö †ÃÖÖ¾ÖÖ, एखाद्याचा मृत्यू, '‡ÆµÖÖ¡ÖÖ' या कादंबऱ्यांमधून मध्यम¾Öर्गीय जीवनातील कौटुंबिक ताणेबाणे सूक्ष्मरुपाने चि¡Ößत केले आहेत. जयवंत दळवी यांनी 'स्वगत', 'महान¤Ö', 'अथांग Ö' µÖÖ कादंबऱ्यातून माणसामाणसातील अथांग, अनाकलनीय संबंध, वासना, विकृ Ÿ Öी, दु:खपूर्ण जाणिवानेणिवा यांचे दर्शन घडते. तर चंद्रकांत खोत यांनी 'उभयान्वयी अव्यय' या कादंबरीतून समलिंगß संभोगाचे चित्रण केले.

स्त्रीकादंबरीकारांची कादंबरी :-

१८७३ साली साळूबाई तांबवेकर यांनी लिहिलेली ' “Ö¦¯Ö³ÖÖ×¾Ö,¡Æवर्णन' ही स्त्रीलिखित पहिली कादंबरी होय. तेथून पुढे काशिबाई कानिटकर यांची 'रंगराव' (1903) 'पालखीचा गोंडा' (१९२८) जानकीबाई देसाई यांच्या 'गृहलक्ष्मी' (1915) '¯Ö´ÖÔ Ã¾ÖŸÖ' (1917), 'सौभाग्यतिलक' (1918), 'पतिव्रत्याची कसोटी' (1919), 'µÖ¿ÖÖ¤Ö²ÖÖ‡' भट लिखित मुलांचे बंड (१९२१), शांताबाई नाशिककर लिखित 'लग्नाचा बाजार' (१९२९) हाच का धर्म (१९३०) इत्यादी कादंबऱ्या प्रकाशित –ाल्या. या कादंबऱ्यांमधून जरठ-Ÿारुणी विवाह, हुंड्याची प¤-Öत, मुलगी पाहण्याची प्रथा इत्यादी वैवाहिक प्रश्नांचे चित्रण केले गेले आहे.

विभावरी शिरुरकर यांची '²ÖÔß' जोत्स्ना देवधर यांची ' घर गंगेच्या काठी' निर्मला ¤¿Ö¯ÖÖ› µÖÖ“Öß 'टिकलीएवढं तळ', सुशीला गोखले-¯Ö™»Ö µÖÖ“Öß 'मृगजळातील नौका', ÃÖ´ÖŸÖß क्षेत्रमाडे यांच्या '†Ö¬ÖÖ, ', '´ÖÆÖÀ¾ÖŸÖÖ', ¿Ö»ÖÖ ²Ö»»Ö µÖÖ“Öß '–ÖÖ›' सुलोचना देशमुख यांची '†Ö×¤´ÖÖµÖÖ' इत्यादी कादंबऱ्या एकत्र कुटुंबातील स्त्रीची फरफट, विवाहबाह्य संबंध, ¯Öß×›ŸÖ स्त्रियांचे पुनर्वसन करु पाहणाऱ्या स्त्रीच्या वाट्याला येणारे कौटुंबिक पातळीवरील ताणतणाव, नर्सिग व्यवसाµÖÖŸÖß»Ö Ã¡ÖÖ“Ö ¤:खß, क्रß›ा आलेल्या स्त्रीची मनोवस्था इत्यादी विषय गांभीर्याने ÆÖŸÖÖÔ»Ö †ÖÆŸÖ.

या शिवाय स्त्रीलेखकांमध्ये कमल देसाई (१९६० ते १९८०) आणि गौरी देशपांडे यांचा उल्लेख विशेष महत्वाचा आहे जाणिवेपासून नेणिवेपर्यंत सखोल-सघन प्रवास करणारी कमल देसाई यांची लघुकादंबरी आ¬ीभौतिक, नैतिक आणि चिरंतन स्वरुपाचे अस्तित्वलक्ष्मी प्रश्न उभे करते. 'रात्रंदिन आम्हा' (1964), 'क¤ÔïÃïµï', 'हॅट घालणारी बाई' (1975) µïï Ÿµïï“µïï कादंबऱ्या सं¬ाप्रवाही, अस्तित्ववादी आणि अतिवास्तववादी जाणिवांचा अनुभव देतात आणि ²ïïह्य जगातील तसेच अंतर्गत जीवनातील अनाकलनीयतेचा शोध घेतात.

प्रस्तुत कालखंडात वि¬ान विषयांवरच्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. वातावरणातील ¯ï“ï› ´ïïŠ ²ï¤»ï, •ï¾ïŸï¡ï–ानातील प्रगती आणि शोध तसेच निसर्गाशी असलेल्या मानवी नात्यात होत जाणारे परिवर्तन या सर्व बाह्यवास्तवाचा संदर्भ लक्षात घेता भविष्यकाळातील वास्तवाचे आशय क्षेत्र या कादंबऱ्यानी आपल्या परिघात आणले. जयंत नारळीकर यांची 'वामन परतून न आला', प्रेषित लक्ष्मण लोंढे यांची, '¤¾ïïxÃï x•ï¾ï ´ïï¸ß»ï', अरुण साधू यांची, 'Ã±ïï™', 'x¾ï¯»ï¾ïï', निरंजन घाटे याची 'आभाळातून पडलेला माणूस', 'युगंधर', 'साक्षात्कार' विलास सारंग यांची 'एन्कीच्या राज्यात', अनंत सामंत याची '<´ï.™ß-†ïµï¾ïï ´ïï¹ý', ¾ïÃïŸï आबाजी डहाके यांची, 'अधोलोक' इत्यादी कादंबऱ्याचा उल्लेख करावा लागेल.

एकूण स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीलेखना“ïï आढावा घेता या काळातील कादंबरी फडके खांडेकरांच्या प्रभावातून खूपशी बाहेर पडलेली दिसते. स्वत:चे स्वतंत्रपण नोंदवून पुढे ती मानसिक संघर्षाच्या गुंतागुतीत अधिक अडकून पडली ही या कादंबरीं“ïß ´ïïŠß ´ïµïï¤ï Š¸Ÿï.

क¤£ïï ¾ïï›.´ïµï :-

"जगातील विभिन्न भाषीय ¾ïï›.´ïµï तपासले तर त्यांचा पाया कथनात्मक असल्याचे दिसून येईल." [32]

प्राचीन काळापासून आजतागायत आपले छोटे-मोठे अनुभव व कल्पना दुसऱ्याला सांगण्यासाठी कथेसारख्या सुटसुटीत, छोट्या आकाराच्या व लवचिक अशा रचनाप्रकार¯ï“ïï मानवाने आश्रय घेतला. त्या आदिस्थितीत त्याने सांगितलेल्या जादूटोण्याच्या भूताखेतांच्या यक्षकिन्नरादिकाच्या देवकथा (Totemistic stories) प्राचीन काळी देवदानवाच्या असामान्य मानवांच्या किंवा वेदांमधून सुमेरियन लोकांच्या गिलगमेश महागाथेतून इलियड ओडिसीमधून, नॉर्स लोकांच्या 'सागा' ´ï¬ïन सांगितलेल्या दैवतकथा (mythological stories), धर्मग्रंथांतून, संतचरित्रांतून सांगितलेल्या नीतिकथा (parables), इसापनीती, पंचतंत्रातील प्राणीकथा (fables), मध्ययुगात बॅलॅडस्, क्रॉनिकल्स, पोवाडे, लावण्या इत्यादी प्रकारांतून सांगितलेल्या राजेरजवाड्यांच्या व वीरांच्या शौर्यकथा किंवा अगदी सामान्यजनांनी गावातल्या वडाच्या पाराशी वा शहराच्या बाजारात रंगवून सांगितलेल्या हकीकती (Teales), अरेबियन नाइटस यासारख्या अद्भुतकथा किंवा ठकसेन राजपुत्राच्या, बीरबलाच्या, तेनालीरामाच्य¯ïï

चातुर्यकथा किंवा आजीने नातवंडांना सांगितलेल्या शिशुकथा (Nursery stories) या साऱ्या कथाप्रकारातून माणसाने आपली कथनाची उपजत हौस भागवून घेतली, कथेची ही बÆ×¾Ö–ÖŸÖÖ व बहुप्रयोजकता ही वैशिष्ट्ये पुरातन काळापासूनची आहेत.

* कथा¾ÖÖ›ï.´ÖµÖीची विभागणी :-

1) आदिमानवी अवस्थेपासून प्रचलित असलेली मौखिक कथा
2) लिखितÖ कथावाड्.मयात असलेल्या कथा.
3) अर्वाचीन कथा

* लोककथांचे प्रकार :-

1) दैवतकथा वा दंतकथा (Myths & Legends)
2) प्राणिकथा किंवा परिकथा (Fairy Tales))
3) अद्‌भुत कथा किंवा नीतीकथा (Fables)
4) धर्मकथा किंवा बोधकथा (Farables) [33]

मराठी कथेच्या विकासाचा आलेख पाहताना करमणूक 'मनोरंजन', रत्नाकर यशवंत किर्लोस्कर, '†×3Ö1ý"ÖÖ' मासिकांची नावे येतात. हरिभाऊंची 'स्फुटकथा' म्हटली की 'करमणूक' आठवते. गुर्जरांची कथा म्हटले की 'मनोरंजनचे' नाव पुढे येते. नवकथा म्हटले की सत्यकथेची आठवण येत या मासिकांचा कालखंड १८८६ ते १९१५ असा असून खऱ्या अर्थाने मराठी कथेच्या स्वतंत्र निर्मितीला प्रारं3Ö –ÖÖ»ÖÖ.

हरिभाऊ आपटे हे अर्वाचीन कथेचे जनक होय. हरिभाऊ आपटे यांनी आपली '¯Ö¸ßÆËÖÃÖ ×±ú™ï»ÖÖß' ही पहिली गोष्ट इंग्रजी पाचवीत असताना (१८७९) मध्ये लिहिली. पुढे त्यांनी लिहिलेल्या गोष्टी 'स्फुट गÖÖÂ™ß' या नावाने चार खंडात १९१५ च्या जानेवारी ते डिसेंबर या काळात प्रसिध्द –ÖÖ»µÖÖ.

काशीबाई कानिटकर¸ï µÖÖ Æ×¸ï3ÖÖ‰ú"µÖÖ (†Ö¯Ö™µÖÖ"µÖÖ) ÃÖ´Öकालीन व निकटवर्ती लेखिका तसेच मराठीतील पहिल्या कथालेखिकाéÖ ÆÖµÖ. ' चांदण्यातील गप्पा' ¾Ö 'ׇ¿ÖÔï¯µÖÖ"µÖÖ गोष्टी हे काशीबाई कानिटकरांचे दोन कथासंग्रह आहेत.

ÁÖß. ²Öï. रानडे यांनी 'ŸÖÖ¸ï"Ö ÆËÖÃµÖ', '¸ï×›ïµÖ´Ö', '†ÖŸ´µÖÖ"ÖÖß †¤»ÖÖ²Ö¤»Ö' अशा काही ¾Ö–ानिक गोष्टी लि×Æ»µÖÖ. 'रणधीर सिंहजीची प्रेमकथा' ¾Ö '¤¾Ö' या कथाही लिहिल्या.

ना. के. बेहरे यांनी गुलामगिरी, 'आंधळ्याचे जग', '¿Ö¤ï¬Ö ²ÖßÖ•ÖÖ¯ÖÖ™ß', 'नथेतील ×ŸÖ¸ï¤Ö•Ö', 'हत्यारांचा कायदा', '´Ö1ý' भूमीतील गुलाब काव्यलता' इत्यादी कथा लिहिल्या.

वा. गो. आपटे यांनी 'रजपूत स्त्रीचा स्वाभिमान', 'हरवलेला खजिना' या सारख्या ‹तिहासिक गोष्टी लिहिल्या.

वामनसुता हिने 'लग्न की कौमार्य', '¯ÖŸÖß“Öß ×नवड', 'नागपंचमी' असा स्त्रीविषयक प्रश्नाची चर्चा करणाऱ्या कथा लिहिल्या.

याशिवाय श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, न.चि. केळकर, वा.म.जोशी, शि.म.परांजपे, नाथमाधव, ना. ह. आपटे, ग.वा. गोगटे इत्यादी कथालेखकांनी लेखन केले.

१९२६ ते १९४५ वा कालखंड

हा कालखंड लघुकथेचा आत्यंतिक भरभराटीचा कालखंड म्हणून प्रसिध्द आहे. ना. सी. फडके यांच्या 'गोष्टी भाग-1' पासून तो अलिकडील 'Ã֐2ÖŸÖ' या कथासंग्रहापर्यंत त्यांच्या कथालेखनाचे तीन भाग पडतात.

1) 1925 ŸÖ 1931- 'विलक्षण ओवाळणी, जगातील पहिलं पाऊल, माणूस जगतो क्रांतिÖÖÃÖÖŠß.'
2) 1934 ŸÖ 1945 - '»ÖÖÔ', 'क्रांÖ›´ÖÖ¸Ö', 'उलटे शांकुतल', '´Öß¸Ö', '¬Ö»ÖÖ´ÖÖ“Ö ¸Ö•µÖ', 'खोटी प्रेमकथा'.
3) १९४५ नंतर - 'ˣ´ÖŠß', 'काश्मिर कहाणी', '†ÖÆŸÖß', 'हिशेब चुकता', 'Ã֐3Ö ¯Ö¸ŸÖ µÖ', 'सोबत जन्माची - घटकेची'.

वि. स. खांडेकर यांनी १९२९ साली पहिला कथासंग्रह 'नवमल्लिका' ÆÖ ×»Ö×Æ»ÖÖ, µÖÖ×¿Ö¾ÖÖµÖ 'फाटका शर्ट', '»Ö¯Ö×¾Ö»Ö»Ö †ÁÖ', 'दोन टोके', '¬ÖÖ¸ ¾ÖÖ¸Ö', 'निसर्ग', 'पांगळ्याचे दु:ख', 'ÃÖ´ÖÖ–ÖÖ¾Ö¸ß»Ö ±ú»Ö' इत्यादी उल्लेखनीय कथा लिहिल्या. वि.स. खांडेकर यांनी नवी भर 'रुपकक्रांÖÖ' मराठीत रुढ केली. 'मृगजळातील कमळ' हे त्यांच्या रुपक कथांचे कथासंग्रह ¯Ö×ÃÖ¨ –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆŸÖ.

य. गो. जोशी यांनी जवळपास दोनशे कथा लिहिल्या. 'एक रुपया दोन आणे' ÆÖß ŸµÖÖ“Öß पहिली कथा. त्यानंतर आपल्या कथांमधून त्यांनी कारागिरीला व कृत्रिमेतेला महत्त्व देणाऱ्या फडके - खांडेकरांच्या काळात जाणीŸÖवंत अनुभवावर आधारित कथा लिहून मराठी कथेत चैतन्य आणले.

वि. वि. बोकील यांनी आपले कथालेखन १९२९ साली 'µÖ¿Ö¾ÖŸÖ' मासिकातून सुरु केले. '¾ÖÔ¾ÖÖ“Ö ¯ÖÖ‰ú¿ÃÖ', '¬ÖÖ¸Ö“ÖÖ ¾ÖÂÖÖ¾Ö', 'अमृतकण', '¾ÖÖÔ“Ö ‘Ö›¶ÖÔ' इत्यादी संग्रहापर्यंत एकूण अठरावीस कथासंग्रह –ाले आहेत. त्यांच्या कथा विशेषत: विवाहित जोडप्यांच्या ^´Ö»Ö»ÖÖ ÃÖÃÖÖ¸Ö¾Ö¸ †Ö–ÖÖ×¸ŸÖ †ÖÆŸÖ.

अनंत काणेकर यांच्या 'जागल्या छाया', 'ˇÖÖ¸ˇ¯ÖÃÖ', 'काळी मेहुणी', 'xα¾µÖÖ¾Ö¸ŸÖß †¬Ö¸' ¾Ö 'ˆ•Ö›Ö“Öß –ÖÖ›' µÖÖ कथांमधून अद्‌भुतता, अतिरंजितता, भावनोत्कटता, प्रेमाचा ठराविक त्रिकोण इत्यादी लेखन वैशिष्ट्ये आढळतात.

दत्तात्रय रघुनाथ कवठेकरांनी मध्यमवर्गीय कुटुंबापुरतेच आपल्या कथेचे विश्व मर्यादित Š¾ले. त्यांच्या कथांत एकसुरीपणा आढळतो. उदा. 'अनार¿याचे वाण', 'कुंकवाचा करंडा', 'दगडावरची रेघ', 'पाखरं', 'वेडी रखमा' इत्यादी कथा.

ÁÖß. ´Ö. ´Öाटे यांनी प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित अशा 'कृष्णाकाठचा रामवंशी', 'मांगवाड्यातील संभाजीबुवा', 'खÖ¸Ö™Ö¾ÖÖ»ÖßÖ¿Ö¾ÖŸÖß' 'पुरंदरचा नामा' किंवा' नारळखोऱ्यातील x¯Ö·µÖÖ' या पात्राचे चित्रण ठसठशीत व प्रत्ययपूर्ण आहे.

मराठीतील पहिल्या प्रादेशिक कथा गोमंतकाच्या जीवनावरील आहेत. यात लक्ष्मणराव सरदेसाई व वि. स. सुखटणकर यांचा उल्लेख येतो.

कथालेखिका :-

स्त्रीमनाकडे लक्ष वेधण्याची पहिली चाहूल कमलाबाई टिळकाच्या 'Ç¤µÖ¿ÖÖ¸¤Ö (1932)' या कथेत आढळते. कृष्णाबाई या टोपण नावाने लिहिणाऱ्या मुक्ताबाई दीक्षितांनी, 'मानसलहरी' ¾Ö 'कळ्याचे निःश्वास' हे दोन कथासंग्रह लिहिले.

विभावरी शिरुरकर यांनी नव्या समाज जीवनाने निर्माण केलेली स्त्रीची दुःखे अतिशय धीट व बंडखोर वृत्तीने मांडली 'कळ्याचे निःश्वास' (१९३३) हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह होय.

'आशाकु¸', 'Ö›Ö 3Ö™', 'विवाहानंतर', 'ˆ•¾Ö»Ö', '¯ÖxŸÖ´ÖÖ', 'माईच्या गोष्टी' ‡. कथासंग्रह मालतीबाई दांडेकर यांनी लिहिले.

स्त्रीजीवनातील दुःखे वेचून ती कथारुपाने मांडण्याच्या उद्देशाने आनंदीबाई किर्लोस्कर यांनी '¯ÖxŸÖÖ²Ö²Ö', 'अंतरंग' ¾Ö '•µÖÖŸÖß' हे कथासंग्रह लिहिले.

कुसुमावती देशपांडे यांनी 'दीपकळी' (1935) 'दीपदान' (1940) ¾Ö '´ÖÖôß' (1946) हे तीन कथासंग्रह लिहिले.

गिरीजाबाई केळकर यांनी आपल्या केवळ 'x¾ÖÁÖÖŸÖßÃÖÖŠß' (१९२७) या कथासंग्रहातून सामाजिक व कौटुंबिक वास्तवाचे चित्रण केले.

१९३० ते १९४० या कालखंडातील या प्रमुख कथोलेखिकांनी आपल्या कथा रंजन वा बोधाचा स्पर्श नसलेल्या, निर्हेतुक व अलिप्ततेने लिहिल्या.

प्रादेशिक जीवनातील अद्‌भुताचा व कल्पनारम्य गोष्टींचा उपयोग र.वा. दिघे व ग. ल. ठोकळ या जोडीने आपल्या कथांतून केला. महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवनातील व्यक्तिरेखा उभे करणाऱ्या या कथा 'कडू साखर' 'α»ÖŸÖ•ÖÖα' ग. ल. ठोकळ यांनी लिहिल्या.

विनोदी कथालेखकांमध्ये चि. वि. जोशी, प्र. के. अत्रे, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, य. गो. बोकील, र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ इत्यादी लेखकांचा समावेश होतो. माणसांचा तऱ्हेवाईकपणा, त्यांचे ढोंग, दुटप्पी वृत्ती, समाज जीवनातील विसंगती यावर विनोदी कथांची उभारणी या लेखकांनी केली.

वामन चोरघडे यांनी आपल्या कथेत कथानकांपेक्षा भाववृत्तीला अधिक प्राधान्य दिले. त्यांनी 'ÃÖÂÖ´ÖÖ', 'हवन', 'यौवन', 'प्रस्थान पाथेय', '¯Ö¤ß¯Ö', 'नागवेल', '´Ö•Ö»Ö' ¾Ö '²Ö»ÖÖ' इत्यादी कथासंग्रह लिहिले.

नवकथाकार :-

गंगाधर गाडगीळ यांनी आपल्या कथेतून महायुध्दाने उद्ध्वस्त केलेल्या जीवनाचे व भ्रम निरसित –ालेल्या माणसाच्या नव्या जाणिवाचे प्रतिबिंब प्रकर्षाने उमटवले त्यांनी मानसचित्रे 'कडू आणि गोड' 'नव्या वाटा' या कथासंग्रहातून मूलभूत प्रश्नांच्या जाणिवा करुन दिल्या. म्हणून ते नवकथेचे पहिले मानकरी ठरतात. नवकथेचे दुसरे मानकरी पु.भा.भावे आहेत. त्यांनी '¯Ö×Æ»ÖÖ ¯ÖÖ‰úÃÂ' (कथासंग्रह), 'पुनर्जन्म', 'सार्थक' 'सोबतीण', '¾µÖ£ÖÖ', 'दगा' अशा कथा ×»Ö×Æ»µÖÖ.

नवकथेचे तिसरे मानकरी अरविंद गोखले यांनी आपल्या कथांमधून अलिप्तता हा गुण प्रकट केला. त्यांनी आपली पहिली कथा '´ÖÖ•Ö¸Ö“Ö ¯ÖÖ¸' शाळेच्या हस्तलिखितासाठी लिहिली. १९४४ साली त्यांचा पहिला कथासंग्रह नजराणा तसेच, उन्मेष, जन्मखुणा इत्यादी कथासंग्रह ¯Ö×ÃÖ¬¤ –ÖÖ»Ö.

नवकथेचे चौथे मानकरी व्यंकटेश माडगुळकर याची कथा म्हणजे वेगळ्या जातीचा फुलोरा, रचना निवेदनशैली, पात्रे, कथाविषय याबाबतीत स्वतंत्र प्रकारची निर्मिती केली. 'माणदेशी माणसे' (1949) 'गावाकडच्या गोष्टी' (1951) 'ÆÃŸÖÖ“ÖÖ ¯ÖÖ‰úÃÖ' (1953) '^²Ö¸Šß' (१९६०) या सर्व संग्रहातील कथांमधून अस्सल ग्रामीण कथा साकारली आहे.

पाचवे नवकथाकार म्हणून शांतारामांचा उल्लेख केला जातो. त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'Ãß्याची बाग' ÆÖ ÆÖµÖ. ŸÖÃÖ“Ö 'मनमोर शि¸¾ÖÖ' इत्यादी कथासंग्रह लिहिले. अलिप्तता व संयम हे शांतारामांच्या कथेचे विशेष होय.

श्री. ज. जोशी यांच्या कथा जगातील विविध समस्या, बदलत्या परिस्थितीशी व बदलत्या जीवन´Ö»µÖÖ¿Ö‰ –गडणाऱ्या व्यक्ती व त्यांच्या भावनांची गुंतागुंत यावर आधारित †ÖÆŸÖ. 'पांढरपेशाचे जग', '^¢Ö¸¬Ö¾Ö', 'अंगण', '´ÖÖ´ÖÖ“ÖÖ ¾ÖÖ>Ö' इत्यादी कथासंग्रह त्यांनी ×»Ö×Æ»Ö.

महादेवशास्त्री जोशींनी जुन्या निवेदन¯Ö¤¬Öतीने '¾Ö»Ö×¾ÖÃŸÖÖ¸', 'मोहन वेल', 'खडकातले ¯ÖÖ–Ö¸ '3ÖÖ¾Ö²ÖôÖ', '¯Ö×ŸÖ´ÖÖ', ' ‘Ö¸×¸¬ÖЇ', 'कथाकाव्यलता' इत्यादी सकस कथासंग्रह लिहिले.

१९६० च्या सुमारास मराठी साहित्यात पुन्हा एकदा नवनिर्मितीची लाट आली. -ानेश्वर कुलकर्णी यांनी 'x"ö¤'ööÂö', '¥Â™' 'वृंदावन' इत्यादी कथासंग्रहातून गुंतागुंत व व्यामिश्र स्वरुपाची कथारचना प्रकट केली. तारा बनारसे यांनी '†-ööŸö¸' या कथा संग्रहातून स्त्री पुरुषाच्या विशेषत: स्त्रियांच्या विविध भावावस्थेचे हळुवार चित्रण केले. शरश्चंद्र चिरमुले यांनी 'श्रीशिल्लक' या कथासंग्रहातील कथांनी मानवी मनाचा वö-ö 'öŸö»öö. विजय तेंडुलकरानी 'क#ö"ö¯ööjö', 'मेषपात्रे गाणे' या कथासंग्रहातून विविध रुपांनी जगात वावरणारी काचपात्रे व मेषपात्रे उभी केली. बाबूराव बागुल, '•ö¾Æô ´öß •ööŸö "öö¸»öß ÆöŸößß' µöö †ö¯ö»µöö ¯ö×Æ»µöö कथासंग्रहाने लक्षणीय यश मिळविणारे लेखक ¾ö विद्याधर पुंडलिक व श्री दा. पानवलकर हे आणखी दोन उल्लेखनीय कथाकार आहेत.

जयवंत दळवी यांनी '†öÁö´ö', '±úx•öŸö¾öö>ö', 'ग्ö×Æ¾ö¸', 'एदीन', '•ôö¡öŸößö ´ööÃöö' Æ क#थासंग्रहात कोकणच्या ¯öö¿¾ö³ö´ößवर लिहिलेल्या प्रेमकथांचा समावेश केला. मधु मंगेश कर्णिक यांनी 'कोकणी गss वस्ती' या कथासंग्रहातून मालवणी, माणसे उभी केली याशिवाय, '¯öö¸¡-ö', '³ö‡"öö±úö', '´ö¡ö', '´öö>¾ö', 'डोलकाठी', 'तहान' असे आणखी कथासंग्रह लिहिले. ग्रामीण कथाकारांमध्ये व्यंकटेश माडगूळकरांनी माणदेशी माणसांपासून ग्रामीण कथा जन्माला घातली. याशिवाय शंकरराव खरात, शंकर पाटील, द.मा. मिरासदार इत्यादींचा उल्लेख करता µö‡»ö.

Ãö¤³ö Ãö"öß

1) कोतापल्ले नागनाथ, : 'ग्रामीण साहित्य आणि शोध', मेहता पब्लिशिंग Æö‰úÃ¤, पुणे, प्र.आ.४ जाने १९८५, ¯öÂŠ¡-15.

2) यादव आनंद, : 'ग्रामीण साहित्य समाज आणि संस्कृती', प्रकाशक अनिल मेहता, पुणे, प्र.आ. १९८५, पृष्ठ-78.

3) यादव आनंद, : 'ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव', प्रकाशक अनिल मेहता, पुणे, प्र.आ. १९८१, पृष्ठ - 36

4) ³ööÃö»ö ¤¡. Ÿöö. : साहित्यातील प्रादेशिकता, 'ग्रामीण साहित्य, एक चितंन', प्रकाशक अनिल कुमार मेहता पब्लिशिंग Æö‰úÃö, 1216, ¯öÂŠ¡ - 43.

5) यादव आनंद,: आधुनिक 'ग्रामीण साहित्याची चळवळ व दिशा', मार्च १९८२, वर्ष १९ वे, अंक २ रा, पृष्ठ - 33.

6) कुलकर्णी गो. म. : प्रस्तावना, 'ग्रामीण साहित्य स्वरुप आणि समस्या', लेखक आनंद यादव, प्रकाशक - अनिल मेहता, पुणे, ¯ö. †ö. 1979, ¯öÂŠ¡ - 6.

7) क्षि·Æ›¡ Ã¤, : ग्रामीण कथेच्या निमित्ताने, संग्रहालय, साहित्य संमेलन, विशेषांक, संपा, वामन विष्णु भट, नोव्हें अंक ३-4, ¯ÂŠ-7.

8) फडके भालचंद्र, : 'ग्रामीण साहित्य : दुखणे आणि गाऱ्हाणे', वसंत दिवाळी अंक, †Œ™-नोव्हे-1981, ¯ÂŠ- 48.

9) ›. ´»™¡ ¾Ã¤¾, : 'ग्रामीण साहित्य स्वरुप व दिशा, स्वरुप प्रकाशन', औरंगाबाद पृष्ठ क्र-3,4,5.

10) तथोपक, : पृष्ठ क्र. २८, २९, ३०.

11) ›. ´»™¡ ¾Ã¤¾, : 'ग्रामीण साहित्य : चितंन आणि चर्चा', स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, ›¡Ã²¸¡ 2005, «Ÿ§µ †¾¢§ ›¡Ã 2010, पृष्ठ क्र. ३००, ३०१, ३०२.

12) ›. सोमण अंजली, : '¯ÃŸvविक', मराठी कथेची स्थितीगती, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९५, पृष्ठ - 8

13) Ÿ¡¾ :

14) Ÿ¡¾ :

15) Ÿ¡¾ :

16) फडके ना. सी,: 'प्रतिभासाधन', देशमुख आणि कंपनी, पुणे, †. 7 § 1960, ¯ÂŠ - 194

17) फडके ना. सी.: 'लघुकथालेखन : मंत्र आणि तंत्र', ¯×Ÿ´, पुणे प्रकाशन, पुणे, ¯ÂŠ - 69

18) •¿§ Ã¬, : 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा', मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ आणि मौज प्रकाशन गृह, ´²‡, 2000, ¯ÂŠ - 15.

19) Shroder, Mourice,: 'The Novel as a Genra', an essay included in the Theory of Novel, ed by Philip stevick, The Free Press, New York, 1967, Pg- 14.

20) English language dictionary,: Harper collins Pubishers, London, Pg. -982.

21) गणोरकर प्र³, : डहाके वसंत (संपा.), 'वाड्.मयीन सं-¿ - संकल्पना क्षि¿', भटकळ फाऊण्डेशन, मुंबई आ.१ ली, २००१.

22) कुलकर्णी श्री. मा., : 'कादंबरीची रचना : स्वरुप, सामुग्री व व्याख्या', उन्मेष प्रकाशन, नागपूर, पृ-25

23) Ÿ0¡0¾0 :

24) पाटील गंगाधर, : 'कथनमीमांसा', अनुष्टुभ, दिवाळी अंक, १९९१, ¯0ÂŠ - 87.

25) •00¿0ß Ã0-00,: उनि. , पृष्ठ -12.

26) पाटील गंगाधर,: 'कथनमीमांसा', अनुष्टुभ, दिवाळी अंक, १९९१ पृष्ठ-103.

27) पाटील गंगाधर, : उनि, पृष्ठ-103.

28) पाटील गंगाधर, : उनि, पृष्ठ-105.

29) •00¿0ß Ã0-00, : उनि, पृष्ठ-22.

30) ¿0¾0>¡ ‡¤´0Ÿ0ß,: 'मराठी कथा उगम आणि विकास', Ã00´0µµ00 पब्लिकेशन प्रा. लि. मुंबई सु.आ., १९८५, पृष्ठ-93.

31) आंबेकर वि. व0.: 'मराठी कादंबरी, प्रदक्षिणा, खंड-1', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, सु.आ. १९७२, पृष्ठ-172.

32) सप्रे अविनाथ,: 'क0¤²0¸ß -प्रवृत्ती आणि प्रवाह', प्रदक्षिणा खंड -2, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, आ.१ली, १९९१, ¯0ÂŠ 184.

33) ¿0¾0>¡ ‡¤´0Ÿ0ß,: उनि, पृष्ठ-8.

प्रकरण दुसरे
सदानद देशमुख यांचे लौकिक आणि वाड्.मयीन ¾µÖÛŒŸÖ´ÖŸ¾Ö

२.१. सदानंद देशमुख यांचे लौकिक व्यक्तिमत्व :-

ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीमुळ १९८० नंतर दशकात ग्रामीण साहित्यिकाची एक नवीन पिढी उदयाला आली. त्यातील प्रमुख नाव सदानंद देशमुख. मराठी ग्रामीण संवेदनाचा समर्थ आविष्कार घडविणारे संवेदनशील साहित्यिक म्हणून सदानंद देशमुख यांचा विशेष उल्लेख करावा लागतो. सदानंद देशमुख यांनी कथा, कविता, कादंबरी, ललितगद्य इत्यादी विविध वाड्.मयप्रकारात लेखन केलेले आहे.

त्यांचे संपूर्ण नाव डॉ. सदानंद नामदेव¸Ö¾Ö ¤¿Ö´ुख त्यांचा जन्म बुलढाणा जिल्ह्यातील अमडापूर या गावी ३० जुलै १९५९ साली एका शेतकरी कुटुंबात –ाला. त्यांना एकूण चार भावंडे आहेत. मोठी बहीण कमल व गणेशराव, भीमराव, रामराव या भावंडासोबत त्या"Ö बालपण खेड्यात गेले. त्यांचे वडील नामदेव यांची अमडापूर येथे पन्नास एकर शÖß असल्यामुळे त्यांना आपल्या वडिलांना शेतीव्यवसायात मदत करावी लागली. शिक्षणाची विलक्षण आवड व जिद्द असल्यामुळे त्यांनी प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करुन मोठ्या कष्टाने हायस्कूल पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी दहावी पर्यंतचे माध्यमिक शिक्षण चिखली येथील अमर विद्यालय येथे पूर्ण केले. पुढे महाविद्यालयीन शिक्षणासाठß ×¿Ö¾ÖÖ•Öß ´ÖÆÖ×¾Öa»ÖµÖ, चिखली येथे प्रवेश 'Öऊन १९८४ साली बी.ए. पूर्ण केले. महाविद्यालयीन शिक्षण घेताना त्यांना सकाळी महाविद्यालयात जाऊन घरी आल्यावर दिवसभर शेतात काम करुन शिक्षण पूर्ण करावे लागले. १९८६ साली बी.एड् करुन जानेफळ येथील सरस्वती महाविद्यालयात ŸÖ शिक्षक म्हणून ÃÖ¾ÖŸÖ 1ý•Ö –ाले. जानेफळपासून अमडापूर अठरा किलोमीटर असल्याने शेतीकडे लक्ष देता येईल या उद्देशाने जानेफळ येथील नोकरी त्यांनी स्विकारली.

नोकरी व शेती व्यवसाय सांभाळून त्यांनी अमरावती विद्यापीठातून १९८९ साली ‹´Ö.‹ड्ची पदवी प्रथम श्रेणी मिळवून विद्यापीठात प्रथम आले. त्यानंतर २०१० साली Ph.d. µÖÖ ¯Ö¤¾ÖßÃÖÖŠß क्रांÂÖßनिष्ठ जाणिवा असलेल्या या लेखकाने ना.धों. महानोर यांच्या साहिŸµÖÖ"ÖÖ चिकित्सिक अभ्यास."ना.धों.महानोर यांच्या साहित्यातील क्रांÂÖßनिष्ठमूल्यजाणीवा" µÖÖ ×¾ÖÂÖµÖÖ¾Ö¸ ÃÖशोधन कार्य पूर्ण केले.

²ÖÖ¸Ö¾ÖßŸÖ असताना त्यांच्या आईचे पार्वतीमायचे निधन –ाले. त्यामुळे पुढे नोकरी करण्याचा विचार नसल्याने बी.ए. करीत असताना घरच्या मंडळीने त्यांचा विवाह सौ. विनिता

यांच्याशी लावून दिला. त्यानंतरच्या सहजीवनात वनिताताईनी त्यांना सक्रिय पाठिंबा देऊन लेखनासाठी प्रोत्साहन दिले. लहानपणापासूनच त्यांना लेखनाची आवड होती. त्यामुळे त्यांनी अकरावीत असताना 'खेळ खंडोबा' हे नाटक लिहून त्यात अभिनय क#»ÖÖ. ¯Öœi 2ÖÖ¸Ö¾ÖÖSŸÖ असताना देवाघरचं मरण ही त्यांची कथा १९७८ मध्ये महाराष्ट्र टाइम्समध्ये छापून आली.

शेतकरी कुटुंबात जन्मल्यामुळे शेतमजूर, घरगडी, शेतकरी यांच्याशी त्यांचा जवळून ÃÂ²Ö¬Ö †Ö»ÖÖ. त्यांच्या जीवनातील घडामोडीकडे संवेदनशील मन असल्यामुळे पटकन लक्ष वेधले गेले. त्यांच्या जीवनातील समस्या पाहून सदानंद देशमुखांचे संवेदनशील मन अस्वस्थ –ाले. त्यामुळे त्यांच्या वेदना, दु:ख याची कोणीतरी दखल घ्यावी असे मनापासून वाटत असल्यामुळे त्यांच्यातील लेखक जागा –ाला. त्या दरम्यान त्यांच्या वाचनात आनद यादवांची इंजिन ही कथा व ना. धों. महानोर यांची या 'नभाने या भुईला दान aÖ¾Ö' ही कविता आली. त्यावरुन ग्रामीण साहित्यात या विषयावर कथा, कविता लिहिली जाऊ शकते हे लक्षात आल्यावर त्यांनी आनंद यादव व ना.धों. महानोर यांच्या साहित्याचे वाचन केले. या पूरक वाचनाने विचारकक्षा विस्तारल्या. या साहित्यातील माळावरची माणसे, प्राणी हे आपल्या सभोवतीच वावरत असल्याची जाणीव त्यांना –ाली. त्यातून आजूबाजूच्या ग्रामीण ¯Ö×¸ÃÖ¸Ö“Öअवलोकन करुन हे ग्रामीण वास्तव त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होऊ लागले. पुढे कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरी करत असताना पूरक वाचनामुळे स्वानुभवातून व ¿ÖŸÖR¿ÖR नाळ जोडली गेली असल्यामुळे सेंद्रिय पातळीवर सदानंद देशमुखांची लेखक म्हणून जडणघडण –ÖÖ»ÖR.

शेतीव्यवसायातील निष्ठा त्यांच्या साहित्यनिर्मितीस कारणीभूत ठरली. म्हणून त्यांच्या कथा व कादंब¯यातून कृषीजीवनाचे खोल चित्रण येते. ज्यांचे सर्वस्व शेतीवर अवलंबून आहे. †¿ÖÖ माणसांच्या क#ÂÖRनिष्ठ मूल्यजाणिवा त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त –ÖÖ»µÖÖ †ÖÆŸÖ.

ग्रामीण साहित्यातील दुस¯या पिढीतील लेखकांच्या साहित्याचे त्यांनी केलेले साक्षेपी वाचन व त्यानिमित्ताने –ालेले चिंतन व स्वानुभवातील आत्मचिंतन त्याच्या साहित्यनिर्मितीला उपयुक्त ठरले. आनंद यादव, ना.धों. महानोर, जयवंत दळवी, भालचंद्र नेमाडे, सखा कलाल, राजन गवस इत्यादीचे साहित्य त्यांना आपली वाड्.मयदृष्टी घडविण्यासाठी उपकारक ठरली. त्यांची साहित्यविषयक जाण प्रगल्भ होत गेली. या ¯ÖÖ¿¾Ö3Ö´ÖRवर त्यांनी तहान ही कादंबरी लिहिली. अंधारबन हा कथासंग्रह लिहिला. '2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ची निर्मिती केली. त्यांना मिळालेल्या ¯Ö¸Ãकारांमुळे त्यांच्यातील सृर्जनशRलतेला प्रेरणा मिळू लागली. त्यांच्या अनेक पुस्तकांना पुरस्कार मिळू लागले. अनेक साहित्यिक, विचारवंत, यांच्याशी गाठीभेटी होत गेल्या. त्यामुळे पुढे विविध विषयांवर कथालेखन केले. त्यांच्या आयुष्यातील अनेक महत्त्वाच्या व्यक्तींविषयी कृत–ता व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी विस्तृत ललितलेख लिहून ते भुईरिंगणी या पुस्तकात संकलित केले. आजही सदानंद देशमुख आपली नोकरी सांभाळून शेतीव्यवसाय करतात.

त्यामुळे शेतकऱ्याच्या जीवनातील समस्यांचे त्यांना जवळून अवलोकन करते येते. त्यामुळे लेखनासाठी विषयाचा शोध न घेता ते Ÿµ"µ आजूबाजूच्या परिसरातून †Ö¯Ö†Ö¯Ö ×´ÖôŸÖÖŸÖ.

आनंद यादव यांनी तिसऱ्या पिढीतील ग्रामीण साहित्यिकासाठी ग्रामीण साहित्य चळवळ सुरु केली. या पिढीला योग्य दिशेने घडविण्यासाठी व त्यांची वाड्.मयीन¥Â™¶Ö उपासमार थांबविण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या प्रयत्नातून अनेक नवीन ग्रामीण साहित्यका¸Öनी दर्जेदार साहित्याची निर्मिती केली. त्यातील एक महत्वाचे साहित्यिक म्हणून सदानंद देशमुख यांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांचे साहित्य इतर भाषेमध्ये अनुवादित –ाल्याने ग्रामीण ÃÖ×ÆŸµ»Ö ¤•Ö प्राप्त होऊन त्याचे वाड्.मयीन ´ÖÆ¢¾Ö ¾Ö»Ö †ÖÆ.

अशा प्रकारे डॉ. सदानंद देशमुख यांचे वाड्.मयीन व्यक्तिमत्व विकासाभिमुख असून लेखन, चिंतन आणि सर्जन, सहजसुंदर अभिव्यक्तीचे साधन मानणारे ते एक व्रतस्थ व Â#Ö निष्ठ मूल्यजाणिवा व्यक्त करणारे संवेदनशील साहित्यिक आहेत.

2.2 Ã0¤Ö नंद देशमुख यांचे वाड्.मयीन ¾µÖÛŒŸÖ´ÖŸ¾Ö :-

सदानंद देशमुख यांचा जन्म शेतकरीकुटुंबात –ाला. आपले शिक्षण पूर्ण करताना त्यांना शेतीव्यवसाय ही करावा लागला. त्यामुळे Â#Ö संस्कृतीतील घडामोडीशी त्यांचा अतिशय जवळून संबंध आला. स्वत: शेतकरी असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या समस्या जवळून अनुभवल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या सहवेदनाचा सूर त्यांनी आपल्या साहित्यातून अतिशय संवेदनशीलतेने मांडला. त्यांच्या समस्यांचे बदलते स्वरुप, त्याची तीव्रता, दाहक#ŸÖ †Ö¯Ö»µ सूक्ष्मनिरीक्षणाने साहित्यातून शब्दांकित केली.

Â#Ö संस्कृतीचा सार्थ अभिमान असलेल्या सदानंद देशमुखांनी आज प्राध्यापकाची नोकरी करता असताना आपली नाळ शेतीशी जोडली आहे. आपल्या ¾Ö>.´ायनिर्मितीची सुरुवात त्यांनी कथालेखनाने केली. त्यासाठी आपल्या आवडत्या गुराढोरांचा विषय त्यांनी †Ö¯Ö»µ 'देवाघररचं मरण' कथेत मांडला. आपल्या स्वानुभव व सभोवतालचे ग्रामीण जीवनाचे वर्णन त्यांनी आपल्या कथांमधून केले. ग्रामीण माणसे, ग्रामीण परिसर, प्राणी, निसर्ग यांविषयी असलेली आत्मीयता व प्रकट आत्मचिंतन त्यांच्या कथालेखनातून व्यक्त होते.

सदानंद देशमुख यांनी आपले स्वत:चे व सभा¾ÖŸÖ»ाचे ग्रामीण जीवन रेखाटाव्Ö. µ हेतून कथालेखन केले. कष्टाळू, शोषित ग्रामीण माणसांविषयीची आत्मीयता आणि त्यांच्या जीवनातील कारुण्य व्यक्त करण्याच्या प्रामाणिक धडपडीमुळे त्यांचा पहिला कथासंग्Ö अंधारबन हा १९८८ साली प्रसिध्द –ाला. आपल्या सभोवतालच्या ग्रामीण माणसांच्या जीवनातील समस्या ताण-तणाव यांचे आŸ´Öयतेने अवलोकन करुन चिंतनात्मक लेखन करणे हे सदानंद देशमुखांचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. अंधारबन नंतर त्यांचा दुसरा कथासंग्रह लचांड (1993) ´Ö¬µÖ ¯Ö×ÃÖ¬¤ –Ö»Ö. या कथासंग्रहात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या वास्त¾Ö¾Ö¤ß

कथा लिहिल्या. ग्रामीण परिसरातील समस्यांचा वेध घेणारा व शेतकऱ्यांच्या विद्रोही सूर उमटवणाऱ्या कथा त्यांनी उठावण (१९९४) या कथासंग्रहात लिहिल्या आहेत. सरकारी धोरणांमुळे शेतकऱ्यांची होणारी लूट, मानसिक कोंडी, त्यातून तयार –ालेली विद्रोही मने व्यŒŸö करणाऱ्या कथा त्यांच्या महालूट (१९९५) या कथासंग्रहात आहेत. आपल्या वेगळ्या लेखनशैलीचा ठसा उमटवमाऱ्या त्यांच्या या कथासंग्रहाला महाराष्ट्र राज्य शासनाने राज्य पुरस्काराने सन्मानित केले.

अनुभव व निष्ठा यांच्याशी प्रामाणिक राहून शेतीकसे वर्गातील शेतकऱ्यांच्या व्यथा सदानंद देशमुख यांनी 'रगडा' (२००६) या कथासंग्रहात मांडल्या जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण ´ö»µö¾µö¾öÃ£Ö“öß –öö»ö»öß ¯ö›¡–ö›¡ 'ख¤ÔöÃ' (२००८) या कथासंग्रहातून त्यांनी व्यक्त केली. शेतकऱ्यांचा सर्वच बाजूनं खुंदळघास घेणाऱ्या नैसर्गिक संकटांशी व सामाजिक मानसिकतेशी चाललेला संघर्ष या कथासंग्रहातील कथांमधून त्यांनी रेखाटला आहे. त्यानंतर २012 Ãöö»öß त्यांचा गाभुळगाभा हा कथासंग्रह प्रसिध्द –ाला. अंधारबनातील अनेक कथा या कथासंग्रहात पुर्नमुद्रित केल्या आहेत. अंधारबन हा कथासंग्रहातील दर्जेदार कथा वाचकांपर्यत पोहचला नसल्याने त्यातील कथांचा समावेश गाभुळगाभा या कथासंग्रहात केला आहे. जागतिकीकरणामुळे मोडकळीस आलेल्या कुणबिकीचे आणि त्याभोवतालच्या जगण्याचे नेमके चित्र या कथासंग्रहातील कथांमधून व्यक्त केö»ö †öÆ.

उपरोक्त सात कथासंग्रहामुळे एक उत्तम ग्रामीण कथाकार म्हणून सदानंद देशमुख Ãö¾ö¯öx¸¡x“öŸö –ाले. आपल्या कथांमधून वेगवेगळे विषय हाताळून त्यांनी ग्रामीण साहित्यात ´öö»ööö“öß 3ö¸¡ ‘ööŸö»öß.

Ãादानंद देशमुख यांच्या वाड्.मयीन वाटचालीत त्यांच्या कादंबरीलेखना»öा विशेष स्थान आहे. कथालेखक म्हणून आपला ठसा साहित्यविश्वात उमटवणाऱ्या सदानंद देशमुखांनी कादंबरीकार म्हणून ओळख मिळवली ती आपल्या पहिल्या कादंबरीने. 'तहान' ÆßŸµöö“öß ¯ö×Æ»öß कांदबरी १९९८ सöö»öß ¯ö×Ãö¬¤¡ –ाली. देशाला स्वातंत्र्य मिळून ५० वर्षे –ाली. तरी पाण्यावाचून होणारी खेड्याची तळमळ हे तहान कादंबरीचे सूत्र आहे. मूल्यहीन समाजव्यवस्थेत जीवनमूल्ये जोपासणाऱ्यांचा संघर्ष या कादंबरीतून त्यांनी मांडला. कादंबरीच्या वेगळ्या लेखनशैलीमुळे अनेक पुरस्कारांनी तिला सन्मानित करण्यात आले.

'2öö¸¡ö´ööÃö' ही त्यांची दुसरी कादंबरी २००२ मध्ये प्रसिध्द –ाली. बारोमास ची कथा बारा महिन्याचा कालावधीत घडते. वर्षाच्या बारा महिन्यात शेतकऱ्यांच्या आयुष्यात येणाऱ्या सगळ्या घटनांचा प्रातिनिधिक आढावा ही कादंबरी घेते. शेतीपरंपरा व मध्यमवर्गीय आधुनिकता असा संघर्ष असलेली एकनाथ तनपुरेची ही शोकांतिका सदानंद देशमुखांनी अतिशय संवेदनशीलतेने रेखाटली आहे. या कादंबरीला २००४ साली साहित्य अकादमी

पुरस्काराने सन्मानित केले. या उत्तम साहित्यकृतीचा हिंदी, उर्दु, मैर्‍ठ्ठली, व इंग्रजी या ³ÖÖÂÖŸÖ अनुवाद –ÖÖ»ÖÖ.

२०१६ साली सदानंद देशमुखांची तिसरी कादंबरी '"ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' ¯ÖxÃÖ¬¤ –ाली. शेतकऱ्यांनी आधुनिक शेतीचा पर्याय स्वा‍ीकारावा व आत्महत्येपासून परावृत्त होऊन सकारात्मक ¥xÂ™कोनातून समस्या सोडवाव्यात असा संदेश या कादंबरीत दिला आहे. उदेभान या सुशिक्षित शेतकऱ्याने अपार कष्टाने तुतीरेशीम उद्योगामुळे आपल्या आर्थिक परिस्थितीत केलेली सुधारणा ही आजच्या शेतकऱ्यांना सकारात्मकदृष्टीने विचारप्रवृत्त करायला लावते.

कथा व कादंबरीलेखनाबरोबर सदानंद देशमुखांनी २००५ साली 'गावकळा' ÆÖ कवितासंग्रह लिहिला. या कविता संग्रहात जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम, नापीकी, चंगळवÖÖ¤ß नवीन पिढी, आधुनिकीकरण, यांत्रिकीकरण इत्यादी विषयांवरील कविता आहेत. विविध विषयक्षेत्र असलेल्या या कवितांमधून त्यांनी तीव्र उपरोध व्यक्त केला आहे.

सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यलेखनात ललित गद्याची निर्मिती केली आहे. 'भुईरिंगणी' हा त्यांचा एकमेव ललितलेख संग्रह २००८ साली प्रसिध्द –ाला. या ललितलेखात आपल्या बालपणातील ग्रामीण परिसरातील सूक्ष्म निरीक्षणे अतिशय प्रभावीपणे मांड»Öß †ÖÆŸÖ. ŸÖÃÖ“Ö क्ष्ÂÖßकेंद्रित परिवर्तनाचा आढावा घेताना प्राचीन क्ष्ÂÖßसंस्कृतीचा परिचय करुन दिला आहे. तसेच त्यांच्या आयुष्यातील काही विशेष व्यक्तिमत्वाचे विस्तृत चित्रण त्यांनी केले आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या एकूण ¾ÖÖ›ः´ÖµÖनिर्मितीमधून ग्रामीण जीवनातील वास्तव समस्यांचे चित्रण संवेदनशील मनातून व आत्मचिंतनातून –ालेले आहे. सदानंद देशमुख हे लेखक असून ही शेतीव्यवसायाशी अजूनही निगडीत असल्याने शेतकऱ्याच्या समस्याचे बदलत्या काळानुरुप स्वरुप त्यांच्या साहित्यातून प्रकट –ालेले आहे. बदलत्या खेड्याचे भकास स्वरुप, दाहक सत्य त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होते. अव्वल दर्जाच्या निर्मितीक्षमते²Ö¸Ö²Ö¸ आत्मचिंतन व संवेदनशीलता हा सदानंद देशमुख यांच्या वाड्.मयीन व्यक्तिमत्वाचा एक उल्लेखनीय पैलू आहे.

सदानंद देशमुख या साहित्य स्वरुपाचा परामर्श पुढील सर्व प्रकरणात कथा, कादंबरी, कविता, ललितगद्य या साहित्यकृतीचा आढावा घेऊन केलेला आहे.

प्रकरण xŸÖÃÖ¸¡
क्कीÖ¤²Ö¸ß ¾ÖÖ›¡.´ÖµÖ

3.1 कादंबरी वाङ्.मय : स्वरुप आणि संकल्पना

प्राचीन काळापासून कथा किंवा गोष्ट सांगणे आणि ऐकणे ही मानवीची प्रवृत्ती †ÖÆ. कांदबरी हा वाङ्.मयप्रकार इंग्रजी राजवटीत सुमारे दीडशे वर्षापूर्वी उदयास †Ö»ÖÖ. ‡.ÃÖ. 1829 ´Ö¬µÖ ¯Ö×ÃÖ¬¤¡ –ÖÖ»Ö»µÖÖ 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' या ग्रंथात कादंबरी शब्दाचा अर्थ - एक कल्पित कथÖ †ÃÖÖ ×¤¡»ÖÖ †ÖÆ. µÖÖ ¾ÖÖ›¡.´ÖµÖ प्रकारास जागतिक मान्यता व लोकप्रियता ×´ÖÔ¡»Öß असून खऱ्या अर्थाने अठराव्या शतकातच तिचे रुप उत्क्रांत –ाले. आणि १९ वे शतक उलटण्यापूर्वी एक प्रमुख वाङ्.मयप्रकार म्हणून तिचे अस्तित्व आले.

क्कीÖ¤²Ö¸ß ÆÖ ¾ÖÖ›¡.´ÖµÖप्रकार इंग्रजाच्या संपर्कातून आपल्याकडे आला असला तरी Ÿµ¡ÖÖ तऱ्हेची गद्याची परंपरा आपल्या भाषेला आणि संस्कृतीला होती. प्रारंभीच्या काळात इंग्रजी भाषेतील कादंबऱ्याचे अनुवाद येताच संस्कृत फारशी, अरबी, उर्द, हिंदी अशा कितीतरी भाषांमधून साहित्य आपल्या भाषेत येत होते. वि. का. राजवाडे यांच्या मते, "सतराव्या आणि अठराव्या शतकात महाराष्ट्राच्या अंगात सर्व भारतखंडाला स्वतंत्र करण्याचा जेव्हा आवेश भरला होता तेव्हा त्या आवेशाचे प्रदर्शन मराठी भाषेत –ालेल्या रामायण, महाभारतादी कथांच्याद्वारे –ÖÖ»Ö." [1] त्याआधी अव्वल दर्जाच्या गद्य मराठß 3ÖÖÂÖŸÖÆß ×»Ö×Æ»Ö»µÖÖ »Öß¡Ô¡Ö“Ö×¸¡ÖÖŸÖ कादंबरीच्या खुणा आढळतात.

कादंबरीची संकल्पना सतत बदलणारी आणि विकसनक्षम¸Ö अशी संकल्पना आहे. हरिभाऊ आपटेंच्या नंतर ना. सी. फडके, वि.स. खांडेकर, साने गुरुजी, माडगूळकर, भालचंद्र नेमाडे, भाऊ पाध्ये इत्यादींच्या लेखनातून ती बदलती स्थिती यांचा जवळचा संबंध आहे. वि.का. राजवाडे यांनी त्यांच्या कादंबरी या निबंधात असे म्हटले आहे की, "ÁÖÂŠ¡ ×¾Ö¤aÖ, ×¾Ö¤ÃŸÖŸÖ वाचन, मोठा प्रवास, तीक्ष्ण निरीक्षण, कडक परीक्षण, थोर औदार्य, गाढ सहानुभूती व नाटकी लेखणी इत्यादी गुण तर नाव घेण्यासारख्या प्रत्येक कादंबरीकारात हवेतच, परंतु सर्वात मुख्य गुण म्हटला म्हणजे जाज्वल्य मनोवृत्ती हवी. तिच्या अभावी वरील सर्व गुण व्यर्थ होत. Æß मनोवृत्ती कृत्रिम तऱ्हेने येणे नाही ही ईश्वराची देणगी आहे." [2]

*** कादंबरीचा अर्थ :-**

कादंबरी या मूळ संस्कृत शब्दाचा कोशातील अर्थ 'wine', 'liquor' †Ã†ÖÆ 3 Æ नाव कादंबरीची आणि मद्याची आस्वाद्यता आणि मोहकता या अर्थी वापरला नाही, Ÿ²ाणभट्टाच्या 'क#Ö¤²Ö¸ß' या ग्रंथावरुन नाव दिले आहे.[4] परंतु कोशातील अर्थाच्या मदतीने कादंबरीचे स्वरुप स्पष्ट होत नाही. कादंबरीच्या उत्पत्तीविषयी मदन कुलकर्णी यांच्या 'प्रादेशिक कादंबरी : तंत्र आणि स्वरुप' या ग्रंथात ते म्हणतात की, कादंबरी हा वाड.´Öµ प्रकार म्हणून पाश्चात्य असला तरी कादंबरी हा शब्द मात्र अस्सल भारतीय आहे. बाणभट्टाची कादंबरी मुळातच विशेषनामाची, तिलाच सामान्यनामाचे मोठे स्थान प्राप्त –ाले व कादंबरी बनली. मात्र महाकाव्य, नाटक हे वाड्.मयप्रकार जसे या देशात उमललेले, फुललेले तसे कादंबरीबाबत म्हणता येत नाही कारण कादंबरीचा घाट हा पाश्चात्यांच्या कादंबरी ¼ÖÖ›.´Öµ०ाच्या अनुकरणातून आला आणि पुढे स्वतंत्रपणे विकसÖŸÖ –ÖÖ»ÖÖ. [5]

´Öीनाक्षी मुखर्जी यांनी 'तौलनिक साहित्या3µÖास तत्वे आणि दिशा' या ग्रंथातून भारतीय कादंबरीच्या उदयाचा विचार मांडताना म्हटले आहे, "१९ व्या शतकातील युरोपमध्ये कादंबरी µÖÖ ¼ÖÖ›.´Öµ०प्रकाराने आपले स्पष्ट, स्वतंत्र व्यक्तिमत्व धारण केले. वीरकथा (Saga) या कथन प्रकारच्या सरंचनेपेक्षा निश्चितपणे भिन्न होता." [6]

इंग्रजी नॉव्हल या सं-ेचा कादंबरी हा मराठी पर्याय असून तो बाणभट्टांच्या कादं²Ö¸ß µÖÖ कथनात्मक ग्रंथनामावरुन मराठीत रुढ –ाला असे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी विश्वकोशात नमूद केले आहे. इंग्रजी साहित्यात कादंबरीचा उगम अठराव्या शतकाच्या मध्यास –ÖÖ»ÖÖ ¼Ö 3ÖÖ¸ŸÖßµÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖात तो इंग्रजी कादंब-याच्या नमुन्यावर एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण –ाला. का. बा. मराठे यांनी 'नावल' हे नाव सुचवले पण ते रुढ –ाले नाही.

कादंबरीचे अनुभवक्षेत्र सीमित नाही तशीच तिची रचना मुक्त असून तिला ठराविक तांत्रिक बंधन नाही त्यामुळे अनेक अन्य कलांची व वाड्.मयप्रकारांची वैशिष्ट्ये ती आत्मसात करु शकते. कादंबरीचे निश्चित स्वरुप ठरविणे कठीण जाते. कादंबरीच्या आशयानुसÖ¸ Ÿßß वेगळे स्वरुप धारण करते. कादंबरी हा सर्वात अधिक वाचला जाणारा लोकप्रिय प्रकार आहे. जीवनातील तरल क्षण पकडण्यापासून ते विराट समाजजीवनाचे दीर्घकालीन जीवनचित्रण करण्याचे सामर्थ्य कादंबरीमध्ये आहे. कादंबरी वाड्.मयप्रकार इतका लवचिक# प्रसरणशील आणि सर्वसमावेशक ¼ÖÖ›.´Öµ०प्रकार असला तरी व्यवच्छेदक लक्षणांनी त्याच्या सीमारेषा निश्चित करणे अवघड आहे असे नमूद करुन चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "Ÿ¤ÃÖ ¯ÖÖ×Æ»Ö Ÿ²Ö¸ कादंबरी हा ¼ÖÖ›.´Öµ०प्रकार इतका सर्वसमावेशक आहे की त्याला व्याख्यांच्या चौकटीत पकडणे किंवा कादंबरी या नामाभिध#ानाने अंगुलीनिर्देश करण्यात आलेल्या सर्व कादंबÖ·µÖÖ“Ö व्यवच्छेदक लक्षण करणे आज ही कठीण होऊन बसले आहे."[7]

कादंबरीचे आवाहनही व्यापक व खोल¾Ö्र असते. उषा हस्तकही यांच्या मते, "क¾Ö¤ÖÂ²Ö¸ß µÖÖ ÃÖ–ेने आपल्या डोळ्यापढे येणारा ¾ÖÖ›ü.´Ö¸Öप्रकार हा कविता, नाटक, कथा, ललितनिबंध, चरित्र, आत्मचरित्र इ. पेक्षा वेगळा असल्याचे आपण निश्चितपणे सांगू शकतो. परंतु असे असूनही त्यांच्या पृथगात्मकरुपाची नेमकी लक्षणे नोंदवायची कशी हा प्रश्न समाधानकारकx¸ÿµıı सोडविता येत नाही."[8]

कादंबरीचे मुलभूत घटक म्हणून कथानक, व्यक्तिचित्रण, घटना, प्रसंग, वातावरण हे कादंबरीच्या अभ्यासासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहेत या घटकांच्या द्वारे कादंबरी वाचकांपÖµÖŸÖ भिडविण्याचे काम निवेदनाद्वारे होते. निवेदन निवेदका"µÖÖ माध्यमातून होत असते. निवेदन, वर्णन, संभाषण, भाष्य या निवेदनाच्या विविध प¤ü–Öती आहेत. एका नंतर एक गोष्ट सांगत राहणे याला निवेदन म्हणतात. कालाच्या एका विशिष्ट क्षणी नोंदविलेल्या विविध गोष्टी म्हणजे वर्णन, वर्णनात अनुक्रम नसतो. यात एका विशिष्ट काळी एकाच वेळी दिसणाऱ्या अनेक गोष्टींची नोंद असते. दोन व्यक्तीमधील बोलण्याला संभाषण म्हणतात तर व्यक्ती स्वत:शीच बोलली तर ते स्वत:शीच साधलेला संवाद असतो. लेखक कित्येकदा निवेदन, वर्णन, संभाषण इ. बाजुला ठेवून त्यावर भाष्य ही करतो. आणि या विविध साधनांच्या आधारे कादंबरी वाचकांपर्यत पोहचवितो.

* कादंबरीची व्याख्या :-

क¾Ö¤ÖÂ²Ö¸ß µÖÖ ¾ÖÖ›ü.मयाचे स्वरुप व तिचे इतरसाहित्य प्रकारापेक्षा असलेले वेगळेपण लक्षात घेता तिची प्रकृती इतकी गुंतागुंतीची आहे की तिची नेमकी व्याख्या करणे जवळ जवळ †¿ÖŒµÖ †ÖÆ.

"क¾थानक, व्यक्तिचित्रण, लेखकाचा दृष्टिकोन व यांना अनुरुप अशी निवेदन, तंत्रे, वर्णने, वातावरणनिर्मिती, शैली इत्यादी घटकांनी गद्यात विस्तृतपणे संघटित केलेले वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी होय"[9] †ÃÖ लक्ष्मणशास्त्री जोशींनी म™»Ö †ÖÆ ŸÖ¸, कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली. त्यामुळे विस्तृत सरंचना मांडणारी अनेक पात्रे, प्रसंग अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त –ुकलेली आहे. अशी साहित्यकृती असते"[10] असे भालचंद्र नेमाडे म्हणतात.

"कादंबरी म्हणजे कथन किंवा निवेदन होय. सर्व आकार सामावून घेणाऱ्या या गारुड्याच्या स£Ö»Ö 'कथन' पोतडीला कादंबरी म्हणायचे. किंवा 'जीवनाचा आशय व्यापकतेने व सखोलपणे प्रत्ययाला आणून देणारा आणि चिरंतन प्रश्न वाचकांसमोर निर्माण करणारा ¾ÖÖ›ü.´Ö¸Ö प्रकार म्हणजे कादंबरी होय"[11] असे वसंत दावतार यांनी म्हटले आहे.

चंद्रकांत बांदिवडेकर यांना व्यवच्छेदक लक्षणांनी कादंबरीची सीमारेषा निश्चित करणे कठीण आहे असे वाटते. कादंबरी ¾ÖÖ›ü.´Ö¸Ö प्रकारासंबंधी काहीसा खुला व सर्वसमावेशक

¥ष्टकोन ठेवूनच विचार करणे योग्य ठरेल असे ते म्हणतात. व त्या दृष्टीने त्यांना शॉर्टर ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरी मधील व्याख्या अधिक उपयुक्त वाटते. ती व्याख्या अशी,

"A Fictitious prise narrative of considerable length in which characters and actions represetative of real life are Portrayed in a plot of more or less complexity" [12].

प्रभा गणोरकर यांनी कॅथरीन लिव्हर यांची 'द नॉव्हेल अॅड द रीडर' (¯ÔÂŠ 16 ŸÖ 27) मध्ये दिलेली व्याख्या सर्वसमावेशक वाटते ती अशी,

"A Novel is the from of written prose narrative of considerable lenght involving the reader in an imagined real world, which is new because it has been created by the author [13]"

पाश्चात्य कादंबरीचा जनक फील्डिगच्या मते, "गंभीर वातावरण नसलेले गद्य महाकाव्य म्हणजे कादंबरी होय [14]".

जे.बी प्रिस्टले यांनी म्हटले की, "मानवी जीवनाचा आरसा म्हणजे कादंबरी होय."[15]

>Ûï¾Æ>¦ •Ö´ÃÖ"µÖÖ ´ÖŸÖ, "कादंबरी म्हणजे वैयक्तिक जीवनानुभूती होय." [16]

‡. ÃÖ. 1829 ´Ö¬µÖ ¯ÖׯÖ¨¦ –ालेला महाराष्ट्र भाषेच्या कोशामध्ये कादंबरी या सं–Ö"ÖÖ अर्थ पुढीलप्रमाणे दिला आहे.

१) निर्मल कथा रचून कवीने एक काव्य केले आहे.

२) कल्पित कादंबरी अशा स्वरुपाची आहे की इंग्रजी व मराठी अशा दोन्ही भाषेत नाविण्यपूर्ण गद्य, कथात्मक प्रदीर्घ आवाका असलेला हा साहित्यप्रकार 'Novel' या नावाने पाश्चिमात्य देशात संबोधला जातो त्यावरुन कादंबरीला प्रथम 'नावल' असे नाव दिले.

´Öराठी कादंबरी आणि विकास या ग्रंथात प्र. वा. ²Öापट व ना. वा. गोडबोले यांनी मराठी कादंबरीची व्याख्या अशी केली आहे की, "सत्य सृष्टीच्या आधाराने काल्पनिक पात्रांची स्वभावचित्रे व काही तद्वलंबित जीवित घटना यांचे गोष्टरुपाने वर्णन करुन व काव्यानंदाची प्राप्ती करुन जीवितातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकणारा गद्यवाड्.मय विभाग होय.[17]".

कादंबरीच्या संदर्भात कुसुमावती देशपांडे यांची व्याख्या अत्यंत महत्वाची आहे. त्यांच्या ´ÖŸÖ, "पार्थिव संसाराविषयीची आस्था ही कादंबरीची वृत्ती, जीवनाचे कानेकोपरे चौकसपणे धुंडाळणे, तत्वदर्शित्वाचा किंवा अद्भुताचा मार्ग धरुन मूलत: मानवी मनाचा विचार करणे हा कादंबरीचा दृष्टकोन जीवनविषयक अनुभव वा कल्पना जिवंत व्यक्तिचित्रांच्या व एका विस्तृत आकर्षक कथानकाच्याद्वारे व्यक्त करणे ही कादंबरीची पद¬ÖŸÖ® [18].

रा.ग. जाधव यांनी कादंबरीची व्याख्या करताना म्हटले आहे, "कथानक, व्यक्तिचित्रण, लेखकाचा दृष्टिकोन व यांना अनुरुप अशी निवेदन तंत्रे, वर्णन, वातावरण निर्मिती, शैली

इत्यादी घटकांनी गद्यात विस्तृतपणे संघटित केलेले वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी Æ0µ0."[19]

यावरुन कादंबरी म्हणजे व्यक्तिमना"0 विविध दृष्टिकोनातून घडविलेले दर्शन अशी व्याख्या करता येईल. हिंदी साहित्यातूनही कादंबरीच्या काही व्याख्या महत्वपूर्ण आहे.

¯0´0"0¤0"µ00 ´0Ÿ0, "मैं उपन्यास को मानव चरित्र का चित्र सम-ता हूँ। मानव चरित्रपर प्रकाश डालना और उनके रहस्यो को खोलना ही उपन्यासो का मूलतत्व है।[20]"

बाबू गुलाबराय यांची 'काव्य के रुप' µ00 ग्रंथातील व्याख्या महत्वाची वाटते त्यांच्या ´0Ÿ0, "उपन्यास कार्यकारण शृंखलासे 20धा हुआ वह गद्य कथानक है, जिसमें अपेक्षाकृत अधिक विस्तार तथा पेचिदेगß के साथ वास्तविक जीवन प्रतिनिधीत्व करनेवाले व¡0ÛŒŸ0µ00 Ã0 संबंधित वास्तविक और काल्पनिक घटनोंद्वारा मानवी जीवन के सत्य का रसात्मक रुप से उद्‌घाटन किया जाता है।"[21]

श्याम सुंदरदास यांनी कादंबरीची, "कादंबरी मनुष्य के वास्तविक जीवन की काल्पनिक कथा है"। अशी व्याख्या केली आहे.

प्रस्तुत सर्व इंग्रजी, मराठी, हिंदी साहित्यातील व्याख्यांचे अवलोकन केले असता कादंबरीचे विविध पैलू दिसतात. कादंबरी म्हणजे वास्तव जीवनाचे दर्शन होय. कादंबरी म्हणजे वाचकांना गुंतवन ठेवणारा प्रभावी रचनाबंध होय. कादंबरी म्हणजे कमी-अधिक व्यामिश्र जीवनाचे आ30सात्मक चित्रण करणारे गद्य महाकाव्यच. याशिवाय कादंबरीला सर्व काही Ã0मावेल अशी गारुड्याची पोतडी असे म्हणता येईल. काल्पनिक पात्रांच्या आधारे कलान¤ देणारी गद्यकथा म्हणजे कादंबरी, तसेच मानवी जीवन दर्शन घडवणारी ललित गद्यकथा म्हणजे कादंबरी. कादंबरीत पार्थिव संसाराविषयी आस्था बाळगणाऱ्या वृत्तीचे चित्रण आढळते. प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयसूत्राचे अनेक पदर असलेली साहित्यकृती म्हणजे कादंबरी. कादंबरीत कथानक व्यक्तिचित्रण लेखकाचा दृष्टिकोन नव्या कल्पित वास्तवाचा रचनाबंध असून तिच्यात वैयक्तिक जीवनानुभूती प्रकट होते. कादंबरीत एकाच वेळी ¾00>¡´0µ0प्रकाराविषयीचा अभ्यास व जीवनसत्याचा रसात्मक अविष्कार दिसतो. तसेच कादंबरी मानवी जीवनावर प्रकाश टाकŸ0 ¾0 Ÿµ00"0 ¸ÆÃµ0 ^»0ग0डून दाखविते.

* कादंबरीचे घटक :-

कथानक व्यक्तिचित्रण, वातावरण, निवेदन, संघर्ष, मनोविश्लेषण भाषाशैली हे कादंबरीचे प्रमुख घटक आहेत.

१) कथानक :-

कथानक हा कादंबरीचा गा30ा आहे. एखाद्या बीजातून मोŠा वृक्ष निर्माण ¾Æ0¾00 त्याप्रमाणे कादंबरीसुध्दा एखाद्या लहान कथाबीजातून निर्माण होते. कथाबीजामुळे कादंबरीला

आकर्षक स्वरुप प्राप्त होते. कादंबरीत कालानुक्रमाने अनेक प्रसंगाचे चित्रण करुन कार्यकारणभावाचा दुवा स्पष्ट व सूचित केलेला असतो. कादंबरीचे वाचन ही एक कालक्रमबद¬ प्रक्रिया आहे त्यामुळे पात्रे, कृती, प्रसंग आदी कादंबरीतील गोष्टीचे निवेदन कादंबरीकार आपल्या कल्पित काळाच्या अवकाशात करतो या सर्वाची जुळणी करणाऱ्या घट्ट विणीला कथानक म्हणतात. कथानकात कादंबरीकार विविध प्रसंग, व्यक्तीच्या कृतीची, घटनांची मांडणी करतो, कथानकाच्या काळाची विभागणी करतो. कथानक कथेचा आत्मा असून कादंबरीचा आरंभ, मध्य, अंत हे कथानकाच्या रचनेचे विशेष आहेत. कथानक आकर्षक होण्यासाठी संभाव्यता कार्यकारणमीमांसा व कुतूहलनिर्मिती हे गुण आवश्यक आहेत. कथानकाद्वारे कादंबरीकार कोणत्याही काळातील मानवी मनोव्यापाराचे चित्रण करुन वाचकाला गुंतवून ठेवतो. कथानकाचे शिथिल, गुंतागुंतीचे, स्वच्छंदी, वास्तव असे प्रकार असून एकाच कादंबरीत त्यांची मिश्रणे आढळतात. उदा. ना. सी. फडके यांची '¤Ö»ÖŸÖ' ही कादंबरी व्यंकटेश माडगूळकरांची 'बनगरवाडी', 'ÃÖ¢ÖÖŸÖ¸' भालचंद्र नेमाडे यांची 'कहÖÃÖ»ÖÖ', 'x²ÖœÖ¸', '–Ö»Ö', 3ÖÖ‰ú ¯ÖÖ¬µÖ“ÖÖ 'वणवा' 'अग्रेसर' '¸Ö>Ö' '•Ö»Ö-²Ö>ÃÖ' इत्यादी कादंबऱ्याचा उल्लेख करावा लागेल.

२) व्यक्तिचित्रण :-

कहÖ¤²Ö¸ß“ÖÖ ´ÖÆŸŸवपूर्ण घटक म्हणजे व्यक्तिचित्रण होय. कलेच्या दृष्टीने कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण हे विशिष्ट गुणधर्माचे प्रतीक नसून आपल्या भोवती वावरत असलेल्या मनुष्याच्या स्वभावाची ओळख करुन देणारे साधन असते कादंबरीतील पात्रांवरुन कादंबरीची कल्पना येते. तसेच कथानकाच्या पूर्णतेसाठी व्यक्तिचित्रण महत्Ÿवाचे असते. व्यक्तिचित्रणात कादंबरीकार व्यक्तीच्या स्वभावातील गुणदोष, वर्तन, वागणूक, रुप इ. विचार करुन माणसाच्या सुखदु:खाच्या स्वप्नांच्या गोष्टींचा आविष्कार करीत असतो.

प्रसिध्द लेखक व समीक्षक गंगाधर गाडगीळ व्यक्तिचित्रणाचे महत्Ÿव स्पष्ट करताना म्हणतात की, "साऱ्या विश्वात आणि मानवी जीवनात काही मर्यादेपर्यंत संगती आहे. निश्चित परस्परसंबंध आहेत त्यात पुन:पुन्हा काही आकृती आढळून येतात. त्यानुसार मनुष्याच्या प्रवाही अंतर्जीवनात देखील काही विसंगतीही विशेष जाणवतात आणि अखेर तो सारा एकच प्रवाह असतो. मनुष्याच्या प्रवाही जीवनातील संगती दर्शविणे, आकृती टिपणे आणि ŸµÖÖŸÖß»Ö अकल्पित व तर्कात न बसणाऱ्या गोष्टींची दखल घेणे म्हणजे स्वभाव चित्रण." [22]

आशयसूत्राच्या यथायोग्य प्रकटनासाठी जिवंत आणि प्रत्ययकारी व्यक्तिचित्रणाची आवश्यकता असते. कादंबरीतील पात्रांचे मन¬Ö´Ö, बाह्याकार, विचार, कल्पना, त्याचे इतर पात्रांशी आलेले संबंध यातून कादंबरीचे वि¿व आकाराला येते कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणे

जिवंत, प्रत्ययकारी परिणामकारक असली तरच कथानक प्रभावी ठरते. त्यामुळे कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण कथानकाइतकाच महत्ïवाचा भाग आहे.

३) वातावरण निर्मिती :-

वातावरणनिर्मिती हा कादंबरीचा प्राण आहे. कादंबरीतील कल्पित व्यक्ती ज्या समाजात वावरते त्या समाजाचे खरे चित्रण कादंबरीतून यावे आणि मानवी जीवन त्याच्या अवती-3ÖÖ¾ÖŸÖß असलेला समाज यांचा एकाचवेळी अनुभव घेता येतो ही अपेक्षा वातावरण निर्मितीच्या मागï असते. कथानक आणि व्यŒŸÖß चित्रणातील महतŸ¾ÖÖ“ÖÖ ¤¾ÖÖ म्हणजे वातावरणïनिर्मिती होय. वातावरणनिर्मितीमुळे जीवनदर्शन घडविणाऱ्या विविध प्रसंगघटनांची सांगड घालता येते.

वातावरण या घटकासंबंधी श्री. म. कुलकर्णी म्हणतात.

"क#ïÖ¤¡2ïरीतील वातावरण हे कथानक व व्यक्तिदर्शन यातील रहस्य उलगडण्यास फार ^¯ÖµÖŒŸÖ Š¡ŸÖ." [23]

प्र. वा. बापट, ना. वा. गोडबोले यांच्या मते, "स्थलकाल वैशिष्ट्यांचे कादंबरीत पडलेले प्रतिबिंब म्हणजे वातावरण होय. " [24]

अर्थातच स्थलकाल वैशिष्ट्यांचा मानवी जीवनावर मोठा परिणाम होतो. हेगेल हा समीक्षक कादंबरीच्या औद्योगिक समाजव्यवस्थेतून निर्माण –ालेला पाया मान्य करतो तर गोल्डमनच्या मते, "साहित्यकृती आणि प्रत्यक्ष सामुहिक जाणिवेचे साधे प्रतिबिंब नसते तर समुहाच्या जाणिवेच्या अनुषंगाने निर्माण –ालेल्या प्रवृत्तीचा अतिशय विकसित असा सुसंगत पातळीवरील परिपाक असतो आणि जाणिवेलाच परिवर्तनशील वास्तवता म्हणून समजणे आवश्यक आहे कला ही आकस्मिकपणे आकाशातून खाली उतरणारी चीज नव्हे. तिची पाळेमुळे वास्तव जीवनाच्या भूमीत खोलवर रुजलेली असतात." [25]

या दृष्टीने मराठी साहित्यात विसाव्या शतकाच्या चौथ्या व पाचव्या दशकात प्रादेशिक कादंबरी रुढ होऊ लागली. कथानकाÃÖÖŠß ×¾ÖÖ×¿ÖÂ™ ´ÖµÖÖ×¤ŸÖ ¯ÖÖ¿र्वभूमी निवडून ती उठावदार करण्याकडे लेखकाचा कल दिसू लागला. वातावरण निर्मितीत वातावरणातील ढग, ऊन, थंडी, वारा, विजांचा कडकडाट, पाऊस, इत्यादी हवामानाच्या घटकांचा वापर केला जातो. त्यामुÔ वातावरणनिर्मितीला कादंबरीत महत्वपूर्ण स्थान आहे.

वातावरणनिर्मितीच्या दृष्टीने वि. वा. ×¿Ö¸ïवाडकरांची 'वैष्णव' किंवा जयवंत दळवींची ' चक्र', भालचंद्र नेमाडेची, 'क#ïÔÃÖ»ÖÖ', <.¾ÆÐß. •ÖÖ¿Öà“ÖÖß 'काळोखाचे अंग' इत्यादी कादंबरीतील वातावरणाचे चित्रण अत्यंत प्रभावी ठरते.

४) कांदबरीचे निवेदन :-

कादंबरीतील निवेदन हा कादंबरीचा महत्वपूर्ण आधारभूत घटक आहे. कादंबरीतील निवेदन नेहमी कादंबरीकारच करतो असे नाही. तर पात्रांच्या तोंडूनही केले जाते. कोणाच्या तरी दृष्टीने घडलेल्या घटनांचे, पात्रांचे त्यांच्या कृतीचे, स्वभावाचे खरे चित्रण केले जाते. कादंबरीला मूर्त स्वरुप देण्यासाठी सर्व घटकांचा वृत्तांत विशिष्ट रीतीने मांडणी करण्यासाठी निवेदन हेच साधन आहे.

प्रथमपुरुषी निवेदन व तृतीयपुरुषी निवेदन या निवेदनाच्या पद्धती निवेदनाच्या पद्धतीचा वापर करताना कादंबरीकाराचे एक किंवा अनेक पात्रांशी तादात्मीकरण होते. त्यामुळे कादंबरीकाराचे मन स्थिती, मनोवृत्ती, मनोधारणा स्पष्टकोन त्यांची मन:स्थिती कळण्यासाठी प्रथमपुरुषी निवेदन प्रभावी ठरते. त्यामुळे कादंबरीत एकसुत्रीपणा एकवाक्यता निर्माण होते. प्रथमपुरुषी निवेदनात पात्राने अनुभवलेले वास्तव असते. तसेच आतंरिक वास्तवाचे दर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य प्रथमपुरुषी निवेदनात असते. प्रभावी प्रथमपुरुषी, निवेदनाचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे, 'पण लक्षात कोण घेतो'. या कादंबरीतील 'मुक्ता' या स्त्रीपात्राद्वारे केलेले निवेदन वि. स. खांडेकरांच्या 'क्रौंचवध' मधील वेगवेगळ्या पात्रांनी केलेली आत्मनिवेदने होत.

तृतीयपुरुषी निवेदनात निवेदक सर्वत्र संचार करीत सर्व पात्रांच्या स्वभावांचे, त्यांच्यामध्ये घडणाऱ्या संभाषणाचे, घटनांचे सूक्ष्म निरीक्षण असते. तृतीय निवेदनात निवेदक पात्रांच्या मनात प्रवेश करुन मानवी स्वभावाची गुंतागुंत, अस्वस्थता तो व्यक्त करीत असल्यामुळे ते प्रभावी ठरते. तृतीयपुरुषी निवेदनाद्वारे कादंबरीकार समर्थपणे व्यक्तीवैशिष्ट्यांचे चित्रण करतो, व्यक्तिरेखा घडवितो. तृतीयपुरुषी निवेदनाद्वारे लेखक आशयाची मांडणी अधिक विस्तृतपणे करु शकतो. त्याशिवाय त्याच्या जोडीने पत्रे, रोजनिशी इत्यादीचा वापर लेखक पात्रांच्या भावनात्मक सूक्ष्मतेचे, चिंतनशीलतेचा अविष्कार करण्यासाठी करीत असल्यामुळे ते अधिक प्रभावी ठरते.

तृतीयपुरुषी निवेदनात लेखकाचा स्वर कधी तटस्थ तर कधी तो आपल्या पात्रांविषयी सहानुभूती प्रकट करतो, तर कधी उपहास करतो, कादंबरीतील निवेदनाची गती व लय सांभाळण्यासाठी तृतीयपुरुषी निवेदन प्रभावी ठरते.

5) संघर्ष :-

कादंबरीतील महत्वाचा घटक म्हणजे संघर्ष, ज्याच्याशिवाय कादंबरी पूर्ण होऊ शकत नाही. संघर्षाच्या चढउतारांची कादंबरी रंजनप्रधान आणि अधिक वाचनीय बनते. मूलत: मानसिक पातळी व शारीरिक पातळीवर अवलंबून असलेला संघर्ष प्रभावी ठरतो. व्यक्ती, वल्ली, समाज, धर्म, उच्चनीच, गरीब, श्रीमंत अशा प्रकारे संघर्ष घडत असतो त्याशिवाय नायक, नायिका, खलनायक इतर गौण पात्रे इत्यादीच्या मध्ये संघर्ष असतो.

'कादंबरी विवेचन आणि विश्लेषण', या ग्रंथात बालशंकर देशपांडे म्हणतात की, "कादंबरी म्हटली की, संघर्ष –ालाच. मग तो मनुष्य व बाह्यविरोधी शक्ती यांच्यातील असेल मनुष्या-मनुष्याला आ¨ÃÂ£ अगर बाह्य संघर्षाला सामोरे जावे लागते. रामायणातील सर्वच व्यक्ती एकाच रंगाने वाल्मिकीने रंगवल्या अस¨या किंवा महाभारतातील सर्वच पात्राचे स्वभाव विशेष समसमान असल्याने व्यास महर्षीनी दाखविले असते तर त्या महाकाव्याला आजच्या सारखी लोकप्रियता लाभली असती काय? 'रामायण', '´ÆÂ³¸¨' वगैरे 'आर्षकाव्य', '¸¦‘¾¿', 'क´¸Ã³¾', '¯¸¦>‡• »ÃÃ™' यासारखी महाकाव्ये त्यातल्या संघर्षमय वातावरण´ô लोकप्रिय –»ß †ÆÈ.**"** [26]

६) मनोविश्लेषण :-

कादंबरीकार वेगवेगळ्या पात्रांची निर्मिती करुन त्यांच्या आधारे जीवनातील सत्याचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. त्यामुळे मनोविश्लेषण हा कादंबरीचा प्रमुख घटक असून कादंबरी हा कादंबरीकाराच्या सत्यसृष्टीतील पण काल¯निक मनोव्यापार असतो. प्रत्येक पात्रांची मानसिक जडणघडण वेगळी असते. त्याची वैशिष्ट्ये वेगळी असतात ही वैशि™¶पूर्णत वाचकांच्या लक्षात यावी या हेतूने कादंबरीकार मनोविश्लेषणात्मक लेखन करतो.

प्र.वा. बापट, ना. वा. गोडबोले यांनी, "मराठी कादंबरी:तंत्र आणि विकास' (ÃŠ 124) µ पुस्तकात मनोविश्लेषण घटकाला स्वतंत्र स्थान दिले आहे. त्यांच्या मते, मनाचे अशा प्रकारे सूक्ष्म परीक्षण करुन त्यातील सूक्ष्म प्रवृत्तींचा व आकांक्षाचा छडा लावणे यालाच 'मनोविश्लेÂ०ण 'अशी पारिभाषिक सं–ा †Æ. "मनोविश्लेषणाविषयक कादंब-याचे जनक रशियन कादंबरीकार डॉस्टाइव्हस्की यांना मानले जाते. त्यांच्या, 'क्राईम ॲड पनिशमेंट' किंवा 'ब्रदर्स कॅरमेसाव्ह' या कादंब-यातून मनोव्यापार भावनांचे सूक्ष्म निरीक्षण व मनातील विरोधी भावनांचा संघर्ष. यामुळे माणसाच्या कृतीवर होणार परिणाम याची मीमांसा व मार्मिक चित्रण †œôÏ.

मनोविश्लेषणात मानवी जीवनातील विविध समस्यांचे चित्रण †ÃÏ. ^¤ा. दु:खी मन, ^¤x¾ग्न, दोलायमान स्थिती. अशावेळी कादंबरीतील पात्रांच्या मन:स्थितीचे दिग्दर्शन मनो-विश्लेषणात्मक पद-तीने केल्याने ते प्रभावी ठरते. यादृष्टीने श्री. ना. पेंडसेची, 'रथचक्र', x¾³¾¸ शिरुरकरांची '²ôß', x¿¾••ß ÃÃ¾ÏÏ µ“ß ´ÏµÏ•µ', विश्राम बेडेकर यांची 'रणांगण', मनोहर शहाणे यांची, '¤¾“ ¿²¤' या कादंब-या उल्लेखनीय आहेत.

७) कादंबरीची भाषाशैली :-

क¤Ï¤²¸ßÏ ³ÂÃ¿»ßा स्वतंत्र स्थान आहे. विचार व भावना व्यक्त करण्याचे एकमेव साधन म्हणजे भाषाशैली होय. कादंबरीतील पात्रांचा उठाव, वातावरण निर्मितीसाठी भाषाशैली

महत्वाचे साधन आहे. भालचंद्र नेमाडे यां"µ´ÖŸ, ''साहित्याची भाषा व्यवहाराच्या भाषेपेक्षा अधिक विस्तारशील, स्वतंत्र रचनेची अधिक स्वातंत्र्य प्राप्त करुन देणारी अर्थप्राप्तीच्या नवनव्या दिशा दाखविणारी, अधिक अर्थसमृध्द आणि पूर्णपणे संहित0निष्ठ Š¸ŸÖ.'' [27]

प्रत्येक लेखकाची भाषाशैली वेगळी असते. त्यांच्या भाषाशैलीवर देशकाल परिस्थिती, Ÿµ´Ö"µ´ ¾µÛŒŸÖ´ÖŸŸवाचा, संस्काराच, भाषिक समृध्दीचा प्रभाव पडतो. कादंबरीत लेखकाने ³´ÂÖ"´ ¾´Ö¯Ö¸ ÃÆŸुक केलेला असतो. त्यामुळे कादंबरीच्या पात्रांच्या तोडची भाषा ही अधिक वास्तवदर्शी, व्यवहाराच्या जवळ, संस्कृतीला अनुसरुन असावी अशी अ¯Ö‹ÖÖ †ÃÖŸÖ. कादंबरीतील भाषा पात्रांच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांनुसार बदलÖŸÖ ŸÖÃÖ"Ö ŸµÖ"µ´ ³´ÂÖ¿Ö»Ö¾Ö¸ लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाचा, त्यांच्या जीवनविषयक भूमिकेचा परिण´Ö ÆÖŸÖ.

कादंबरीचे भाषिक स्वरुप मुक्त असले तरी तिच्या रचनेतून लवचिकतेचा प्रत्यय येतो. कादंबरीतील हेतूवर कादंबरीची भाषा अवलंबून असते. उदा. ना. सी. फडक्यांची भाषा ही लाडिक, अनुनय करणारी, नखरेल स्वरुपाची तर वि. स. खांडेकरांची भाषा ही समजावून देण्याच्या भूमिकेतील रुपकात्मक असते. वा. म. जोशींची भाषा तत्वचिंतनात्मक, केतकरांची ³´ÂÖ´ ÃÖसामाजिक प्रश्न चर्चात्मक प¤¬Öतीने मांडणारी असते. कादंबरीचे निवेदन आणि भाषा हे 'Ö™क परस्परपूरक, परस्परालंबी असतात. त्यामुळे फक्त निवेदनाचा व भाषेचा विचार करणे कादंबरीबाबत शक्य नाही. कादंबरीतून व्यक्त होणारा जीवनानुभव व जीवनवादी दृष्टिकोन यांचा कादंबरीच्या भाषिक स्वरुपाशी संबंध असतो. त्या दृष्टीने कादंबरीच्या भाषेला मूल्य ¤Ö¯ŸÖ ÆÖŸÖ.

कादंबरीतील संवाद कादंबरीतील पात्रांच्या मनोव्यापाराचे, परस्पर सामाजिक संबंधाचे प्रकटीकरण सहजपण करतो. विशिष्ट स´Ö´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö माणस, त्यांची स्वभाव वैशिष्ट्ये, जीवन ¯Ö¤¬ÖŸÖß, †Ö"ÖÖ¸विचार या सर्व गोष्टींचे वर्णन संवादातून प्रकट होते. संवादाच्या भाषेद्वारा बोलीभाषेचे सर्व विशेष, सामर्थ्यस्थळे कादंबरीत स्वाभाविकपणे उपयोगात आणता येतात. संवाद हे प्रवाही, खुसखुशीत वाचकाला आकर्षित करणारे, उत्कंठा वाढविणारे, कथानकाला गती देणारे, खटकेबाज असल्यास कादंबरी अधिक प्रभावी ठरते.

सारांश, कादंबरी या साहित्यप्रकाराचे वरील सर्व घटक कादंबरीतील आशय, उद्दिष्टे व •Ößवनविषयक दृष्टिकोन यातून एक सुसंगत अर्थपूर्ण संघटना घडवून आणतात.

3.2 ग्रामीण कादंबरी ¾Ö»¸´ÖµÖ"ÖÖ ‡xŸÖÆÖÃÖ :-

<u>प्रस्तावना :-</u>

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण भागातील लेखक आपल्या जीवनातील अनुभव Ã¾ÖŸÖ:"µÖÖ भाषेत (बोलीतून) मांडू लागले. समाजाची बांधिलकी विचारात घेऊन स्वातंत्र्य, समता, ×¾Ö¿¾Ö²Ö¬ÖŸÖÖ ×¾Ö–ÖÖनिष्ठा इत्यादी जीवनमूल्यांसह ग्रामीण लेखक आपली सुखदु:खे शब्दांकित

करु लागले. १९२० च्या सुमारास महात्मा गांधीजींनी 'खेड्याकडे चला' अशी हाक दिल्यावर राजकारणी, समाजसुधारक, विचारवंत इत्यादीचे लक्ष खेड्याकडे वेधले गेले. त्यांचा परिणाम सर्जनशील लेखकांवर –ाला. खेड्यातील परिसर निसर्ग¸म्य वातावरण, ³ीळे भाबडे लोक, शेतीवाडी, गुरे ढोरे, यांचे दर्शन साहित्यातून घडू लागले. ग्रामीण भागातील जीवनातील बकालपणा, दारिद्र्य अ–ान, पारंपरिकत्व, रुढी, पिळवणूक इत्यादी आजच्या ग्रामीण ग्रामीण कादंबरीचे विषय आहेत.

कृष्णराव भालेरावांची '²ÔÖ²ÖÖ ¯ÖÖ™Ö»Ö' (१८८८) ही मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी आहे. ग्रामीण वातावरण आणि गाववाडा यांचे धूसर चित्र या कादंबरीतून डोळ्यांÃÖ´ÖÖ¸ ^3Ö राहते. डॉ. आनंद यादव यांच्या 'ग्रामीणत: साहित्य आणि वास्तव' या ग्रंथातील पहिली मराठी ग्रामीण कादंबरी पिराजी पाटील (पृष्ठ ११७) या लेखात त्यांनी 'x¯Ö¸ÖÖ•ÖÖ ¯ÖÖ™Ö»Ö' ही धनुर्धारी (¸Ö´ÖÖ“Ö¦ विनायक टिकेकर) यांनी १९०३ साली प्रसिध्द केलेली पहिली मराठी कादंबरी मानावी लागते असे लिहिले आहे. पिराजी पाटील या कादंबरीत तत्कालीन खेड्यांचे तेथील ग्ÖÖ´Öव्यवस्थेचे, दैनंदिन व्यवहाराचे वास्तवदर्शी व जिवंत वाटावे असे चित्र रेखाटले आहे.

प्र. ह. खाडिलकरांची, 'स्वाधीन संसार' (१९२७) या कादंबरीत खेड्यांचा उ¤¬Öार कसा होईल हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. भा. वि. वरेरकरांची, 'सात लाखातील एक' (1930) µÖÖ कादंबरीत गावस्की व देवस्की यांचे खेड्यातून असलेले प्रस्थ आणि त्यामधून निर्माण होणारा संघर्ष यांचे स्थूलमानाने केलेले चित्रण आले आहे. रा. शा. पाटील यांची, 'ÄÖßŸÖÖ' (1931) ÆßÖ कादंबरी व ग. रा. वाळिंबे तथा रामतनय यांची, '´ÖÖxÆŸµÖÖ“Öß ´Ö•ÖÔÖ' (१९३१) ह्या दोन्ही कादंब¬या ग्रामीण जीवनÖविषयी आस्था व्यक्त करतात. १९३७ मध्ये '†®Ö¤ÖŸÖÖ ^¯ÖÖ¿ÖÖ' µÖÖ कादंबरीत वि.वा. हडप कोकणातील खेड्यातील कष्टकरी खंडकरी वारल्यांच्या जीवनातील दु:खे आणि त्यांचे जमीनदारांकडून होणारे शोषण यावर प्रकाश टाकतात तसेच कष्टकरी शेतकरी (शेतमजूरांना) जागृत करणारÖ 'कसेल त्याची जमीन' ÆÖ ÃÖ¤¿Ö ¤ŸÖÖŸÖ.

१९२० ते १९४० या कालखंडातील कादंब¬याचे स्वरुप सारांशरुपाने सांगायचे –ÖÖ»Ö तर, खेड्याच्या उ¤¬Öारात एकूण देशाचा उ¤¬ÖÖर आहे या जाणिवेने त्यांनी ग्रामीण जीवन¬ÖÖŸÖß»Ö सर्व स्तरांवरील विषमता, दैन्य, अंधश्रध्दा, ग्रामीण माणसांची रुढीप्रियता नाहीशी करुन त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करणे ही या लेखनकांची लेखनप्रेरणा होती.

१९३८ नंतरच्या काळात भारतीय स्वातंत्र्ययुध्दाच्या क्रांतीची बीजे खेड्यापाड्याŸÖß»Ö सामान्य माणसांपर्यत पोहचली. अनेक लेखक विचारवंत, राजकीय प्रवक्ते यांनी आपले लक्ष खेड्याकडे वळवले त्यातून कादंबरीत परिवर्तन येऊन प्रादेशिक कादंबरी ^¤µÖÖÃÖ †Ö»Öß. 'पाणकळ्Ö' (१९३९) ही र.वा. दिघे यांची कादंबरी ग्रामीण जीवन आणि निसर्ग यांचे अर्थपूर्ण नाते व्यक्त करते. निसर्गाची विविध रुपे, निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर गरीब, ÁÖ¬¤ÖÔ¦, ³ÖÖ²Ö›ß आणि क्रू¸¦, ¤Â™²Ö¤¬Öची माणसे यांचे वास्तववादी चित्रण केले आहे.

'समरांगण' (१९४१) ही म.भा. भोसले यांची कादंबरी शेतकरी आणि जमीनदार यांच्यामधील संघर्षावर आधारित आहे. द. र. कवठेकरांची ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करु पाहणारी 'रेशमाच्या गाठी' (१९४२) ही कादंबरी होय. स्वातंत्र्य चळवळीची ¯ÖÖ¿¾Ö3Ö´ÖÖ† ÃÖ»Ö»ÖÖ ग. ल. ठोकळ यांची 'गावगुंड' (१९४५) ही कादंबरी एक खेड्यातील धाडसी तरुण व शहरात »ÖÖ>Ö¾Ö»Ö»ÖÖ Ÿारुणी यांच्या प्रेमाची कथा सांगते.

या एकूण कालखंडात ग्रामीण जीवनाचे चित्रण त्रोटक किंवा धूसर दिसते खेड्यातील भयाण वास्तवाकडे त्यांचे दुर्लक्ष –ाले. १९४५ पूर्वीच्या मराठी कादंबरीने एकीकडे ग्रामीण जीवनाच्या विविध अंगांना स्पर्श केला, तर दुसरीकडे गावातील कुणबी, मराठी व इतर जातींच्या चित्रणाबरोबर आदिवासी, वा¸ली. कातकरी, ठाकर इ. शेतीमध्ये कष्ट करुन जगणाऱ्या कुळवाड्यांच्या जीवनाचे जीवनö x“Ö¡ÖßÖत केले. स्वप्नरंजन आणि तत्व–ान, अदभूत रम्यता यांचा वापर या काळातील लेखकांनी केला. यानंतरचा म्हणजे १९४५ नंतरचा काळ ¾ÖÖ>¸´Ö¡µÖपरिवर्तनाचा ठरला. कला जीवनाचे भेदक व वस्तुनिष्ठ चित्रण, मानवी जीवनातील ताणतणाव माणसांच्या जाणिवा, त्यांच्या मनाला छळणारे अनेक प्रश्न व समस्या याचे दर्शन लेखनात –ÖÖ»Ö.

बा. सी. मर्ढेकर यांनी 'तांबडीमाती' (१९४३) आणि 'पाणी' (१९४८) या दोन कादंबऱ्यांमधून आधुनिककरणाने उद्ध्वस्त होणाऱ्या ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडविले आहे. 'बळी' (१९५०) या विभावरी शिरुरकरांच्या कादंबरीत दारिद्र्य, गुन्हेगारी यासाठी प्रसिध्द असलेल्या मांग-गारुड्यांचे जीवन शब्दबध्द केले आहे. 'भावीण' (१९५०) ही बा. भ. बोरकरांची कोकणातील शेवंती या भाविणीच्या जीवनाव¸ आधारित कादंबरी भाविणßÖ“ÖßÖ प्रातिनिधिक कहाणी आहे. 'वाडगीण' ही मधु मंगेश कर्णिक यांची कादंबरी अ–ान, अंधÖÁÖ¬¤Ö, दारिद्र्य यात कायम अडकलेल्या वा¸ली जमातीच्या स्त्रींच्या दु:खाचे चित्रण करते. 'एल्गार' (१९४९) या श्री. ना. पेंडसे यांच्या कादंबरीत साखरपेंडी या गावातील हिंदू मुस्लीम संघर्ष x“Ö¡ÖßŸÖ केला आहे. 'गार²ीचा बापू' (१९५२) ही श्री. ना. पेंडसे यांची स्वप्नरंजनपर कादंबरी आहे. गो.नी. दांडेकरांची 'पडघवली ' (१९५५) ही कादंबरी मनोव्यथित मनाचे चित्र आहे. औद्योगिकीकरणात खेड्यात –ालेल्या परिवर्तनाचे चित्रण या कादंबरीत आढळते.

'पवनाकाठचा धोंडी' (१९५५) ही गो. नी. दांडेकराची कादंबरी माव प्रदेशातील 'धोंडी' या हवालदाराची कथा सांगते.

मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या प्रवासातील वैशिष्टपूर्ण टप्प्यावरची बनगरवाडी ही व्यंकटेश माडगूळकरांची कादंबरी, Ÿµ×ÖŸÖ माणदेशातील एक छोट्याशा उजाड, अ³Öावग्रस्त खेड्यातील जीवन माडगूळकरानी यात रेखाटले आहे. 'फकिरा' (१९५९) ह्या कादंबरीत अण्णाभाऊ साठे यांनी दलित शोषित जीवनाचे चित्रण केले आहे. 'धग' ही उध्दव शेळके यांच्या कादंबरीत

प्रतिकूल परिस्थितीत अखंड –Ö•Ö¤ÖÖ·µÖÖ ×•Ö§Ö, सोशिक, नवरा व मुलांवर प्रेम करणाऱ्या कौतिक या स्त्रीची कथा सांगितली आहे.

मराठी ग्रामीण कांदबरीचा आरंभीचा काळ ते १९६० पर्यंतचा प्रवास असा आहे. आरंभीच्या काळात हरिभाऊ आपटेच्या सामाजिक जीवनशोधाची प्रेरणा, महात्मा फुले आणि त्यांच्या अनुयायांनी चालविलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीचा परिणाम होता.

१९२० ते १९४० या दरम्यान ग्रामोध्दाराच्या चळवळीतून निर्माण –ÖÖ»Ö»µÖÖ ×¾Ö“ÖÖ¸Ö“ÖÖ राजकीय-सामाजिक बदलाचा ग्रामीण कादंबरीच्या स्वरुपावर परिणाम –ÖÖ»ÖÖ.

1945 ŸÖ 1950 “या मराठी ग्रामीण कादंब¬यामधून विशिष्ट ग्रामीण परिसरातील वास्तवाला कलात्मक पातळीवर साकारले.

१९४५ नंतरच्या कादंबरीने जीवनवादी दृष्टिकोनातून कलात्मकतेचे भान ठेवून ग्रामीण जीवनातील विविध व्यथा, वेदना समस्या, ग्रामीण जीवनातील समस्या मांडल्या. १९६० नंतर ग्रामीण समाजातून आलेले संवेदनशील लेखक ग्रामीण माणसाच्या मूलभूत जाणिवा मांडू लागले. उदा. रणजित देसाई याची 'मा–ा गाव', शंकर पाटील यांची 'टारफुला', रा.रं.बोराडे यांची 'पाचोळा', आनंद यादवांची गोतावळा इ. कादंब¬या होय.

´Ö¸ÖŠÖ ग्रामीण कादंबरी वाड्.मयाच्या दृष्टीने १९८० ते १९९१ हा कालखंड वैशिष्ट्यपूर्ण †ÖÆ. >Ö. आनंद यादव यांनी 'नटरंग' ही तमासगिराच्या जीवनावर लिहिलेली कादंबरी मराठी साहित्यातील मैलाचा दगड ठरली आहे. 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' डॉ. वासुदेव मुलाटे यांची कादंबरी सहकारी चळवळीचे स्वरुप विशद करणारे आहे. धरणग्रस्ताच्या दु:खाला वाचा फोडणारी '–ÖÖ>Ö–Ö>ŸÖß' ÆÖ ×¾Ö¿वास पाटलांची या कालखंडातील प्रभावी कादंबरी होय ¿Ötक¬याचं शेतकरी म्हणून तसंच कौटुबिक जीवनाची एक घटक म्हणून दु:खद जगणे हा ²ÖÖ²ÖÖ¸Ö¾Ö ´ÖÃÖÔ¡ µÖÖ“µÖÖ 'ÆÖ»µÖÖ ÆÖ»µÖÖ दुदू दे' या कादंबरीचा विषय आहे. देवदासीच्या जगण्याचं प्रत्ययकारक चित्रण करणारी '–ुलवा' ही उत्तम बंडू तुपे यांची कादंबरी आहे. राजन ग¾ÖÃÖ यांच्या 'चौंडक' या कादंबरीत देवदासीच्या दुर्देवी जगण्याचं चित्रण करण्यात आले तर 'भंडारभोग' या कादंबरीत जोगत्याच्या जगण्याचं चित्रण करण्यात आले आहे. –ापाट्याने शहरीकरण होत चाललेल्या खेड्यातील राजकारणाचा व समाजकारणाचा वेध घेणारी 'पांगिरा' ÆÖ ×¾Ö¿वास पाटील यांची अस्सल कादंबरी आहे. आत्मकथनाचा फॉर्म स्वीकारलेली निवेदनाच्या दृष्टीने वेगळी अशी 'मेड इन इंडिया' ही पुरुषोत्तम बोरकर यांची वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी आहे.

१९८० ते १९९१ या कालखंडातील कादंबरी ¾ÖÖ>¡´Öµ0ात ग्रामीण स्थित्यंतराशी निगडीत †ÃÖ ´ÖÆŸŸवाचे विषय ग्रामीण कादंबरीकारांनी हाताळले. परंपरागत ग्रामजीवनापेक्षा बदलते ग्रामजीवन हा तिच्या आस्थेचा विषय बनला. बदलणाऱ्या परिस्थितीचे चटके बसलेल्या या ग्रामीण कादंबरीकारांनी ग्रामीण भागात नव्याने उदयाला आलेल्या वर्गाचे, जुन्या

व्यावसायिकांच्या जीवनातील संक्रमणाचे, विखुरलेल्या भटक्या जातिजमातींचे, सहकार चळवळीचे, शेतकरी आंदोलनाचे चित्र रेखाटले. 'ग्रामीण' या विशेषणाचा परंपरागत आणि चळवळीने दिलेला नवा असे दोन्ही अर्थ विचलित केले आहेत.

3.3 सदानंद देशमुख यांचे कादंबरी वाड्.मय

प्रस्तावना :-

सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरीवाड्.मयाचा सविस्तर विचार प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे. सदानंद देशमुखांचा मूळ पिंड कथाकाराचा असला तरी जागतिकीकरणानंतर कृषी †£Ö¾µÖ¸ÖÃ£Ö“µÖÖ ²Ö¤»ÖŸया रुपाने सदानंद देशमुख हळवे –ाले. खेड्याचं अंतर्बाह्य विश्व बदलून टाकणाऱ्या ग्रामीण जीवनातील दु:ख संवेदनाने अंतमुख होऊन अस्सल बोलभाष“ÖÖ ¾Ö·ÆÖ›ß पोत आणि काळ्या मातीत राबणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या जीवनातील स्वतंत्र मातृकळा असल»Ö ³ÖÖ¾ÖÖ×¾Ö¿व त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून साकार केले.

सदानंद देशमुख यांचा जन्म शेतकरी कुटुंबात –ÖÖ»µÖÖ´Ö़ळे जागतिकीकरणानंतर अस्सल खेडी व ग्रामसंस्कृतीतील बदल त्यांनी स्वत: अनुभवला. त्यामुळे माणसांचा व्यापार करणाऱ्या आणि माणसांच्या जगण्याचं चैतन्य हिरावून घेणाऱ्या ग्लोबल व्हिलेजचे जिवंत, भीषण ¾Ö दाहक वास्तव त्यांनी आपल्या कथा कादंबऱ्यातून मांडले आहे. त्यांच्या कादंबरीतील आशयाविश्वाला साक्षात जीवनानुभूतीचा तरल व कलात्मक स्पर्श लाभला आहे. सदानंद देशमुख यांनी या अनुभवातूनच तहान, '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ¾Ö ' “ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' या कादंबरीची निर्मिती केली आहे. आपल्या कादंबरी लेखनाच्या प्रेरणेविषयी ते म्हणतात, "मूल्यहीन समाजव्यवस्थेत आपली जीवनमूल्ये जोपासणारांना एक अटळ संघर्ष सध्याच्या विघटन काळात करावा लागत †ÖÆ. Ÿµ֓ÖÖ ÆÖ ÃÖ‘ÖÂÖ •ÖÃÖÖ ³Öाळी आलेल्या भयावह परिस्थितीशी आहे. तसाच तो भौतिक सुखाच्या मायावी मृगजळामागे धावून महाकाय शून्य हाती येणाऱ्या सैरभैर मनोवृत्तीच्या तरुण पिढीशी सुध्दा आहे. त्यातून त्यांच्या वाट्याला येणारा ताण त्यांची घुसमट करुन गुदमरुन टाकणारा आहे. अशा तणावग्रस्त अवस्थेत जगणारी राघोजी शेवाळेची व्यक्तिरेखा मला अस्वस्थ करुन गेली आणि ही कादंबरी आकाराला आली. [31] (तहान - मनोगत)

तहान कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी पाणीटंचाईच्या वास्तव समस्येचे चित्रण केले आहे. या कादंबरीविषयी डॉ. आशा सावदेकर म्हणतात की, "ही कादंबरी मला ख›¶Ö“µÖÖ जीवनकंदापाशी घेऊन जाते. त्यातील कष्ट, मेहनत, स्वप्न मातीशी असलेले नाते, अडचणींची निमित्ते शोधून लुटणारे, सैरभैर वाटांनी धावणारी आचपळ मने, सारे सारे ओंजळीत येते आणि ×¾ÖÖ¯Ö¸ß¸ßŸÖ जीवनाच्या वाटांचे दर्शन घडते. म्हणूनच ही मला ग्रामीण प्रवाहातील महत्त्वाची ताजी कादंबरी वाटते. " [32]

डॉ. आशा सावदेकरांनी तहान कादंबरीची वैशिष्ट्ये वरील विवेचनातून व्यक्त केली आहे. सदानंद देशमुखांनी ग्रामीण जीवनातील बदलांना केंद्रस्थानी ठेवून लेखन केल्याने ग्रामीण जीवनातील विविधांगी चित्रण करणारे त्याचे लेखन लौकिकास पात्र ठरते. देशमुखांच्या या प्रतिमासंपन्नेतून साकारलेल्या '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' कादंबरीला साहित्य अकÖदमीचा पुरस्कारही मिÔÖ»ÖÖ आहे. ग्रामीण जीवनातील आजच्या बदलत्या तरुणांच्या मानसिकतेचे वास्तव चित्रण सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीतून स्पष्ट केलेले आहे. दिखाऊ आणि चमकदार जीवनशैली स्वीकारुन जुने सर्वच नाकारणाऱ्या नव्या पिढीपुढे निर्माण होणाऱ्या अनेक समस्यांचा वेध या कादंबरीतून लेखकाने घेतला आहे.

'"ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' ही सदानंद देशमुख यांची तिसरी कादंबरी जागतिकीकरणानंतरच्या बऱ्यावाईट परिणामांचा शेतकरी कुटुंबावर व एकूण ग्रामीण भागावर –ÖÖ»Ö»µÖÖ ¤Â¯ÖרÖÖ´ÖÖ“ÖÖ †ÖœÖ¾ÖÖ 'Öते. या कादंबरीत गाथास¯ÖÖशती काळापासून टिकून असलेल्या कृषी चैतन्याच्या रहस्यांचा शोध घेऊन शेतकऱ्यासाठी सकारात्मक दृष्टीने संदेश देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सदानंद देशमुखांच्या तहान, बारोमास चारीमेरा या कांदबऱ्याच्या वाङ्.मयीन गुण-विशेषाचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे.

3.2.1 तहान - (1998) (कॉन्टिनेन्ट्ल प्रकाशन, पुणे)

३.२.१.१ प्रस्तावना :-

सदानंद देशमुख यांचÖß 'तहान' ही कादंबरी ग्रामीण जीवनातील पाण्याच्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाला साकार करणारी, दोन पिढ्यातील व दोन संस्कृतीतील मूल्यसंघर्ष मूलभूत मानवी प्रश्नांच्या बाबत विचारप्रवृत्त करणारी आहे. विदर्भातील गावगाड्याचे वास्तव चित्रण करणारी ही कादंबरी वाचकांसमोर पाणीटंचाईचे दाहक सत्य मांडते. तहान कादंबरीत विदर्भातील सारंगपूर खेड्याचे चित्रण केले आहे. या खेड्यात शहराच्या संपर्कातून आलेल्या हॉटेल, पेपरस्टॉल, पानपट्टीचे दुकान, ट्रॅक्टर अशा सुविधा आहेत. तसेच खेड्याच्या विकासासाठी आलेल्या आरोग्यकेंद्र, पोलिसचौकी, टी.व्ही., टेपरेकॉर्डर अशß भौतिक सुख-साधन †ÖÆŸÖ. ŸÖ¸ßÆß सारंगपूर निसर्गावर विसंबून असलेले खेडे आहे.

सदानंद देशमुख यांनी 'तहान' कादंबरीत ग्रामीण भागातील पाण्याचे दुर्भिक्ष्य, पाण्यासाठी सैरभैर –ालेली माणसे त्यांच्याबरोबर निसर्गाच्या अवकृपेच्या जोडीने संधीसाधू स्वार्थी प्रवृत्तीच्या राजकीय, शासकीय, अन्य आर्थिक सत्ताधारी वर्गाकडून अभावग्रस्ताचे शोषण इ. गोष्टी अतिशय कौशल्याने चि¡ßत केल्या आहेत. जागतिकß करणानंतर बोकाळलेल्या चंगळवादी मनोवृत्तीच्या पिढीचे नेतृत्व करणारा बबन शेवाळे सारख्या पात्राला लागलेला भौतिक सुखाचा सोस, मातीशी घट्ट नाळ जोडलेल्या राघोजी शेवाळेची बैलांचा पैसा ´ÖÔ¾Ö¾ÖÖण्यासाठी होणारा यंत्रासारखा वापर अगतिकपणे पाहताना होणारी धडपड, आटलेला

माणुसकीचा –रा, अभावग्रस्तांच्या असहायतेचा फायदा घेऊन आपला स्वार्थ साधणारे महाभाग, –टपट श्रीमंत होण्याच्या मोहाने पछाडलेली नवीन पिढी, त्या पिढी“ÖÖ ÃÖ‘ÖÂÖ, ‡Ÿµ××¤ß †Ö¿Ö¡ÖÃÖत्रे अतिशय प्रभावीपणे मांडली आहेत. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील पाणीटंचाई प्रश्नाविषयी राजकीय अनास्था, शासकीय योजनांचा नोकरशाहीकडून उडणारा बोजवारा, अशा योजनांमध्ये हितसंबंध जोपासणाऱ्या ¯Ö¾Ö¢ÖÖß †¿ÖÖ पूरक आशयसूत्राने कादंबरीला अधिक प्रभावी केले आहे.

सदानंद देशमुख यांनी, 'तहान' कादंबरीत पाणीटंचाईचा उग्र प्रश्न खेड्यातील लोकांचे जीवन कसा उद्ध्वस्त करुन टाकतो याबाबत अनेक प्रसंग चि¡××त केले आहेत. रात्रंदिवस पाण्यासाठी भटकणारी माणसे, कोरड्या पडलेल्या हापशी टॅकरची आभाळभूतपणे वाट पाहणारे माणसे, पाण्यावाचून तडफडणारी जनावरे, वाटेल तेवढी किमंत देऊन पाणी विकत घेणारे मध्यमवर्गीय, नोकरदार, हॉटेलवाले आणि पाणीटंचाईवर चर्चा करणारी रिकामटेकडी माणसे व वार्ताहार यांचे रेखाटन अतिशय प्रभावीपणे केले आहे.

शीर्षकाकडून कथानकाकडे पाहता वाचकाला प्रथम कादंबरी पाणी प्रश्नाशी संबंधित आहे असे वाटते. परंतु सदानंद देशमुख यांनी समाजजीवन आणि मानवी व्यवहार यांच्या ¯ÖÖ¤ü¸ÿÖ-विकृत आचारविचारांचा आविष्कार कादंबरीत केला आहे.

सिनेमा, हॉटेल, दारु, पानपट्टी, सिगारेट, मासांहार यांच्या विकृत प्रभावामुळे ग्रामीण माणूस नैसर्गिकजीवनापासून कसा तुटत चालला आहे हे सदानंद देशमुख या कादंबरीतून वाचकांसमोर मांडतात.

डॉ. राजन गवस यांच्या मते, "तहान कादंबरी नागर अनागर संस्कृतीतील मूल्यसंघर्षाचे चित्रण अभावितपणे करते. त्यामुळे पाणी समस्या आणि बदलते खेडे चि¡××त करता करता आपोआप हा मूल्यसंघर्ष केंद्रभागी येतो". [33]

वरील विवेचनातून तहान कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी मानवी जीवनाशी आणि जीवसृष्टीशी निगडीŸÖ ×¾ÖÂÖµÖ ÆÖŸÖÖÔ»Ö»ÖÖ †ÖÆ हे दिसून येते. या कादंबरीच्या वाड्.मयीन गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे केला आहे.

3.2.1.2 कथानक :-

'तहान' या कादंबरीची कथा पाणीटंचाई या विषयाभोवती गुंफली आहे. या कादंबरीचा नायक बबन शेवाळे सुशिक्षित असून बदलत्या जाणिवाचे भान असलेला नव्या पिढीचा एक प्रतिनिधी आहे. गावात पाणीटंचाई असल्याने बबन आपल्या घरातील बैलांना गाडीला जुंपून गारमाळच्या विहिरीवर पाणी भरण्यासाठी जातो. पाण्याची गारमाळातून आलेली खेप तो हॉटेलवाल्या उत्तम वांढरेला शंभर रुपयात विकतो व त्या क्षणापासन बबन पाणीविक्रीचा व्यवसाय सुरु करतो. पाणी विक्रीच्या नवीन व्यवसायातून आलेल्या पैश्यातून बबनच्या घरची

आर्थिक परिस्थिती सुधारते. त्यामुळे त्याची आई रामकोर व त्याची बहीण वर्षा ख¿ Æ ÖÝÖÖÝÖ. परंतु बबनचे वडील राघोजी मात्र पिराचा चढ चढताना बैलांची होणारी दमछाक पाहून चिंतित होतात व बबनच्या या नवीन व्यवसायाला विरोध करतात. पण सुखाची चटक लागलेल्या बबन, रामकोर, वर्षा राघोजीकडे दुर्लक्ष करतात व आपल्या कुटुंबाच्या आर्थिक प्रगतीतील तो एक अडथळा मानून सतत त्यांचा अपमान करतात.

बबन आपल्या नवीन व्यवसाय वाढावा म्हणून बैलगाडीला चाके लावणे, नवी वेल्डिंगची टाकी तयार करणे इ. नवीन उपाय शोधतो. त्याची भेट –ोपडपट्टीत राहणाऱ्या रत्नाशी होते. त्यांच्या प्रेमसंबंधाला बहर येतो. गावातील काही लोक या प्रेमसंबंधाची माहिती रत्नाच्या बापाला सांगून हे प्रकरण दा2ण्यासाठी बबन कमावलेला सर्व पैसा उधळतो.

नंदू आळशी पाणीटंचाईविषयी गावातील लोकांशी चर्चा करतो. नंदू आळशी वर्तमानपत्रातील बातम्या गावकऱ्यापर्यंत पोहचवून पाणीटंचाईच्या कारणांविषयी चर्चा करतो व मर्यादित लोकसंख्येचा उपाय सुचवितो.

प्रमोद नवले बी.ए. –ालेला सुशिक्षित तरुण नोकरी नसल्याने गावातील जागा छगनशेठला पन्नास हजारांना विकून बसस्टॅन्ड"µÖÖ बाजुला पानपट्टीची टपरी टाकतो. पण या व्यवसायात जम न बसल्याने सारंगपूरचा पेपर एजन्सीवाल्याची एजन्सी त्यांच्या अपघाती निधनानंतर सुरु करतो. शिवाय स्टेशनरी सामान विकायला ठेवतो. 'जनवार्ता' µÖÖ •Ö¾ÖÔ¡"µÖÖ शहरातून निघणाऱ्या वृत्तपत्राचे वार्ताहराचे काम करतो.

पाणीटंचाईच्µÖा प्रश्नाने उग्र स्वरुप धारण केल्याने ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयासमोर गावकरी आमरण उपोषण सुरु करतात. परंतु राजकारणी नेत्यांनी त्याची दखल घेतली नाही. उपोषणाला बसलेला धोंडूबा वैतागून म्हणतो,

"पण कोणी येतेय तरी कधी म्हणावं! आजचा तिसरा दिवस हाये आपल्या उपोषणाचा... का माणसं मेल्यावर येतात म्हणावं हे" (ÖÆš - 77)

गावकऱ्यांनी केलेल्या उपोषणाची बातमी प्रमोद नवले नागपूरच्या मोठ्या ¾ÖÝÖमानपत्राला आली असे सांगतो. तेवढ्यात पारखेडला मोठी आग लागल्याची बातमी येते. आगीत संपूर्ण गाव, गुरे-ढोरे भस्म होतात. आग वि–विण्यासाठी पाणी नसल्याने पारखेडची अवस्था अतिशय दयनीय होते. पारखेडला लागलेल्Ö आग मा–यामुळेच लागली असे पुंजाजी जुमडे याला वाटते. त्यामुळे त्याचे मानसिक संतुलन बिघडते व तो चिंचेच्या –ाडावर गळफास घेऊन मरतो.

या घटनेनंतर गावात गावविकास समिती स्थापन होते. ती गावविकास समिती घागरमोर्चाचे आयोजन करते. पाणीटंचाई दूर करण्यासाठी काढलेल्या मोर्चात पोलिस लाठीहल्ला करतात. त्या हल्ल्यात राघोजीचा पाय मोडतो. बबन राघोजीला अको»µÖÖ"µÖÖ

दवाखान्यात नेऊन प्लॅस्टर करुन आणतो. त्या दिवशी पाणीविक्री करणाऱ्या बबनच्या घरी पाणीटंचाई जाणवते.

राघोजीच्या घरासमोरच हापशी खोदल्यावर सर्वत्र आनंद होतो. परंतु काही दिवसातच Æापशीचे पाणी आटून जाते. गावात पाण्यासाठी दंगल –ाल्यापासून टॅकरचे पाणी गावात येऊ लागले त्यामुळे बबनचा पाण्याचा धंदा बंद पडतो व बबनच्या घर"ी आर्थिक परिस्थिती œÖÃÖÔ¡Ÿ.

रत्नाच्या प्रकरणात बबनला व रत्नाला तिचा बाप तोताराम रंगेहाथ पकडतो व पोलिसात तक्रार करण्याची धमकी देतो. हे प्रकरण मिटविण्यासाठी तोताराम, मोहन, प्रमोद व सोमनाथ सर्वजण मिळून दहा हजाराची मागणी करतात. बबन रामकोरकडे घरात साठवलेली रक्कम मागतो. परंतु रामकोर आकांत करते. शेवटी बबन रामकोरकडून पैसे घेतो. शिवाय घरातील टी.व्ही. विकतो व पाच हजार रुपये त्या टोळीला देतो. परंतु उरलेले पाच हजार कसे द्यावेत व या प्रकरणातून सुटका करुन घ्यावी या विवंचनेत तो अडकतो.

या कादंबरीत सदानंद देशमुख खेड्यातील पाणीटंचाईची तहानच नव्हे तर पैशांची, स्वप्नांची, तळमळ"ी, ´ÖµÖ"ी, ÃÖडाची तहान x"Ö¡ÖŸÖ करतात. मानवी जगण्याला चिकटलेली चैनीची, स्वार्थाची, राजकीय डावपेचांची, दुसऱ्याचे पाय ओढण्याची, खचलेल्याला हव्या असलेल्या विजयाची तहान या कादंबरीत दिसते.

राघोजी बबन, रामकोर, वर्षा या चौकोनी कुटुंबातील संघर्ष, भीमराव शेवडेचे राजकारण, शिकलेल्या प्रमोदचे अर्थकारण गावभरातल्या बातम्या गोळा करणाऱ्या मोहनची मतलबी वृत्ती, होगेच्या दुकानातील व्यापारी वृत्ती, धाब्यावरचा जगन, दलालाची नोकरी न मिळालेला सतीश, पैशासाठी कुरुप पोरीशी लग्न करुन जीवनात धडपड करणारा सतीश या साऱ्यांच्या आयुष्याचा ताण-तणाव सदानंद देशमुखांनी या कÖ¤²Ö¸ßŸÖ x"Ö¡ÖŸÖ केला आहे.

अशा प्रकारे 'तहान' या कादंबरीचे मध्यवर्ती कथानक आहे.

3.2.1.3 तहान कादंबरीतील व्यक्तिरेखा :-

प्रा. ना. सी. फडके यांच्या मते, कथानकापेक्षा व्यक्तिदर्शन हेच ललितकथेचे mÖÆ¢¾Ö"Ö अंग आहे. कादंबरीत कथानक व व्यक्तिदर्शन एकमेकांचे साह्यकारी घटक असतात. त्यामुळे लेखकाला नानाविध वृत्तीप्रवृत्तीच्या व्यक्तिरेखा कथानकात गुंफाव्या लागतात. 'तहान' µÖÖ कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी रेखाटलेल्या व्यक्तिरेखा त्यांना आपल्या आजूबाजूच्या परिसरात दिसल्या. त्यांचे वास्तववादी व सूक्ष्म अवलोकनाच्या आधारे प्रभावी व्यक्तिचित्रण त्यांनी या कादंबरीत x"Ö¡ÖŸÖ केले आहे. ग्रामीण माणसांच्या वेदनेचे चित्रण या व्यक्तिरेखा करतात. माणसाच्या विविध मनोवृत्तीचे वर्णन व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून लेखकाने केले आहे.

†) पुरुष व्यक्तिरेखा

1) ¸Ö‘ÖÖ•ÖßÖ ¿Ö¾ÖÖôÖ :-

¸Ö‘ÖÖजी शेवाळे ही व्यक्तिरेखा या कादंबरीतील मानवी जीवनाची मूल्ये जपणा·µÖÖ ¾Ö¬¤ पिढीतील शेतक¬याची आहे. प्रतिकूल परिÃÆÖŸÖßÖ¿ÖßÖ –ागडणारा, मु¸Ö»µÖÖ ¾Ö ”Ö×²Ö»µÖÖ µÖÖ बैलजोडीवर जीवापाड प्रेम करणारा जातीवंत शेतक¬याची ही व्यक्तिरेखा कादंबरीत महत्त्वाची भूमिका साकार करते. गावामध्ये पाणीटंचाई असल्याने गावापासून दूरवर डांबरी डोहात पाणी ˆ¯Ö»Ö²¬Ö असूनही तिथे जाण्याचा रस्ता चांगला नाही म्हणून राघोजी आपल्या बैलांना कधीही डोहाकडे नेत नाही. पं¸Ö¸Ö तु पाण्याचा व्यवसाय करण्यासाठी त्याचा मुलगा बबन जेव्हा बैलांना पिराचा जीवघेणा चढ चढायला लावतो तेव्हा त्याचे मन व्याकुळ होऊन म्हणते,

"बैल म्हणजे ´ÖÖÊÖ काळजाचे तुकडे, ŸµÖÖÊÖ»Ö खाऊ पिऊ घालून म्या सठ सुदरवलं अन् हा सुपूत सोन्यासारख्या ´ÖÖÊÖ बैलायची माती करायले लागला. कसं करावं आता? का जावावं बैल घेऊन दुसऱ्या रास्ट्रानात पळून" (¯ÖÅš-21) परंतु राघोजीचे न ऐकता बबन पाणीविक्रीसाठी बैलांचा उपयोग करत राहतो. शेतीपेक्षा पाण्याच्या व्यवसायातून बबनला अधिक पैसा मिळू लागतो. तेव्हा भौतिक सुखाच्या मागे धावणारा त्याचा मुलगा बबन, पत्नी रामकोर आणि मुलगी वर्षा त्याचा मूल्यवाद चुकीचा आहे हे सांगतात. आपले सुख त्यांना बघवत नाही म्हणून रामकोर सतत त्याचा अपमान करते. बायकोच्या सततच्या टोचणीने ¸Ö‘ÖÖ•ÖßÖला मरणयातना होतात. त्याला आपले जीवन जगणे अपराधीपणाचे वाटते.

गावातील पाणीसमस्येसाठी –ालेल्या आंदोलनात तो सहभागी होतो. त्यावेळी –ÖÖ»Ö»µÖÖ दंगलीत त्याचा पाय मोडतो. त्यावेळी रामको¸Ö»ÖÖ ŸµÖÖ“Ö †Ö–ो वाटू लागते. पाणी आंदोलनामुळे गावात टॅकरने पाणीपुरवठा सुरु होतो. त्यावेळी राघोजी आनंदी होतो. टॅकरच्या पाण्यामुळे गावात पाणी येईल व बबनचे पाणी कोणी विकत घेणार नाÆß. छबिल्या व मुरल्याला बबन घरी ठेवील असे स्वप्न पाहणाऱ्या राघोजीचा भ्रमनिरास होतो. गावातील पुढारी व नोकरदार पैश्याच्या जोरावर टॅकरचे पाणी विकत घेतात व गरीब जनता तशीच तहानलेली राहते हे पाहून ¸Ö‘ÖÖ•ÖßÖ †Ã¾ÖÃÆÖ ÆÖŸÖÖ.

आपल्या बैलांवर अपार प्रेम करणारा राघोजी छबिल्याला कावळ्याने चोच मारुन जखम केल्याने दु:खी होतो. परंतु बबनने कावळ्याला मारुन टाकल्यावर खुश होऊन म्हणतो,

"चांगल केलं, कावळा मारला, बैलायले लय तरास देत होता बटकीचा." (ÖÅš 161)

गोविंदने बायकोच्या आजारपणात आपल्या बैलांना खाटकाला विकले म्हणून तो दु:खी होऊन म्हणतो,

"पण इकून इकले त तेबी खाटकाले, हे वंगाळ केलं.." (ÖÅš-198) जातीवंत कास्तकराची तळमळ राघोजीच्या वरील उद्‌गारातून व्यक्त होतो. टॅकरमुळे बबनचा पाणीविक्रीचा व्यवसाय

²Ö¤ ¯Ö›»µÖÖ¾Ö¸ †Ö¯Ö»Ö ²Ö»Ö †ÖŸÖÖ पिराचा चढ चढणार नाहीत. घरीच राहतील म्हणून तो आनंदी ÆÖŸÖÖ.

ग्राममूल्ये जोपासणारा राघोजी बबनला वारंवार पाण्याचा व्यवसाय न करता शेतीचा व्यवसाय करायला सांगतो. परंतु भौतिक सुखाला चटावलेले बबन, रामकोर वर्षा त्याचे एक‡ŸÖ नाहीत.

जुन्या विचारांच्या राघोजीला रामकोरचे बदललेले रुप आवडत नाही. तो वारंवार तिला पूर्वीची परिस्थिती न विसरण्याचा सल्ला देतो. परंतु कौटुंबिक संघर्ष संपविण्यात तो अयशस्वी ठरतो. अखेरपर्यंत जीवनसंघर्ष करणारी राघोजीची व्यक्तिरेखा या कादंबरीत जुन्या पिढीच्या मूल्यवादाचे प्रतिनि×धत्व करते.

२) बबन शेवाळे :-

बबन शेवाळे हे 'तहान' कादंबरीतील नायकाची भूमिका साकारणारे पात्र आहे. सदानंद देशमुखांनी तहान कादंबरीचे संपूर्ण कथानक बबन शेवाळेच्या जीवनात घडणाऱ्या घटनांचे वर्णन करुन योजले आहे. हे पात्र कादंबरीत नव्या चंगळवादी पिढीचे प्रतिनि×धत्व करते. पाण्यासाठी गावातील घटकांचा गैरफायदा घेऊन पाणीविक्री करणारा, त्यासाठी आपल्या बैलांची काळजी न करणारा, मूल्यहीन जीवन जगणारा बबन पाणीविक्रीच्या व्यवसायातून यापूर्वी कधीही न पाहिलेली रक्कम जमवतो. परंतु जमवलेला पैसा कसा खर्च करावा हे न कळल्यामुळे भौतिक सुखाच्या मागे लागतो. आपल्या बहिणीच्या वर्षाच्या आग्रहाखातर तो 'Ö¸ÖŸÖ ™ß.¾ÆB. अन् टेपरेकॉर्डर घेऊन येतो. पाणीविक्रीचा सर्व पैसा तो आपल्या आईकडे रामकोरकडे देतो. रामकोरला आपली स्वप्ने पूर्ण करता येणार या कल्पनेने बबनचा अभिमान वाटतो. पाण्याच्या जास्त खेपा करता याव्यात म्हणून तो टायरची गाडी बनवितो.

पाण्यासाठी वणवण करणाऱ्या रत्नाकडे तो आकर्षित होतो. तिला मोफत पाणी देऊन ×ŸÖ“µÖÖ¿ÖÖ ¿Ö¤रीरिक संबंध प्रस्थापित करतो. रत्ना व बबन विजातीय असून आप»µÖÖ»ÖÖ तिच्याशी लग्न करता येणार नाही हे वास्तव जाणूनही तो रत्नाला द्राक्ष, थम्सअप पाजून, पैसे देऊन खूश ठेवतो व तिचा उपभोग घेतो. गावातील चांडाळ चौकडी मोहन काळे, प्रमोद नवले, ŸÖÖŸÖÖ¸Ö´Ö गालफडे, व सोमनाथ हवरे पोलीस हे रत्ना व त्याच्या प्रेमप्रकरणाचा गैरफायदा घेऊन बबनकडे दहा हजार रुपयांची मागणी करतात.

भौतिक सुखाच्या मागे असणाऱ्या बबनचे इथूनच अध:पतन व्हायला सुरुवÖŸÖ ÆÖŸÖ. ¤ÆÖ हजार रुपये जमविण्यासाठी तो घरातील भौतिक सुखाच्या वस्तू विकतो. आईसाठी केलेली सोन्याची पोथ चोरतो व नैतिक मूल्यांपासून दुरावतो. बबनला आपल्या चुकांची प्रचिती येते. ¯Ö¸ŸÖ ¯Ö¿“ÖÖŸÖÖ¯ÖÖ×¿Ö¾ÖÖµÖ ŸµÖÖ“ाा हातात काहीच उरत नाही. गावातील पाणीटंचाई दूर करण्यासाठी टॅकर सुरु –ाल्यावर त्यांच्या पाणीविक्रीचा व्यवसाय बंद ¯Ö›तो. जमविलेला सर्व पैसा रत्नाच्या

प्रेमप्रकरणातून बाहेर येण्यासाठी तो प्रमोद नवलेला देतो. तकलादू व्यवसायातून मिळालेल्या पैशापायी बबन आपले नैतिक अध:पतन करतो व कुटुंबापासून दूर जातो.

आपल्या बदनामीने वर्षाचे आयुष्य बरबाद होईल ही बबनला जाणीव होती. तिच्या लग्नाची काळजी तो करत होता. आपल्या मायने वर्षाच्या लग्नासाठी पोत केली पण आपण मात्र मिळालेला पैसा व्यर्थ घालविला म्हणून तो उदास होतो. तो हळवा होÏŸÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ´ÖÖµÖ“µÖÖ प्रेमाने त्याला गहिवरुन येते. शेवटी तो घर सोडून निघून जातो.

अशा प्रकारे बबनची व्यक्तिरेखा तहान या कादंबरीत भौतिक सुखाच्या मायावी मृगजळामागे धावून महाकाय शून्य हाती येणाऱ्या सैरभैर मनोवृत्तीच्या तरुण पिढीचे चित्र रेखाटते.

²Ö) स्त्री व्यक्तिरेखा

१) रामकोर :-

'तहान' या कादंबरीत रामकोर ही प्रमुख स्त्री व्यक्तिरेखा लेखÏकाने योजली आहे. नवऱ्याच्या काळात हलाखीच्या दिवसात सासूचा त्रास ती सहन करते. बबनच्या पाणीविक्रीच्या व्यवसायातून मिळालेल्या पैश्याने आपल्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील या आशेने ती सुखावते. बबनच्या पाणीविक्रीच्या व्यवसायातून येणाऱ्या पैशामुळे तिला बबनचा अभिमान वाटतो. आपला मुलगा नवऱ्यापेक्षा जास्त पैसे कमवून आणतो म्हणून ती सतत नव•µÖÖचा अपमान करते. रामकोर हे पात्र लोभी आहे. तिला नटण्यामुरडण्याची हौस आहे. भौतिक सुखाची »ÖÖ»ÖÃÖÖ असलेली रामकोर बबनने आणलेल्या पैशांतून मटन खाते. आपल्या पतीचा राघोजीचा बबनच्या व्यवसायाला असलेला विरोध पाहून ती राघोजीवर नागिणीसारखी फुत्कारते. पाण्याच्या व्यवसायामुळे आपल्या बैलांचे होणारे नुकसान पाहून राघोजी तिला समजावतो,

"पण आखर शेवटी ही तकलादूच कमाई हाये नं!

बारोमास पोसणारं वावरच कामी हाये आपलं

¸Ö•Ö“Öा खडा कामी हाये पण एक घडा कामाचा नाई" (ÖÅš-28)

¯Ö¸ÏŸÖ ¸Ö‘ÖÖ•ÖŠ“µÖÖ ŸÖŸÏ¾Ö–ानाकडे दुर्लक्ष करुन ती त्याला अपमानित करते. मुलाने आणलेल्या पैशातून चैनीचे आयुष्य जगणाऱ्या लोभी वृत्तीचे प्रतीक म्हणून रामकोर संपूर्ण कांदबरीत वावरताना दिसÖŸÖ.

रामकोरला बबनची काळजी वाटते. तो जेवला नाही तर तिला वाईट वाटते. क¾ÂÖŠनिष्ठ राघोजीने आपले जुने विचार बदलावेत असे तिला वाटते. बबनने संदुकीतील पैसे मागताच ती “Ö¾ÖŸÖÖÔÏŸÖ ¾Ö 2Ö2Ö-नची तुलना राघोजीशी करते.

आपल्या मुलीकडून वर्षाकडून ती घरातील सर्व कामे करुन घेते. पैसे गेल्यावर आजारी पडणारी रामकोर असमाधानी, अपूर्ण आशा, इच्छा, आकांशा, असणारे व्यक्तिमत्व आहे.

भौतिक सुखाच्या पाठी लागून ती आपल्या कुटुंबाच्या विघटनाला कारणीभूत ठरते. राघोजीचा ¯ÖÖµÖ ±úŒ“Ö¸ –ाल्यावर तिला राघोजीचा राग येतो. मोर्चात जाऊन पाय मोडल्याने बबनची चार दिवसाची कमाई गेली या विचाराने तिची चिडचिड वाढते. भौतिक सुखासाठी आपल्या पतीच्या मनातील अस्वस्थता जाणून न घेणारी स्वार्थी मनोवृत्ती रामकोरची व्यक्तिरेखा साकार करते.

2) ¾ÖÂÖÖ :-

¾ÖÂÖÖ Æß 'तहान' कादंबरीतील दुय्यम स्त्री व्यक्तिरेखा आहे. वर्षा ही बबन शेवाळेची धाकटी बहीण असून संपूर्ण कादंबरीतील कथानकात ती वावरते. तिची मन:स्थिती दोलायमान आहे. त्यामुळे ती कधी आईच्या बाजूने तर कधी वडीलांच्या बाजूने बोलते. संपूर्ण घरातील कामाची जबाबदारी ती पेलते. आईवडिलांच्या भांडणात वडील आईच्या थोबाडीत मारतात तेव्हा ती हळवी होते. आईच्या मनातील वडिलांविषयीचा राग समजावून घेत ती आईची समजूŸÖ घालते. राघोजी पंख्यावरुन आईशी भांडतो तेव्हा ती समजूतदारपणे आईला सांगते, '•ÖÖ‰ú ¤ ´ÖÖ, घेऊ दे बाबाले पंखा,त्यो तरी नवराच हाये न तुपला, कावून तू एवढा राग करती त्या“ÖÖ (¯ÖÏÖšÍ - 140)

†Ö¯Ö»ÖÖß आई वडीलांचा तिरस्कार का करते हे वर्षा समजावून घेते. वर्षा कष्टाळू तसेच ¯Ö´ÖÔ¡ †ÖÆ. †Ö‡-¾Ö>ß»Ö, ¾Ö>ß»Ö-भाऊ यांच्यामधील संघर्षाची परिस्थिती पाहून ती समजंसपणे कुटुंबातील ताण कमी करण्याचा प्रयत्न करते.

कुटुंबातील बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेताना ती पाणी भरण्यासाठी विहिरीवर व ÆÖ¯Ö¿µÖÖ¾Ö¸¡ •ÖÖŸÖ. 3Öौतिक वस्तूचा उपयोग घेणारी वर्षा बबन घरातील टी.व्ही., पंखा विकू लागताच ¤Ã¾ÖÃ£Ö ÆÖŸÖ.

¸Ö“ÖÖ•ÖÖ“ÖÖ ¯ÖÖµÖ ´ÖÖ“ÖÖŸÖ ±úŒ“Ö¸¡ –ाल्यावर ती त्याची मनोभावे सेवा करते. कुटुंबातील ताणतणाव संघर्ष कमी करण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करणारी वर्षा अकाली प्रौढ –ÖÖ»Ö»ÖÖß दिसते. कौटुंबिक संघर्षात तिची फरफट होते. राघोजी व बबनला वर्षाची स्थिती कळते. परंतु ते तिला यातून वाचविण्याचÖ प्रयत्न करताना दिसत नाही.

सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत साकारलेली वर्षाची व्यक्तिरेखा कथानकाची गती ¾ÖÖœ×वते. तसेच पात्रांच्या संवादातील दुवा जोडण्यासाठी लेखकाने अतिशय कुशलतेने या व्यक्तिरेखेचा वापर केला आहे.

३) रत्ना :-

'तहान' या कादंबरीतील रत्नाची व्यक्तिरेखा सहाय्यक व्यक्तिरेखा आहे. ती बबनची प्रेयसी म्हणून कादंबरीत वावरताना दिसते. वर्षा काही दिवस जिल्ह्याच्या ठिकाणी राहिल्यामुळे –ोपडपट्टीत राहूनही तिचे राहणीमान टापटीप आहे. रत्नाला भौतिक सुखाची लालसा आहे. तसेच बबनचा पैशाची ओढ आहे. तिची वृत्ती चंगळवादी असून चांगले कपडे, खाणे ही

जीवनशैली आहे. भौतिक सुखासाठी ती नीतमत्ता विसरते. पैशासाठी ती बबनला शारीरिक सुख देते. तिला कष्टाची कैमे करायला आवडत नाही.

रत्नाच्या हुशारीवर व सौदंर्यावर बबन भाळतो. ती मात्र स्वार्थी वृत्तीने त्यांच्याकडून पैसे मिळवते. रत्ना हळवी आहे. बबनच्या गाडीतील पाणी वाया गेल्यावर ती कासावीस होऊन म्हणते. "´ÖÖÊÖच्यानंच –ÖÖ»Ö Æ ÃÖ´¤¦" (ÖÅš - 62) परंतु बबन तिची समजूत काढते. बबन व रत्ना विजातीय असल्याने समाजाला त्यांचा विवाह मान्य नाही. रत्ना व बबनला तोताराम रंगेहाथ पकडतात तेव्हा मात्र स्वार्थी वृत्तीने रत्ना बबनची बाजू न घेता निघून जाते.

रत्ना पाणी मिळविण्यासाठी उबर ओढ्याजवळ गेली असता बबनची भेट होते व त्याच्याकडून पाणी मिळविण्यासाठी ती त्याला शरीरसुख देत होती. ही गोष्ट तिने आपल्या मैत्रिणींना सांगितली. अशी साधीभोळी रत्ना बबनकडे लग्न करण्याची इच्छा व्यक्त करताना दिसत नाही.

चंगळवादी वृत्तीच्या बबनमुळे रत्नाची व्यक्तिरेखा कथानकात अधिकच गडद –ÖÖ»Ö»ÖÖ दिसते. बबनने पाण्याचा धंदा केला तर रत्नाने आपल्या शरीराचा दोघंही आपआपल्या Ã¾ÖÖ£ÖÖÃÖÖŠÖ <कत्र आले आणि तसेच मनाने एकत्र न होता विलग –ाले. तरुण पिढीतील फसव्या प्रेमाचे व शारीरिक आकर्षणाचे एक उदाहरण म्हणून रत्ना व बबनच्या प्रेमक£Ö¤›¦ ¯ÖÖÆŸÖÖ µÖŸÖ.

¤Á) दुय्यम व्यक्तिरेखा :-

सदानंद देशमुखांनी तहान कादंबरीत प्रमुख स्त्रीपुरुष व्यक्तिरेखांसोबत अनेक दुय्यम पात्रांची योजना केली आहे. या पात्रांच्या संवादातून कथानकाला गती येऊन कथानकाचा आशय अधिक स्पष्ट होतो.

या कादंबरीतील दुय्यम पात्रांबाबत डॉ. भास्कर शेळके म्हणतात, "¸Ö'ÖÖ•ÖÖ ¿Ö¾ÖÖÔ¦"ÖÖ ¤ÁÂÖÖमूल्य जपणारी व्यक्तिरेखा त्यांच्याशी पूरक व्यक्तिरेखा बबन शेवाळे, रामकोर, वर्षा तसेच कासमभाई, नंदूआळशी, भगवान होगे, गोविंद ताजणे रत्नाचे वडील, प्रमोद नवले, ग्रामसेवक इत्यादी व्यक्तिरेखा कादंबरीत आल्याने वि¸Ö-Ö-Ã֐´ÖŸÖÖ»Ö †¿ÖÖ ¯ÖÖ¸¯Öरिक चौकट मोहन राघोजी शेवाळेची पर्यायाने ¤ÁÂÖÖ ग्रामीण पारंपरिक ´Ö»µÖÖची शोकांतिका या कादंबरीत भीषण रुप धारण करते. या कादंबरीचे खरे यश या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिरेखांमध्येच सामावलेले आहे. "[34]

डॉ. भास्कर शेळके यांच्या वरील उद्‌गारावरुन कादंबरीतील दुय्यम पात्रांचे महत्त्व लक्षात येते. या दुय्यम पात्रांची कादंबरीतील भूमिका समजावून घेणे महत्त्वाचे आहे.

१) प्रमोद नवले :-

प्रमोद नवले ही दुय्यम व्यक्तिरेखा लेखकाने या कादंबरीत योजली आहे हे पात्र वार्ताहराची भूमिका साकारते. सरकारी योजनाची वर्तमानपत्रातील माहिती गावकऱ्या¯Ö µÖŸÖ ¯ÖÖÆ“Öवतो. इतराची अडचण म्हणज †Ö¯Ö»µÖÖ»ÖÖ ÃÖ¬ÖßÆ ŸÖŸ¾Ö–ान असलेली प्रमोद नवलेची व्यक्तिरेखा समाजातील संधीसाधू व्यक्तीचे प्रतिनि×धत्व करते.

रत्ना व बबनच्या प्रेमप्रकरणात प्रमोद नवले मध्यस्थी करतो व स्वत:चा स्वार्थ साधतो. रत्नाचा बाप पोलिस स्टेशनात तक्रार करण्यासाठी निघतो तेव्हा प्रमोद तोताराम गालफाडे बद्दल बोलताना म्हणतो. "एवढा सोपा वाटते का बाबू तोताराम गालफाडे तुले! महान लालची माणूस ÆÖµÖ ŸµÖÖ" (¯ÖÆš-163) †ÃÖ म्हणून रत्नाच्या बापाला पोलिसांकडे जाण्यापासून रोखतो. तर इकडे बबनकडून दहा हजार उकळण्यासाठी त्याला पेपरमध्ये बातमी देण्याची धमकी देतो. आणि रत्नाच्या बापाला तोतारामला हजार रुपये देऊन रिपोर्ट करु नये असे सांगतो. अडचणीत असलेल्या रत्ना, बबन, रत्नाचा बाप इत्यादीचा स्वार्थी वृत्तीने पैसे उकळून गैरफायदा घेणारा प्रमोद नवले समाजातील स्वार्थी व्यक्तिमत्वाचे प्रतीक आहे.

३) नंदूआळशी :-

नंदूआळशी ही कांदबरीतील व्यक्तिरेखा पात्रांच्या संवादातील दुवा जोडण्याचे काम करते. वर्तमानपत्रातील माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी लेख¨काने या पÖत्राची निर्मिती केली †ÖÆ.

राजकारणातील घडामोडी तसेच पाणीटंचाईविषयीच्या बातम्या गावकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्याचे काम नंदू आळशी करतो. पाणी टंचाईच्या कारणांची चर्चा लेखकाने नंदू आळशीच्या संवादातून केली आहे. तसेच त्यावर इलाजही नंदू आळशीच्या संवादातूनच सांगितला आहे.

राजकारणात जाण्याची इच्छा असलेला नंदू आळशी पैसा नसल्याने निवडणूक लढवत नाही. वर्तमानपत्रातील बातम्याचे नंदू आळ¿ÖßÖ“µÖÖ Ã¾ÖŸÖ:“µÖÖ 3ÖÖÂÖŸÖÖßल वाचन हे या व्यक्तिरेखेचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. ही व्यक्तिरेखा कादंबरीतील घटनांमध्ये माहिती पुरविण्याचे काम करते. वर्तमानपत्रातील सरकारी धोरणांची माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी तो आपल्या खास शैलीत वर्तमानपत्राचे वाचन करतो. तसेच गावकऱ्याबरोबरच्या संवादातून नंदू आळशी लोकसंख्यावाढीच्या दुष्परिणामाची जाणीव करुन देतो. लोकसंख्या वाढीच्या परिणामाची चर्चा करताना तो म्हणतो,

"याचं कारण म्हन्जे एकच... अन् ते म्हन्जे लोकसंख्या वाढ, भुईला भार होईल एवढी जनपत वाढली भारतात त्यातच गावागावाच्या शिवारात अन् डोंगरात जंगलतोड सुरु हाये.

ÃÖ´Ö¤ü –ÖÖ>ü ŸÖÖ>ÖµÖ»ÖÖ लागले. सरपणासाठी, घरं बांधायसाठी, जमिनी तयार करुन शेती करायसाठी, त्याच्यानं धरणीमायचा ताळमेळ f2Öगडाय लागला... बरसाती कमी –ÖÖ»µÖÖ" (¯ÖÖš-16)

¯ÖÖ‰úÃÖ कमी होण्याची कारणे नंदू आळशी गावकऱ्यांना पटवून देऊन त्यावरील उपाययोजना सागंताना कुटुंबनियोडजनाच्या योजनाची माहिती सांगतो व त्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रण होईल हे पटवून देतो.

µÖÖ ¯ÖÖ¡ÖÖच्या माध्यमातून सदानंद देशमुखांनी कांदबरीतील पाणीटंचाईच्या समस्येची कारण व उपाययोजना सरकारीयोजनाची वर्तमानपत्रात आलेली माहिती नंदू आळशी गावकऱ्यापर्यंत पोहचवतो. पाणीटंचाईची भीषणता भविष्यात उग्र स्वरुप धारण करुन येणाऱ्या संकटाबाबतचा वर्तमानपत्रातील लेखातील माहिती गावकऱ्यापर्यंत देऊन त्याबाबत चर्चा घडवून आणतो.

३) भगवान होगे :-

भगवान होगे ही तहान कादंबरीतील दुय्यम व्यक्तिरेखा कादंबरीत वावरताना दिसते. भगवान होगेचे गावात किराणा मालाचे ऐसपैस दुकान †Öहे. गावातील लोक या दुकानावर येऊन एकत्र गप्पा मारतात. भगवान होगे त्यांच्या गप्पामध्ये सहभागी होतो. ग्ÖÖ¾ÖÖŸÖß»Ö पाणीटंचाई“ß –ाळ त्यांच्या संयुक्त कुटुंबालाही पोहचली आहे. त्याच्या दुकानवर एकत्र –ÖÖ»Ö»Ö गावकरी पाणीटंचाईबाबत चर्चा करताना तोही त्यात सहभागी होतो.

पाणीटंचाईची भीषणता नंदू आळशीने दिलेल्या माहितीवरुन जाणून आपल्या कुटुंबाच्या जाणी¾Öन भगवान चिंताग्रस्त होतो. डबडंभर पाणी सांडवलं म्हणून नातवाला मरणाचं मारणारी सून भगवान होगेला पाणीटंचाईबाबत अधिकच चिंताग्रस्त होताना दिसते.

3.2.1.4 तहान मधील भाषाशैली :-

कादंबरीत भाषाशैली हा घटक अतिशय महत्वाचा आहे. भावनाभिव्यक्तीचे प्रमुख साधन म्हणजे भाषा होय. त्यामुळे कादंबरीची भाषा सूचक, अर्थवाही असावी लागते. व्यक्तिरेखेच्या वय, जात, व्यवसाय व शिक्षणानुसार व आसपासच्या परिसरानुसार ती बदलते. ती तशीच ती वैयक्तिक व सामाजिक असते. तहानमधील सदानंद देशमुख यांची भाषाशैली म्हणजे ग्रामीण साहित्याचा आगळावेगळा अÖविष्कÖ, आहे. तहानमध्ये लेखकाने प्रवाही, प्रांजळ व पारदर्शी भाषा वापरली आहे. ग्रामीण ढब असलेले सहजसुंदर निवेदन आणि ग्रामीण व प्रमाणभाषेचे मिश्र उपयोजन आढळते. वऱ्हाडी लोक भाषेतील म्हणी व वाक्प्रचारांचा वापर करुन कादंबरीची भाषाशैली अतिशय समर्पकतेने वातावरण निर्मितीस साहय्यक ठरते.

†) ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»ÖßÖ :-

सदानंद देशमुख यांनी तहान या कादंबरीत विदर्श ´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ>¸¶ÖŸÖßÖ»Ö ¾ÖÖ·ÆÖ>ß ²ÖÖ»ÖßÖ“ÖÖ वापर केला आहे. वऱ्हाडी बोलीभाषेच्या वापरामुळे या कादंबरीला प्रादेशिक गंध येतो. ग्रामीण परिसरात घडणाऱ्या या कादंबरीŸÖßÖ»Ö कथानकाला बोलीभाषेच्या वापरामुळे जिवंतपणा आला †ÖÆ. कादंबरीतील ग्रामीण शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार, अलंकार, संवाद यामुळे भाषा अतिशय चटकदार बनली आहे. सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत निवेदनासाठी वापरलेली बोलीभाषा नैसर्गिक लय, शब्दाची नादमयता, ध्वनिसूचकता, रोखठोकपणा, प्रवाहीपणा, पारदर्शकता इत्यादी भावविशेष प्रकट करते. त्यामुळे कादंबरीतील घटना प्रसंगाची परिणामकारकता वाढते. ग्रामीण परिसरातील बोलीभाषेत वापरलेल्या जाणाऱ्या अनेक अपरिचित अशा ग्रामीण शब्दांचा उल्लेख लेखकाने कादंबरीत अनेक ठिकाणी केला आहे.

* ग्रामीण शब्द :-

उदा. १) कांगरी बया - कांगरी बया याचा अर्थ चतुर बाई असा होतो. आपले प्रेमप्रकरण लपवून आईबाबांना खोटं सांगणारी रत्ना बबनच्या प्रश्नाचे उत्तर चतुराईने देते. तेव्हा तो तिला कांगरी ²Ö¡ÖÖ †ÃÖ ÃÖ²ÖÖ¬ÖŸÖÖ.

2) •ÖÖŸÖßÖ“ÖÖ ¯Ö“Ö×´ÖÃÖôÖ - पचमिसळा म्हणजे संमिश्र विजातीय एकत्रीकरण असा अर्थ लेखक प्रतीत करतात. रत्ना व बबन विजातीय असल्याने त्याचे लग्न होऊ शकत नाही हे जाणल्यावर बबनच्या मनात आलेले लग्नाविषयीचे विचार व्यक्त करताना पचमिसळा या शब्दाचा प्रयोग लेखकाने केला आहे.

३) घरातला कलमा हलमा - कौटुंबिक संघर्ष या अर्थाने या शब्दाचे प्रयोजन कादंबरीत लेखकाने केले आहे.

राघोजी व बबन (वडील- मुलगा), रामकोर- ¸Ö‘ÖÖ•ÖßÖ (¯ŸÖßÖ-पत्नी), रामकोर-बबन (†Ö‡-मुलगा) यांच्यातील अंतर्गत कौटुंबिक संघर्षाला उद्देशून लेखकाने घरातला कलमा हलमा या शब्दाचे प्रयोजन केले आहे.

4) ×ŸÖŸÖ²ÖÖ - नको असलेला गोंधळ घोटाळा या अर्थाने वापरलेला शब्द. घागरमोचाŸÖ राघोजीचा पाय मोडला तेव्हा तेजराव मोरेने गोंधळ घालणाऱ्या लोकांनाच जबाबदार धरीत ×ŸÖŸÖ²ÖÖ –ालाच नसता. हे सांगताना वरील शब्दांचे प्रयोजन लेखकाने केले आहे.

* प्रमाणभाषेतील वाक्प्र“ÖÖ¸Ö“ÖÖ ¾ÖÖ¯Ö¸Ö :-

ग्रामीण शब्दांच्या चपखल वापरामुळे संवाद अधिक आशयपूर्ण –ÖÖ»Ö †ÖÆ. ŸÖÃÖ“Ö निवेदकाने आपल्या निवेदनात प्रमाणभाषेतील वाक्प्रचारांचा वापर करुन भाषेला अलंकृत केले आहे.

^¤Ö. 1) तळपायाची आग मस्तकात जाणे (ÔÅŠ.9)
२) चिंधोचोळा होणे (ÔÅŠ-10)
3) •Ö®¾ÖÖ“ÖÖ घोळसा क½न होणे (ÔÅŠ-27)
४) नशिबाचे भवाडे होणे (ÔÅŠ-74)
५) आयत्या बिळावर नागोबा (ÔÅŠ-199)
६) बोंडीचा करदोडा अन् शेंडीचा नारळ देणे (ÔÅŠ 163)

'तहान' कादंबरीतील पात्राच्या तोंडी असलेल्या संवादातून ग्रामीण बोलीभाषेतील म्हणींचा लेखकाने वापर करुन उत्तम वातावरणनिर्मिती केली आहे. बोलीभाषेतील समर्पक अशा म्हणींचा, वाक्प्रचाराचा वापर केल्याने तिच्यातील जीवनाशयाशी व त्यातून व्यक्त होणाऱ्या जीवनमानाशी थेट संबंध असल्याने दिसून येते.

उदा. १) कामवाल्याले घम नाई, अन् रिकाम्याले दम नाई (ÔÅŠ-28)
२) बुडतीचे पाय डव्हाकडी (ÔÅŠ-18)
३) नांदा लावे अन् कांदा चावे (ÔÅŠ-31)
4) ²ÖÖ¯Ö तसा लेक अन् उंबरठ्याची टेक (ÔÅŠ-172)
५) पाळायले ना पोसायले अन् फुकट डोळे वासायला (ÔÅŠ-10)
६) मानानं खाये ना तूप रोटी, अन् निजल्या निजल्या उथळ चाटी (ÔÅŠ-10)
७) ये घोरा अन् बैस पाठकुळी (ÔÅŠ-125)
८) घरासारखा वव.... अन् पाण्यासारखा डव (ÔÅŠ-171)
९) उघड्यापाशी नागडं गेलं अन् सारी ÖŸÖ हिवानं मेलं (ÔÅŠ-201)
१०) इच्चू जंदला अन् टोकर –ÖÖ»ÖÖ (ÔÅŠ-199)
११) सातारं लुटून पुण्याले दान केलं (ÔÅŠ-186)
१२) बोंडीचा करदोडा अन् शेडींचा नारळ देणं (ÔÅŠ-163)
१३) वादीसाठी गाय मारल्या जाईन बापा मपली (ÔÅŠ-78)
१४) घरची म्हणती बया बया अन् बाहीरचीले चोळी शिवा (ÔÅŠ-90)

बोलीभाषेचा कलात्मकतेने वापर करताना सदानंद देशमुखांनी ग्रामीण संबोधनातून पात्राच्या मनातील भावना व्यक्त केल्या आहेत. उदा. (१) राघोजी शेवाळेच्या मनातील रामकोरविषयीचा राग व्यक्त करताना तो तिला विविध संबोधने वापरुन तिच्याविषयीचा त्रागा व्यक्त करतो. उदा. मायमी, खोकडछाप, घुबडतोंडी (ÔÅŠ-39) खाटक्याच्या पोटचे, बटीकच्यायहो, तोंडाळवाणाची, बावाच्या नाना इत्यादी (ÔÅŠ-81) (२) वर्तमानपत्रातील बातम्यांचे नंदू आळशीने केलेले वाचन बोलीभाषेतील विशिष्ट लयीत केल्याने प्रभावी ठरते. उदा. "हं आयका, कुरती आरखड्यापरमाने विविध टप्प्यात सुमारे एक कोटी चाळीस लाख रुपये उपलब्ध करुन देण्यात असून हा खर्च कोणत्या कामावर किती –ाला याचा तपशील संबंधित अधिकाऱ्याने अद्यापही

सादर केला नाई. मागील विधीतील पैसा अद्याप पडून हाये. त्यो लवकरच परत पाठविण्यात येणार असल्याचे या सुतराने सांगितले." (ÖÅŠ-13)

बोलीभाषेप्रमाणेच प्रमाणभाषेचा वापर प्रसंगानुरुप केल्याने घटनाप्रसंगÖŸÖß»Ö †Ö¿ÖµÖ अधिक स्पष्ट –ाला आहे. उदा. राजकीय पुढाऱ्याच्या भाषणात तो जनतेला उद्देशून म्हणतो, शांत रहा; शांत रहा! आताच आम्ही पारखडला भेट देऊन आलो तिथं आमच्या काळजाला ¯ÖÖ–Ö¸ ±Ú™»ÖÖ. ´Ö›ÊÔß, नैसर्गिक आपत्तीपुढे माणूस कसा पालापोचाळा ठरतो याचे विदारक, भयकारक दर्शन आम्हांला तिथं –ÖÖ»Ö (ÖÅŠ-118)

सदानंद देशमुख यांनी कादंबरीतील पात्रांच्या मानसिक स्थितीचे त्यांचे विविध भाव प्रकट करणाऱ्या वृत्तीचे, स्वभाववैशिष्ट्यांचे अचूक दर्शन व्हावे. तसेच प्रसंगाची तीव्रता, परिणामकारकता दर्शविण्यासाठी उपमा, उपमा, उत्पेक्षा, प्रतिमा इत्यादी अलंकारांचा कौशल्याने वापर केला आहे.

उदा. रत्ना व बबनला तोतारामाने रंगेहाथ पकडल्यावर तो पोलिसांकडे जाण्याची धमकी देतो. तेव्हा बबनच्या मन:स्थितीचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"पोलीस स्टेशनचं नाव ऐकलं अन् बबनच्या ¯ÖÖ™ÖŸÖ खोल खोल विहीर रखरखू लागली"(¯ÖÅŠ-161)

तसेच बबनच्या मनस्थितीचे वर्णन करताना क#ÂÖßसंस्कृतीशी संबंधित प्रतिमा व उपमा देत निवेदकाने बबनच्या अवस्थेचे वर्णन केले आहे.

^¤Ö. "त्याचं बोलणं ऐकलं अन् बबनची अवस्था कुसातून मोडल्या औतासारखी –ÖÖ»ÖßÖ." (¯ÖÂŠ-) पात्रांच्या मानसिक स्थितीचे वर्णन करताना, प्राणी, सृष्टी व निसर्गाचा प्रतिकात्मक रुपाने अतिशय प्रभावीपणे वापर लेखकाने कादंबरीत अनेक ठिकाणी केला आहे.

उदा. प्राणीसृष्टी

१) वाडग्यातल्या ¿ÖÓµÖÖ सुटल्यागत तसे पळणारे लोक.

2) ÃÖÖ¯ÖÖ“µÖÖ तोंडातून बाहेर आलेल्या बेडकीसारखं.

३) मणक्यातून तुटलेल्या सापासारखा.

४) नवाळीचं एक दोन दिवस आता आटली ती खोकड म्हशीवाणी (¯ÖÂŠ-153)

उदा. निसर्ग

दुष्काळ व पाणीटंचाई तीव्रता दर्शविणारे निसर्गवर्णन रेखाटताना रोजच्या परिचित अशा निसर्गातील प्रतिकांचा वापर लेखकाने केला आहे.

"x¿Ö¾ÖÖ¸ÖŸÖ उन्हाची धग उठली होती. धगव्यानं सारं सारं रान होरपळून निघत होते. दूरवर क्षितिज काठीशी मृगजळाच्या »ÖÖ™Ö लहालहा करत धावत होत्या" (ÖÅŠ-1). ग्रामीण परिसरातील दुष्काळाची तीव्रता वरील उद्‌गारातून अधिक स्पष्ट होताना दिसते.

बबन आणि रत्नाच्या शारीरिक मीलनाचा प्रसंग सदानंद देशमुखांनी निसर्गातील –ाडाच्या प्रतिकात्मक वर्णनातून अतिशय कलात्मकरीतीने वर्णन करुन आपल्या वेगळ्या

भाषाशैलीचा परिचय करुन दिला आहे. रानोमाळात रांगड्या रीतने सजणारा हा प्रणयखेळ वर्णिताना ते लिहितात,

"¯ÖÖ»Ö¾ÖÖ ±ú™»Ö»µÖÖ पिंपरणीच्या –ाडाखालचा गारवा सुखावणारा होता. भोवती सारं निवांत होते. दूर तिकडच्या डांबरी सडकेनं वाहनं रोरावत जात होती. सगळ्या x¿Ö¾ÖÖ¸Ö¾Ö¸ रखरखती ¤¯ÖÖ¸ पिसाळल्यासारखी ओचकारे घेत होती. उंच ¿Ö»ÖÖ™ß –ÖÖ›ं अर्ध्यातून वाकून भुईकडे –ेपावू लागली. वावटळीतला मस्तवाल वारा निलगिरीच्या कोवळ्या देहÖ"ÖÖ चोळामोळा करु लागला. ¾ÖÖ¾Ö™Ô¡ बनातून बाहेर आली" (¯ÖÅŠ-59)

वरील वर्णनातून पिसाळलेली दुपार, सैरावैरा –ालेली वावटळ, मस्तवाल वारा आणि निलगिराचा कोवळा देह या निसर्गाच्या प्रतिकात्मक चित्रणाद्वारे बबन व रत्नाच्या प्रणयाचे वर्णन निवेदकाने केले आहे.

तहान मधील निसर्गवर्णनाबाबत प्रा. केशव देशमुख म्हणतात, "सदानद देशमुख यांच्या तहान मधून येणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन निसर्गवर्णनापेक्षा कितीतरी पटींनी व्यापक आहे. तसेच अवर्षणाची व तहानेची तीव्रता नोंदवणारे निसर्गचित्रण ते रेखाटतात. या कादंबरीत खेड्याचे सर्वव्यापी असे भावविश्व हजार रुपाने हजार स्थळी साकारत जाते." [35]

प्रा. केशव देशमुख यांच्या वरील विधानांची प्रचिती कादंबरीतील अनेक प्रसंगवर्णनातून µÖŸÖ.

उदा. ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयासमोर पाणीटंचाईची –ाळ पोहचलेल्या गावकऱ्यांनी पुढारी आणि अधिकारी यांच्यापुढे केलेल्या हल्लकल्लोळात वर्णन करताना सदानद देशमुख x»ÖxÆŸÖÖŸÖ,

"–ÖÖ›¶Ö ±ú™aÖŸÖ»ÖÖ पाखरं कर्कश ओरडू लागली ¤Ö¾ÖÓµÖÖ"ÖÖ काव काव भयानक ¤Ö™»ÖÖ †Ö³ÖÖÔÖŸÖ पाखरांचा अन् भुईवर माणसांचा असा दुहेरी कलकलाट उठला कल्लोळाने सगळा परिसर दणकून उठला". (¯ÖÅŠ-120)

वरील वर्णनातून पाण्यासाठी त्रस्त असलेल्या गावकऱ्यांचा आक्रोश लेखकाने वर्णिला †ÖÆ.

बबन शेवाळेच्या खिन्न जड मनाचे पापुद्रे उकलून दाखविताना सदानंद देशमुख x»ÖxÆŸÖÖŸÖ,

"3ÖÖ¾ÖŸÖÖ»ÖÖ –ÖÖ›ं--ुडूपे, डोंगराळ सगळं सामसूम होते दूर कुठंतरी व्याकुळ आवाजात कुत्रे विव्हळत होते. भुईच्या पोटातून ऐकायला यावा तसा आवाज विव्हळत येत होता. नदीच्या कोरड्या पात्रात –ाडांचा पाचोळा पडलेला होता. त्याला तुडवत बबनचे पाय पुढेपुढे चालत ÆÖŸÖ". (¯ÖÅŠ-194)

वरील वर्णनातून बबनच्या विमस्यक मन:स्थितीचे वर्णन लेखकाने केले आहे.

£ÖÖ>ŒµÖÖŸÖ 'तहान' मधील भाषाशैली ग्रामीण परिसरातील असून कादंबरीतील वातावरणाला पोषक व अर्थपूर्ण आहे. कथानकाला आशयघनता प्राप्त करण्यासाठी क#Ö¤²Ö¸ßŸÖß»Ö ¯ÖÖ¡ÖÖ“µÖÖ ÃÖ¾ÖÖ¤Ö´Ö¬µÖ ¾Ö¤³ÖßÖय वऱ्हाडी भाषेतील ग्रामीण शब्दांचा, म्हणीचा, वाक्प्रचारांचा अतिशय कुशलतेने सदानंद देशमुख यांनी वापर केला आहे. तसेच प्रसंगानुरुप प्रमाणभाषेचा वापर करुन कलात्मकरित्या निसर्गातील प्रतिकांद्वारे कथानकाला परिणाकारकता प्राप्त करुन दिली आहे. त्यामुळे या कादंबरीतील सदानंद देशमुखांच्या वेगळ्या भाषाशैलीची वैशिष्ट्ये जाणवतात.

²Ö) ÃÖ¾ÖÖ¤¡Ö»ÖßÖ :-

क#Ö¤²Ö¸ßचा महत्वपूर्ण घटक म्हणून संवादाचा उल्लेख करावा लागेल. संवादामुळे कथेची रंगत वाढते, कथानकाचा विकास होतो. संवादामुळे कादंबरीतील पात्रांना सजीवत्व देण्याचे व त्यायोगे कथेच्या वातावरणात चैतन्य निर्माण करण्याचे कार्य होते. संवादामुळे पात्रांचा स्वभाव, त्यांची मन:स्थिती, संस्कृती, भावना, बोलण्याची पद्धत इत्यादीचे दर्शन घडते. निवेदनातील रटाळपणा घालविण्यासाठी व वातावरणनिर्मिती करण्यासाठी कादंबरीत संवादाची योजना केलेली असते.

तहान मधील पात्रांच्या तोंडी असलेली संवादअतिशय अर्थपूर्ण असून पात्रांच्या भावभावना प्रकट करतात. या कादंबरीत अत्यंत साध्या, सोप्या भाषेतील संवाद लेखकाने योजले आहे. ग्रामीण वऱ्हाडी भाषेचा उत्तम नमुना म्हणूनही ते विशेष वाटतात.

भविष्यात होणाऱ्या पाणी टंचाईच्या भीषण संकटाविषयी वर्तमानपत्रात आलेल्या बातमीच्या वाचनानंतर भविष्याचे भीषण चित्र काही प्रसंगातील संवादाच्या रुपाने पडते. या संवादातून लेखकाने भविष्यातील पाणी टंचाईच्या भीषण परिणामाचे सूचनही केले आहे.

^¤Ö. "म्हणजे आदिवासीसारखी आवस्था येणार हाये म्हणÖµÖ“ÖßÖ ²Ö¸Ö™¦ ss †Ö¯Ö»ÖÖ ¤¿Ö कधी सुधरत नाई म्हणायचे आशीच जनपत वाढत राहयल्यावर"¦.....

"पुढी चालून माणसं पाणी पिणार नाईत, एकमेकायचे नल्डे फोडून रगत पितान... माणसं आन्न खाणार नाईत"...

"मग"?

"माती खावावं लागंल माती... कावून की आता जिकडी पहावं तिकडी माणसंच दिसतात किड्या अळ्यावाणी, कोणतंबी गाव पहा. कसं चारी आंगानं वाढाय लागलं, माणसं x²Ö•Ö¾ÖÖ‡ ¯Ö¸ÖµÖ“ÖµÖÖ ¾ÖÖ¾Ö¸ÖŸÖ ‘Ö¸¦ बांधून राहयले. हाळू हाळू बिजवाई पेरायले वावरच उरणार नाई... जिकडी पहावं तिकडी घरंच घरं दिसतीनं, मंग माणसायले खायाले माती बी सापडणार नाही. जवारी बाजरी त दूरच राहयली"... (ÖÂŠ-92)

म्हणजे येथे भविष्यात लोकसंख्या वाढतच राहिली तर शेती व्यवसायाची वाताहत होईल. पाणीटंचाई भीषण होईल व पाण्यासाठी माणसामाणसात भांडणे होतील या परिणामाची चर्चा वरील संवादातून हॅ.

बबनच्या पैश्यावर प्रेम करणारी रत्ना हुशार व धूर्त होती. भौतिक सुखासाठी बबनकडून वस्तू कोऽन आल्या हे विचारल्यावर आपल्या वडीलांशी खोटं बो»हीही रत्ना बबनला हुशार वाटली म्हणून तो रत्नाला म्हणतो.

"वा वा! काई चतरी हाये तू त. कांगरी बया. आता हे पैसे कुठून आणले म्हणून इचारलं त काय सांगशीन"?

"मोटार स्टॅन्डवर सापडलं पैशाचं पाकीट; म्हणून सांगीन"...

"¾ हं सोनपाखरु! म्हणताना एकदम त्याने तिला जवळ ओढलं". (ÔÂŠ-59)

वरील संवादातून नवीन पिढीच्या भौतिक सुखासाठी चटावलेल्या चंगळवादी वृत्तीचे वर्णन लेखकाने केले आहे.

तहान कादंबरीतील वर्षा अकाली प्रौढत्व आलेली समजूतदार व कष्टकरी मुलगी आईवडिलांच्या भांडणात समजूतपणे बोलते. पंख्यावरुन आईवडिलांमध्ये भांडण सुरु असताना आपल्या वडिलांची बाजू घेताना ती म्हणते.

"जाऊ दे मां, घेऊ दे बाबाला पंखा? त्यो तरी नवराच हाये न तुपला, कावून तू एवढा राग करती त्याचा मले त काई समजतच नाई तुमच्या नवराबायकोचं निऱ्हा भांडतच राहयता तुमी. इस्तू जात नाई तुमच्या मंधातून" (ÔÂŠ-140)

यावर रामकोर राघोजीने आपल्याला कसा त्रास दिला. याचे वर्णन करताच ती आपल्या †‡»ÃÔ•¾ना म्हणते,

"पण जाऊ दे, इसरुन जायाचं आपल्या माणसाचं.

आखर शेवटी पाण्यात काडी मारुन का ते आलक व्हते?" (ÔÂŠ-141)

वरील संवादातून वर्षाचा समजूतदारपणा लेखकाने चि¡त केला आहे.

गावातील पाणीटंचाई दूर करण्यासाठी सरकारने निधी उपलब्ध करुन दिला तरी गावकऱ्यापर्यंत पोहचत नाही हे सद्यस्थितीतील वास्तव नंदू आळशी आणि सुनिल –ुरणेच्या संवादातून लेखकाने मांडले आहे. नंदू आळशी म्हणतो,

"आरे सापल्डं... आपल्या जिल्ह्यासाठी सरकारने एक कोटी एकवीस लाख रुपयास मान्यता दिली. "

"म्हणजे किती पैसे?"

"किती पैसे ते तुले नाई समजायचं पण पाईन्ट हा हाये की, हा सम्दाच्या सम्दा पैसा वापरला जाणार हाये का? म्हणजे मधीतरे, योजना राबवणारे किती खाणार हायेत, याची वजाबाकी करुन आकडा छापायले पाहयजे पेपरवाल्यानं" (ÔÂŠ-91)

वरील संवादातून सरकारी पैसा भ्रष्टाचारामुळे लोकांपर्यंत पोहचला जात नाही हे सत्य लेखकाने वाचकांपुढे मांडले आहे.

राघोजीचे आपल्या बैलांवर अतोनात प्रेम होते. त्यामुळे गावाची पाणीटंचाई मिटली तर बबनचा पाण्याचा धंदा बंद होईल व आपल्या बैलांना आराम मिळेल या हेतूने राघोजी गहिवरुन म्हणतो,

"खरं सागू का, बैलायले आराम भेटावं म्हणूनच गेलो व्हतो मी मोरच्यात. वाटलं व्हतं, मोरच्या काढला की गावात घळघळा पाणी येईल सरकारी पाणी फुकटात भेटाय लागल्यावर तुह्याकून कोणी पाणी इकत घेणार नाई. तू धंदा बंद करशीन पह्यासारखेच माहे बैल सठ सुदरतीन म्हणूनच व्हता कातोडा, माह्या बैलायासाठीच गेलो व्हतो मी मोरच्यात.

"वारे वा! पाहा किती माया हाये राघोजीची बैलावर," (वाङ्मय-123,124)

राघोजीचे आपल्या बैलांवरील प्रेम वरील संवादातून व्यक्त करताना ग्रामीण समाजातील पाणीटंचाईची भीषणता प्रभावीपणे मांडली आहे.

तहान कादंबरीतील अशा प्रकारच्या संवादामुळे कादंबरीचे कथानक आशयसूत्राशी जोडले गेले आहे. तसेच प्रसंगनिर्मितीत जिवंतपणा आला आहे. कादंबरीतील संवादामध्ये ग्रामीण वैदर्भीय बोलीभाषेचा वापर केल्यामुळे ग्रामीण कादंबरीला पोषक वातावरण निर्मिती झाली आहे. सदानंद देशमुख यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून व स्वानुभवातून व्यक्त झालेली बोलीभाषा, व प्रमाणभाषा यांच्या मिश्रणातून व्यक्त झालेले संवाद कथानकाला गती प्राप्त करुन देतात. त्यामुळे कादंबरीतील प्रसंगनिर्मिती प्रभावी झालेली आहे. या संवादातून पात्रांची व्यक्तिरेखा अधिक स्पष्ट रेखाटण्यात मदत करतात.

क) निवेदन शैली :-

निवेदनामुळे कादंबरीचा मुख्य गाभा लेखक सांगत असतो. निवेदनामुळे कथानकाची परिणामकारकता वाढते. निवेदन कादंबरीतील महत्वाचे अंग असल्यामुळे त्यामुळे कादंबरीतील वातावरण, प्रसंगचित्रण, पात्रे, व्यक्तिरेखा, त्यांचे स्वभाव, भूमिका-प्रवृत्तींना विशेष महत्त्व प्राप्त होते. ग्रामीण कादंबरीमध्ये खालील दोन पद्धतीचा अवलंब केलेला दिसतो.

१) प्रथमपुरुषी निवेदन

२) तृतीयपुरुषी निवेदन

सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरीतील निवेदनाचे स्वरुप जाणून घेण्याचा प्रयत्न पुढील भागात केला आहे.

'तहान' या कादंबरीत सदानंद देशमुख यानी घटनाप्रसंगाची मांडणी करण्यासाठी तृतीय पुरुषी निवेदनतंत्राचा वापर केला आहे. निवेदनात विदर्भ मराठवाड्यातील वऱ्हाडी बोलीचा तसेच प्रमाणभाषेतील व बोलीभाषेतील म्हणी, वाक्प्रचारांचा कुशलतेने वापर केला आहे.

तृतीयपुरुषी निवेदनाबरोबर सदानंद देशमुखांच्या आत्मनिवेदनामुळे वास्तव परिस्थिती"ö दर्शन व्हावे म्हणून रचनातंत्राच्या गरजेनुसार निवेदनतंत्रात बदल दिसतो. त्यामुळे आतंरिक वास्तवाचे, व्यक्तिगत अंतरंगाचे दर्शन घडविणे सदानंद देशमुख यांना शक्य –ÖÖ»ö †ÖÆ.

उदा. बबन शेवाळेच्या आईच्या (रामकोरच्या) हातात अचानक अनपेक्षितपणे भरप¸ ¯ÖÃÖÖ आल्यावर तिच्या मनातील विचारचक्रातून तिची मन:स्थिती वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"तिच्या अंगाला मोराचे पिसारे फुटल्यासारखे –ाले. पाण्याची धार दारात यावी तशी नोटांची धार दारात येत होती. आता लय लय पैसा साठवायचा. किती दिवासाची हौस हाये गळ्यात सोन्याची पोथ अन् हातात बांगड्या करायच्या आपल्या लग्नापासून ती अजुनबी पुरी होऊ शकली नाही. चांगले कपडे, चांगले खायले, सोनं-नाणं लय सुखाचे दिवस आले, देवा †¿ÖŠ"ö ´ÖÖ–या पोराच्या धंद्याला बरकत दे." (ÖÅŠ-6)

आयुष्यभर काबाडकष्ट करणाऱ्या रामकोरच्या मनातील नटण्यामुरडण्याची हौस आता पूर्ण करता येईल या विचाराने आनंदी –ालेल्या रामकोरच्या मनातील आनंद वरील उद्‌गारातून निवेदकाने व्यक्त केला आहे.

ग्रामीण समाजाची जीवनशैली रेखाटताना ग्रामीण जीवनशैलीचे अनेक बारकावे सदानंद देशमुख यांच्या निवेदनात आढळतात. सारंगपूरच्या पंचक्रोशीत राघोजी शेवाळेचे बैल प्रसिध्द होते. त्या बैलांचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"चार बैलांचा नांगर मुरल्या अन छबिल्या दोघंच ओढायचे जराही खूर रुतायचे नाहीत. वखराला चालावे तसे टाप्‌टाप करत नांगराला चालायचे. लदबदून मास असणारे धिप्पाड बैल दावणीला बांधायचे असायचे तेव्हा पाहणाराला ते सांडासारखेच दिसायचे." (ÖÅŠ-3)

प्रमाण भाषेतील निवेदनातही लेखकाने ग्रामीण जीवनातील शब्दांचा (खूर, वखर, सांड) वापर करुन ग्रामीणतेची छटा रेखाटली अöÆ.

'तहान' कादंबरीतील निवेदनाला साधेपणाचे सौदंर्य लाभले आहे. सदानंद देशमुखांनी आपल्या सूक्ष्मनिरीक्षणातून ग्रामीण जीवनाचे गतिमान निवेदन करुन घटना प्रसंग व व्यक्तिरेखा ठसठशीत केल्या आहेत. पात्रांच्या मनातील विविध भाव, आंदोलने व्यक्त करताना वऱ्हाडी बोलीचे सामर्थ्य त्यातून स्पष्ट होते.

^¤ö. 1) "इतक्या दिवस ढोरायचं मास खात व्हते माणसं आता त्याह्याचे हाडंकबी इकून जगाया लागल. " (¯ÖÅŠ-197)

2) " काय करावं, दिवस लय बुर्राट आले." (ÖÅŠ-167)

सदानंद देशमुख यांची भाषाशैली साधी सरळ व अनलंकृत असून काही ठिकाणी मात्र अलंकारिक होताना ग्रामीण ढंग सूचित करते.

^¤ö. 1) "अन् हांडक्या मडक्यात धार कशी पडते, ती पहावं, त तिच्यापेक्षा दोन वर्षाचं लेकरु जोरात मुतते." (ÖÅŠ-14)

2) "त्याच्या मनाला पिसारे फुटले, थुई थुई नाचावं वाटत होतं" (ÖÅŠ-36)

तहान कादंबरीतील घडामोडी ज्या काळात घडतात त्या कालावधीचा उपयोग करुन सदानंद देशमुख यांनी घटनांचे सलग निवेदन केले आहे. ठराविक कालावधीत घडणाऱ्या घडामोडी अनेक पात्रांच्या संदर्भात घडत असल्याने त्यांचे निवेदन एकाच वेळी करता येत नाही म्हणून राघोजी शेवाळेची व्यक्तिरेखा केंद्रस्थानी ठेवून इतर पात्रांचे चित्रण लेखकाने केले आहे. कादंबरीचे निवेदन प्रमाणबध्द व अर्थपूर्ण असल्यामुळे कथानकाला गती प्राप्त –ÖÖ»ÖßÖ †ÖÆ. निवेदनासाठी तृतीयपुरुषी व आत्मनिवेदनात्कम प्रकाराचा वापर केल्यामुळे पात्राची नैतिकता, विचार, भावना, विकारभावना इत्यादीसह पात्रांच्या आंतरिक मनोविश्वाचे दर्शन घडÝÖ. त्याबरोबर कथाविश्वाच्या बाहेरचे जग, जीवन¤¾ÖÖÃŸÖ¾ÖÖ×¾ÖÂÖµÖß“Öß ´ÖÖ×ÆŸÖß वाचकांपर्यत पोहचविणे ÃÖÖ¬µÖ –ÖÖ»Ö †ÖÆ.

सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' या कादंबरीतील निवेदनाबाबत प्रा. प्रवीण बांदेकर म्हणतात, "तहान कादंबरीचे आशयसूत्र, कथन परंपरेला साजेसे, तृतीय पुरुषी निवेदनाचा वापर, प्रादेशिक भाषा कादंबरीला मूल्यात्मता प्राप्त करुन देते." [36] Ÿµ֓“µÖÖ ´ÖŸÖ 'तहान' ´Ö¬ÖßÖ» तृतीयपुरुषी निवेदनाबरोबर आत्मनिवेदनामुळे पात्रांच्या वृत्ती, प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकला †ÖÆ. आशयसूत्राशी नाते सांगणाऱ्या उपमा, उत्प्रेक्षा, प्रतिमा, क¤ÂÖßसंस्कृतीशी ग्रामीण संवेदनाविश¾ÖÖ¿ÖßÃÖ²Ö×¬ÖŸÖ ¯Ö×ŸÖ´ÖÖ, ^¯Ö´ÖÖ ‡ŸµÖÖ¤ पात्रांच्या आतंरिक मनोवस्थेचे दर्शन घटना प्रसंगाचे दृश्यात्मक चित्रण, प्राणीसृष्टी, निसर्ग इत्यादीचा वापर ही कादंबरीची शैलीवैशिष्ट्ये †ÖÆŸÖ.

निसर्गचित्रणाद्वारे सजीवांचे सृष्टीचे, चांगल्या वाईट भावनांचे चित्रण निवेदनातून परिणामकारकरित्या रेखाटले आहे. पाणीटंचाईतील तीव्रता भारताचा नव्हे तर जगाचा प्रश्न आहे हे सांगताना नंदू आळशी म्हणतो,

"म्या मागं पेपरात वाचलं, का कोण सां×¤ÖŸÖ»Ö याद नाई पण तिकडी कोणत्या तरी देशात परसाकडील गेल्यावर पाणी वापरत नाईत. कागदं वापरतात. तसचं आपल्याबी देशात करायची पाळी आली साली." (ÖÅŠ-16)

वरील निवेदनातून लेखकाने पाण्याचे महत्व आणि जगातील नवे बदल असा अर्थ सांगताना एका वास्तवाचे भान आपल्याला करुन दिले आहे.

'तहान' कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी प्रभावी निवेदनतंत्राचा वापर करुन ग्रामीण व्यवस्थेचा आलेख मांडला आहे. आकृतिबंधाचा आशयानुरुप लवचिक वापर, निवेदनतंत्रातील प्रयोग, आधुनिक मूल्यांचा प्रत्यय, नव्या भाषिक रुपांची रुजवण, ग्रामीण बोलीचा आशयानुरुप वापर करुन आपल्या वेगळ्या लेखनशैलीचा लेखकाने परिचय करुन दिला आहे. कादंबरीतील घटनाप्रसंगाच्या विपुलतेने आशयसूत्र व कथानकाला वेग प्राप्त करुन देणारे प्रभावी निवेदनतंत्र सदानंद देशमुख यांनी वापरले आहे. त्याचप्रमाणे निवेदनतंत्रातील ग्रामीण भाषेच्या वापरामुळे

ग्रामीण संस्कृतीशी, लोकजीवनाशी संबंधित घटकांचा, प्रतिमाप्रतीकाचा वापर केल्याने कादंबरी वाचकांच्या मनाचा ठाव घेते. निवेदनातील पात्रांच्या मनोव्यापारांविषयी आत्मनिवेदनातून सूचकपणे भाषा करणारी निवेदनशैली प्रभावशाली आहे.

एकूण या कादंबरीतील उत्कृष्ट निवेदनशैली कादंबरी वाचकांच्या मनाचा ठाव घेते.

3.2.2 ²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ (2002), (कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुण॰)

प्रस्तावना :-

सदानंद देशमुख यांनी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ'µÖÖ कादंबरीत भारतीय कृषी संस्कृतीची पड–ाड, ग्रामीण जीवनातील नवीन पिढीतील तरुणांच्या बदलत्या मानसिकतेचे, चंगळव॰¤ß ¾Ö¢ÖßÖ"Ö ¾ÖÖÃŸÖ¾Ö चित्रण केले आहे. ग्राम॰ßण जीवनातील बदल हा केंद्रस्थानी ठेवून शेतक–यांच्या जीवनाला वेढणा–या जन्मजात वेदनेच्या हुंकारातून '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' "॰ß निर्मिती त्यांनी क#»॰ß †ÖÆ. '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' "॰ ¯Ö´ÖÖ ÃÖ¡ı शेतक–यांच्या आत्महत्या हे असले तरी शेतक–य॰"Ö ¿ÖÖÂÖ॰ण, अतिवृष्टी, गारपीट, दुष्काळ यामुळे होणारी पिकांची नासाडी यांचे वास्तववादी चित्रण या कादंबरीत केले आहे. स्वानुभव व चिंतनशीलतेने साकारलेल्या त्यांच्या या कादंबरीस साहित्य अकादमीचा पुरस्कार ×´Ö॰Ö»॰ı आहे. सदानंद देशमुखांचा जन्म शेतकरी कुटुंबात –ाला असल्याने त्यांचे लेखन वास्तववादी आहे. त्यांच्या लेखनाविषयी डॉ. किशोर सानप म्हणतात,

"²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ»ÖÖ »Öखकानं कटू सत्य म्हणून एक निवेदन जोडलं आहे. लेखक# Ã¾ÖŸÖ„ ¿ÖŸÖकरी असल्यामुळे आणि शेतीशी निगडीत परिवारातून तो पुढे आल्यामुळे त्यांना शेतीचे कटू सत्य कळलेलं आहे. मनातले शल्य तो सांगत आहे. शेतीची विकोपाला गेलेली अर्थव्यवस्था आणि तिच्या समस्या लेखकाने मांडल्या आहेत आणि त्यावरचे आपले चिंतनशß»Ö ^¯ÖÖµÖÆß ÃÖ"Ö×¾Ö»Ö †ÖÆŸÖ." [37] ¾Ö¸ß»Ö ^¤गारातून डॉ. सानप यांनी लेखकाच्या अंर्त´Ö–ÖÖ"ÖÖ ¾Ö–Ö 'ÖŸÖ»ÖÖ †ÖÆ.

सदान¤ ¤¿Ö´Öखांनी या कादंबरीत विदर्भातील व–हाडी बोलीला प्राधान्य देऊन ×¾Ö¤³ÖÖŸÖß»Ö ग्रामीण जीवनाचा सखोलतेने वेध घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' कादंबरीत लेखकाने शेतक–यांचे शोषण, शासकीय कचे–यातील भ्रष्टाचार, सुशिक्षित बेकारांची ÃÖ´ÖÃÖµÖÖ, ÃÖ–ÖßÖ-ÃÖÖ–Ö ÃÖÖ¾Öकार, आधुनिक सोयी सुविधांमुळे जुन्या खेड्याचे नव्या खेड्यात होणारे रुपांतर इ. घटकांचा कौशल्याने वेध घेतला आहे. तसेच या कादंबरीतून अभावग्रस्त, –ाडून गेलेली माणसे, संकटाच्या दाढेत सापडलेली शेती, जमिनीचे तुकडीकरण, जुनी आणि नवीन पिढी यांच्यातील वित्तीय व भावनिक तणाव, परंपरा आणि नव्या आशा यांच्यातील खटके, संस्कारी मने आणि शिक्षित मने यातील सांस्कृतिक, भावनिक, कौटुंबिक कलह इ. म»Ö³ÖŸÖ 'Ö™क अत्यंत प्रभावीपणे ×"Ö¡ÖßŸÖ केले आहेत.

¿ÖŸÖकरी जीवनाला भोगाव्या व सोसाव्या लागणाऱ्या व्यथा सदानंद देशमुखांनी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' कादंबरीतून मांडल्या आहेत तसेच या व्यथांना कारणीभूत ठरलेल्या प्रश्नांचÖ ´ÖÖगोवाही तेवढ्याच परिणामकारकतेने घेतला आहे. त्यातूनच ते ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्र रेखाटून ग्रामीण जीवनाने आधुनिकरणाचा केलेला स्विकार त्यांच्या जीवावर कसा उठला आहे हे प्रभावीपणे सांगतात. शह¸ßकरणामुळे खेड्यातील माणसाचं हरवलेलं माणूसपण या विषयीची खंत या कादंबरीतून व्यक्त –ालेली आहे तसेच आधुनिकीकरणाचे वारे लागलेली नवीन पिढी चंगळवादी जीवनशैली स्वीकारुन नवीन समस्या निर्माण करीत आहे याचा वेध सदानंद देशमुखÖ या कादंबरीतून घेतात.

भारतीय समाजजीवनातील खेड्यांची वर्तमान स्थिती रेखाटणारी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' क¢Ö¤²Ö¸ßÖ“ÖßÖ कथा सुन्न करणारी शोकांतिका आहे. भारतीय कृषी संस्कृतीला लागलेले ग्रहणÖ ¾Ö ³ÖÖ¸ŸÖßµÖ क¢ÂÖßसंस्कृतीच्या पड–ाडीची दारुण कथा लेखकाने तीन पिढ्यांच्या माध्यमांतून सांगितली असली तरी, मुख्यतः एकनाथच्या सर्वसमावेशी व परिपक्व अनुभवातून आणि दृष्टिकोनातून व्यक्त केली आहे. सदानंद देश´Öख व कादंबरीचा नायक एकनाथ यात समानबिंदू असला तरी ही कादंबरी आत्मकथात्मक कादंबरी नाही. या कादंबरीतून लेखकाने आत्मानुभव प्रकट करताना ¾µÖ×ŒŸागततेच्या कक्षा ओलांडून अनुभवाला प्रतिकात्मकता देऊन शेŸÖक¯यांचे जीवनदर्शन वास्तववादी भूमिकेतून ×“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे. या क¢Ö¤²Ö¸ß“µÖÖ ¾ÖÖ›.मयीन गुण¾Ö×¿ÖÂ™¶Ö“ÖÖ पुढीलप्रमाणे अभ्यास करता येईल.

3.2.2.1 क¢£Öानक :-

'²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ'Æß ¿ÖŸÖक¯यांच्या आत्महत्या, बेकारी, भ्रष्टाचाराचे चित्र³ण करणारी कादंबरी असून शेती आणि शिक्षण घेऊन बेकार असलेल्या शेतक¯यांच्या मुलाची जीवनव्यथा आहे. या कादंबरीत तीन पिढ्यांचा उल्लेख लेखकाने केला असून नानूआजा व यमुनाबाई आजी ही जुनी पिढी, सुभानरावÖ ¾Ö ¿Ö¾ÖŸÖÖ´ÖÖµÖ ÆßÃÖ¸ß ×¯Öœß, <कनाथ, मधू आणि मंगलअक्का ही तिसरी पिढी †ÖÆ.

²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ कादंबरीचा नायक एकनाथ तनपुरे हा असून त्यास एम.<.²Öß.<> µÖÖ ^““Ö पदव्या प्राप्त असूनही बेकारीच्या वातावरणात नोकरी लागत ¬ÖÆß. ŸµÖÖ´ÖÔ ^““Ö×¿Ö×‹ŸÖ †ÃÖÖ ÆÖ बेकार तरुण शेतीव्यवसायाकडे वळतो व शेतीशी निगडीत शेतकरी संघटनेत ³ÖÖ¬Ö ‘ÖŸÖÖ. शेतीसंदर्भात नवे विचार आणि ते वास्तवात उतरवण्याची त्याची खरी जिद्द आणि शेतक¯याच्या •Öß¾Öनासाठी नरुभाऊंच्या शेतकरी संघटनेत भाग घेऊन एकनाथ समग्र शेतक¯यांच्या लढ्यासाठी पूर्ण मानसिक तयारी करतो हा या कादंबरीच्या कथानकाचा मुख्य गाभा आहे.

<कनाथचे वडील सुभानराव व आजोबा नानूआजा पारंप¤ÖÖ¸क शेती करण्यातच धन्यता मानतात पण एकनाथला शेतीचे नवीन तंत्र–ान व परिवर्तन अपेक्षित असते. इथे या कथानकात

तीन पिढ्यांमधील वैचारिक संघर्ष दिसतो. एकनाथ महाविद्यालयात नोकरी मिळविण्यासाठी अनेक xŠकाणी प्रयत्न करतो. परंतु नोकरीसाठी असलेला सद्यस्थितीतील डोनेशन हा प्रश्न लेखकाने या कादंबरीत मांडला आहे. डोनेशनसाठी एक लाख रुपये भरण्याची ऐपत नसल्याने व शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचारी वृत्तीने एकनाथ तनपुरेच्या जीवनाची शोकांतिका कशी होते हे या कादंबरीतून लेखकाने x“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

‹कनाथचे बी.एस्सी –ÖÖ»Ö»µÖÖ ¾Ö ¿ÖÆ¸ÖŸÖ ¾ÖÖœ»Ö»µÖÖ अलकाशी लग्न होते. तिला आपल्या पतीला नोकरी मिळेल व आपण सुखवस्तू जीवन जगू अशी अपेक्षा असते. परंतु ग्रामीण जीवनाच्या अनुभवाचा कसलाही गंध नसलेल्या अलकाला एकनाथच्या सामान्य ग्रामीण जीवनाचा वीट येतो. चुलीवर स्वयंपाक करणे तिला नकोसे वाटते. तिचा अपेक्षाभंग होतो. x¿Ö¾ÖÖµÖ ¯Ö¸¯Ö¸Öगत जीवनशैलीला चिकटून असलेल्या एकनाथच्या घराला, त्याच्या परिवाराला अलका कंटाळते. नवऱ्याची हतबलता, शेवंतामायचा (सासूचा) त्रास, मधूची मारहाण या गोष्टींना कंटाळून ती कायमची माहेरी निघून जाते. त्यामुळे एकनाथचे वैवाहिक आयुष्य संपुष्टात येते. त्याची एकल मनोवस्था या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी व्यक्त केली आहे.

¿ÖŸÖव्यवसाय निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असतो. ओला व कोरडा दुष्काळ µÖÖ“µÖÖ´ुळे शेतीचे नुकसान होते अशा वेळी कर्ज काढावे लागतŸÖ. ŸÖßÖ ¯Ö¸ŸÖ ‘Öणे जमत नाही. एकनाथची घरची आर्थिक परिस्थिती ढासळल्यामुळे कौटुंबिक जीवनात कलह निर्माण होतो. मोकाट सुटलेला मधू व एकनाथ यांच्यात भांडणे होतात. असा हा कौटुंबिक संघर्ष या कादंबरीत लेखकाने रेखाटला †ÖÆ.

´Ö¬Ö ÆÖ गुंड प्रवृत्तीचा सुशिक्षित बेरोजगार तरुण असतो. नोकरी मिळविण्यासाठी तो दगडू महाकाळकडून शेत गहाण ठेवून दोन लाख कर्ज काढतो परंतु ज्या आमदाराला मधुने पैसे x¤»Ö ŸÖÖÖ †Ö´Ö¤Ö¸ ´Öधूला नोकरी देत नाही. मालपाणी आमदाराचा अपघात होतो व त्याचे पैसे बुडतात. मधु गुप्तधनाच्या शोधात सोनेरी टोळीचे नेतृत्व करतो. परंतु त्याला गुप्तधन मिळत नाहीत शेवटी तो गुन्हेगारी मार्गाने लोकांच्यÖÖ गाड्या अडवून पैसे मिळविण्याचा मार्ग शोधतो.

‹कनाथचे वडील आपले पैसे व शेत गेल्याचे ऐकून एंड्रीन पिऊन आत्महत्येचा प्रयत्न करतात. त्यातून त्यांना वाचवले जाते. परंतु विकल अवस्थेतील सुभानराव परत †ÖŸ´ÖÆŸµÖÖ करतात. शेवटी एकनाथ शेतकरी संघटनेचे काम करतो. शेतीमालाला रास्त भाव मिळावा व गावगाड्याला विकासाचे केंद्र मानून नियोजन केले पाहिजे, भ्रष्टाचाराचा नायनाट व्हावा या उदात्त भावनेतून क्रियाशील ÆÖŸÖÖ.

†¿ÖÖ ¯Ö‹Ö¸ '2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' “Ö ‹क कथानक आहे.

3.2.2.2 ²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ ´Ö¬ÖßÖ» ¾µÖ×ŒŸÖ¸ÖÖ :-

†) ¯Ö¹ú¿Ö ¾µÖ×ŒŸÖ¸ÖÖ :-

1) ‹कनाथ तनपुरे :-

‹कनाथ हा बारोमास कादंबरीचा नायक असून कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. ‹´Ö.‹.²ÖÖ.‹› –ालेला एकनाथ ¿Öक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचारामुळे नोकरीपासून वंचित राहतो. नोकरी न मिळाल्याने त्याची पत्नी अलका त्याला सोडून कायमची माहेरी जाते. आपल्या पत्नीची मनःस्थिती जाणूनही तो तिचे मनपरिवर्तन करु शकत नाही. अÖ¯Ö»µÖÖ ×¿Öक्षणासाठी अपार कष्ट घेतलेल्या आईवडिलांबद्दल त्याला कृत–ता वाटते. आपल्या आईवडिलांना व पत्नीला आपण नोकरी नसल्याने भौतिक सुख देऊ शकत नाही या विचाराने तो स्वतःला अपराधी मानतो. शहरात वाढलेल्या पत्नीचे विचार व आईच्या मनातील पारंपरिक मागासलेपण तो जाणतो. त्यामुळे आपली पत्नी अलकाच्या सासर व माहेर यातील सांस्कृतिक व मानसिक, वैचारिक अंतर तो समजावून घेतो.

‹कनाथ वृत्तीने कवी आहे. त्याला वाचनाचे वेड आहे. तो म्हणÖŸÖÖ, "गावात ग्रंथालय नसतं आणि आपल्याला पुस्तकं वाचायला मिळाली नसती तर आपल्या मनाचं काय –ÖÖ»Ö †ÃÖŸÖ?"(ÖÅŠ-115) वाचनातून –ालेल्या संस्कारामुळे तो उत्तम वक्ता आहे. त्यांच्या मनावर महानुभाव पंथाचे संस्कार आहेत. तो अभ्यासू आहे. शेतक¬यांच्या प्रश्नांवर तो संघर्ष करतानÖÖ दिसतो. परंतु त्यासाठी विधायक व रचनात्मक मार्गाचा अवलंब करतो. आपला धाकटा भाऊ हुशार असूनही केवळ पैसे भरता न आल्याने त्याला नोकरी मिळाली नाही याचे त्याला वाईट वाटते. चंगळवादी वृत्तीच्या मधूचे गुप्तधनाच्या शोधात रात्रभर जमÖीन खोदणे पाहून त्याला दया येते. म्हणून कल्याणीचा मळा दगडू महाकाळकडे गहाण ठेवून एक लाख रुपये मधूला देण्यासाठी तो आईवडिलांना राजी करतो.

‹कनाथ हा आपल्या गावातील सामाजिक बांधिलकी मानणा¬या तरुणांचे नेतृत्व करतो. सांजोळच्या शेतक¬याचे उ“““Ö ´Ö¬µÖ´Ö¾Öर्गीय जीवन यातील तफावत संवेदनशील एकनाथाला जाणवते त्यामुळे शेतकरी संघटनेला एक दिशा मिळताच एकनाथ आपल्या व्याख्यानातून रक्तपिपासू वृत्तीचे व शेतक¬याला आपल्या जमिनीपासून अलग करण्याच †ÖŸ´Ö‘ÖÖŸÖकी धोरण मांडतो व हिंसक वळणाला बळी पडून तुरुंगात जातो.

‹कनाथ हा कादंबरीचा नायक असला तरी तो वाममार्गाला लागलेल्या आपल्या लहान भावाचे मतपरिवर्तन करण्यात अयशस्वी ठरतो. आपल्या वडिलांना †ÖŸ´ÖÆŸµÖÖ करण्याच्या विचारापासून परावृत्त करु शकत नाही. आपल्या पत्नीच्या मनाची समजूत घÖ»Ön वैवाहिक जीवन समृ¤¬Ö बनवू शकत नाही. आपल्या बहिणीच्या नव¬यालाही आत्महत्या करण्यापासून

रोखू शकत नाही. त्यामुô µ कादंबरीत तो दुबळा ठरतो. शेवटी शेतकरी संघटनेचे नेतृत्व करण्याचे ठरवितो.

‹कनाथच्या व्यक्तिरेखेबद्दल सदानंद देशमुख म्हणतात,

"Ü"Ö¬µ Ü"Ö¬µ –»Ö»µ ¿×ÂŸ ग्रामीण पिढीतूनच उदयाचा शेतकरी संघटनेचा नŸ जन्माला येणार आहे, हाच संकेत मी एकनाथच्या व्यक्तिमत्वातून दिला आहे." [38]

¾Ö ß»Ö ^¤¬Ö़ारावरुन एकनाथाचे कादंबरीतील स्थान लेखकाने निश्चित केले आहे. एक सुशिक्षित तरुणांची नोकरी नसल्याने होणारी दारुण अवस्थ Æß ¾µ×ŒŸ खा उभी करते. एकनाथचा संसार अलकाच्या जाण्याने मधुच्या त्रासाने, असहकार्यामुळे कोसळत जातो आणि एकनाथच्या अटकेने शेतकरी संघटना विरत जाते. 'बारोमास'"µ ^¢Ö ¬Ÿ ‹कनाथ उद्विग्न होऊन विचार क¹½ »¬Ÿ.

"आपल्या जीवनाला अर्थ काय? आजच्या युगात आपण किती मागे पडलो. आजचं युग स्पर्धेचं, आजचं युग पैशाचं." (ÖšŠ 296)

‹कनाथच्या शिक्षणाचा त्याच्या जीवनाशी फारसा संबंध राहत नाही. प्रथम श्रेणीत ‹´.‹.²Ö.‹› Æß ¯Ö ßक्षा उत्तीर्ण होऊनसुध्दा शाळा कॉलेजमध्ये नोकरी मिळवण्यासाठी एक लाख ½¯Öµ तो भरु शकलेला नाही आणि हा प्रश्न जवळजवळ सर्व भारतीय ग्रामीण भागातील ज्वलंत प्रश्न आहे. एकनाथच्या रुपाने भारतीय क¹ÂÖ¾µÖ¾ÖÃ£ †Öण एकूण शिक्षणव्यवस्थेतील भयावह दरी लेखकाने दर्शविली आहे. २६ एकर जमिनीचा मालक असूनही तो नोकरीसाठी आवश्यक असलेली रक्कम जमा करु शकत नाही. त्यातूनच त्याच्या वैवाहिक जीवनाचा प्रश्नही भयावÆ ^ग्र रुप धारण करतो. सासरच्या घरुन कंटाळून माहेरी निघून गेलेल्या अलकाला परत आणण्यासाठी मोहाडीला गेलेल्या एकनाथबद्दल अलकाच्या कुटुंबातील माणसांच्या एकूण ज्या प्रतिक्रिया उमटतात त्यातून एकाच जातीतील ¯ण खेड्यात आणि शहरात राहणाऱ्या दोन कुटुंबातील मानसिक, सांस्कृतिक अंतर स्पष्ट होते.

‹कनाथ तनपुरेच्या व्यक्तिरेखेबद्दल प्रा. चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "एका बाजूला काव्याची आवड आणि काव्य लिहिण्याची ताकदही, Ÿ ¤Ã·µ ²•»Ö Ã¾ÖÃ¾ †³¾Ö¬ÖÃŸ धगधगीत वास्तव यांतली मानसिक तडफड ताकदीनं व्यक्त केलेली आहे. या मानसिकतेत ममता वारेसारखा 'मोहतुंबी' ×¿Ö×क्षकेचं फडफडणारं मनपाखरु एकनाथच्या भीषण वास्तवतेल †×¬Ö क गडद करतं. 'मा–ं करीयर आता मी निवडणार आहे. †Ã Ã गून माहेरी जाणारी अलका चूक करते आहे असं वाचकाला वाटत नाही. एकनाथबद्दल प्रचंड सहानुभूती असतानाही तसं वाटत नाही. एवढंच नव्हे तर एकूण परिस्थितßŸ †»Öकाचं वागणं, स्वतःला दुःख देणारं असलं तरी चुकीचं आहे असे एकनाथलाही वाटत नाही. एकनाथचे मन इतकं मोठं आहे की, अलकाबद्दल त्याला शेवटपर्यंत सहानुभूतीच वाटते. एकनाथ ज्या सहानुभूतिशील दृष्टीने अलकाच्या मनाचा वारंवार विचार करतो ती एकनाथच्या म्हणजे लेखकाच्या परिपक्वतेची खूण

†ÖÆ. [39] »Öखकाने '2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ´Ö¬µÖ ‹कनाथच्या माध्यमातून क¤ÂÖßनिष्ठ ग्रामीण जीवनाचा त्याच्या वाताहतीचा आणि हतबलतेचा एक समथ Ö ¾Ö ÃÖ´Öग्र पटच मांडलेला आहे. एकनाथचा स्वभाव हा मितभाषी आणि संयमी आहे. सर्वांबद्दल त्याच्या मनामध्ये आत्मीयता आणि जिव्हाळा आहे. केवळ माणसेच नव्हे तर प्राण्यांच्याही संदर्भात त्याला सहानुभूती वाटत असते. चं¦ß ´ÖÖ•Ö¸, ¤´Ö›¶Ö कुत्रा, कांगरी कुत्री, सुक¬या बाव¬या बैल, पुतणी गाय, गबताळी चंपी म्हैस इत्यादी प्राणी देखील त्याच्या अगदी जिव्हाळ्याचा विषय आहे. कौटुंबिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक संकटांवर मात करीत असतानाच Ÿयाला वाचन आणि लेखनाचा छंद जडलेला आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील वातावरण, शेतातील निकामी कष्टमयता आणि कौटुंबिक अस्थिरतेचा अनुभव घेतलेल्या ग्रामीण कुटुंबातील तरुण म्हणजे एकनाथ होय. हा काबाडकष्ट करुन ×¿Öक¤»Ö»ÖÖ ¯Ö¸ŸÖ डोनेशन अभावी नोकरीला न लागलेल्या सुशिक्षित तरुणांच्या नव्या पिढीचा आणि शेतकरी कुटुंबातील तिस¬या पिढीचा प्रतिनिधी आहे. शोषित पीडित शेतक¬याच्या समूहजीवनात, त्याच्या परिवर्तनात ता †Ö¯Ö»µÖÖ †ÖµÖÂµÖÖ“ÖÖ †£Ö ¿ÖÖ¬Ö ¯ÖÖÆŸÖÖ. 26 ‹कराची शेती असूनही लाखाचे उत्पन्न या पिढीच्या हाताला कधी लागलेले नाही. शेतीमध्ये नवे प्रयोग करुनही एकनाथला शेती ही उत्पादक व फायदेशीर करता आली नाही. ओलीत व क¤Ö¸›¾ÖÖÆ †¿Öß क¤»याणीच्या मळ्याची व सोनखाशीची शेती असूनही एकनाथला शेतीमध्ये क्रांती घडवून आणता आलेली नाही. त्यामुळे त्याला आपल्या कुटुंबाला दारिद्र्यातून सावरता आले नाही.

सदानंद देशमुखांनी एकनाथच्या ´ाध्यमातून सुशिक्षित तरुणांच्या व्यथा वेदनांना वाचा फोडली आहे. नोकरी नसलेल्या एकनाथला नोकरी करणा¬या आणि सुखी जीवन जगणा¬याचे जग अस्वस्थ करते. पैसे भरुन नोकरी मिळवणारे गिरीष मेहता, सोपान भगÖत यांना गुणवत्तेऐवजी पैसा व वशिला याच गोष्टीमुळे नोक¬या मिळाल्यामुळे देशमुखांनी एकनाथच्या माध्यमातून गुणवत्तेला महतŸ¾Ö न देणारी समाजव्यवस्था कशा प्रकारे तरुणांचे आयुष्य उ¤¬¾ÖÃŸÖ करते हे ही सूचित केले आहे.

(२) सुभानराव तनपुरे :-

‹कनाथचे वडील सुभानराव µÖÖ क¤ÂÖßनिष्ठ शेतक¬याची व्यक्तिरेखा सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत रेखाटली आहे. आपल्या शेतावर जीवापाड प्रेम करणारे, विठ्ठलभक्तीत दंग होणा¸ वारकरी, आपल्या बायको व सूनेच्या भांडणात तटस्थपणाची भूमिका घेणा¸, ‹कनाथाला नोकरी नाही म्हणून सदैव चिंतित असणारे, तसेच आर्थिक विवंचनेमुळे जावयाला पाच हजाराची मदत करु न शकणारे हतबल सुभानरावाची व्यक्तिरेखा या कादंबरीत दिसते.

मधूला नोकरीसाठी पैसे हवेत म्हणून सुभानराव दगडू महाकाळकडे कल्याणीचा मळा गहाण ठेवतात. परंतु आपल्या मळ्याकडे ते लक्ष ठेवतात. आपल्या शेतातील वडिलांच्या समाधीवरचा महाकाळने टाकलेला कचरा पाहून ते अस्वस्थ होतात. तसेच आपल्या शेतात

महाकाळकडून गांज्याचे पीक घेणार हे ऐकून ते उदास होतात. मधू फसविला गेल्याने दगडू महाकाळकडून आपले शेत परत मिळणार नाही या जाणिवेने सैरभैर होऊन सुभानराव एंड्रिन पिऊन आत्महत्येचा प्रयत्न करतात. कच बिकट –ाल्याने स्वतःचा अंत करुन घेणारे सुभानराव ही व्यक्तिरेखा जातीवंत शेतकऱ्याची दारुण अवस्था करतात.

डॉ. प्रमोद मुनघाटे हे सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीचा बळी ठरलेल्या भानरावांविष ´णतात, "एकनाथचा बाप सुभानराव कादंबरीच्या अखेरीस आत्महत्या करतो. तो जागतिकीकरणाच्या बाजारीकरणाचाच अप्रत्यक्ष बळी आहे. भांडवलशाहीच्या प्रभावाखाली आलेले राजकारण, देशाचे अगतिक आर्थिक ण, खाजगी बँका शहरातील उपभोग्य वस्तूंच्या खरेदीविक्रीत अडकलेला पैसा. नवश्रीमंतांचे व धनदांडग्यांचं ग्रामीण भागाजवळील जमिनी खरेदी-विक्रीचे व्यवहार, त्यांचे रिसॉर्टस, वॉटर पार्क, यात असुरक्षित कऱ्याला काहीच स्थान नाही. दरवर्षाचे अवर्षण, बी बियाणांची मारामार, कर्जाचे –ो यामुळे काही वर्षात असंख्य सुभानरावांनी आत्महत्या केल्या. अर्थतज्ञ आणि विचारवंत या आत्महत्यांची कारणे शोधत असतात. पण कट सगळी व्यवस्था जागतिकीकरणाच्या महाप्रचंड अजगरासारख्या जागतिक अर्थव्यवस्थेचा भाग –ाल्याने आत्महत्यांचे सत्र काही थांबलेले नाही. " [40]

सुभानरावाच्या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने शेतकऱ्याच्या आजच्या समक न जीवनाचे ण शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या शोधाची करुण कहाणी सांगितली आहे. सुभानराव या शेतकऱ्याची दुर्दशा पाहून अस्वस्थ –ालेल्या लेखकाचे आत्मचिंतन दिसून येते.

सुभानरावाचे संपूण गेल्यामुळे त्यांच्या पदरी निराशा आली आहे. तरीही वारकरी असल्याने विठ्ठलभक्तीत रमणे हा त्यांचा आवडता छंद आहे. आपल्या शेताला देव मानणारे बैल गाय म्हशीवर जीवापाड प्रेम करणारे सुभानराव मुलीचे वैधव्य ून हतबल . करणारे सुभानराव मुलांच्या नोकरीसाठी शेत विकायला तयार होत नाहीत.

सुभानराव आधुनिक तीने शेती करण्याचा प्रयत्न करतात परंतु उत्पादन कमी –ाल्याने कर्जबा ß . र्ण जबाबदारी शेतात काम करणाऱ्या एकनाथावर सोपवतात. सुभानराव आध्यात्मिक प्रवृत्तीचे सद्गृहस्थ आहेत. त्यामुळे अलका व –ालेली मारामारी त्यांना अजिबात आवडत न . कुटुंबाचे होणारे विघटन पाहून ते अस्वस्थ होतात. उतारवयात पोरांच्या राज्यात वाईट दिवस पहावे लागतात म्हणून ते म्हणतात, "बापाच्या राज्यात माहे चांगले दिवस गेले. मलाबी काळ बरा गेला. पण पोरा राज्यात मले धुतराष्ट्र होऊन आंधार चाफलत बसायची पाळी आली." (ÖÅš-294) ß . करतात. कल्याणीच्या मळ्याचा दगडू महाकाळने केलेला कायापालट पाहून व आपल्या वडिलांच्या समाधीवर टाकलेले काड पाहून त्यांना . ß

सुभानरावांच्या कल्याणीच्या मळ्यात दगडू मोठ्या अधिकाऱ्यांना मांसाहाराची जेवणावळ देतो ही गोष्ट सुभानरावांना वेदना देते. दगडूने कल्याणीच्या मळ्याची केलेली विटंबना व निसटून गेले»ÖÖ कल्याणीचा मळा या गोष्टीने व्याकÖÔ होऊन सुभानराव आत्महत्येचा प्रयत्न कÖ¸ŸÖÖŸÖ. ¯Ö¸ŸÖ शंकरतात्याच्या प्रयत्नाने जिवंत राहिलेले सुभानराव एके दिवशी जांभूळ खोऱ्यातील डोहात उडी घेऊन आत्महत्या करतात. सामाजिक व कौ™x²ÖÖÖ¯Öx¸xÃ£ÖŸÖß´ÖÔ ÆŸÖ²Ö»Ö –ालेल्या एका सामान्य शेतकऱ्याची व्यक्तिरेखा म्हणून सुभानरावांची व्यक्तिरेखा प्रभावी ठरली आहे.

(३) मधू तनपुरे :-

‹कनाथचा लहान भाऊ मधू ही व्यक्तिरेखा 'बारोमÖÖÃÖ' कÖÖ¤Ö²Ö¸ßŸÖß»Ö "Ö¬ÖÔ¾ÖÖ¤ß¾Ö¢ÖßÖ"µÖÖ नवीन पिढीचे प्रतिनिधित्व करते. मधू हुशार व सुशिक्षित असून बेरोजगार आहे. स्वभावाने हट्टी व धाडसी असलेली मधूची व्यक्तिरेखा साकारताना लेखकाने त्यांचे व्यक्तिमत्व अपप्रवृत्ती"Ö, ¤¸Ö"ÖÖ¸ß †ÃÖ ^3Ö केले आहे. मधू ही व्यक्तिरेखा संपूर्ण कादंबरीत चंगळवादी व –Ö™¯Ö™ ÁÖß´ÖŸÖ होण्याचा मार्ग शोधणाऱ्या नवीन पिढीचे नेतृत्व करते. सुशिक्षित असूनही अंधश्रध्देचा पगडा असलेली नवीन पिढी गुप्तधना"µÖÖ ¿ÖÖ¬ÖÖŸÖ †Ö¯Ö»Ö †ÖµÖÂµÖ ¾ÖÖµÖÖ 'ÖÖ»Ö×¾ÖÖ¤ÖÖ¸ß x¯Öœß. µÖÖ कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी मधूच्या व्यक्तिरेखेतून x"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे.

´Ö¬Ö ¬ÖÖ›ÃÖß, †Öक्रमक असून आपल्या सोनेरी टोळीचे नेतृत्व करतो. गुप्तधनाच्या ¿ÖÖ¬ÖÖ£Ö ¸ात्ररात्रभर जमीन खÖÖ¤ŸÖ ¸ÖÆŸÖÖ. ¯Ö¸ŸÖ µÖÖ ´ÖÖ×Æ´ÖŸÖ †µÖ¿ÖÃ¾ÖßŠ¸ŸÖÖ ŸÖ¾ÆÖ –Ö™¯Ö™ ÁÖß´ÖŸÖ ÆÖण्यासाठी गुन्हेगारी जगाकडे वळतो व आपल्यासोबत सुशिक्षितांची टोळीही गुन्हेगारीत सामील करुन घेतो. मधू ऐतखाऊ व उडाणटप्पू असल्याने शेतीच्या कामात त्याला रस नाही. अतिसंतापी मधू अलकाच्या थोबाडीत मारतो. त्यावरुन त्यांच्यावरील संस्काराची मर्यादा लक्षात येते. आपल्या नोकरीसाठी आईवडिलांनी पैसे द्यावेत म्हणून तो भावनिकदृष्ट्या त्यांना विवश कÖ¸ŸÖÖ.

ÃÖ×¿Ö×क्षत बेरोजगार तरुणांची गुन्हेगारी जगाकडे होणारी वाटचाल हे सामाजिक सत्य सदानंद देशमुख मधूच्या व्यक्तिरेखेतून वाचकांसमोर मांडतात.

'²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' मधील नायक एकनाथच्या स्वभावाच्या अगदी ×¾Ö¹Ö¬¤ †ÃÖ»Ö»ÖßÖ ¾µÖ×ŒŸÖ¸ŸÖÖ मधूची आहे. आपल्याला सुख मिळाले नाही म्हणून सर्वांवर सूड उगवू पाहणारा मधू अतिशय आडदांड, उनाड, तापट आणि रगेल असा आहे. ग्रामसेवकाच्या नोकरीसाठी सुरेश साठेच्या मध्यस्थीने दोन लाखÖ ¹Ö¯ÖµÖ ¤ण्यासाठी मधू आपल्या बापाला कल्याणीचा मळा दगडू महाकाळकडे करारखरेदीकडे करण्यासाठी प्रवृत्त करतो. परंतु मधूची या प्रकरणात फसवणूक –ाल्यावर आईवडिलांच्या काळजातील व्यथा लेखकाने विलक्षण सामर्थ्यानÖ ¿Ö²¤Ö×कत केली †ÖÆ.

क्कीÖÆßÆß करुन पैसे मिळवायचे अशी ‡र्षा बाळगणारा मधूच्ïï Ã¾Ö३ïï¾Ö †Ãïï´Ö•ÖÃïï †ÖÆ. नोकरी न मिळाल्याने वैफ»¯Ö¬ÖÃŸï –ालेला मधू त्या गोष्टीचे खापर कुटुंबातील व्यक्तींवर फोडून घर आणि शेतातीलÖ कोणत्याही कामामध्ये मदत करीत नाही. अलका व त्याचे अजिबात पटत नाही. बनुबा मांत्रिकाच्या साहाय्याने गुप्तधन शोधणारा मधू कोणत्याही मार्गाने –Ö™¯Ö™ ÁÖß´ÖŸï होऊ पाहणाऱ्या नव्या पिढीचा प्रतिनिधी आहे. नवीन क्कीÖ› ‘Öण्यासाठी शेतातील चांगली –ïï› Ÿïï ठेकेदाराला कवडीमोल दराने विकतो. तो अतिशय आळशी असून वैचारिक अपरिपक्वतेची जाणीव त्याच्या विचारातून दिसून येते. त्यांच्या व अलकाच्या भांडणात एकनाथचा संसार ^¤¬¾ÖÃŸï ÆÖŸïï. ¯Öण या गोष्टीचे वैषम्य त्याला वाटत नाही.

´Ö¬Ö ´Æ¤ÖÖ•Ö ÃÖ¤ÃÖ¤¡x¾Öवेक बुध्दी नसलेल्या तरुणाचे प्रातिनिधिक रुप आहे. त्यामुळे गुप्तधन शोधण्याचा धंदा सोडून रस्त्यावरील चालतेफिरते सोने म्हणजे गाड्यांचß »Ö™´ïï¸ करण्याकडे ही सोनेरी टोळी वळते. मधूच्या व्यक्तिरेखेकडे पाहता शिक्षण घेऊन विषण्ण –ïï»Ö»Öß तरुण पिढी कशाप्रमाणे वाममार्गाला जाते आहे हे लक्षात येते. शिवाय मधूच्या माध्यमातून लेखकाने सुशिक्षित तरßणांच्या बेरोजगारीचा प्रश्न किती गंभीर रुप धारण करतो आहे ही वास्तव परिस्थिती लक्षणीय ×¸Ÿµïï ´ïï››ïß †ÖÆ.

४) खंड्या गडी :-

खंड्या गडी एकनाथच्या घरी सालाने काम करणारा सालगडी आहे. तो एकनाथचे घर आणिÖ ¿ÖŸïïŸïßÖ» कामे करीत असतो. कल्याणीच्या आणि सोनखाशीच्या मळ्याची संपूर्ण •बाबदारी तोच पाहतो. मात्र कल्याणीचा मळा दगडू महाकाळकडे गहाण पडल्यानंतर एकनाथच्या कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती बिकट असताना दोन Æ•ïï¸ ¹Ö¯Öµ ^“Ö»Ö ´ïï¬ÖŸïï. कारण त्याला घरावर टिनाचे पत्रे टाकून लग्न करायचे आहे. त्यामुळे सुभानराव दगडू महाकाळकडून व्याजाचे पैसे काढून त्याला उचल देतात.

५) नानूआजा :-

नानूआजा एकनाथचा आजोबा असून पारंपरिक प¤¬Öतीने आपले जीवन व्यतित करुन जुन्या मूल्यांचß •ïï¯ïïÃÖ¤ïï·µïï करणाऱ्या शेतकऱ्याचे प्रातिनिधिक रुप आहे. भु‡¾Ö¸ †Ÿµïï“ïï¸ करणाऱ्या हायब्रीडच्या विरोधात अन्नसत्याग्रह करुन तो मृत्यूला कवटाळतो. नवीन ग्रामसंस्कृतीतील मूल्यभ्रष्टतेची जाणीव होताच जिवंतपणी“Ö Ã¾ÖŸÖ„“µïï ÆÖŸÖाने स्वतःची समाधी बांधून घेणारा नानूआजा जुन्या मानवी मूल्यनिष्ठा जोपासतो. हायब्रीडचा नवीन प्रवेश स्वीकारण्यास नानूआजा विरोध करतो. आधुनिक शेतीतील माल लगेच मार्केटमध्ये नेला जातÖ. ¿ÖŸÖक्कि·µïï“µÖा कलगीत सालचंदीपुरते दाणे शिल्लक राहतात. हे नानूआजाला पटत नाही. भुईवर होणारा अत्याचार त्यांना सहन होत नाही म्हणून आपल्या मुलाने सुभानरावाने जुन्या प¤¬Öतीने

शेती करावी असा त्यांचा अट्टाहाÃÖ †ÖÆ. Ÿµ××´Öळे नानूआजा व सुभानराव यांच्यात आधुनिक¯Ö¤¬Öतीने शेती करण्याच्या प्रकरणांवरुन भांडणे होऊ लागतात. त्यांच्या खाण्याची आबाळ होताच सुभानराव व शेवंतामाय त्यांना विनवणी करतात, 'आसं करु नक¯Ö †ÖŸ×× ÃÖ´¤Ö हायब्रीडचाच जमाना आला. तुमी कुठं तुमचा गावरान खायाचा हेका धरुन बसता? (Ö-2)

नानूआजाला सुध्दा बदलत्या परिस्थितीची जाण¤ß¾Ö ÆÖŸÖ Ÿµ××´ÖÔ "तुमी काई वाईट घेऊ नका. तुमचा तरी काय इलाज? " (Ö-2) †Ã×× Ã¤¾××»Ö Ÿ×Ö क¯¸Ÿ××Ÿ×.

†Ö¯Ö»Ö ´Ö¸ण जवळ आल्यावर स्वतःच्या हाताने समाधी बांधणारे नानूआजा मेल्यानंतरही शेत दिसावे अशी इच्छा व्यक्त करतो. नानूआजा भोळाभाबडा आणि अंधश्रध्दाळू आहे. चंदनशेष नागामुळे आपल्या साŸÖ ×¯Öœ¤"×× ^¤¬××¸ Æ‡»Ö †¿ß Á×¬¤Ö †Ã×»Ö»µ×× नानूआजाला शेवटपर्यत चंदनशेष नाग दिसत नाही. ग्रामीण भागातील पारंपरिक ¯Ö¤¬Öतीने जीवन जगणारी मंडळी आपल्या जुन्या मूल्यांशी कशी एकनिष्ठ अथवा जुन्या संस्कृतीला चिकटून राहतात हे नानूआजाच्या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने सांगितले आहे.

²Ö) Ä×ß - ¾µÖ×ŒŸÖ¸ख×× :-

(१) शेवंतामाय तनपुरे :-

<कनाथची आई शेवंतामाय ही '2××¸Ö´××Ã×'µ×× कादंबरीतील प्रमुख स्त्री-व्यक्तिरेखा आहे. †Ö¯Ö»µ×× मुलांना उच्च शिक्षण देण्यासाठी तिने व तिच्या पतीने सुभानरावाने अपार कष्ट घेतले आहे. आपली मुले सुशिक्षित असूनही बेरोजगार आहेत त्यामुळे ती दुःखी होते. शेत¤ß¾Ö¸ †¯××¸ ¯Ö´Ö करणारी शेवंतामाय आपल्या मुलाच्यÖ ´Ö¬Ö"µ×× Æ½Ö¯Ö œ –ुकते व कल्याणीचा मळा दोन लाख रुपयासाठी गहाण ठेवते. परंतु महाकाळ कल्याणीचा मळा देत नाही हे कळताच व्यावहारिकपणे एक लाख रुपये एकनाथला ¤ºµ××Ã× Ÿ×µ××¸ ÆÖŸÖ.

¾Ö"××x¸क मागासलेपण असणारी शेवंतामाय एकनाथने आपल्या भावाच्या मुलीशी लग्न न केल्याचा राग अलकावर काढते व तिचा छळ करते. आपल्या दोन्ही मुलांच्या बेरोजगारीमुळे ¡×ÃŸ× †Ã×»Ö»¤ß ¿×¾ÖŸ××´××µ× 'Ö¸Ö×Ÿ××»Ö ¾Ö××Ÿ××¾Ö¸णाशी जुळवून घेते परंतु आपली सून मूल होऊ देत नाही हे कळताच तिची मनःस्थिती समजून न घेता तिचा अधिकच त्रागा करते.

सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत साकारलेली शेवंतामायची व्यक्तिरेख× Ã××x¿Öक ग्रामीण स्त्रीचे नेतृत्व करते. आपल्या मनातील विषाद व्यक्त न करता खंबीरपणे कुटुंबाची जबाबदारी पेलते. परंतु जावयाच्या कर्जापायी केलेल्या आत्महत्येने अतिशय हळवी होते व त्याचे खापर अलकावर फोडत. Ã×¸¿Ö Ã××Šकडून मधू फसविला गेल्याचे कळताच सुभानराव आत्महत्येचा प्रयत्न करतात. तेव्हा ती स्वतःला खंबीरपणे सावरते व मुलांच्या भविष्यासाठी कल्याणीचा मळा गहाण ठेवण्याचा निर्णय घेते.

¿Ö¾ÖŸÖÖ´ÖÖµÖ ´ÖŒµÖÖ ¯ÖÖण्यांवर जीवापाड प्रेम करणारी प्रेमळ स्त्री आहे. ¤´Ö›¶Ö, "Ö¦ß, मांजर, कांगरी बया कुत्री यांच्यावर प्रेम करणारी शेवंतामाय त्यांच्या मृत्यूनंतर अतिशय हळवी होते. परिस्थितीनुसार निर्णय घेण्याची क्षमता तिच्याकडे आहे ¯Ö¸Ÿ Ö कौटुंबिक समस्यांमुळे ती ¤²ÖÔß ÆÖŸÖ. आपल्या कुटुंबाला सावरण्यात तिला यश येत नाही.

‹कनाथची आई शेवंतामायची व्यक्तिरेखा सदानंद देशमुखांनी आई, पत्नी, सून आणि सासू या विविध अंगांनी यशस्वीपण Ö ×"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. शेवंतामायच्या माध्यमातून लेखकाने ग्रामीण भागातील स्त्री जीवनाची ससेहोलपट प्रभावीपणे ×"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. ओंजळीतील आभाळ निसटून गेल्यावर शेवंतामाय खिन्न ÆÖŸÖ. '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ´Ö-ÖßÖ Ö ¿Ö¾ÖŸÖÖ´ÖÖµÖ µÖÖ ¾µÖ×ŒŸÖ¸ खेविषयी प्रा. चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "ही सूनेला छळणाऱ्या, एकनाथ व मधू यांत मधूची कड घेणाऱ्या, मुलीच्या नवऱ्यासाठी सुनेचे दागिने गहाण टाकण्याचा हट्ट करणाऱ्या आणि जावयाच्या आत्महत्येनंतर ŸµÖÖ"µÖÖ ´ÖŸµÖ»ÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ´Ö»ÖÖ»ÖÖ, ‹कनाथला जबाबदार धरणाऱ्या शेवंतामायची ही शोकांतिका आहे. कारण लेखकानं तिच्या वरकरणी अन्याय वाटणाऱ्या कृत्याच्या पार्श्वभूमीचं, तसंच तिच्या वÖŸÃÖ»ÖŸÖ"ÖÆß ¯Ö³ÖÖ¾Öß ×"Ö¡Öण क»Ö †ÖÆ. ×ŸÖ"Ö अनेक दोष तिच्या स्वार्थातून नव्हे, तिच्या वात्सल्य भावनेतून निर्माण –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆŸÖ." [41]

प्रचंड मेहनत करुनही आपला फाटका संसार सांभाळता न आल्याने तिचा स्वभाव भांडकुदळ व आक्रस्ताळी –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ. ×नराशेमुळे निर्माण Ö –ालेली तिच्या मनाची कोंडी लेखकाने विलक्षणरित्या वर्णन केली आहे. शेवंतामायचे वर्णन करताना प्रा. मो.ज.मुठाळ म्हणÖŸÖÖŸÖ, '¿Ö¾ÖŸÖÖ´ÖÖµÖ ¯ÖÖ¸ ¯Ö रिक स्त्रीचे रुप घेऊन कादंबरीत वावरते. साÃÖ·µÖÖ"ÖßÃÖ¾ÖÖ करणारी, शेतात पतीबरोबर राबणारी... मोठ्या मुलाच्या एकनाथच्या संसाराची होणारी होरपळ आपल्या ओलसर डोळ्यांनी टिपणारी... अलकाला टोचून बोलणारी... मधुची सतत काळजी करणारी, ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²ÖÖ"µÖÖ †ÖŸ´Ö हत्येनंŸÖ¸ ´Öगल आक्काला पाहून जीवाचा आकांत करणारी... नातवंडाचे सुख पाहणे आपल्या नशिबात नाही हे जाणून चंद्री मांजरीचे बाळंतपण तरी आपल्या घरी होईल अशी भाबडी आशा मनाशी बाळगणारी... पण भुकेपोटी सुभानरावांच्या वांतीचे विष चाटून जीव गमावून बसलेल्या चंद्रीला पाहताच टाहो फोडणारी... आणि तिला तुळशीवृंदावनाजवळ दफन करावयास सांगणारी... शेवटी रात्रभर घराच्या बाहेर न राहणारा आपला नवरा रात्रभर गायब आÆ Æ क¼ळल्यानंतर त्यांना "जांभुळखोऱ्यात शोधा †ÃÖ ×•Ö¾ÖÖ"µÖÖ †Ö कांताने रडून सांगणारी शेवंतामाय डोळ्यांच्या कडा ओली करणारी अशीच आहे." [42]

महानुभाव पंथीय शेवंतामायने सुभानरावांच्या पत्नी म्हणून अतिशय काबÖÖ›कष्ट केले आहे. सुभानरावाने शेतात संकरित बियाणे पेरुन आणलेले हायब्रीड वाणाचे अन्न खाऊ वाटत नाही म्हणून अन्न सोडलेल्या नानूआजाला उपÖ¿Öी न ठेवता, "खा मामंजी, जालन्याच्या मार्केटातून तुमच्यासाठी पेशलं गÖावरान गहू आणले" (ÖÅš-2) †ÃÖ खोटे बोलून आपल्या सासऱ्याला जेवू घालते. एकनाथ आणि मधूला नोकरी न लागल्यामुळे, तिच्या मनातील इच्छा

पूर्ण –ालेल्या नसल्यामुळे ती फार दुःखी होते. कुटुंबातील परिस्थितीमुô †Ö¯Öण जसे कुटुंबासाठी दागिने दिले तसे अलकानेही सोन्याच्या बांगड्या गहाण ठेवायला द्याव्यात असा ती आग्रह करते. ¯ÖÖ¸¯Öरिक विचारांचा पगडा मनावर असलेल्या शेवंतामायचे अलकाशी अजिबात पटत नाही शिवाय एकना£Ö“Ö †Ö¯Ö»µÖÖ ³ÖÖ¾ÖÖ“µÖÖ ´Ö»ÖßÖ¿ÖßÖ ´ÖŒŸÖÖ¿ÖßÖ »Öग्न न –ाल्याने ती अलकाशी तुटकपणे वागते. अलकाविषयी तिला चीड आणि तिटकारा असला तरी नातवाची हौस असल्याने एकनाथला मूल व्हावे अशी तिची इच्छा असते.

¿Ö¾ÖŸÖÖ´ÖÖµÖ वर्षÂ™ÖÔ ÃÖÖ¿ÖßÖक तशीच अंधश्रध्दाळू आहे. "दारात थांबेल यमदूताले चंद्रीन आपला पराण दिला धन्याच्या बदलात."†¿ÖßÖ ŸÖßÖ ÃÖ´Ö•ÖŸÖ करुन घेते. परंतु तरीही सुभानरावांच्या आत्महत्येने ती कोलमडते. शेवंतामायची करुण वर्षÆÔÖÖßÖ ¾ार्णितÖना प्रा. लक्ष्मीकांत येळवंडे म्हणतात, "वेदनामय आयुष्यात बरोबरीने राहिलेला पती गमावणे तिच्या मनाला न पटणारे नसले तरी सत्य स्वीकारण्याशिवाय तिला पर्याय नाही. मनात योजलेल्या आशा-आकांक्षा ±Ö»Ö×¾Öणाऱ्या कितीतरी कष्टकरी स्त्रियांचे आयुष्याचे कसे मातेरे होते हे आपणाला शेवंतामायच्या रुपाने प्रतिनिधिक स्वरुपात 'बारोमास' ´Ö¬µÖ ¯ÖÆÖ¾ÖµÖÖÃÖ ×´ÖôŸÖ. " [43]

²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ´Ö–ßÖ»Ö ‡ŸÖ¸ ÄßÖ ¾µÖ×ŒŸÖ¸खांपेक्षा शेवंतामायचßा ¾µÖ×ŒŸÖ¸खा अतिशय प्रभावीपणे ×“Ö×¡Ö»Ö»ÖßÖ †ÖÆ.

(2) †»Öका तनपुरे :

†»Öवर्षा ‹कनाथची बायको ही या कादंबरीतील दुय्यम स्त्री व्यक्तिरेखा आहे. अलका सुशिक्षित असून शहरातील वातावरणात राहिलेली तरुणी. एकनाथचे शिक्षण पाहून त्Ö»ÖÖ नÖकरी मिळाल्यावर परिस्थिती बदलेल या अपेक्षेने त्यांच्याशी लग्न करते. परंतु तिचा भ्रमनिराश होतो. खेडे व शहरातील वाढते अंतर म्हणून अलका व एकनाथच्या वैवाहिक जीवनाकडे पाहता येईल. भौतिक स×¾Ö–ÖÖ“ÖßÖ ÃÖ¾ÖµÖ †ÃÖ»Ö»µÖÖ †»Öकाला आपल्या माहेरचे वातावरण व सासरचे वातावरण यांच्यातील प्रचंड तफावत जाणवते. अलकाच्या व्यक्तिरेखेतून सदानंद देशमुखांनी आजच्या काळातील स्वतंत्र विचारांची सुशिक्षित स्त्रीची प्रतिमा रेखाटली आहे. आपल्या मुलाने ¤×¸¦ß कुटुंबात जन्माला येऊ नये असे तिला वाटते म्हणून शेवंतामायची (सासूची) नातू बघण्याची इच्छा असूनही ती स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊन ममता वारेकडून उसने पैसे घेऊन वार¾ÖÖ¸ गर्भ¯ÖÖŸÖ करुन घेते.

आपल्या सासूसास–यांनी शेत विकून आपल्या नव–याला नोकरीसाठी पैसे द्यावेत असे तिला वाटते यावरुन तिला शेतीबद्दल व शेती व्यवसायाबद्दल वाटणारी अनास्था दिसून येते. म्हणून पेरणीसाठी Ã¾ÖŸÖ„“µÖÖ ²ÖÖगड्या विकण्यास ती नकार देते. स्वतःच्या बांगड्या पेरणीसाठी विकून शेतात पेरणी करण्याऐवजी स्वतःचे करिअर घडविण्याचा ती निर्णय घेते व स्वतःच्या स्वार्थी व चंगळवादी वृत्तीचे प्रदर्शन करते. शेतक–यांच्या दुःखाविषयी, शेतजमिनीविषयी तिला

जिव्हाळा नाही. स्वतःच्या सुखी जीवनाची स्वप्ने पाहताना तिला एकनाथच्या मनातील तळमळ दिसत नाही.

मधूने तिच्यावर हात उगारल्यावर तिला आपला नवरा अधिकच निष्क्रिय वाटतो. आत्मसन्मानॅ ¤खावलेली अलका काµÖ´Öचे माहेरी जाण्याचा धाडसी निर्णय घेते. स्वतःचे करिअर घडवून स्वबळावर उभी राहते. त्यामुळे '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ''´Ö-ÖÖ»Ö †»Öकाची व्यक्तिरेखा स्वार्थी, चंगळवादी, भौतिक, सुखाची लालसा असलेली अशी असून हॉ ¾µÖ×ŒŸÖ¸खा आधुनिक पिढीचे, त्यांच्या संस्कारहीन मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते.

‹कनाथच्या कुटुंबात चूल पेटविण्यापासून ते घर सारविण्यापर्यंतची कामे करताना तिच्या मनाचा होणारा कोंडमारा लेखकाने विलॅक्षण रीतीने शब्दबद¬Ö केला आहे. चौकोनी कुटुंबाचे स्वप्न रंगवणाऱ्या अलकाला एकनाथने शेतीच्या वाटण्या करुन ती शेती विकावी व मोहाडीत एखादा धंदा करावा अशी आकांक्षा आहे. मोहाडीत अचानक एकनाथ f¤ÃÖ»µÖÖ¾Ö¸ Ÿµ֙Ö»Öा घाबरुन ऑटोरिक्षात बसून पटकन जाणारी अलका म्हणजे आधुनिक स्त्रीचे प्रातिनिधिक रुप होय. पती हाच परमेश्वर न मानता जीवनामध्ये स्वतःच्या विकासाची, सुखाची वाट स्वतंत्रपणे शोधणारी अलका वाचकांच्या मनामधµÖ 'Ö¸ क्ष¸ŸÖ.

'²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ´Ö-ÖÖ»Ö †»Öकाची व्यक्तिरेखा सर्वच बाबतीत इतरांपेक्षा वेगळी आहे. अलका ही खूपच स्वार्थी आणि व्यवहारी आहे. सुखाच्या भ्रामक कल्पनेमुळे ती आपल्या नवऱ्याला अंगाला हातसुध्दा लावू देत नाही. क्युरेटीन करणारी व कॉपर टी बसवणारी अलका स्त्रियांच्या बदलत्या दृष्टिकोनाचे प्रतिनिधित्व करते. शेतकऱ्यांच्या घरांमध्ये मुली देऊन त्यांचे आयुष्य ^¤ध्वस्त करु नये असे ठाम मत असलेली अलका आपल्या मावसबहिणीचे सोनलचॅ †ÖµÖÂµÖ बरबाद होऊ नये म्हणून' "या दरिद्री शेतकऱ्याच्या घरात कशाला मुलीला देता?" (ÖÅš-44) †ÃÖ ÃÖÖगून मधूला आलेली सोयरीक तोडते. केवळ आपल्या सुखासाठी कसलाही विचार न करणारी अलका म्हणजे पाश्चिमात्य संस्क¾ŸÖ‘'ÖÖ µÖ£ÖÖ»Ö ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ¾Ö¸ ÆÖŸÖ †ÃÖ»Ö»ÖÖ ¯Ö×¸णाम दर्शाविणारा आहे. एकनाथचे अलकावर जीवापाड प्रेम आहे परंतु अलका स्वाभिमानी आणि मतलबी असल्याने ती कधीही एकनाथशी समरस होत नाही.

†»Öकाला मानसिक आणि कौटुंि²Öक स्वास्थ मिळत नसल्यामुळे ती आपल्या पतीची शारीरिक गरज भागवू शकत नाही. शिवाय तिचे घरातील कोणाशीच पटत नाही. मधूने अलकाला मारल्यावर ती मोहाडीला जाताना पुन्हा कधीही या घरात येणार नाही असे ठणकावून ÃÖÖगते. एकूणच अलकाची बारोमासमधील व्यक्तिरेखा पुरेशी परिपक्व नसून अलका आधुनिक शहरी संकुचित मानसिकतेचे प्रातिनिधिक उदाहरण आहे. अलका या पात्राच्या माध्यमातून शहर ×¾Öरुध्द खेडे हा ताण लेखकाने प×¸णामकारकपणे अधोरेखित केलेला आहे.

क्ष) दुय्यम व्यक्तिरेखा :-

सदानंद देशमुखांनी 'बारोमास' क्षा कादंबरीत स्त्री-पुरुष व्यक्तिरेखेबरोबर अनेक दुय्यम व्यक्तिरेखा योजल्या आहेत. या व्यक्तिरेखा कथानकाचा आशय अधिक स्पष्ट करतात.

1) सरपंच आनंदा :-

सरपंच आनंदा हे एकनाथला स्वतःकडे आकर्षित करु पाहणारी व्यक्तिरेखा एकनाथची हतबलता पाहून नंतर त्याच्याकडे दुर्लक्ष करते. आर्थिक टंचाईच्या परिस्थितीत मुलाला जन्म न देण्याच्या अलकाच्या मनःस्थितीला ती समजावून घेते व गर्भपातासाठी तिला आर्थिक मदत करते.

(2) बाबागी बनुबा :-

सोनेरी टोळीकडून तांत्रिक, मांत्रिक विधी करुन पैसे उकळणारा बनुबा समाजातील ढोंगी, फसव्या व अंधश्रध्दाचा गैरफायदा घेणाऱ्या लोकांचे प्रतिनिधित्व करतो. गुप्तधनाच्या शोधात असलेल्या सोनेरी टोळीच्या सुशिक्षित तरुणांना तो मोहात पाडतो व त्यांची दिशाभूल करतो. गावातील अनेक लोक या ढोंगी बुवांच्या आहारी जाऊन स्वतःची फसवणूक करुन घेतात. हे कादंबरीतील लेखक या व्यक्तिरेखेतून वाचकांसमोर आणतात.

(३) नरुभाऊ :-

नरुभाऊ हे शेतीतील नुकसानामुळे भांबावलेल्या शेतकऱ्याची मनःस्थिती प्रकट करते. शेतकऱ्याच्या भविष्याबाबत नरुभाऊ चिंता व्यक्त करतो.

(4) एकनाथ :-

शेतमजुराची आजची बदललेली मानसिकता लेखक या कादंबरीत 'मुगुटराव' या व्यक्तिरेखेतून व्यक्त करतो. काम सोडून जाईल अशी धमकी देत मुगुटराव एकनाथच्या घरी सतत टी.व्ही.समोर बसून राहतो. त्याचे हे वर्तन एकनाथला त्रासदायक ठरते.

शेतकरी संघटनेच्या कार्याविषयी अधिक माहिती देण्याकरिता 'बारोमास' कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी अनेक व्यक्तिरेखा साकारलेल्या आहेत.

(5) शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते :-

शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते हे शेतकरी संघटनेसाठी कार्य करते. सरकारी धोरणांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचून त्यांना संघटित करण्याचा प्रयत्न करते. मधूतील नेतृत्वाचे सुप्त गुण ओळखून तेजरावतात्या त्याला शेतकरी संघटनेचे काम करण्यास सतत प्रोत्साहन देतात.

(६) दिनक¸ ¤Ö³ÖÖ› :-

‹कनाथची मनःस्थिती समजावून घेणारा दिनकर दाभाडे एकनाथाच्या मनातील शेतीविषयक तळमळ जाणतो. त्यांच्या कुटुंबातील संघर्षही तो समजावून घेतो. एकनाथचे मनातील दुःख दिनकर दाभाडेकडे व्यक्त केल्याने तो त्याला मानसिक आधार देतो.

(7) ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö :-

‹कनाथच्या बहिणीचे पती रावसाहेब ही व्यक्तिरेखा कादंबरीत प्रत्यक्ष प्रकट होत नाही. परंतु त्याने अÖŸ´ÖÆŸµÖÖ केल्याची माहिती लेखक देतात. शेतीचे नवनवीन प्रयोग करणारे रावसाहेब सावकाराच्या कर्जाच्या पाशात अडकतात व केवळ पाच हजारांच्या कर्जापायी आत्महत्या करतात. रावसाहेबांची व्यक्तिरेखा शेतक¬याच्या आर´ÖÆŸµÖ×¾ÖÂÖµÖß ¾ÖÖ“Öकांना विचारप्रवृत्त करते.

सदानंद देशमुखांनी समाजवास्तव मांडण्यासाठी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ¤Öê¤²Ö¸ßŸÖ काही व्यक्तिरेखा योजल्या आहे. या व्यक्तिरेखा समाजातील शोषक व शोषित घटकाचे प्रतिनिधित्व करतात.

(8) ¤गडू महाकाळ :-

¤ê»µÖÖणीचा मळा गिळंकृत करण्यासाठी दगडू महाकाळ सुभानरावाच्या असहायतेचा फायदा घेतो व बळाच्या जोरावर एक लाख रुपये परत न घेता कल्याणीचा मळा हडपतो. शेतक¬यांना शोषित करणा·µÖÖ ´Ö•ÖÖ¸ ÃÖÖ¾Öकारांचे प्रतिनिधित्व ही व्यक्तिरेखा करते.

¤गडू महाकाळ हा सांजोळ गावचा सरपंच आहे. सावकारकी आणि दारु हे त्याचे प्रमुख धंदे आहे. सुभानरावाचा कल्याणीचा मळा गहाणखत लिहून त्यांच्या कुटुंबाला सावकारीच्या ±ÖÖÃÖÖŸÖ †›कवितो. या कल्याणीच्या मळ्यात गांजाचे पीक घेऊन अफाट पैसा कमवण्याचे स्वप्न तो पाहतो. दगडू महाकाळमुळे सुभानरावाला आत्महत्या करावी लागते. त्यामुळे दगडू महाकाळ हे भांडवलशाही व्यवस्थेचे प्रतीक या कादं²Ö¸ßŸÖ »Öखकाने ×“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

सोनेरी टोळी :-

मधुच्या सोनेरी टोळीतील दिनकर दाभाडे, दिलीप पवार आत्म्या, तेजस गवई, गज्या-दाम्या नथ्थुबा मोगल इत्यादी तरुणांचे उल्लेखही महत्वाचे आहेत. पात्रता असूनही नोकरीसÖŠß -Ö›¯Ö›णाऱ्या बेकार तरुणांचा प्रश्न लेखकाने वास्तवाच्या पाŸÖÔß¾Ö¸ ´ÖÖ››ÖÖ †ÖÆ.

दुय्यम व्यक्तिरेखांबरोबर ज्यांचा काही प्रसंगापुरताच कथानकात सहभाग –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ अशी पात्रे भामाबाई तिचा मुलगा सतीश तनपुरे, भिकूनाना, अर्जून खपके, रमेश नवले, सुरेश

¯ÖÖ»Ö¾ÖÖ, एकनाथचे सासू-सासरे, रामण्णा वडार, तायडे पोलिस अशा व्यक्तिरेखा कथानकात †Ö»µÖÖ †ÖÆŸÖ.

'2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' कादंबरीत मानवी व्यक्तिरेखांबरोबर चंद्री मांजर, दमड्या कुत्रा, ग्Ö»Ö²µÖÖ, ¯ÖŸÖणी गाय, सुकऱ्या, 2ÖÖ2Ö·µÖÖ 2Ö»Ö, "Ö¯Öß म्हैस, कांगरी कुत्री अशा प्राण्यांचे उल्लेख आढळतात. कुटुंबातील घटकांप्रमाणे त्यांचा सांभाळ करण्याची वृत्ती त्यांच्या स्वभावातील कारुण्य सुचविते. अशा वैविध्यपूर्ण †Öxण नाविण्यपूर्ण व्यक्तिरेखा '2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ´Ö¬µÖ †Ö»Ö»µÖÖ †ÖÆŸÖ.

3.2.2.3 ²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ क्षि¤²Ö¸ßŸÖß»Ö ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»Öß :-

'2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ´Ö¬µÖ ×¾ÖÖ»Ö †Öxण विविध म्हणी-वाक्¯Ö"ÖÖ¸Ö"µÖÖ ¾ÖÖ¯Ö¸Ö´ÖÔ ³ÖÖÂÖ»ÖÖ आशयघनता, सजीवता आणि सारगर्भता प्राप्ŸÖ –ÖÖ»Ö»Öß †ÖÆ. ´Æणी व वाक्प्रचार परंपरागत लोकभाषेचे संचित असून या म्हणींना भौगोलिक आणि सामाजिक पर्यावरणाचे संदर्भ असतात. '2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ´Ö¬µÖ •Ö¾ÖÔ¯ÖÖÃÖ ¯ÖßÖÖÃÖ ŸÖ ÃÖÖš ´Æणींचा वापर केलेला आहे. आटोपशीर¯Ö¤ÖÖ, शहाणपणा, चटकदारपणा, लोकप्रियता, व्यावहारिकता, चित्ताकर्षकता, लोकमान्यता आणि सार्वत्रिकता ही µÖÖ म्हणींची वैशिष्ट्ये आहेत. बारोमासमध्ये लेखकाने म्हणींचा वापर लेखकाने सहजपणे केल्यामुळे आशयाची घनता वाढ»Öß †ÖÆ. ŸÖÃÖ"Ö ¾µÖ×ŒŸÖ¸खांची सखोलता साधलß †ÖÆ. '2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ´Ö¬ÖßÖ»Ö ´Æणींचा विचार केल्यास वैद3Öáय बोलीचा उत्कृष्ट आविष्कार जाणवतो. तसेच सदानंद देशमुखांनी जुन्या म्हणींच्या संस्कारातून नवीन म्हणी तयार केल्या †ÖÆŸÖ.

†) ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»Öß :-

सदानंद देशमुख यांनी या कादंबरीत विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीभाषेचा वापर निवेदनासाठी केल्यामुळे या कादंबरीला प्रादेशिकतेचा गंध लाभला आहे. शेतीशिवाराविषयी व गावगाड्याविषयी अनेक अपरिचित ग्रा´ßण शब्दांचा, तसेच ग्रामीण म्हणी व वाक्¯Ö"ÖÖ¸Ö"ÖÖ वापर केला आहे.

* ग्रामीण शब्द :-

¿ÖŸÖßx¿Ö¾ÖÖ¸ÖÃÖ²Ö¬ÖßÖ ¾Ö ग्रामीण परिसरातील बोलीभाषेतून वापरलेले ग्रामीण शब्द मोठ्या प्रमाणात या कादंबरीत आढळतात.

^¤Ö. क्षि™ÖÔÖ, ÃÖÖ»Ö"Ö¤ß, ¾ÖÖ¾Ö¸, ^»Öगून, डुंग्या,
±ÚÖ>¶Ö, ´ÖÖ¬ÖÖ, "ÖÖ>Ö, 2Öणं, तवली निदंण
ÆÖŸÖ´ÖÖ>ß, ¬Ö2Ö>गा, आरेपाटे, बाईलबुग्या,
निगुतीनं, बेमाऱ्या, गिमाचा, गोदरी, ^ख्Ö¸ß,

†Ö¤ÖÖ, µÖ>“ÖÖÔ, ‘ÖÖ´ÖÖ–ोकीर, ि–ापली, वायगोळÖ,

¤²ÖÖ¸ ¯Ö¸ÖßÖ, †ÖŸÖ±µÖ™, ²ÖÖ¸¤Öणा, पऊळ आगोल

>¾Ö¸, ´ÖÖÆŸÖ²ÖÖ, ¾ÖÔÖणीमोड, ताशा, वित्त, बचक, धसकट, आढाण, ढिल, घोळसा, उखंडा, फसाट, टायफटक, सादळ, माळोद, लेंडी, पांदणवाट, हेळणा, घोळसा, कातोडा, निरपत, ¤¸>ß, ×•Ö¡ÖÖ²Ö ‡Ÿµ ÖÖ¤ß.

¾Ö¸ß»Ö ग्रामीण शब्दांचा वापर सदानंद देशमुखांनी कादंबरीत केल्यामुळे कथानक अधिक ¯Ö³ÖÖ¾ÖßÖ –ÖÖ»Ö †ÖÆ. कादंबरीतील ग्रामीण वाक्प्रचारांच्या व म्हणींच्या समर्पक वापरामुळे कादंबरीचा आशय अधिक स्पष्ट –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ.

* ^¤Ö. ग्रामीण म्हणी :-

²ÖÖ¸Ö ¾ÖÂÖ ŸÖ¯Ö क्रि»Ö न् गाढवाशी पाप केलं. (ÔÂŠ-53)

ÃÖŸÖ¸Ö कारभारी अन् ज्यो त्यो पायखोरी (ÔÂŠ-149)

-ÖÖकल्याले सरसा अन् मोठ्याला निरसा (¯ÔÂŠ-171)

ŸÖ´ßß ŸÖ¿ÖÖ †Ö´Öी अन् नीट बसा मा´ßß (ÔÂŠ-172)

†Ö>•ßß³Ö खाय अन् पडजीभ क्रिÖ»>ß ¸Öµ (¯ÔÂŠ-173)

-Ö×¿Ö²Öकी खोटी जहां गयी वहा प्याज रोटी (¯ÔÂŠ-219)

* ^¤Ö. ग्रामीण वाक् ¯Ö“ÖÖ¸

1. ‡ŸÖŒµÖÖ ×¤¾ÖÃÖ ŸÖ´Ö“µÖÖ ×¿Öक्षणापायी माहं पाठीले पोट चिकटले (ÔÂŠ-5)
2. †Ö´Æß –ÖÖ¯ÖŸÖÖ †ÖŸÖÖ पोटाले पालव बांधून (ÔÂŠ-8)
3. नदीचे मूळ अन् ŠúÂÖßß“Ö क्रिÔ ‡“ÖÖ¸Ö¡Ö“Ö नस्ते मास्तरा (¯ÔÂŠ-41)

ग़ÖÖ´ßßÖ¿Ö²¤, ¾ÖÖक्रिप्रचार, म्हणी यांच्या वापरामुळे कादंबरीतील भाषा अधिक प्रभावी ठरली आहे. ग्रामीण भाषेबरोबरच सदानंद देशमुखांनी प्रमाणभाषेचाही निवेदनासाठी वापर क्रि»ÖÖ आहे. प्रसंगानुरुप प्रमाणभाषेतील वाक्प्रचारांचा व म्हणींचा समर्पक वापर केला आहे.

*^¤Ö . ¯Ö´ÖÖणभाषेतील म्हणीः-

क्रि·ÆÖ>ß“ÖÖ ¤Ö>Ö गोतास क्रिÔ (ÔÂŠ-71)

†Ö¯Ö»Ö“Ö †ÖŠ †Ö¯Ö»Ö“Ö ¤ÖŸÖ (¯ÔÂŠ-171)

¿ÖŸÖकरी म्हणजे जात्यातले बाकीचे सम्दे सुपातले (ÔÂŠ-192)

सहज पडे अन् दंडवत घडे (¯ÔÂŠ-107)

कादंबरीतील घटना प्रसंगानुरुप भाषेच्या विविध छटा कलात्मक ¯Ö¤-Ötीने सदानंद देशमुखांनी वर्णन केल्या आहेत. एकनाथÖÖ“ßß ^×¤ग्न अवस्था व त्यावेळी त्यांच्या मनात आलेले विचार साहित्यातील महानुभावीय गद्यात व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

^¤Ö. "<क तरुणुः शिकेलाः उच्चविद्याविभुषीतुः

¯Ö¸ß ŸÖÖ ²Öकारु असे. तयाची भार्या अलकावती :

¯Ö¸ß xŸÖµÖला प्रवृत्ती नसेः तियेसी रतिचिया चाडा
xकतादा विनवेः पुताची चाड नसेः
म्हणोनि ती नÖÖ ´Æ¬ÖÖ„
एक दिसी अनावर होएं।
मग बळजोरी करीः ती रडेः ती नां म्हणÖ„
ती कुथेः ŸÖß ¸xŸÖक्रीडेसी म्हणेः बलात्कारुः
¯ÖÖ™ß ग्Ö3Ö ना ठरु देः
¯ÖÖ> ¯ÖÖ> †Ö¬ÖÖ„" (¯ÖÅš-227)

¾Ö¸ß»Ö ¾Ö र्णनावरुन एकनाथ आणि अलकाचे वैवाहिक जीवनाचे दारुण चित्रण व्यक्त होते. तसेच ग्रामीण भाषेबरोबरच सुशिक्षित एकनाथाच्या तोंडी महानुभावीय गद्यातील भाषेमुळे शिक्षण¬ÖŸÖß»Ö ŸµÖ“ß ¯Ö× ¯ÖŒ¾ÖŸÖ »Öखकाने व्यक्त केली आहे. आपल्या परिसरातील ग्रामीणतेच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून सदानंद देशमुख अनेक ¾Ö> .मयीन बारकावे आपल्या लेखनातून टिपतात. जीवनातील नीतीतत्वे योग्य प्रकारे स´Ö•Ö×¾Öण्यासाठी सदानंद देशमुखांनी अनेक ठिकाणी म्हणींचा वापर केला आहे. पात्रांची प्रतिक्रिया, भावना, प्रेरणा, विचार व विकार या सर्वांच्या प्रकटीकरणात म्हणींना स्थान दिले आहे. सदानंद देशमुखांनी वापरलेल्या अस्सल ग्ÖÖ´ÖßÖ¬Ö शब्दांच्या वापरामुळे या कादंबरीतून ग्रामीण मनाचा आविष्कार प्रकट होताना दिसतो तसेच त्यांच्याकडे असलेला ग्रामीणतेविषयीचा निकोप आत्मविश्वास लक्षात येतो. नवीन शब्दप्रयोग, बदलत्या ग्रामीण जीवनÖ“Ö ¾Ö ग्रामीण मनाचे संकेत सदानंद देशमुख यांच्या लेखनातून प्रकट –ÖÖ»Ö †ÖÆŸÖ.

²Ö) ÃÖ¾ÖÖ¤¿Ö»ÖßÖ :-

ÃÖ¾ÖÖ¤ ÆÖ कादंबरीचा महत्वपूर्ण घटक आहे. कथेची रंगत वाढविणे, कथानकाचा विकास करणे व स्वभाव दर्शन घडविणे इत्या¤ß ÃÖ¾ÖÖ¤Ö“ß कार्ये नमूद केलेली आहेत. संवाद हे मानवाच्या सामाजिक जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. कादंबरीतील पात्रांना सजीवत्व देण्याचे व Ÿयायोगे कथेच्या वातावरणात चैतन्य निर्माण करण्याचे कार्य संवादामुळे श्ÖŒµÖ ÆÖŸÖ. क¾Ö¤²Ö¸ß ¾ÖÖ> .मयात निवेदनाचा एक प्रकार म्हणून संवादाचा उपयोग केला जातो. पात्रांचा स्वभाव, त्यांची मनःस्थिती, संस्कृती, आचार विचार, भावभावना, बोलण्याची ¯Ö¤¬Ötती इत्यादीचे दर्शन घडविणे ¾Ö ¾ÖÖŸÖ¾Ö¸ण निर्मिती करणे यासाठी कादंबरीत संवादाची योजना केली जाते. निवेदनाचा रटाळपणा घालविण्यासाठी संवादाचा उपयोग होतो. घटना प्रसंग व व्यक्ती यांना एकाच वेळी प्रकट करण्याचे सामर्थ्य संवादात असल्याने कादंब¬्यातून त्यांची योजना करण्यात येते.

ÃÖ¾ÖÖ¤Ö“Ö Ã¾Ö¹¿¯Ö Ã¯ÖÂ™ करताना ^ÂÖÖ हस्तक असे लिहितात की, "¾µÖŒŸÖß“µÖÖ ×¾Ö×¾Ö¬Ö प्रकारच्या मनोव्यापारांना साक्षात करणारे संवाद, शब्द आणि हावभाव ह्या दोहोंच्या साहाय्याने

¾µÖŒŸÖ °ú¯Ö ¬ÖÖ¸ण करीत असतात. त्यामुळे संवादातील शब्दांना आणि हावभावांनाही व्यक्तिमनाचे रंग चढतात. व्यक्तिमन, शब्द आणि स्वभाव या तिन्ही गोष्टींचे जे संवादी नाते असते ते आपल्या पूर्णपणे परिचयाचे असते. शब्द हेच साहिÆŸµÖÖ“Ö ´ÖÖ¬µÖ´Ö †ÃÖ»µÖÖ´ÖÔ ÃÖ¾ÖÖ¤ÖŸÖß»Ö ¿Ö²¤Ö“ÖÖ ÆÖ गुणधर्म साहित्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचा ठरला आहे. " [44]

व्यक्तिमन शब्द आणि हावभाव या तीन गोष्टींमुळेच संवाद आकारास येतात. पात्रांच्या मनोव्यापाराचे प्रतिबिंब Ã¾Ö¾ÖÖ¤ÖŸÖ ^´Ö™»Ö»Ö †ÃÖŸÖ †ÃÖ ^ÂÖÖ ÆÃŸÖक म्हणतात.

Ã¾Ö¾ÖÖ¤Öविषयीच्या विवेचनानंतर सदानंद देशमुखांनी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ'´Ö¬µÖ µÖÖ•Ö»Ö»Ö Ã¾Ö¾ÖÖ¤Ö“Ö Ã¾Ö¹ú¯Ö †³µÖÖÃÖŸÖÖ µÖ‡»Ö.

बारोमासमध्ये अनेक व्यक्तिरेखा असल्यामुळे त्यांच्या संवÖÖ¤Ö“Ö Ã¾Ö¹ú¯Ö २Ö¤»ÖŸÖ ¬Ö»Ö»Ö आहे. पात्रानुरुप बदलणारी संवादशैली हे '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' “Ö ÃÖ¾ÖÖŸÖ ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö ¾Ö×¿ÖÂ™¶ †ÖÆ. ¾Ö·ÆÖ>ß ³ÖÖÂÖŸÖß»Ö ´Æणी, शब्दांचे अपभ्रंश, लोक समजूती ही बारोमासच्या संवादशैलीची वैशिष्ट्ये †ÖÆŸÖ.

²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ ´Ö¬ÖßÖ Ã¾Ö¾ÖÖ¤Ö“Öß ¯Ö×¸णामकÖरकता सुभानराव व दगडू महाकाळ यांच्या संवादातून दिसते.

"¯Öण ऊस इकायले कुठी कारखाने हाये आपल्या भागात?"

"–याट मारी नाई इकला गेला ऊस त... देऊ फुकट वाटून लोकायले, ऊÃÖÖ“µÖÖ ^Ÿ¯Ö®ÖÖÃÖÖŠß £ÖÖ>Ö“Ö ‹‡Ö ‡ »Ö¾ÖÖµÖ“ÖÖ ‰úÃÖ?"

"´Ö¬Ö?"

"‰úÃÖÖ»Ö ´ÖÆÖ¯Ö¸ खत द्यायचं. चांगला दोन दोन पुरुष वाल्ढा पाहिजे. अन् मग त्या ऊसात लावायचा गांजा, दाट, गरगट, एवढ्या वावरात लाखो करोडे रुपयांचा गांजा होइ»Ö."(ÖÅŠ-300) ¤¬Ö> महाकाळचे हे बोलणे ऐकून सुभानरावाचे मन दुःखी –ाले. त्यांच्यातील संवाद वाचकाला †तर्मुख करायला लावतो.

†»Öका व शेवंतामाय यांच्यात बांगड्यावरुन कडाक्याचे भांडण होते. त्यावेळी माहेरी •ÖÖणाऱ्या अलकाला एकनाथ समजावून सांगत असताना त्यांच्यातील संवाद मजेशीर आहे.

'‹‡ÖµÖ ŸÖ´ÖÖ¿ÖÖ »Ö¾Ö»ÖÖ ÆÖ?

"ŸÖ´ÖÖ¿ÖÖ करायला मी काय तमासगीर दिसते का? "

"तेवढीही समजत नाही का? सुशिक्षित आहात ना तुम्ही? "

"´ÖÖÆÖ>ß»ÖÖ •ÖÖŸÖ का काय?"

"काय करु इथं राहू, इथं राहिले तर बांगड्यासाठी जीव घेतील तुमच्या घरातील Æवान."(ÖÅŠ-14)

²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ“µÖÖ Ã¾Ö¾ÖÖ¤¿Ö»Ö¾Ö×¾ÖÂÖµÖß गौरवोद्गार काढतना श्रीकांत बोजेवार म्हणतात,

"²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖमधील व्यक्तींच्या संवादाची भाषा एवढी अस्सल आहे. संवादाची रचना <¾ÖœßÖ †¯Ö×ŸÖ´Ö †ÖÆ कांÖ ÃÖ¹Ú¾ÖÖŸÖßÖ»ÖÖ ´Æ™»Ö ŸÖÃÖ 'ŸÖ ¾ÖÖÃŸÖ¾ÖÖ“Ö ¸कॉर्डिंगच ¾ÖÖ™ŸÖ." [45] ग्रामीण भागातील लोकांच्या दैनंदिन व्यवहारात हिंदीमिश्रित मराठीचा वापर केला ज Ö ŸÖ †ÃÖŸÖÖ µÖÖ ÃÖ¤³ÖÖŸÖ –ÖÖ> ŸÖÖ>णारा ठेकेदार, मधू आणि एकनाथ यांच्यामध्ये –ÖÖ»Ö»ÖÖ ÃÖ¾ÖÖ¤ †×ŸÖ¿ÖµÖ बोलका वाटतो.

^¤Ö. "काहो ठेकेदार काय चालवलं तुमी हे... आमच्या

–ÖÖ>Ö»Ö कशी काय कुऱ्हाड लावली"? त्याने रागाने विचÖ¸»Ö.

"†Ö¸ †Ö¤Ö²Ö <कनाथराव आदाब... कावून येवढे खिजले मालक?"

"´ÖÖ»Öक अन् फालक गेले होंबळीत... पाहयले हे सांगा की ते –ाडं कसं काय तोडा लागले तुमी?

"कैसे क्या बोले तो क्या? ये मधुकररावने बेचे है हमे

'»Öxकन हमसे कुछ पुछताछ? ´Ö–Ö कुछ भी मालूम नाही. अभी फेरी मारने आया ŸÖÖ ¯ÖŸÖÖ "Ö»ÖÖ " (ÔÅŠ-167)

शेवंतामाय व तिचा नातू राजू यांच्यातील प्रेमळ संवाद शेवंतामायच्या स्वभावाची –Ö»Öकां दाखवतो.

^¤Ö. "कां¾ÖœÖ ŸÖÖ>Ö<¾ÖœÖ –ाला रे राजू आता. आरे एवढूसा व्हता न तू? घटकांÖ³Ö¸ ŸÖ ´µÖÖ वळखलंच नाई."

"´Öग का तेवढाच राहणार हाये का आजी मी?"

"²Ö¸ †Œका कशी काय?"

"“ÖÖ¬Ö»ÖßÆÖµÖ. "

"¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö, ´Ö¬Ö¾ÖÖ ²ÖÖ²Ö, »Öाहयनी सुमन."

"ÃÖगळे चांगले आहेत."

†¿ÖÖ ÃÖ¾ÖÖ¤Ö´ÖÔ ¯ÖÃÖगनिर्मितीत जिवंतपणा आलेला आहे. संवादातून वापरली गेलेली प्रवाही पारदर्शी भाषा हे बारोमासचे बलस्थान आहे. सदानंद देशमुखांना भाषेचे सामर्थ्य पुरेपूर ´ÖÖ×ÆŸÖßÖ †ÃÖ»µÖÖ´ÖÔ ³ÖÖÂÖ“µÖÖ †ÖÆÖरी न जाता आपल्या आशयविश्वाच्या गरजा ओळखून ³ÖÖÂÖ“ाा जाणकारीने वापर ते करतात. ग्रामीण शब्दांची रेलचेल असणारे प्रत्ययकारी संवाद µÖÖ´ÖÔ '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ¤•Ö¤Ö¸ †Öxण सकस बनलेली आहे.

कां) निवेदन शैली :-

'²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' µÖÖ कादंबरीतील घटनाप्रसंगाची मांडणी करण्यासाठी सदानंद देशमुख यांनी प्रथम पुरुषी एकवचनी निवेदनतंत्राचा वापर केला आहे. कादंबरीतील घटनाप्रसंग, निसर्गवर्णने यासाठी योजलेले शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी इत्यादी 'Ö™कांनी तयार –ालेल्या कादंबरीच्या

³ÖÖÂÖÃÖÖŠी वऱ्हाडी बोलीचा, प्रमाणभाषेचा तसेच महानुभावीय गद्याचा वापर केला आहे. कादंबरीत प्रथमपुरुषी एकवचनी निवेदनाबरोबर काही ठिकाणी सदानंद देशमुख आत्मनिवेदन करताना दिसतात. एकनाथाच्या बाह्य जीवनातील संघर्ष आणि मनातील संघर्ष यांची एकरुपता भक्कम कार्यकारणभाव आत्मनिवेदनातून सदानंद देशमुख व्यक्त करतात. प्रमाणभाषा व ग्रामीण भाषेच्या कादंबरीतील निवेदनामुळे ग्रामीण परिसरातील जीवन प्रत्यक्षात डोळ्यास´ÖÖ¸ उभे राहते. तसेच परिसरातील लोकजीवनाशी संबंधित असलेले काही घटक मिश्र भाषेच्या निवेदनातून सांगितल्यामुळे कादंबरी वास्तवदर्शी –ÖÖ»ÖßÌ †ÖÆ.

‹कनाथाचा आत्मकेंद्रिÿÖ Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö¤ÖÂÖ, ³ÖÖ¸ŸÖÖŸÖß»Ö "Ö¬ß"µÖÖ ³ÖÂ™ ´Ö»µÖ¾µÖ¾ÖÃ£Ö¾Ö¸ आधारलेली समाजव्यवस्था सदानंद देशमुख आपल्या पात्रांच्या संवादातून व्यक्त करताना म्हणतात,

"£ÖÖ›¶Ö±úÖ¸ ±ú¸काने कर्जबाजारी शेतकऱ्यांची अवस्था सगळीकडे सारखीß"Ö. ÃÖ¬ÖÔ¶Ö शेतकऱ्यांना दोन्ही हंगाम सोडून गेल्यावर देणेकरी लांडग्या गिधाडासारखे लुचायला लागले. पतसंस्थेच्या, सोसायट्यांच्या, बँकेच्या एकावर एक नोटिसा येऊ लागल्या. धुराळा उडवत वसुली अधिकाऱ्यांच्या जीप ग्ÖÖ¾ÖÖगाव उधळू लागल्या. मस्तवाल सावकाराची मजूर माणसं दंडके घेऊन बाह्या सारत दारोदारी फिरु लागली आणि कर्जबाजारी शेतकरी तोंड चुकवत रानोमाळ दडून बसू लागला. (ÖÂŠ-322)

¿ÖŸÖकरी संघटनेच्या चळवळीविषयी, श्ÖŸÖßŸÖ¡ÖÖ×¾ÖÂÖµÖß ¾µÖÖ¯ÖÖ·µÖÖकडून होणाऱ्या शोषणाबद्दल तसेच बदललेली परिस्थिती याविषयी अनेक पात्रांचे संवाद आशयसूत्राशी जोडलेले आहेत. तेजराव खपके, दिनकर दाभाडे, समाधान चांदणे या पात्रांच्या संवादात्मक चर्चेतून सदानंद देशमुखांनी ते मांडले †ÖÆŸÖ. "मजुरान सुखीß ¸Æÿ¾Ö, Ÿµ‡ÖÖ»ÖÖ †Ö´Ö"ÖÖ †Ö•Ö²ÖÖŸÖ इरोध नाई. पण कास्तकार? त्याचं काय? त्योवी त ÃÖखी पाहिजे ना? पण त्यो हमेशा लाचार, भिकारी कर्जबाजारी, पेरणीपासून त मालाच्या इक्रीलोक याचा ÆÖŸÖ ¯Ö‰ß"Ö ³Ößक मागायले †Ö¯Ö»µÖÖ ¤¿ÖÖŸÖ»µÖÖ ¿ÖŸÖकऱ्यात अन् भिकाऱ्यात काईक फरक राहयला ¬ÖÖ‡ †ÖŸÖÖ. " (ÖÂŠ-188)

‹कनाथाच्या उदिग्न मनोवस्थेचे वर्णन सदानंद देशमुख आत्मनिवेदनातून व्ÖŒŸÖ करताना समाजव्यवस्थेतील व शिक्षणक्ष¡ÖŸÖß»Ö ³ÖÂ™Ö"ÖÖ¸Ö´ÖÔ ^¤¡¬¾ÖÃŸÖ –ालेल्या अनेक तरुणांच्या जीवनाचे सत्य वाचकांसमोर मांडतात.

^¤Ö. ¿Öक्षणिक पात्रतेनुसार सगळ्यांना समान पातळीवरची कमाई करता येईल. राहणीमान सारखी Š¾ÖŸÖÖ µÖ‡»Ö †¿ßß ÃÖ´ÖÖ•Ö¾µÖ¾ÖÃ£Ö¾Ö¸ अवस्था म्हणजे खरी समाजव्यवस्थाृ एक एम.‹. फर्स्ट क्लास खंड्यासोबत राबतो. दुसरा बँड वाजवतो अन् त्याच पात्रतेवर बाकीचे महावार पंधरावीस हजार रुपये पगार घेतात. आरे थू. अशÖ ÃÖ´ÖÖ•Ö¾µÖ¾ÖÃ£Ö¾Ö¸. (ÖÂŠ-205)

µÖÖ कादंबरीच्या निवेदनात सदानंद देशमुख यांनी ग्रामीण शब्द, म्हणी, वाक्प्रचारांबरोबरच आशयसूत्राशी नाते सांगणाऱ्या उपमा, उत्प्रेक्षा, प्रतिमा, अलंकाराच्या

माध्यमातून प्रसंगनिर्मिती केली अ०Æ. ¯०Ã०ग जिवंत करण्यासाठी निसर्गातील प्रतिकांचा वापर करुन प्रसंगवर्णन केले आहे.

^¤०. ^¯०´००

1)<कनाथला दिलीप पवारचे आवाज x™™¾०ß ओरडल्यासारखे कर्कश, कर्णकटू वाटत Æ०Ÿ०. (०Åš-334)

2) Ã०गळ्या विश्वाचं रूप म्हणज Ê० क्कj०"०० †०¾००•०. (०Åš-335)

प्रथमपुरुषी निवेदनाबरोबर सदानंद देशमुखांनी आत्मनिवेदनातून समाजातील सद्यस्थितीतील शेतक~याच्या अनेक समस्या मांडल्या आहेत.

उदा. नरुभाऊंनी जमविलेल्या कात्रणाचे शीर्षक वाचून० Ã०¢००-००·०"० ¸०•०कारण, शेतकरी आत्महत्या, त्याचबरोबर माणसाने माणसाचे मांस खाल्याची बातमी ही भविष्यातील संकटाची चाहूल देणारी होती. नापिकी, रोगराई, गारपीट या नैसर्गिक समस्यांना शेतकरी तोंड ¤Ÿ००. Ÿ०००´०ô ¿०Ÿ०क~याचे जीवन उदास, भकास –ाले आहे. या समस्यांविषयी सदानंद देशमुखांनी आपले आत्मचिंतन व्यक्त केले आहे.

कादंबरीत अनेक ठिकाणी सदानंद देशमुख प्रमाणभाषेतील निवेदनातून राजकीय घडामोडी, गॅट क्क¸०¸, ¿०Ÿाकरी संघटना चळवळ, शेतीतील क्रांतीचे परिणाम, त्यांच्या आर्थिक सुबत्तेतून दिसणारे स्वप्नरंजन व्यापारी वर्गाकडून होणारे शोषण याविषयी माहिती दिली आहे.

०"०० कादंबरीतील पात्रांच्या संवादात प्रादेशिक बा»०ß"०० ¾००¯०¸ केल्याने ते अधिक हृदयस्पर्शी वाटतात तसेच कृषीनिष्ठ शेतक~यांची शेतीनिष्ठा, मातीवरचे प्रेम, निसर्गाविषयी (वृक्ष) वाटणारी तळमळ, चंद्री खंड्या इ. मुक्या प्राण्यांच्या प्रतिकात्मक उपयोग करुन पात्राच्या ३०ावना जीवनविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट केला आहे.

सदानंद देशमुख यांची भाषाशैली आत्मप्रकटीकरण करणारी, स्वानुभवातून व्यक्त –ालेली असून प्रमाणभाषा, ग्रामीण भाषेच्या मिश्रणातून प्रभावी ठरली आहे. वैदभी०० २००»०ß"०० (¾ा~हाडी) आपल्या निवेदनात वापर करुन या ग्रामीण बोलीला साहित्यविश्वात स्थान मिळवून दिले आहे. सदानंद देशमुखांनी ग्रामीण जीवन अनुभवल्या भोगल्यामुळे त्यांना! ओढून ताणून निवेदन न करता त्यांच्या प्रतिभाश०ŒŸीचे दर्शन घडविल †०Æ.

२००¸०´००Ã०"०० ¯०Ÿ०क्ष कालावधी एखाद्या वर्षाचा असला तरी त्यामागे एकनाथचे उभे †००Âµ० †०Æ. '२००¸०´००Ã०"´०¬०० <कनाथचे कुटुंब केंद्रस्थानी असले तरी ती तरुण पिढीच्या व्यथा वेदना व्यक्त करते आणि स०´०कालीन वास्तवाची जाणीव करुन देते. त्यामुळे पात्रे व आशयसूत्रे यांचे संयोजन या कादंबरीत आढळते. त्यातून बारोमासची निवेदनशैली प्रवाही –००»०ß †०Æ. ^¤०. एकनाथ म्हणतो, 'सालं आपलं मन रिकामं कसं क्क०० राहत नाही कधीच तळ्याच्या पाण्यावर तरंग किंवा समुद्रावरच्या सारख्या येत राहणा~या लाटा तसे आपल्या मनात विचारांचे हेलकावे. काही ना काही आठवत राहते. सुचत राहते. मनाला आराम नाहीच.(०Åš-103) <कनाथचे हे अÃ¾०Ã£०

मन कादंबरीचे निवेदन करत राहते. अशी काळाची दुहेरी गुंफण होऊन त्यातून विचार, भावना, कल्पना संवेदा व्यक्त होताना या कादंबरीत दिसतात. अशा प्रभावी व परिणामकारक निवेदनशैलीमुळे ²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ“µÖÖ †Ö¿Ö¸ÖµÖÖ»ÖÖ ×•Ö¾ÖŸÖ¯Ö¬ÖÖ †Ö»Ö»ÖÖ †ÖÆ.

3.2.3 “ÖÖ¸ß´Ö¸Ö (2016) (¯ÖÖ¯µÖ»Ö¸ ¯Öकाशन, मुंबई)

*** प्रस्तावना :-**

Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖÖ¢Ö¸ काळात जागतिकीकरणाचे वारे जोरात वाहू लागले. त्यामुळे खाऊजा संस्कृती उदयाला आली तसेच हाराकीमुळे शेतीचा विकÖÃÖ –ÖÖ»ÖÖ. ¿ÖŸÖß¾µÖ¾ÖÃÖÖµÖÖŸÖ µÖÖ×¡Öकीकरण आल्यामुळे त्याचा परिणाम बदलत्या समाजव्यवस्थेवर –ाला. माणसातील माणुसकी संपून त्याची जागा द्वेष व वैरभावनेने घेतली. शेतीव्यवसाय हा फक्त अस्मानी ÃÖ»ŸÖनी संकटांनß ग्रस्त कर्जबाजारी शेतकरी करु लागले. आत्मीयता व विश्वास यांची जागा द्वेषभाव व लूटमार यांनी घेतली. शेतीचा अन्य मार्गाने विचार सुरु –ÖÖ»ÖÖ Ÿµ֟´ÖÔ †¿ÖÖ परिस्थितीत शेतकऱ्याच्या मनात सकारात्मक ²ÖÖ²Ö ¯Ö¸»ÖÞ •ावी या उद्देशाने सदानंद देशमुखÖ यांनी कलात्मक पातळीवर '“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' कादंबरी लिहिली आहे.

†Ö¯Ö»µÖÖ µÖÖ कादंबरीबद्दल सदानंद देशमुख म्हणतात, ''बारोमास लिहून –ÖÖ»µÖÖ¾Ö¸ जवळपास बारा वर्षानंतर मी 'चारीम¸Ö' ÆßÞ ¤ÖÖ¤²Ö¸ß ×»Ö×Æ»ÖÞ. •ÖÖगतिकीकरणाचे जे काही बरेवाईट परिणाम शेतकऱ्यांवर आणि एकूणच ग्रामीण भागावर –ाले आहेत, त्याचे संदर्भासह स्पष्टीकरण या कादंबरीत येत आहे. अतिशय विस्ताराने त्याचबरोबर शेकडो वर्षापासून टिकून अÃÖ¬ÖÖ·µÖÖ कृषी संस्कृतीतील चैतन्याचे काय रहस्य आहे याचा गाथासप्तशती काळापासूनचा शोध घेऊन शेतकऱ्यांच्या बाजूने काही संदेशही देता येईल का, असा प्रयत्न या कादंबरीत केला आहे." [46]

'“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' µÖÖ ¤ÖÖ¤²Ö¸ßŸÖ मानवी मनाची होणारी घुसमट, क्षणभंगुर सुखाची लालसा, चंगळवादाच्या ओढीने परिस्थितीत निर्माण –ालेले ताणतणाव अशा विविध पातळ्यावर सदानंद देशमुख यांनी लक्षवेधक चित्रण केले आहे. यांत्रिकीकरणामुळे गावगÖ>Ö ¯Ö¤¬ÖŸÖ ´ÖÖगे सरताना दिसते आहे. बदलत्या खेड्याची दुसरी बाजू लेखकाने वास्तवदर्शी दाखवली आहे.

×¾Ö¤³ÖÖŸÖß»Ö †¾Öकळा आणि दुष्काळ यांनी बेजार –ालेला शेतकरी पिचलेला असून शेतकऱ्यांनी आत्महत्येचा मार्ग न निवडतÖ ÃÖकारात्मक भावनेने संकटावर मात करावी असा संदेश सदानंद देशमुख या कादंबरीतून देतात. सुमारे तीस वर्षात यांत्रिकीकरण व जागतिकीकरणामुÔ ¤ÂÖßसंस्कृतीचा ऱ्हास होत चाललेला दिसतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना नवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. महागाई, बेकारी, टंचाई यामुळे समाजव्यवस्था ढासळली. श्रध्दा, विश्वास, आपुलकी आणि माणुसकी या सद्‌गुणांना वाळवी लागली. द्वेषभाव, फुकटेपणा µÖÖ दुर्गुणांनी ग्रामीण Ã֟´ÖÖ•Ö ¯ÖÖखरला. त्यामुळे शेतीवाडी विकण्याची लाट आली आणि

बांधकाम विकासक पुढे आले. या अवस्थांतराने अस्वस्थ होऊन भविष्यकालीन दुःख टाळण्याविषयीचे सकारात्मक चिंतन या कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी केल †ÖÆ.

²Öकेचे कर्ज, नादुरुस्त ट्रॅक्टर, बुवाबाजी, पत्रकार किरण मानेचा आधुनिक बाणेदारपणा, आंतरजातीय प्रेमविवाहाची सनसनाटी, पडीक जागेवर कारखाना उभा करणारा बेरकी केडी इत्यादीतून या कादंबरीच्या वेगळेपणाची अनुभूती येते.

¾ÖÖÃŸÖ¾ÖŸÖ“µÖÖ •ÖÖ›ß»ÖÖ µÖÖ कादंबरीत कलात्मक संघर्ष आहे. शेतीच्या दुर्दशेमागचे आर्थिक राजकारण आहे. परिवर्तनशील समाजातील परंपरा व नवीन युगातील आधुनिकता µÖÖ“µÖÖŸÖß»ा संघर्ष वाचकांना ſ¾Ö“ÖÖ¸ ¯Ö¾ÖÖ¢Ö करतो. आपल्या जीवनानुभवा»Öा जीवनसत्याशी भावनिक नात्याने जोडून लिहिलेली ही कादंबरी सदानंद देशमुखांच्या वेगळ्या लेखनशैलीचा परिचय करुन देते. या कादंबरीचा ¾ÖÖ›.मयीन दृष्टीने पुढीलप्रमाणे †³µÖÖÃÖ क्रां»ÖÖ †ÖÆ.

¿ÖŸÖक–यांनी सकारात्मक दृष्टीने विचार करुन आपल्या जीवनातील समस्या सोडाव्यात. तसेच शेतीचे पारंपरिक रुप बदलून नवीन आधुनिक शेतीचा स्वीकार केला तर शेती करणारा ¿Öतकरी सुखी होऊ शक»Ö Æ µÖÖ कादंबरीतून लेखकाने पटवून दिले आहे.

'Ö¸Öणेशाहीचा वारसा म्हणून शेतात न राबणा–या उच्च कुळातील भावनाताई आध्यात्मचा नाद सोडून नव–याबरोबर शेतात राबते यावरुन समाजालÖ ´ÖÖनसिक परिवर्तनाची ग¸ •Ö †Ãֻ»µÖÖ“Ö µÖÖ कादंबरीतून सदानंद देशमुखांनी सूचित केले आहे.

3.2.3.1 कथानक :-

अस्मानी व सुल्तानी संकटांना न घाबरता सकारात्मक दृष्टीने विचार केला तर शेतकरी सुखी होऊ शकतो. या ×¾ÖÂÖµÖÖ¾Ö¸ †Ö–ÖÖ¸ßŸÖ '“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' “Ö कथानक आहे. या कादंबरीचे आशयसूत्र 'उदेभान' µÖÖ ÃÖ×¿Ö×क्षत शेतक–यांच्या जीवनावर आधा×रत आहे. सधन कुटुंबातील उदेभानला आपल्या आईवडिलांच्या आजारपणामुळे अतिशय बिकट परिस्थितीत शिक्षण घ्यावे लागते. आपल्यÖ ´ÖÖµÖ“µÖÖ †Öग्रहामुळे तिचे दागिने मोडून उदेभान अकोल्याला राहून बी.एस्सी ॲग्रिकल्चरल होतो. पुढे गावात येऊन शेती करण्याचा निर्णय घेतो.

उदेभानचे वडील बादशारावने आपले चि्कणीचे चार एकर शेत दयाराम व सुगंधामावशीला बटाईनेला दिले होते. या शेतात फुलशेतीचा व्यवसाय करुन दयाराम प्रामाणिकपणे बादशारावला त्यांचा वाटा देत होता. सुगंधामावशीची भाची प्रवीणा ¿ÖŸÖÖŸÖ सुगंधामावशीला मदत करीत असते. उदेभानÖ“Ö ¾ÖÖ ¯Ö¾Ößणाचे प्रेमसंबंध जुळतात परंतु प्रवीणा हलक्या जातीची असल्याने बादशाराव या लग्नाला नकार देतो व दयारामला आपल्या शेतातून हाकलून देतो. प्रवीणाचे वीटभट्टीवर काम करणा–या मजुराशी लग्न लावूनÖ ¤ŸÖÖŸÖ ¯Ö¸ŸÖ ŸµÖÖ»ÖÖ ¯Ö¾Ößणाचे प्रेमप्रकरण माहित –ाल्यावर तो प्रवीणाला मार–ोड करुन हाकलून देतो. पुढे प्रवीणाचे

काय होते हे उदेभानला कळत नाही पण कोवळ्या वयातील पहिले प्रेम त्यांच्या मनात कायमचे ‘ö¸ करुन बसते.

उदेभानच्या प्रेमप्रकरणामुळे त्याचे लग्न जुळण्यास अनेक अडचणी येतात. शेवटी बादशारावाला लकवा होतो. शारदामायही उदेभानच्या चिंतेने आजारी पडते. दोघांच्या मृत्यूनöŸö¸ उदेभानची मावशी त्यांचे भावनाताईंशी लग्न लावून देते. भावनाताई व उदेभानचा संसार सुखाने सुरु होतो. उदेभान आपले शेत बटाईने देण्याऐवजी स्वतःच करण्याचा निर्णय घेतो परंतु पाणीटंचाईमुळे शेतात फारसे उत्पन्न येत नाही.

पाणीटंचा‡ ¤¸ करण्यासाठी बोअरवेल खोदण्याचा निर्णय उदेभान घेतो परंतु त्यातही अपयश येते. बँकेकडून कर्ज काढून घेतलेला ट्रॅक्टर मुजोर ड्रायव्हरमुळे नादुरुस्त होतो. त्यामुळे बँकेचे अधिकारी हप्त्याच्या वसुलीसाठी सतत ती¸गादा लावतात व उदेभानकडून चिकणीच्या शेतात मटनाची पार्टी घेतात.

†öŸ£öक टंचाईच्या फेऱ्यात सापडलेल्या उदेभानला सुधाकर पसरटे के.डी.»öö भेटण्याचा सल्ला देतो. के.डी. गावातील प्रतिष्ठित उद्योगपती, –ोड.पी. अध्यक्ष त्यöö»öö ™Œ™¸ x¾öकून शेतात तुतीचा रेशीम उद्योग सुरु करण्याचा सल्ला देतो. आपल्या शेतात बटाईचे शेत करणाऱ्या सुगंधामावशीचा मुलगा कष्टाने एवढ्या मोठ्या पदावर पोहचला हे पाहून उदेभान प्रभावित होतो. "†öµöÂµööŸö µöणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीकडे, प्रत्येक माणसाने सकारात्मक दृष्टीने बघितलं तर त्यातूनच कळलं की आयुष्यात येणारा प्रत्येकजण आपल्याला काहीतरी देत असतो." (ÔÂŠ-78) वॉ.>ß“µöö µöö ¾ööŒµööने प्रभावित होऊन उदेभानö ™Œ™¸ x¾öकून रेशीम उद्योग सुरु करण्याचा निर्णय ‘öŸöö.

उदेभानची मुलगी प्रगती पुण्यात राहून एम.पी.एस.सी परीक्षासाठी तयारी करते. आपल्या मुलाला संकेतलाही तो शिक्षणासाठी बोर्डिंगमध्ये ठेवतो. पुढे प्रगती एम.प्öß.<Ãö.Ãöß ¯ö¸ß‹öö ¯ööÃö होते व तहसीलदार पदावर नियुक्त होते. तिच्याबरोबर काम करणाऱ्या रमेश सपकाळ या एस.डी.ओ. पदावर काम करणाऱ्या युवकाशी लग्न करण्याचा निणµö ‘öŸö.

रमेश सपकाळ हलक्या जातीचा असला तरी उदेभान तिच्या प्रेमाला विरोध करीत नाही कारण प्रवीणा व त्यांचे प्रेमसंबंध जातीच्या कारणातून दुरावले होते व तो आजही प्रवीणाला विसरु शकला नाही.

‡x¤¸ö गांधी निराधार योजनेअंतर्गत आपल्या चुलतीला मदत f´öÔö¾öß ´Æणून उदेभान पत्रकार किरण मानेला भेटायला येतो. तिथे त्यांची भेट किरण मानेची प्रेयसी केतकीशी होते. केतकी प्रवीणासारखी दिसत असल्याने व अनाथाश्रमात वाढल्याने ती आपली व प्रवीणाची मुलगी असल्याचे उदेभानला वाटते. जातीयतेची बंधने तोडून केतकीशी लग्न करणाऱ्या किरण मानेचा उदेभानला अभिमान वाटतो व तो त्यांच्या लग्नाला आशीर्वाद देतो.

†ö¯ö»µöö ‘ö¸öŸö§»ö ÃÖकटे दूर व्हावीत म्हणून भावनाताई अंधश्रध्देने शादेबुवाच्या नादी »ööगून एकवीस महिने एकवीस दिवसाची संसारबंदी अंगिकारते. अध्यात्म्याच्या पाठी लागून पोथी पुराणे वाचते. त्या दरम्यान उदेभानने तरुणपणाß ×»ö×Æ»ö»öß >ö¸µö¸ß ×Ÿö»öö Ãöö¯ö>Ÿö. ŸµööŸö उदेभानच्या पहिल्या प्रेमाची, त्याच्या मनोव्यापाराची माहिती तिला कळते. आपल्या नवऱ्याला आपण शिक्षा देतो ही जाणीव होताच अंधश्रध्देतून बाहेर पडत घराणेशाहीची रीत सोडून शेŸööŸö काम करण्याचा निर्णय Ÿö§ ‘öŸö ¾ö ¸¿ö§´ö उद्योग सुरु करण्यासाठी उदेभानला साथ देते. उदेभानच्या डायरीतून मिळालेल्या रेशीम उद्योगाची माहिती समजावून घेते.

डायरी वाचल्यानंतर ती उदेभानला म्हणते, "खरंच शेतकऱ्यांचे·µööÃööŠß ×¾ö×¾ö¬ö µöö•ाना आखल्या अन् अधिकाऱ्यांनी§ »öö³ö ŸµööƵö“µöö•ö¾ö ¯ööƓö»öŸö †öÃö Æö¸खून जातील सम्दे शेतकरी अन् कोणाच्याच मनात आत्महत्येचे विचार येणार नाहीत मग." (ÔÅŠ-420)

भावनाताईच्या आग्रहाने प्रगतीने पाठविलेल्या पैश्यातून उदेभान खुळखडीवर विहिर खोदतो. Ÿö ¯öö्णी चिकणीच्या शेतात फिरवितो व तुत§“ö§ –öö> ¯ööÃöŸöö. ¯öö¸ ¯ोरिक शेतीचा नाद सोडून रेशीम उद्योग सुरु केल्यामुळे आर्थिक परिस्थिती सुधारते.

गööवातील इतर होतकरु शेतकऱ्यांना या उद्योगात सामील करुन 'सोनöö्ö ŸöŸö§ »öö¬ö¾ö> आणि रेशीम उद्योग प्रगतिशील शेतकरी संघाची' स्थापना करुन सुखी जीवन जगतो.

†ö¯ö»ö§ †öŸ£öक परिस्थिती सुधारल्यानंतरही आपल्या पहिल्या प्रेमाला तो विसरु शकत नाही. प्रवीणाची भेट कधीच होऊ शकत नाही हे सत्य तो स्विकारत नाही. त्यांच्या मनात प्रवीणा घट्ट रुतून बसते.

तिच्या विरहाचे स्वप्नरंजन मनात ठेवून शेतात काम करणाऱ्या सलोनीला प्रवीणा समजतो. पण तो त्याचा भ्रमनिरास होतो. सलोनी म्हणज ¯ö¾ö§णा असून तिला सर्पदंश होऊन मरण पावते असे स्वप्न तो पाहतो आणि जीवनाला संसाराला स्वप्नाची उपमा देतो.

3.2.3.3 “ÖÖ¸ß´Ö¸ÖŸÖßª»Ö ¾µÖ×ŒŸÖ¸ר֟Ö

†) ¯Ö´Ö¤ख व्यक्तिरेखा :-

1) ¯Ö¹¿ÂÖ ¾µÖ×ŒŸÖ¸ר֟Ö

*** उदेभान चिकणे :-**

'उदेभान' ÆÔ '“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' कादंबरीचा नायक असून कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. बी.एस्सी ॲग्रिकल्चरल –ालेला सुशिक्षित शेतकरी उदेभान आपल्या ¾Ö×»ÖÖ¯ÖÖŸ•ÖŸÖ ¿ÖŸÖÖŸÖ राबण्याचा निर्णय घेतो परंतु शेतीव्यवसायातील अनेक समस्यांना त्रासून जातो. पाण्ßª“ÖÖ‡, कर्ज, नापिकी, लोडशेडिंग, शेतमजुराची कमतरता यामुळे तो गांजलेला आहे. त्यातच गोशा ¯Ö¤¬ÖŸÖ पाळणा·µÖÖ ×³Ö¡µÖÖ, अंधश्रध्दाळू पत्नीमुळे त्याला वैवाहिक जीवनही आनंदाने जगता येत नाही.

उदेभान सधन शेतकरी कुटुंबात जन्मला असला तरी आईवडिलांच्या आजारपणामुळे त्याला आपले शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी कष्ट करावे लागतात. आपल्या प्रेयसीशी प्रवीणाशी लग्न करण्यास बादशारावाने म्हणजे उदेभानच्या वडिलांनी विरोध केल्यामुळे तो चिडून †कोल्याला जातो. तिथे राहून रात्री सुदर्शन पार्कमध्ये पार्टटाईम नोकरी करुन शिक्षण घेत.

उदेभान वृत्तीने कवी आहे त्याला वाचनाचे वेड आहे. त्यामुळे आईने वडिलांच्या ऑपरेशनसाठी दिलेले पैसे वाचवून तो लीÔ“Ö¸¡ गाथासप्तशती विकत घेतो. आपल्या पहिल्या प्रेमाला न विसरणारा उदेभान मानसिक पातळीवर सदैव प्रवीणाला आठवत राहतो.

उदेभान उत्तम लेखक आहे. प्रवीणाच्या विरहाने भ्रमित –ÖÖ»Ö»µÖÖ ^¤³ÖÖ¬Ö»ÖÖ ŸµÖÖ“ÖÖ ×´Ö¡Ö ŸÖ•ÖÃÖ ›ÖµÖ¸ß ×»Ö×ÆÉण्याचा सल्ला देतो. आपल्या मनातील भावना तो डायरीत लिहितो त्यामुळे ´Öानसिक दृष्ट्या स्थिर राहण्यासाठी तेजसचा सल्ला उपयोगी पडतो.

'उदेभान'ची व्यक्तिरेखा कादंबरीत शेतक¬यांच्या समस्यांना अधोरेखित करते. पाणीटंचाईवर मात करण्यासाठी शेतात बोअरवेल खोदण्यासाठी त्याला भावनाŸÖÖ‡चे मंगळसूत्र गहाण ठेवून कर्ज काढावे लागते परंतु तरीही बोअरवेलला पाणी न लागल्याने त्यांची पाणीटंचाईचß ÃÖ´ÖÃµÖÖ ŸÖ¿ÖßªÖ ¸ÖÆŸÖ ¾Ö ›ÖŒµÖÖ¾Ö¸ वा•ÖÖ“Ößª 3Ö¸ ¯Ö›ŸÖ.

उदेभान सुधारणावादी विचारांचा आहे त्यामुळे शेतक¬याच्या घरातील सर्व व्यक्तींनी शेतात राबावे असे त्याला वाटते परंतु भावनाताईने आपल्या घराण्याची परंपरा चाल Š¾Ö»µÖÖ´ÖÔ तो चिडतो व भावनाला म्हणतो, "ही पत अन् प्रतिष्ठा सांभाळूनच त मराय लागला शेतकरी फाशी घेऊन, जीव देऊन आव गमावस्तोर थोडी आर बाजू»Ö ठेवणं गरजेचं हाये आता. आवं ²ÖÖ‡ †ÖŸÖÖ ‘ÖÖ¿ÖÖ ¯Ö¤¬ÖŸÖßª अन् ठासणीचे दिवस गेले." (ÖÂš-84)

उदेभान सुशिक्षित असल्याने तो आपल्या मुलीला प्रगतीला उच्चशिक्षणासाठी पुण्याला ठेवतो व मुलाला नवोदयमध्ये शिकण्यासाठी ठेवतो. प्रगतीने आपल्या आवडीच्या मुलाशी †ÖŸÖ¸ •ÖÖŸÖßµÖ ×¾Ö³¾ÖÖÆ करण्याचे ठरविल्यावर तो विरोध करीत नाही. स्वतःचा विवाह जातीमुळे

होऊ शकला नाही याचे दुःख त्यांच्या मनात कायम सलत असते. त्यामुळे आपल्या मुलीला तो आंतरजातीय विवाह करण्यास परवानगी देतो.

उदेभान अतिशय हळवा संवेदनशील आहे. त्यामुळे ग्रामीण जीच्या आईच्या शिव्या ऐकताना ÃÖŸÖŸÖ ŸÖÖ Ãवतःला अपराधी मानतो. प्रवीणाचे आयुष्य आपल्यामुळे बरबाद –ाले ही गोष्ट त्यांच्या मनात घर करुन बसते. त्यामुळे भावनाकडून शारीरिक सुखाची तृप्ती होत नसताना मानसिक पातळीवर त्याचा प्रवीणाबरोबर घालवलेले प्रेमाचे प्रसंग सतत आठवत राहतात. आपल्या आईबद्दल त्याला प्रचंड आदर आहे. आपल्या आईमुळे आपले शिक्षण होऊ शकल ी म्हणून तो सदैव आईचे ऋण व्यक्त क ,ŸÖÖ.

उदेभान प्रवीणाला विसरु न शकल्यामुळे केतकीला पाहताच ती आपली व प्रवीणाचीच मुलगी असल्याचा समज करुन घेतो. आर्थिक टंचाईतून बाहेर पडण्यासाठी कर्ज काढून विकत घेतलेला ट्रॅक्टर नादुरुस्त –ÖÖ»µÖÖ¾Ö, »ÖÖक हसतील म्हणून तो विकत नाही परंतु केडी साहेबाचा ÃÖ»»ा ऐकून ट्रॅक्टर विकण्याचा निर्णय घेतो.

उदेभान सुधारणावादी व आधुनिक विचारांचा शेतकरी आहे. आपल्या तरुण वयात रेशीम उद्योगाबद्दल तो आपल्या डायरीमध्य ÃÖ×¾ÖÃŸÖ, ¯Öणे लिहून ठेवतो. केडीसाहेबांनी तुती रेशीम ^द्योगाचा सल्ला दिल्यावर तो या उद्योगाबद्दल माहिती मिळवतो व तुतीची लागवड आपल्या शेतात करतो व या उद्योगात यशस्वी होतो. उदेभान भावनाप्रधान आहे. तस ी“Ö ŸÖÖ क ŸÖ–Ö †ÖÆ त्यामुळे त्यांचा जीव वाचविणाऱ्या कलानाथ व बिकट परिस्थितीत साथ देणाऱ्या भावनाताईला तो दुखावत नाही. तिच्या इच्छेखातर शादेबाबाच्या व्रताचे पालन करण्यास तयार होतो.

उदेभान ही व्यक्तिरेख ÖÖ ¯Ö´ÖÖô †ÖÆ. †Ö¯Ö»µÖÖ ¿ÖŸÖÖŸÖÖ»Ö गडीमाणसांवर उदेभान प्रेम करतो. त्यांच्या अडीअडचणींच्या वेळी उपयोगी पडतो. रतिरामबुवा व रोशनबायची काळजी घेतो. त्यांना शेतात टिनाचे घर बांधून देतो.

उदेभान हा आपल्या ग्रामीण ÖÖ¾ÖÖŸÖÖ»Ö ¿ÖŸÖकऱ्यांचे सामाजिक बाधिलकीच्या नात्याने नेतृ Ÿ¾Ö करतो. अनेक होतकरु शेतकऱ्यांना एकत्र करुन सोनाळा तुती लागवड आणि रेशीम उद्योग प्रगतिशील शेतकरी संघाची स्थापना करतो. त्यामुळे त्यांची आर्थक टंचाई दूर होते. शेतीचा अन्य ´ÖÖर्गानेही उपयोग होऊ शकतो हा सकारात्मक विचार लोकांना पटवून देत ी.

उदेभान सुशिक्षित हुशार शेतकरी असला तरी त्याला दैनंदिन समस्यांनी त्रासून टाकले होते. परंतु कोणत्याही संकटाला संधी मानून जर आपण त्यांच्याशी मुकाबला केला आपण त्यांच्यावर मात करु शकतो हा सकारात्मक विचार उदेभानच्या व्यक्तिरेखेतून लेखकांनी वाचकांपर्यंत पोहचवला आहे.

उदेभान आर्थिक टंचाईतून स्वतःची सुटका करुन स ी खी राहण्याचा प्रयत्न करीत होता. ŸÖरीही त्याचा मानसिक संघर्ष थांबला नव्हता. त्यामुळे आपल्या शेतात काम करणारी सलोनी

प्रवीणाच आहे असा भास त्याला होत होता. त्यामुळे मानसिक पातळीवरील त्यांचे युध्द आपल्या मनाशी चालले ह्Ö.

सदानंद देशमुखांनी उदेभानच्या व्यक्तिरेखेतून सुशिक्षित शेतकऱ्यांनी पारंपरिक शेती सोडून नवीन पर्यायाचा विचार करावा. शेतीचा अन्य मार्गानेही उपयोग होऊ शकतो म्हणून आत्महत्या न करत Ö †Ö¯Ö»µÖÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ ¤¸ करता येतात ही सकारात्मक बाब वाचकांपर्यंत पोहचविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

(2) ¸xŸÖ¸Ö´Ö²Ö¾ÖÖ :-

¸xŸÖ¸Ö´Ö²Ö¾ÖÖ ÆB ¾µÖ×ŒŸÖ¸खा कादंबरीत उदेभानबरोबर त्याच्या चांगल्या वाईट प्रसंगात ÃÖÖ²ÖŸÖ ¾Öवरताना दिसते. उदेभानच्या वडीलापासून (बादशाराव) चिकणीच्या मळ्यात काम करणारा गडी रतिरामबुवा उदेभानला प्रत्येक प्रसंगी वडीलकीच्या नात्याने सल्ला देतो तसेच Ÿµ×ÖÖ»ÖÖ ÃÖÖ£Ö ¤ŸÖÖ.

¸xŸÖ¸Ö´Ö²Ö¾ÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ´ÖÖ»Ö×¾Ö¿ÖB †xŸÖ¿Ö¸Ö ¯ÖÖ´ÖÖ×णक असून आपल्यानंतर रोशनबायची काळजी उदेभान चांगली घेईल असा विश्वास त्याला वाटतो. उदेभानला शेतातील कामात मदत करता करता गावोगावी जाऊन म्हशी भा¤रण्याचे काम तो करतो.

†Ö¯Ö»µÖÖ ´ÖÖ»Ö×¾Ö“µÖÖ ÃÖ¾Ö †›“Öणीत मनापासून मदत करणारा, मोकळ्या स्वभावाचा, रंगेल, दारु पिणारा, सडतोड बोलणारा आहे. म्हणून भावनाताईने बोअरवेलसाठी आपल्या गळ्यातील सौभाग्यपोथ गहाण ठेवायला दिल्यावर तो गहिवरुन म्हणता, "¬Öन्य धन्य हाये भावनाताई तुमची, याले म्हन्तात नवऱ्याच्या अन् कुणबिकीच्या हिताची मावली."(ÖÅŠ-27) ¸xŸÖ¸Ö´Ö कष्टाळू आहे तसेच तो रोशनबायवर मनापासून प्रेम करतो म्हणून तिच्या इच्छेखातर गाय घेणे परवडत ¬ÖÃÖ»याने तो प्रथम बकरी विकत आणतो. रोशनबाय लग्नाची बायको नसली तरी तिची जबाबदारी आपल्यावर असल्याची जाणीव त्याला आहे.

वयाने वृध्द असला तरी त्याची वृत्ती रंगेल आहे त्यामुळे लोपाबाईच्या भावाकडून ²Ö›¶Öकडून मोबाईलवर अश्लील व्हिडीओ पाहण्यात त्याला आनंद वाटतो. त्याला दारुचे व्यसन आहे या व्यसनापायी तो लोपाबाई व सखारामला चिकणीच्या मळ्यातील घरात शृंगार करण्यास जागा देतो. पण लोपाबाई व सखारामन Ö ²Ö›¶Ö“ÖÖ खून केल्यावर मात्र पोलिसांच्या तपासाच्या भीतीने घाबरुन जातो.

रतिरामबुवा रोशनबायवर प्रेम करतो त्यामुळे तिचे सर्व हट्ट पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो. बकऱ्या विकून तिच्या हट्टापायी गाय विकत आणŸÖÖ. ÆB ¾µÖ×ŒŸÖ¸खÖÖ ¸xŸÖ¸Ö´Ö²Ö¾ÖÖ“µÖÖ Ã¾Ö³ÖÖ¾ÖÖ“Ö विविध पैलू उलगडत संपूर्ण कादंबरीचे कथानक गतीमान करते.

(3) क्कांडी उर्फ केशव तुरकांडे :-

क्क>ß ^±ú केशव तुरकांडे ही व्यक्तिरेखा या कादंबरीत शेतकऱ्याच्या Ã0´0Ãµ00¾0¸ Ã0कारात्मक रितीने उपाय सुचविते. केशव तुरकांडे हा उदेभानच्या काकाचा दयाराम तुरकांडेचा मोठा मुलगा. अभ्यासात हुशार असल्याने तो लॉ शिकून वकील –ाला. वकिली व्यवसायात ³0¸³0¸0™ –ाल्यावर खामगावला जाऊन देशपांडेच्या वारसांना गाठून त्याने पन्नास एकर जमीन पाच हजार रुपये किमतीने विकत घेतली. त्या जमिनीवर वेल्डिंग मशीनचे गॅरेज टाकून शेतीसाठी लागणाऱ्या अवजारांचा कारखाना सुरु केला. त्यामुळे गावातील लोकांना रोजग00¸ x´0Ô0»00.

¾0कील असून –ोड. पी., पंचायत समितीतले सभापती, नंतर अध्यक्ष –ाले. त्यानंतर त्याने साडेतीनशे एकर जमीन घेतली. आपल्याबरोबर आपल्या भावंडाची प्रगती केडीने केली. केडीच्या भावाचा नाराµ0ण तुरकांडेचा मंडपासाठी लागणारे साहित्य तयार करण्याचा व्यवसाय सुगंधानगरात सुरु करुन दिला.

¾0xकलीपासून –ोडपी सदस्य, अध्यक्ष, लोकप्रिय आमदार अशी प्रगती करीत केडी साहेब पूर्णवेळ राजकारणात उतरले. त्याच क्क0Ô0Ÿ0 केडी ने शिक्षणक्षेत्रात विनाअनुदानित, अनुदानित शैक्षणिक संस्था सुगंधा शिक्षण प्रसारक मंडळ या नावाने सुरु केली. आपली राजकीय वट वापरुन केडी ने मातोश्री सुगंधा इंजिनियरिंग कॉलेज, पित0Á0ß ¤µ00¸0´0 ²0ß.<>. कॉलेज शेतकी शाळा, आजूबाजूच्या सोळा गावात संस्थेच्या शाळा आश्रमशाळा, शेतकी शाळा सुरु केल्या.

केडीने आयुष्यात येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहिले. प्रतिकूल ¯0x¸xÃ£0Ÿ0ß»00 Ã0धी मानून तिचे सोने करणारा केडी शेतकऱ्यांना आत्महत्येपासून परावृत्त करुन सकारात्मक दृ™कोन देतो. शहराकडे धाव न घेता आपल्या भुईचे Š0ण फेडण्यासाठी गावात कारखाने उभारले हजारो गरीब लोक फिरस्ते, कैक0>ß, >0²00¸ß µ0ांना क्क0´0 x¤»0. ¯0¸Ÿ0 Ÿ0¸ß/Æß ग0¾0 न बाळगता आपल्या भुईविषयी, मातेविषयी कृत-ाता व्यक्त करतो. अडचणीत असलेल्या लोकांना मदत करणारा केडी शेतीविषयक समस्या सोडविण्यासाठी शेतकऱ्यांनी आपल्य0 शेताचे आरोग्य तपासावे. अन्न0¦¾µ0 xकती प्रमाणात आहेत त्यानुसार शेतात कोणते पीक पेरावे हे Š¸¾00¾0. क्कÂ0ßप्रधान देशाच्या शाळेत विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासात शेतीशास्त्राचा समावेश करावा असे केडीना वाटते. शेतीशास्त्र तरुण पिढीला शिकवले तरच नवीन पिढीला शेतीविषयी प्रेम वाटेल †Ã0 केडीला वाटते. ट्रॅक्टरचे थकित कर्ज माफ करण्यासाठी केडीची मदत घ्यावी म्हणून उदेभान त्याच्याकडे गेल्यावर तो उदेभानला ट्रॅक्टर विकून कर्ज फेडण्य00"00 Ã0»»00 ¤Ÿ00. Ÿ0Ã0"0 Ÿ0Ÿ0ß¿0Ÿ0ß करण्याचा सल्लाही देतो. नदीजोड प्रकल्पाचे महत्व केडींना माहित असूनही आपलेच नेते याचा विरोध करतात ही खंत केडीच्या मनात आहे. आजचे युग जागतिकीकरणाचे असल्याने शेतकऱ्याने जमिनीला शिव्या न देता शेतीचा अन्य मार्गाने उपयोग करावा. पतप्रतिष्ठा बाजूला ठेवून जागतिकीकरणाला सामारे जावे असे उदेभान सांगतो. त्यामुळे समस्यांनी ग्रासलेला,

कर्जबाजारी उदेभान शेतीव्यवसायात तुतीरेशीम उद्योग करण्याचे धाडस ◌ वाढवतो. आपल्या पूर्वायुष्यातील घटनांना उगाळत न बसता वर्तमानकाळातील समस्यांना समर्थपणे तोंड देण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन आपल्या आत्मनिवेदनातून व्यक्त करते. वृत्ती ◌ मनिष्ठ आहे त्यामुळे शहराकडे धाव न घेता गावात त्याने कारखाने उभे करुन गावाला शहराचे रुप आणले. आपल्या जमिनीशी घट्ट नाते असलेला के.डी प्रामाणिक आहे. त्यामुळे तो कार्यकर्त्यांकडून पैसे उकळत नाही. बेहिशेबी संपत्ती गोळा करत नाही. ग्रामीण भाषेत बोलतो, ग्रामीण वेश परिधान करतो. शेतकऱ्यांनी आपले जीवन न संपवता आपल्या आयुष्यावर प्रेम करावे असा सल्ला तो देतो. काळाबरोबर बदलत जाणे करताना केडी आपले भूमीपुत्रकीचे उदाहरण देऊन शेतीचा अन्य मार्गाने उपयोग होऊ शकतो हे पटवून देतो. एकूण केडी ही व्यक्तिरेखा शेतकऱ्यांना सकारात्मक दृष्टिकोनातून समस्यांकडे बघण्याचा सल्ला देते. संकटाला संधी मानणाऱ्या केडी"ची भूमिका कथानकाला आशयसूत्राशी प्रभावीपणे जोडते.

(4) दादू :-

दादू कादंबरीत उदेभानच्या वडीलांची भूमिका साकरते. बादशाराव ही व्यक्तिरेखा कादंबरीत वर्तमानकाळात वावरत नसून त्याच्याविषयी उदेभान भूतकाळात आठवणी आपल्या डायरीत लिहून ठेवतो त्यामुळे त्यांची व्यक्तिरेखा स्पष्ट होते.

बादशाराव हा सधन शेतकरी असून स्वतःच्या शेतात राबणारा कष्टनिष्ठ शेतकरी आहे. आपले चिकणीचे शेत त्याने दयारामला बटाईने दिले होते. दयारामच्या पत्नीच्या सौंदर्यामावशीच्या भाचीबरोबर उदेभानचे असलेले प्रेमप्रकरण त्याला मान्य नव्हते. आंतरजातीय विवाहाला त्याने मान्यता दिली नाही. त्याचा स्वभाव हेकेखोर होता त्यामुळे त्याने सौभाग्यवती उदेभानच्या लग्नाला संमती प्रतिष्ठा सांभाळण्यासाठी नकार दिला.

दादू गावातलं राजकारण करणारा होता. त्याला अन्यायाची चीड होती. त्यामुळे उदेभानने प्रवीणावर अतिप्रसंग केला असे शेतात काम करणाऱ्या स्त्रियांनी सांगता तो उदेभानला दादू मारतो.

दादू कादंबरीत शेवटी आहे. जखमेत सापडलेल्या सापाच्या उघड्या भागावर एंड्रीनचं सिरिंज भरुन तो टोचायचा. सापांना धरुन गरगर फिरवून आपटून मारायचा. जखमी बादशारावला लकवा मारतो. शेवटच्या दिवस जखमेच्या वेदनेत खिळतो. त्यांच्या आयुष्यातील शेवटचे दिवस जखमेच्या वेदनेत जातात.

उदेभान व राजनंदिनीचे भाऊबहीणाचे नाते असून तो राजनंदिनीवर उदेभानशी शारीरिक संबंध असल्याचा आरोप करतो राजनंदिनी वर बलात्कार करायला प्रवृत्त करतो.

¤µÖÖ¸Ö´Ö काकांना व सुगंधामाधीला त्यांच्या शेतातून हाकलून देतो व प्रवीणाचे लग्न होईपर्यंत ^¤भानला घरात कोंडून ठेवतो.

†ÃÖÖ ÆÖ ²Ö¸ক#ß, ¬ÖÖ›ÃÖß, ÃÖŸÖÖ¯Öß Ã¾Öभावाचा बादशाराव आपल्या हट्टापायी उदेभान व ¯Ö¾Ößणाची कायमची ताटातूट करतो.

(²Ö) ÄÖß ¾µÖ×ŒŸÖ¸ख्ÖÖ :-

* भावनाताई :-

'भावनाताई'ही व्यक्तिरेख्ÖÖ '"ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' कादंबरीतील नायिकेची भूमिका क#¸Ÿ. भावनाताई उदेभानची पत्नी असून स्वभावाने हळवी, अंधश्रध्दाळू, भोळीभाबडी, परोपक#Ö¸ß †ÖÆ. भावनाताई उदेभानशी लग्न –ाल्यापासून त्याला शेतीव्यवसायात येणाऱ्या अडचणीच्या वेळी मानसिक धैर्य देऊन प्रसंगी आपले दागिने देऊन मदत करते.

¯ÖŸµÖक# ¯ÖÃÖगी पूजाअर्चेला महत्व देणारी भावना बोअरवेलचा ड्रिलगोळा मातीत रुतून बसल्यावर म्हणते, "मले वाटलेच होतं. पूजाअर्चा केली नाही काहीतरी विघ्नं येणारच..." (ÔÅŠ-26) ¯Öण ही देवभोळी भावना प्रसंगी भूमिकन्या होऊन बोअरवेलसाठी आपली सौभाग्यपोथ गहाण Š¾ÖŸÖ.

†Ö¯Ö»µÖÖ ¯Ö¤¸ß काम करणाऱ्या गडीमाणसांशी अतिशय माणुसकीने वागणारी भावना किरण मानेला शिक्षणासाठी मदत करते. त्याला वह्या, पुस्तके व गणवेशासाठी पैसे ¤ŸÖ. रोशनबायची मनःस्थिती समजवून घेऊन तिचे व रतिरामबुवाचे लग्न लावण्याचा आग्रह उदेभानजवळ करते. आपल्या सासरची घोश्Ö¯Ö ¯Ö¤¬Öत पुढे चालू ठेवत लोक नावं ठेवतील असे म्हणत ती शेतात काम करण्यास जात नव्हती. परंतु उदेभानच डायरी वाचल्यानंतर तिचे मतपरिवर्तन होते व ती तुतीच्या शेतीत रमू लाग#ŸÖ.

ÃÖŸÖŸÖ ³Ö¸µÖ¬ÖÃŸÖ †ÃÖ»Ö»Ößभावनाआपल्या पतीला सुख देण्यात असमर्थ ठरत होती. त्यामुळे उदेभानला सतत आपल्या प×Æ»µÖÖ ¯Ö¸µÖÃÖß“Öß ¯Ö¾Ößणाची आठवण येत असे. उदेभान¾Ö¸ येणाऱ्या संकटातून मुक्त होण्यासाठी ती शादेबुवाच्या सेवेला रुजू ÆÖŸÖß व त्यांच्या सांगण्यावरुन उदेभानशी संसारबंदी सुरु करते. आपल्या नवऱ्याच्या भावनांचा विचार न करता भोळेपणाने, अंधश्रध्दाळूपणे शादेबाबाच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवते. गावातील लोकांनी उदेभानबद्दल सांगितलेल्या गोष्टींवर तिचा पटकन विश्वास बसतो व मनातल्या मनात तिची सतत घुसमट ÆÖŸÖ ¸ÖÆŸÖ.

भावनाताई मनाने हळवी आहे. त्यामुळे डेऱ्यात फसलेल्या उंटाची तिला क#Ö¸Ô•Öß ¾ÖÖ™Ÿ. दारात आलेल्या कुत्र्याला ती भाकरी खाऊ घाल#ŸÖ.

भावनाताई आपल्या क#ÂÖßसंस्कृतीच्या परंपरा जपते. त्यामुळे बोअरवेल खोदण्यापूर्वी ¿ÖŸÖÖŸÖ ¯Ö•ÖÖ करण्यासाठी येते. ट्रॅक्टर दुरुस्त –ाल्यावर त्यांची पूजा करण्यासाठी तयार करते.

भावनाताई ही व्यक्तिरेखा सतत नवीन संकटांनी भयग्रस्त –ालेली मनाची विफल अवस्था असलेली अशी व्यक्तिरेखा उदेभानच्या पूर्वायुष्यातील घटना माहित –ÖÖ»µÖÖ¾Ö¸ ´ÖÖ¡Ö ÃÖ¯Ö र्णपणे बदलते. आपल्या नव¯याला अंधश्रध्देच्या आहारी जाऊन शारीरिक सुखापासून ¾ंचित ठेवले याचा तिला पश्चाताप होतो. आपल्या नव¯याचे पहिले प्रेमप्रकरण माहित –ÖÖ»µÖÖवरही ती त्याच्यावर न रागावता त्याची मन:स्थिती समजावून घेते.

¿ÖŸÖÖß करण्यासाठी शेतक¯याच्या संपूर्ण कुटुंबानी शेतात राबले पाहिजे म्हणून ती 'ÖÖ¿ÖÖ¯Ö¤¯Öती सोडून, लोकनिंदेला न घाबरता उदेभानबरोबर शेतात काम¸ करण्यास येते. आध्यात्मापेक्षा शेतात काम करण्यास अधिक रमते.

आपल्या नव¯याने तरुणपणी लिहिलेल्या रेशीम उद्योगाची माहिती वाचल्यावर मनात आलेल्या शंकाचे निरसन करुन मनापासून रेशीम उद्योग करण्यास त्याला प्रोत्साहन देते.

भावनाताईला आपल्या अंधश्रध्दाळूपणे शादेबाबाच्या नादी लागून उदेभानला दिलेल्या ¡ÖÖÃÖÖ²Ö§»Ö ¯Ö¿"ाताप होतो. शेतात काम करताना मथुरा व रोशनबायची भूतकाळातील व्यथा ऐकल्यावर हळवी होऊन भावनाताई रोशनबायचे लग्न रतिरामबुवाशी लावण्याचा निर्णय घेते. उदेभानचा भूतक¸Ö ´ÖÖ×ÆŸÖ –ÖÖ»µÖÖ¾Ö¸ ×ŸÖ»ÖÖ ŸµÖÖ"Öा अभिमान वाटू लागतो. त्यामुळे त्यांच्यातील अंतर कमी होऊन त्यांच्या प्रेमाची भूक भागविण्यात ती यशस्वी होते. उदेभानची डायरी वाचल्यानंतर तोंडाळ बुढ्ढीबद्दल तिच्या मनात कणव वाटू लागली.

¿Ö¾Ö™ß †Ö¯Ö»µÖÖ ¾ÖÖगण्यÖÖ"ÖÖ ¯Ö¿"ÖÖŸÖÖ¯Ö –ाल्याने परिवर्तन –ालेली भावनाताई उदेभानला खश करण्यासाठी प्रयत्न करु लागते. त्याची अ×¬Öक काळजी घेते तिच्या साथीने उदेभान रेशीम शेतीत यशस्वी होतो व शेतीचे भरघोस उत्पन्न मिळवतो. एकूण भावनाताई ही व्यक्तिरेखा लेखकाने उदेभानला प्रोत्साहन देणारी साथ देणारी अशी रेखाटली आहे.

* रोशनबाय :-

रोशनबाय ही व्यक्तिरेखा या कादंबरीत संपूर्ण कथानकात आढळते. रतिरामबुवासोबत रिलेशनशिपमध्ये राहणारी स्त्री आपल्या आयुष्यात खूप यातना भोगतो. ती लहान असताना तिची आई वारली. तिच्या वडीलांनी दुसरे लग्न¸ क¸»Ö. ÃÖÖ¾Ö¡Ö †Ö‡ ×ŸÖ»ÖÖ 'Ö¸Ö²ÖÖÆ¸ –ÖÖ¯Ö¾ÖŸÖ †ÃÖ. चौदाव्या वर्षी तिचे लग्न चंगण्याशी लावून दिले. तो तिला शारीरिक त्रास द्यायचा, विड्याचे चटके देतो. तो नसताना त्याचे भाऊ तिचा शारीरिक उपभोग घेत. गावात –ÖÖ»Öल्या बदनामीने ती घर सोडून इटापूरच्या भट्टीवर काम करायला जाते. तिथे ठेकेदार तिच्याकडे वाईट नजरेन¸ ¯ÖÖÆŸÖÖ. तिथे तिचा चुलत दीर तिच्यावर जबरदस्ती करायला आल्यावर बुवाजी तिचे रक्षण करतो व तिला चिखलीत †Öणतो तेव्हापासून ती रतिरामबुवासोबत राहत होती.

रोशनबाय प्रेमळ असून तांड्यातून राहलेल्या उंटाव¸, ²Öक¯यावर, गायीवर तिचे प्रेम आहे. त्यांच्यासाठी ती खूप कष्ट घेते. ती हळवी असून रतिरामबुवापासून आपल्याल¸Ö <ख¸ÖÖ¤ ´Ö»Ö

व्हावे अशी तिची इच्छा असते परंतु त्याआधी सर्वांसमोर आपले लग्न रतिरामबुवाशी लावून¤ a¤ †Ã¤¤ †¤ग्रह ती उदेभानला करते.

रोशनबाय स्वाभिमानी आहे. त्यामुळे कष्ट करुन ती चिकणीतील टिनाच्या घरात राहून ¿¤Ÿ¤¤Ÿ¤ काम करते तसेच घरी कामात भावनाही मदत करते.

रोशनबायचा स्वभाव सडेतोड असल्याने भावनाŸ¤¤‡»¤¤ xŸ¤"µ¤¤ ¾¤¤गण्यातून –¤¤»¤»µ¤¤ चुका स्पष्टपणे सांगते व मायेने ती चूक सुधारण्याचा सल्लाही देते.

रोशनबाय प्रसंगी कठोर होऊन उदेभानला सलोनीपासून दूर राहण्यास खडसावते. Ã¤लोनीबद्दल चौकश्या केलेले तिला आवडत नाही. रोशनबाय स्वभावाने प्रेमळ, हळवी असली तरी काही प्रसंगी ती कठोरतेने वागते.

आजच्या नवीन पिढीतील रिलेशनशिप पद¬¤तीने राहणाऱ्या तरुणांना रोशनबायची व्यक्तिरेखा रिलेशनशिपमध्येही शारीरिक आकर्षणापेक्षा एकमेकांवरील विश्वास व प्रेमामुळे ही रिलेशनशिप टिकते हा आदर्श वाचकांसमोर ठेवते.

(3) ¯¤¾¤¤ß¤¤¤ :-

¯¤¾¤¤ßणा ही व्यक्तिरेखा कादंबरीत प्रत्यक्षात अस्तित्वात नसली भूतकाळातील तिच्या आठवणींच्या रुपाने ती कादंबरीत वावरते.

¯¤¾¤¤ßणाही उदेभानची प्रेयसीच्या रुपात कादंबरीत येते. सुगंधामावशीच्या भावाची मुलगी ¯¤¾¤¤ßणा चिकणीच्या शेतात फुलबागेत काम करते. प्रवीणा भोळीभाबडी असून उदेभानवर जीवापाड प्रेम करते परंतु आंतरजातीय विवाहाला बादशारावने नकार दिल्याने तिचे उदेभानशी लग्न होऊ शकत नाही.

बादशारावने उदेभान¤ Ÿ¤–µ¤¤¿¤ß •¤²¤¸¤Ã¤Ÿ¤ß केली का असे विचारल्यान¤ Ã¤¾¤¤"µ¤¤ दबावाखाली ती होकार दते. त्यांचा राग येऊन उदेभानने पण मी तिला शारीरिक सुखासाठी पैसे देत होतो असे सांगताच तिचे आयुष्य उ¤¡¬¾¤Ã¤Ÿ¤ Æ¤Ÿ¤.

उदेभानच्या प्रेमाने बेभान –¤¤»¤»¤ß ¯¤¾¤¤ßणा कांचन व गुंजीच्या साक्षीने उदेभानशी लग्न करते. परंतु या लग्नाला समाजाकडून मान्यता मिळत नाही.

Ÿ¤¹¤णपणात नकळत केलेल्या चुकांची भरपाई प्रवीणाला आयुष्यभर करावी लागते. xŸ¤"¤ »¤¬¤ ¾¤ß™3¤¼¤वर काम करणाऱ्या कामगाराशी होते पण तिथे पूर्वायुष्यातील चुकांमुळे तिला संसारसुख लाभत नाही.

न¤¤गपंचमीच्या दिवशी उदेभान तिला –ोक्यावरुन पडतना अलगद –¤»¤Ÿ¤¤. µ¤¤"µ¤¤´¤ô आपल्याला पुर्नजन्म मिळाला या भावनेने ती उदेभानकडे अधिकच आकर्षित होते.

¯¤¾¤¤ßणा ही व्यक्तिरेखा उदेभानच्या भूतकाळातील मनोविश्वात आढळते. तिचा उल्लेख उदेभान आपल्या तरुणपणी लिहिलेल्या डायरीत करतो.

क) दुय्यम व्यक्तिरेखा :-

* कलानाथ गणेशपंत :-

कलानाथ उदेभानचा बालपणीचा मित्र. कादंबरीतील हे पात्र उदेभानच्या बालपणापासून वावरताना दिसते. कलानाथ ही व्यक्तिरेखा समाजातील संधीसाधू घटकाचे नेतृत्व करताना दिसते. कलानाथ हा उदेभानला बाभळीच्या पाण्यात बुडण्यापासून वाचवतो व जीवदान देतो. त्यामुळे उदेभानवर त्याचे उपकार आहेत. आपला हा बालमित्र आर्थिक संकटात सापडला असल्याचे कळताच तो केडी साहेबाकडे त्याला घेऊन जातो. त्यांची भेट घडवून आणतो व केडी साहेबांना प्रदीप लोखंडेला दम द्यायला लावतो.

कलानाथ हा गावातील कार्यकर्ता म्हणून कलानाथला समाजात मान आहे. हे पात्र गावातील लोकांकडून त्यांच्या अडचणीच्या काळात मदत करते व त्याबद्दल स्वतःची दलाली करून घेते. कलानाथ लोकांना व्याजाने पैसा देऊन सावकारीचा व्यवसाय करतो.

कलानाथ ही व्यक्तिरेखा स्त्रीलंपट आहे. गावातील तरुण स्त्रियांना तो डोळा मारतो. गणेशवातील बायकांशी चावट गप्पा मारतो. केडी साहेबांकडे कनिष्ठेने काम करतो म्हणून त्यांनी त्याला सोनाळ्याचा उपसरपंच बनवला.

कलानाथला भुरके मारत खाण्याची सवय आहे. ती केडी साहेबांना आवडत नाही. केडी साहेबांशी उदेभानची भेट घडवून आणण्यात कलानाथ पुढाकार घेतो. केडी साहेबाबद्दल कलानाथला प्रचंड आदर आहे. ते गरीबांना अडीअडचणीत मदत करतात असा विश्वास असल्यामुळे तो उदेभानला केडी साहेबांकडे घेऊन जातो. ही व्यक्तिरेखा कादंबरीत मर्यादित प्रसंगापुरती असली तरी कथानकाला गतीमय करते.

* श्रीकरण माने :-

"श्रीकरण माने ची व्यक्तिरेखा समाजपरिवर्तनाचा आदर्श आपल्यासमोर ठेवते. किरण मानेची विधवा आई उदेभानच्या शेतावर काम करीत होती. किरण लहानपणापासून कष्ट करणारा प्रामाणिक मुलगा स्वकष्टावर आयुष्यात यशस्वी होतो. आपल्यावर उपकार करणाऱ्या उदेभान व भावनाताईच्या मदतीची जाण असल्याने उदेभानला तो मदत करतो.

श्रीकरण माने या कादंबरीतील पत्रकाराचा आदर्श घालून देणारा पात्र आहे. आपल्या विधवा आईबरोबर बालपणी उदेभानच्या शेतावर काम करीत त्याने चिकाटीने व जिद्दीने शिक्षण पूर्ण केले. वाघाळ्यात येऊन बी.ए.बी.एड –ाल्यावर एम.ए पूर्ण केले परंत डोनेशनची व्यवस्था न –ाल्याने तो पत्रकारीतेच्या व्यवसायात रमला. प्रथम समाजदर्शन वर्तमानपत्राचा वार्ताहर म्हणून नंतर जिल्हा आवृत्तीचा संपादक –ाले. मुंबई सकाळमध्ये काम करू लागतो. उदेभानच्या पत्नीने भावनाने त्याला विद्यार्थीदशेत मदत केल्यामुळे तो उदेभान व भावनाचा आदर करतो.

¯Ö¡Öक्कीÖ¸ –ाल्यावर केडीचा शिष्य होऊन त्याचा आदर्श समोर ठेवून अतिशय कमी वयात मोठा बंगला, कार व एक मोठी संस्था, आश्रमशाÔÖ ¾Ö <क्कि ¾Ö×¸ÂŠ ´ÖÆÖ×¾Ö³Ö»ÖµÖ Ã¾ÖŸÖ„"µÖÖ मालकीचे असे यश मोठ्या कष्टाने मिळवले. चांगली पतप्रतिष्ठा मिळवूनही तो भावनाताईंचे Š‰ण व्यक्त करतो. उदेभानला किरणच्या ओळखीची गरज लागते म्हणून तो किरणकडे जातो. किरणÖ ŸµÖÖ»ÖÖ क्कीŸÖ–ातापूर्वक सर्व मदत करण्याचे कबूल करतो.
क्कीŸÖकी चव्हाण या अनाथआश्रमात वाढलेल्या व व्यवसायाने शिक्षिका असलेल्या मुलीशी लग्न करण्याचा निर्णय घेऊन किरण समाजापुढे आंतरजातीय विवाहाचा आदश Š¾ÖŸÖÖ.

* ÃÖ¬ÖÖक्कि¸ ¯ÖÃÖ¸™ :-

ÃÖ¬ÖÖक्कि¸ ¯ÖÃÖ¸™ Æ‰ '"ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' कादंबरीतील दुय्यम व्यक्तिरेखा सुरुवातीला काही प्रसंगात दिसते. सुधाकर पसरटे उदेभानला ट्रॅक्टरच्या कर्जासाठी जामीनदार राहतो. परंतु बँकेचे हप्ते न ³Ö¸»µÖÖ´ÖÔ ÃÖ¬ÖÖकरला बँकेच्या जप्तीच्या नोटीशी येऊ लागतात. सुधाकर सामान्य शेतकरी असून शेतीमालाचे भाव स्थिर न राहल्यामुळे त्याचे आर्थिक नुकसान होते. बँकेचे लोक हप्त्यासाठी मागे लागताच तो यांना उदेभानच्या घरी घेऊन ÖŸÖÖ. ²Öकेची जप्ती टाळण्यासाठी तो उदेभानला चिकणीच्या मळ्यात साहेब लोकांना मटण आणि दारुची पार्टी द्यायला लावतो.
ÃÖ¬ÖÖकर पसरटे धूर्त स्वभावाचा असून बँकवाल्यांना पार्टी द्यायला सांगून तÖ Ã¾ÖŸÖ„Æ‰ ŸµÖÖ ¯ÖÖ™áŸÖ µÖŸÖÖ.

ÃÖ¬ÖÖकर पसरटे ही व्यक्तिरेखा समाजातील संधीसाधू लोकांचे प्रतिनिधित्व करते. स्वतःला मटन खायला मिळावे म्हणून तो उदेभानला बँकेच्या अधिका¬यांना पार्टी द्यायला भाग ¯ÖÖ>ŸÖÖ. †Ö¯Ö»ÖÖ स्वार्थी हेतू उदेभानला कळू नये म्हणून, "तुमच्या दुखातला तसाच सुखातलाबी जमानदार हाये जसं म्हन्तात मी." (ÖÅŠ-51) †ÃÖ ´Æणत आपली लाचारी व्यक्त करतो.

™Œ™¸"µÖÖ कर्जातून मुक्त होण्यासाठी केडीच्या पाया पडा असा सल्ला सुधाकर उदेभानला देतÖ. कर्जाच्या जामीनदारीतून मुक्त होण्यासाठी केडीच्या पायावर डोके ठेवायला तयार होतो. त्यातून त्याची स्वार्थी वृत्ती दिसून येते. ³ÖÖगाबाईच्या मुलाच्या ओळखीचा संदर्भ देऊन केडी साहेबाकडून थकीत कर्ज माफ करुन 'Öपµ֓ÖÖ >Ö¾Ö ŸÖÖ ¸"ÖŸÖÖ.

क्कि>ß ÃÖÖÆ²ÖÖ"Ö ¾µÖ×ŒŸÖ´ÖŸ¾Ö •ÖÖणून घेतल्यावर सुधाकर पसरटे प्रभावित होतो. उदेभानचे कर्ज माफ करण्यासाठी लोचटपणे केडीकडे दयायाचना करतो. स्वतःच्या फक्कीÖµÖ³ÖÃÖÖŠß »ÖÖ"ÖÖ¸ †ÃÖ»Ö»Öß. ÃÖ¬ÖßÃÖÖ¬Ö »ÖÖकांचे प्रतिनिधित्व सुधाकर पसरटेची व्यक्तिरेखा करते.

सदानंद देशमुखांनी प्रमुख स्त्री-पुरुषाच्या सोबत अनेक दुय्यम पात्राच्या योजनेने कथानकाचे आशयसूत्र अधिक जिवंतपणे रेखाटले आहे. वरील उल्लेखलेल्या ¯ÖÖ¡ÖÖ¬Ö¸ß•Ö लोपाबाई, बंड्या, गालफाडे मास्तर, प्रदीप लोखंडे इ. दुय्यम व्यक्तिरेखा कादंबरीत प्रसंगनिर्मिती करतात. चंगळवादी पिढीचे नेतृत्व करणारा बंड्या, अनैतिक संबंध ठेवणारी नßŸÖßÖ´Ö»µÖÖ"ÖÖ ·ÆÖÃÖ

–ÖÖ»Ö»ÖßÖ »ÖÖ¯ÖÖ²ÖÖ‡, ¸¿Öß΄Ö ^aÖगासाठी स्वतःहून मदत करणारे गालफाडे मास्तर हतबल शेतकऱ्यांना आणखीच त्रस्त करणारा गॅरेजवाला प्रदीप लोखंडे इ. व्यक्तिरेखा कथानक अधिक गतिमान करण्यास साहय्यक Š¸»µÖÖ †ÖÆŸÖ.

* ΄Ö£Ö¸Ö :-

'΄Ö£Ö¸Ö' ÆÐ µÖÖ कादंबरीतील दुय्यम व्यक्तिरेखा आहे. उदेभानच्या घरी व शेतात काम करणारी मथुरा स्वभावाने भोळी भाबडी, अंधश्रध्दाळू आहे. उदेभान घरी नसताना ती भावनाताईशी संवाद साधून तिच्या मनातील भावना समजावून घेते. ³Öावना आजारी पडल्यामुळे ती अतिशय ममतेने तिची काळजी घेते. उदेभान आणि भावनामधील अबोल्याच्या वेळी मथुरा भावनाशी संवाद साधते.

ˣ"Öकणीच्या मळ्यात उदेभानच्या अंगावरुन नाग गेल्याचे कळताच ती घाबरते. चिंत÷ÖŸÖ¸ होऊन त्याला भावनाशी अबोला धरल्याबद्दल बडबडते. मथुरा क#Â™Öô †ÖÆ. Ÿµ÷΄ôô '¸ÖŸÖßÖ»Ö सर्व कामे करुन शेतात काम करते. मथुरा अशिक्षित असल्याने गालफाडे मास्तरच्या नादी लागून शादेबाबाच्या सेवेसाठी भावना»ÖÖ ŸÖµÖÖ¸ करते. परंतु भावनाला आपली चूक कळल्यावर ΄Ö¡Ö Ã÷¾Ö ¤ÖÂÖ ³÷÷¾ानाताईला देताना म्हणते, "मी कशाचे ताकात शेंगुळं ढवळत बसू Ÿ÷÷‡, ŸÖ΄ÆÐ का बोळ्यानं दूध पीत होत्या? " (ÖÂŠ-405)

΄Ö£Ö¸Ö»ÖÖ †Ö¯Ö»ÖßÖ "Öक लक्षाŸÖ µोताच भावना व उदेभानमधील दुरावा संपवण्µ÷ÖÃÖÖŠß ŸÖßÖ पुढाकार घेते. भावनाला समजावून सांगते. आपल्या मालक व मालकीणीच्या सुखातच आपले सुख मानणारी मथुरा भोळी आहे. मथुरा उदेभान व भावनासोबत संपूण÷ क#Ö¤²Ö¸ßŸÖ सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत वावरताना दिसते.

* «Ö¸क#Ö†ÖŸµÖÖ :-

«Ö¸क#Ö†ÖŸµÖÖ ÆÐ '"ÖÖ¸ß΄Ö¸Ö' कादंबरीतील दुय्यम व्यक्तिरेखा असून काही प्रसंगापुरती मर्यादित कालखंडापुरती कादंबरीत तिचा उल्लेख आढळतो. द्वारकाआत्या भावनाच्या "Ö»ÖŸÖकाकाची बहीण, ˣŸÖ"ÖÖ ²ÖÖ»Öˣ¾Ö¾ÖÖÆ –ÖÖ»ÖÖ. ²Öालपणी नानेगावला असताना विधवा –ाल्यामुळे संसार करणाऱ्या जोडप्याबद्दल तिला असूया वाटते. त्यामुळे नवराबायकोत भांडण –ाले की तिला आनंद होतो.

«Ö¸क#Öआत्या अंधश्रध्दाळू आहे त्यामुळे भावनाताईंच्या भोळ्या, भित्रा स्वभावाला खतपाणी घालून ती तिला आणखीच अंधश्रध्दाळू बनविते. शादेबाबाच्या सांगण्यावरुन भावना व उदेभान यांची संसारबंदी सुरु असताना भावनाला सोबŸÖ ¾ÆÖ¾ßÖ ΄Æणून ती नानेगावहून द्वारकाआत्याला बोलावून घेते.

«Ö¸काआत्यांचा स्वभाव भांडखोर असल्याने घरातील मथुरा रतिरामबुवा, रोशनबाय µÖÖ“µÖÖ¿ÖßŸÖß ×तसरटपणे वागते. उदेभानबद्दल सतत गैरसमज करुन देत भावनाचे कान भरते. उदेभानच्या भूतकाळातील आठवणी काढत ती सतत त्याला टोमणे मारते.

«Ö¸काआत्यांचा स्वभाव देवभोळा असून व्रतवैकल्ये, पोथीपुराणे वाचण्यासाठी ती स्वतःबरोबर भावनाही बसवते. ती जुन्या पिढीची ¾Ö -ÖÖŸ´Öक असल्याने उदेभानने टी.व्ही वर केवळ भजनकीर्तने ऐकावीत असा आग्रह ती करते. बादशारावच्या मरणाबद्दल ती अतिशय तिरस्काराने बोलते, "आसंच होते, करणी तशी भरणी. "

«Ö¸काÖ†ÖŸµÖÖ“ा स्वभाव भांडखोर असल्याने ÖÖ-µÖÖ ÃÖÖ-µÖÖ गोष्टींवरुन ती मथुरा, रतिरामबुवा यांच्याशी भांडण उकरुन काढते. शेवटी जातानाही ती उदेभानला दोष देत म्हणते, "त्याले चालतात का आपल्या सारख्या मताऱ्या कुताऱ्या बाया, एखादी जानजवान नटरंगी †ÖÃŸÖß त आदरं ठेवून घेतली आस्ती त्या दूधपारख्यानं." (ÖÅš-398)

†¿ÖÖ ¯Öकारे द्वारकाआत्या ही व्यक्तिरेखा जुन्या पिढीतील अंधश्रध्दाळू, हेकेखोर, भांडखोर, परंपरावादी स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करताना दिसŸÖ.

µÖÖ×¿Ö¾ÖÖµÖ ²ÖÖ¤¿ÖÖ¸Ö¾Ö“µÖÖ ±Ö»Ö¿ÖŸÖßŸÖ काम करणारी पुंजाबाई बादशारावचे शेत बटाईने मिळाले नाही म्हणून सुगंधाबद्दल असूया असलेली पुंजाबाई प्रामाणिक नव्हती त्यामुळे प्रवीणाच्या प्रकरणात ती बादशारावचे सुगंधाविरुध्द कान भरते. ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö †Ãकाही लोक इतरांचे सुख बघू शकत नाही. अशा लोकांचे प्रतिनिधित्व पुंजाबाईची व्यक्तिरेखा करते.

उदेभान आणि प्रवीणाच्या प्रेमप्रकरणात त्यांना मदत करणाऱ्या कांचन व गुजी µÖÖ व्यक्तिरेखा कादंबरीत काही प्रसंग¯ÖÖ¯Ö¸Ÿµ´Öµ×¤ŸÖ †ÖÆŸÖ.

†¿ÖÖ ¯Öकारे प्रमुख व्यक्तिरेखा व दुय्यम व्यक्तिरेखांच्या योजनेमुळे 'चारीमेरा' कथानक आशयसूत्राशी जोडले गेले आहे. या व्यक्तिरेखांच्या साहय्याने सदानंद देशमुखांनी कादंबरीचे आ¿ÖµÖÃÖ¡Ö ¯Ö³ÖÖ¾Ö¯Ö“णे उलगडून दाखविले आहे.

3.4 “ÖÖ¸ß´Ö¸Ö'कथाÖ¤²Ö¸ßŸÖß»Ö ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»Öß :-

सदानंद देशमुख यांनी 'चारीमेरा'µÖÖ कादंबरीत प्रमाणभाषेबरोबर विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीभाषेचा वापर निवेदनासाठी केल्यामुळे कादंबरीती»Ö ¾ÖÖŸÖÖ¾Ö¸णनिर्मिती अधिक प्रभावी ठरली आहे. शेतीशिवाराविषयी, गावगाड्याविषयी अनेक अपरिचित †ÃÃÖ»Ö ¾Ö¤³Öáµ¿Ö²¤Ö“ÖÖ, वाक्प्रचारांचा व म्हणींचा वापर या कादंबरीत केल्यामुळे या ग्रामीण कादंबरीला प्रादेशिकता »ÖÖ³Ö»Öß †ÖÆ.

* ग्रामीण शब्द :-

सदानंद देशमुखांनी ग्रामीण परिसरातील बोलीभाषेचा वापर करताना पात्रांच्या तोंडी अनेक ग्रामीण शब्दांचा वापर करुन प्रसंगनिर्मिती केली आहे. त्यांच्या लेखनातून अनेक †¯Ö x¸ x“Ö¸Ö¿Ö ¿Ö²¤Ö“Ö ^¯Öयोजन कादंबरीत केलेले दिसते.

^¤Ö. “Ö>ÖôÖ¬Ö§ (Ö-5), ÖÖ3Ö¬Ö¸ 3Ö¾Ö¸§ (Ö-81), उप्परवाला (Ö-11), ´Ö¤Ö¸Ö¿µÖÖ¸ (Ö-20), “Ö¸, x“Ö¸ ¤¾™Ö, Æ²Ö»µÖÖ (Ö-194), •ÖôÖ¬Ö¿Ö (Ö-307), µÖÖ¤´ÖôÖ§ (Ö-29), ¤Ö¸¤ô‘ÖÖÃÖ (Ö-3), ¤¾¿Ö¾Ö¸Ö (Ö-273), Æ²Ö>Ö (Ö-17), †Ö¬Ö»Ö¯Ö™ (Ö-357), ¬Ö¤ÃŸÖÖ (Ö-60), आलपगाया (Ö-356) ¬Ö>½Ö (Ö-79), x¬Ö¸ÖÃÖ (Ö-376)

¾Ö¸§»Ö ग्रामीण शब्दांबरोबर ग्रामीण वाक्¯Ö“Ö¸ व म्हणींमुळे कादंबरीचा आशय अधिक Ã¯ÖÂ™ –Ö»ÖÖ †ÖÆ.

¬ÖÖ´Ö§ण वऱ्हाडी वाक्प्रचार :-

- निऱ्हा राजा बोले अन् दल हाले (पृ-2),
- अघोरी बसली जेवायले अन् हिमटी बसली वाढायले (पृ-2),
- बीमारी म्हशीले अन् इंजेक्शन पख§Ö»Ö§»Ö (Ö-5),
- ÃÖ¸¯Ö गेल्यावर फरकांडीवर, काड्या मारुन काय फायदा (पृ-5),
- निऱ्हा जगरं पेटलं अन् भिकÖ¸§ ^Š»Ö (Ö-39),
- ¬Ö¸´Ö करा अन् चावडी चढा (पृ-48),
- –Öडा न बुडका अन् बेडकी उडते तुडूक तुडूक (पृ-92),
- घरनिंगीचा सौदा अन् <¸–Ö¸Ö “Ö¤Ö (Ö-108),
- हूल हूल अन् उटाले –Ö»Ö (Ö-110),
- कळे ना वळे अन् शेंगूळ घेऊन पळे (पृ-118),
- ´ÖŠ ´ÖŠ गेले पुरानं अन् खेकड्याचं कुठी काल्ढं गऱ्हाणं (पृ-124),
- “Ö गल्याची माती अन् बांदराची लालुपती (पृ-125),
- ´ÖŠ¶Ö“Ö †Ö»ÖÖ गाडा अन् लाहाण्याचं –Ö¯Ö> ´Ö>Ö (Ö-130),
- ¯Ö¸का पाय अन् घराले अपाय (पृ-192),
- ´ÆÃÖ ¯Ö¬µÖÖ¯Ö †¬Ö ÃÖ¤Ö¤Ö ²ÖÆ¸ (Ö-67),

¬ÖÖ´Ö§ण वऱ्हाडी म्हणी :-

- ¸Ö¬Ö»Ö, कांडलं, शिजवून ठेवलं, गेलं इजत, आला मुसळ्या बसला गिळत (पृ-4),
- –ाटून –ाटून साजरं केलं, बेलणं फिरवलं वाया गेलं (पृ-4),
- “ÖôÖ †ÃÖ»ÖÖ ¤¾§ ²Ö¸Ö²Ö¸ œÖôÖ ÆÖŸÖ (Ö-5),
- Ü¯Ö>½¾Ö¸ ²ÖÃÖ»Ö ‡“Ö¾Ö»Ö कुठी खेटरानं मारता येते का?,

- ‘ïणं देणं धुपारा अन् खाजवत बसा ढोपारा (¯ï-40),
- ‘ï¸“ï –ालं थोडं अन् इवायानं धाडलं घोडं (पृ-43),
- आपलीच मोरी अन् अंघोळीची चोरी (पृ-52),
- ±ú़काचं खाय त्याचे अवक¾ï ™¾ïका नाय (पृ-52),
- <क¾ï“ï ‘ïरी बेणं अन् –ाक मारुन घेणं (पृ-68),
- ×Æ¾ï¸ï“ïß खïï™ß ×Ÿï“µïïÃाठी अन् खैराचा खुटा जात्यासाठी (पृ-69),
- क¾ïï²ï>¶ï²ïगर ऊरस नाही भानगडी बिगर पुरुस नाही (पृ-112),
- दीड दिसात अन् माक¾ï> ^ÃïïŸï (¯ï-192),
- œ¾ïôï¶ï¿ï•ïï¸ß ¯ï¾ïôï ²ïï-ï»ïï, गुण नाई पण वाण लागला (पृ-193),
- वानलं त वाजग़ïï¾ïी गेलं अन् पादलं ते सुनगावी गेलं (पृ-206),
- मन केलं मोठं अन् चोळी शिवली दोन बोटं (पृ-251),
- ×Æ>गीले दिली गाय अन् तीनदा दवून पा×Æµï (¯ï-363),
- कळे ना वळे अन् गावडी घेऊन पळे (पृ-364),

ग़ïï´ïßण शब्द, वाक्¯चार व म्हणींमुळे कादंबरीतील भाषा प्रभावी ठरली आहे. सदानंद देशमुखांनी निवेदनात प्रमाण भाषेबरोबर अनेक ठिकाणी काव्याचा कलात्मकरित्या वïï¯ï¸ करुन पात्राच्या मन:स्थितीचे वर्णन केले आहे.

^¤ï. Ÿïºú़ण मजूरांना मिळणारी मजुरी मटन, मच्छी रेवड्या, शेवचिवडा, स्नो-¯ïï¾ï>¸ ‡Ÿµïï¤à²ï¸ï²ï¸ ²ïï¯ïï“µïï ¤ï¹ú़Ÿïही खर्च होते तेव्हाच्या वातावरणाचे वर्णन करताना लेखक म्हणïŸïïŸï,

"Ãïï•ï¾ïô –ाली बाप्पा, सांजवेळ –ïï»ïß
–ï»ï–ïï»ï –ï»ï–ïï»ï ¤¿ïß ¤ï¹ú़ †ï»ïß" (¯ï-344)

उदा. उदेभानची डायरी वाचल्यावर भावनाताईला आपल्या नवऱ्याचा प्रेमळ स्वभाव कळतो. सगळ्यावर प्रेम करणारा आपला नवरा म्हणून तिचा ऊर दाटून येतो तेव्हा तिच्या मनातील भावना लेखकाने खालील ओळीतून व्यक्त केल्या आहेत.

"पावसावाचून रया नाही जमिनीले
भर्तारवाचून सुख नाही कामिनीले" (¯ï-384)

शेतीतील भुईचं सर्जनसत्व वाढवणाऱ्या सप्तदे¾ïŸïï ï»ï×ïÁïÂïŠŸ¾ïï“µïï ÃïˆïÂïïŸï ¤µµï´ï स्थानावर आल्या असल्या तरी अनेक वेगवेगळ्या रुपात त्यांचे अस्तित्व जाणवते. हे पटवून देण्यासाठी लेखकाने संस्कृतमधील सुभाषिताचे उदाहरण दिले आहे.

"†¾ïï“ßß Ãï3ï×ï 3ï¾ï Ãïßते वन¤ï´ïÆ Ÿ¾ïï
यथा नः सुभगाससि यथा नः सुफलाससि
इन्द्रः सीतां निगृहणातु ता पूषानु यच्छतु।

सानः पµÖÃ¾ÖŸÖß ¤ÆÖ´Ö¢Ö¸Ö´Ö¢Ö¸Ö ÃÖ´ÖÖ´Ö" (Ö-433)

सदानंद देशमुख यांनी या कादंबरीत पात्रांच्या मानसिक स्थितीचे वर्णन करताना निसर्गातील अनेक गोष्टींचा प्रतिकात्मक रुपाने प्रभावीपणे वापर केला आहे.

चारीमेराचा नायक उदेभानला वाचनाची आवड असल्यामुळे त्यांच्या वेगवेगळ्या प्रसंगातील मनोवस्थेचे वर्णन करताना साहित्यातील महानुभ¾ßµÖ गद्यात व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

^¤Ö. "ÃÖÃÖ¸ ´Æxणजे हा दीर्घ स्वप्नचीगा :

ÃÖÃÖ¸ ÃÖ"Ö ´Æणौनि घेओ नयेः

»Öx™का म्हणौनि सांडु नयेः

ÃÖÃÖ¸ ´Æxणजे हा दीर्घ स्वप्नधीगा" (Ö-439)

†Ö¯Ö»µÖ ÃÖ²Ö¢Ö †Ö»µÖ¾¸Æß †Ö¯Ö»µÖ Ç¤µÖŸÖß»Ö ¯¾ßणाला उदेभान विसरु शकत नÆß. तिचे विचार मनात सतत येतात तेव्हा उदेभानच्या मनाच्या विकल अवस्थेचे वर्णन सदानंद देशमुखांनी महानुभावीय गद्यातून केले आहे.

†Ö¯Ö»µÖ ÃÖक्ष्म निरीक्षणातून अनेक ग्रामीण ¾Ö>.मयीन बारकावे टिपताना, भाषे"Ö कलात्मकतेने वापर करताना सदानंद देशमुखांनी लोकगीताचा वापर केला आहे.

^¤Ö. "¯Öx»µÖ x¤¾ß¿ß ¿Ö•ßß ¯ÖÃŸÖ वµÖµÖ –ाले ग ऽऽ

¿Ö•ßß ¯ÖÃŸÖ वµÖµÖ –ाले गं?

गोऱ्या माल्हनीचे राधिकेला न्हाण आले गं ऽf

ग¸Ö·µÖ ´Ölल्हनीचे न्हाण Ö †ाले ग ऽऽ" (Ö-335)

नÖग¯Ö"Ö´ßß"µÖ –ÖŒµÖ¾¸ –ुलताना प्रवीणा व तिच्या मैत्रिणींच्या मनातील आनंद व्यक्त करताना सदानंद देशमुखांनी वरील लोकगीताचा संदर्भ दिला आहे. ¾Ö>.मयीन भाषेचा वापर वµÖŸÖना काही ठिकाणी सदानंद देशमुखांच्या मनातील कवी जागा –ाल्याने स्वरचित काव्याचा वापर करुन प्रसंगनिर्मिती केली आहे.

^¤Ö. "सर्जनशील फक्त भुई आणि बाईच नसते

†Ö³ÖÖôÃÖ¬¤Ö †ÃÖŸÖ.

Æ ¯ÖÖŸÖ¤Ö´Ö"Ö "Ö¦³Ö¸ ¸Ö¡Ö´Ölळ पाहून वµÖôŸÖ" (Ö-392)

उदेभान व प्रवीणाच्या गाठीभेटीतील आठवणी सांगताना सदानंद देशमुख वरील काव्याचा कलात्मकरित्या वापर करतात. अशा प्रकारे या कादंबरीची सदानंद देशमुखांनी ¯Ö¡Ö"µÖ ŸÖßडी अनेक ग्रामीण शब्द, म्हणी, काव्य, लोकगीते यांचा वापर करुन ग्रामीण मनाचा आविष्कार प्रकट केला आहे. नवीन बदलत्या ग्रामीण जीवनासाठी नवीन शब्दप्रयोग त्यांच्या लेखनातून प्रकट –Ö»Ö †ÖÆŸÖ.

२ö) "“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö"ŸÖß»ö ÃÖ¾ÖÖ¤¿Ö»ÖßÞ :-

"“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' ´Ö–Öß»ö ¯ÖÖ¡ÖÖ“µÖÖ ŸÖÖ>ß †Ã»ö»ö ÃÖ¾ÖÖ¤ †£Ö¯Öर्ण असून वऱ्हाडी भाषेचा वापर केल्याने ते अधिक जिवंत वाटतात. या कादंबरीत अतिशय सोप्या भाषेतील संवाद लेखकाने कौशल्याने योजले असून ते ÖÖ¡ÖÖ“µÖÖ भावभावना प्रकट करताना उत्तम प्रसंगनिर्मिती ही करतात. ÃÖ´ÖÃµÖÖग्रस्त शेतकरी पाणीटंचाईच्या लोडशेडिंगच्या थकित कर्जाच्या चिंतेने हतबल –ÖÖ»Ö»ÖÖ आहे. म्हणून शोधनिबंधासाठी माहिती मिळविण्यासाठी –ÖÖ»Ö»µÖÖ मुलांना उत्तर देताना उदेभान ´Æ¤ÖŸÖÖ,

"ŸÖ´Ö“µÖÖ ÃÖगळ्या प्रश्नांची उत्तरं मला देता येतील पण सध्याच्या हालतीत खरोखर मी जरा वेगळ्या म्हणज काचणाऱ्या प्रश्नांनी त्रस्त आहे." (Ö-15)

वरील संवादातून सुशिक्षित असलेल्या उदेभानला इच्छा असूनही त्रस्त –ÖÖ»µÖÖ´ÖÔ शोधनिबंधासाठी माहिती देता येत नाही. आपल्या बायकोने जुन्या परंपरा सोडून आपल्यासाठी शेतात दुपारचे जेवण येऊन यावे अशी इच्छा बाळगणारा उदेभान नवीन बदलाला सामोरे जाऊन† †Ö¯Ö»µÖÖ ¿ÖŸÖÖŸÖ ´Ö•Ö¸ ´Æणून काम करायला तयार होतो व बायकोची समजूत घालताना म्हणतो,

"ही पत अन् प्रतिष्ठा सांभाळून त मराय लागला शेतकरी फाशी घेऊन. †Ö¾Ö ²ÖÖ‡ †ÖŸÖÖ ‘ÖÖ¿ÖÖ ¯Ö¤–Öती अन् ठसणीच दिवस ग»Ö. " (Ö-84)

वरील संवादातून उदेभानचे सुधारणावादी विचार दिसून येतात.

जुन्या ग्रामीण क#Â0ßसंस्कृतीतील बदल लेखकाने पात्रांच्या संवादातून व्यक्त केले आहेत. ²Öलुतेदार, फिरस्ते, उतरकरी यांचे महत्व आता कमी होऊन ŸÖ ग्रामसंस्कृतीतून हद्दपार –ÖÖ»Ö आहेत. बलुतेदारीचे दिवस जाऊन आता लोक दुकानदाराकडे जातात. बलुतेदारीच्या दिवसात प्रदीप लोखंडेचा बाप जे धान्य गोळा करुन आणत असे ते मातेरं साफ करताना त्याची †Ö‡ ¾ÖŸÖÖगून जाई म्हणून त्याला कास्तकार लोकांची चीड येते म्हणून ते दुःख व्यक्त करताना तो म्हणतो, "´ÖÖÆ-त लय हाल निंघत. तनाचे अन् मनाचे म्हणूनच म्या त्यो धंदा सोडून दिला अन् हे गॅरेज टाकले" (Ö-123)

¾ारील संवादातून बलुतेदारांचे दुःख लेखकाने मांडले आहे.

¿ÖŸÖकऱ्यांनी प्रतिष्ठेसाठी आत्महत्या न क#¸ŸÖÖ सहकुटुंब कष्ट करुन जगावं हे केडी साहेबांनी आपल्या संवादातून अतिशय समर्पक उदाहरणे देऊन समजावून सांगिŸÖ»µÖÖ´ÖÔ उदेभानन्Ö ™Œ™¸ x¾Öकण्याचा निर्णय घेतला.

"पोहता येत नसेल तर विहिरीत उडी मारुन वाचवा-¾ÖÖ“Ö¾ÖÖ ²ÖÖ²Ö»ÖŸÖ †Ö²Ö गमावल्यापेक्षा बाटलीने पाणी काढून काठावर बसून आंघोळ केलेली कधीही चांगली. " (Ö-165)

¿ÖŸÖकऱ्यांने प्रतिष्ŠÃÖÖŠß †ÖŸ´ÖÆŸµÖÖ करु नये ही बाब वरील संवादातून लेखकाने दाखवून दिली †ÖÆ.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही ग्रामीण भागात अजूनही वाहतूकीच्या सोयी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. दहा प्रवासी क्षमता असलेल्या जीपमध्ये ŸÖßÃÖ 2Ö¢ÖßÃÖ ¯Ö¾ÖÖÃÖß »Ö™कून प्रवास करताना स्वतःचा जीव धोक्यात घालतात. सरकारच्या या निष्काळजी धोरणाकडे लेखकाने पुढील संवादातून लक्ष वेधले आहे.

"Ÿµ֐֐»Ö •֐֐गाच कुठी हाये बसायचले, मले त वळखू बी येऊन नाई राहयला पुढच्या सात •Öणांत डायव्हर कोन्ता, अन् परवासी कोन्ते? "

"†ÖŸÖÖ ¯Ö¸¾ÖÖÃÖß Æ֐‰ú ¿Öकतो आपून, कोणी दम कोंडून कोणी छातीत चमक निंगून, एकदम वरचं तिकीट-¯Ö¸-¾ÖÖÃÖß. "

"†ÖÃÖ कसं सरकार हाये कान्नू माय, परवासाची सोय बी नाई क¾¸Ÿ֐." (Ö-273)

ÃÖ¸कारने ग्रामीण भागात किमान प्रवासासाठी वाहतुकीच्या सोयी पुरव्यात अशी अपेक्षा ग्रामीण भागातील लोकांची आहे हे वरील संवादातून व्यÖŒŸÖ ÆÖŸÖ. "֐֐¸ß´Ö¸Ö मधील ग्रामीण लोकांच्या֐֐ संवादातून त्यांच्या दैनंदिन समस्यांचे चित्रण आढळून येते. लोडशेडिंगने त्रस्त शेतकऱ्यांना रात्रीच्या वेळी शेतात मोटारपंप चालू करायला जावे लागते त्याबाबत मोर्चा क¾Öœ»֐֐ •֐֐ŸÖ֐ त्यावेळी लोडशेडिंगविरुध्दच्या म֐"֐֐ŸÖ ¯Öक्षाचे सरकार असलेली नेतेमंडळी सामील होतात ते त्याच्या कारखान्यांसाठी त्याबाबत बोलताना गावकरी म्हणतात,

"Ÿ֐¸ß 2Öß ¯Öक्षाचं शेतकऱ्याच्या बाबतचं हे लोडशेडिंगचे धोरण मान्य नाई त्याहयले."

"†Ö¸ ŸÖ ŸÖ Æ֐µ֐"Ö ¯Öण त्याहयाले बी लय लाईनचं काम आस्ते नं भौ! फुल्ल व्होल्टेजची लाईन पाहयजे त्याहच्या सूतगिरणीचे अन् साखर कारखान्याचे. " (Ö-353)

वरील संवादातून कारखानदार व नेतेमंडळी शेतकऱ्याच्या समस्यांसाठी एकत्र न µ֐ŸÖ֐ Ã¾Ö֐ŸÖ„"µ֐֐ Ã¾Ö֐£֐֐ÃÖ֐ŠÖß ´֐֐"֐֐ŸÖ ÃÖÆ³֐֐ग֐ß –ाले. समाजातील नेतेमंडळी स्वार्थी असून त्यांना शेतकऱ्यांच्या समस्यांची पर्वा नाही हे सत्य सांगण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

ÃÖ¬֐֐×¸ŸÖ ¿֐ŸÖß´Ö¬µÖ ¸¿֐ß´Ö ^aÖग करण्याÖÃ֐֐ŠÖß कमी पाण्यावर तग धारणाऱ्या तुतीच्या –ाडांची लागवड कशी फायदेशीर ठरते हे उदेभान व भावनाच्या संवादातून लेखकाने सांगितले †ÖÆ.

"¯Öण हे कोष Ÿ֐µ֐֐¸ –ाल्यावर रेशीम उद्योग केंद्रात नेऊन हीटरमध्ये काहून टाकत֐֐ŸÖ? Æß™¸´Ö¬µÖ ™Öकणं म्हणजे कढईत दाणे टाकून लाह्या भाजण्यासारखंच नाही का? "

"Ÿµ֐֐ ¯Ö×क्रयेला भाजतात असं नको म्हणू, ताव देतात आसं म्हण. "

"2Ö¸ ŸÖ֐¾Ö ¤ŸÖ֐ŸÖ! ¯Öण काहून"

वरील संवादातून भावनाच्या शंकांचे निरसन करताना सदानंद देशमुख֐ ¸¿֐ß´Ö उद्योगाबाबतची संपूर्ण माहिती दिली आहे.

†¿֐֐ Ã֐¾֐֐¤Ö´ÖÔ ¯ÖÃÖगनिर्मिती प्रभावीपणे करण्यात लेखकाला यश आले †ÖÆ. कादंबरीच्या आशयविश्वाच्या गरजेनुसार संवादरचना सदानंद देशमुखांनी य֐֐ क¾Ö¤2Ö¸ßŸÖ µ֐֐•Ö»Öß

आहे. आपल्या वेगळ्या भाषाशैलीने ग्रामीण शब्दांची रेलचेल असणारे प्रभावीपणे वापरल्यामुळे "“ö¸ß´ö¸ö' ¤•ö¤ö¸ Š¸»öß †öÆ.

क) निवेदन शैली :-

"“ö¸ß´ö¸ö'µöö कादंबरीतील घटनाप्रसंगाची मांडणी करण्यासाठी सदानंद देशमुख यांनी प्रथमपुरुषी एकवचनी निवेदनतंत्राचा वापर केला आहे. कादंबरीतील घटनाप्रसंग निसर्ग वर्णन, मानसिक xÃ£öŸöß यासाठी योजलेले शब्द वाक्प्रचार म्हणी इत्यादी घटकांनी तयार केलेल्या कादंबरीच्यö ³ööÂöÃööŠß ¾ö·Æö>ß ²öö»öß“öö, ¯ö´öणभाषेचा तसेच महानुभावीय गद्याचा, कवितांचा, लोकगीताचा वापर केला आहे. या कादंबरीत प्रथमपुरुषी एकवचनी निवेदनाबरोबर काही ठिकाणी सदानंद देशमुख आत्मनिवेदन करताना दिसतात. उदेभानच्या बाह्य जीवनातील संघर्ष व मानसिक स्थितीचे वर्णन करताना निवेदक कथानकाशी एकरुप होऊन स्वानुभवाने vööÃŸö¾öŸöö रेखाटतो. प्रमाणभाषा व ग्रामीण भाषेच्या कादंबरीतील निवेदनामुळे ग्रामीण ¤ö×¸Ãö¸öŸößö» »ööकजीवन प्रत्यक्षात डोळ्यासमोर उभे राहते. चारीमेरा कादंबरीची मांडणी सदानंद देशमुखांनी वेगळ्या ¯ö¤-öतीने केली आहे. कथानकाची रचना करताना मध्य, सुरुवात शेवट अशी असून कादंबरीतील ४१ ते ४७ प्रकरणात डायरीतील निवेदनातून उदेभानच्या पूर्वायुष्यातील जीवन x“ö¡ößŸö केले आहे तसेच सद्यस्थितीतील शेतकऱ्यांच्या समस्या विविध प्रसंगातून, बोलीभाषेच्या व प्रमाणभाषेच्या मिश्र निवेदनातून सांगितल्यामुळे कादं²ö¸ß ¾ööÃŸö¾ö¤¿öá ¾ö ¾öö“öकांना विचारप्रवृत्त करणारी आहे.

उदेभान सुशिक्षित शेतकरी असून पारंपरिक शेती करताना अनेक समस्यांनाß ¡öÃŸö †öÆ. पाणीटंचाईवर मात करण्यासाठी बोअरवेल खोदतानाही त्यात त्याला अपयश येते. ट्रॅक्टर घेऊन •öö>-ö¤ö करुन आर्थिक बाजू सांभाळावी तर ठेकेदार व ड्रायव्हर मिळून त्याला फसवतात व ट्रॅक्टरची दुर्दशा करतात. त्यात बँकेचे अधिकारी ट्रॅक्टरच्या हप्त्यासाठी उदेभानला त्रस्त करतात. त्यात राजस्थानच्या तांड्यावाल्यांनी सोडलल्µöö ^™ö¯ööµößŸµöö»öö •ö»ö´ö-µö •öö¾ö »öö¬öŸö. µöö Ãö¾ö समस्यांनी त्रस्त उदेभानची मनःस्थिती निवदेक अतिशय प्रभावीपणे वर्णन करताना म्हणतो, "हाराकीचे आणि खöö‰ú•öö 'öö> ¿öŸö-शिवारांत, गावा-खेड¶öŸö ^¬öôŸö †ö»ö †ö×ण काय –öö»ö? उत्पन्न वाढल्यासारखं वरकरणी दिसलं, पण उत्पादन खर्चही महामूर वाढला. महत्वाचं म्हणजे सुख-शांती nÂ™ –ाली. कशी? तर हाराकीपूर्वीचा शेतकरी सकाळी नऊ दहाच्या सुमाराला आपला बैलदाणा, †öŸö-फाटे शेतात घेऊन जायचा. तो आता बँकेत कर्जासाठी हेलपाटे घालू लागला. कर्जासाठी लागणारी फाईल तयार करण्यासाठी वेगवेगळी कागदपत्रं कोर्टाचे स्टॅम्प, विविध बँका, पतसंस्था, सोसाट्या यांचे निलचे दाखöö»ö •ö´öö करण्यासाठी तालुक्याला चकरा मारु लागला. पैशाची कर्जाची जुळवाजुळव –ाल्यावर मग रासायनिक खतं, कीटकनाशकं,

बियाणं इ. साठी चकरांवर चकरा व्यापाऱ्यांची साठेबाजी, भेसळबाजी, बनवाबनवी यांना बळी ¯Ö> »ÖÖ¬Ö»ÖÖ." (ÔÅŠ-104)

वरील निवेदनातून निवेदकाने जागतिकीकरणाचा ग्रामीण क¢ÂÖß¾µÖ¾ÖÃ£Ö¾Ö¸ –ÖÖ»Ö»µÖÖ परिणामाची वास्तवता दर्श¤¾Ö»Öß †ÖÆ.

¬ÖÖ¾ÖÖŸÖ ŸÖ¡Ö–ान आले त्यामुळे नवीन पिढीसमोर इंटरनेटचे महाजाल उघडे –ÖÖ»Ö ¯Öי֐ तरुण पिढी मात्र यामुळे संस्कारहीन, चंगळवादी –ाली. मोबाईलमध्ये अश्लील व्हिडीओ बघणारी नवीन पिढी नको त्या गोष्टी पाहण्यात दंग –ाली. बंड्याकडील अशीच व्हिडीओ पाहिल्यावर रतिरामबुवा आश्चर्यचकित होतो तेव्हा Ö ²Ö>¶Ö ´ÆאŸÖÖ,

"†Ö•Öकाल सम्दया पोरायच्या मेमरी कार्डात हेच टाकेल आस्ते

²Ö¾ÖÖ•Öß! काय करता मंग? इलाजच नाई काई" (ÔÅŠ-111)

वरील निवेदनातून तरुण बेरोजगार पिढीचे होणार अधःपतन निवेदकाने ×“Ö¡ÖßŸÖ केले †ÖÆ.

•ÖÖगतिकीकरणामुळे गावात अनेक सोयी सुविधा आल्या त्यामुळे बलुतेदार बेरोजगार –ाले. कास्तकऱ्यांनी बलुतेदाराचे हाल केले. त्यांना मातेरं देत त्यामुळे नवीन पिढीने मात्र पिढीजात व्यवसाय सोडून नवीन उद्योग स¹½ केले. प्रदीप लोखंडे बरेच दिवस ट्रॅक्टर दुरुस्त् न करता तशाच पडू देतो त्यामुळे चिंतातुर उदेभानची मनःस्थिती रेखाटताना निवेदक म्हणतो, 'साले हे भय भोगवटे, शेती करणाराला, त्याच्या बायकोला असेच पागल क¢¹½ ¯ÖÖÆŸÖÖµÖŸÖ.' (ÔÅŠ-140) ¿ÖŸÖकऱ्यांना आता छोट्या छोट्या समस्या त्रस्त करतात हे निवेदकाने संवादात्मक चर्चेतून मांड»Ö †ÖÆ.

¿ÖŸÖकऱ्यांनी शेतीव्यवसायातील समस्यांनी त्रस्त न होता शेतीचा अन्य मार्गाने उपयोग केला Ÿ֐ Ÿ֐ÖÖ µÖ¿ÖÃ¾ÖßÆ‰¿ ¿Öकतो हे केडीच्या भाषणातून सांगताना निवेदक म्हणतो,

"´Æणून शेतकऱ्यानं जमिनीले शिव्या देत भायभित होऊन मरु नाही. थोडी तग धरावं, शेती तशीच ठेवून पत-प्रतिष्ठा बाजूला ठेवून दुसरं काही करावं! •Öात्यागोत्यातील हसतील, सोयऱ्या धायऱ्यात पत जाईल म्हणून हा मरते. बाकी काही नाही नाही तर रस्त्यावरचे उतरकरी पहा. भूमिहीन मजूर पाहा देतात जीव? म्हणून पहिल्यादा प्रतिष्ठेची –ूल उतरवून जागतिकऽकरणाला सामोरं जावं." (ÔÅŠ-162)

•ÖÖगतिकीकरणाच्या दुष्परिणामांना घाबरुन शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करु नयŸÖ †ÃÖÖ सकारात्मक विचार वरील निवेदनातून लेखकाने वाचकांसमोर ठेवून सत्यपरिस्थितीची जाणीव करुन दिली †ÖÆ.

¿ÖŸÖßŸÖ µÖÖ×¡Öकीकरण आले. त्यामुळे क¢ÂÖßसंस्कृतीतील जुन्या चालीरीती, तिफणकऱ्याची पूजा, गोडाचा नैवैद्य, पेरकरी रासण्यामोड्या, इ.ची विधिवत प्रसन्न चेहऱ्याने केलेली पूजा

वाचÖ»Ö²ÖÖÊ –ÖÖ»ÖßÖ. µÖÖ×¾ÖÂÖµÖß ´ÖÆÖ¸Ö ¯Ö¸णीयंत्राचा ड्रायव्हर, उदेभान इ. पात्रांच्या संवादातून निवेदकाने वास्तव परिस्थितीचे भान वाचकांना करुनÖ ×¤»Ö †ÖÆ.

^¤Ö. "†ÖŸÖÖ µÖÖ »ÖÖखंडाची काय पूजा करता वहयनी? त्याले
का तोंड हाये का काय? निवद कशानं खाईल ŸÖ. " (ÖÁš-98)

•ÖÖगतिकीकरणाने जग जवळ आले. गावात टी.व्ही. आला. प्रसारमाध्यमाच्या विळख्यात ग्रामीण तरुण पिढी अडकली. टी.व्ही वरील कार्यक्रमातील विकृतपणा, हाणामारी पाहून निवेदक म्हणतो,

"ÃÖगळी दुनियाच साली सौं¤µÖ¿ÖÖ»ÖßŸÖा जाऊन अशी विकृत कुरुप विचित्र –ाली का? ' ' (¯ÖÁš-224)

¿ÖŸÖकरी अनेक समस्यांनी ग्रासलेला असल्यामुळे तो पटकन स्वतःला हतबल करतो. त्यांच्या आयुष्यात अंधश्रध्देला अढळ स्थान असते. त्याची हतबलता आणि अंधश्र¬¤ÖÖô¯Ö¬ÖÖ याचा फायदा समाजातील ढोंगी बुवा घेतात. या कादंबरीतील नायिका आपल्या घरÖ“µÖÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ निवारणासाठी शादेबाबतची सेवा करु लागते. तिच्या या वृत्तीबाबत उदेभानचे आत्मचिंतन सदानंद देशमुखांनी अतिशयÖ ¯Ö³ÖÖ¾ÖßÖ¯Öणे रेखाटले आहे.

^¤Ö."¤गडाच्या शिल्पापासून हाडामासाच्या ´ÖÖ¤ß ¤ÆÖ»Ö ¬ÖÖवÖ ¬ÖÖÆß ¯Ö¬Ö Æ »Ö“ÖÖ™ ÃÖÖ›, अशा घातक हाडामासाच्या जित्या देवावर आपला अजिबात विश्वास नाही. त्याच्यापेक्षÖÖ तुकारामाचे †³Ö¬Ö ¾ÖÖ“ÖÖ. µÖ–Ö-¯Ö•ÖÖ ŸÖ¯Ö-जप, सोवळ आवळे, जातिभेद अनुष्ठान †ÃÖ कर्मकांड ¤¾ÖßÃÖ“ÖÖ¸, ³ÖŸÖ²ÖÖ¬ÖÖ, "ामत्कार, नवस भविष्य †Ö¿ÖßÖ¾ÖÖ¤ ¯ÖÖ¯Ö-¯Ö्य खरं हाय? " (ÖÁš-239)

वरील निवेदनातून सदानंद देशमुखांनी शेतकऱ्यांनी अशा भोंदू लोकांच्या नादी लागून स्वतःला लुबाडून घेऊ नये श्रध्दा ठेवावी परंतु अंधश्रध्दा नको असा सुधारणावादी विचार ´ÖÖ›ŸÖÖना संताचे अधिष्ठान व्यक्त केले आहे.

सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत उदेभानच्या उदाÃÖ मन:स्थितीतील भावनÖ ŸµÖÖ“µÖÖ डायरीतून मांडल्या आहेत. प्रकरण ४१ ते ४७ पर्यंतच्या निवेदनातून लेखकाने उदेभानचे पूर्वायुष्य त्यांच्या प्रेमविरहाची व्यथा, प्रेमाचे सुखद क्षण, आईविषयी, वडीलांविषयीच्या भावना व्यक्त केल्या आहेत. हे निवेदन आत्मकथनात्मक असून मनाच्या विविध स्तरातील ³ÖÖ¾ÖÖÆ¤ÖôÖ¶Ö“Ö †¾ÖÃ£ÖÖŸÖ¸ ×“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

µÖÖ कादंबरीच्या निवेदनात अनेक ठिकाणी उदेभानच्या मनातील भावना, दु:ख व्यक्त करताना स्वप्नरंजनात्मक निवेदनतंत्राचा वÖÖ¯Ö¸ करुन निवेदकाने कादंबरीचे वेगळेपण जपले †ÖÆ.

सदानंद देशमुखÖ स्वतः शेतकरी असल्याने निवेदनात ग्रामीण शब्द, म्हणी, ¾ÖÖवाक्चारांबरोबर आशयसूत्राशी नाते सांगणाऱ्या उपमा, उत्पेक्षा, प्रतिमा अलंकाराच्या ´ÖÖ¬µामातून प्रसंगनिर्मिती केली आहे. अनेक ठिकाणी काव्याचा, महानुभवीय पद्याचा, अभंगाचा,

पोथीतील कवनाचा वापर करुन कथानकातील प्रसंगात अधिक जिवंतपणा आणला आहे. तसेच पात्रांच्या संवादात प्रादेशिक बोली"ÖÖ ¾ÖÖ¯Ö, केल्याने कादंबरीत प्रादेशिकता आली आहे.

सदांनद देशमुख यांनी यांची भाषाशैली आत्मप्रकटीकरण करणारी, स्वानुभवातून व्यक्त करणारी-सामाजिक बांधिलकीच्या नात्याने समाजवास्तवाचे भान करुन देणारी आहे. ²Ö¤»ÖŸµÖÖ ग्रामीण क#ÂÖßसंस्कृतीत हतबल –ालेल्या शेतकऱ्यांना सदानंद देशमुख यांनी सकारात्मक दृष्टिकोन या कादंबरीच्या माध्यमातून दिला आहे.

* निष्कर्ष *

प्रस्तुत प्रकरणात सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरी वाड्.मयाचा अभ्यास केला असŸÖÖ पुढील निष्कर्ष दिसून आले.

1) सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्या शेतकऱ्यांच्या जीवनातील समस्यांनी व जीवनसंघर्षांनी ग्रासलेल्या शेतकरी वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतात.
2) सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्यातून भारतीय समाजव्यवस्था, राजकीयशक्तीची उपेक्षा, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, अंधश्रध्दा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, नवीन पिढीची चंगळवादी वृत्ती, पाणीटंचाई सावकारी पाश, इत्यादी समस्यांचा वेध घेतला आहे.
3) जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण मूलµÖ¾µÖ¾ÖÃ£ÖŸÖ –ालेल्या बदलाचे, नैतिकतेच्या ऱ्हासाचे वर्णन सदानंद देशमुखांच्या कादंबऱ्यातून आले आहे.
4) सदानंद देशमुख यांनी आपल्या कादंबऱ्यामधून ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्या"µÖÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ"Ö ^¯ÖÖµÖ †ÖŸ´Öचिंतनातून योजले असून त्यासंबंधी येणाऱ्या अडचणींचा कारणमीमांसा करुन उत्तम कथानकाची निर्मिती केली आहे. या कादंबऱ्यातील व्यक्तिरेखांची, प्रसंग व घटनांची कथानकातील गुंफण कौशल्याने केल्यामुळे कथानकात नीटनेटकेपणा व अनेक सूक्ष्म बारकावे आढळतात.
5) सामाजिक जीवनाच्या प्रेरणेतून व स्वानुभावातून अनेक प्रभावी व्यक्तिरेखांची निर्मिती सदानंद देशमुखांनी आपल्या कादंबऱ्यातून केली आहे.
6) x³ÖßÖx भन्न स्वभावृत्तीची अनेक पात्रे लेखकाने कादंबरीत x"Ö¡ÖßŸÖ केली असून त्यांच्या मनातील संघर्षाचे वर्णन, त्या लेखकाने साकारलेली प्राथमिक दुय्यम पात्रे वÖचकाला विचारप्रवृत्त करुन कथानकाची उंची वाढवितात.
7) सदानंद देशमुखांनी तहान, बारोमास व चारीमेरा या कादंबऱ्यातून व्यापक पातळीवरचा स्वानुभव व आत्मचिंतनातून सामाजिकता साकारली आहे. त्यांनी प्रस्तुत कादंबऱ्यात शेतकऱ्यांच्या जीवनातील समस्यांचा वेध घेताना व्यक्तिच्या भावनाही स्थान दिले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्या शेतकऱ्याच्या जीवनातील व ग्रामीण समुदायाचे अनेक प्रश्न वास्तव

स्वरुपात मांडतात. तसेच जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामात आजची ग्रामीण भागातील परिस्थिती, भ्रष्ट अधिकाऱ्यांमुळे होणारी वाताहत याचे वर्णन त्यांच्या कादंबरी ¾ÖÖ>¡.´Ö¡ÖÖŸÖ †Öœ¤ÖiŸÖ.

8) सदानंद देशमुखांनी आपल्या कादंबऱ्यातून योजलेली निवेदनाची भाषा संमिश्र व चैतन्यपूर्ण आहे. शेतकऱ्यांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग विस्ताराने समजावून सांगताना त्यांनी प्रादेशिक वऱ्हाडी भाषेचा उपयोग केला आहे. त्यामुळे ग्रामीण वऱ्हाडी भाषा, प्रमणभाषा यांच्या संमिश्र निवेदनाचा अनुभव वाचकांना येतो. त्यांच्या कादंबऱ्यातील भाषाशैली विविध ग्रामीण शब्दांनी युक्त, वऱ्हाडी भाषेतील म्हणी व वाक्प्रचारांमुळे प्रभावी ठरली आहे. ही भाषाशैली सर्व स्तरावरील वाचकांची अभिरुची पूर्ण करते. तसेच हिंदी भाषेचा कादंबरीŸÖ काही ठिकाणी वापर केल्यामुळे ग्रामीण भाषा ÃÖ•Ö03¾Ö –ाली आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यातील संवाद अर्थपूर्ण असून त्यातून लेखकाने पात्रांच्या भावभावनेचा तसेच आत्मप्रकटीकरणाचा साक्षात्कार घडविला आहे. तसेच संवादाची भाषा प्रसंगानुरुप असून त्यातून पात्रांची मानसिक, भावनिक, भौतिक स्थिती ते प्रकट करतात.

9) भारतीय शेतकऱ्यांचा संघर्ष केवळ निसर्गाशी (पाऊस) नसून समाजव्यवöÃ£ÖÖ, शिक्षणव्यवस्था, शिक्षणसंस्था, भांडवलदारी बाजारपेठा व सरकारी व्यवस्थेतील बड्या नेत्यांपासून ते ग्रामसेवकांपर्यंत चाललेला असतो हे सत्य सदानंद देशमुखांनी आपल्या कादंबऱ्यातून मांडले आहे. तसेच जागतिकीकरण, व्यापारी धोरणातील भ्रष्टाचार व शोषण यांचे सत्यपरिस्थितीतील वर्णन करुन शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा ज्वलंत प्रश्न सदानंद देशमुखांनी आपल्या कादंबऱ्यातून मांडला आहे. तसेच या प्रश्नांकडे लक्ष वेधून या समस्येची कारणे, केबल संस्कृती, शेतकरी संघटना इ. बाबत वाचकांना विचारप्रवृत्त केले आहे.

10) सदानंद देशमुखांच्या मनावर संतसाहित्य आणि महानुभावीय ¯ÖÆÖÖ“µÖÖ ÃÖÖ×ÆËŸµÖÖ“ÖÖ ±úÖ¸¡ मोठा प्रभाव पडलेला आहे. त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये अनेक ठिकाणी महानुभावीय काळातील लीळाचरित्रातील भाषेचा वापर केला आहे. उदा. "´ÖÆÖŸ´ÖÆÖ, म्हणौनि जे जे हवे ते ते तुम्हासि मिळे... मिळो. " (²ÖÖ¸ß´ÖÖÃÖ ¯Ö.-104)

11) सदानंद देशमुखांनी आपल्या कादंबऱ्यामध्ये प्रभावी निवेदनातून आपली वेगळी भाषाशैली व्यक्त करताना काव्याचा कलात्मकेतेने वापर केला आहे. तसेच लोकसाहित्याचा समावेश संवादातून करुन वेगळ्या संवादशैलीचा परिचय करुन दिला †ÖÆ.

^¤Ö. "अलकाच्या विरहाने व्याकूळ –ालेला एकनाथ म्हणतो,

ŸÖ–या मेंदीभरल्या सुकुमार हाताने,

लिहून ठेवलेल्या कवितेच्या ओळी,
मी टिपून घेतो तहानल्या ओठांनी" (²ö,ö´ööÃö ¯ö-19)
उदा. ममता वारेचे आपल्याबद्दलचे आकर्षण संपले याचे कारण शोधताना एकनाथ“µöö मनात विचार येतात,
"कोणाले देती हात
कोणाच्या देती पाय
³ö»»öÆß ´öÆö¤¾ö ss ³ö»»öÆß ¯öö¸²ÿöß ss
गोठीले आर्य किती ss शब्दाले शब्द येती ss" (²ö,ö´ööÃö ¯ö.265)

अशाप्रकारचे लोकसाहित्य बारोमास मध्ये आल्याने कादंबरीतील जीवनचित्रण Ãö´ö¬¤ –öö»ö †öÆ.

12) सदानंद देशमुख यांच्या कादंब¯यातील भाषाशैलीचा समö•ö³ööÂöö ¾ö–ानिक दृष्टीने अभ्यास करताना विदर्भातील व#Âöß निष्ठ जाणीवा केथील कष्टकरी माणसे, स्त्रियांची भाषा, शेतमजूर, भाषाद्वित्व, कृषीक्षेत्राशी निग्ö>ßÿö ×¾ö×¾ö¬ö ¿ö²¤, ¿öÿöß×¾öÂöµö ¿ö²¤ †¾ö•öö¸, Ãö¾öö¤ ‡. Ãö´öö•ö³ööÂöö ×¾ö–ानाच्या अंगाने आकलन करण्याचा उत्कृष्ट नमुना Š¸ÿööÿö.

13) शेतक¯यांच्या जीवनातील दारुण कथा x“ö¡ößÿö करणारी सदानंद देशमुख यांची '²öö¸ö´ööÃö' ही कादंबरी एक शोकांतिका आहे. शेतक¯यांच्या आत्महत्येची समस्या त्यामागची ¯öö¿¾ö³ö´öß, कारणे या विषयीचे वर्णन सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत केले आहे. ग्रामीण परिसरातील शेतक¯यांच्या समस्या, वेदना, हतबलता, व्यक्त करणारी ही कादंबरी म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्था, राजकीयशक्तीची उपेक्षा, भ्रष्टाचार, सांस्कृतिक ¯हासातून उद्भवलेल्या एकनाथाच्या कुटुंबाच्या विघटनाची कथा आहे. शेतक¯यांच्या सर्वांगीण शोषण करणा¯या सावकारी पाशाची, कृषीनिष्ठ शेतक¯याची, त्यांच्या समस्याचा वेध घेणारी ही कादंबरी शेतक¯यांच्या जीवनसंघर्षाची कहाण“ß x“ö¡ößÿö करते.

14) '²öö¸ö´ööÃö' या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी वास्तवदर्शी समाजचित्रण केले आहे. जुन्या पिढीतील संकरित बियाणांचा विरोध करणारा नानूआजा, दुस¯या पिढीतील निष्क्रिय, हतबल, –ालेला परंतु कृषीनिष्ठ सुभानराव, तिस¯या पिढीतील नोकरß“µöö Ãö¾ö आशा संपल्यावर जीवनमू»µö पायदेळी तुडवत हिसंक, लुटारु बनलेला मधू, व#Âöß¾µö¾öÃ£ö“µöö ³ö¡ö¯वह वास्तवाचा बळी ठरलेला गुणसंपन्न नायक एकनाथ इत्यादीचे चित्रण सद्यस्थितीतील समाजाचे वास्तव दर्शन घडविते. तसेच राजकारण, शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार या सारख्या गोष्टी लेखकाने वास्तवतेचे भान ठेवून x“ö¡ößÿö केल्या आहेत.

15) '²ÖÖ¸ïÖ´ÖÖÃÖ' या कादंबरीत लेखकाने ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्याच्या समस्याचे योग्य उपाय योजले असून, त्यासबंधी येणाऱ्या अडचणींची कारणमीमांसा करुन उत्तम कथानकाची निर्मिती केली आहे. या कादंबरीतील व्यक्तिरेखांची, प्रसंग व घटनांची कथानकातील गुंफण कौशल्याने केल्यामुळे कथानकात नीटनेटकेपणा व अनेक बारकावे आले आहे.

16) सामाजिक जीवनाच्या प्रेरणेतून व स्वानुभवातून अनेक प्रभावी व्यक्तिरेखांची निर्मिती या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी केली आहे. भिन्नभिन्न स्वभाववृत्तीची अनेक पात्रे या कादंबरीत लेखकाने ×"Ö¡ÖßŸÖ करुन त्यांच्या मनातील संघर्षाचे वर्णन केल्याने त्या पात्रांचे कादंबरीतील स्थान वाचकाला प्रभावित करते. लेखकाने साकारलेली प्राथमिक दुय्यम ¯ÖÖ¡Ö ¾ÖÖ"ाकाला विचारप्रवृत्त करुन कथानकाची उंची वाढवितात.

17) बारोमास कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी व्यापक पातळीवरचा स्वानुभव व आत्मचिंतनातून सामाजिकता साकरलेली आहे. त्यांनी या कादंबरीत शेतकऱ्यां"µÖÖ जीवनातील सर्व समस्यांचा वेध घेताना व्यक्तीच्या भावभावनांही स्थान दिले आहे. ही कादंबरी शेतकऱ्यांचे व ग्रामीण समुदायाचे अनेक प्रश्न वास्तव स्वरुपात मांडते. तसेच जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामात आजची ग्रामीण भागातील परिस्थिती, भ्रष्ट अधिकाऱ्यामुळे होणारी वाताहत याचे वर्णन करते. तसेच या समस्यांवरील उपायांचे विवेचन करते.

18) '²ÖÖ¸ïÖ´ÖÖÃÖ' मध्ये सदानंद देशमुखांनी योजलेली निवेदनाची भाषा संमिश्र व चैतन्यपूर्ण आहे. शेतकऱ्यांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग विस्ताराने समजावून सांगताना त्यांनी प्रादेशिक वऱ्हाडी भाषेचा उपयोग केला आहे. ग्रामीण वऱ्हाडी भाषा, प्रमाणभाषा µÖÖ"µÖÖ´ÖÔ¦ ÃÖ×´ाश्र निवेदनाचा अनुभव वाचकाला होतो. या कादंबरीची भाषाशैली विविध ग्रामीण शब्दांनी मुक्त, वऱ्हाडी भाषेतील भाषाशैली विविध ग्रामीण शब्दांनी मुक्त, वऱ्हाडी भाषेतील वाक्प्रचार व म्हणींमुळे प्रभावी ठ¸»ÖßÖ †ÖÆ. ÆßÖ ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»ÖßÖ ÃÖ¾ÖÖ स्तरातील वाचकाची अभिरुची पूर्ण करते. तसेच हिंदू भाषेचा कादंबरीत काही ठिकाणी वापर केल्याने ग्रामीण भाषा सजीव –ाली आहे. या कादंबरीतील संवाद अर्थपूर्ण असून त्यातून लेखकाने पात्रांच्या भावभावनेचा तसेच आत्मप्रकटीकरणाचा साक्षात्कार घडविला आहे. तसेच संवादाची भाषा प्रसंगानुरुप असून त्यातून पात्रांची मानसिक, भावनिक, भौतिक स्थिती ते प्रकट करतात.

19) तहान या कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी ग्रामीण भागातील पाणीटंचाईच्या प्रश्नाचे वास्तव वाचकांसमोर मांडले असून या कादंबरीत पारंपरिक मूल्य, नैतिकता, वÖÂÖÖßÖजनसंस्कृतीचे विशेष, शेती, जानपद व्यवस्था, –ाडे, निसर्गातील अनेक घटक ×"Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

20) 'तहान' ही कादंबरी केवळ पाणीटंचाईच्या उग्र व भीषण समस्येचे दर्शन न घडविता मानवी जगण्या»ÖÖ चिकटलेली चैनीची, स्वार्थीची राजकीय डावपेचांची कहाणी आहे.

21) 'तहान' कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी चंगळवादी वृत्तीचा बबन, क्ष्ÂÖÖनिष्ठ राघोजी, स्वार्थी, रामकोर, पाण्यासाठी वणवण करणारी माणसे, राजकीय पुढाऱ्याची अनास्था, ÃÖ-ÖßÃÖÖ-Ö ¾Ö¢ÖßÖÖ वार्ताहर इ. व्यक्तिरेखेतून ग्रामीण परिसरातील समाजजीवनाचे वास्तववादी चित्रण केले आहे.

22) तहान या कादंबरीचे कथानक पाणीटंचाई या एका विषयावर आधारित नसून निसर्गाची अवकृपा, पाण्याचे दुर्भिक्ष्य, सत्ताधारी वर्गाची अनास्था, चंगळवादी वृत्तीची नवीन ×¯ÖœßÖ, 3ÖÖतिक सुखाचा सोस, फायदे घेणारे ग्रामसेवक इत्यादी आशयसूत्रांची गुंफणÖ सदानंद देशमुख यांनी तहानच्या कथानकात अतिशय प्रभावीपणे केली आहे.

23) 'तहान' कादंबरीतून सदानंद देशमुखांनी पाणीटंचाईच्या समस्येबरोबर, ग्रामीण संस्कृती, लोकजीवन, परिसर, ग्रामीण भागातील विकास, पाणीटंचाईची कारणे व उपाय यासंबधी आपले विचार आत्मचिंतनातून व्यक्त करीत व्यक्तीच्या भावनांनाही स्थान दिले आहे. त्याचबरोबर पाणीटंचाईचे भीषण वास्तव ही कादंबरी वाचकांसमोर मांडते.

24) 'तहान' कादंबरीतील निसर्गवर्णन अतिशय प्रसंगानुरुप व आशयसूत्राशी संबंधित असून सारंगपूरच्या पाणीटंचाईचे वर्णन, पारखेडला आगीत भस्म –ालेल्या कुटुंबाच्या हलाखीचे वर्णन सदानंद देशमुखांनी अतिशय प्रभावीपणे केले †ÖÆ.

25) तहानमध्ये सदानंद देशमुख यांनी योजलेले निवेदन तृतीयपुरुषी असून निवेदनासाठी वऱ्हाडी व प्रमाणभाषेचा संमिश्र वापर करुन विविध ग्रामीण शब्द, म्हणी, वाक्प्रचाराचा वापर करुन वैशिष्ट्यपूर्ण निवेदन केले आहे.

26) 'तहान' ही कादंबरी आजच्या काळातील वास्तव सत्याची पाणीटंचाईची जाणीव करणारी, त्याबाबत चिंतन करायला लावणारी, विचारप्रवृत्त करायला लावणारी व संवेदनशील मन घडवणारी आÆ.

27) '"ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी शेतकऱ्यांनी आत्महत्येचा मार्ग न स्विकारता शेतीचा अन्य मार्गाने उपयोग करुन समस्या दूर कराव्यात असा सकारात्मक¥ ¥ष्टकोन दिला आहे.

28) 'तहान' मध्ये पाणीटंचाई, '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' मध्ये एकनाथची शोकांतिका तर चारीमेरा मध्ये सुशिक्षित शेतकऱ्यांची प्रयोगशीलता सिध्द करुन वास्तव समस्यावर मात अशी विषयाची विविधता सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरßß ¾ÖÖ›ï.´ÖµÖÖŸÖ †ÖœÔÖïŸÖ.

29) आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात, शैक्षणिक भ्रष्टाचारांच्या तसेच राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक स्तरावर आपली नैतिकमूल्ये जपणाऱ्या उदेभान या

सुशिक्षित शेतकऱ्याने आपल्या समस्यांवर केलेली मात चारीमेरात सदानंद देशमुखांनी केली आहे.

30) ग्रामीण भागातील आजच्या ज्वलंत समस्या, लोडशेडिंग, यांत्रिकीकरण, खर्चिक बी-बियाणे, बलुतेदार व अलुतेदारांचा ऱ्हास, बँकेचे कर्ज, अंधश्रध्दा ‡. "ा¸ßÌा¸ा µाा कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी अतिशय प्रभावीपणे मांडल्या आहेत.

31) चारीमेरा कादंबरीतील नायक उदेभानचे आत्मचिंतन त्यांच्या डायरीतून व्यक्त करताना सदानंद देशमुखांनी मनोविश्लेषणात्मक निवेदनातून आशयसूत्र कथानकाशी जोडून एका वेगळ्या कादंबरीरचना तंत्राची ओळख करुन दिली आहे.

32) जागतिकीक¸ाप"ा ÃÌ´ाा•ा ¾µ¾Ã£¾¸ –ालेले बरेवाईट परिणाम, नागरी व ग्रामीण ÃÌ´ाा•ाYा ¾ाœYा गेलेली आर्थिक दरी व ग्रामीण जीवनातील अनेक प्रश्न सदानंद देशमुख यांनी ' "ा¸ßÌा¸ा' या कादंबरीतून मांडले असून वास्तवYा"µाा •ा>»ाा कलात्मकतेचा संघर्ष ×"ा¡ाßYा करुन आपले वेगळेपण सिध्द केले आहे.

33) परिवर्तनशील समाजातील परंपरा व नवता यांच्यातील द्वंद ' "ा¸ßÌा¸ा' मध्ये सदानंद देशमुखांनी अतिशय प्रभावीपणे रेखाटले आहे. नवीन समाजातील रिलेशनशिप, अनैतिकता, आतंरजातीय विवाह, परंपरागत व्यवसायाचा ऱ्हास, शिक्षणाचे महत्त्व, नवीन आधुनिक शेती, शहराकडे न जाता ग्रामीण भागांचा विकास इत्यादी नवीन सकारात्मक विचारांचा चारीमेरा मध्ये सदानंद देशमुखांनी आढावा घेतला आहे.

ÃÖ¤¡³ÖÃÖ“Öß

1) पठारे रंगनाथ; 'कादंबरीची संकल्पना', (संपा) गो.तु. पाटील 'अनुष™¡3Ö' अंक सहावा, मे-•Ôन २००३, पृष्ठ-5

2) ŸÖ¡Ö¾Ö ¯ÖÂŠ¡-6

3) †Ö¯Ö™¡ ¾ÖÖ.x¿Ö. ; 'दि स्टुडन्सस संस्कृत इंग्लिश डिक्शनरी,' ¯Ö.†Ö.1970, x¤»»ÖÖß, ¯ÖÂŠ¡-27.

4) जाधव रा. ग.; 'मराठी विश्वकोश' खंड -3 (ÃÖ¯ÖÖ) लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती ´Ö>¡Ô¡, ´Ö²Ö‡, ¯Ö×Æ»ÖÖß †Ö¾Ö¢ÖÖß, ´Ö²Ö‡, 1976, ¯ÖÂŠ¡-599.

5) कुलकर्णी मदन; 'मराठी प्रादेशिक कादंबरी तंत्र आणि स्वरुप' पहिली आवृत्ती, नागपूर, पृष्ठ-2.

6) मुखर्जी मीनाक्षी; 'तौलानिक साहित्याभ्यास: तत्वे आणि दिशा' (ÃÖ¯ÖÖ), चंद्रशेखर जहागिरदार, पहिली आवृत्ती कोल्हापूर, ¯ÖÂŠ¡-242.

7) बांदिवडेकर चंद्रकांत; 'मराठी कादंबरीचा इतिहास' 1920 ŸÖ 1947, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र.आ. १९८9, ¯ÖÂŠ¡-4.

8) हस्तक उषा; 'क¢ÖÖ¤²Ö¸ß - साहित्य अध्यापन आणि प्रकार गौरवग£Ö' प्रा. वा. ल. कुलकर्णी (संपा) भागवत श्री. पु. रसाळ सुधीर, पॉप्युलर व मौज प्रकाशन, प.आ. १९८७, ¯ÖÂŠ¡-277.

9) जोशी लक्ष्मणशास्त्री; 'मराठी विश्वकोश' खÖ>¡ - ३रा, प्रकाशक, ÃÖ×“Ö¾Ö, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ सचिवालय, ´Ö²Ö‡ -३२, प्रथम प्रकाशन १९७६, पृष्ठांक - 599.

10) नेमाडे भालचंद्र; 'मराठी कादंबरी प्रेरणा व स्वरुप, अनुष्टुभ', सप्टें/आक्टो १९८०, वर्ष ४ थे अंक २ रा, ¯ÖÂŠÖक-24

11) ¤Ö¾ÖŸÖÖ¸¡ ¾ÖÃÖŸÖ; 'क¢ÖÖ¤²Ö¸ß“Öß †ג֟3ÖŸÖ ¾Ö×¿ÖÂ™¶, 'आलोचना', मार्च १९७१, वर्ष ९ वे, अंक-७, पृष्ठांक - 5.

12) बांदिवडेकर चंद्रकांत; 'मराठी कादंबरीचा इतिहास - 1920 ŸÖ 1947', उनि, पृष्ठांक-6.

13) गणोरकर ¯Ö³ÖÖ; 'विशिष्ट साहित्य प्रकार-कादंबरी',
संपा. सरोजनी वैद्य, दूर शिक्षण संचनालय,
मुंबई विद्यापीठ, फोर्ट, मुंबई, पृष्ठांक - 3.

14) ²ÖÖ¯Ö™ ¯Ö. ¾ÖÖ. गोडबोले ना. वा; 'मराठी कादंबरी' तंत्र: आणि विकास, उनि,
पृष्ठांक - 37.

15) संत जान्हवी; 'कादंबरी एक वाड्.मयप्रकार', ¯Ö×Æ»ÖÖ †Ö¾ÖÖ¢ÖÖ,
कोल्हापूर १९७१, पृष्ठांक - 12.

16) ŸÖ¡Ö¾Ö ¯ÖÂŠ-12.

17) बापट प्र. वा. गोडबोले ना. वा.; 'मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास',
उनि, पृष्ठांक - 37.

18) ¤¿Ö¯ÖÖ›Ö कुसुमावती; मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, दुसरी आवृत्ती,
मुंबई १९७५, पृष्ठांक - 16.

19) जाधव रा. ग. ; 'मराठी विश्वकोश खंड-3' (Ã¯ÖÖ)
लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती
´Ö›ÖÔÖ, ´Ö²Ö‡ ¯Ö×Æ»ÖÖ †Ö¾ÖÖ¢ÖÖ, ´Ö²Ö‡, 1976,
¯ÖÂŠ-600.

20) टंडन प्रताप नारायण; 'हिंदी उपन्यास का उद्भव और विकास',
पहिली आवृत्ती, लखनऊ -1974, ¯ÖÂŠ-12.

21) ØÃÖÆ राजकिशोर एवं दुर्गाशंकर मिश्र; 'भारतीय एवं पाश्चात्य काव्य शास्त्र के सिध्दांत'
पहिली आवृत्ती, लखनऊ, १९९२, पृष्ठांक - 338.

22) गाडगीळ गंगाधर; 'खडक आणि पाणी', तिसरी आवृत्ती, पुणे १९८५
¯ÖÂŠ-36.

23) कुलकर्णी श्री. मा. ; कादंबरीची रचना, उनि, पृष्ठ-10.

24) ²ÖÖ¯Ö™ ¯Ö. ¾ÖÖ.;गोडबोले ना. वा. उनि, पृष्ठ-129, 130.

25) शिरवाडकर के. रं; '´ÖÖŒÃÖ¾ÖÖ¤ÃÖÖ×ÆŸµÖ×¾Ö“ÖÖ¸', ¯Ö×Æ»ÖÖ †Ö¾ÖÖ¢ÖÖ,
पुणे - 1980, ¯ÖÂŠ-155.

26) ¤¿Ö¯ÖÖ›Ö ²ÖÖलशंकर; 'कादंबरी विवेचन आणि विश्लेषण', ¯Ö£Ö´ÖÖ¾ÖÖ¢ÖÖ,
पुणे १९८७, पृष्ठ-26, 27.

27) नेमाडे भालचंद्र; साहित्याची भाषा, प्रथमावृत्ती, औरंगाबाद १९८७,
¯ÖÂŠ-68.

28) डॉ. सार्वेकर कैलास; 'तहान : स्वरुप आणि समीक्षा', प्रशांत पब्लिकेशन्स,
जळगाव, प्रथम आवृत्ती २००३.

29) देशमुख सदानंद; 'तहान कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती-1998.
30) नलगे चंद्रकुमार; 'ग्रामीण वाड्.मयाचा इतिहास', ˣ,µÖ पब्लिकेशन्स, क#Ö»ÆÖ¯Ö¸¡ ¯Ö£Ö´Ö †Ö¾Ö¢ÖÕ 2013.
31) डॉ. देशमुख सदानंद; 'तहान', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, मनोगत
32) डॉ. सावदेकर आशा; 'ग्रामीण समाजव्यवस्थेचे दर्शन, तरुण भारत, मुंबई, २१ मार्च १९९९.
33) डॉ. गवस राजन ; 'तहान स्वरुप आणि समीक्षा', मूल्यसंघर्ष, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, ¯Ö£Ö´Ö †Ö¾Ö¢ÖÕ 2003, ¯ÖÂŠ-42
34) डॉ. शेळके भास्कर ; 'तहान स्वरुप आणि समीक्षा', तहान कादंबरीतील वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिरेखा', प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, प्रथम आवृत्ती, पृष्ठ क्र. १२६
35) प्रा. देशमुख केशव; 'तहान कादंबरीतील प्रसंगवर्णन आणि निसर्गवर्णन', उनि, ¯ÖÂŠ-88 ŸÖ 100
36) प्रा. बांदेकर प्रवीण ; 'तहान काही शैलीविशेषणाचा मागोवा', उनि, ¯ÖÂŠ-58 ŸÖ 70
37) डॉ. सानप किशोर ; 'मराठी कादंबरी, नव्या दिशा, निर्मल प्रकाशन', नांदेड, ¯ÖÂŠ-197
38) डॉ. देशमुख सदानंद ; '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ', कटुसत्य -प्रास्ताविक, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-30, ¯ÖÖ“Ö¾ÖÕ †Ö¾Ö¢ÖÕ 2013, ¯ÖÂŠ-35
39) बांदिवडेकर चंद्रकांत ; 'बारोमास विराट अनुभवाची महाकाव्यीय अभिव्यक्ती', अंतर्नाद, <ˣ¯Ö»Ö 2005, ¯ÖÂŠ-41
40) पाटील विजय (संपादक) ; '²ÖÖ¸Ö´ÖÖस एक अन्वयार्थ, 'जागतिकीकरणाचा ग्रामीण एक्सरे', डॉ. प्रमोद मनुघाटे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे - 30, ¯Ö£Ö´Ö¾Ö¢ÖÕ 2011, ¯ÖÂŠ 24-25.
41) बांदिवडेकर चंद्रकांत ; बारोमास विराट अनुभवाची महाकाव्यीय †ˣ³Ö¾µÖŒŸÖÕ, अंतर्नाद, एप्रिल २००५, ¯ÖÂŠ-40

42) ´ö Šö Ôö ´öö.•ö. ; 'मानाचे पान ; ²öö¸ö´ööÃö', ललित जून २००५, ¯ö ÂŠö-32,33

43) ¯öö. येळवंडे लक्ष्मीकांत ; 'सदानंद देशमुखांच्या कादंबऱ्या एक आकलन', स्मितांजली प्रकाशन, अहमदनगर, ¯ö£ö´öö¾ö¢öß, †ö Œ™ö²ö¸ö 2007, ¯ö ÂŠö-98.

44) हस्तक उषा ; 'कादंबरी आणि मराठी कादंबरी', साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, ¯ö×Æ»öß †ö¾ö¢öß 1993, ¯ö ÂŠö 49

45) पाटील विजय (संपादक) ; 'बारोमास एक अन्वयार्थ,' श्रीकांत बोजेवार, कॉन्टिनेन्टल, प्रकाशन पुणे-30, ¯ö£ö´öö¾ö¢öß 2011, ¯ö ÂŠö-56,57

46) ›ö. देशमुख सदानंद ; 'मातीतून मिळालं निर्मितीचं बळ', सकाळ ॲग्रोवन दिवाळी अंक 2015, आदिनाथ चव्हाण, ¯ö ÂŠö-145

प्रकरण चौथे
ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास

4.१ ग्रामीण कथा : स्वरूप :

* प्रस्तावना : -

खेड्यातील किंवा ग्रामातील जीवनाची अनुभूती व्यक्त करणारी कथा म्हणजे ग्रामीण कथा होय. खेडेगावातील जीवनशैली, रीती, शेती, निसर्गाशी, मातीशी असलेली मानवी पण प्रदेशनिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये ग्रामीण कथेत प्रतिबिंबित होतात.

स्वातंत्र्यानंतरच्या सामाजिक आणि वाङ्मयीन बदलांचा परिणाम मराठी ग्रामीण कथेवर झाला. १९२५ ते १९४५ पर्यंत या कथेचे स्वरुप नागरी वाचकाला ग्रामीण जीवनाचा परिचय करुन देणे अशा स्वरुपाचे होते. शहरी, मध्यवर्गीय वाचकांना या नवीन माहित नसलेल्या प्रदेशाची, निसर्गाची, खेड्यातील जगण्याची संस्कृतीची ओळख करुन देण्याच्या हेतून हे कथालेखन केले गेले. या कथेचे स्वरुप, रंजनप्रधान, कल्पनारम्य, अदभूतरम्य अशा स्वरुपाचेच अधिक दिसते. कधीकधी खेड्यातील जीवनाचे सहानुभूतीच्या दृष्टीने लेखन करुन नागरी संवेदनशीलतेने ग्रामीण शब्दांचा, भाषेचा व परिसराचा साज चढवून ही कथा लिहिली गेली. या सर्व कारणांमुळे १९४५ पर्यंतच्या ग्रामीण कथांमधून येणारे ग्रामीण जीवनाचे चित्रण, कृत्रिम, उथळ व वरवरचे अशा स्वरुपाचे होते.

प्रारंभीच्या ग्रामीण कथांना पहिले स्थान मिळाले ते हरिभाऊ आपटे यांच्या कथांना. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धाच्या काळात, समाज जीवन, सुधारणा, शिक्षण स्त्री पुरुष संबंध, रुढी, रीती इत्यादी नवीन विचार मांडणाऱ्या हरिभाऊंनी, काळ तर मोठा कठीण आली ही ग्रामीण कथा लिहिली. शेतकरी जीवनाच्या वातहतीचे वर्णन या कथेत हरिभाऊ आपटे यांनी केले आहे.

ग्रामीण जीवनाविषयी मराठी साहित्यात प्रथम वि.स. सुखटणकर यांनी १९३१ साली 'पडछाया' हा कथासंग्रह प्रसिध्द केला. गोव्यातील देसाई यांच्या "पण" कथा, कोकणातील गावातील आपसांतील वैर, गावकरी व वतनदार यांच्यातील हेवेदावे भांडणे, धार्मिकतेचे खूळ, परकीय लाचारी इत्यादी विषय त्यांनी आपल्या कथांमधून मांडले.

वि.स.सुखटणकरांच्या नंतर लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे 'कल्पवृक्षाच्या छायेत', 'सागराच्या लाटा', 'वादळातील नौका', 'कोकणचे लोकजीवन' इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह प्रसिध्द झाले. सुखटणकरांनी दाखविलेल्या नव्या दिशेचा विस्तार व सातत्य त्यांनी कायम ठेवले.

१९४१ मध्ये श्री. म. माटे यांचा उपेक्षितांचे अंतरंग हा कथासंग्रह प्रसिध्द –ाला. त्यांनी आपल्या कथेतून माणुसकी साधली. त्यांना भेटलेल्या माणसांना आपल्या कथेमधून †x3ö¾µöŒŸö केले. त्यामुळे ग्रामीण कथेचे जनकत्व श्री. म.माटे यांच्याकडे जाते. त्यांनी ग्रामीण जगण्यातील वास्तवाचा व उपेक्षित जगण्याचा वेध आपल्या कथांमधून घेतला.

श्री. म. माटे यांच्याबरोबर ग्रामीण कथा लिहिणारे ग.ल.ठोकळ यांनीही आपल्या कथांमधून खेडेगावातील अ–ान, तिथला रानदांडगेपणा हाडवैर, दादागिरी, सुगी, पिकं, शेतातील नाट्यपूर्ण प्रसंग, प्रेमप्रकरणे, भानगडी, भटक्या जमातीचे जीवन ‡Ÿµöö¤ß x¾öÂöµööö¾ö¸¡ कथालेखन केले. त्यांनी लिहिलेल्या वैविध्यपूर्ण लेखनामुळे मराठी वाड्.मयात ग्रामीण कथेने चांगले स्थान निर्माण केले त्यांच्या कथा दीर्घकथा असून आरंभ, मध्य, अंत असा रचलेल्या †öÆŸö.

याच काळात वामन चोर‘öडे यांनी उत्कट भावनाविष्कार त्यांच्या कथांमधून प्रभावीपणे ´öö›¡»ö, 'गोरी बायको', 'भाकरी', 'हरीख', '†xŸö£öß ¤¾öö 3ö¾ö', 'Šö¾µööö¤', '•µööÙŸö´öµö' ‡Ÿµöö¤ß त्यांच्या कथा मुक्त मानवी मनाचे दर्शन घडवितात.

१९४५ नंतरच्या साहित्य स्थितंरात नवकथाचा उदय –ाला. व्यंकटेश माडगुळकर हे ग्रामीण नवकथाकार असून त्यांनी नव्या कलात्मक दृष्टीने ग्रामीण कथö x»öxÆ»µöö. ¯öö. चंद्रकुमार नलगे म्हणतात, "1945-५० च्या काळात गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले पु.भा.भावे मराठी नागर कथा लिहू लागले. नवकथा त्यांच्यापासून आली. त्यांच्या बरोबरीने व्यंकटेश माडगöô कर यांनी त्यांचा जगला भोगला दुष्काळी माणदेश आणि तिथल्या रंजलेला माणूस मराठी कथेत आणला".[1] व्यंकटेश माडगुळकरांचे 'माणदेशी माणसं' (1949), 'गावाकडच्या गोष्टी' (1951), 'ÆÃŸöö“öö ¯öö‰¿Ãö' (1953), ' ‘ö¸¡¤öö¸¡ (1959), '^²ö¸¡šö' (१९६०), इत्यादी कथासंग्रह प्रसिध्द –ाले. माणदेशातील दुष्काळी मातीत जगणारी दु:खी धडपडणारी, दरिद्री, धाडसी, वेडी विंद्री, सहनशील, बेरकी, नाढाळ अशा माणसाच्या स्वभावांतून निर्माण होणा~या गोष्टी, गंमती, अवस्थांतर यांनी आपल्या कथांमधून रेखाटले. ग्रामीण जीवनाचा स्वानुभव असल्याने त्यांच्या कथांना लोकप्रियता मिळाली.

१९६० नंतर माडगूळकरांचे '¾öö¸¡ß' (1962), 'कांगारचे चांगभल'¡ (1962), 'क‰öôß†ö‡' (1962), 'वाघाच्या मागावर' ¾ö ‡Ÿö¸¡ 'लेखन' (1962), 'रानमेवा' (1977), '†ö–ö' (1987), व्यंकटेश माडगूळकर यांची कथा (१९६२ संपा. अरविंद गोखले) इत्यादी कथासंग्रह प्रसिध्द –öö»ö. 'Ÿµööच्या कथेला अनेक पैलू आहेत. म्हणूनच माडगूळकर माट्यांच्या पुढे काही पावले चालून गेले. माडगूळकरांची कथा ही अधिक जीवनस्पर्शी व अधिक वास्तव अशी आहे."[2] माडगूळकरांच्या भाषेबरोबर त्यांचे व्यक्तिचित्रण प्रभावी ठरले आहे. उपेक्षित व समाज व्यवस्थेने नाकारलेल्या समूहाला त्यांनी शब्दबद~ö केले. स्वातंत्र्यपूर्वीच्या कथेतील रंजनप्रधानता बोधपरता, अद्भूत व कल्पनारम्यता स्वप्नरंजन या अपप्रवृत्तींना नाकारुन आशय व

अभिव्यक्तीचा गोळीबंद घाट त्यांनी कथा लिहिताना साकारलेला आहे. त्यांच्या कथालेखनामुळे ग्रामीण कथा विस्तारली, तिचा विकास –ाला. मराठी कथेला व ग्रामीण कथेला त्यांचे योगदान ´ÖÖ»ÖÖ“Ö †ÖÆ.

व्यंकटेश माडगूळकरानंतर ग्रामीण कथेला विनोदी ग्रामीण ढंगाने x“Ö¡ÖßŸÖ करणाऱ्ÖÖ शंकर पाटलांनी १९४९ पासून लेखनाला प्रारंभ केला. त्यांची पहिली कथा वसंत मासिकातून '¸Ö´ÖÖ“ÖÖ ¯ÖÖ·µÖÖ´Ö¤ß', ही ऑगस्ट १९४९ साली ¯Ö×ÃÖ¬¤ –ाली. त्यांचा पहिला कथासंग्रह '¾ÖÔß¾Ö' (1958) ´Ö¬µÖ ¯Ö×ÃÖ¬¤ –ÖÖ»ा. त्यानंतर त्यांनी '†Ö³ÖÖÔ' (1961), 'भेटगाठी' (1960), 'Ö¬Ö›' (1962), 'ऊन' (1963), 'वावरी शेंग' (1963), 'ख़ÓµÖÖ“Öß “ÖÖ¾Ö›ß' (1964), 'पाहुणी' (1967), 'फक्कड गोष्टी' (1973), 'खेळखंडोबा' (1974), 'ŸÖÖ•Ö´ÖÆÖŸÖ ÃÖ¸¯Ö“Ö' (1977), 'ÖÖ¸¾Ö»Ô' (1980), 'श्रीगणेशा' (1982), 'धुळाक्षरे' (1987), '²Ö¬ÖÖ¸Ö' (1989), '‡»»Ö´Ö' (1993), 'जुगलबंधी' (१९९८), इत्यादी कथासंग्रह प्रसिध्द –ाले. नवकथेची वेगळी वैशिष्ट्ये शंकर पाटलांच्या कथांमधून प्रकट होताना दिसतात. त्यांच्या कथेची नेमकी वैशिष्ट्ये नोंदवताना आनंद यादव लिहितात, "शंकर पाटील मनुष्या“µÖ प्राथमिक संघर्षातून पुढे गेले आणि त्यांनी मानवी मनात बुडी मारली. नुसते मानवी मनाचे दर्शन घडविण्यापेक्षा त्यांनी मनाची गुंतागुंŸÖ, त्यांची आंदोलने, त्याचे अनेकविध पापुद्रे त्यांनी उकलन दाखविले. त्यामुळे त्यांची कथा †x¬Öक खोल अधिक अविष्कारशील बनत गेली. त्यांमुळे माडगूळकरांच्या निवेदनशील, थंड व अलिप्त कथेपेक्षा तिला अधिक तप्तता प्राप्त –ÖÖ»ÖßÖ."[3] शंकर पाटलांनी खेड्यातील जीवन गौण मानून खेड्यातील मने अधिक व्यक्त केली. मानवी मनाच्या गुंतागुंतीवर जास्त भर त्यांनी आपल्या कथांमध्ये दिल्याने त्यांची कथा वेगळी वाटते. त्यांच्या कथांतून ग्रामीण जगण्यातल्या गोतावळा व त्या गोतावळ्यातून आलेली नातीगोती व त्यांचे हृदयस्पर्शी भावबंध प्रकट होतात. शंकर पाटलांच्या कथांचा महत्त्वाचा विशेष म्हणजे त्यांच्या कथेतून अभिव्यक्त होणारी स्त्री, आई, बहीण, पत्नी, भावजय, नणंद, माहेरवाशीण अशा विविध नात्यांतून प्रकट होणारी कष्टकरी जिद्दी व स्वाभिमानी आहे. त्यांच्या कथालेखनाने ग्रामीण कथेचा वाड्.मयीन ¤•ÖÖ उंचावला. त्यांचे ग्रामीण कथेतील योगदान भरीव स्वरुपाचे आहे.

ग्रामीण कथेला समृध्द करणाऱ्या कथाक¤Ö¸Ö´Ö¬µÖ द.मा. मिरासदार यांची ओळख विनोदी कथाकार म्हणून आहे. ग्रामीण जीवनातील अनुभवांना त्यांनी विनोदाची जोड दिली. त्यामुळे त्यांची कथा रंजनप्रधान –ÖÖ»ÖßÖ †ÖÆ. ŸµÖांनी १९४६ च्या आसपास कथालेखनाला सुरुवात केली. त्यांच्या २१७ कथांपैकी १९७ कथा विनोदी आहेत. त्यांचा पहिला कथासंग्रह बापाची पेंड (१९५७) हा होय. त्यानंतर त्यांचे 'विरंगळा', 'Æ²ÖÆ²Ö', 'भुताचा जन्म', 'x´Ö¸ÖÃÖ¤Ö¸ß', 'गप्पागोष्टी', 'चुटक्याची गोष्ट', 'हसणावळं', 'माकडमेवा', 'गुदगुल्या', ' चकाट्या', 'भोजनभाऊ', 'गंमत गोष्टी', 'भोकरवाडीच्या गोष्टी' इत्यादी कथासंग्रह प्रसिध्द –ÖÖ»Ö. ŸµÖÖ“µÖÖ विनोदी कथालेखनाने विनोदाच्या अंगाने ग्रामीण जीवन x“Ö¡ÖßŸÖ केले. त्यांच्या कथेतील विनोद

रांगडा असून त्यात माणसांच्या विविध प्रवृत्तीचे दर्शन होते. आगळेपणा, तऱ्हेवाईकपणा, ²ढाईखोर, भित्रट, इरसाल, कावेबाज, धूर्त, विक्षिप्त, नादिष्ट इ. प्रवृत्तीचा समावेश आहे. चोऱ्या, भूते, व्यसने, गुन्हे, खटले, साक्षी इत्यांदीचा प्रसंगनिर्मितीमुळे त्यांची कथा वास्तव वाटते. करमणूकप्रधानता, गतिमान निवेदन, चटकदार संवाद ही द.मा. मिरासदारांच्या विनोदी कथांची वैशिष्ट्ये आहेत.

µ‘ काळातील रणजित देसाई त्यांनी १९४७ च्या सुमारास लेखनाला प्रारंभ केला. Ÿµ‘ '1 ´ ÆÀ»', '´¬´ŸØ', 'कणव', '•¿', 'वैशाखा आलेख', '²²»´', इत्यादी कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांनी आपल्या कथांमधून ग्रामजीवनातील सामान्य माणसांचे सुख-दुखे, बैल, कुत्रे, कोंबड्यांच्या शर्यती, –ुंजी याचे चित्रण केले आहे. त्याचसोबत जत्रा, बेंदराचा सण, त्यातील मानपान नाट्य, त्यातून निर्माण होणारे वाद, भांडणे, मत्सर यांचे चित्रण केले आहे. रणजित देसाई यांच्या एकूण कथालेखनाचा विचार करता ग्रामीण आणि नागर अशा दोन्ही स्वरुपाचे अनुभव ते कथेतून व्यक्त करतात. कल्पनारम्यता, अद्‌भुतता व काव्यात्मता हा त्यांच्या कथालेखनाचा विशेष आहे. त्यांच्या कथेचे स्वरुप विशद करता पारंपरिक जीवनाचा आशय त्यांनी पारंपरिक ग्रामीण कथेच्या कलात्मकतेतूनच मांडला.

ग्रामीण साहित्य चळवळीनंतर अनेक लेखक ग्रामीण कथालेखन करु लागले. लोकशाहीने दिलेले अधिकार, नवेशिक्षण, नवे हक्क, नव्या सुखसोयी, नवीन कायदे उपलब्ध –»´ô ¤ ¦¶, †–ान, मागासलेपण इत्यादीतून आलेले अनुभव त्यांनी आपल्या लेखनामधून व्यक्त केले त्यामुळे ग्रामीण साहित्यात अनुभवनिष्ठा, आत्मनिष्ठा, कलानिष्ठा यांना विशेष स्थान निर्माण –ाले. अण्णाभाऊ साठे, शंकर खरात, उद्धव शेळके, ग.दि. माडगूळकर, डॉ. सरोजनी बाबर, नामदेव व्हटकर, हमीद दलवाई, बाबा पाटील, मधु मंगेश कर्णिक, द.का. हसमनीस, रा.रं. बोराडे, बा.भ.पाटील, आनंद यादव, महादेव मोरे, बजरंग शेलार, सखा कलाल, चारुता सागर, द.ता. भोसले, व.बा. बोध, सदानंद देशमुख इत्य¤ ग्रामीण कथाकरांनी ग्रामीण कथासाहित्यात मोलाची भर घातली.

शकंरराव खरात व अण्णाभाऊ साठे यांनी आपआपल्या जाती जमातीविषयी जास्त »ÆÀ». Ÿµ‘ ¥ष्टकोन सामाजिक आहे. शंकरराव खरात यांच्या कथांमधील पात्रे अन्याय मुकाट्याने सहन करणारी, सोशिक आहे. त्यांची कथा आशय व अभिव्यक्तीच्या पक्वतेने परिपूर्ण आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील पात्रे अन्यायाविरुध्द पेटून उठतात. त्यांची भावनात्मक, कौटुंबिक पातळीवर कुचंबना होते. शंकरराव खरात यांच्या लेखनातून मानवताधर्म जाणवतो. तर अण्णाभाऊ साठे यांना अद्‌भुततेची लक्षणीय आवड आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण कथेत महत्तावाचे योगदान उद्धव शेळके यांनी दिले त्यांची पहिली कथा स्मारक यशवंत या मासिकातून प्रसिध्द –ाली. त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'शिळाण' (1958) ´¬µ ¯ÃÂ¬¤ –ाला. त्यानंतर त्यांचे 'शिळाण अधिक आठ ', '¾ानगी',

'†ÖÃÖ¸Ö', 'संसग', 'क#£ÖÖ¾Ö»ÖÖ', 'xÆ¸¾ÖÖ –ुळूक', 'गरिबाघरची लेक', 'किल्ली हरवते तेव्हा', 'घुसळण', 'कडूनिंबाची सावली', 'x²Öx¤µÖÖ', '²ÖÖ²Ö»ÖÖ', 'उमलली कळी' इत्यादी कथासंग्रह प्रसिध्द –ाले. त्यांनी आपल्या कथांमधून दु:ख, दैन्य, दारिद्र्य यांचे वास्तव चित्रण केल्यामुळे त्यांच्या व माडगूळकराच्या कथेत साम्य आढळते. वऱ्हाडी बोलीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण वापरांमुळे त्यांची कथा महत्त्वपूर्ण ठरते. लेखनातील आशय कलात्मकता, भाषेचा प्रभावी वापर, पात्रानुरुप भाषाशेली, प्रसंग व घटना परिस्थितीचे वास्तव दर्शन ही त्यांच्या कथेची वैशिष्ट्ये आहेत.

ग.दि. माडगूळकर व डॉ. सरोजनी बाबर यांनी काहीतरी वेगळे लिहिण्यापेक्षा आपणांस आलेले अनुभव आपल्या विशिष्ट शैलीत मांडले. ग.दि. माडगूळकरांच्या अनुभवात नाट्यपूर्णता, मांगल्य, पावित्र्य, कौटुंबिक मूल्ये दिसतात. तर डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी लोकसाहित्याच्या विशेषातून सुबोध सरळ निवेदन करीत जाण्याच्या प्रवृत्तीतून लेखन केले.

हमीद दलवाई, मधु मंगेश कर्णिक हे कोकणचा परिसर रंगविणारे ग्रामीण लेखक †ÖÆत. हिंदू मुस्लिम संबंधावर हमीद दलवाई यांनी आपल्या कथांमधून महाराष्ट्रीन समाजातील खेड्यातील मुस्लिम समाजाच्या भावभानाचे तटस्थपणाने आणि कलात्मकतेने चित्रण केले †ÖÆ. Ãाखा कलाल यांचे सांज, œग हे कथासंग्रह ग्रामीण साहित्यात मोलाची भर टाकतात.

महादेव मोरे यांनी सीमा भागातील ग्रामीण जीवन शब्दब¤-Ö केले आहे. नवनिर्माण साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे मराठी समाजातील वंचित समूहाचे त्यांच्या सामाजिक व व्यक्तिगत सुखदु:खाचे जीवनसरणीचे चित्रण अतिशय संवेदनशीलतेने व्यक्त केले आहे.

चारुता सागर, द.ता.भोसले, मनोहर तल्लार यांनी डोंबारी, गारुडी, नंदीबैल फिरवणÖ¸¦, जोगतिणी अशा समूहातील माणसाचे चित्रण केले. बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचा वेध त्यानंतरच्या पिढीतील भास्कर चंदनशिव यांनी आपल्या जांभळ, ढव्ह, मरणकळा, अंगारमाती, 'x²Ö¸¦›' इत्यादी कथासंग्रहातूनÖ 'ÖŸÖ»ÖÖ.

आनंद यादव यांनी 'ख¦ÔÖ¦Ô¦', ''´ÖÖŸÖÖ', 'ख¦ÖÖ»Ö“ÖÖ ´ÖÖŸÖÖ', इत्यादी कथासंग्रहातून आपले जीवनानुभव मांडले. रा.रं.बोराडे यांनी मळणी, पेरणी, नातीगोती इत्यादी कथासंग्रहातून ´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ›¦¶ÖŸÖÖ»Ö ¿ÖŸÖकऱ्याच्या समस्याचे वास्तव दर्शन घडविले.

उपरोक्त ग्रामीण कथेची वाटचाल पाहता ग्रामीण कथेला अनेक प्रदेश परिसरातील वैविध्य व विपुलता लाभली. नंतरच्या काळात ती अधिकाधिक आत्मनिष्ठ आणि अंतर्मुख होताना जाणवते. मराठी ग्रामीण कथेच्या या प्रवाहात तिसऱ्या पिढीतील लेखक सदानंद देशमुख यांनी जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामीण कृषीव्यवस्थेचे, शेतकऱ्याच्या शोषणाचे, शोषित वर्गाचे, गावगÖÖ›¦¶Ö“µÖÖ बदलत्या स्वरुपाचे, चंगळवादीवृत्तीच्या नवीन पिढीचे, ग्रामीण स्त्रियांचे भावविश्वाचे, आपल्या कथांमधून चित्रण केले. त्यांनी 'अंधारबन' (1988), '»Ö“ÖÖ›¦' (1993), 'रगडा' (2006), 'ख¦¤Ô¦‘ÖÖÃÖ' (2008), 'उठावण' (1994), ''´ÖÆÖ»Ö™¦ (1995), 'गÖÖ³Öळगाभा' (२०१२), इत्यादी कथासंग्रह लिहून ग्रामीण कथा साहित्यात मोलाची भर घातली. नव्या

पिढीतील ग्रामीण कथाकार सदानंद देशमुख यांनी संवेदनशीलतेने आपले स्वानुभव या कथांतून व्यक्त केले आहेत.

प्रस्तुत प्रकरणात त्यांच्या कथासंग्रहातील सर्व कथांचा विचार केला आहे. विषयाच्या वैविध्यामुळे त्यांच्या प्रत्येक कथासंग्रहाचा स्वतंत्रपणे आशय व अभिव्यक्तीच्या अनुषंगाने x¾Öचार करावयाचा आहे. सदानंद देशमुख यांच्या कथालेखनाचे वेगळेपण तपासणे महत्त्वाचे वाटते. त्या दृष्टीने सदानंद देशमुख यांच्या कथालेखनाचा विचार करावयाचा आहे.

4.२. सदानंद देशमुख यांचे कथा ¾ÖÖ›¦.´ÖµÖ :-

सदानंद देशमुखांचा कथालेखनाचा प्रवास १९७८ पासून सुरु होतो. सदानंद देशमुखांनी आपले लेखक होण्याचे श्रेय आईला दिले आहे. ते म्हणतात, "ती मला गोष्टी सांगायची, µÖÖ गोष्टीमुळे मÖ–ाी कल्पकता वाढली. मी दहावीला असताना आई गेली. त्याचं कारण अतिश्रम हेच होते. आई गेल्यामुळे मा–ां आयुष्यच बदलून गेलं. सगळं काही उजाड-उजाड वाटू लागलं. म्हणजे एखाद्या –ÖÖ›Ö"µÖÖ ÃÖÖ¾Ö»ÖßŸÖ ²ÖÃÖ»Ö»Ö †सावं आणि ते –ाडंच उन्मळून पडावं तसं –ÖÖ»Ö आहे. म्हणून कल्पकतÖ ¾Öाढवणाऱ्या व सदानंद देशमुखांच्या अल्पवयात जाणाऱ्या आईलाच लेखक होण्याच श्रेय त्यांनी दिलं आहे. " [1]

अशा परिस्थितीत मनातील दु:ख व्यक्त करणाऱ्या सदानंद देशमुखांनी बारावीला असताना 'देवाघरचं मरण' ही पहिला कथा लिहिली. ही कथा १८ सप्टेंबर १९७८ च्या महाराष्ट्र टाईम्सच्या रविवार पुरवणीत छापून आली. आणि त्यानंतर त्यांनी एका मागून एक कथा लिहून किर्लोस्कर, तरुण भारत, लोकशिक्षण अशा विविध दैनिकांना, मासिकांना पाठवल्या. ते बी.ए. होईपर्यंत त्यांच्या वीस कथा प्रकाशित –ाल्या होत्या. पण पन्नास साठ एकर शेती असलेल्या या लेखकांकडे त्यावेळी नियतकालिकाकडे कथा पाठविण्यासाठी पैसे नसल्यामुळे त्यांनी गावातच शिक्षकाची नोकरी स्वीकारली. हा शिक्षकß ¯Ö¿Öा गावाजवळच असल्याने शेतीमातीशी जोडून ¸ाहण्याची त्यांची इच्छा पूर्ण –ÖÖ»ÖßÖ ¾Ö वाड्.मयीन क्षेत्रात साहित्यक म्हणूनÆß ¯Ö×¸ì×"ÖŸÖ –ÖÖ»Ö.

कथालेखनाला प्रारंभ केल्यापासून त्यांनी आजपर्यंत सात कथासंग्रहातून अठ्ठ्याहत्तर कथा प्रकाशित –ाल्या आहेत. काही कथांचे मासिक, साप्ताहिक, दिवाळी अंकामध्ये प्रकाशित –ाल्याअसून त्याचे पुस्तकरुपाने पुर्नमुद्रण –ाले आहे. विविध विषयांवर विपुल्य कथालेखन केले आहे. कादंबरीकार म्हणून त्यांनी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ', 'ŸÖÆÖन', ' "ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' ह्या कादंबऱ्या लिहून लोकप्रियता मिळवली आहे. गावकळाची निर्मिती करुन आपली काव्यप्रतिमाही सिध्द केली †ÖÆ.

(ÃÖ¤Ö3Ö 1 - चित्रलेखा, जाने २००५, पृष्ठ ६)

सदानंद देशमुखांचे आजपर्यंत सात कथासंग्रह प्रकाशित –ाले आहे. अंधारबन (१९८९), लचांड (१९९३), आठवण (१९९४), महालूट (१९९५), रगडा (२००६), खुंदळघास (२००८), गाभुळगाभा (२०१२) इत्यादी कथासंग्रहातून प्रकाशित –ालेल्या कथांमधून त्यांनी †Ö¯Ö»µû बालपणापासूनच्या अनुभवलेल्या शेतीनिष्ठ जीवनातील निरीक्षणे व अनुभव वास्तवादी रुपात व्यक्त केले आहे. त्यांच्या वर उल्लेखलेल्या कथासंग्रहाची शीर्षके लक्षात घेता ती सर्व ग्रामीण बोलीभाषेतील असून त्यांच्या कथा ग्रामीण परिसरातील माणसांच्या व्यथा, वेदनांचा वेध घेतात. सदानंद देशमुख यांच्या लेखनावर महात्मा गांधीच्या परिवर्तनवादी विचारधारेचा प्रभाव पडला आहे. शेतकरी कुटुंबात जन्मल्यामुळे Ÿµ“µ ÃÖ´ÖÃµ Ã¾ÖŸÖ: अनुभवल्यामुळे त्यांच्या लेखनात वास्तवता दिसते. शेतीची कामे करीत त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले व प्राध्यापक पदापर्यंत पोहचले त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्व जडणघडणीवर या Ã¾चा कळत नकळत परिणाम –ालेला दिसतो. आपल्या लेखननिर्मितीविषयी बोलताना ते म्हणतात, "मी लेखनासाठी खेड्याशी जोडून राहिलो इथलं अस्वस्थ, खळबळजनक वातावरण ÃÖ´Öजून गेतलं, त्यावर वाड्.मयीन उपाय शोधण्यासाठी फार नम्र आणि शोषिक होऊन इथल्या ग्रामव्यवस्थेला, समाजाला, माणसाला, शिवाराला मी समजून घेतलं. मा–या निर्मितीच्या शोधात मी भटकलो, निर्मितीची प्रतिक्षा केली, शेतावर पेरणी करणारा शेतकरी ज्या निष्ठेने हंगामाची आणि सुगीची वाट पाहतो तशी मीही वाट पाहिली. कुठलाही आतताईपणा किंवा न करता. मा–या लेखनात ग्राम-नागर समाज आणि जीवनशैलीचा त्या जाणिवांचा ग्राम-नागर Ãवा¡ आहे. शिक्षणाच्या निमित्ताने नागर समाजव्यवस्थेशी ओळख –ाली तर इकडे त्यावेळी डोळे, मन उघडे ठेवून खेडी पाहत होतो. मनाला पडणारे वाढते प्रश्न आपणच शोधायचे आणि त्यांची उत्तरेही आपण शोधायची. उत्तरे शोधतांना शोधकथा व नम्रता सैल होऊ दिली नाही. आतून फुटत राहिलो. मी लिहितो ते फार मोठ्या आनंदाने बहरुन नाही तर फार दु:खानं गढूळ, गदगद –ाल्यावर मी लिहिता होतो. कुरुपच हुरुप वाढवतं, ठणकदारं मन आणि ठणका व्यक्त करणा~या जाणीवाच सर्जनाचा पारदर्शक आनंद देऊ शकतात."[2]

त्यामुळे जागतिकीकरणानंतर मोडकळीस आलेल्या कृषीव्यवस्थेचे चित्रण त्यांच्या कथांमधून दिसते. ग्रामीण परिसरातील कास्तकरी, शेती बैल, सावकार इत्यादी विषयी असलेली आस्था त्यांच्या लेखनातून दिसते. त्यांच्या कथांमधील माणूस सर्वसामान्य शेतकरी असून अस्मानी सुल्तानी संकटांनी पिचलेला, कर्जबाजारी, दारिद्र्यात जगणारा, शोषित, व दुर्लक्षित असा आहे. त्याचे चित्रण करताना सदानंद देशमुख यांच्या मनातील संवेदनशीलता, अनुभव, कारुण्याची अनुभूती येते. त्यांच्या कथा जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम, आधुनिक पिढीतील चंगळवाद, भ्रष्टाचार, पाणीटंचाई, अंधश्रध्दा, शेतीव्यवसायातील समस्या व शोषण, सुशिक्षित बेरोजगाराच्या समस्या, ग्रामीण परिसरातील शिक्षकांच्या व्यथा स्त्रियांचे विविध

(ÃÖ¤Ö 2- १८ सप्टेंबर १९७८ दै. सकाळ रविवारची मुलाखत)

पातळीवरचे शोषण इत्यादी दृष्टिकोनातून लिहिल्या असून त्यातून त्यांच्या सजग साहित्यिकांचा पिंड दिसून येतो. गेल्या दोन दशकात ग्रामीण साहित्याच्या प्रांतात नव्याने एक संवेदनशील लेखकांची पिढी जन्माला आली. जातिकीकरणाच्या परिवर्तनाने –ालेल्या सुविधांबरोबर अनेक# समस्याही निर्माण –ाल्या. याची जाणीव १९९० नंतर दशकातील लेखकांनी आपल्या साहित्यातून करुन दिली. या पिढीतील संवेदनशील लेखक सदानंद देशमुखांनी आपल्या कथांमधून यावर प्रकाश ™Öकला आहे. काल्पनिक कथालेखकनापेक्षा वास्तवाचे दर्शन घडविणाऱ्या त्यांच्या कथा वाचकांना अंर्तमुख करतात. सदानंद देशमुखांच्या आपल्या सातही कथासंग्रहातील कथा समूहकेंद्रित असून त्यातून समूहाच्या वेदना, व्यथा, दु:ख, विद्रोह, शोषण, उपेक्षा, अस्तित्व, जातीव्यवस्था, सामाजिक मूल्यांची पड–ाड, भाकरीसाठी चाललेली लढाई, स्त्रियांचे भावविश्व इ. प्रकट होते. म्हणून या सातही कथासंग्रहातील कथांचे स्वरुप ¾Ö †Ö¿ÖµÖ, ¾µÖÖŒŸÖ×“ात्रण, संवादशैली, निवेदनशैली, वातावरणनिर्मिती, भाषाशैली, प्रतीके इत्यादी दृष्टिकोनातून प्रत्येक कथासंग्रहाचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला आहे.

1) †¬Ö¨रबन (१९८८)

4.2.1.1 Ã¾Ö¹√¯Ö ¾Ö †Ö¿ÖµÖÃÖ¡Ö :-

या कथासंग्रहाविषयी आपल्या मनोगतात ते म्हणतात, "या मातीतून उगवलेल्या सुख, दु:खाशी एकरुप होऊन त्याभोवती फेर धरुन नाचणाऱ्या संवेदनशील मनाने टिपलेल्या अनुभवाचा सोहळा म्हणजे मा–या ह्या कथा होत, कसदार हेलावून सोडणारं काही हयात असेल तर तो या मातीचा गुण... बाकीचा दोष मा–ÖÖ." [3]

वरील उद्‌गारावरुन सदानंद देशमुखांच्या कथा विदर्भातील ग्रामीण परिसरातील Ÿµ¨Ö“µ¨ÖÖ स्वानुभव व सृजनशीलते“¨Ö †Öविष्कार आहेत असे म्हणता येईल. ग्रामीण साहित्यिक डॉ. आनंद यादव यांची प्रस्तावना या कथासंग्रहास लाभली असून या कथासंग्रहाविषयी ते म्हणतात, "देशमुखांची कथा वरवर पाहता सरळ, साधी वाटलÖß ŸÖ¸ß ŸÖ¡ आंतरिक वाड्.मय गुणांनी युक्त आहे. त्यांच्या कथेतील मुख्य पात्र प्राप्त परिस्थितीत काही तरी अधिक चांगले जगण्याच्या धडपडीने एखादी कृती करते आणि त्या कृतीपोटी ते अधिकच गोत्यात येते. विपरीत काही घडून ते गर्तेत लोटले जाते. '†ÖÃÖ¾Ö¨Ö“Ö †Ö³Ö¨ÖÔ¡', 'बोळवण', '•Ö¨Ö³ÖÔÖ¨Ö“Ö –Ö¨Ö›', 'अंधारबन' µÖ¨Ö त्यांच्या उत्तम कथांचा व इतरही कथांचा या दृष्टीने अभ्यास करता येण्यासारखा आहे. माणूस काही ठरवून एखादी कृती करतो आणि समाजातील स्वत:च्या भोवताली असलेल्या परिस्थितीनं निर्माण केलेल्या विशिष्ट स्थितीमुळं भलतंच घडतं, असे सूत्र या कथांचे आहे. त्यामुळे जीवनातील विपरिततेच दर्शन घडविणाऱ्या त्यांच्या या कथा वेधक वाटतात.

(ÃÖ¤Ö³Ö-3, अंधारबनात जाण्यापूर्वी, अंधारबन) (ÃÖ¤Ö³Ö 4, †¬Ö¨¸वनाची पायवाट, डॉ. आनंद यादव)

हा गुण त्यांच्या कथांत प्रामुख्याने आढळतो. त्यांनी अधिक अभ्यासपूर्वक या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला तर माणसाला घेरुन राहिलेल्या परिस्थितीचा आंधळेपणा निष्ठुरपणा नि कौर्य ते उत्तम रीतने टिपू शकतील, असे वाटते." [4] डॉ. आनंद यादव यांचे भाकीत सदानंद देशमुखांची दर्जेदार कथासंपदा पाहता खरे ठरले असे म्हणता येईल.

अंधारबन कथासंग्रहाची कथांच्या विषयामध्ये विविधता आढळते. स्त्रीकेंद्रित कथांमध्ये, '†ÖÃÖ¾ÖÖ“Ö †Ö³ÖÖô', '¸ŒŸÖ£Ö²Ö', 'बोळवणं' 'तिखटकुटी', 'उलंगवाडी' इत्यादी कथांचा समावेश होतो. शोषणाच्या कथांमध्ये 'अंधारबन' ¾Ö 'जतावणी' या दोन कथांचा सम¤ÖÖ¾Ö¿Ö ÆÖŸÖÖ. समाजवास्तवादी कथांमध्ये '¾ÖÖ¹ý', '^ŸÖÖ¾ÖßÖô', '¯Ö¸ŸÖß“ÖÖ ¯Ö¾ÖÖÃÖ', 'ú¸¯ÖÖô' ‡Ÿµ¤à“ÖÖ ÃÖ´Ö¾Ö¿Ö ÆÖŸÖÖ. ŸÖ¸ 'मरणवाट', '–Ö•ÖÖ¾ÖÖŸÖ', 'धोंडचोर तुले ना मले' या मनोविश्लेषात्मक कथा या कथासंग्रहात आहेत. तसेच माणूस, निसर्ग व प्राणी यांच्या सहसंबंधाच्या देवाघरचं मरण व •ÖÖ³ÖÖô“Ö –गाड या कथा आहेत.

सदानंद देशमुखांच्या या पहिल्याच कथासंग्रहात त्यांच्यातील संवेदनशील, सजग साहित्यिकाचे दर्शन त्यांच्या कथांमधून होते. सामाजिक अध:स्तराचे वर्णन त्यांनी स्वानुभावतून लिहिले आहे. अंधारबनातील माणसे रात्रंदिवस कष्टणारी, जीवनसंघर्ष लढणारे आहŸÖ. ¯Ö¸ŸÖ त्यांच्या चाकोरीबध्द जीवनात अनेक खाचखळगे, अडचणी येतात व त्यांचे जीवन संघर्षमय करुन टाकतात. या कथासंग्रहातील कथा ग्रामीण जीवनाचे संघर्षमय जीवन डोळ्यासमोर उभे करतात. या कथा संपूर्ण महाराष्ट्रातील ग्रामीण जनतेचे प्रतिनिधित्व करतात.

स्त्रीकेंद्रित कथा :-

'†ÖÃÖ¾ÖÖ“Ö †Ö³ÖÖô' या कथेत शोभाच्या अंतर्मनातील भावविश्वाचे चित्रण केले आहे. भानुदास आणि शोभा एकत्र कुटुंब¯Ö¤-Öतीत राहणारे जÖडपे आहे. घरी त्यांना एकांत मिळतो. तरी शेतावर गेल्यावर निसर्गरम्य वातावरणात ते आपल्या भावनांना आवर घालू शकत नाही. अशा एका कोमल क्षणी त्यांच्या अनपेक्षित एक पारधी त्यांच्या पुढ्यात येऊन पडतो. दोघांनाही विवस्त्र अवस्थेत पाहून तो गोंधळतो. भानुदास या अनपेक्षित आघाताने आपले पुरुषत्व हरवून बसतो. हा प्रसंग भानुदासने आपल्या मित्राला सांगताच तो त्याला हॉस्पिटलमध्ये दाखल करतो ¾Ö ¿ÖÖ³ÖÖ“µÖÖ ÃÖÖÃÖसास-यांना कळवतो. घडलेल्या प्रसंगापासून ते भानुदास हॉस्पिटलमधून घरी येईपर्यंत शोभा अनेक नरकयातना भोगते. तिच्या मनातील भाववि¿वाचे लेखकाने अतिशय ¯Ö³ÖÖ¾ÖßÖपणे चित्रण केले आहे. भानुदासचे तिच्यापासून दुरावणं व त्याचे पौरुषत्व हरवणे या घटना तिच्यामुळे घडल्या आहेत असे समजून ती स्वत:ला दोष देते. एक स्त्री असून स्त्रीत्वाचे दडपण तिच्यावर येते. या जाणीवेने ती अस्वस्थ होते. तिच्या मनातील यासर्व भावनांचे चित्रण सदानंद देशमुखांनी अतिशय प्रभावीपणे केले आहे.

'तिखटकुटी' ही कथा जगण्याशी संघर्ष करणाऱ्या विधवा स्त्रीची कथा आहे. शेवंता व तिचा नवरा दोघेही शेतमजुरीचं काम करीत असतात. शेवंताच्या नवऱ्याला कुत्रा चावतो पण इलाज करण्यासाठी पैसे नसल्याने जखम वाढत जाते. त्याला कामावर जाणे अशक्य होते. त्यामुळे शेवंतावर कुटुंबाची जबाबदारी येते. पावसाळ्यात जखम भिजल्यामुळे शेवंताचा नवरा कुत्र्यासारखा भुंकू लागतो. ते घाबरुन शेजाऱ्याला बोलावते. गावात»Ö ¯Ö“Ö ´Ö>ÔßnÖ ÆB 2ÖÖŸÖ´ÖB कळताच पंच मंडळी शेवंता व तिच्या नवऱ्याला वाचविण्याऐवजी गावाला वाचविण्यासाठी तिच्या नवऱ्याला ठार मारण्याचा निर्णय घेतात. शेवंतासमोर तिच्या नवऱ्याला क्रूरपणे मार»Ö •ÖÖŸÖ. असहाय शेवंता आपल्या मुलासाठी काबाडकष्ट करते पण जमीनदारकडून वेळेवर पैसे न मिळाल्याने तिची आर्थिक पिळवणूक होते. तिला व तिच्या मुलाला उपाशी रहावे लागते. भूकेची आग थांबविण्यासाठी तिचा मुलगा मिरच्यांचा ठेचा अधाशीपणाने खातो तेव्हा मात्र आपल्या मुलाच्या भुकेपुढे ŸÖB हतबल होते. व नशिबाला दोष देते. शेवंतासारख्या विधवेच्या नशिबी आलेल्या दु:खाचे अतिशय हृदयस्पर्शी वर्णन या कथेत लेखकाने केले आहे. समाजाची संकुचित वृत्ती, विधवा स्त्रीची पिळवणूक या वास्तवाकडे या कथेतून आपले लक्ष वेधले आहे.

'¸ŒŸÖ£Ö2Ö' या कथेत गीताच्या कुटुंबातील लोकांकडून होणाऱ्या शोषणाचे चित्रण सदानंद देशमुख यांनी केले आहे. गीताचा नवरा शेतात साप चावून मरतो. पतीच्या निधनानंतर सासरची मंडळी गीताकडून शेतातील सर्व कामे करुन घेतात. त्यातच तिचा मोठा दीर तिच्याकडे ¾Öासनान्न नजरेने पाहतो. सुमन गीताची जिवलग मैत्रीण यातून तिची सुटका करण्यासाठी मावस 3ÖÖ¾ÖÖ“Ö ÁÖB´ÖŸÖ Ã£ÖÔ¡ xŸÖ“µÖÖÃÖÖŠB †Ö¬ÖŸÖ ¾Ö ¤¡ÃÖ·µÖÖ x¤¾Ö¿ÖB xŸÖ“µÖÖ ÃÖÖÃÖ¸¦“µÖÖ ´Ö>ÔßB¿ÖB 2ÖÖ»ÖÖµÖ“Ö †ÃÖ Š¸x¾ÖŸÖ. 3Ö×¾ÖÂµÖÖची सुंदर स्वप्ने पाहणाऱ्या गीतावर त्याचा रात्री तिचा दीर बलात्कार करतो व तिच्या स्वप्नांचा चुराडा होतो. नवऱ्याच्या निधनानंतर समाजातून होणाऱ्या शोषणाच्या बळी ठरलेल्या असंख्य गीता आजही समाजात Ö †ÖÆŸÖ. Ÿµ֓µÖ¾Ö¸¡ †Ö•ÖÆB शारीरिक, मानसिक अत्याचार होत आहेत हे वास्तव लेखक या कथेतून मांडतात.

'उलंगवाडी' या कथेत 'Ã¡ÖB' ची एकत्र कुटुंबात होणारी घुसमट व मानसिक कोंडी सदानंद देशमुखांनी मांडली आहे. सारजाला शेतीवाला नवरा मिळावा म्हणून तिच्या बापाने पंधरा हजार हुंडा देऊन तिचे लग्न केले. परंतु पुढे भावाच्या वाट्यात त्याला फक्त दीड एकर जमीन मिळते. तिचा नवरा शेतात दिवसभर कष्ट करुनही त्याला चांगल खायला मिळत नाही. घरातल्या कोणत्याही वस्तूवर तिचा अधिकार नसताना ŸÖB सासूला न विचारता नवऱ्यासाठी भाकरीवर लोण्याचा गोळा आणते. त्यामुळे सासूला राग येतो व ती सारजाला चोर ठरवून सर्वासमोर अपमानित करते व तिला माहेरी पाठवते. एकत्र कुटुंबात होणाऱ्या मानसिक व शारीरिक छळाचे प्रतिनिधित्व करणारी सारजा समाजातील वास्तवतेचे भान करुन देते. Ÿµ֓यासोबतच स्त्रीचे खच्चीकरण करणारी सासूची मानसिकताही लेखकाने या कथेत x“Ö¡ÖBŸÖ केली आहे.

*** कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व सांगणारी कथा :-**

'बोळवण' ही कथा कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व सांगते. रखमा आणि नारायण या मोलमजुरी करणाऱ्या जोडप्याने केवळ मुलगा हवा या हव्यासापोटी पाच मुलींना जन्म दिला शेवटी रखमा स्वत:चे संतती नियमनाचे ऑपरेशन करुन घेते. रखमाच्या मुली व जावई दिवाळसणासाठी माहेरी आल्यावर त्यांचा मानपान करण्यासाठी नारायण गावातल्या मास्तराकडे जाऊन त्यांच्या मदतीने नसबंदीचे ऑपरेशन करुन घेतो. त्याबदल्यात मिळालेल्या पैशातून लेकींचा व जावयांचा दिवाळसण साजरा करतो व त्यांची बोळवण करतो. कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व सांगणारी ही कथा साक्षरतेचेही महत्त्व पटवून देते. केवळ अ-ानामुळे अंधश्रध्देच्या आहारी जाऊन लोकसंख्येच्या वाढीला कारणीभूत ठरणारी मानसिकता या कथेतून दिसून येते.

*** माणूस, निसर्ग व प्राणी यांच्या सहसंबंधाच्या कथा :-**

•ÖÖ³Ö Ô‰"Ö –ाड या कथेत लेखकाने जांभळीच्या –ाडाचे व भानदासाचे भावनिक नाते उलगडून दाखविले आहे. शेताŸÖ»µÖÖ •ÖÖ³Ö Ô‰"µÖÖ –ाडावर अतोनात प्रेम करणारा भानदास •ÖÖ³Ö Ô‰"µÖÖ –ाड विकण्याचा निर्णय ऐकून अतिशय अस्वस्थ होतो. यशवंत व रामा यांच्याकडे परेणीसाठी पैसे नसल्यामुळे परिस्थितीसमोर हतबल होऊन ते जांभळीचं –ाड विकण्याचा निर्णय घेतात. परंतु भानदासचे जांभळीच्या –ाडांशी असलेले भावनिक नाते व यशवंत व रामाचा परिस्थितीशी असलेला संघर्ष यावर निसर्ग मात करतो व जे –ाड विकून पैसे मिळणार ÆÖŸÖ ŸµÖÖ –ाडावर वीज पडून ते निकामी होते. –ाडही वाचले नाही व पेरणीसाठी पैसेही मिळाले नाहीत म्हणून भानदास दु:खी होतो. तर रामा व यशवंत निसर्गापुढे हतबल होतात.

'¤¾ÖÖ"Ö¸ाचं मरण' ही सदानंद देशमुखांची पहिली कथा ही कथा त्यांनी बारावीला असताना लिहिली. ही कथा १८ सप्टेंबर १९७८ च्या महाराष्ट्र टाईम्सच्या रविवार पुरवणीत छापून आली होती.

ही कथा बगळ्या नावाच्या बैलाची आहे. हा बैल अनेक वेळा आपल्या मालकाचे प्राण वाचवतो व मालकाच्या शेतीच्या कामात मदत करतो. मालकही बगळ्याविषयी कृत-ÖŸÖÖ बाळगतो. मालक व बगळ्या आता म्हातारे –ÖÖ»Ö †ÃÖŸÖ ŸÖ¸ß ŸµÖÖ"µÖÖŸÖ ¯Ö´Öाचे अतुट नाते निर्माण –ाले होते. बगळ्या म्हातारा –ाल्यामुळे मालकाचा मुलगा बाब्या बगळ्याला विकण्यासाठी खाटकाला बोलवतो. खाटीक बगळ्याची शंभर रुपये किंमत ठरवतो. त्याला बाब्या तयार होतो. पण म्हातारा मालक बगळ्याला विकण्यास तयार होत नाही. अशा स्थितीत बगळ्या व म्हातारा दोघेही बिनकामाचे म्हणून बाब्या दोघांनाही निकालात काढतो. शेवटी म्हातारा मालक आपल्या हातातील अंगठी बाब्याच्या हातात देतो आणि बगळ्याचं कसायाकडचं मरण थांबवतो.

आपल्या म्हाताऱ्या बापाचे बगळ्यावरंच प्रेम बघून बाब्या व खाटिक दोघेही चकित होतात. मुक्या जनावरांचे मालकाशी असलेले ऋणानुबंध या कथेतून लेखकाने व्यक्त केला †ÖÆ.

* शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या कथा :-

'अंधारबन' या कथेतील भीमराव व बालाजी या व्यक्तिरेखा समाजातील शोषणाचे प्रतिनिधित्व करतात. भीमराव बालाजीच्या भोळेपणाचा फायदा घेऊन बालाजीची जमीन बँकेकडे गहाण ठेवून मळणीयंत्र घेतो. परंतु बँकेचे“Ö ÆŸÖ ´ÖÖ¡Ö 3Ö¸ŸÖ नाही. कोर्टाची नोटीस घेऊन x3Ö´Ö¸Ö¾Ö बालाजीकडे गेल्यावर तो त्याला मारहाण करतो. ही घटना आपल्या मुलाला सांगताच तो मात्र त्यांचा जाब विचारण्यास पुढे सरसावतो. भिमराव सारखी माणसे अन्याय निमूटपणे सहन करतात व भोळ्या स्वभावामुळे पटकन फसवली जातात. परंतु भीमरावच्या मुलासारखी माणसे अन्यायाला प्रतिकार करतात व न्याय मिळवतो.

'जतावणी' ही कथा सावकार व गुंडाकडून फसविले गेलेल्या सीताराम या सामान्य शेतकऱ्यांची आहे. बँकेचे कर्ज न फेडल्याने बी पेरणीसाठी सीताराम हिरालालकडून सवाईच्या व्याजानं पैसे घेऊन त्या बदल्यात आपली बैलजोडी विक्रीचिÖß xलहून देतो. हिरालालला पैसे देण्यासाठी कापूस विकावा तर बँकेचे कर्ज असल्याने तो विकता येईना म्हणून सीताराम नारायणाकडे जाऊन त्यांच्या कार्डावर कापूस विकतो. पण तो ही वेळेवर पैसे देत नाही. म्हणून घरातील ज्वारी विकून सीताराम पैसे घेऊन जाता“Ö हिरालाल आणखी सव्वाशे रुपयांचे व्याज मागतो. ते पैसे घेऊन आपली बैलाची विक्रीचिठ्ठी आणण्यास तो सर्जेरावाला सांगतो पण ÃÖ•Ö¸Ö¾Ö ŸÖ ¯ÖÃÖ दारुत उडवतो. अशाप्रकारे हिरालाल बैलजोडी घेऊन, नारायण कापूस विकून, सर्जेराव पैसे हडप करुन सीतारामला फसवितात. आजच्या समाजातील शोषण करणारे घटक सामान्य शेतकऱ्याला दारिद्र्यात भरडतात हे सत्य या कथेतून लेखकाने सांगितले आहे.

* समाजवास्तवादी कथा : -

'¾ÖÖ¹ÍÔ' या कथेतील नरसू अंधश्रद्धेला बळी पडून आपल्या भावाला एंड्रीन पाजून ठार मारतो. आपल्या मोठ्या भावाचा आजार बरा करण्यासाठी नरसू त्याला देवदेविकी करणाऱ्या भोंदू बाबाकडे जातो. मोठा बरा –ाला तर आपण मरणार हा विचार त्या बाबाच्या बोलण्यावरुन तो करतो. घरासमोर असलेले वारुळ घरातील कर्ता पुरुषाला ठार मारणार हे बाबाने सांगितल्यावर नरसू अंधश्रध्देने आपल्या भावाला मारतो. समाजातील अनेक लोक आजही अंधश्रध्देला बळी पडून अनैतिक कृत्य करतात हे समाजवास्तव या कथेतून लेखकाने मांडले †ÖÆ.

'^Ÿ00¾ôß' या कथेतील निवेदक प्रेमसंबंधातून फसवल्या जाणाऱ्या तरुणाची कथा आहे. जानूदादा व त्यांच्या कुटुंबियांची मोठ्या श्रीमंत मुलांवर आपल्या मुलीतर्फे प्रेमाचे जाळे टाकून त्याच्याकडून जबरदस्ती –ाल्याची बोंब मारत पैसे उकळायचे अशी योजना असते. परंतु ¯ö¸ÿÖß»öö 3ö™ö¸ö»öö †ÖŸÖ¸¡ –öö»ô»öö Ÿöö xŸÖ"µıı घरी गेला असता त्यांच्या योजनेचे गुपित त्याला कळते व वेळीच सा¾ध होऊन तो घरी येतो. तरुण वयात प्रेमासाठी उतावीळ –ालेल्या तरुणांना समाजातील काही लोक संक™ात टाकतात. हे समाजवास्तव लेखक या कथेतून सांगतात.

'¯ö¸ŸÖß"öö ¯ö¾ööÃö' या कथेतील निवेदक भूतकाळीŸÖ केलेल्या चुकांची भरपाई करताना स्वत:चा सर्वनाश ओढावून घेतो. या कथेतील निवेदकाचा मोठा भाऊ लहान भावाला शिक्षणासाठी पैसे पाठवतो. परंतु निवेदक मात्र चुकीच्या संगतीने चंगळवादी वृत्तीने वाईट सवयीच्या आहारी जाऊन क्षय रोगाला बळी पडतो. आपल्या सर्व नातलगांपासून दुरावतो. आपल्यानंतर आपल्या बायकोचे काय होणार या चिंतेने तो बायकोला विहिरीत ढकळून देतो व स्वत:ही आत्महत्या करतो. तरुण वयात चुकीच्या मार्गाने जाऊन आजची पिढी आपले संपूर्ण आयुष्य बरबाद करते हे सांगणारी शोकांतिका लेखकानö x"ö¡ööŸÖ केली आहे.

'क#¸ööô' ही पायात अनेक कुरुपे असल्याने कुरपाळू नाव पडलेल्या तरुणाची शोकांतिका आहे. लहानपणीच आई वारल्यामुळे बापाने, कुरपाळूला सुंदर बायको करुन ¤ŸöÖ. ¯ö¸ŸÖ ŸöÖ "ांचल वृत्तीची असल्याने शिवराम पाटलाच्या नादी लागते. कुरपाळू लाकडे कापण्याच्या मशीनमध्ये आपली बोटे गमावून बसतो. घरी येताच त्यांची बायको शिवराय पाटलाकडे रखेल म्हणून राहायला गेल्याचे त्याला कळते. गावात बदनामी –ाल्याने कुरपाळू अनोळखी गावात येऊन मंदिराजवळ भीक मागायला बसतो. कुरपाळूसारख्या साध्या सरळ वृत्तीच्या सामान्य माणसाला त्याच्या बायकोमुळे दुर्दैवी भोग भोगायला लागतात. कुरपाळूसारखे अनेक अभागी आजही आपल्या समाजात आहेत याची जाणीव या कथेतून लेखकाने करुन x¤¡»öß †ÖÆ.

* मनोविश्लेषणात्मक कथा :-

२० व्या शतकात '±ö‡›' या मानसशास्त्र–ाने मानवी मनाचे दोन भाग-²öö-ö ¾ö †²öö-ö ŸµööŸÖ ¿»öß»ô - †¿»öß»ö, ÃöÂ™ ¤Â™, x¿öÂ™-†x¿öष्ट या सर्वांचे मिश्रण असते असे सांगितले आहे. फ्रॉईडने मानवी मनोव्यापाराचे मर्मग्राही विश्लेषण केले आहे. फ्राईडच्या या मानसशास्त्रीय विचारंचे पडसाद वाङ्.मयातील अनेक प्रकारांमधून उमटले असून नवकथेने फ्राईंडच्या मानसशास्त्राचा आधार घेतला आहे. त्यामुळे पूर्वकालीन कथेतील साचेबंद व्यक्तिचित्रणे मागे पडू लागली. प्रत्येक माणसाच्या चांगल्या वाईट हेतूंची प्रकृती विकृतीची गुंतागुंत –ालेली आहे. सदानंद देशमुख यांच्या काही कथा मनोविश्लेषणात्मक स्वरुपाच्या आहेत. माणसाच्या वाट्याला आलेली मूल्यशून्यता, अंधश्रध्दा, परात्मता, पोरकेपणा,

एकाकीपणा यामधून मानवी मनाचा शोध सदानंद देशमुख घेताना दिसतात. जीवनातील कामप्रेरणा, मनोप्रकृती, ढोंगीपणा, स्वार्थीवृत्ती आणि विविध ताणतणाव यामुळे मानवी मनाची होणारी विलक्षण घुसमट इत्यादीचे वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रण या कथासंग्रहातील 'मरणवाट', '–Ö–ÖÖ¾ÖÖŸÖ' 'Ö¬ÖÖ>Ö“ÖÖ¸Ö', 'तुले ना मले' या कथांमध्ये दिसून येते.

'मरणवाट' या कथेतील निवेदक आपल्या आजीच्या मृत्यूबाबत घडणारी कथा सांगतो. निवेदकाची आजी त्याच्या आईचा छळ करत असे पण आई तो त्रास सोशिकपणे सहन करते. प्रत्येक वेळी तिचे मरण दुसऱ्यावर जाई. पहिल्या वेळी निवेदकाचा धाकटा भाऊ, चौथ्या वेळी निवेदकाच्या घरातील गाय, आणि शेवटी चहासाठी आधण ठेवायला पाणी हवे म्हणून विहिरीवर गेलेली आई विहिरीत पडून मरते. प्रत्येक वेळी योगायोग की अघोरी विद्या हे निवेदकाला कळत नव्हते. परंतु आजी मात्र मरणवाटे वरुन परतून येत होती. व तिच्या ऐवजी कुटुंबातील एक एक सदस्याचे मरण ओढवत होते. आता आईनंतर कोण मरणार या भीतीने निवेदक मनातून †Ã¾ÖÃ£Ö ÆÖŸÖÖ. ŸÖ¾ÆÖ µÖÖ कथेतून निवेदकाने स्वतःच्या मनातील विलक्षण घुसमट ×“Ö¡ÖßŸÖ केली †ÖÆ.

–Ö–ावात ही कथा अंधश्रध्देला बळी पडलेल्या मायाच्या पती किसनची शोकांतिका आहे. किसनच्या लग्नानंतर त्यांचे आजारी वडील वारल्यामुळे त्याच्या पत्नीला अपशकुनी ठरवून त्यांचे कुटुं²ÖßµÖ तिचा शारीरिक व मानसिक छळ क¸ŸÖÖŸÖ. म्हणून तो तिला माहेरी सोडून µÖŸÖÖ. ¯Ö¸ŸÖ •µÖÖ“µÖÖÃÖÖŠß ŸÖÖ †Ö¯Ö»µÖ पत्नीला सोडतो ते त्याची काहीच किंमत ठेवत नाहीत. ^»Ö™ ŸµÖÖ“Ö ¾Ö¸ß ÆÖŸÖÖŸÖ. †Ã¾ÖÃ£Ö –ालेला किसन मायाच्या ओढीने आत्महत्येचा विचार मनातून काढून टाकतो व मायाकडे परततो. किसनच्या मनातील अस्वस्थता या कथेतून लेखकाने ×“Ö¡ÖßŸÖ केली आहे.

'Ö¬ÖÖ>Ö“ÖÖ¸' ही कथा पावसासाठी केल्या जाणाऱ्या धोंडी धोंडी या लोकप्रथेवर आधा×¸ŸÖ आहे. सखाराम आणि निवेदकाने पाऊस पडावा म्हणून धोंडी धोडी करतात. त्यानंतर भंडारा घालण्याची प्रथा होती. त्यासाठी प्रत्येक घरातून धान्य मागून दोन पोती ज्वारी जमा करतात. धोंडी केल्यावर योगायोगाने पाऊस पडतो व त्याचे श्रेय सखाराम व निवेदकाला मिळते. सखाराम भंडारा न करण्याचे ठरवून ज्वारीचे समान वाटे न घालता दोन †Ö–Ö»µÖÖ •¾ÖÖ¸ß ¤ŸÖÖ. त्यावरुन सखाराम आणि निवेदकाची मारामारी होऊन निवेदक बेशुध्द पडतो. शुध्दीवर आल्यावर सखाराम सगळ्यांना तो धोंडचोर असल्याचे सांगतो. या कथेत सखाराम अप्रमाणिक वागून लोकांच्या अंधश्रध्देचा गैरफायदा घेऊन स्वतःचा स्वार्थ साधतो. समाजातील अशा स्वार्थी, ढोंगी वृत्तीच्या लोकांकडे या कथेतून लेखकाने आपले लक्ष वेधले आहे.

'तुला न मले' या कथेत शाळेत शिकणाऱ्या मनोहर या गरीब मुलाची हतबलता ×“Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. वडिलांच्या दारुच्या व्यसनापायी मनोहरच्या कुटुंबाच्या गरीबीत वाढ होत होती. †Ö¯Ö»µIJ वर्गामित्राच्या घरची परिस्थिती पाहून आपणही वेड्यासारखे कोंबड्या विकून श्रीमंत

व्हावे असे मनोहरला वाटते म्हणून मनोहरच्या आग्रहावरुन त्याची आई बंड्याच्या आईकडून तीस रुपये उसने घेऊन दोन कोंबड्या विकत घेते. पण मन्या शाळेत गेल्यावर त्यातील एक कोंबडी मांजर पळवते. त्यावर त्याचे वडील त्याला सांगतात की ही दुसरी कोंबडी पण मांजर पळवते. त्यावर त्याचे वडील त्याला सांगतात की ही दुसरी कोंबडी पण पळवून नेईल त्यापेक्षा आपणच तिला खावी असे म्हणून त्यांच्यासमोर कोंबडी शिजवून खातात. व मनोहरचे श्रीमंत होण्याचे स्वप्न धुळीस मिळते. मनोहरच्या मनातील कल्पना प्रत्यक्षात येण्यासाठी नशिबाची व वडिलांची साथ मिळत नाही व त्याचे दारिद्र्य कायम राहते. व्यसन माणसाला अनेक दु:खद गोष्टींना जवळ करीत असते हे सत्य या कथेतून लेखकाने मांडले आहे.

अशा प्रकारे 'अंधारबन' या कथासंग्रहाचे स्वरुप व आशयसूत्र आहे.

4.2.1.2 'अंधारबन' ´Ö¬ÖßÖ» तील व्यक्तिचित्रण

सामान्यत: कथा ही कथानक, वातावरण, निवेदन ¯Ö¤¬ÖŸÖß, ³ÖÖÂÖÖ ¾Ö ¯ÖÖ¡Ö µÖÖ ´ÖÔ¡ घटकांनी बनलेली असते. पात्र हा कथात्म साहित्यकृतीचा एक महत्त्वाचा मूल घटक आहे.

व्यक्तिरेखा या सदंर्भात प्रसिध्द कथात्मक समीक्षक सुधा जोशी यांचे मत या ठिकाणी ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö Šरते. त्या म्हणतात की, "कथाकादंबरीतील शब्दांतून मूर्त केलेली एखाद्या व्यक्तीची प्रतिमा म्हणजे पात्र. व्यक्तीचे बहिरंग व तिचे अंतरंग म्हणजे तिचे बोलणे, वागणे स्वभावविशेष ×ŸÖ“µÖÖ ¾Ö¢ÖßÖ¯Ö¾Ö¢ÖßÖ ×ŸÖ“Ö ³ÖÖ¾Öविश्व, तिची जीवनदृष्टी, जीवनसरणी इत्यादीच्या चित्रणातून ¯ÖÖ¡ÖÖ“ÖßÖ ×¾Ö×¿Öष्ट प्रतिमा साकार होणे." [5]

कथेपरत्वे कथानकानुसार व्यक्तिचित्रण करताना कथाकाराला आपले लेखनकौशल्य वापरावे लागते. सदानंद देशमुखांनी 'अंधारबन' या कथासंग्रहातील कथामधून वैविध्यपूर्ण पात्ररचना केली आहे. आपल्या कथांमधून त्यांनी जिवंत व्यक्तिरेखा ×“Ö¡ÖßŸÖ केल्या आहेत.

'देवाघरचं मरण' या कथेतीलÖ ´ÆÖŸÖÖ·µÖÖ“ÖßÖ ¾µÖÖŒŸÖ, खा बैलांविषयी शेतकऱ्यांच्या मनात असलेल्या कृत-ातेच्या भावना व्यक्त करणारी, त्यांच्यापासून दूरावल्यामुळे व्यथित –ÖÖ»Ö»µÖÖ म्हाताऱ्या शेतकऱ्यांची आहे. ही व्यक्तिरेखा कास्तकऱ्याच्या मनातील बैलांविषयीचे ¯Ö´Ö ¾µÖŒŸÖ करते.

'†ÖÃÖ¾ÖÖ“Ö †Ö³ÖÖÔ¡' या कथेत स्त्रीत्वाचे दडपण –ोलणारी शोभाची व्यक्तिरेखा वास्तवतेचे चित्रण करते. तिच्या मनातील दडपण तिच्या व्यक्तिरेखेतून व्यक्त होते.

'तिखटकुटी' या कथेत शेवंता या विधवा स्त्रीची व्यक्तिरेखा जीवनसंघर्ष करणाऱ्या स्त्रीची करुण अवस्था मांडते. आपल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे मुलासमोर हतबल –ÖÖ»Ö»µÖÖ आईची व्यथा या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने व्यक्त केली आहे.

'¸ŒŸÖ£Ö²Ö' या कथेतील कौटुंबिक शोषणाला बळी पडलेल्या गीताची व्यक्तिरेखा महत्वाची आहे. विधवा स्त्रीकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टकोन व तिथे भावविश्व अत्यंत प्रभावीपणे ही व्यक्तिरेखा साकारते.

'उलंग¾ÖÖ›ß' या कथेत एकत्र कुटुंब¯Ö¤¬ÖŸÖßŸÖ शारीरिक व मानसिक घुसमट होणाऱ्या सारंजाची व्यक्तिरेखा लेखकाने साकारली आहे ही व्यक्तिरेखा स्त्रियांचे कुटुंबातील दुय्यम स्थान ×"Ö¡ÖßŸÖ करणारी आहे.

'बोळवण' या कथेतील रखमा आणि नारायण या दोन्ही व्यक्तिरेखा साक्षरतेचे व कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या आहेत. आर्थिक परिस्थितीमुळे आपल्यावर ओढावल्या जाणाऱ्या संकटाशी संघर्ष करताना त्या दिसतात.

'•ÖÖ³ÖÔß"Ö –ÖÖ›' या कथेत –ाडांवर अतोनात प्रेम करणाऱ्या भानदास ची व्यक्तिरेखा आपल्या नशिबाला दोष देते.

'अंधारबन' या कथेतील भीमराव व बालाजी या दोन्ही व्यक्तिरेखा महत्त्वाच्या आहेत. ²ÖÖ»ÖÖ•ß"Öß व्यक्तिरेखा समाजातील शोषित घटकाचे प्रतिनिधित्व करते. तर भीमराव ही व्यक्तिरेखा समाजातील शोषक वर्गाचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते.

'जतावणी' या कथेतील सीतारामाच्या व्यक्तिरेखातून लेखक समाजाकडून फसविलेल्या गेलेल्या कर्जबाजारी हतबल शेतकऱ्याची अवस्था ×"Ö¡ÖßŸÖ करतात.

अशा प्रकारे या कथासंग्रहातील व्यक्तिरेखा भोळ्या, दैववादी, दरिद्री, जीवनसंघर्ष करणाऱ्या असून सदानंद देशमुखांनी स्वानुभवातून या पात्रांची योजना कथांमध्ये केलेली ×¤ÃÖŸÖ.

4.2.1.3 'अंधारबन' ´Ö¬ÖßÖ»Ö ÃÖ¾ÖÖ¤¿Ö»ÖßÖ :

संवाद हा कलाकृतीचा आŸ´ÖÖ असतो. त्यामुळे कथानकाला गती मिळते सदानंद ¤शमुख यांनी कथात्म वाड्.´ÖµÖात संवादाच्या अत्यंत परिणामकारक उपयोग केला आहे. अत्यंत साधे, बोलके, खटकेबाज छटा असलेले संवाद त्यांनी कथामधून योजले आहेत. संवादाच्या माध्यमातून त्यांनी कथानकाचा घाट अधिक बांधीव राखण्याचे कार्य केले आहे. तसेच अलंकाराचा हट्ट नसल्याने त्यांची संवादशैली अकृत्रिम व आशयगर्भ असून वास्तव जीवनाचे प्रकटीकरण करते. तसेच वऱ्हाडी भाषेचा वापर त्यांच्या संवादात आढळतो.

उदा. बगळ्यासाठी स्वतःच्या बायकोने दिलेली अंगठी म्हातारा बाब्यास देऊन बगळ्याला न विकण्यासाठी देताना मुलगा व वडीलांमधून संवादातून आपल्या बैलांविषयी †ÃÖ»Ö»Ö ¯Ö´Ö ¾µÖŒŸÖ ÆÖŸÖ.

"बाब्या! तुले पैशेच पाहयजेत नं? पैसे देल्यावर मग त नाई इकणार न तू बगळ्याले? सांग."

"नाई इकणार... पण पैशे कुठून देसाल तुम्ही

Æ हे घे ही मुंदी. नेवून सोनाराले इक अन् इचे पैशे घे।

पण माह्या बगळ्याच्या मानीने सुरी नको रे लावू' (देवाघरचं मरण - ¯ÔÅš - 14)

†Ö¯Ö»µÖÖ ´Ö»ÖÖ“µÖÖ ÛÃ£ÖŸÖß»ÖÖ शोभाच कारणीभूत आहे असे समजून भास्करच ¾Ö›ß»Ö तिला दोष देताना म्हणतात,

"भास्कऱ्या कावून बिमार –ÖÖ»ÖÖ ÃÖ´Ö¤ ÃÖ´Ö•Ö»Ö ´Ö»Ö,

घोडचूक आपून करायची अन् पुन्हा नामानिरवाळं राहयाचं,

¤ÃÖ·µÖÖ»Ö ŸÖ¸ÖÃÖ aÖµÖ“ÖÖ. " (†ÔÄ¾ÖÖ“Ö †Ö³ÖÖôÖ - ¯ÔÅš-24)

'बोळवण' या कथेतील नारायणने मुलीची बोळवण करण्यासाठी नसबंदीचे ऑपरेशन करुन घेतले हे ऐकताच रखमाला गहिवरुन येते. तिच्या भावना व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"आवं पण, आपरेशन त म्या मांगल दिसाचं केलं व्हतं नं?

मग तुमाले आजूक करायची काय गरज व्हती?". (बोळवण पृष्ठ-49) नवीन व्यापारी धोरणाप्रमाणे शेती करु पाहणाऱ्या यशवंताचे व तात्याचे जांभळीच्या –ÖÖ›Ö×¾ÖÂÖµÖß –ÖÖ»Ö»ÖÖ ÃÖ¾ÖÖ¤ ŸÖÖŸµÖÖ“Ö •ÖÖ³ÖôÖ“µÖÖ –ाडाविषयी प्रेम व्यक्त करते.

"पण तुमाले कावून एवढं वंगाळ वाट्टे तात्या? "

"†Ö¸.... ¾ÖÖ›¦-वडलापासून वावरात राखणीचे असल्यासारखं हे जांभळीचं –ÖÖ›¦ ÆÖµÖ. पाण्यापावसाचं आडोशाले कामी येते पावसाळ्यात, उन्हातान्हात गार सावली देते उन्हाळ्यात..." (•ÖÖ³ÖôÖ“Ö –ÖÖ›, ¯ÔÅš-55)

वारुळ या कथेतील अंधश्रध्दाळू भावांच्यामधील संवादातून निवेदक खेड्यातील लोकांचा अंधश्रध्दाळूपणा स्पष्ट करतो.

"क¢ÖµÖ ¾ÖÖ¹ýôÖ? "

हानं, आसं नांदल्या घराशी वारुळ उगवू नाई म्हणले गाववाले, म्हणून गुरवाच्या ठाण्यावर जाऊन इचारुन आलो कारण...

"मग काय सांगतलं देवानं?

Æ ¾ÖÖ¹ýôÖ •ÖÃÖ•ÖÃÖ ¾ÖÖœत जाईल तसतशी तुमची तब्येत बिघडल आन् जदलोक वारुळ हाय तदलोक जिते राहयसाय जेव्हा वारुळ फुटलं तेव्हा तुमीबी मरसाल... " (¾ÖÖ¹ýôÖ ¯ÔÅš-65)

'जतावणी' या कथेतील सीताराम आणि मथुरा यांच्यामधील संवादातून कर्जबाजारी माणसाच्या मन:ÛÃ£Öतीचे वर्णन निवेदक म्हणतÖ.

"काय माय, सालानं सालं कठीणच येऊन राहयलं! "

"कठीण ? जीव द्यायचे दिवस आलŸÖ Æ..." (जतावणी पृष्ठ-90)

तिखटकुटी कथेतील शेवंता आपल्या मुलाची भूक भागविताना हतबल ठरते हे पुढील संवादावरुन निवेदक व्यक्त करतो,

"आर्धीच कावून आणली व्हती? एक भाकर आणायची त चाल्ली आपली आर्धी भाकर घेऊन. माहं पोट भरते का आता अर्ध्या भाकरीत? "

"आरे तिथी का ठेवा ठेवले हाय का तुह्या बापानं?"

"बाईनं भाकर दिली, हेच लय उपकार –ÖÖ»Ö ´ÖÖ¾Ö»ÖßÖ"Ö" (तिखटकुटी पृष्ठ-105)

'उलंग¾ÖÖ›ß' या कथेतील सारजा आपल्या वरील चोरीचा आळ ऐकून ठसकेबाजपणे म्हणते,

"आत्याबाई! म्या मले खायासाठी नाई आणलं ते!

ŸµÖÖÊÖ"ÖÖÃÖÖŠß "ÖÖ»ÖÖ»Ö ¾ÆŸÖ" (ÖÅŠ-117)

तुले ना मले या कथेतील मन्या श्रीमंत होण्यासाठी काय कराव लागेल हे ऐकल्यावर तो आपल्या आईला सांगताच आई त्याला जीवनाचे सत्य सागंताना म्हणते, "पन दुसऱ्याच्यÖÖ नशिबाले आपलं नशीब घासून आपलं नशीब सुदरत नाई रे बाळा" (ÖÅŠ-127)

4.2.1.4 'अंधारबन' ŸÖßÖ»Ö ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»ÖßÖ :

प्रत्येक लेखकाचे व्यक्तिमत्व fÖ³ÖÖ®Ö असते. त्यामुळे लेखकाच्या स्वतंत्र अशा भाषाशैलीची निर्मितीही सहजपणे घडत असते. याठिकाणी डॉ. रमेश धोंगडे व डॉ. अश्विनß धोंगडे यांचे विचार वरील विधानाची सत्यता पटवून देतात. त्यांच्या मते, "शैली म्हणजे लेखकाच्या व्यक्तिगत वैशिष्ट्यांचा संच, लेखकाची स्वतःची अशी भाषेसंबंधीची खास ¾Ö×¿ÖÂ™¶ †ÃÖŸÖÖŸÖ. ÆßÖ ¾Ö×¿ÖÂ™¶ ×¾Ö×वध स्तरावर असतात. शैली म्हणजे नियमोल्लंघन शैलीवरुन लेखकाचे सामर्थ्य आणि भाषेचा लवचिकपणा या दोन्होची जाणीव होते. भाषेच्या व्यवस्थेची चौकट मोडणे म्हणजे शैली. "[6]

³ÖÖÂÖÖ¿Ö»ÖßÖ"µÖÖ ¾Ö¸ßÖ»Ö ×¾Ö¾Öचनानुसार असे लक्षात येते की प्रत्येक लेखकाची भाषाशैली वैशिष्ट्यपूर्ण असते. या कथासंग्रहातील सदानंद देशमुखांच्या भाषाशैलीचा विचार करता अतिशय सरळ, सोप्या भाषेतून निवेदन करताना वऱ्हाडी बोलीतील वाक्प्रचार, म्हणी, ग्रामीण शब्दांचा वापर त्यांनी आपल्या कथांमधून केलेला दिसतो. या कथासंग्रहातील कथा शीर्षकांची नावे ग्रामीण भागातील कथा असल्यामुळे त्यांच्या प्रचलित अलेल्या ग्रामीण शब्दां"ÖÖ ¾ÖÖ¯Ö¸ लेखकाने केला आहे.

* वाक्प्रचार व म्हणी :

'अंधारबन' या कथासंग्रहातील कथांमध्ये लेखकाने आशयानुरुप वाक्प्रचार व म्हणीचा वापर निवेदनात केला आहे.

^¤Ö.

1) 'Ö¸Ö'Ö¸ß ´ÖÖŸÖß"µÖÖ "Ö»Öß (¯ÖÂŠ-13)
2) नाकी नऊ येणे (पृष्ठ - 21)
3) मर मर करे ते जनमाला पुरे (पृष्ठ-85)
4) पचील तसंच खावावं अन् सोभील तसंच लेवावं (पृष्ठ-117)
5) कावळा बसायशी अन् डांग मांडायशी एकच –ÖÖ»Ö ¾ÆŸÖ (¯ÖÂŠ-122)
6) घरात नाही दाणा, अन् म्हन्ते मले बाजीराव म्हना. (पृष्ठ-126)
7) मले ना तुले न घा»Ö कुतल्याले (पृष्ठ-129)
8) कमाई नाही धेल्याची अन् वरुन मिजास तालेवाराची (पृष्ठ-131)

ŸÖÃÖ"Ö 'तुले ना मल' ही संपूर्ण कथा ग्रामीण भाषेतील निवेदनामुळे लेखकाच्या वेगळ्या भाषाशैलीचा नमुना म्हणता येईल.

सदानंद देशमुखांनी या कथासंग्रहातील कथांमधून कलात्मकतेने लोकगीतांचा वापर करुन वातावरणनिर्मिती केली आहे.

^¤Ö. "धोंडी धोंडी पानी दे.
हलकी हलकी जवारी दे
साळ सुके ss
कोयडं भुके s
उचकल वेडंकी पानी बलव" (¯ÖÁŠ 122)

तुले ना मले या कथेत लेखकाने वरील लोकगीताचा वापर करुन ग्रामीण रुढीचा, प्रथांचा परिचय करुन दिला आहे. तसेच दुष्काळ ग्रस्त भागातील माणसे दैववादी असतात हे ही यावरुन दिसते.

या कथासंग्रहÖŸÖß»Ö ³ÖÖÂÖतून लेखकाने ग्रामीण विश्व उभं करण्या-या भाषिक रुपांचा वापर अनेक ठिकाणी केला आहे.

^¤Ö. –ंजावात, उलंगवाडी, तिखटकुडी, चिवंदा, चलवादे, इत्यादी अपरिचित ग्रामीण रुपांचा त्यांच्या निवेदनातून परिचय –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ.

अशाप्रकारे सदानंद देशमुखांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषाशैलीचा परिचय या कथांमधील भाषेतून होतो.

4.२.१.५ अंधारबनातील निवेदन शैली :

कथासाहित्यात निवेदनाच्या माध्यमातून कथेचा आशय सांगितलेला असतो. निवेदन ¯Ö¤-Öतीबाबात रा. ग. जाधव असे म्हणतात की,

"कथेतील निवेदनाच्या अभ्यासामुळे कथेचे आकलन व मूल्यमापन अधिक डोळसपणे करता येते. किंबहुना निवेदन ¯Ö¤-Öती ही कथा साहित्यातील एक कसोटी मानतात."[7]

त्यामुळे सामान्यत: कथाकार कथा सांगण्याच्या हेतून निवेदक पात्राची निर्मिती करतो तो निवेदक पात्राला घडवितो. त्याच्याकडे एक विचारसरणी असते. अंधारबन या कथासंग्रहातील कथांमध्ये सदानंद देशमुखांनी आपल्या पात्रांची निर्मती या हेतूने केली आहे. त्यांच्या कथांमधील पात्रे अंतर्मनातील घुसमट व्यक्त करताना दिसतात. त्याचे निवेदन बहिरंगावर, निसर्गवर्णनावर, हालचालीच्या पाल्हाळीक तपशीलावर भर देणारे नसून अंतर्मनावर जास्त भर देते. त्यांच्या निवेदनात अनावश्यक तपशील, पुनरावृत्ती, ^¯Ö´ÖÖ¯Ö×ŸÖ´ÖÖ“ÖÖ अतिरेक आढळत नाही.

अंधारबन या कथासंग्रहातील कथांमध्ये सदानंद देशमुखांनी प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी निवेदन शैलीचा वापर केला आहे. या कथासंग्रहातील, 'मरणवाट', ' ‘ÖÖ›“ÖÖ¸', 'तुले ना मले', या कथामध्ये लेखकाने प्रथमपुरुषी निवेदन तंत्राचा वापर केला आहे. तसेच 'देवाघरचं मरण', '†ÖÃÖ¾ÖÖ“Ö †Ö³ÖÖô', '¸ŒŸÖ£Ö²Ö', 'बोळवण', '•ÖÖ³ÖôÖ“Ö –ÖÖ›', '¾ÖÖ¹Ôô', 'अंधारबन', 'जतावणी', '–Ö•ÖÖ¾ÖÖŸÖ', 'तिखटकुटी', 'उलंगवाडी', '^ŸÖÖ¾ÖßôÖ', '¯Ö¸ŸÖß“ÖÖ ¯Ö¾ÖÖÃÖ', 'क¸ÖÖôÖ' ‡Ÿµ×ÖÖ¤ß कथांमधून तृतीयपुरषी निवेदनतंत्राचा वापर केला आहे.

एकूण कथांचा विचार करता सदानंद देशमुखांनी या कथासंग्रहात तृतीयपुरुषी निवेदनशैलीचा अधिक वापर केलेला दिसतो. आपल्या संवेदनशील निवेदनशैलीने त्यांनी पात्राच्या संवादातून कथानकाचा आशय तसेच पात्रांच्या अंतर्मनातील भावना प्रभावीपणे ×“Ö¡ÖßŸÖ केल्या आहेत. तसेच स्त्रीकेंद्रित कथांमध्ये स्त्रीविश्वातील मानसिक ताण-तणाव, वेदना, ‘ÖÃÖ´Ö™ßचे वर्णन अतिशय प्रभावीपणे केले आहे. साध्या सोप्या भाषेतील निवे¤नामुळे व लोकगीतांचा चपखल वापर केल्याने कथेचा आशय समजायला मदत होते.

'¤¾ÖÖ‘Ö¸“Ö ´Ö¸ण' या कथेतील म्हाता-याचे म्हातारीने दिलेली अंगठी व बगळा यांच्याशी असलेले भावनिक नाते स्पष्ट करताना निवेदक म्हणतो.

"एक ही अंगठी आणि दुसरा बगळ्या...

एवढंच धन त्याच्या,

जीवनात उरले होतं. पोटचा पोर हा आता कर्तासवरता कारभारी होऊ सांगण्या सवरण्याच्या बाहेर गेला होता. " (ÔÅŠ-11)

'†ÖÃÖ¾ÖÖ“Ö †Ö³ÖÖô' या कथेतील शोभा व भास्करच्या भावना रानावनातून फिरताना उंचबळून येतात. त्याचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"तशातच एकाएकी भास्करच्या अंगावर काटा दाटून आला. शोभाच्या मुसमुसल्या देहावर त्याची नजर अधाशी –ाली. कधी नाही तो आज एकांत गवसला होता. लग्न –Öाल्यापासूनच त्यानं शेतातल्या पिकातल्या शृंगाराचं एक स्वप्न काळजाशी जपून ठेवलं होतं.

पण त्या स्वप्नाची अजून इतक्या दिवसातही पूर्ती –ालीच नव्हती. मळ्यात कामाचा धबडगा असायचा. म्हणून कोणी ना कोणी असायचं. आजचा एकांत मोहिनी घालीत होती त्याच्या मनात नाजूक हळव्या फुलपाखराचे पंख हÔ¼Æळू लागले. " (¯ÔÅš-21)

'•ÖÖ³ÖÔ¼‘Ö –ÖÖ›' या कथेतील भानदास तात्या वृक्षतोडीने अस्वस्थ होऊन लोकांना समजावायचे त्यांच्या या मन:स्थितीचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"किती साजरं गोजरं, दरवर्षी नव्या नवतीनं तेजदार होत जाणारं रु¯Ö! –ाडायचं सगळंच निर्मळ! माणसं ह्या –ाडापुढी किती गचाळ ओंगाळवाणी... किळसवाणी –ाडायचं मातर सगळं सकपार! हगणं नाई, मुतणं नाई. बेमार पडून अंगात आळ्या किडे वळवळणं नाई. देवानं –ÖÖ›ायले तयार कलं ते माणसायले निर्मळता शिकवण्यासाठी पण माणसं? माणसं नायनाट करतात त्याच सकवार –ाडाईचा आपल्या पापी हातानं." (•ÖÖ³ÖÔ¼‘Ö –ÖÖ› ¯ÔÅš-53)

'अंधारबन' या कथेत भिमरावकडून मळणीयंत्राच्या सौद्यात फसविला गेलेला बालाजीची मन:स्थिती वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"घरी पैशावाचून गेलं तर बायको जीव देणार होती. भिमरावकडे गेलं तर पुन्हा मार खावा लागणार होता. त्याला मळणीसाठी मळणीयंत्रात टाकलेल्या कणसासारखा आपला भुगÖÖ ÆÖŸÖÖ †ÔÆ† ÃÖ ¾ÖÖ™Ôयला लागलं." (अंधारबन पृष्ठ-80)

'मरणवाट' या कथेत आईच्या मनाचा मोठेपणा दाखविताना निवेदक म्हणतो,

"ही काय माह्या जन्माले पुरणार हाये थोडीच थोड्या दिवसांचाच हा जाच ही मेली की मग मले सुखाचेच दिवस. " (मरणवाट पृष्ठ-84)

'–Ö–ÖÖ¾ÖÖŸÖ' या कथेत मायाच्या विरहाने व्याक¼Ô¡ –ÖÖ»Ô»µÔ¡ किसनची मन:स्थिती वर्णन करताना निवेदक म्हणतो, "काही खरं नाही आपलं, अगदी दिसून न दिसण्याइतके कस्पट –ÖÖ»ÖÖ का आपण। जनावरांसारखे! काय कामाचे अस जगणं? आणि केव्हाही आपण वाटणी करुन घेऊ शकतो. मग का सहन करायचा हा अपमान, कोंडमारा? भावाला, आईला आपण आपल्या भिडस्तपणामुळे संधी तर देत नाही ना?" (–Ö–ÖÖ¾ÖÖŸÖ ¯ÔÅš-103)

'तुले ना मले' ही कथेत सदानंद देशमुखांनी संपूर्ण कथेत ग्रामीण वऱ्हाडी बोलीचा वापर केला आहे. त्यामुळे ही कथा वेगळी वाटते. ग्रामीण परिसरातील ही कथा निवेदकामुळे वास्तविक वातावरण निर्मिती करतो. या कथासंग्रहात सदानंद देशमुखांनी कथानक व प्रसंगानुरुप ग्रामीण व प्रमाणभाषेचा उपयोग केला आहे. त्यांची निवेदनशैली प्रभावी असून त्यात विविधा आढळते. आशयानुरुप प्रथमपुरुषी किंवा तृतीयपुरुषी निवेदनामुळे कथानक प्रवाही बनले आहे.

2) »Ö“ÖÖ›¡ (1993)

4.2.2.1 Ã¾Ö¹√¯Ö ¾Ö †Ö¿ÖµÖÃÖ¡Ö :-

'»Ö“ÖÖ›' हा सदानंद देशमुख यांचा दुसरा कथासंग्रह १९९३ मध्ये मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे यांनी प्रकाशित केला. या कथासंग्रहात एकूण नऊ कथा असून त्यापैकी चार दीर्घकथा असून पाच लघुकथा आहेत. या कथासंग्रहात 'सारवण', 'x“Ö¸Ö™ß', 'क्कं´ÖÖ‡', 'भोगवटा' इत्यादी दीर्घकथांचा समावेश आहेत तर लघुकथामध्ये 'भणकं', '‡Ô¡¤', '»Ö“ÖÖ›¹', 'कुरण' 'कडकी' इत्यादी कथांचा समावेश होतो. "आपल्या अनुभवि¿वाला कथेचा घाट देण्याचे सामर्थ्य सदानंद देशमुखाच्या मध्ये आहे. एकूण लेखनातच एक प्रकारची सहजता आहे. कुठेही ŸÖ अभिनिर्देश धारण करीत नाहीत किंवा कृत्रिम अशी भावुकता आणीत नाहीत. अत्यंत तटस्थतेने निष्कारण शब्दांचा सोस न करता ते निवेदन करतात. आटोपशीरपणा हे त्यांच्या कथेचे आणखी एक वैशिष्ट्य सांगता येईल. आजचा ग्रामीण लेखक शहरात राहून आपल्या साहित्यातून भूतकाळाचे वर्णन करीत नाहीत. तर वर्तमान ग्रामीण जीवनालाच शब्दब¤¬Ö करतात. हे या कथा वाचून कुणालाही पटावे."[5]

वरील उद्‌गारावरुन लचांड कथासंग्रहाचे स्वरुप लक्षात येते. या कथा संग्रहातील कथा †Ö¿ÖµÖ ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö ¾ÖÖÃŸÖ¾Ö ¾Ö x“Ö¡ÖßŸÖ करतो. या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुख यांनी सुशिक्षित बेरोजगाराच्या व्यथा, शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, दारिद्र्य, पाणीटंचाई इत्यादी विषय मांडले आहेत. अत्यंत तटस्थपणे निष्कारण अलंकारित भाषा न वापरता सहज सोप्या सरळ भाषेतून त्यांनी कथालेखन केले आहे. आपल्या वर्तमान ग्रामीण जीवनÖ»Öï संवेदनशीलतेने ¿Ö²¤¡Ö²¤¬Ö करुन त्यांनी आपल्या वेगळ्या लेखनशैली वैशिष्ट्यांचा परिचय करुन दिला आहे. वास्तवाला भिडण्याचे त्यांचे सामर्थ्य त्यांच्या कथा-लेखनातून सिध्द होते. म्हणून '»Ö“ÖÖ›' µÖÖ कथासंग्रहाला महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा ग.ल. ठोकळ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले आहे.

सदानंद देशमुख यांनी लचांड कथासंग्रहातील कथांमधून सुशिक्षित बेरोजगाराच्या ÃÖ´ÖÃµÖÖ 'भोगवटा', 'x“Ö¸Ö™ß', 'भणकं', 'कुरण', 'क्कं´ÖÖ‡', 'कडकी' इत्यादी कथांमधून x“Ö¡ÖßŸÖ केल्या आहेत. या कथासंग्रहातील इळद ही कथा शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणारी आहे. दारिद्र्य व पाणीटंचाईच्या परिणाम दाखविणाऱ्या सारवण व लचांड या दोन कथा या कथासंग्रहातील शोकांतिका आहेत. सदानंद देशमुख यांनी या कथांमधून ग्रामीण परिसरातील विविध स्वभावधर्माची माणसे, दुष्काळ, राज्यकर्ते, पुढाऱ्याचे दुर्लक्ष शिक्षणक्षेत्राती»Ö 3ÖÂ™Ö“ÖÖ¸¡ ¾Ö राजकारण, अर्थकारण या कोंडीत अनेक समस्यांचे लचांड मागे लागलेल्या कष्टाळू माणसाचे बकाल जीवन रेखाटले आहे. ग्रामीण परिसरातील माणूस हा त्यांचा केंद्रबिंदू असून त्यांच्या जीवनसंघर्षाला अतिशय सूक्ष्मपणे, निरीक्षणातून त्यांनी साकारले आहे.

(ÃÖ¤3Ö 5 -प्रस्तावना लचांड, डॉ. वासुदेव मुलाटे)

*** सुशिक्षित बेरोजगारांच्या कथा :-**

शासनाने घेतलेले निर्णय जनतेच्या हिताचे असतात परंतु त्यांची अंमलबजावणी नीट न –ाल्याने त्याचा फायदा नोकरशहा, धनदांडगे किंवा समाजकंटक घेतात विना अनुदानित शिक्षण ÃÖÃ£öö“µöö ÃÖ¤³ööŸö Æ“ö ¯ामुख्याने दिसते. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा या हेतून काढलेल्या या संस्थातून एक नवा भ्रष्टाचार जन्मला आला. या शिक्षण संस्थामुळे शिक्षणप्रसाराबरोबर, सुशिक्षित तरुण शिक्षकांना रोजगार मिळेल असे शासनाला वाटत होते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र गरीब, अडलेल्या, बेकार परंतु हुशार अभ्यासू, तरुणांचे या संस्थांनी शोषण सुरु केले. त्यामुळे नेते, कार्यकर्ते, समाजसुधारक असे सोंग घेणाऱ्या समाजकंटकासाठी नवीन कुरण तयार –öö»ö. या कथासंग्रहातील अनेक कथा शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे सुशिक्षित बेरोजगारांचे होणारे शोषण यावर आधा×¸ŸÖ †öÆŸÖ.

'भोगवटा', '×“ö¸ö™ß', 'कुरण', 'क#´öö‡', 'कडकी', 'भणकं' इत्यादी कथांमधून लेखक आपल्याला वास्तवाची जाणीव करुन देतात. या भयाण वास्तवाच्या कोंडीत सापडलेली माणसे या कथामधून भेटतात. तसेच नव्या शोषण व्यवस्थेचे अनेक प्रतिनिधी ही दिसून येतात. त्याम#ô या कथा संग्रहातील सर्व कथा वाचकांना विचारप्रवृत्त करतात.

'भोगवटा' या कथेत विनानुदानित शाळेत अतिशय तुटपुंज्या पगारावर काम करणाऱ्या २ööबूराव फारुक मास्तरांची जगण्याविषयी नकारात्मक भूमिका लेखकाने साकारली आहे. या कथेतील बाबूराव मास्तराला पगार कमी मिळत असल्याने त्याचे राहणीमान अतिशय साधे आहे. पगार नियमित मिळत नसल्याने सतत पैसे उधार मागाव लागतात. अंधाऱ्या ख#ö»ößŸö कोंदट वातावरणात राहून तो आपल्या सर्व इच्छा मनातच ठेवतो. परंतु गावी राहणाऱ्या त्यांच्या कुटुंबातील व्यक्तींना मात्र तो भरपूर पगारात येथे चैन करतो असा भ्रम होतो. गरीबी असताना आपण त्याला शिकविले पण आता मात्र तो आपल्याला विचारत नाही. म्हणून ते त्यांच्यावर नाराज आहेत. अनुदानित शिक्षकांची राहणीमान पाहून तो अतिशय दु:खी होतो. याबाबत तो आपल्या नशिबाला सतत दोष देतो. शिक्षित, सुसंस्का¸ित अशा बाबूरावला अनुदानित शाळेत नोकरी मिळाली असती. तर कदाचित त्याच्या आयुष्याला वेगळी कलाटणी मिळाली असती. आपल्या जीवनातील हा भोगवटा आपल्याला भोगलाच पाहिजे. अशी नकारात्मक उर्जा घेऊन जगणाऱ्या बाबूरावला स्वप्नातदेखील मरण येत नाही. शेवटी हा भोग संपावा म्हणून तो दारुचा धंदा करणाऱ्या संचालकाच्या दारुच्या दुकानावर नोकरी मागतो पण शिक्षक असल्याने त्याला ती नोकरीही मिळत नाही. अशावेळी आपल्या नशिबातच हे भोग आहेत असे समजून आयुष्य जगणाऱ्या बाबूरावची शोकांतिका या कथेतून व्यक्त होते.

'कुरण' या कथेत शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे वैफल्य आलेल्या प्राध्यापकांची मनोवस्था ×“ö¡ößŸö केली आहे. या कथेतील प्राध्यापक भानुदास केशवराव चिवटे एम.ए. मराठी विषयासाठी प्राध्यापक म्हणून कॉलेजमध्ये अर्ज करतात. इंटरव्ह्यूला जाण्यासाठी ते वाड्याच्या

मागची भिंत पाडून त्यातील फळ्या विकून पैसे मिळवतात. पण प्राध्यापक कावळे इंटरव्ह्यूचा फार्स उभा करतात. कारण त्याच्या मुलीला प्राध्यापकाच्या जागेवर घेण्याचे आधीच ठरलेले असते. शिक्षण क्षेत्रातील अशा भ्रष्टाचारामुळे गुणी, हुशार, अभ्यासू माणसे डावलून नात्यागोत्याची सामान्य कुवतीची , अपात्र माणसे महाविद्यालयातून कशी भरली जातात. हे या कथेतून लेखक सांगतात. मुलाखतीत जास्त प्रश्न विचारले गेल्यामुळे वैफल्य आलेले व त्यÖŸÖ भविष्याबाबत चिंतित असलेला भानुदास हताश होऊन घरी परततो. तरुण सुशिक्षित बेरोजगाराचा प्रश्न आपल्याला आजच्या प्रखर वास्तवाचे भान करुन देतो. यासाठी काही उपाययोजना करता येतील का यासाठी ही कथा आपल्याला विचारप्रवृत्त करते.

शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचे आणखी एक उदाहरण म्हणून या कथेकडे पाहता येईला. 'क##´ÖÖ‡' या कथेतील इघवे सर सतत आपल्या मनातील इच्छा पूर्ण व्हाव्यात म्हणून ध›¯Ö›ŸÖ †ÃÖŸÖÖŸÖ. ‡µÖ¢ÖÖ ¤ÆÖ¾Öचे बोर्डाचे पेपर तपासण्यासाठी येणार हे कळताच मुलांना पास करण्यासाठी पैसे घेऊन आपण लखपती –ाल्याचे स्वप्न त्यांना पडते. स्वप्नातच इघवे सर गावातील मुलांना भेटून आपण मुलांना पैसे देऊन पास करणार असे सांगतात. याबाबत गावातील शाळेच्या मुख्याध्यापकांना कळताच ते पोलिसांना बोलावून इघवे सरांना तुरुंगात टाकतात. पण स¾Öप्नातून जागे –ाल्यावर मात्र आपण असे काहीच करायचे नाही याबाबत ते सावध होतात. पण प्रत्यक्षात मात्र पेपर्स फोडून, खोटे मार्क्स वाढवून देणारे शिक्षक व प्राध्यापक ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖ †ÖÆŸÖ Æ वास्तव लेखकाने या कथेमधून मांडले आहे. या कथेतून लेखकाने मिस्किलपणाने उपहासात्मक पद-Ötीने लेखन करुन वास्तव वाचकांसमोर मांडले आहे.

'x“Ö¸ÖªÖ™ß' या कथेत दारिद्र्यातही एकमेकांच्या जीवावर उडणारी, वाटणीपायी मारामारी करणारी व त्यांच्या भांडणात गोड बोलून तेल ओतणारी माणसे लेखकाने x“Ö¡ÖßŸÖ केली आहेत. या कथेतील भगवान नोकरीसाठी बाहेर पडल्यामुळे त्याच्या वाट्याला वाटणीत माळावरचे रान व अगदीच अरुंद घराची जागा मिळते. नोकरीच्या पैशावर कर्ज काढून विहीर खोदली या त्यागाचे कुणालाच काही वाटत नाही. उलट फेरवाटणीची मागणी करतो. म्हणून मोठा भाऊ भावजय त्याचा द्वेष करु लागतात. भांडणापायी स्वार्थापायी जमिनीची वाटणी करुन भाऊ आणखी दरिद्री बनणार ही खंत भगवानला वाटते. गावाकडे राहता येत नाही व नोकरीच्या गावेचेही उपरेपण जात नाही अशी अवस्था भगवान या ग्रामीण सुशिक्षित नोकरदार तरुणाची ÆÖŸÖ. µÖÖ¾Öर उपाय म्हणून एका मुलानंतर दुसरे मूल होऊच द्यायचे नाही असा निर्णय तो घेतो म्हणजे स्वार्थापायी भावाच्या जीवावर उठणारे कोणीही नसेल. म्हणून भगवान आपल्या पत्नीला गर्भपात करायला सांगतो. भविष्यात माणसाला सुखी जीवन जगण्यासाठी लोकसंख्या आटोक्यात ठेवणे गरजेचे आहे. हे प्रखर वास्तव लेखक या कथेतून मांडतात.

'कडकी' या कथेतील बाळासाहेब अकोल्याच्या पंजाबराव कृषीविद्यापीठातून पÖ¤¾ÖÖß-Ö¸ होऊन गावाच्या विकासासाठी गावात येतो. तिथे बालमित्र बबन पाचपुते यांच्याशी भेट होते.

बबन पाचपुते अतिशय हुशार होता. त्यांचा दहावीत प्र£ïम क्रमांक येऊनही आर्थिक परिस्थिती ²ïŸïï“ïß †सल्याने पुढील शिक्षण घेता आले नाही. शिक्षण नसल्याने आता बायको-मुलांना अन्नवस्त्र देता येत नाही. अशा परिस्थितीत तो आपल्या घरी बाळासाहेबाला घेऊन जातो. बिनदुधाचा चहा देऊन मदतीची याचना करतो. त्याची कीव येऊन बाळासाहेब खिशातून १७० रुपये काढून देतो. शेवटी शेतकऱ्यांचे नशीब निसर्गाच्या पुढे हतबल –ाल्याचे या कथेतून दिसून येते. आर्थिक टंचाई माणसाला सगळ्यासमोर कशी लाचार बनवते हे या कथेतून दिसून येते.

'भणकं' या कथेत शेती विकून जास्त पैसा कमावण्याच्या भाबड्या कल्पनेतून जुना ट्रॅक्टर घेऊन फसणारा आणि शेवटी सगळेच गमावणारा पंडितराव हा नायक आहे. ¯ï«›ïŸï¸ï¾ïïनी आपली पाच एकर जमिन विकून जुना ट्रॅक्टर विकत घेतला पण त्यापासून फायदा होण्याऐवजी आर्थिक नुकसान अधिक होऊ लागले. उलट ट्रॅक्टरचे टायर बदलण्यासाठी उरलेली पाच एकर जमिनही त्याला विकावी लागली. ट्रॅक्टरचे इंजिन खराब –ाले. म्हणून तो गॅरेजसमोर उभा केला असता अपघातात त्याचे दोन तुकडे होतात. त्यात पंडितराव सगळेच गमावतो. ट्रॅक्टरपायी शेत गेले आणि आता ट्रॅक्टरही. भविष्यात जगण्यासाठी काय करावे हा यक्षप्रश्न त्याच्या समोर उभा राहिला. समाजात असे अपयश आलेली अनेक माणसे आहेत. Ÿïµïï“ïµïï Ãï´ïÃïµï“ï प्रखर वास्तव या कथेतून लेखकाने अतिशय प्रभावीपणे मांडले आहे.

* शिक्षणास्ïïŠß ¬ï›¯ï›ïणाऱ्या शाळकरी मुलाची कथा :-

'‡ôï¤' ही या कथासंग्रहातील एक वेगळी कथा आहे. या कथेत शेतीतील छोटीमोठी कामे करुन शिक्षण आणि शिक्षणाचा खर्च करणाऱ्या रश्म्या या शाळकरी मुलाच्या धडपडीचे चित्र लेखकाने रेखाटले आहे. रश्म्याचे आई वडील दुसऱ्याच्या शेतावर मोलमजूरी करणारी आहेत. पण त्यांना आपल्या मुलाला शिकवण्याची खूप इच्छा आहे. कारण आपल्या वाट्याला आलेला कष्ट त्यांच्या वाट्याला येऊ नये असे त्यांना वाटते. रश्म्या शिक्षणात हुश्ïï¸ï †Ãï»ïï तरी शेतीकामात अडाणी आहे. शेतात काम करत असताना रश्म्याकडून मारुती काळे “ïß ‡ôï¤ हरवते. इळदची किंमत अकरा रुपये असून रश्म्याला मात्र दहा रुपयेच मिळणारे होते. त्यामुळे इळद शोधून आणला तर निम्मे पैसे कापण्याचा विश्वास मारुती काळे देतो. Ÿïµïï´ïôï ¸¿´µïï दिवसभर वावरभर इळद शोधत फिरतो. पण गुडघाभर चिखलात पाय तुडवूनही त्याला ‡ôï¤ सापडत नाही. पुस्तकी शिक्षण आणि शेती कामातील प्रत्यक्ष अनुभव यात खरी परिपक्वता अनुभवाची असते. शेतीचा अनुभव आणि त्या निमित्ताने गावाची भावकी गावकी समाजस्तर µïï“ïÆïß –ान असणे गरजेचे असते. हे सांगणारी ही कथा आहे. मोलमजुरी करुन जगणाऱ्या शेतमजुरांना शिक्षणातून नोकरी मिळेल व आपल्या जीवनाचा वनवास संपेल अशी अपेक्षा असले तरी वास्तव मात्र भिन्न असते. तरीही रश्म्यासारखी शेतमजुराची मुलं छोटीमोठी कामं करुन आपली शिक्षणलालसा दाखवतात. या वास्तवाकडे लेखक या कथेतून लक्ष वेधून घेतात.

*** शोकांतिका :-**

'सारवण' ¾Ö 'Ö»Ö"ÖÖ>' या दोन कथा या कथासंग्रहातील शोकांतिका आहेत.

'सारवण' या कथेत नवऱ्याच्या माघारी सारवणाचे काम करणाऱ्या कौशल्याची (माय) व तिच्या दोन मुलांची शोकांतिका लेखकाने रेखाटली आहे. जंगलातील लाकडे चोरुन तोडून गाÖेवावर लादून विक्री करणाऱ्या रामेश्वराची कुऱ्हाड फॉरेस्टी जप्त करतो. ती सोडवून आणण्यासाठी ५० रुपये दंड भरायला सांगतो. हा दंड भरण्यासाठी मायने वर्षभरासाठी साठवलेली ज्वारी २५ रुपयांना विकली व उरलेले २५ रुपये मिळविण्यासाठी ती मास्तरणीच्या घरी सारवण करण्यासाठी जाते. पण आजारी असल्याने भिंतीवरुन पडते व तिचा हात मोडतो. रामेश्वर पत्त्यांच्या डावात शंभर रुपये जिंकतो पण आईचा हात मोडल्याने तो तिला गाडीतून दवाखान्यात नेतो. पण आता हात मोडल्याने सारवण करुन पंचवीस रुपये मिळणार नाहीत व रामेश्वरची कुऱ्हाड सोडवून आणत नाही. म्हणून ती अतिशय दु:खी होते. जंगलांच्या रक्षणासाठी ठेवलेले कर्मचारी लाच खाऊन स्वत: जंगल तोडीला कसे मदत करतात हे या कथेतून सूचित होते. गरीबी हा मोठा शाप आहे. दुर्देवी माणसाच्या आयुष्यात संकटे येत राहतात आणि माणूस हतबल होतो हे या शोकांतिकेतून लेखकाने रेखाटले आहे.

शासनाचे दुर्लक्ष आणि दुष्काळाचे वारंवार येणे यामुळे ग्रामीण जनता पाणीटंचाईच्या भीषण स्वरुपाच्या समस्येला तोंड देत आहे. या कथासंग्रहातील 'Ö»Ö"ÖÖ>' या कथेला पाणीप्रश्नाची ¯ÖÖ¿¾Ö3Ö´ÖÖ लाभली आहे. गावातील विहिरीत पाणी नसल्याने इजूशेठच्या दोन मैलांवरील मळ्यातून कावडीने पाणी आणून ते घरातील अंगणातील रांजणात आणून टाकण्याचे काम जयरामला करावे लागते. यामुळे आधीच वैतागलेल्या जयरामच्या त्रासÖÖŸÖ गावातील मोकाट फिरणारी गाढवे भर घालतात. रांजणात तोंड घालून पाणी पितात. या गाढवांना अद्दल घडविण्यासाठी एखादे रात्री पाणी पिणारे गाढव दंडुक्याने घाव घालून मारुनच टाकायचे असे तो ठर×¾ÖŸÖÖ. ¯Ö¸ŸÖ –ोपलेल्या अवस्थेत गाढवच रांजणातील पाणी पीत आहे. समजून अंधारात सगळी शक्ती एकवटून घाव घालतो. पण टमरेलचा आवाज ऐकताच भानावर येतो. बघतो तर हगवण लागलेली, रांजणातील पाणी घ्यायला गेलेली स्वत:ची बायकोच त्याने मारुन टाकलेली असते.

दुष्काळामुळे अन्न नाही त्यातच त्यातच हगवण थांबविण्यासाठी डॉक्टरकडे जाण्याचे पैसेही नाही अशा अवस्थेतील अर्धमेली बायकोचा मृत्यु जयरामच्या हातून होतो ही या कथेतील शोकांतिका आहे.

अशा प्रकारे या कथांमधून सदानंद देशमुख आजचे खेडे साकार करतात. आजचे खेडे जागतिकीकरणाच्या नव्या वाऱ्यामुळे बदललेले आहे. त्याचे चित्रण या कथांमधून येतेच ŸÖÃÖ"Ö त्यांच्या बदललेल्या मानसिकतेचे दर्शन होते.

4.२.२.२ लचांड मधील व्यक्तिचित्रण :-

'»Ö“ÖÖ›' या कथासंग्रहातील आशयविश्वाप्रमाणे व्यक्तिचित्रण महत्त्वाचे आहे. या कथासंग्रहातील कथासंग्रहातील कथांमध्ये पुरुष व्यक्तिरेखा प्रमुख भूमिकेत असून त्यांची संख्या जास्त आहे. स्त्री व्यक्तिरेखा कमी असल्यातरी त्यांनी कथेमध्ये आपला ठसा उमटविला असल्याने त्या लक्षात राहतात.

'भोगवटा' या कथेत अतिशय तुटपुंज्या पगारात नोकरी करणाऱ्या फारुक मास्तराची व्यक्तिरेखा आजच्या भयाण वास्तवाची जाणीव करुन देणारी व वास्तवाच्या कोंडीत सापडलेल्या माणसाची व्यथा व्यक्त करते. तसेच या क£ÖŸÖ नव्या शोषण व्यवस्थेचे प्रतिनिधित्व करणारी पांडुरंग केळवदे यांची व्यक्तिरेखा प्रभावी वाटते.

'कडकी' या कथेतील एन.टी. देशमुखांची व्यक्तिरेखा गावातील आपल्या मित्राविषयी आपुलकी दाखवणारी आहे. तो शाळेत हुशार म्हणून गणल्या जाणाऱ्या बबन पाचपुते“Ö§ पैशाच्या कमतरतेमुळे –ÖÖ»Ö»Ö§ दैन्य स्थिती जाणून त्याला आर्थिक मदत करतो.

'x“Ö¸Ö™§' या कथेत नोकरीसाठी बाहेर पडलेल्या कथानायकाची व्यक्तिरेखा x“Ö¡Ö©ŸÖ केली आहे. दारिद्र्यातही एकमेकांच्या जिवावर उठलेली स्वार्थी माणसे या नायकाला जमीनच्या वाटणीत माळारानावरील शेत व अरुंद घराची जागा मिळते. स्वार्थासाठी भावावर उठणाऱ्या भावापेक्षा तो नसणेच अधिक योग्य असा निर्णय घेऊन तो पत्नीस गर्भपात करायला लावतो.

'भणकं' या कथेत शेती विकून जास्त पैसा कमावणाऱ्या भा²Ödया कल्पनेतून जुन्या ट्रॅक्टर घेऊन फसणारा आणि शेवटी सगळेच गमावणारी पंडितरावची व्यक्तिरेखा आपल्या अपयशाचे खापर आपल्या नशिबावर फोडते.

'कुरण' या कथेतील प्राध्यापक भानुदास चिवटे ची व्यक्तिरेखा शिक्षणक्षेत्रातील 3ÖÂ™Ö“ÖÖ¸Öचे वास्तव सांगणारी आहे. प्राध्यापक कावळे इंटरव्ह्यूचा केवळ फार्स उभा करतात व आपल्या मुलीला नव्या प्राध्यापकाच्या जागेवर घेतात. शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे भानुदÖÃÖ आपल्या भविष्याबाबत चिंता व्यक्त करताना दिसतो.

'‡Ô¦¤' या कथेत शेतातील छोटीमोठी कामे करुन शिक्षण आणि शिक्षणाचा खर्च करणाऱ्या रश्म्या या शाळकरी मुलांचे व्यक्तिचित्रण अतिशय बोलके व प्रेरणादा¡Ö§ †ÖÆ.

स्त्री व्यक्तिरेखांमध्ये सारवण या कथेतील कौशल्याची व्यक्तिरेखा प्रभावी वाटते. आपल्या नवऱ्याच्या निधनानंतर लाकडे विकण्याच्या व्यवसाय करणा·µÖÖ xŸÖ“µÖÖ ´Ö»Öांना फॉरेस्टी पकडतात. तेव्हा त्यांना लाच देण्यासाठी सारवणाला गेलेली कौशल्या खाली व पडून तिचा हात मोडतो. दारिद्र्यात जगणाऱ्या कौशल्याची व्यक्तिरेखा दारिद्र्यातील कष्टमय जीवन जिवंतपणी साकार करते.

'»Ö“ÖÖ›' या कथेतील जयरामची व्यक्तिरेखा पाणीटंचाईला सामोरी जाणारी †ÖÆ. त्याचबरोबर कौटुंबिक समस्याने त्रस्त जयराम पाणीबचतीसाठी चोरुन पाणी पिण्याऱ्या

गाढवावर हल्ला करायचे ठरवितो. परंतु चुकून आपल्या बायकोचा बôß ‘ÖŸÖÖ. ¾Ö †Ö¯Ö»µÖÖ ¤¡¤¾ÖÖ»ÖÖ ¤ÖÂÖ ¤ŸÖÖ.

अशा प्रकारे विविध स्वभावांतून प्रकट –ालेल्या व्यक्तिरेखा सदानंद देशमुख यांनी आपल्या कथांमधून उभ्या केल्या आहेत ही पात्रे आपल्या आजच्या ग्रामीण समाजातील भीषण वास्तवाचे भान करुन देतात. शिवाय घटना, प्रसंगाना अधिक ठळकपणे x“Ö¡ÖßŸÖ करताŸÖ. व्यथित मनातील भावना, कौटुंबिक ताण-तणाव दर्शविणारी ही पात्र सामाजिक समस्यांनी ग्रस्त असून सुधारणांपासून वंचित आहेत.

4.2.2.3 »Ö“ÖÖ›¦ ´Ö¬Öß»Ö ÃÖ¾ÖÖ¤¡¿Ö»ÖÖß :-

'»Ö“ÖÖ›' या कथासंग्रहातील कथांमधील संवाद बोलके असून शोषित व्यक्तीच्या मनातील वेदना व्यक्त करणारे आहे. सदानंद देशमुखांनी संवादकौशल्यातून कथेचा आशय अधिक स्पष्ट केला आहे.

x¾Ö¤¡³ÖÖŸÖß»Ö ¾Ö·ÆÖ›ß ³Öाषेचा वापर संवाद वातावरण निर्माण करण्यास मदत करतात ^¤Ö.

1) "कोण हाय रे त्यो एवढा –ाकपक माणूस? गणेशराव बापूशी बोलून राहयला त्यो ? "

"आरे आपला तेजराव तात्याचा लह्याना पोरगा हाये नं नरेद्रराव एन.टी.साहेब"

"एन.टी.म्हजी काय? "

"आरे येडपटा ते एनेसील नावाचं म्हजी नरेंद्रराव तेजराव देशमुख साहेब" हे अन् मी शाळेत बरोबरच व्हतो. पण ते किती पुढी गेले साहेब –ाले अनÖ ´Öß बसलो गायी गवारं वळत." (कडकी पृष्ठ-29)

वरील संवादातून शिकून मोठा –ालेल्या मित्रांबद्दल जसे कौतुक आहे तसेच आपण त्यांच्यासारखे होऊ शकलो नाही याची खंत निवेदकाने व्यक्त केली आहे.

2) "ŸÖ¯Ö»ÖÖ ÆÖŸÖ, ŸÖ¯Ö»ÖÖ ÆÖŸÖ ´ÖÖ»›Ö"

"मग आता"

"मग आता मी सारवण कशानं करु." (सारवण पृष्ठ-168)

कु–हाडी सोडवून आणल्या नाहीत तर जगायचे कसे या चिंतेने त्रस्त विधवा स्त्रीचे दु:ख लेखकाने वरील संवादातून मांडले आहे.

3) "सुट्टी लागली आसलं न तुमच्या कालीजाले? "

"नाही पुढच्या महिन्यात लागणार हाये. "

"किती दिवसाची आस्ती सुट्टी? "

"दोन महिन्याची"

"मंगसन्या त्या दोन मयण्याचा पगार 2ÖÏदच राहत आसलं नाही. पगार बंद कसा काय ¸ÖÆß»Ö? ÃÖ¹ý“Ö ¸ÖÆŸÖÖ"

"दोन म»Æने काईच कार्ा नाई, सुट्टी अन् तरीबी पगार सुरुच राहयते? "

"आरे वारे वा! याले म्हन्हता नशीब" (x“Ö¸Ö™Ö-57)

नोकरीवाल्याबद्दलचे भास्कररराव आप्पाचे मत व्यक्त करतानाचा संवाद शेतकऱ्याच्या काबाडकष्ट कराव्या लागणाऱ्या नशिबाबद्दल उपरोध व्यक्त करतो.

'»Ö“ÖÖ›' या कथेतील जयराम व त्यांच्या पत्नीतील संवाद दुष्काळाची भीषणता दर्शवणारा आहे.

"´Öधवा हौद भरुन आणाय गेलतोत आज आजा पुन्हांदी चार ढोरं दिसलेत पांढरीत सुभान डबर चामंड सोलत व्हता, कोणाचे मेले? "

"कान्नू त्यात काय आता आप्रुप राहयलं म्हणा, पण'न

"अश्यानं कशी व्हावं पुढच्या साली कुणबिक? " (»Ö“ÖÖ›¦ ¯ÖÂŠ-171)

'‡Ô¦¤' या कथेतील रम्शाचे संवाद त्याने शाळेविषयी प्रेम व शिक्षणाबाबत ओढ दर्शवितात.

"ते काई नाई, मले उद्या शाळा हाये मी येणार नाई अन् आजच्या मजुरीचे पैशेबी धावंच लागतील तुमाले, मले लेटर बुकं घ्याचचेत होतं..... "

"तू लेटर बुकं गे का खेटर बुकं घे ssआमची काडी जशी व्हती तशी वापस दे" (‡Ô¤ ¯ÖÂŠ 114)

'कडकी' या कथेतील शेतकरी नापिकानं हैराण होऊन फाऊंडेशन फ्लाटींगच्या अनुषंगाने प्रगतीची स्वप्ने पाहणारा संवाद लेखकाने योजला आÆ.

"तुमी म्हणताल ते मंजूर हाये आमास एन.टी.साहेब? "

"तुमी म्हणसाल ते करु आमी बाळासाहेब मांगल्या"

"दुस्मानदाव्याचे मडे आता उकरत नाही बसणार"

"†Ö´Öास प्रगती पायजेल! भक्कम पैसा देणा¸

फाऊंडेशनचे फलाट पायजेले! " (कडकी पृष्ठ-27)

ग्रामीण मराठी (वऱ्हाडी) भाषेचा सदानंद देशमुख यांनी आपल्या कथांमधून वापर केला आहे. काही ठिकाणी हिंदी भाषेतील संवाददेखील या कथांमधून यÖ•Ö»Ö †ÖÆŸÖ.

"कितने हो गे तुमारे पैसे"

"¯ÖÖ“Ö ¹ý¯ÖµÖ"

"†¸¡ 2ÖÖ¯Ö¸¡ ¯ÖÖ“Ö? "

"< < Š¸Ö ŒµÖÖ Æ¡ ŸÖ´ÖÖ¸¡ ¯ÖÖÃÖ"

"क्या इक रहे हा" (कमाई - ¯ÖÂŠ-131)

अशा प्रकारे सदानंद देशमुखांनी संवादचातुर्याने कथानकाला प्रवाही केले आहे.

4.2.2.4 »Ö“ÖÖ›¡ ´Ö¬Öß»Ö ³ÖÖÂÖÖ ¿Ö»Öß :-

'»Ö“ÖÖ›¡' या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुख यांनी प्रमाणभाषा व वऱ्हाडी भाषा यांचा संमिश्र वापर केला आहे. वऱ्हाडी भाषेच्या वापरामुळे कथांना प्रादेशिकतेचा ग्रंथ लाभला आहे. ग्रामीण भाषेतील म्हणी व वाक्प्रकारांचा आपल्या संवादरचनेत त्यांनी चपखलपणे वापर करुन कथा आशय स्पष्ट केला आहे. सोपी साधी भाषा असल्याने कथानक ÃÖ´Ö•ÖÖµÖ»ÖÖ ´Ö¤ŸÖ ÆÖŸÖ.

* वाक्प्रचार व म्हणी :-

- 'आले देवाजीच्या मना तिथी कोणाचे चालेना' (¯ÖÅŠ 153)
- 'खायले पुरेना अन् धावायले सरेना' (¯ÖÅŠ 3)
- 'नाक ना डोळा अन् शेणाचा गोळा' (¯ÖÅŠ 114)
- '²ÖÖµÖ»µÖÖ“µÖÖ ¯Ö¤¸ÖŸÖ ¯Ö¤x´Ö¬ñ' (¯ÖÅŠ 142)

* ØÆ¤ß ÃÖ×¾Ö“ÖÖ¸¡ :-

"करम किये जा, फलकी इच्छा मत कर रे, इन्सान है" (»Ö“ÖÖ›¡ ¯ÖÅŠ 18)

आपल्या काव्यात्म साहित्यिकाचा प्रभाव काही ठिकाणी सदानंद देशमुखांनी निवेदनात कवितांचा वापर करुन पाडला आहे.

उदा. केविलवाणा माणसांच्या, चुरगळ्या गर्दीत,

असा एखादा चेहरा, काळीज मापून जातो. (कुरण - 96)

मराठी वऱ्हाडी भाषा, प्रमाण भाषा, हिंदी भाषा याबरोबर संतवाणीतील अभंगाचा कलात्मक ¯Ö¤¬Öतीने वापर काही ठिकाणी केलेला दिसतो.

^¤Ö. "भाग्यवंत घेती। वेचुनिया मोले
³ÖÖ¸¾ÖÖÆß ´Ö»Ö... ¾ÖÖÆŸÖÖ †Ö–Ö" (¯ÖÅŠ-15)

'x“Ö¸ÖTMß' या कथेतील संवादामध्ये हिंदी भाषेचा वापर केला आहे. "मै पंगाडी महामंडळ बन गया ये मेरा दोस्त प्रोफेसर बन गया फिर भी हमारी दोस्ती जैसी की वैÃÖÖß“Ö Æ"... (¯ÖÅŠ 47)

अशा प्रकारे लचांड या कथासंग्रहातील कथांची भाषाशैली वैशिष्यपूर्ण व वैविध्यपूर्ण अशी आढळते. सदानंद देशमुखांची निवेदनातून प्रभावी भाषाशैलीचा वापर करुन प्रसंगानुरुप वातावरण निर्मिती केली आहे.

4.2.2.5 '»Ö“ÖÖ›' मधील निवेदन शैली :-

'»Ö“ÖÖ›' या कथासंग्रहातील एकूण नऊ कथांमध्ये सदानंद देशमुखांनी '3Öगवटा', 'कडकी', 'x“Ö¸Ö™ß', 'कुरण', 'सारवण' या कथांमध्ये प्रथम पुरुषी निवेदन केले आहे.

या कथासंग्राहातील कथांच्या निवेदनातून कथानक, प्रसंगवर्णन व संवादाद्वारा सदानंद देशमुखांनी घटना वातावरण याचे प्रभावी वर्णन केले आहे. तसेच 'क´ÖÖ‡', 'भणकं', '‡Ô¤', '»Ö“ÖÖ›' या कथामधून तृतीयपुरुषी निवेदनतंत्राचा वापर केला आहे.

सदानंद देशमुखांच्या या सर्व कथांमधून आजचे खेडे आणि आजच्या खेड्यातील 2Ö¤लाचे चित्रण येते शिवाय त्यांच्यातील, बदललेल्या मानसिकतेचेही चित्रण निवेदनातून येते. दारु विक्री करणारा शाळेचा संचालक पांडुरंग केळवदे उसने पैसे मागायला आलेल्या शिक्षकाला म्हणतो,

"Ÿ Ö´ÖßÖ गेले म्हणून काई आमची शाळा वसाण पडणार नाही. गंज महामूर गळÖŠÖ –ÖÖ»ÖÖ आता गधीले बीए.बी.एड्चा अन् एमे.बी.एड्चा है। मायला मी, आमाकसी कळ सोसायला तयार नाही... " (भोगवटा पृ-19)

साक्षरतेमुळे गरीबी कमी होण्याऐवजी बेकारांची संख्या वाढली आणि दारुविक्री करणार सुध्दा त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहू लागलÖ... Ÿ Ö¾ÆÖ शिक्षित तरुणाकडे बघण्याची मानसिकता लेखकाने वरील निवेदनातून व्यक्त केली आहे.

'कुरणं' या कथेतील निवेदक प्राध्यापकाच्या जागेवर इंट¸¾ÆµÖ»ÖÖ †Ö»Ö»µÖÖ ^´Ö¤¾ÖÖ¸Ö“µÖÖ चर्चेतून त्यांच्या मासनिकतेवर प्रकाश टाकतÖ.

"Ÿµ ÖÖ Ÿ Ö´Öच्या परसेंटजले अन् क्लासले कोण कुत्रं हुंगते राजे हो आपण फर्स्ट क्लास रात्रीच्या रात्री जागून अभ्यास केला. तुकाराम रामदास एकनाथ मर्ढेकर सगळे उगाळून प्यालो, कष्टाचे मार्क्स मिळवले. आपण फिरा घंट्या हालवत. देवाचिये द्वारी उभा क्षणभरी म्हणŸÖ." (कुरण पृष्ठ-101)

शहरात नोकरी करणाऱ्याकडून गावी राहणारे कुटुं2ÖÖय पैश्यांची अपेक्षा करतात. इघवे गुरुजी बेकार असताना त्यांचा भाऊ म्हणतो,

"अन् तुले इतलं बी एस्सी, बी.एड. शिकोले ते का वावरात राबायासाठी सांगून ठेवतो. वावरातला तुले आता दाणाबी मिळणार नाही. मी बटाई चटाईत वावर देऊन उत्पन्न काढत राहीन. आरे तीन पोरी उजवायच्या बापाच्या नाना मपल्या. " (कमाई, पृष्ठ-112)

खÖड्यातून येऊन शहरात राहणाऱ्या ग्रामीण तरुणाच्या मनाची ओढाताण व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"आपल्या रक्ताची माणसे अशी दाण्यादाण्यासाठी त¸सताहेत अन् आपण तिकडे सुखाच्या हिंदोळ्यावर मस्त –ोके घेत आहोत. त्यांच्या विकासासाठी काहीतरी केले पाहिजे. यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली पाहिजे.... कसं व्हावं आता हे? " (x“Ö¸Ö™ß ¯ÖÅŠ-55)

भगवानरावांचे वरील उद्‌गार आज भ्रष्ट सरकारी धोरणाचे ¾ÖÖÃŸÖ¾Ö †Ö¯Ö»µÖÖÃÖ´ÖÖ¸¡ ´ÖÖ>ÏŸÖÖŸÖ.

¤Ö×¸¡¦¶Ö´ÖÔ¡ »ÖÖ“ÖÖ¸¡ –ालेला बबन पाचपुते पैसे मिळावेत म्हणून प्रथम बायकोचे कुटुंब नियोजनाचे ऑपरेशन करतो. पुन्हा पैशाची गरज पडल्यावर स्वत:चे ऑपरेशन करुन घेतो. त्यानंतरही कुणी पैसे देणार असेल तर तो म्हणतो, "पुन्हांदा जर कोणी पैसे दाणारा भेटला तं लयदा करीन मी ऑपरेशन. " (कडकी, पृष्ठ-34)

पाणीटंचाईच्या भीषण समस्येला दरवर्षी तोंड देणारा जयराम सरकारकडून काहीतरी उपाययोजना होईल या आशेने सुधारणेचे काल्पनिक चित्र आपल्या मनात रंगवते. आपल्या मनाची समजूत घालून तो म्हणतो,

"आता हळूहळू आपल्याबी खेड्यात येतानच काई योजना
सरकार काई मुकाट्या बसेल नाई म्हन्तात. आपणास काय समजते?
पण सांगीवांगीच्या गोष्टी... मालकाच्या बैठकीत सुरु राहयनात.
आपुन आयकाव" (»Ö“ÖÖ>¯ÖÃŠ-174)

किशोर आंधळ्याच्या ¾ÖÖ¾Ö¸¡ÖŸÖ ÃÖÖ¯Ö>»Ö»ÖÖ ÃÖÖ¸¡खा आण्यासाठी माय रामेश्वरला शाळेत न जाण्याचा सल्ला देते. रोजच्या जेवणाची सोय तिला जास्त महत्वाची वाटते ती म्हणते,

"शाळेपेक्षा आपल्या पोटची सोय पाहय पहयले। कालचं सÖÖ¸¡ख¡ÖÖ“Ö 2Öचकं तू घरी आण."(सारवण,पृष्ठ-149)

अशा प्रकारे लचांड या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुखांनी आजच्या बदलेल्या खेड्याचे, लोकांच्या मानसिकतेचे, पाणीटंचाईच्या भीषण प्रश्नांचे अतिशय सूक्ष्म व बारकाईने केलेले निरीक्षण निवेदनाद्वारे व्यक्त केले आहे. वऱ्हाडी भाषेचा निवेदनात केलेल्या वापरामुळे आशयघन निवेदनशैलीचे दर्शन घडते.

3) उठावण (१९९४)

4.2.3.1 Ã¾Ö¹ý¯Ö †Ö¿ÖµÖÃÖ¡Ö :-

'^Šावण' हा सदानंद देशमुख यांचा तिसरा कथासंग्रह १९९४ मध्ये शब्दालय प्रकाशन, ÁÖß¸¡Ö´Ö¯Ö¸¡-४१३७०९ यांनी प्रकाशित केला. या कथासंग्रहात एकूण नऊ लघुकथांचा समावेश आहे. जागतिकीकरणाच्या आक्रमणामुळे माणसांची मने दुभंगू लागली आहेत. जुनी मूल्ये कमी होत चाललेली आहेत. त्यामुळे ग्रामव्यवस्थेत एक प्रकारची पोकळी निर्माण –ÖÖ»ÖßÖ †ÖÆŸÖ. क#ÁÖßव्यवस्थेतील या घटकात अभा¾Öग्रस्त कुटुंबप्रमुख, त्रस्त स्त्रिया, बेकार तरुण वर्ग दुष्काळ या सगळ्यांचा समावेश आहे. बेजबाबदार राजकीय नेतृत्त्व आणि चिरस्थायी श्रमसाधनांच्या अभावी या घटकांची मानसिक कुंचबना सदानंद देशमुख यांना अस्वस्थ करते. या अवस्थेत ÃÖ´ÖÖ•ाव्यवस्थेतील असंतोषाला वेळीच आवर घातला नाही तर इथल्या मातीतील ही शोषित,

बंडखोर मने आमूग्राम बदलासाठी उठावण केल्याशिवाय राहणार नाहीत. हा संदेश या कथासंग्रहातील कथांमधून लेखकाने x¤»ÖÖ †ÖÆ.

सदानंद देशमुखांचÖÖ लेखनातून सर्वस्वी शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या माणसांच्या ¢ÂÖßनिष्ठ मूल्य जाणिवा व्यक्त होतात. त्यांच्या या लेखनवैशिष्ट्यांची दखल घेऊन या कथासंग्रहाला फेडरेशन ऑफ इंडियन पब्लिशर्स पुरस्कार मिळाला आहे. जागतिकीकरणानंतर ग्रामव्यवस्थेचे स्वरुप बदलले नवीन सरकारी धोरणे कृषीव्यवस्थेत •ÖÖÆß¸ –ाली. परंतु त्यातून शेतीचा विकास होण्याऐवजी भ्रष्टाचाराचा विकास –ाला. जमीनदार, सावकार त्यात आता व्यापारी संघटनेतील दलाल यांचा शोषित घटकांमध्ये समावेश –ाला. आधुनिक काळातील ²Ö¤लत्या सामाजिक परिवर्तनातील बदलाही शेतकरी सामोरे जातो. नवीन धोरणे ही शेतकऱ्यांचे हित करण्याऐवजी शोषणाचे कारण ठरले याविषयीचे चिंतन करायला लावणाऱ्या कथा या कथासंग्रहात आहेत.

स्त्रीकेंद्रित कथामध्ये स्त्रियांच्या विविध पातळीवरील समस्यांचा वेध लेखकाने घेतला आहे. तसेच विविध विषयांना साकारण्याचा प्रयत्न केला आहे. माणसांच्या मनाचे सूक्ष्मतिसूक्ष्म व्यापार सदानंद देशमुख या कथांमधून मांडतात. सामाजिक वास्तवतेकडे आपले लक्ष ¾Ö–ÖŸÖÖŸÖ.

या कथासंग्रहातील एकूण नऊ कथांमध्ये सदानंद देशमुखांनी x¾Öx¾Ö–Ö x¾ÖÂÖµÖ ´ÖÖ>»Ö आहे. आशयानुरुप या कथांचे अभ्यासाच्या सोयीकरिता पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

स्त्रीकेंद्रित कथा - '¯ÖÖ™´ÖÖ¸Ö', 'पतन', 'डूख'
विद्रोही कथा - 'उठावण', 'ו¯ÖßŸÖ 'ÖÖ»ÖÖ', '¤Ö¾ाण', ' चुलखांड', 'धतिंग'
विनोदी उपहासात्मक कथा - '¾ÖÖ'Ö¹¼Ô'

प्रस्तुत कथासंग्रहातील सर्व कथांचा व्यक्तिचित्रण, संवादशैली, भाषाशैली, निवेदनशैली या सर्व अंगानी विचार केला आहे.

* स्त्रीकेंद्रित कथा :-

'उठावण' या कथासंग्रहातील '¯ÖÖ™´ÖÖ¸Ö', 'पतन, 'डूख' या तीन कथा स्त्रीकेंद्रित आहेत. सामाजिक स्तरावर स्त्रियांचे होणारे शोषण सदानंद देशमुखांनी या कथांमधून x"Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

'¯ÖÖ™´ÖÖ¸Ö' या कथेत गावातल्या ™वाळ टोळीने केलेल्या बदनामीने गीता †Ö¯Ö»Ö †ÖµÖÂµÖ संपवते. स्त्री कुटुंबातील नातेसंबंध टिकविण्यासाठी जीवापाड प्रयत्न करते. मात्र समाजातील काही विकृत स्वभावाच्या माणसांमुळे स्वत:ला सिध्द करण्यासाठी हतबल –ÖÖ»Ö»ÖßÃ¡ÖßµÖÖ कथेतून लेखकाने x"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. गीता व सुरेश हे सुखी दांपत्य एके दिवशी गीता पाणी

भरण्यासाठी विहिरीवर गेली असता तोल जाऊन पाण्यात पडते. वडाऱ्याचा रामण्णा xŸÖ»ÖÖ xवहिरीतून बाहेर काढून तिचा जीव वाचÖ¾ÖŸÖÖ. परंतु गीताकडे वाईट नजरेने पाहणाऱ्या टवाळ ™ÖÔ‰ तिची बदनामी करण्यासाठी रामण्णांनी तिला नासवल्याची बोंब ठोकते. Ÿµ×ÖÖ´ÖÔ¡ xŸÖ“Ö‰ सासू व नवरा तिचा छळ करु लागŸÖ. नवरा-बायकोच्या नात्यात दुरावा निर्माण –ाल्याने आत्मसन्मान दुखावलेली गीता विहिरीत उडी मारुन आत्महत्या करते. तिच्या मृत्युनंतर सुरेशला सत्य कळते. परंतु तोपर्यंत उशीर होतो. गीतासारख्या अनेक स्त्रिया आजही कौटुंबिक# मानसिक छळाला बळी पडत आहेत. हे समाजातील वास्तव लेखकांनी या कथेतून मांडले †ÖÆ.

'पतन' या कथेतील सुमावर कोवळ्या वयातच आपल्या जन्मदात्याकडून बलात्कार होतो. त्यामुळे व्यसनाधीन माणूस पशूसारखा वागतो पण त्याचे परिणाम मÖीत्र निष्पाप जीवांना भोगावे लागतात हे या कथेतून लेखकाने अतिशय प्रभावीपणे मांडले आहे. सुमाचे वडील नाना सुमाचा भाऊ मतिमंद निघाला म्हणून व्यसनात बुडाले होते. त्यापायी जुनं वतनदारीचे घर, वाडा घरातील वस्तू विकून कफल्लक ÆÖŸÖÖŸÖ. सुमाची आई चार दिवस माहेरी गेल्यावर दारुच्या नशेत वासनेने पछाडलेले नाना सुमावर बलात्कार करतात. पण सक#ÖÔ‰ ¿Ö¬¤ß¾Ö¸¡ †Ö»Ö †ÃÖŸÖÖ आपल्या हातून –ालेल्या पतनाची त्यांनी जाणीव होते. शरमिंदे होऊन ते एंड्रिन पिऊन आत्महत्या करतात. सगळेजण नानांच्या मृत्यचे दु:ख व्यक्त करीत असताना सुमा मात्र †Ö¯Ö»µÖÖ¾Ö¸¡ †त्याचार करणारा बाप मरायलाच पाहिजे होता या विचाराने सैरभैर होते. बलात्कारासारख्या गुन्ह्याने अनेक कोवळ्या कळ्यांचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते हे सत्य लेखकांनी या कथेतून मांडले आहे.

'डूख' ही कथा अकाली विधवा –ालेल्या गीताच्या कौटुंबिक शोषणाची कथा आहे. गीताचा नवरा शेतात नाग चावल्याने मरण पावतो. सासरची मंडळी गीताकडून शेताची कामे करुन घेतात. तिचा मोठा दीर तिच्याकडे वासनांध नजरेने पाहतो. शारीरिक व मानसिक छळाला कंटाळून गीता आपले दु:ख आपल्या जिवलग मैत्रिणीकडे सुमनकडे व्यक्त करते. गीताला या त्रासातून मुक्त करण्यासाठी सुमन आपल्या मुंदफळेच्या मावस भावाच ÁÖ‰´ÖŸÖ Ã£ÖÔ¡ सुचविते व दुसऱ्या दिवशी सासरच्या माणसांशी या स्थळाबद्दल बोलणी करण्याचे ठरविते. आपल्या भविष्याची सुंदर स्वप्ने पाहणाऱ्या गीतावर त्याच रात्री तिचा दीर बलात्कार करतो व तिच्या स्वप्नाचा चुराडा होतो. नवऱ्याच्या निधनानंतर समाजातून होण्याऱ्या शोषणाचा बळी ठरलेल्या असंख्य गीता आजही हा अन्याय सहन करीत आहेत हे भेदक सत्य या कथेतून लेखक ´ÖÖ›ŸÖÖŸÖ.

*** विद्रोही कथा :-**

'उठावण' ही कथा शेषरावांनी केलेल्या विद्रोहाची कथा आहे. शेतकऱ्यांना शेतीच्या मालाला योग्य भाव मिळावा म्हणून सरकारने मालाचा भाव निश्चित केला. परंतु सरकारी ३ÖÂ™Ö“ÖÖ¸Ö“Ö ´ÖÔ¡ xŸÖ£ÖÆß ¯ÖÖÆ“Ö»Ö. या भ्रष्टाचाराविरुध्द विद्रोह करणाऱ्या शेषराव या शेतकऱ्याची ही कथा आहे. अखेरच्या तारखेस कापसाची गाडी जिनाच्या आवारात पोहचण्यासाठी जीवाचा आटापिटा करणारा शेषराव अनेक अडचणींना सामोर जात गाडी वेळेत जिन्यात पोहचवतो. पण वॉचमन नंबर टाकेना तेव्हा स्वत: उपाशी राहून त्याला भजी व जिलेबी खायला घालतो. पोटच्या मुलांना उपाशी ठेवून अशा चोरांना खायला घालताना तो मनातून “Ö¸±ú›तो. पण नंतर वॉचमनने प्रत्येक गाडीवाल्याकडून नंबर टाकण्याचे ५० रुपये माग ÖŸÖÖ ŸÖ¾Æ¿ÖÂÖ¸Ö¾Ö ÃÖŸÖÖ¯ÖŸÖÖ व त्याने वॉचमनला बेदम मारहाण क¡¸ŸÖÖ. सरकारी भ्रष्टाचाराविरुध्द शेषरावांनी केलेली उठावण भ्रष्टा“ÖÖर दूर करण्यासाठी प्रेरणा देते.

'दावण' ही कथा वर्षानुवर्षे सालगडी म्हणून काम करणाऱ्या नामदेव या शेतमजुराची ¾µÖ£ÖÖ ´ÖÖ›ŸÖ. ÃÖालदार म्हणून काम करणारा नामदेव“Öß जगण्याव्यतिरिक्त कोणत्याही प्रकारची प्रगती होत नाही. जमीनदार पाटलाकडून मिळणाऱ्या पगारावर भागत नाही. म्हणून त्याची पत्नी गुंफा मोलमजुरी करते. अशा परिस्थितीत दशरथ स्वत:च्या प्रगतीचा अहवाल त्याला सांगताच नामदेवला आपल्या घुसमटीची चीड येते. तो आपली तुलना दावणीला खच्चून बांधलेल्या बैलाशी करतो. दशरथच्या मदतीने पाटलाची उचल फेडून त्याचे काम सोडतो.पण सिंधूची परिस्थिती बिकट होते. तिला ™ÖµÖ±ú‡›´ÖÔ¡ आतड्याला छिद्र पडल्याने अकोल्याला हॉस्पिटलमध्ये नेणे आवश्यक होते. त्यासाठी पाचशे रुपये हवे होते. शेवटी हतबल होऊन तो पुन्हा मालकाकडे जातो व पाचशे रुपये उचल देतो. व पुन्हा एकदा नामदेव पाटलाच्या दावणीला बांधला गेला. नामदेव सारखे अनेक शेतमजूर मालकाच्या शेतात राबत आहेत. मालक मात्र स्वत:च्या शेताची, वाड्याची सर्व कामे त्यांच्याकडून करुन घेऊन वर्षानुवर्षे त्यांच शोषण करीत आहेत. हे वास्तव लेखक आपल्या या कथेतून मांडतात.

'ग¯ÖßŸÖ ‘ÖÖ»ÖÖ' ही कथा आधुनिक शेती करु पाहणाऱ्या शिवाची आहे. गावातील बाळसाहेबासारखा हाब्रीडचा फलाट घेऊन उत्पन्न मिळवण्याचे शिवा ठरवितो. त्यासाठी दोन अडीच हजार रुपये खर्च करुन फलाट लावतो. परंतु बाळासाहेबाला मात्र हे आवडत नाही. म्हणून तो शिवाच्या वावरात तणनाशक औषध फवारतो. त्यामुळे त्याचे वावर जळून जात. बाळासाहेबाच्या या कृत्याचा बदला घेण्यासाठी शिवा आपल्या गायी त्याच्या शेतात हाकलतो. त्या गायी शेतातील पीक खाऊन फस्त करतात. आपल्या पिकाचे –ालेले नुकसान पाहून ²ÖÖÔ¡ÖÃÖÖÆ²Ö x“Ö›ŸÖÖ. ¯Ö¸ŸÖ x¿Öवाला मात्र आपण बदला घेतल्याचे समाधान मिळते. बाळासाहेबाशी टक्कर देण्याचे बळ त्याने एकवटले होते. अन्याय मुकाट्याने सहन न क¡¸ŸÖÖ त्याला दूर करण्यासाठी बळ एकवटले पाहिजे ही प्रेरणा या कथेतून x´ÖÔ¡ŸÖ. ŸÖÃÖ“Ö

आपआपसातील सूडबुध्दीने शेतकरी बांधवाने आपले नुकसान करु नये असा बोध देणारी ही कथा आहे.

' चुलखांड' या कथेत आजच्या काळातील नैतिक मूल्यांची होणारी पड–Ö>, ¯ÖÖ»ÖÃÖÖ“µÖÖ 3Öष्टाचाराचे चित्रण लेखकाने केले आहे. आजची तरुण पिढी कमी कष्टात जास्त पैसे मिळविण्यासाठी अनैतिक मार्गाचा अवलंब करते. आबारावांचा मुलगा नामदेव शेतात राबण्यासाठी तयार न होता शेत गहाण टाकून व्हिडिओ, जुगाराचा धंदा आपल्या घरात सुरु क्कि¸ÿÖÖ परंतु धाड पडल्याने नामदेवला अटक ÆÖŸÖ. त्यातून सोडविण्यासाठी गहाण ठेवलेले ¿ÖŸÖ विकावे लागत. Ÿµ֐ÖÖ´ÖÔ एक क्कÂÖßनिष्ठ शेतकरी आबाराव भूमिहीन ÆÖŸÖÖ. त्यानंतर नामदेव घरातच जुगाराचा धंदा सुरु क्कि¸ÿÖÖ. आपल्या घरात चाललेला हा धंदा सहन न –ाल्याने †Ö²ÖÖ¸Ö¾Ö Ã¾ÖŸÖ:“µÖÖ ´Ö»ÖÖ×¾Ö1⁄2¬¤ ¯ÖÖलिसात तक्रार द्यायला जातो. पण तिथले पोलिस अधिकारी नामदेवाकडून हप्ता खाणारे असल्याने ते नामदेवाला बोलावून आबांच्या ताब्यात देतात. पण नामदेव मात्र आबांना वेडे ठरवितो. आबांना मात्र हा आपल्याला पागलखान्यात भरती क्कि¸»Ö अशी धास्ती वाटल्याने ते नामदेवापासून दूर पळून जातात. मूलµÖ संस्काराची पड–ाड, नवीन पिढीची चंगळवादी वृत्ती व भ्रष्ट सरकारी पोलिस यांचे चित्रण या कथेत सदानंद देशमुखांनी †xŸÖ¿ÖµÖ ¯Ö3ÖÖ¾ÖßÖणे केले आहे.

'धतिंग' या कथेतील काका मातीवरील निष्ठा असलेला जातीवंत शेतकरी आयुष्यभर कष्ट करुन वडिलोपार्जित शेतजमिनीत त्यांना पाच एकराची भर घातŸÖÖ. पण मुलाच्या ¤Ö»ÖŸÖ¸Ö¾ÖÖ“µÖÖ Æ1⁄2Ö¯ÖÖµÖß आपली जमीन गहाण ठेवायची नाही असा निर्धार करुन आपल्या भविष्याची चिंता न करता केवळ शेतीवरील प्रेमापोटी घर सोडतो. आधुनिक काळातील शेतीविषयी अनास्था बाळगणाऱ्या तरुण पिढीच्या विचारांशी तो सहमत नाही. म्हणून मुलाच्या हट्टापुढे न –ुकता विद्रोह करुन शेत वाचविण्यासाठी घर सोडणारा काका आपल्या निर्णयाशी ठाम राहतो. पुढाऱ्याला पैसे देऊन नोकरी लावण्याच्या भ्रष्ट प्रक्रियेलाही विरोध क्कि¸ÿÖÖ. †Ö¯Ö»ÖßÖ नातवंड अभ्यास न करता पैसे भरुन पास होतात ही गोष्ट काकांना पटत नाही. शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, नोकरी लावण्यासाठी भ्रष्टाचार या समाजातील वास्तवाकडे लेखक या कथेतून आपले लक्ष वेधून घेतात.

मिस्किल कथा :-

'¾ÖÖ“Ö1⁄2ÔÖ' ही या कथासंग्रहातील शेवटची कथा लेखकाने मि¿क्कि»Ö ¯Ö¤–Ötीने मांडली आहे. या कथेतील देविदास हा गरीब शेतकरी पिकांवर अळ्या पडल्या तरी कीटकनाशक ±⁄¾ÖÖरु शकत नाही. त्यातच आजोबाला (आबांना) ठेकेदाराच्या गाडीने उडल्यावर त्यांचा पाय मोडतो. त्यातून रक्त लागते. डॉक्टरकडे गेल्यावर ते देविदासला सल्ला देतो की ठेकेदाराकडून वीस हजार रुपये नुकसानभरपाई घेऊन त्यातले १० हजार डॉक्टरांना द्यायचे. डॉक्टरांच्या

मध्यस्थीने ठेकेदार तयार होतो. त्याप्रमाणे १० हजार रुपये घेऊन देविदास घरी येतो. दुसऱ्या x¤¾ö¿öö¸ö¡ö§“ö †ö²öö´ö¸ÿöööÿö. †öÿöö´öö¡öö Šकेदाराकडून आबांचा खून केला म्हणून ५० हजार उकळायचे त्यातून आबांची समाधी एक हजारात बांधून आंबानाही खूश करायचे या विचाराने तो खूश होतो. आबा मेल्यानंतर त्यांच्या मृत्युचा शोक करीत न बसता आर्थिक फायदा पाहणारा देविदास या स्वार्थी वृत्तीच्या माणसाचे या कथेतून लेखकाने चित्रण केले आहे. क#£öÿö§»ö Ãö¾öö¤ विनोद व उपहासात्मक असल्याने ही कथा मिश्किल –öö»ö§ †öÆ.

4.२.३.२ उठावणतील व्यक्तिचित्रण :-

'उठावण' या कथासंग्रहातील कथांमधील अनेक व्यक्तिरेखा शोषित, विद्रोही व सामाजिक संघर्षांने ग्रस्त अशा स्वरुपाच्या आहेत. भ्रष्ट समाजकंटकाविरुध्द आता जागृती करण्याची गरज आहे. शोषणातून मुक्ती मिळविण्यासाठी अन्यायाला प्रतिकार करायला हवा हा विचार या व्यक्तिरेखातून व्यक्त होतो.

'¤ö¾ाण' या कथेतील नामदेव ही व्यक्तिरेखा, जमिनदाराच्या शोषणामुळे केवळ जगणा·µöö शेतमजूराची व्यथा मांडते. वर्षानुवर्षे केवळ मालकांसाठी राबणाऱ्या या शेतमुजाराची अवस्था दावणीला बांधलेल्या बैलांसारखी आहे. केवळ राबणे हेच त्याच्या नशिबी आल्याने नि¿öö§बाला दोष देत जगणारी नामदेवची व्यक्तिरेखा अतिशय प्रभावीपणे रेखाटली †öÆ.

'ग¯ö¸ö§ÿö ‘ö»öö' या कथेतील शिवा ही व्यक्तिरेखा आपल्या विकासाच्या आड येणाऱ्या बाळासाहेबाच्या शेताचे नुकसान करुन आपला बदला पूर्ण करते. शोषणाविरुध्द पेटून उठलेली एक विद्रोही व्यक्तिरेखा या कथेतून लेखकाने साकारली आहे.

'उठावण' या कथेतील शेषराव ही व्यक्तिरेखा सरकारी भ्रष्टाचाराविरोधी केलेल्या विद्रोहाचे प्रतिनि×धत्व करते.

' चुलखांड' या कथेतील नैतिक मूल्यांची जपणूक करणारी आबांची व्यक्तिरेखा जुन्या पिढीचे नेतृत्व करते. तर याच कथेतील आबा“µöö ´ö»öö“ö§ 'नामा' ची व्यक्तिरेखा आधुनिक पिढीच्या चंगळवादी वृत्तीची नवीन पिढीतील ढासळलेल्या मूल्यांचे प्रतिनि×धत्व करते.

'धतिंग' या कथेतील काकाची व्यक्तिरेखा आपल्या शेतावर जीवापाड प्रेम करतो. ¿ÿöö वाचविण्यासाठी स्वत:च्या भविष्याची चिंता न करता घर सोडून जाते. क#Âöö§निष्ठ जातीवंत शेतकरी मातीवर अतोनात प्रेम करतो. म्हणून काका ही व्यक्तिरेखा त्यासाठी घराचा त्याग करते.

या कथासंग्रöÆöÿö§» ö '¯öö™´öö¸ö' या कथेतील गीताची व्यक्तिरेखा कौटुंबिक शोषणाचे प्रतिनिधित्व करते. कौटुंबिक छळाला कंटाळून आत्महत्या करणाऱ्या अनेक विवाहित स्त्रिया

परिस्थितीला सामोरे न जाता हतबल होऊन आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारतात याची जाणीव लेखकाने या व्यक्तिरेखेतून करुन दिली आहे.

कौटुंबिक शोषण –ालेले पतन या कथेतील सुमाची व्यक्तिरेखा मन सुन्न करणारी आहे. अतिशय कोवळ्या वयात बापाकडून आयुष्य उद्ध्वस्त –ालेली सुमा बापाच्या मृत्युनंतर त्याला मरण यायलाच हवे होते अ¿ÖÖß सूड घेणारी प्रतिक्रिया व्यक्त करते.

'डूख' या कथेतील गीताची व्यक्तिरेखा पतीच्या निधनानंतर कौटुंबिक छळाल Ö ÃÖÖ´ÖÖ¸ß जाते. कुटुंबातील व्यक्तीकडून होणारा शारीरिक, मानसिक, लैंगिक छळ ती सहन करते. त्यातून सुटका होण्याचा मार्ग दिसताच पुन्हा कुटुंबातील व्यक्तीकडून होणा–या शारीरिक †Ÿµ ÖÖ"ÖÖ¸Ö»ÖÖ ²ÖôÖß ¯ाडते व आपली सर्व शक्ती गमावते.

'¾ÖÖ'Ö¹½ôÖ' या कथेतील देविदासची व्यक्तिरेखा या कथासंग्रहातील वेगळी व्यक्तिरेखा आहे. आपल्या आजोबाच्या अपघाताचा व मृत्युचा फायदा घेणारी भावनाशून्य स्वार्थी ¾µÖÖŒŸÖ¸खा या कथेत लेखकाने साकारली आÆ. दारिद्र्यात जगणारा देविदास आजोबाच्या अपघाताने नवीन संकटात सापडतो. पण तरीही डॉक्टराच्या मदतीने या परिस्थितीतून बाहेर येऊन आर्थिक फायदा मिळवतो.

†¿ाा प्रकारे या कथासंग्रहात सदानंद देशमुखांनी शोषित, विद्रोही, स्त्रीकेंद्रित व्यक्तिरेखा रेखाटल्या आहेत या सर्व व्यक्तिरेखा ग्रामीण परिसरातील आहेत.

4.2.3.3 'उठावण' ´Ö¬ÖßÖ ÃÖ¾ÖÖ¤¿Ö»ÖßÖ :-

'उठावण' कथासंग्रहातील क#£ÖÖ"ÖÖ आशय आणि व्यक्तिचित्रणाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे. मात्र तरीही त्यातील संवादशैलीचाही अभ्यास महत्त्वाचा आहे. कारण कोणत्याही कलाकृतीचा संवाद हा महत्त्वाचा घटक असून त्याशिवाय व्यक्तिरेखांचे स्वभावविशेष या माध्यमातून जाणवतात.

'उठावण' या कथासंग्रहातील संवाद अतिशय बोलके असून मनातील भाव-भावना परखडपणे व्यक्त करण्याचे कौशल्य या कथासंग्रहातील सर्व कथां´Ö¬µÖ †ÖÆ.

'उठावण' या कथेतील शेषराव हे पात्र शेतक–याच्या शोषणाविरुध्द बंड करुन उठलेले, काळबाजार करणाचा वॉचमनने पैसे मागताच उद्गारतो,

"यानं गाडीवर नंबर टाकायचे पैसे मागतले व्हŸÖ,

ते पैसे देणं सुरु हायते.

†Ö¸¡ ´Öगसन्या आपून काय तितोर पाहतय? आपूनही ¤µÖानं पैसे" (ÖÅŠ-17)

आपल्या मुलाने आपल्याच घरात सुरु केलेल्या अनैतिक धंद्याविरुध्द तक्रार करायला गेलेल्या आबांना नाम्या वेडा ठरवितो. तेव्हा आबांचा उद्रेक होतो व ते म्हणतात,

"काई लाज वाट्टे का नाई तुले? आरे तू माह्या पोटचं हाय का नाई? तुले मातीत घालीन ´ÖßI " (चुलखांड ¯ÖÂŠ-28)

'ग¯ÖßŸÖ 'ÖÖ»ÖÖ' या कथेतील शिवा बाळासाहेबाच्या दगाबाजीबद्दल समजातच संतापून आपल्या गायी त्यांच्या शेतात घुसवून उद्‌गारतो,

"दगाबाजी करते, नाई का भडवा घे आता घे आता" (¯ÖÂŠ-51)

'डूख' या कथेतील गीता या पात्राचे संवाद तिच्या घरच्यांनी केलेल्या छळाचे वर्णन करणारे आहे, ती म्हणते,

"मी काई जास्त दिवसाची सोबतीण नाई, सुमन आता..."

"आसं कावून म्हन्ते बाई तू?"

"म्हणून त इतक्या दिवसाचे हे हाडकं कातड्याच्या खोळीत जपून हाये. पण आता गळ्यालोकच आलं त्याले काय करावं?" (¯ÖÂŠ-55)

'धतिंग' या कथेतील भाऊराव काकांच्या सहीसाठी दबाव आणणाऱ्या मुलाला काका खटेकबाजपणे खडसावतो,

"मगं काई खुशामती करु नका 2Ö¯Öटक्यायह्यो मपल्या, तुमाले सागूंन ठेवतो जोवर मपल्या जीवात जीव हाये तवर मी सई देणार नाई तुमी कितीकबीन घा´ÖÖ »ÖÖ¾Ö. आरे, ते वावर म्हन्जे काळजाचा तुकडा हाये मपल्या. तुमाले काई लाजा सरमा आकला हायेत का नाई?"(धतिंग पृष्ठ-72)

'¯ÖÖ™Ö´ÖÖ¸Ö' या कथेतील गीता व सुरेश यांच्या नात्यातील दुरावा व हळवे प्रेम व्यक्त करताना गीता म्हणते, "नाई हो! तसं काईबी –ालं नाही मंगसन्या लोकं कावून असं बकून ¸ÖÆµÖ»Ö" (¯ÖÂŠ-81) व्यसनाधीश माणूस नशेत असल्यावर आपली सद्‌सद्‌विवेक बु¤ÖÖ गमावतो. नात्यांचे भान त्याला राहत नाही. परंतु शुध्दीवर आल्यावर मात्र त्याला पश्चाताप होतो. पतन या कथेतील नाना खजील होऊन म्हणतात, "पोरी,पोरी सुमा, मी जगण्याच्या लायक माणूस नाही. ´ÖßI मी हैवान हाये. सगळ्या संसाराची मी ह्या दारुपायी राखरांगोळी केली अन्‌ आजत.." (¯ÖÂŠ-93)

वरील संवादातून पश्चातापाच्या भावना व्यक्त होतात. अडचणीत असलेल्या व्यक्तीचा संधासाधू लोक स्वार्थीपणे फायदा घेतात. रुपचंद ठेकेदाराने डॉक्टराकडून चुकीबद्दल पाच हजार रुपये वसूल केले होते. तो रुपचंद डॉक्टरांच्या तावडीत सापडल्यावर त्यांच्याकडून वसुलीच्या भावनेने डॉक्टर म्हणतात.

"2Ö¸Ö ŸÖÖ¾Ö>ßŸा सापडला साला. बरा वाघरुळीत सापडला आता चिवंदा केल्याबगर त्याच्या अंगावरची वाघरुळ काढायची नाही. "

"मग कराच वसूल, bÖ»Ö¾ÖÖ ÃÖÖ»µÖÖ»Ö 'Ö¸ÖŸÖ. " (¾ÖÖ'Ö1ÿÔ - 106)

वरील संवादातून बदला घेण्याची भावना दिसून येते.

एकदंरीत या कथासंग्रहातील संवादाचा विचार करताना असे जाणवते की, ¾µÖक्तिरेखांच्या स्वभाव विशेषांबरोबर तेथील परिस्थिती वातावरण घटनेचे गांभीर्य यांची माहिती

संवादातून. राग, द्वेष, आनंद, दु:ख या मानवी स्वभावातील भावभावनांना सदानंद देशमुखांनी या कथासंग्रहातील कथांतील संवादातून अतिशय प्रभावीपणे साकार केले आहे.

4.२.३.४ उठावण ´Ö¬ÖßÖ»Ö ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»ÖßÖ :-

'उठावण' मधील सर्व कथा ग्रामीण परिसरातील असल्यामुळे या कथांमधून देशमुख यांनी ग्रामीण व नागरी दोन्ही भाषांचा वापर केला आहे. प्रसंगानुरुप ग्रामीण शब्दांचा वापर करुन प्रसंगनिर्मिती केली आहे. त्यामुळे त्यांच्या कथालेखनशैलीचे वैशिष्ट्ये ठळकपणे दिसते. ^¤Ö.

वाक्प्रचार व म्हणी :-

- उघड्यापाशी नागडं गेलं सारी रात हिवानं मेलं (पृष्ठ-16)
- ×Æ•Ö›¶Ö“µÖÖ ÆÖŸÖßÖ ¯Ö¤´ÖßÖनी –ÖÖ»ÖßÖ (¯ÖÂŠ-25)
- पावसावाचून ¯Ö¸»Ö»Ö ³Ö‡ŸÖ»Ö ²ÖßÖ ³Ö‡ŸÖ “Ö ´ÖÖŸÖßÖ ¾ÆÖ¾Ö (¯ÖÂŠ-38)
- सुलतानधावा करु करु आपून हाडकाचं जळतण केलं (पृष्ठ-69)
- खायला कार अन् भुईला भार असं –ÖÖ»Ö»Ö (¯ÖÂŠ-89)
- गारगोंडीच्या पावसात सापडल्यासारखा तो एकदम भेलकांडून गेला (पृष्ठ-105)

'उठावण' या कथासंग्रहातील कथांमध्ये वैदर्भीय वऱ्हाडी बोलीचा वापर करुन सदानंद देशमुखांनी शेतकऱ्याच्या सामाजिक, कौटुंबिक समस्याचा वेध घेऊन कथानकात जिवंतपणा आणला आहे. सदानंद देशमुखांची जडणघडण ग्रामीण परिसरात –ालेली असल्यामुळे ग्रामीण भाषा, ग्रामीण जीवनातील व्यवहार भाषा, उच्चभू समाजाचा शेवटचा स्तर इत्यादीचा प्रभावी असा भाषिक प्रयोग हे Ÿµ‹ÖÖच्या भाषाशैलीचे वैशिष्ट्य वापरुन करुन त्यांनी कथांमधील संवादामध्ये वऱ्हाडी बोलीभाषेचा वापर केला आहे. त्यामुळे कथानकाला प्रवाहीपणा आला †ÖÆ.

4.2.3.5 'उठावण' ´Ö¬Öील निवेदनशैली :-

'उठावण' या कथासंग्रहातील एकूण नऊ कथांमध्ये सदानंद देशमुख यांनी तृतीयपुरुषी निवेदन तंत्राचा वापर केला आहे. या कथासंग्रहातील निवेदनातून कथानक, प्रसंगवर्णन, भाषा व संवादाद्वारा सदानंद देशमुखांनी घटना, वातावरण याचे प्रभावी वर्णन केले आहे.

'उठावण' या कथेतील शेषरावाच्या मनात वॉचमनला भजी व जिलेबी खाताना पाहून विद्रोहाचे विचार येतात ते व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"अन् या काळाबाजार करणाऱ्यास या वॉचमनास आसे खाऊ घालाय लागलो. आपून त निराम◌ुळे ◌ेने ◌ा –ालो आता, आता उठावण केल्याबिगर आपलं काई खरं नाई... तोंड दाबून बुक्क्याचा मार सोसणं बस –◌ीं◌ा †◌ेय◌ीं... ¯◌ीं◌ेा कसा खावून राहयला दुष्काळातून आल्यावाणी साला चोट्टा... चोर... हरामखोर" (◌ंअ◌ॅ 16)

'दावण' या कथेतील नामदेवची हतबल स्थिती वर्णन करताना निवेदक म्हणतो.

"वावरातली दावणं आपल्याला तिकडे ओढून घेत आहे. असं त्याला जाणवलं अन् गळ्याचा दोर घट्ट होत असल्याची त्याला जाणीव –ाली... चालता चालता मन उदासून गेलं..." (¯◌ंअ◌ॅ-40)

'ग◌ै¯◌ीं◌ॅय◌ै 'ं◌ीं◌ा◌ीं◌ं' या कथेतील शिवा बाळासाहेबासारखे फलाट लावण्याचा निर्णय घेतल्यावर त्यांच्या मनातील स्वप्नाचे वर्णन करताना निवेदक निसर्गाच्या विविध प्रतिकांचा वापर करतो.

"शिवाचं मन माळावरच्या उन्हाळी –ुडपानं पावसाळ्यात डवरुन हिरवं व्हावं तसं –◌ीं◌ा◌े त्यांच्या मनालाही –ुडपावर रानफुले –ोंबावीत तसे स्वप्नाचे घोस –◌ीं◌ै◌ीं◌ं–ोंबी करीत होते."(◌ंअ◌ॅ-45)

'डूख' कथेतील गीता सुमनने आणलेल्या स्थळाला होकार देऊन आपल्या 3◌ै◌ं×¾◌ेÂµ◌ीं◌ै◌ीं◌ै◌ेय◌ै Ã◌ेत¡ Ã¼◌े¯नात रंगून जाते. तिच्या या मन:स्थितीचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"तिला कधीही न पाहिलेलं मुंदेफळ नावाचं गाव दिसून लागलं, न पाहिलेलं सुमनच्या मावस भावाचं घर दिसू लागलं अंगावर मन◌ै"µ◌ीं◌ा †नामिक सुखानं पुन्हा चोरकाटा दाटून आला आणि मग –ोपच येईनाशी –◌ीं◌ा◌ीं◌ं" (डूख पृष्ठ-61)

वृध्दापकाळात एकटपण जाणवू लागल्यावर काकाला आपल्या बायकोची अतिशय आठवण येते. तिच्याबद्दलच्या काकांच्या मनातील भावना व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"पण तिच्यावाचून रिकामं –ालेलं घर म्हन्जे आपल्या जित्या देहास रोज जाळणारी मसणवाटीच... उदास सुन्न! आठवणी उगाळल्या तर त्याचं मन सहाणेवर घासल्या चंदणाच्या खोडासारखं, म्हणजे चपटं चटांग –◌ीं◌ा◌े" (धतिंग पृष्ठ-71)

ग◌ीं◌ंय◌ीं◌ै◌ेा§◌ा◌े –ालेला गैरसमज दूर होताच सुरशला पश्चाताप होऊ लागतो. खोट्या गोष्टीवर भरवसा ठेवून आपण गीता◌ा◌ीं छळलं या विचाराने तो अस्वस्थ होतो. त्याच्या मनातील भावना व्यक्त करताना निवेदन म्हणतो,

"पण गीतास सम्दं माफ करायचं आसा जीव लावायचा की इतक्या दिवसाची सगळी कसर भरुन काढयची" (◌ीं◌ैम◌ं◌ीं,◌ै ¯◌ंअ◌ॅ-84).

"पतन" या कथेतील अत्याच◌ैरत सुमाच्या मनातील कल्लोळ व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो, "आता मनावर मात्र अनेक विषारी विळख्यांची वळवळ जाणवत होती. काळजावर

एकावर एक दं¿Ö ÆËŸÖ ÆËŸÖ. त्यानं सगळं अंग आग-आग होत होतं. तुह्यापायीच मेला तुला बाप... नानाले तू मारलं... तू मारलं" (पतन ¯ÔÅš- 97 ¾Ö 98)

देविदासच्या मनातील स्वार्थी विचार व्यक्त कराना '¾ÖÖ'Ö¹ýÔ¡' µıı कथेत निवेदक म्हणतÖ,

"आबा मरताना बदक्याच्या बदका बकरा हाती देऊन गेला. आता ढोले डाक्टरास मंधातरी घ्यायचं नाई. डायरेट ठेकेदाराच्या घरी जायचं साल्याची गच्ची धरायची आता कमी नाई... पन्नास हजार रुपये मागायÖ"Ö" (¾ÖÖ'Ö¹ýÔ¡, ¯ÔÅš- 113) †Ö¯Ö»µÖÖ †Ö•ÖÖ²ÖÖ"µÖÖ ´ÖŸµÖ"ÖÖ Ã¾ÖŸÖ:"µÖÖ स्वार्थासाठी उपयोग करुन घेण्याची मानसिकता यातून दिसून येते.

'उठावण' या कथासंग्रहातीलत कथांमधून सदानंद देशमुखांनी मानवी स्वभावाचे सूक्ष्म व बारबाईने केलेले निरीक्षण निवेदनातून व्यक्त केले आहे. कमी, मोजक्या व प्रभावी शब्दांत कथांचा आशय व्यक्त करण्याचे कौशल्य त्यातून दिसते. ग्रामीण परिसरातील बोलीभाषेचा वापर करुन केलेली आशयघन निवेदन शैली अतिशय परिणामकारकरित्या वाचकांच्या †ŸÖ:करणाला भिडते.

4) '´ÖÆÖ»Ö™' – (1995)

4.2.4.1 Ã¾Ö¹¿¯Ö ¾Ö †Ö¿ÖµÖÃÖ¡Ö :-

'´ÖÆÖ»Ö™' हा सदानंद देशमुख यांचा चौथा कथासंग्रह १९९५ साली शब्दालय प्रकाशन, ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸-४१३७०९ यांनी प्रकाशित केला. या कथासंग्रहात एकूण दहा लघुकथांचा समावेश केला आहे. मात्र प्रत्येक कथा एकमेकांपासून वेगळी आहे. त्यांच्या या कथासंग्रहाबाबत डॉ केशव सखाराम देशमुख म्हणतात, "सर्व जीवांच्या घुसमटीचा आलेख मांडणाऱ्या देशमुखांच्या कथेत प्राणीमांत्रांच्या भावधर्माचे अंतरंग संदर्भासह जिवंत होऊन आले आहेत. कारण यÖ कथाकाराकडे जगण्याची कणखर जमीन आहे. रंगरंगोटीपासून फारच दूर असणाऱ्या या कथाकाराला माती व माणसाचे अंतरंग अगदी तळापासून कळलेले असल्यामुळे मनाला भिडणारी, मेंदूला ढवळून काढणारी कथा ते लिहू शकले आहेत. एका अर्थाने अवघी माती सोलून पाहण्याची क्षमता अवगत असलेल्या देशमुखांनी ग्रामविश्वाचा वर्तमाननामा कथांमधून ओतून आपली सर्जक शक्ती, गहिरे चिंतन आणि कथाद्रव्याशी एकरुप पावणारी तादात्मकता ही ÃÖÖ´ार्थ्यसूत्रेही सिध्द केलेली आहेत. या सामर्थ्यसूत्रांचा साक्षेपी आविष्कार प्रस्तुत कथासंग्रहात घडतो. अदम्य उर्जाशक्ती आणि जिवंत सर्जकता यांच्या एकवटलेल्या बळावर मराठी ग्रामीण कथेला खोल चिंतनाच्या नव्या पटावर आणून ठेवणाऱ्या या कथा आहेत." (´ÖÆÖ»Ö™ ´Ö»Ö¯ÔÅš)

वरील उद्‌गारावरुन असे म्हणता येईल की, सदानंद देशमुख यांचा हा कथासंग्रह मानवी ¾Ö¢ÖßÖ-मनोवृत्ती व भ्रष्टाचार यांचा सुंदर मिलाप आहे. मराठी कथेच्या कुठल्याही कथिŸÖ ¯Ö¾ÖÖÆËŸÖ सामील न होता वास्तवचे भान करुन देणारा हा कथासंग्रह आहे. स्वानुभवातून ग्रामव्यवस्थेतील

नवीन व जुन्या पिढीतील अंत¼ïरोधाचे रसायन या कथांमधून दिसते. तसेच स्त्रियांच्या अंतकरणात दबलेल्या अंतर्मनातील दुःखाला प्रवाही करणाऱ्या कथा या कथासंग्रहात आहेत.

या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुखांनी काबाडकष्ट आणि वेदना, अर्थ आणि आशा, कुचंबना आणि जिद्द या घटकांची एकत्रित गुंफण करुन व्यक्ती, प्राणी यांच्यातील अस्वस्थ विचारांचे प्रकटीकरण केले आहे.

'महालूट' या कथासंग्रहाला ग्रामीण पार्श्वभूमी लागली आहे. या सर्व कथा ग्रामीण परिसरातील वास्तव समस्यांचा वेध घेतात. या कथासंग्रहातील 'हेळणा', 'भग¤ï¤ï>', '²ï¸ïÃï', 'गव्हाण' या कथांमधून सदानंद देशमुखांनी स्त्रीमनाचे दर्शन घडविले आहे. ग्रामीण स्त्रीच्या मनाचे विविध पैलू, कष्टमय जीवन या कथेच्या माध्यमातून दिसते. संततीनियमनाचे महत्व सांगणारी 'कचाटा' ही कथा साक्षरतेचे महत्व पटवून देते. शेतकऱ्यांच्या मनातील शोषणविरुध्द उठाव विद्रोही मने, 'महालूट', 'करंट' या कथांमधून मांडली आहेत. तर 'काऊस' या कथेत सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांच्या मनातील वेदना व्यक्त Æï¸ïÝï. x¿ï¾ïïµï '¸ï¸ï³ï»ï¸ï' व 'कुरघोडी' या कथांमधून मानवी मनातील विविध भावभावनांचे नाजूक पदर सदानंद देशमुखांनी अतिशय प्रभावी शैलीत उलगडून दाखवले आहेत.

या कथासंग्रहातील दहा कथांचे अभ्यासाच्या सोयीकरिता पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले †ïÆ.

*** स्त्रीकेंद्रित कथा** - 'हेळणा', 'भगदाड', 'बरास', 'गव्हाण'.
*** संतती नियमनाचे महत्व** - 'कचाटा'.
*** शेतकऱ्याच्या शोषणकथा** - 'महालूट', 'करंट'.
*** सुशिक्षित बेकाराची व्यथï¸ï** - 'काऊस'
*** मनोविश्लेषणात्मक कथा** - ' घरभुली', 'कुरघोडी'.

प्रस्तुत कथासंग्रहाचा व्यक्तिचित्रण, संवादशैली, भाषाशैली, निवेदन शैली, वातावरण निर्मिती या सर्व अंगानी विचार केला आहे.

* स्त्रीकेंद्रित कथा :-

'हेळणा' ही कथा एका गरीब मोळीवालीचे मनोविश्व रेखाटते. या गरीब मोळीवालीकडून मोळी विकत घेण्यासाठी सरकारी भ्रष्ट अधिकारी घाटे घासाघीस करुन अकरा रुपयांची मोळी पाच रुपयांना मागतो. असहाय होऊन मोळीवाली आठ रुपयांना मोळी विकण्यास तयार होते. तरीही घाटे पाच रुपयांना मोळी मागतो. अशावेळी तिची दयनीय स्थिती पाहून रमेशराव बापू सगळ्यांना मोळी विकत घेण्यासाठी आवाहन करतो. सगळे मिळून तिची मोळी बारा रुपयांना

विकत घेतात. ती अतिशय आनंदी होते. टी.बी. –ालेल्या आपल्या नवऱ्याला औषध घेऊन तेलमीठ घेण्यासाठी निघून जाते. मात्र लेखक अंर्तमुख होऊन विचार करतात. तिचा प्रश्न एका दिवसांनी सुटणार नव्हता. दुसऱ्या दिवशी पुन्हा तिला जीवनसंघर्ष करावा लागणार होता व घाटेसारखा एखादा शोषक तिच्या वाट्याला येणार होता. समाजातील कष्टकरी स्त्रियांचे आर्थिक शोषण अशा शोषित घटकांकडून होते. समाजाने एकत्र येऊन अशा स्त्रियांना आर्थिक बळ देऊन त्यांचा जीवनसंघर्ष थांबवावा असे मत लेखकाने या कथेत मांडले आहे.

'भगदाड' या कथेतील दिनूची बायको जीवनात भौतिक सुखाला महत्व देणारी आहे. दिनूची बायको सुखवस्तू घरातून आल्यामुळे लग्नानंतर सासरच्या प्रेमळ माणसांपासून वेगळी होऊन आपला संसार थाटते. दिनू नंदू मगरच्या या मित्राच्या साहय्याने कापडाचा व्यवसाय सुरु करतो. त्यामुळे त्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारते. दिनूची राहणी अत्यंत साधी असल्याने दिनूची बायको नंदू मगरच्या देखण्या व्यक्तिमत्वाकडे आकर्षित होते व त्याच्याशी शारीरिक संबंध प्रस्थापित करते. परंतु जिच्यासाठी आपण आईवडीलांना दूर केले ती आपल्याशी एकनिष्ठ नाही Æ Ÿµ» 'ारातील पार्टिशनमधल्या 'भगदाडा' मुळे कळते तेव्हा मात्र तो चवताळून उठतो व पहार घेऊन नंदूला मारायला निघतो. दिनूची बायको खऱ्या प्रेमाची किंमत न जाणणारी चंगळवादी वृत्तीने स्वतःपुरते आयुष्य जगणारी स्त्री जीवन जगण्यासाठी भौतिक सुखाला अधिक महत्व देते. हे सत्य लेखकाने या कथेतून मांडले आहे.

'गव्हाण' या कथेत हुंडाबंदीविरुध्द बंड करणारी आजची सुशिक्षित स्त्री लेखकाने x"¡ केली आहे. या कथेतील सुरेखा बी.ए.बी.एड् (इंग्रजी लिटरेचर) –ालेली शिक्षिका हुंडा देऊन लग्न करणार नाही असा निर्धार करते. आपल्या मोठ्या बहिणीच्या लग्नात सोनखडीचे दहा एकर वावर विकावं लागले. आता तिच्या लग्नासाठी आलेल्या प्राध्यापकाच्या स्थळासाठी एक लाख हुंडा द्यायचा असा निर्णय बापूराव व बंडूदादा घेतात. परंतु सुरेखा मात्र बंडूदादांचे शेत वाचवायचे व हुंडा न देता आपल्या पसंतीच्या संजय जाधवशी रजिस्टर विवाह करण्याचा निर्णय घेते. Æ> ¶ x¡ करणाऱ्या सुरेखाची कथा आपल्याला प्रेरणादायी ठरते. सुशिक्षित व आत्मनिर्भर स्त्रियांनी हुंडाप्रथेला समाजातून हद्दपार केले पाहिजे असा संदेश लेखकाने या कथेतून x¤» †Æ.

'2 Ã' ही कथा नवऱ्यावर अपार प्रेम करणाऱ्या नर्मदाची आहे. या कथेतील नर्मदाला वाटायचे की नवऱ्याने व कुटुंबाने सर्व सोयऱ्या धायऱ्यांकडे जावे त्यांनीही आपल्याकडे यावे म्हणजे एकोपा निर्माण होईल व वाईट परिस्थितीत त्यांची मदत आपल्याला होईल. वामनही तिच्या मताशी सहमत होता. परंतु आर्थिक टंचाईमुळे गोतावळा सांभाळणे त्याला कठीण जाते. बायकोच्या माहेरी साडू मेल्यामुळे जाणे गरजेचे होते पण प्रवासाचे पैसे जवळ नसल्याने अडलेला गजाननराव अतिशय कमी दरात बरास खोदण्याचे काम देतो. दिवसभर उपाशी राहून बरासी खोदत असताना तो शेतात दमून पडतो. आपल्या नवऱ्यासाठी भाकरी घेऊन शेतावर

गेलेली नर्मदा आपल्या नवऱ्याची अवस्था पाहून कासावीस होते व सोनाळ्यास न जाण्याचा निर्णय घेते. आपल्या पतीवर अतिशय प्रेम करणारी नर्मदा या कथेत लेखकाने x"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. तसेच शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करणारा गजाननसारख्या घटकांकडे आपले लक्ष वेधले आहे. या कथासंग्रहातील ही दीर्घकथा आहे.

* शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या कथा :-

'´ÖÆÖ»Ö™' या कथेतील तुकारामबुवा ज्वारीला चांगला भाव मिळावा म्हणून सोसायटीत ज्वारी विकण्याचा निर्धार करतो. पण अचानक शेतातील मोटार जळल्यÖÖ´ÖÔ ŸÖß ¤¹¡ÃŸÖ करण्यासाठी पाचशे रुपये हवे होते. कास्तकरांनी सोसायटीच्या साहेबास व्यापाऱ्यास मारहाण केल्याची बातमी तुकारामबुवांना कळते. तरीही पैश्याची नड असल्याने ज्वारी विकण्यासाठी ते मन्नूशेठकडे जातात. अडलेल्या तुकारामबुवांकडून मन्नूशेठ दीडशे रुपये क्विंटलची ज्वारी सव्वाशे रुपयांना विकत घेतो. शेवटी अनेक चिंता उराशी असल्याने व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या शोषणाला शेतकरी बळी पडतो हे या कथेत लेखकाने x"Ö¡ÖßŸÖ केले आहे. भ्रष्ट व्यापारी धोरणामुळे व सरकारी अनास्थेमुळे शेतकऱ्यांची कुचंबना होते व त्यांचे आर्थिक शोषण होते हे वास्तव लेखक या कथेतून मांडतात.

'करंट' या कथेत आपल्या बायकोवर शारीरिक अत्याचार करणाऱ्या मालकाचा जनार्दन या शेतमजूराने घेतलेला सूड x"Ö¡ÖßŸÖ केला आहे. मालकाचे आपल्यावर अनंत उपकार आहेत या भावनेने प्रामाणिकपणे जनार्दन त्यांचे काम करीत होता परंतु सिंधूने त्याला मालकाने तिचा हÖŸÖ धरल्याचे सांगताच चवताळून उठतो. मालकाचे काम सोडता येईना व बायकोसाठी मालकाचा खून केला तर तुरुंगात जावे लागेल या विचाराने तो स्तब्ध होतो. पण जनार्दनचे मन अस्वस्थ असताना त्याला युक्ती सुचते. मालकाचा काटा काढण्यासाठी तो दुपारी विहिरीच्या पाण्यात पोहण्यासाठी उतरला असता पाण्यात विजेचा करंट सोडतो. शॉक लागल्यामुळे मालक पाण्यातच मरत पावतो. मालकाचा मृत्यू अपघाताने –ÖÖ»ÖÖ †ÃÖ ŸÖÖ ³ÖÖÃÖ¾ÖŸÖÖ. ¯Ö¿ÖÖ"µÖÖ •ÖÖ¸Ö¾Ö¸ गरीब बायकाच्या अ²Ö्ू घेणाऱ्याचा जीवच घेतला पाहिजे या विद्रोही विचाराने जनार्दन हे कृत्य करतो. समाजात पैशाने उन्मत्त –ालेले अनेक धनिक स्त्रियांवर अत्याचार करतात. त्याचे शारीरिक शोषण करतात. या सत्याकडे लेखक आपले लक्ष वेधून घेतात.

* सुशिक्षित बेकाराची कथा :-

'काऊस' या कथेत मुरली या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणाची नोकरी न मिळाल्यामुळे गुन्हेगारी जगाकडे –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¾ÖÖ™"ÖÖ»Ö x"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. या कथेतील लक्ष्मणरावबुंवाचा मुलगा मुरली बारावीनंतर नापास –ाल्यामुळे शिक्षण अर्धवट सोडून चंगळवादी वृत्तीने जीवन जगत होता. लक्ष्मणरावांनी त्यांच्या मर्जीविरुध्द प्रवीण शेठकडे त्याला नोकरीला लावले. त्याचे लग्नही

ठरविले पण मुरल्या प्रवीण शेठचे दहा हजार रुपये चोरुन पळून जातो. या आरोपातून मुरल्याला वाचविण्यासाठी प्रवीण शेठ लक्ष्मणबुवांकडे दुभती गाय मागतो. मुरल्यामुळे होणारी नामुष्की टाळण्यासाठी लक्ष्मणबुवांना दुभती गाय प्रवीण शेठला द्यावी लागते. मुरल्यासारखे सुशिक्षित बेकार तरुण योग्य मार्गाला लागले नाहीतर गुन्हेगारी जगात ओढले जातात हे वास्तव लेखक या कथेतून मांडतात.

* साक्षरतेचे महत्व सांगणारी कथा :

'कचाटा' या कथेत सदानंद देशमुख साक्षरतेचे महत्व पटवून देतात. रखमा आणि नारायण या मोलमजुरी करणा¸ जोडपे केवळ मुलगा हवा या हव्यासापोटी पाच मुलींना जन्म द¨ö. शेवटी रखमा स्वतःचे संतती नियमानाचे ऑपरेशन करुन घेते. रखमाच्या मुली व जावई दिवाळसणासाठी माहेर आल्यावर त्यांचा मानपान करण्यासाठी नारायणकडे पैसे नसतात. शेवटी पैसे मिळविण्यासाठी नारायण गावातल्या मास्तराकडे जाऊन त्यांच्या मदतीने नसबंदीचे ऑपरेशन करुन घेतो. त्याबद्दल मिळालेल्या पैश्यातून लेकींचा व जावयांचा दिवाळसण साजरा करतो. केवळ अ-ानामुळे अंधश्रध्देच्या आहारी जाऊन पाच मुलींना जन्म देणारा नारायण आर्थिक 'कचाट्यात' सापडतो व हतबल होतो. लोकसंख्येच्या वाढीच्या प्रमुख कारणांपैकी एक कारण म्हणजे अंधश्रध्दा व निरक्षरता. या कथेतून लेखक समाजातील या समस्येचे वास्तव आपल्यासमोर मांडतात. समाजाचा उद्धार करण्यासाठी साक्षरता महत्वाची आहे. असा संदेश या कथेतून लेखकाने दिला आहे.

* मनोविश्लेषक कथा :-

'घरभुली' ही या कथासंग्रहातील मनोविश्लेषणात्मक कथा आहे. या कथेतील 'भगवान'ज्या घरात भाड्याने राहत होता त्या घरात मालकाने ठेवलेली भाडेकरु बाई घराची आठवण आली म्हणून घर पाहण्यास येते. अस्ताव्यस्त घर पाहून ती उदास होते. ते व्यवस्थित ठेवावे असा सल्ला देऊन ती जाते. या घराबद्दल तिच्या मनातील आपुलकी पाहून लेखकाला आपल्या गावाकडील घराची आठवण होते. आपल्याला घर नाही या जाणीवेने उदास होऊन गावाकडे निघतो. गावातील घर भगवानच्या भावाने पत्त्याचा अड्डा चालविणाऱ्या रुपचंद लालास x¾कले होते. त्यानंतर फलाट पाहायला गेला असता ती जागा गावगुंड्यानी बळकावली होती. घराच्या आठवणींनी कासावीस -ालेला भगवान गावातही आता आपले स्वतःचे घर नाही या जाणिवेने अतिशय दुःखी होतो. त्याच्या या मनस्थितीचे वर्णन लेखकाने या कथेत केले आहे.

'कुरघोडी' या कथेतील निवेदक एक तरुण प्राध्यापक आहे. या जगन बांगरने अनेक मुलींना लग्नासाठी नाकारले होते. बऱ्याच दिवसांच्या प्रतिक्षेनंतर त्याला एक मुलग¨ö †¨ö¾Ö>Ÿ¨ö. आपल्या मावसभावाच्या लग्नात जगनला एक मुलगी पसंत पडते. मग पंधरा दिवसांनी तो

आपल्या मित्राला नरेशला तिचे स्थळ आपल्यासाठी नक्की करण्याचे पत्र पाठवतो. पण पत्राचे उत्तर न आल्याने जगन स्वतः नरेशकडे जातो. त्यांच्या घरी त्याला आवडलेली मुलगी नरेशची पत्नी म्हणून परिचित होते. जगनला धक्का बसतो. नरेश त्याला समजावतो की जगनचे स्थळ घेऊन तो उज्ज्वलाकडे गेला असताना पंचवीस पोरी नाकारणारा जावई आम्हाला नको असे म्हणून त्यांनी तुला नकार दिला व मला मुलगी द्यायला तयार –ÖÖ»Ö. ŸÖ–ने लग्न तिच्याशी होणार नव्हते म्हणून मी हिच्याशी बिनहुंड्याचे लग्न केले. आपल्या पत्नीची भविष्यातील स्वप्ने रंगवणारा जगन अतिशय उदास होतो. आपल्याला फसवणाऱ्या मित्राबद्दल मनात राग घेऊन परततो. त्यांच्या विव्हल मनःस्थितीचे चित्रण लेखकाने या कथेत केले आहे.

अशा प्रकारे 'महालूट' या कथासंग्रहाचे आशयसूत्र आहे.

4.2.4.2 'ˇÖÆÖ»Ö™' तील व्यक्तिचित्रण :-

'महालूट' या कथासंग्रहातील कथांचे स्वरुप व आशयाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केल्यानंतर त्यातील पात्राचा विचार करणे गरजेचे आहे कारण पात्र म्हणजे कथानकाचा आधारस्तंभ आहे. सदानंद देशमुख यांनी या कथासंग्रहात योजलेली पात्रे अत्यंत मोजकी व ¯Ö3ÖÖ¾ÖÖß †ÖÆŸÖ.

'हेळणा' या कथेत एकच स्त्री पात्रे असून पुरुष पात्रांची संख्या जास्त आहे. या कथेतील निवेदक घाटेसारखा भ्रष्ट सरकारी माणूस मोळीवालीचे आर्थिक शोषण करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा रमेशराव बापू आपल्या मित्रांच्या मदतीने तिला आर्थिक शोषणापासून वाचवितो.

'भगदाड' या कथेत आपल्या नवऱ्याशी अप्रमाणिकपणे वागणाऱ्या दिनूच्या बायकोचे पात्र चंगळवादी वृत्तीचे प्रतीक आहे. परंतु दिनू मात्र तिच्याशी एकनिष्ठ आहे.

'2Ö¸ÖÃÖ'या कथेत आपल्या नवऱ्यावर अपार प्रेम करणारी 'नर्मदा'ŸÖ¸ xŸÖ“µÖÖ ‡“”ÃÖÖŠß अपार कष्ट उपासणारा वामन दिसतो.

'कचाटा' या कथेत मोठ्या कुटुंबाच्या गरजा भागविताना आर्थिक परिस्थितीशी –गडणारे जोडपे रखमा व नारायण आपल्या मुलींची सासरी पाठवण करण्यासाठी नारायणाने नसबंदीचे ऑपरेशन केल्याचे पाहून गहिवरुन आलेली रखमा विलक्षण प्रभावी पात्र आहे.

'ˇÖÆÖलूट' कथेत शेतकरी व्यापारी धोरणातील दलालांचा भ्रष्टाचाराविरोधी विद्रोह करणारा तुकारामबुवा हे पात्र शेवटी परिस्थितीला शरण जाऊन व्यापाऱ्याची मनमानी सहन करते. तर शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करणाऱ्या मन्नूशेठचे पात्र समाजातील शोषित घटकाचे प्रतिनिधित्व करते.

'करंट' या कथेतील मुख्य पात्र जनार्दन आपल्या पत्नीचे शारीरिक शोषण करणाऱ्या आपल्या मालकाला युक्तीने ठार मारते तर या कथेतील सिंधू आपल्या नवऱ्यावर †¯ÖÖ¸ ¯Ö´Ö

करणारी त्यासाठी सत्य लपवणारी सिंधू मालकाने केलेला शारीरिक अत्याचार निमूटपणे सहन करते.

'काऊस' या कथेत प्राण्यांवर जिवापाड प्रेम करणारा लक्ष्मणबुवा, चंगळवादी आयुष्य जगणारा त्यांचा मुलगा मुरल्या व परिस्थितीचा फायदा घेऊन लक्ष्मणबुवाची दुभती म्हैस नेणारा प्रवीण शेठ ही मुख्य पात्रे आहेत. सुशिक्षित मुरल्या योग्य मार्ग (नोकरी) न मिळाल्यामुळे गुन्हेगारी जगाकडे वळला व त्यांच्यामुळे लक्ष्मणबुवा प्रविण शŠÃ´ÖÖ¸ ÆŸÖ²Ö»Ö –ÖÖ»Ö.

'घरभुली' या कथेतील निवेदक हे प्राथमिक शाळामास्तरचे पात्र गावाकडच्या घराच्या आठवणीने व्याकुळ होते पण नोकरी असल्याने गावातील घरात भावाने वाटा दिला नाही व गावगुंडानी फलाटावर कब्जा केल्यावर मनाची अतिशय द्विधा अवस्था असलेले पात्र आहे.

'कुरघोडी' या कथेतील जगन बांगर हा प्राध्यापक आपल्या आवडत्या मुलीबरोबर मित्राचे लग्न –ालेले पाहून विकल मन:स्थितीत जगतो व स्वत:ला निराशेच्या गŸÖŸÖ –ोकून देतो. त्यांच्या मित्राची नरेशची परिस्थिती समजून न घेता त्यांच्याविषयी मनात गैरसमज करुन घेणारा †ÖÆ.

'गव्हाण' या कथेतील सुरेखाचे पात्र पारंपरिक हुंडा¯Ö¤-Öतीला विरोध करुन आंतरजातीय ×¾Ö¾ÖÖÆÖ“Ö पुरस्कर्त आहे. आपल्या मुलीचे लग्न व्हावे म्हणून काळजीने धडपडणारी पण सामाजिक बंधने –ुगारु न शकणाऱ्या तिच्या आईचे स्त्रीपात्रही या कथेत दिसून येते. आपल्या मुलीच्या शिक्षणाचा सार्थ अभिमान बाळगणाऱ्या व×›»ÖÖ“Ö ¸Ö´Ö¸Ö¾Ö²ÖÖ¯Ö“Ö Æ›Ö¯Ö£ÖÃÖ´ÖÖ¸ ÆŸÖ²Ö»Ö –ालेले पात्र या कथेत दिसून येते.

अशा प्रकारे 'महालूट' मधील व्यक्तिचित्रणे आढळतात. मानवी मूल्ये, पारंपरिकतेला चिकटून आणि अस्तित्वासाठी संघर्ष करणारी मानसिकता, शोषणाविरुध्द बंड करणारी, शोषितांकडून शोषण –ालेली, प्रेमामुळे विकल (दु:खी) –ÖÖ»Ö»ÖßÖ, ‘Ö¸ÖÃÖÖŠß †ÖÃÖÃÖ»Ö»ÖßÖ व्यक्तिचित्रणे या कथासंग्रहातील कथांमधून व्यक्त होतात.

4.2.4.3 '´ÖÆÖ»Ö™' ´Ö-ÖßÖ»Ö ÃÖ¾ÖÖ¤ ¿Ö»ÖßÖ :-

'महालूट' कथासंग्रहातील कथांचा आशय आणि व्यक्तिचित्रणाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे. संवादाशिवाय कलाकृतीच्या व्यक्तिरेखांचे स्वभावविशेष जाणवत नाही म्हणून संवादशैलीचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

'´ÖÆÖलूट' या कथासंग्रहातील संवादांचा अभ्यास करताना असे दिसते की, हे संवाद अतिशय बोलके असून मनातील भावना व्यक्त करण्याचे कौशल्य सर्वच कथांमधील संवादांमध्ये आहे. परिवर्तनाची ताकद आपल्यात नाही या जाणीवेने निराश –ÖÖ»Ö»ÖßÖ '´ÖÆÖ»Ö™'µÖÖ कथेतील तुकारामबुवांची व्यक्तिरेखा व्यापाऱ्यासमोर लाचार होऊन म्हणते,

"नाई हो, असं नका करु, मले मय आरजन्ट काम हाये. '

"त्याले काई आपला इलाज नाई. सव्वाशे रुपये भाव दÿ†ÿ. "

"द्यायची आसंल तर द्या. नाई त मोकळे खेळा, हाणा घरघंटी" (´ÂÉ»Ô™ ¯ÔÅŠ-14)

माणुसकी जपण्याची मानसिकता बाळगणारी माणसे गणगोत सांभाळण्यासाठी जिवाचे रान करतात पण जेव्हा परिस्थिती हाताबाहेर जाते तेव्हा मात्र तो स्वतःच्या जिवाची पर्वा करतात. Æ '²Ö¸ÖÃÖ'या कथेतील नर्मदा व वामनच्या संवादातूनन दिसते,

"दोन बराशी आजून बाकी राहयल्यात म्या तीन खंदल्या'

¯ÖÖ"Ö –ाल्या की सोनाळ्यास जाण्यापुरते पैसे हाती येतानं. "

"मुके रहा! मुके रहा म्हन्ते नं मी. आता नाई जायाचं सोनाळ्यास नाई जायाचं कुठीच हा महा काळजाचा तुकडा साबूत हाये तं मले सगळे सुख... "(बरास पृष्ठ क्र.५१) या कथासंग्रहातील संवाद स्पष्ट व खटकेबाजही आहे. आपल्या मनातील निर्णय ठामपणे सांगण्यासाठी 'गव्हाण'µÖÖ कथेतील सुरेखाचा व तिच्या आईवडिलांमधील संवाद फक्त खटकेबाजपणाच दाख¥वत नाहीत तर आपल्या मनाविरुध्द घडणाऱ्या घटकांना विरोधही करतो.

"मी चालले संजय जाधवकडे"

"कशासाठी? "

"आम्ही दोघं रजिस्टर लग्न करणार... नोंदणी विवाह बिनखर्चाचा... बिनहुंड्याचा" (गव्हाण ¯ÔÅŠ – 167)

3.2.4.4 '´ÖÆÖ»Ö™'´Ö¬ÖßÖ»Ö ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»ÖßÖ :-

सदानंद देशमुखांनी 'महालूट'µÖÖ कथासंग्रहातील कथांमध्ये ग्रामीण वऱ्हाडी बोली व प्रमाणभाषेचा वापर केल्याने कथानकाला प्रवाहीपणा प्राप्त –ाला आहे. या कथासंग्रहातील 'हेळणा', 'महालूट', 'बरास', 'कचाटा', 'करंट', 'काऊस' या कथांमध्ये ग्रामीणÖ ³ÖÖÂÖ"ÖÖ •ÖÖÃŸÖ ¾ÖÖ¯Ö¸ केलेला आहे. वऱ्हाडी ग्रामीण शब्द, वाक्प्रचार आणि म्हणींचा उल्लेख त्यांच्या या कथांमध्ये केला आहे.

^¤Ö. वाक्प्रचार व म्हणी

* नशिबात तोटा अन् मस्तकात गोटा, आपला जलमच खोट (¯ÔÅŠ-9)
* µÖ 'ÖÖ¸Ö 2ÖÃÖ ¯ÖÖŠß (¯ÔÅŠ-12)
* †ÖµÖ•Öß"µÖÖ x•Ö¾ÖÖ¾Ö¸ 2ÖÖµÖ•Öß ^¤Ö¸ (¯ÔÅŠ-17)
* बायको म्हणजे ताज्या घोड्यावरची गÖÖ´ÖÖ¿Öß (¯ÔÅŠ-63)
* जंती तिची तांती अन् शेजारीण म्हन्ती दे येणा (¯ÔÅŠ-69)
* दिसायले भोळे अन् करायला चाळ (¯ÔÅŠ-70)

* •याच्या त्याले चोप नाई अन् शेजाऱ्याले –ोप नाही (ÔÅš-79)
* भाड्याचं घर व खाली कर (ÔÅš-95)
*वेळ गेली निघून अन् सोंग आलं मागून (ÔÅš-95)
*सिर सलामत तो पगड्या पचास (ÔÅš-109)
* ÆÔŸÖ x±ú¸ xŸÖŒÖ लक्ष्मी वसे (ÔÅš-137)
* अन् साल्यानं राईचा पर्वत केला (ÔÅš-143)
* करणी तसी भरणी (ÔÅš-144)

या कथासंग्रहातील 'घरभुली' व 'गव्हाण'या कथेत वऱ्हाडी (ग्रामीण भाषा) व प्रमाणभाषा यांचा संमिश्र वापर केला आहे. तर कुरघोडी ही कथा संपूर्णतः प्रमाणभाषेते लिहिली आहे. एकूण सर्वच कथांमध्ये म्हणी व वाक्प्रचार यांचा योग्य प्रभावीपणे संवादामध्ये उपयोग केल्यामुळे प्रसंगनिर्मितीला सहजपणा आला आहे.

4.2.4.5 "´ÖÆÖ»Ö™" मधील निवेदन शैली :-

'महालूट' या कथासंग्रहातील एकूण दहा कथांपैकी तीन कथांमध्ये प्रथमपुरुषी निवेदनतंत्र व सात कथांमध्ये तृतीयपुरुषी निवेदन तंत्राचा वापर केला आहे.

'हेळणा', 'कुरघोडी', ' घरभुली' या कथांमध्ये सदानंद देशमुखांनी प्रथमपुरुषी निवेदनाचा वापर केला आहे. तर 'महालूट', 'कचाटा', 'काऊस', 'बरास', 'करंट', 'भगदाड', 'गव्हाण' ‡Ÿµ¤ß कथांमध्ये तृतीयपुरुषी निवेदनाचा वापर केला आहे.

'हेळणा' या कथेत गरीब मोळीवाला बाईचे आर्थिक शोषण करु पाहणाऱ्या घाटेबद्दल आलेला राग व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"Ã¤»Ö ÆÖ Ã¤¾ÖÃÖ¤Ö´µ¤ गप्पा कराय लागला. पण हाच सरकारी नोकर असून शेतकऱ्यास किती लुबाडतो? किती छळतो. पैसे दिले नाही, तर सातबाराचा उतारा देण्यास महिना उशीर लावतो. कोणी –ाड तोडून आणलं कोणी पांढरीतून घर बांधायस माती आणली तर वासहुंग्या कुत्रासारखा तिथं टपकतो परवाना विचारतो. रंजीस रंजीस करतो अन् दंडाच्या नावानं पैसे लुबाडतो. साला सरकारी नोकर असून महा महामूर भ्रष्टाचार करतो. " (हेळणा -85)

वरील निवेदनातून लेखकाने आजच्या समाजातील भ्रष्टाचाराचे वास्तव मांडले आहे.

'कुरघोडी' या कथेतील निवेदक आपल्या मनाची निराशामय अवस्था व्यक्त करताना म्हणतो,

"´¤–ं सोनपाखरु... मा–ी कविता... ही आता नरशाची बायको? ह्या लाल साडीत काय बहरमत्त दिसते ही वसंततिलका... नरशाने कसाच काय मारला मा–µ¤ x¾¿¾¤¤Ã¤»¤ ŠÖÃ¤¤... वाटतंय... घ्यावं दोरास लटकून फाशीचा –ोका" (कुरघोडी -169)

निवेदकाच्या मनात निराशेमुळे आलेले आत्महत्येचे विचार लेखकाने व्यक्त केले †ÖÆŸÖ.

'घरभुली' या कथेतील निवेदक आपल्या गावाकडच्या घराच्या आठवणीने व्याकुळ होऊन म्हणतो,

"जुन्या जखमेवरची खपली निघाली. जखम भळभळ रक्तबंबाळ –ाली. त्याच्यानं मी नेहमीसारखा पश्चातापाच्या आगीत होरपळत बसलो. आपल्यास स्वतःचे घरच नाही. ही नेहमी टोकरुण काढणारी जाणीव अधिक तीव्र अधिक टोकदार –ÖÖ»ÖÖ. " (‘Ö,3Ö»ÖÖ-96)

वरील निवेदनातून लेखकाने निवेदकाच्या मनातील घर नसल्याची खंत व्यक्त केली.

'महालूट' या कथेतील तुकारामबुवाचे शेतकरी व्यापारी धोरणाबातचे मत व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"व्यापाऱ्याची ज्वारी कशी खपाखप की खपाखप काटा करुन घेतली! कास्तकार बसले गारगोंडीखाली x3Ö•ÖŸÖ." (´ÖÆÖ»Ö™-8)

'काउस' या कथेतील लक्ष्मणबुवांचे आपल्या दुभत्या म्हशीवरील प्रेम व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"म्हशी नका म्हणू, लक्ष्मी हाये ती आमच्या घरची, हत्ती हायेत ते आमच्या दारातले." (काऊस-21)

'करंट' या कथेतील जनार्दनचा मालकाविषयीचा संताप पाहून सिंधू घाबरते व त्याच्याविषयी वाटणारी काळजी व्यक्त करताना सिंधूच्या मनातील विचार व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"एवढंच सांगलं की काल त्यानं मपला हात धरुन वढला त्याच्यानं तो इतका कातावला सम्दं खरं सांगितलं आस्त त त्यानं जीवच घेतला आस्ता मालकाचा.' (करंट-55)

'भगदाड'या कथेतील दिनूची आईवडीलांपासून दूर –ÖÖ»µÖÖ¾Ö, –ालेली मन:स्थिती वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"तिच्या सगळं मनासारखं –ालं अन् त्याचं मन एकदम चिखल होऊन गटारासारखं रेंदाळून गेलं. का माय बापास सोडून वायलं रहायचं वय हाये...?" (भगदाड-75)

'गव्हाण'या कथेत हुंड्यापायी आपलं शेत विकले तर होणाऱ्या नुकसानीबद्दल स्वतःला दोषी मानणाऱ्या सुरेखाच्या मनातील विचार व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"आपल्या लग्नापायी म्हणजे सगळं घरदार बेजार, पाच एकर का होईना पण शेत विकणार... तेवढंच बंडूदादाचे कमी होणार." (गव्हाण पृष्ठ-166) वरील संवादातून लग्नासाठी शेती विकली जाते व हुंडा दिला जातो हे क#ÂÖÖसंस्कृतीचे दर्शन होते.

अशा प्रकारच्या संवादचातुर्यामुळे वाचक विचारप्रवृत्त होतात. एकंदरीत सदानंद देशमुख यांची निवेदनशैली प्रभावी असून वैविध्य हा तिचा स्थायीभाव आहे. आशयानुरुप प्रथमपुरुषी किंवा तृतीयपुरुषी असे निवेदनाचे स्वरुप दिसते. त्यामुळेच कथानक प्रवाही बनले आहे.

5) 'रगडा' – (2006)

4.2.5.1 Ã¾ö¹¿¯ö ¾ö †ö¿ö¸öÃö¡ö :-

'रगडा' हा सदानंद देशमुख यांचा पाचवा कथासंग्रह मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई-400004 यांनी २००६ साली प्रकशित केला. या कथासंग्रहात एकूण साठ लघुकथांचा समावेश केला आहे. या सर्व लघुकथा बदललेल्या खेड्यातील समाजाचे चित्रण करतात. सामान्य वाटणाऱ्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुषांच्या जगण्यातील संघर्ष, अभावग्रस्तता, स्वप्न, हर्ष, प्रश्न, वेदना, घुसमट, वेदना, विद्रोह यांचा या कथांमधून सदानंद देशमुख घेतात. या कथासंग्रहाच्या मलपृष्ठावर या कथासंग्रहाचे स्वरुप स्पष्ट करताना म्हटले आहे,

'मानवी जीवनाबद्दल असणारा अंतःस्थ कळवळा आणि मानवाच्या सुखकारी जीवनाचा व्यास, यामुळे सदानंद देशमुख यांचे साहित्य नैतिक उंचीवर जाते. काव्यात्म व संस्मरणीय अनुभूती देण्याची शक्ती ठेवते. त्यामुळेच विशिष्ट प्रदेशाच्या बोलीत लिहूनही संवादाची क्षमÿöö असलेल्या; कुठेही पारंपरिक न होता मांडणीचा अंगभूत वेग घेऊन येणाऱ्या त्यांच्या 'रगडा'µöö Ãöग्रहातील कथा आणि दीर्घकथा लक्षवेधी ठरल्या आहेत. '

वरील उद्‌गारावरुन या कथासंग्रहाचे स्वरुप लक्षात येते. ग्रामीण परिसरातील सामान्य वाटणाऱ्या स्त्री-पुरुषाच्या व्यथा मांडणाऱ्या कथांमधून सामान्य माणूस केंद्रबिंदू आहे. रगडा या कथासंग्रहातील 'रगडा', 'उतारा' या कथा स्त्रीमनातील देवनामय जाणीवेचा हुंकार व्यक्त करतात. ग्रामीण परिसरातील अनेक मुलांना आजही शिक्षणासाठी कष्ट करावे लागतात हे वास्तव लक्षात घेऊन सुशिक्षित बेरोजगाराची समस्या मांडणारी 'हुलकावणी' कथा समाजवास्तवाची जाणीव करुन देते. शेतकऱ्यांच्या शोषणच्या विद्रोही कथा 'जंजाळ', 'मनसुबा', 'खाडा-निवाडा' आजच्या बदललेल्या ग्रामवास्तवाचे दर्शन घडवितात. माणूस, प्राणी व निसर्ग यांच्या सहसंबंधाच्या '†´ÿÿ±¿Ô' व 'थकीतबाकी' या कथा प्राणी व –öö› यांच्याबद्दलच्या भावनिक नात्याची उकल करतात. या सर्व कथांचे स्वरुप लक्षात घेता त्यातील व्यक्तिचित्रण, संवादशैली, भाषाशैली, निवेदन शैली याबाबत सर्व अंगानी विचार केला आहे.

* स्त्रीकेंद्रित कथा :-

†ö¯ö»µöö ´ö»ीच्या औषधासाठी स्वतःला संतोषच्या स्वाधीन करण्याचा निर्णय घेणारी आई सदानंद देशमुखांनी 'रगडा'या कथेत रेखाटली आहे. सुनंदाचा नवरा रात्रंदिवस

मळणीयंत्रावर काम करायचा त्यामुळे अंगावर भुशी असायची. त्या भुशीमुळे शरीरसुख घेताना तिच्या अंगाला खाज सुटत असे. सुनंदाला मुलगी –ाल्याने तो नाराज होता. मुलीच्या तब्येतीसाठी सुनंदा त्याला बोनीसनची बाटली आणायला सांगते पण तो दुर्लक्ष करतो. बोनीसनची बाटली आणण्यासाठी तिच्याकडे पैसे नव्हते. सासूने वावरातील सर्वा गोळा करण्यासाठी पाठविल्यावर संतोष तिचशी लगट करतो व ही गोष्ट कोणालाही सांगू नये म्हणून पन्नासच्या नोटा तिच्या टोपल्यात टाकतो. ती रागाने त्या नोटा त्याला परत करते पण त्यातली एक नोट चुकून टोपलीत राहते व सासूला सापडते. ती नोट आपल्याला रस्त्यात सापडली असे ती खोटंच सांगते. त्यातून तिला मार्ग सुचतो. मुलीच्या औषधासाठी संतोषच्या स्वाधीन होण्याचा निर्णय ती घेते. स्त्रियाच्या मानसिक कुचंबनेची वास्तविकता लेखक या कथेतून व्यक्त करतो.

व्यसनाधीन नवऱ्यामुळे संसारातील अडचणींना सामोरी जाणारी एक कष्टकरी स्त्री लेखकांनी 'उतारा'या कथेत कथेतून रेखाटली आहे. या कथेतील हिराबाईचा नवरा कडूबा दारु पिऊन रस्त्यात बडबड करीत असे. गेल्या १० वर्षात त्याने ५० ते ६० एकर वावर, वाडा आपल्या या दारुच्या व्यसनाने गमावले. आपला वाडा त्याने चिमटे मास्तरांना विकला ŸÖ¸ अजाबरावाने कडूबाला फसवून त्याचे वावर घेतले. हिराबाईने अतिशय कष्टाने संसार रेटून आपल्या मुलीचे लग्न लावून दिले. बऱ्याच दिवसांनी चार दिवस माहेरी आल्यावर कडूबा आपल्या मुलीच्या गळ्यातील मंगळसूत्र हिसकावयला जातो तेव्हा मात्र हिराबाई चवताळून उठते. †Ö¯Ö»µÖÖ ´Ö»ÖÖ“ÖÖ ÃÖÃÖÖ¸ ^¤ध्वस्त होऊ नये म्हणून चुलीतल्या लाकडाचे चटके नवऱ्याला देते. एक विद्रोही स्त्री या कथेतून आपल्या समोर येते. स्त्रियांवरील अत्याचाराची ¯Öא¸ÃÖ´ÖÖ –ाली की स्त्री चवताळून उठते. अन्यायाला प्रतिकार करते. हिराबाईसारख्या अनेक स्त्रिया आजही अन्याय सहन करीत आहे. त्यांना अन्यायाविरुध्द प्रवृत्त करणारी ही कथा आहे. तसेच व्यसनाधीनतेमुळे येणारे दारि¦¶ µÖÖ ¾ÖÖÃतवाकडे लेखक आपले लक्ष वेधून घेतात. व्यसनामुळे अनेक स्त्रियांना आपल्या मुलांची संगोपनाची जबाबदारी एकटीलाच घ्यावी लागते. त्यासाठी तिला अनेक संकटांशी सामना करावा लागतो हे सत्य या कथेतून लेखकान ´ÖÖ›»Ö †ÖÆ.

* सुशिक्षित बेकारांच्या कथा :-

'हुलकावणी' या कथेतील वसंत हा मॅट्रिक नापास तरुण. छोटेसे ड्रायव्हर होण्याचे स्वप्न पाहतो. माधोराव आपल्याला गाडीवर ड्रायव्हर म्हणून नोकरीला ठेवेल व आपले स्वप्न पूर्ण होईल अशी आशा त्याला होती म्हणून तो माधोरावच्या शेतावर गोठा वासरे सांभाळत ÆÖŸÖÖ. विघ्नेच्या बायकोवर अस्वलाने हल्ला केल्यानंतर वसंताने वर्गणी जमा करुन स्पेशल जीप करुन त्याला दवाखान्यात पाठवून दिले. माधोरावाला हरणाचं मटन खाऊ घातल्यावर तो खू¿Ö होऊन आपल्याला मेटॅडोरवर ड्रायव्हर म्हणून ठेवेल अशी आशा त्याला वाटते पण रात्री –ÖÖ¯ÖŸÖ असताना अचानक अस्वलाने वसंतावर हल्ला केला व त्याचे ड्रायव्हरची नोकरी करण्याचे स्वप्न

अपूर्ण राहिले. सुशिक्षित वसंताची छोटीसी इच्छा नशिबाच्या 'हुलकावणी'मुळे अपूर्ण राहते. त्याची व्यथा लेखकाने या कथेतून मांडली आहे. सुशिक्षित बेरोजगाराच्या आयुष्यातील अतिशय महत्वाचा उमेदीचा काळ वाया जाऊन योग्य मार्ग मिळाला नाही तर ते गुन्हेगारीकडेही वळतात यांचे सूचन या कथेद्वारे लेखकाने केले आहे.

*** विद्रोही कथा :-**

'खाडा-निवाडा' या कथेतील विठोबा गवारे कृषीक्षेत्रातील भ्रष्ट अधिकाऱ्याचा शोषणाला बळी पडतो. स३ –ोरे हा कृषीसेवा केंद्र चालवणारा बी-बियांणामध्ये भेसळ करुन शासनाच्या अधिकृत लेबल लावून विकतो. शिवाय शासनाच्या छापील किंमतीपेक्षा अधिक पैसे घेऊन शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करतो. सुभाष –ोरेकडून घेतलेल्या बियाणांमुळे f%šऽ२–“ शेतात पीक येत नाही. चिंताक्रांत होऊन तो सुभाष –ोरे मारतो व आपल्याशी केलेल्या फसवणुकीचा त्वरीत खाडा-निवाडा करतो. सुभाष –ोरे स्वतःची चूक कबूल करुन नुकसानभरपाई करुन द्यायला तयार होतो व विठोबा गवारेला दहा हजार रुपये देतो. त्यातून तो तेराशे रुपयांचा पंखा विकत घेतो व खामगावहून बियाणं आणून पुन्हा पेरणी करायची असे ठरवतो. पण आपण आपली नुकसानभरपाई मिळवली इतर कास्तकरांचे काय या विचाराने गलबलून जातो. विठोबा गवारे हा स्वतःपुरता 'खाडा-निवाडा' करुन न्याय मिळवून स्वतःचा प्रश्न सोडवतो तेसे गावातील इतर शेतकऱ्यांनी केले तर त्यांची पिळवणूक थांबेल असा संदेश या कथेतून लेखकाने दिला आहे.

'मनसुबा' या कथेत आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या मुलाचे विद्रोही मनातील विचार लेखकाने मांडले आहेत. वामनदादा व देवमनदा दोघेही शेतकरी मित्र पण देवमनदाच्या अंगावर जिल्हा बँक भूविकास बँकेचे कर्ज होते शिवाय राजूसेठचेही ५ हजार रुपये उसने घेतले होते. त्यातच रुखाईच्या शेतात ५ वर्षांपासून एकरी पन्नास किलोची गôÝ लागली अशा परिस्थितीत देवमनदाने वावर न विकता आत्महत्येचा निर्णय घेतला. देवमनदाच्या आत्महत्येचे एक लाख रुपये त्याच्या मुलाला रश्माला सरकारकडून मिळाले. पण कोणत्याही देणेकऱ्यांना पैसे न देता घर बांधायचे असा निर्णय रश्मा घेतो. आपला बाप कर्जाला घाबरुन मेला पण आपण तसे मरणार नाही असा विद्रोही विचार तो व्यक्त करतो. त्याचे विचार ऐकून वामनदादाच्या मुलाच्या सुन्याच्या मनात विचार येतो, 'आपल्यालाही असाच मरणानंतर पैसे देणारा बाप हवा होता.' असा मनसुबा (इच्छा) तो व्यक्त करतो. नवीन पिढी आत्महत्येचा मार्ग न स्वीकारता परिस्थितीशी तडजोड करेल असा आशावादी विचार लेखक या कथेतून व्यक्त करतात.

'•ô' या कथेतील समाधान केसकर हा सुशिक्षित तरुण आपल्या शेतीच्या विकासासाठी बँकेकडून कर्ज काढतो. पण निसर्गाची साथ न मिळाल्याने अपयशी होतो. भाऊ भावजय समाधानला घरातून वेगळं काढतात. क#•“ २•´ô समाधानचे वडील हबकून

प्राण सोडतात. स्वतंत्र राहिल्यानंतर गावाŸÖ»µÖÖ ¤¬Ö›†¸ß¾Ö¸ ŸÖÖ काम करु लागतो. दूध डेअरीचा अध्यक्ष व मालक रुपराव पाटील याला संपतराव पाटलाच्या मर्जीतील नंदू टोलेला कामावर ठेवायचे असते त्यामुळे जगताप व समाधानच वारंवार खटके उडत असे. त्यातूनचÖ ¤¬Ö›†¸ßŸÖ चाललेला भ्रष्टाचार समाधानच्या लक्षात येतो. त्यामुळे रुपराव पाटलाकडून तो मार खातो व आपली चूक मान्य करतो परंतु तरीही रुपराव पाटील ऐकत नाही हे पाहून समाधान विळा हातात 'ÖŸÖÖ ŸÖ¾ÆÖ ´ÖÖ¡Ö ÃÖर्व गावाच्या समोर अपमानित होऊन तो पळ काढतो. त्या दिवसापासून समाधान 'समादादा'म्हणून गावात ओळखला जातो. या दादागिरीचा गुण लोकांना दिसताच त्याला घरबसल्या नोकऱ्या येऊ लागतात. दादापणाचा वापर करुन समाधान आपल्या भावाकडील जमिनीचा वाटा ताब्यात घेतो. रमणलाल हा दारु दुकानाचा मालक त्याला आपल्या दुकानावर पैसे वसून करण्याची नोकरी देतो व त्या करीता नोटांचे बंडल ॲडहॉन्समध्ये देतो. केवळ मनगटाच्या जोरावर समाधान हे वैभव मिळवतो. समाधानचे आयुष्य अनेक पदर असलेल्या जंजाळासारखे होते. भ्रष्टाचारी राजकारणामुळे शेतकऱ्याच्या विकासाचे मार्ग खुंटले आहेत. परंतु समाधान मात्र आपला मार्ग बदलतो व विद्रोह करुन वैभव प्राप्त करतो. भ्रष्ट जगात जशास तसे वागावे लागते हे सत्य लेखकाने या कथेतून मांडले आहे.

* माणूस व निसर्ग यांच्या सहसंबंधाच्या कथा :-

'†´ÖŸÖ±úÔ'ही कथा आंब्याच्या –ाडावर अतोनात प्रेम करणाऱ्या आबाची असून नव्या ×¯ÖœÐ»ÖÖ –ÖÖ› ¾ÖÖ“Ö¾ÖÖ, –ाडे जगवा असा संदेश देते. आबाच्या मळ्यातील आंब्याच्या –ÖÖ›Ö´ÖÔ जागा अडते शिवाय वाटेकऱ्याला आंबे द्यावे लागतात म्हणून आबांचा मुलगा बळीराम †Ö²µÖÖ“µÖÖ –ÖÖ›Ö‹¾ाजी केळीचा फड लावण्याचा विचार करतो. तरीदेखील उत्पन्नवाढीसाठी आबांचे न ऐकता आंब्याच्या –ाडाचा समूळ नायनाट करण्याच्या उद्देशाने बळीराम –ÖÖ›Ö“µÖÖ बुडाजवळ आग लावून –ाडाची मूळे जाळून टाकतो. हे पाहताच आबा अस्वस्थ होऊन आग ×¾Ö–ावतात. पण शेवटच्या खरजुल्या आंब्याच्या आठवणीने दुःखी होतात. मनातल्या मनात अस्वस्थ असलेले आबा आपल्या नातवाला प्रकाशला बंधाऱ्यावर खरजुल्या आंब्याची कोय पुरताना पाहतात व त्यांच्या मनात पुन्हा नवीन उत्साह संचारतो. निसर्ग व माणसाच्या नातेसंबधातील जिव्हाळा या कथेतून लेखक व्यक्त करतात.

'थकीतबाकी' ही कथा संतोष व त्याच्याबरोबर जगणाऱ्या बकऱ्या यांच्यातील जिव्हाळा व्यक्त करते. भगवान पाटलाचा मुलगा संतोष 'राजा' नावाच्या बोकडावर अतिशय प्रेम करतो. भगवान पाटलावर बँकेचे तीस हजार सातशे चाळीस रुपयाचे कर्ज होते. बँकेकडून थकबाकीसाठी सतत नोटीसा येत होत्या. शेवटी बँकेचे लोक जप्तीसाठी भगवान पाटलाच्या घरी येते. जप्ती टाळण्यासाठी दहा हजार रुपयांची मागणी बँकवाले करतात व पैसे दिले नाही तर टिनाचे पत्रे व छप्पर काढून नेऊ अशी धमकीही देतात. शेवटी भगवान पाटील सर्व बकऱ्या

जाफर या खाटकाला पाच हजार चारशे रुपयांना विकतो व बँकवाल्यांना मटनाची पार्टी देण्याचे कबूल करतो. आपल्या लाडक्या बक-याला खाटकाने लाचखोर बँकवाल्यासाठी मारले हे पाहून संतोष खूप संतापतो व बँकवाल्यांच्या जीपचे टायर फोडून आपला राग व्यक्त करतो. आपल्या बक-यावर अतिशय प्रेम करणा-या संतोषला बँकेच्या 'थकीतबाकी' मुळे गमवावे लागते. संतोष ¾Ö Ÿµiांच्या लाडक्या बक-याच्या ऋणानुबंधाची ही कथा अतिशय प्रभावीपणे लेखकानÖ x"Ö¡ÖÖŸÖ केली आहे.

4.2.5.2 'रगडा' मधील व्यक्तिचित्रण :-

'रगडा' या कथासंग्रहातील कथांमधील व्यक्तिरेखा या समाजव्यवस्थेच्या, अर्थव्यवस्थेच्या बळी ठरलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांची मानसिक घुस´Ö™, ÆŸÖ2Ö»ÖŸÖÖ, ¾Ö¢ÖÖ इत्यादीचा सदानंद देशमुख गांभीर्याने वेध घेतात. तसेच व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून जीवनवास्तवाचा शोध घेताना दिसतात. त्यामुळे या व्यक्तिरेखांना विशेष महत्व प्राप्त –ÖÖ»Ö †ÖÆ.

'खाडा-निवाडा' या कथेतील 'विठोबा पगारे' ची व्यक्तिरेखा विद्रोही स्वरुपाची आहे. विठोबा अल्पभूधारक शेतकरी असून, परिस्थितीने, नापिकीने गांजलेला आहे. त्यामुळे आपली फसवणूक करणा-या सुभाष –ोरेकडून तो नुकसान भरपाई वसूल करतो. ही व्यक्तिरेखा अन्यायाविरुध्द प्रतिकार करण्याची प्रेरणा देते.

'हुलकावणी' या कथेतील वसंताची व्यक्तिरेखा अतिशय सामान्य स्वप्न बघणा-या सुशिक्षिताची आहे. ड्रायव्हर होणा-या वसंतावर अस्वल हल्ला करते व त्याचे ड्रायव्हर बनण्याचे 'स्वप्नच' जणू त्याला हुलकावणी देऊन विरुन जाते. सुशिक्षित अशा स्वतंत्र विचाराच्या वसंताने ड्रायव्हर होण्यासाठी अनेक न पटणा-या गोष्टी केल्या होत्या परंतु दुर्दैवाने त्याला त्याचे स्वप्न पूर्ण करता आले नाही.

'†´ÖŸÖ±ÍÔ' या कथेतील मुख्य व्यक्तिरेखा 'आबा' ही असून जुन्या काळातील पापपुण्याच्या कल्पना अजूनही मनात जपणारा बाप, –ाडांवर अतोनोत प्रेम करणारा शेतकरी आहे. त्या व्यक्तिरेखेतून व्यापारी धोरणातून नव्हे तर वर्षानुवर्षे ज¯Ö»Ö»µÖÖ –ÖÖ>Ö¿ÖÖ †ÃÖ»Ö»ÖÖ Š͵ाणानुबंध लक्षात येते. या कथेत 'बळीराम'ही आबांच्या मुलाची व्यक्तिरेखा धोरणी व्यापारी शेतक-याचे चित्रण करते. इतराप्रमाणे सीडचा कांदा, केळ्यांचा फड लावून दणकावून पैसा कमावयाची भाषा करणारा मुलगा आपल्या वडीलांच्या विरोधाला जुमानत नाही. आपल्या †Ö•ÖÖ2ÖÖ"Ö –ाडांवरील प्रेम पाहून आंब्याच्या कोयी खÖ>›¶ÖŸÖ पुरुन आजोबांना –ाडे जगवण्या"Ö आश्वासन देणारा नातू आबांना समजावून घेतो. आबांच्या व्यक्तिरेखेतून भविष्यातील वृक्षाची गरज लेखकाने पटवून दिली आहे. त्यासाठी नवीन पिढीने त्यात पुढाकार घ्यावा असे सूचन या कथेतून केले आहे.

'^Ÿ,' या कथेतील हिराबाई दारुड्या नवऱ्याच्या व्यसनापायी आपल्याच शेतात मजुरी करते. आपल्या या परिस्थितीला सामोरी जावून लेकीचे लग्न लावून देते. आपले आयुष्य दुःखात ढकलणारा तिचा नवरा दारुसाठी मुलीच्या गळ्यातील मंगळसूत्र मागतो तेव्हा मात्र तिचा संसार मोडू नये म्हणून ती रागावून नवऱ्याला जळक्या लाकडाने डाग देते व आपल्या दुःखावर उतारा शोधते. समाजातील अनेक शोषित स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या स्त्रीची व्यक्तिरेखा लेखकाने या कथेतून साकारली आहे.

'रगडा' या कथेत 'सुनंदा'ची व्यक्तिरेखा स्त्रियांची कुटुंबातील सदस्याकडून होणारी मानसिक कुचंबना x"¡Ÿ करते. सासूगिरी दाखविणारी सासू, धास्तावलेला बाप, दुर्लक्ष करणारा नवरा, वहिनी म्हणून अंगास लगट करणारा संतोष यांच्या शोषणाच्या रगड्यात रगडून निघालेली सुनंदाची व्यक्तिरेखा स्त्रीचे भावविश्व उलगडून दाखवते.

'थकीतबाकी' या कथेतील संतोष व भगवान पाटील या दोन्ही व्यक्तिरेखा महत्वाच्या आहेत. बँकेच्या जप्तीतून वाचविण्यासाठी हतबल –ालेला भगवान बँकेच्या अधिकाऱ्यांना पैसे देण्यासाठी आपल्या आवडत्या व जतन क#लेल्या बकऱ्या खाटकाला विकतो. एका कर्जबाज, हतबल शेतकऱ्याची मनःस्थिती, हतबलता या व्यक्तिरेखेतून साकार होते. 'संतोष'ही नवीन पिढीतील विद्रोही अन्याय सहन न करणारी व्यक्तिरेखा आपल्यावरील अन्यायाला प्रतिकार करते. आपल्या आवडत्या बकऱ्यांना मारुन बँकवाल्यांना मटनाची पार्टी देणाऱ्या आपल्या बापाची संतोषला कीव येते पण त्याचप्रमाणे तो संतापाने बँकवाल्याच्या जीपचे टायर फोडतो व आपला बदला घेतो. परिस्थितीपुढे हतबल असलेल्या या दोन्ही व्यक्तिरेखा लेखकाने प्रभावीपणे साकारल्या आहेत.

'•Ô' कथेतील 'समाधान केसकर'ही व्यक्तिरेखा समाजातील सद्य स्थितीवर प्रकाश टाकतो. परिस्थितीपुढे शरण गेलेला समाधान प्रामाणिकपणा सोडून शक्तीचा अवलंब करुन गमावलेले सर्वस्व परत मिळवितो. बळी तो कान पिळी या धोरणाने समाजावर वर्चस्व गाजविण·µ लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी समाधानची व्यक्तिरेखा समाजातील वास्तवतेने मान करुन देते. तसेच समाजातील भ्रष्टाचारावरही प्रकाश टाकते.

अशा प्रकारे या कथासंग्रहात सदानंद देशमुखांनी आपल्या कथांमधून वैविध्यपूर्ण व्यक्तिरेखा साकारल्या आहेत. स्वानुभातून ग्रामीण परिसरातील आढळणाऱ्या या सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन त्यांनी आपल्या कथांमधून केले आहे. या व्यक्तिरेखा संवाद व निवेदनाच्या योगे अतिशय प्रभावीपणे प्रसंगनिर्मिती करुन कथेचा आशय समृद्ध करताना दिसतात.

4.२.५.३ 'रगडा'तील संवादशैली

'रगडा' या कथासंग्रहातील कथांमधील संवाद अतिशय बोलके असून मनातील वेदना, उद्रेक, ताण, हतबलता, दुःख व्यक्त करणारे आहे. संवादातील ग्रामीण भाषेचा वापर

कथानकाची वातावरण निर्मिती करतात. सदानंद देशमुखांनी संवादकौशल्यातून कथेचा आशय अधिक स्पष्ट केला आहे.

'†´ÖŸÖ±íÔ' या कथेतील आबा व त्याचा मुलगा यांच्यातील संवाद जुनी व नवीन पिढीतील संघर्ष व्यक्त करतो.

"आरे मी इजवून आलो व्हतो न समदं, कसं काय ¯Ö™लं पुन्हा खरजुल्याचे बुडूख? "

"मी इठ्लोक येवस्तोर लगी पेटवलं? कुठून भुसकून गेला गड्यांनो कुपूŸÖ?"

"टपूनच बसेल व्हते ते »ÖµÖ ¾ÖÖœÔ"Ö ŸÖ´ÖßˆŠÖµÖ"ÖßS"Ö ¾ÖÖ™ ¯ÖÖÆŸÖ ¾ÆŸÖ" (†´ÖŸÖ±íÔ ¯Ö-7)

वरील संवादावरुन आबांची मनःस्थिती लक्षात येते. तसेच –ÖÖ>Ö¾Ö¸ß»Ö ¯Ö´Ö ¾µÖŒŸÖ ÆÖŸÖ. खरजुला –ाडाची मुळे जळताना पाहून त्यांच्या मनातील आपल्या मुलांविषयीचा राग उफाळून येतो. स्वबळावर आपले सर्वस्व मिळविण्यासाठी समाधानाचा आग्रही स्वर दिसून येतो.

"सांग देतू का नाई हिस्सा वाटून? का काढू काशीफळावाणी छाटून? "

"आमी तेच म्हणणार व्हतो भावजी तुमाले. आता तुमी तुमचं आर्धे

वावर, अर्धी जागा वाटून घ्या."

"आपून सलोख्यानं निपटून घेऊ. भाऊभाऊच हा¾ÖÖŸÖ.

पाण्यात काठी मारल्यानं का ते आलक व्हते? " (¯ÔÅŠ-29 •Ô•ÖÖÔ)

मुलगी –ाली म्हणून तिच्याविषयीचा संताप व्यक्त करताना सुनंदाचा नवरा मुलींविषयीची तिरस्काराची भावना व्यक्त क¢¸ŸÖÖ.

"आरे फेक तिकडी! काय करायचं त्या काट्टीले सुदरुन? "

´ÖÖŠS –ाल्यावर एक तिथी दोन भाकरी खात जाईल.'

"आसं कावून बोलता हो पोटचा गोळा हाये आपल्या त्यो!

तुमाले माया कशी येत नाही तिची? " (¯ÔÅŠ-३७ रगडा)

आपल्या आयुष्यांची राखरांगोळी करणाऱ्या दारुड्या नवऱ्याने तिच्या मुलीच्या मंगळसूत्राची दारु पिण्यासाठी मागणी क¢¸ŸÖÖ ŸÖ¾ÆÖ ×Æ¸Ö²ÖÖ‡चा उद्रेक होऊन, ती म्हणते,

"पोरीच्या सुखाच्या संसारात माती कालवाय लागला तू.

आरे बाप हाय का वैरी? माह्या जन्माचं वाटूळं केलं आता तिचंबी

वाटूळं करतू का भाड्या?" (ˆŸÖÖ¸Ô ¯ÔÅŠ-101)

बँक अधिकाऱ्यांना पैसे देण्यासाठी बकऱ्या विकण्याचा बाबांचा निर्णय ऐकून निवेदक बापाची हतबलता खालील संवादातून व्यक्त करतो.

"मग माह्या बकऱ्या कावून इकतात बाबा? "

"ते यमदूत पाहयनं कसे फासे घेऊनसन्या आले. तुपल्या

बापाच्या गळ्यात टाकायले?" (थकीतबाकी पृष्ठ-63)

अशा प्रकारचे संवादचातुर्य निवेदनाद्वारे व्यÖŒËŸÖ –ाल्यामुळे वाचक विचारप्रवृत्त होतो. सदानंद देशमुखांनी आपल्या कथांमधील पात्रांच्या संवादरचनेतून त्यांची व्यक्तिरेखा अधिक ÃÖ´Ö¤¬Ö केली आहे.

4.2.5.4 'रगडा' तील भाषाशैली :-

कथेतील भाषाशैलीतून कथानक, घटना-प्रसंग, वातावरण या घटकांना x“Ö¡ÖßŸÖ करीत असतो. सदानंद देशमुख ग्रामीण परिसरातील असल्याने वऱ्हाडी बोलीचा वापर त्यांच्या कथांमधून केलेला दिसतो. प्रसंगनिष्ठ शैली, सुयोग्य म्हणी, वाक¯Ö“ÖÖ¸ ŸÖÃÖच ग्रामीण शब्द, म्हणी व वाक्प्रचाराचा वापर या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुखांनी केला आहे त्यामुळे त्यांच्या भाषाशैलीची वैशिष्ट्ये लक्षात येतात.

उदा. * आगाजा गावाले अन् शेंगूळ देवाले (ÖÅš-14)

* एक हात लाकडाची नऊ हात ि–लपी काढणे (ÖÅš-18)
* उघड्यापाशी नागडं गेलं अन् सारी ¸ÖŸÖ हिवानं मेलं (ÖÅš-25)
* पाळायले ना पोसायलÖ अन् फुकट डोळे वासायले (ÖÅš-63)

'रगडा'या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुख संवादासाठी वऱ्हाडी बोलीभाषेचा तसेच प्रमाणभाषेचा वापर केला आहे.

उदा. "तुही सम्दी नुकसान भरपाई मी करुन देतो पण तू मले सोडून दे! मारु नको! µÖÖ“µÖÖ ¯ÖœßÖ ´ÖßÖ †•Ö®²ÖÖŸÖ †ÃÖ ¬Ö¤ करणार नाई काळा बाजार करणार नाई." (खाडा-निवाडा पृष्ठ-103)

सदानंद देशमुख व्यक्तिरेखांच्या तोंडी ग्रामीण व प्रमाणभाषेचा उपयोग करतात. त्यामुळे व्यक्तिरेखा जिवंत वाटतात व त्याचा आशयअभिव्यक्ती प्रभावी होते. या कथासंग्रहातील कथांमध्ये अनेक ग्रामीण शब्दांचा वापर लेखकाने केला आहे.

उदा. बुर्राट, चिवंदा, खाडा-निवाडा, जंजाळ, रगडा, चलवादे इत्यादी. या कथासंग्रहातील कथेतील निवेदनात वातावरणाचा अनावश्यक तपशील नाही तसेच अलंकार उपमा यांचा अतिरेक आढळत नाही. साधी सोपी वाक्यरचना व म्हणींचा, वाक¯Öप्रचारांचा वापर केल्याने कथानक समजायला सोपे जाते.

4.2.5.5 'रगडा' तील निवेदनशैली

'रगडा' या कथासंग्रहातील व¯Ö£ÖÖ´Ö¬µÖ सदानंद देशमुखांनी प्रथम पुरुषी व तृतीयपुरुषी निवेदनतंत्राचा प्रभावीपणे वापर केला आहे. या कथासंग्रहातील 'मनसुबा' या कथेत प्रथम पुरुषी (पात्रमुखी) निवेदन लेखकाने केले असून 'थकीतबाक¯Ö' या कथेत प्रथमपुरुषी निवेदनतंत्राचा वापर केला आहे. तसेच 'अमृतफळ', 'जंजाळ', 'रगडा', 'उतारा', 'खाडा निवाडा', 'हुलकावणी' या कथांमध्ये तृतीयपुरुषी निवेदन केले आहे. निवेदन करताना सदानंद देशमुखांनी प्रमाणभाषा व

ग्रामीण वऱ्हाडी बोलीभाषेचा वापर केला आहे. त्याद्वारे त्यांनी ग्रामीण जीवनदर्शनाचे बारकावे टिपकले आहेत.

पैसा नसल्याने दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या समाधानची मन:स्थिती वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"आपल्यावर हा येळप्रसंग कशानं येणार? नÃÄ पैसा नाई म्हणून. पैशासाठी का सÖ»Ö खून करतं, डाके टाकावं काय करावं, काय कराव? प्रश्नाचे गरगर वर्तुळ अन् वर्तुळात तो, ¾ÖÖ‘ÖÖ™¶Ö“µÖÖ •Ö•ÖÖÔÖŸÖ»ÖÖ Ü»Ö²ÖÖ“ÖÖ ±ú×Ö¢." (•Ö•ÖÖÔ ¯ÖÅŠ-22)

ÃÖÃÖÖ¸ÖŸÖß»Ö समस्याच्या जाळ्यात अडकलेल्या समाधानची मन:स्थिती लेखक वरील निवेदनातून व्यक्त करतो. त्यासाठी लिंबाच्या फोकाचा प्रतिकात्मक वापर लेखकाने केला आहे.

'रगडा' या कथेतील संतोष सुनंदाला पाहून तिचा उपभोग घेण्यासाठी सरसावतो. तेव्हा त्या वेळचे सुनंदाच्या मनातील विचार सांगताना निवेदक म्हणतो, "Ÿµ×Ö“µातला पारधी एकदम Ã×¸³Ö¸... उतावीळ... त्यानं गचकन तिचा हात धरला तर तिच्या अंगास विंचू दंशाळल्यासारखं कापरं भरलं... तो अंगावर ओढाय लागला, पण ती हिसाड हिसाड करुन पुढं पळाली. पळता पळता आडव्या धांडयात अडकली. पडता पडता सावरली. मनानं पक्कं केलं की याच्या मनात वासनेचं आभाळ भरेल हाये. हा. काई देर भावजयीच्या नात्याचं थट्टेचं बोलत नव्हता... नर मादीच्या वढीनं आपल्यास हाताळत व्हता. लागावं पळी घराकडी" (¯ÖÅŠ-४८ रगडा).

"आपून आपला खाडानिवाडा करुन घेतला. पण आता या बाकीच्यांचं काय? हे बÖ“Ö¸ मरणार हात पाय-खोरु खÖ×1½ याहयच्या जल्माचं कर्ज काई फिटणार नाई. या विचाराने तो आतल्या आत खोल –ÖÖ»ÖÖ. " (खाडानिवाडा, पृष्ठ-120) या निवेदनातून विठोबाच्या मनातील सामाजिक ²ांधिलकीचे विचार निवेदक व्यक्त करतो.

रमशाल्या मिळालेले पैसे देणेकऱ्यांना न देता त्याने घर बांधावयास काढले तेव्हा सुन्याला मात्र हे पटत नव्हते परंतु तरीही आपल्या बापाची समजूत घालत तो म्हणतो,

"कशÖ“ÖÖ †ÖŸ´Öा आन् कशाची फतराची शांती! तुमाले काई माईत नाई. हया देशात शेतकरीच कर्जा»Ö भेदरुन मरते. लय कारखान्यावाले अन् बेपारी कर्ज बुडवतात. नेते लोकं, ¤¿ÖÖ»Ö ´ÖÖŸÖÖßŸÖ ‘ÖÖ»ÖŸÖÖŸÖ." (मनसुबा, ¯ÖÅŠ-157).

आपल्या आवडत्या राजाचा बँकेच्µÖा 'थकीतबाकी साठी बळी जातो आहे या दृश्याने ÆŸÖ²Ö»Ö –ालेल्या संतोषच्या मनातील एकूण शोषणव्यवस्थेबाबतचे विचार व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"पण राजास सोडून घरी जावं वाटत नव्हतं अन् समोरचं दृश्य पाहून तिथं थांबावंही वाटत नव्हतं. देवानं ही जात कशासाठी पैदा केली? दुधासाठी का खायासाठी. बाप म्हणते बैलजोडी इकत घेऊ शकत नाई. कावून की काय माणूस हैवान –ÖÖ»ÖÖ. Ÿारणेताठे कुणबिकीतले

बैलं पास करुन कापल्या जायले लागले. गायी कापल्या जायाले लागल्या. पैदास कमी –ÖÖ»Ö‰ अन् त्याचा फटका कास्तकारायले बसून राहयला." (थकीतबाकी, पृष्ठ-169)

'रगडा' या कथासंग्रहातील कथांमध्ये सदानंद देशमुख यांनी प्रभावी निवेदन शैलीचा वापर केला आहे. कथेच्या आशयानुरुप प्रमाणभाषा व ग्रामीण बोली भाषा यांचा संमिश्र वापर केला आहे. त्यामुळे कथानक प्रवाही बनले आहे.

4.2.6 ख¤ô‘ÖÃÖ (2008)

4.2.6.1 Ã½Ö¹ú¯Ö ½Ö †Ö¿ÖµÖÃÖ¡Ö :-

'खुंदळघास' हा सदानंद देशमुख यांचा सहावा कथासंग्रह असून पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि. ´Ö²Ö‡-४०००२६ यांनी २००८ मध्ये प्रकाशित केला. या कथासंग्रहात एकूण तेरा कथांचा ÃÖ´Ö¾Ö¿Ö †ÖÆ.

'खुंदळघास' हा शब्द शेतीवाडी करताना वन्यप्राणी, जनावरे यांच्यामुळे होणाऱ्या त्रासाविषयी वापरला जातो. तयार शेतपिके तोंडाशी आली असता रानडुकरे, हरिण पिकात धुडघूस घालतात व पिकांचे मोठे नुकसान करता त्यावेळी 'खुंदळघास' –ÖÖ»ÖÖ †ÃÖ ´Æ™»Ö •ÖÖŸÖ.

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात जागतिकीकरणाला वेग आला. विकासाच्या वाटा मोकळ्या –ाल्या. परंतु जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम एकविसाव्या शतकात समोर आले. जागतिकीकरणातील ग्लोबल व्हिलेज म्हणजे माणसाच्या जगण्याला लागलेले खग्रास ग्रहण असून मानवी मूल्यांच्या मृत्यूचं नव्यानं उदयाला आलेलं अमानुष खेडं होय. या खेड्यात मूल्यांना अर्थ नाही. माणसाच्या जगण्याचे चैतन्य हिरावून घेणाऱ्या ग्लोबल व्हिलेजचे जिवंत, भीषण आणि दाहक वास्तव सदानंद देशमुखांनी या कथासंग्रहातील कथांमधून मांडलं आहे.

अस्मानी-सुलतानी संकटापेक्षाही खुंदळघास शेतकऱ्यांच्या हृदयाला पिळवटून टाकŸÖÖ. शेतकऱ्याचे आर्थिक आणि भावविश्व उद्ध्वस्त करणारा खुंदळघास हातातोंडाशी आलेलं पीक विकून दिवास्वप्नात मग्न असलेल्या शेतकऱ्याचे जीवनविश्व अंधारुन टाकतो. सदानंद देशमुखांनी या कथासंग्रहातील सर्व कथांमधून खुंदळघास हे शेतकऱ्याच्या दुःखविश्वाचे मध्यवर्ती जीवनसूत्र म्हणून वापरले आहे. शेतकऱ्यांना सर्वच बाजूनं खुंदळघास घेणाऱ्या नैसर्गिक संकटांशी आणि सामाजिक व्यवस्थेतील विपरितता, अभावग्रस्तता आणि कौटुंबिक कलहात्मक मानसिकतेशी संघर्ष करावा लागतो. त्यामुळे माणसं आपलं नैसर्गिक आणि स्वाभाविक जीवन गमावून बसतात. तडजोडी करुन, ठिगळं लावून आयुष्य जगतात. आयुष्याचा खुंदळघास –ालेल्या ग्रामीण माणसांच्या अनुभवांच्या जिवंत कथा लेखक या कथासंग्रहात साकार करतो. काळ्या मातीत राबणाऱ्या लेकरांच्या भावविश्वातील हाद‌ऱ्यांचं जग लेखकांनी या कथांमधून उभं केलं आहे.

'खुंदळघास' या कथासंग्रहातील एकूण तेरा कथांपैकी स्त्रीकेंद्रित कथा-'लवकांड', 'मांडव', 'जुडगा', शेतकऱ्यांच्या शोषणाचा कथा-'खूरतुडवा', शिक्षकाच्या व्यथा असलेल्या - 'एक दिवस', 'ओ–Ö', 'माणूस व प्राणी' यांच्या सहसंबंधाच्या कथा-'सर्तकी', 'लळा', 'बखाड' राजकारणावर आधारित कथा – लाल अंधार, उमेदवार, मनोविश्लेषणात्मक कथा -'उकीर', 'जळीत' असे अभ्यासाच्या सोयीसाठी वर्गीकरण केले असले तरी या सर्व कथा शेतकरी कुटुंबातल्या लोकांच्या जगण्याशी केलेल्या संघर्षानुभूतीतून जन्मल्या आहेत. नैसर्गिक आणि मानवी संकटांनी माणसांचं जीवनविश्वच हादरतं त्यातून नात्यागोत्यातलं चैतन्य सरलं की माणसांची ¯Ö›–ड होते तरी जगण्याची चिवट –ुंज सुरुच असते. अपवाद म्हणून हळवी माणसं आत्महत्येचा पर्याय स्वीकारतात. राग, लोभ, स्वार्थानं बरबटलेलं परंतु तरीही एकमेकांच्या भावनिक आणि आत्मिक बळानं जगू पाहणारी माणसं सदानंद देशमुखांनी या कथांमधून उभी केली आहे. तसेच शोषणव्यवस्थेची बदलती रूपे आणि शेतकऱ्यांच्या अविरत जीवनसंघर्ष विविध पातळ्यांवर लेखकाने साकार केला आहे. या कथांमधील आशयसूत्रे सदानंद देशमुखांच्या स्वानुभवातील असल्याने ती अतिशय हृदयस्पर्शी आहेत. आयुष्याचा खुंदळघास –ालेल्या ग्रामीण माणसांच्या अनुभवांच्या जिवंत कथा या कथासंग्रहात लेखकाने साकारल्या †ÖÆŸÖ.

* स्त्रीकेंद्रित कथा :-

'लवकांड' कथेतील गोदाकाकीचे दुःख जगावेगळे आहे. तिच्या मुलाने वसंताने केवळ संशयापोटी देखण्या बायकोचा खून केला परंतु आपल्या या कृत्याचा जराही पश्चाताप न दाखविता तो बेफिकिरपणे म्हणतो, "माही बायको होती, mÖÆ ¯ÖÖ¸ ÆÖŸÖ, ´ÖÖ¸Ö%Ö ¾ÖÖ™»Ö, ´ÖÖ¸»Ö. " त्यामुळे मुलांबाळाशिवाय असलेल्या भकास संसारात गोदाकाकीला एकप्रकारचे रितेपण जाणवते. म्हातारपणात सून, मुलगा, नातू असे लवकांड तिच्या मनात सलत राहते. रुढी, प¸¯Ö¸Ö आणि सांस्कृतिक धोरणांच्या आधारे जगण्याचा ती प्रयत्न करते. परंतु आता मात्र तिला यातून मुक्ती हवी आहे. गोदाकाकीच्या मनातील बोचरे दुःख लेखकाने अतिशय हळूवार पद्धतीने मांडले आहे. गोदाकाकीसारख्या वृध्द स्त्रीचे भावविश्व या कथेत रेखाटले आहे.

'मांडव' या कथेत लोककथांच्या आश्रयाने लेखकाने आत्माराम आणि सखाराम यांच्या कुटुंबातील वयात आलेल्या मुली आणि त्यांच्या विवाहविषयक समस्याचा वेध घेतला आÆ. जातीपातीच्या खोट्या अभिमानात शेतकरी जगत असताना नवविचारांचा पुरस्कर्ता चिंतामण शेळके त्यांना चिंतामुक्त करतो. सखारामच्या तरुण मुलीला मायबापाला लग्नाच्या चिंतेतून मुक्त करण्यासाठी आत्महत्या करावी लागते. तशी वेळ आत्माराम-शारदाबाईच्या सुनंदावर आली असताना चिंतामण मराठा मुलीला कुणबी मुलगा वरण्याचा सल्ला देतो. मामुली नोकरी करणारे शेतकऱ्यांचे शिकलेले मुलगे तीन-चार लाख रुपयांचा हुंडा मुलीच्या बापाकडून

उकळतात. अनेक शेतकऱ्यांना त्यासाठी शेती विकून भूमिहीन व्हावे लागते किंवा शेतजमीन गहाण ठेवून कर्ज फेडता आले नाही तर आत्महत्या करावी लागते. या कथेतून जातीपातीची बंधने –ुगारून स्वतःच्या हिताचा विचार करुन हुंडाबंदीला प्रोत्साहन देण्याचा संदेश लेखकाने दिला आहे. शिवाय पारंपरिक शेतीचा व्यवसाय बंद पडू नये म्हणून शेतकऱ्यांनी आधुनिक समानतेचे विचार स्विकारावेत असेही लेखक सुचवतात.

'जुडगा' ही नवऱ्याने ग्रामसेवकाची नोकरी करुन वरची माया जमवणाऱ्या परंतु अपत्यासाठी आसुसलेल्या एका तरुण गृहिणीची कथा आहे. मूल होत नाही म्हणून ती प्रत्येक मुलाकडे वात्सल्यपूर्ण नजरेने पाहत होती. माळावरील उतरकऱ्यांच्या बिऱ्हाडातील मुलगी भीक मागायला तिच्या दारात आल्यावर तिला त्या मुलीबद्दल आपुलकी वाटते. दुसऱ्या दिवशी त्या मुलीबरोबर तिचा लहान मुलगा व नंतर सर्वच भावंडे तिच्या दारात येऊन भीक मागू लागतात. त्यांच्या एकत्र येऊन भीक मागण्याच्या प्रकाराने सगळेजण हसत होते. त्या उतकऱ्याच्या बायकोकडून ती पाटा-वरवंटा, नंदी, पिंड मदत करण्याच्या उद्देशाने विकत घेते. अपत्यप्राप्तीसाठी आसुसलेली ती प्रत्येक मुलाकडे आईच्या नजरेने पाहत होती व कळत नकळत आपल्या नशिबाला दोष देत होती. नवरा घरी नसला की तिला घर खायला उठे. उतरकऱ्याच्या मुलीला भीक दिल्यानंतर ती रोज नवीन भावंडाना आपल्याबरोबर घेऊन येत होती ¾ Ÿµ मुलांचा (जुडगा) पाहून तिचे मन अधिकच अस्वस्थ होत होते. तिच्या मनातील भावनांचे चित्रण या कथेतून सदानंद देशमुख अतिशय प्रभावीपणे करतात. मातृत्व हा स्त्रियांचा अधिकारच निसर्गाने नाकारल्याने तिची मनोवस्था अतिशय दयनीय –» †Æ.

* शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या कथा :-

'खूर-तुडवा' या कथेत शेतमजुरांचे आडमुठे धोरण शेतकऱ्यांची चिंता वाढविणारे असल्याचे व्यक्त करताना, सुधाकरला आपल्या खटल्यातील बैलांचा लळा लागतो. बैलांचा जन्म म्हणजे कठीण काम. बैलांच्या बाबतीत सुधाकर प्रमाणेच शेतकरी संवेदनशील असतो. सोम्या बैल पिसाळतो आणि शेवटी कुत्र्याच्या तोंडचा घास होतो ही हृदयद्रावक घटना लेखकाला †Ã¾Ã£ करते.

हरणांचा कळप हातातोंडाशी आलेल्या पिकांचा नाश करतात. हरणांच्या हल्ल्याविषयी जागरुकता बाळगण्याचा विचार करताच फॉरेस्ट खात्याचा वाठरे आणि त्याचा अटर्णी-¤»» कानोल्या मात्र शेताच्या बांध्यावर हरणाची खूरं सापडल्यामुळे हरणाला जीवे मारल्याची केस करण्याची धमकी देऊन सुधाकर, मुसाभाई, सखाराम जाधव यांना सहा हजारात तोडपाणी करतात. शेतकऱ्याच्या जीवाचा खुंदळघास घेणाऱ्या जनावरांपेक्षाही फॉरेस्टची माणसं ¿तकऱ्यांना जेरीस आणतात. वावरातल्या पिकांना पोटच्या मुलासारखे जपणाऱ्या शेतकऱ्यांचे

फॉरेस्ट अधिकारी शोषण करतात. हरणांपासून होणाऱ्या पीकाच्या नुकसानीपेक्षा त्याचे शोषण करणारे फॉरेस्टी यामुळे शेतकरी जेरीस येतो हे सत्य लेखकाने या कथेतून मांडले आहे.

* शिक्षकांच्या व्यथा सांगणाऱ्या कथा :-

'एक दिवस' या कथेतील मास्तर निवेदक असून त्याला कथा-कविता लिहिण्याचा छंद †ÃÖŸÖÖ. ¸Ö´Ö¤ÖÃÖ œÖ²ÖÔ ´ÖÖÃŸÖ¸"ÖÖ ×´Ö¡Ö सुरेश कावरे 'कोसला' तील सुरेश बापटासारखा सतत संस्कृतीच्या चर्चा करुन ढोबळेला प्रभावित करतो. नदीच्या पुरात सुरेश कावरेचा अंत होतो. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या बायको-सासूच्या भांडणांमध्ये लेखकाला वारंवार मध्यस्थी करावी लागते. सुरेशच्या बायकोसोबत ढोबळे मास्तराचे संबंध असल्याची गावचर्चा तोताराम –ÖÖ¸ मुद्दामहून मास्तराला खाली दाखविण्यासाठी सुरु करतो. बदनामीच्या पुरात एक दिवस मलादेखील गटांगळ्या खाव्या लागतील असं मला वाटलं नव्हते असे मनोगत मास्तर शेवटी व्यक्त करतो. सामाजिक बांधिलकीच्या नात्याने सत्कर्म करणाऱ्या ढोबळे मास्तराची व्यथा ही कथा सांगते.

'†Ö–ï' या कथेतील पीटीआय मास्तर खस्ता खाऊन संयुक्त कुटुंब टिकवतो तरीदेखील त्याची आई, भाऊ त्याला मानसिकदृष्ट्या नामोहरम करतात. नोकरी व घरातल्या ताणामुळे त्याला जीवन नकोसे वाटते. कवितेऐवजी तोंडात व्हिसल आली. व्याख्यानाऐवजी ग्राऊंडवर"Ö¤ पळापळी आली. त्यामुळे तो असमाधानी आहे. घरच्या-दारच्या सर्व तक्रारीचं ओ–Ö ›ÖŒµÖÖ¾Ö¸ घेऊन तो जीवन संघर्ष लढतो. अशा या मास्तराची व्यथा लेखक या कथेतून मांडतो.

* माणूस व प्राणी यांच्या सहसंबंधाची क¼ÖÖ :-

'सर्तकी' या कथेत विलासरावच्या शेतात राखण्या म्हणून आलेला प्रेमसुख घेवंदे ^±Ö काळूबा हा म्हशी भादरणारा कोळशासारखा काळा माणूस मालकाच्या शेतीची राखण निःस्वार्थपणे करतो. मालकाच्या स्वार्थाचे पोषण करुन तो आपल्या प्रामाणिकपणाला तडा जाऊ देत नाही. दोन बायका असूनही 'सर्कतीसाठी' (सोबतीण) आसुसलेला हा जीव जहरी नागूबा सर्कती म्हणून जपतो. दोघांनाही आपआपल्या माद्यांनी नाकारलेले असते. समानध´Öá जीव म्हणून दोघांची सोबत शिवाय गावाला धाक राहून शेताची राखण होते. परंतु विलासरावांना नागूबाचं शेतात असणं खटकतं. शेवटी मुंगसांनी मालकाच्या डोळ्यादेखत नागूबाचा खात्मा केला म्हणून आपलं दाणापाणी सरल्याचं सांगून काळूबा गाव सोडून जातो. काळूबा-नागूबा यांच्या सहसंबंधाचे चित्रण लेखकाने अतिशय प्रभावीपणे केले आहे. शेतकऱ्याच्या जीवनात त्याच्या कामावरची माणसं व कुणबिकीतले बैल हे घटक त्याची शेती बळकट करतात. अंत्योदय, अन्नपूर्णा अशा शासकीय योजनांमुळे शेतमजूर आळशी आणि कामचोर –ÖÖ»µÖÖ"Ö दुःख या कथेत लेखक व्यक्त करतो. त्यामुळे शेतकरी व शेतमजूर यांच्या वागण्यात फरक

¯Ö›»µÖÖ“Ö »लेखक सांगतो. आजचे ग्रामीण वास्तव म्हणजे नगरातून मजूरवर्ग सुखी, राज्यकर्ते सुखी फक्त खरा शेतकरी दुःखी हे लेखक या कथेत सूत्ररुपाने मांडतो.

'लळा' या कथेत दौलदाची कथा हेलावून सोडणारी आहे. नामदेवताŸµÖÖ“µÖÖ ¿ÖŸÖÖŸÖ इमानेइतबारे काम करणारा हा गडी जीवनाच्या –गमगाटाला भुलतो. ट्रॅक्टर, काळ्यापिवळ्या गाड्यांवर चालक म्हणून काम करतो. माती आणि जनावरांना लळा लावणाऱ्या दौलदाचा अपघातात एक पाय निकामी होतो. पुन्हा तो एका लंगड्या बकरीच्या मदतीने आपले जीवन उभे करतो. शेवटी तो म्हणतो, 'ती लंगडी गंगी गेली. पण तिचा लळा माह्या कामी आला. xŸÖ“µÖÖ´ÖÔ“Ö ´ÖÐ ´ÖÖ–या कळा भुलून गेलो. ती म्हातारी होऊन मेली पण आज M̈ÖÊÖ•Ö¾ÖÔ ÆÐ एवढी मोठी जनपत हाये ती त्याच गंगामायची कृपा. मी तिले कंधीच भुलणार नाई. काय सांगू त्या समद्या बकऱ्याचं एक रूप व्हते अन् तिच्यात मले गंगीच दिसते.'

दौलदाचे अपंगत्व आलेले आयुष्य सावरणारी गंगी बकरीवरील दौलदाचे प्रेम या कथेत लेखकाने x“Ö¡ÖÐŸÖ केले आहे.

'बखाड' या कथेत दुष्काळाने उजाड आणि भकास –ालेल्या शिवारभोगी शेतकऱ्याचे ^¤¡¾Ö¾ÖÃŸÖ –ालेले मनोविश्व लेखकाने समर्थपणे चितारले आहे. शेतकऱ्याचं जीवन म्हणजे संकटांचे पर्वतच. कैलास तिरके या शेतकऱ्याचे आपल्या गुराढोरांवर मुलासारखेच प्रेम, जीव लळा असतो. दुष्काळामुळे गावातील लोक आपली ढोरं कसाईखान्यात विकतात पण कैलासला Æ ¯Ö™ŸI नाही. म्हणून तो आपल्या बैलांना ढोरांना दूरच्या रानात सोडतो पण एकादशी गाय, सुकऱ्या-बावऱ्या ही बैलजोडी घराचा लळा म्हणून परतते. जीवजड दुष्काळत त्यांच्या सोबतीला आलेल्या ढोरांचे त्यांच्यावरील प्रेम पाहून तो गहिवरतो. परंतु त्यांना पोसता येत हे दुःख मनात ठेवून आत्महत्या करताना तो म्हणतो, 'माह्या पोटचं पोर्ग मले पारखं –ालं.' पण हे मुके जनावर आसून वापस आले पण मले अभाग्याले त्याह्याले पोसल्या जात नाई. परतून आलेल्या गुरांना आपण सांभाळू शकत नाही पण त्यांच्या मृत्यूआधी आपणच मेलेलं बरं ही प्रेमभावना या कथेतून लेखकाने मांडली आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमागे केवळ कर्ज हे कारण नसून मानवी कळवळाही असतो हे लेखकानं या कथेतून मांडले आहे.

* राजकारणाच्या कथा :-

'लाल अंधार' ही कथा गावपातळीवरील घाणेरड्या राजकारणाने गावातल्या तरुणाईचा बळी घेतल्याचे दर्शन घडविते. या कथेतील राजू जकाते हा विवाहित तरुण बारावीपर्यंत शिक्षण घेऊन गावातल्या पुढाऱ्यांच्या मागे लागतो. त्यामुळे आपल्याला नोकरी लागेल असे त्याला वाटते. परंतु अवघडराव बापूचे आमदार सुधीर भाऊ जमदाडेशी चांगले संबंध असूनही त्याला नोकरी लागत नाही. त्यामुळे तो आपल्या चौकोनी कुटुंबाकडे वळतो. त्याची बायको शेतात कष्ट करुन संसार चालवते हे पाहून तोही आपल्या शेताकडे वळतो. या कथेच्या निमित्ताने सदांनद

देशमुख यांनी तालुक्याचे राजकारण पुढाऱ्याचे मतलबी कावे, स्वार्थी राज्यकर्ते याच्या या वृत्तीमुळे तालुक्याचा, जिल्ह्याचा विकास अडकून पडला आहे हे वास्तव मांडले आहे. म्हणून राजू जकाते सारख्या अनेक तरुणांनी राजकारणात न पडता आपल्या शेतीतच जीव ओतून काम केले तर देशाचा विकास होऊ शकतो असा संदेश या कथेतून लेखकांनी दिला आहे.

'उमेदवार' या कथेत लेखकाने आत्मनिवेदनातून गावातील निवडणुकीचे वातावरण x“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे. राजकारणातील उमेदवार मतदारांची मते मिळविण्यासाठी त्यांना पैसे देतात. दारु पाजतात व मत विकत घेतात. निवडून आल्यावर मात्र स्वतःचा स्वार्थ पाहतात. सर्वसामान्य माणूस मात्र जिथल्या तिथेत राहतो. यांचा फायदा घेत पुढारी निवडणूकीचा प्रचार मोठ्या धामधुमीत करतात. राजकारणातील उमेदवारांची व आंब्याच्या –ाडांची राखण करताना त्रास देणाऱ्या माकडाच्या कळपाच्या भोप्याची लेखकाने तुलना केली आहे. भोप्याच्या दहशतीखाली माकडाचा सर्व कळप असायचा पण अपघात भोप्या मरण पावताच कळपाने आनंद व्यक्त केला पण अर्थातच भोप्याची जागा गोप्याने घेतली व तो टोळीचे नेतृत्व करु लागतो. थोडक्यात उमेदवार या कथेतून लेखकाने राजकारणातील संधीसाधू स्वार्थी लोकांची ¾Ö¢ÖßÖ x“Ö¡ÖßŸÖ करुन समाजातील वास्तवतेचे भान करुन दिले आहे. निवडणूकीच्या काळातील खेड्यातील वातावरण उत्साही असते. राजकीय विषयावरील चर्चा, जाहिराती, प्रचारसभा, हाणामाऱ्यांच्या बातम्या या सगळ्यामुळे खेड्यापाड्यातील लोकं तर हा निवडणुकीचा काळ म्हणजे उत्सव म्हणून एन्जॉय करतात. परंतु आपल्या 'मताची' ताकद त्यांना कळत नाही. हे या कथेतून लेखकाने व्यक्त केले आहे.

*** मनोविश्लेषणात्मक क#£ÖÖ :-**

'जळीत' या कथेत लेखकाने श्यामराव तात्याची वृध्दापकाळातील एकलकोंडी अवस्था, नातेवाईकांपासून दुरावा असून श्यामराव तात्याची जगण्यासाठी धडपड x“Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. प्रेमाचा शोध घेण्यासाठी आपण कुटुंबात रमतो पण कुटुंबाने नाते तोडल्यावर श्यामराव तात्याची –ालेली मनोवस्था या कथेत दिसून येते. श्यामराव तात्या बालपणी लेखकाला वास्तववादी कथा सांगत असत. तात्यांनी अनुभवलेली नत्थू वानखेडेची कथा त्यांनी लेखकाला सांगितली व नत्थूने दिलेला शाप तात्यांनी मनात कोरुन ठेवला होता. त्यामुळे आपली मुले आपल्याला सांभाळणार नाही या विचाराने तात्या मुलांशी तुटकपणे वागायला सुरुवात करतात. त्यामुळे ´Ö»Öांची वाटणीची मागणी सुरु करतात पण त्याची हाय खाऊन श्यामराव तात्याची बायको मरते. बायको मेल्यावर तात्यांनी एकडांग्याचा मळा बटाईदाराला विकून सगळे पैसे खात्यावर जमा केले व नत्थू वानखेडे आठव्या दिवशी शेतातून (एकडांग्यातून सोन्याची गिन्नी आणावी) तशी बँकेतून रक्कम आणून रोज सुका मेवा, पेढे, दूध इ. खाऊन स्वतःला ताकतवान बनवत होता. त्यासाठी डॉक्टराकडे जाऊन टॉनिक विकत घेत होता. नातवंडाशी जराही प्रेमाने न वागणारे

तात्या अप्पलपोटी –ाले होते. त्यांच्या मुलांच्या बाजूने बोलणाऱ्या लोकांना ते शिव्या देत असल्याने गावातील लोकांशी वैर निर्माण करतात. पैसा हेच सर्वस्व मानणाऱ्या तात्याच्या अनाकलनीय वागण्यातील बदल तात्यांच्या मनावरील नत्थू वानखेडेच्या शापाचा –ÖÖ»Ö»ÖÖ परिणाम यांचे चित्रण कथेत लेखकाने केले आहे.

'उकीर' या कथेत लेखकाने सोनेरी टोळीचा नायक ×"Ö¡ÖßŸÖ केला आहे. ¤Ö×¸¦¶ÖŸÖ जीवन जगणाऱ्या शेतकरी कुटुंबातील मुलगा शेतीच्या कामाकडे लक्ष न देता गुप्तधन मिळविण्यासाठी रात्रभर घराबाहेर पडत होता. त्याला त्याचे आईवडील गुप्तधनाच्या मागे लागू नकोस असं ¾ÖÖ¸¾ÖÖ¸ ÃÖ´Ö•ÖÖ¾ÖŸÖ ÆÖŸÖ. ´Ö»ाच्या चिंतेने आई अतिशय कातावली होती. त्यातच घरात घूस शिरुन तिले घर उकरायले सुरुवात केली होती. तिचा बंदोबस्त करताना मुलाचा बाप खूपच वैतागला होता. शेतीच्या चिंतेने, मुलाच्या चिंतेने वेढलेली आई घुशीच्या उकीराबाबत अधिकच चिंताग्रस्त –ाली. आपल्या मुलाने रात्रीच्या वेळीस शोध घेऊन गुप्तधन आणल्याचे स्वप्न मुलांच्या बापाला पडते. मिळालेल्या पैशातून चांगला फलाट घेऊन बंगला बांधण्याचे स्वप्न तो बघतो. पण वास्तव मात्र वेगळे होते. गुप्तधनाने आपले ¤Ö×¸¦¶ जाईल व आपण श्रीमंत होऊ हे स्वप्न पाहून गुप्तधनाच्या शोधातील सोनेरी टोळीच्या नायकाच्या व त्यांच्या कुटुंबातील सदस्याच्या मनातील अनेक समस्यांचा वेध या कथेत लेखकाने घेतला आहे.

अशा प्रकारे 'खुंदळघास' या कथासंग्रहाचे स्वरुप व आशयसूत्र आहे.

4.२.६.२ * 'खुंदळघास' मधील व्यक्तिचित्रणे :-

सदानंद देशमुख आपल्या कथालेखनातून मानवी जीवनाचा विवि¾Ö¬Ö ¯ÖÖŸÖô¶Ö¾Ö¸ ¾Ö¬Ö घेण्याचा प्रयत्न करतात. अशा वैविध्यतेमुळे व्यक्ती, वृत्ती, प्रवृत्ती साकारतात. खुंदळघास या कथासंग्रहामधील पुरुष व्यक्तिरेखा ध्येयवादी, विद्रोही, शोषित, आदर्शवादी आहेत. जीवनातील दैन्य, दुःख, दारिद्र्य यामुळे मनाची होणारी तगमग आणि परिस्थितीमुळे कुटुंबाची होणारी दुरावस्था या घुसमटीतून पुरुष व्यक्तिरेखा साकारताना दिसतात. तसेच या कथासंग्रहातील स्त्रीव्यक्तिरेखाही वैविध्यपूर्ण आहेत. अशिक्षित-Ã֟शिक्षित, परिस्थितीची शिकार –ÖÖ»Ö»µÖÖ, नियतीचे बळी ठरलेल्या अशा स्त्रीव्यक्तिरेखा स्त्रियांचे भावविश्व व्यक्त करताना दिसतात. त्यामुळे या कथासंग्रहातील व्यक्तिचित्रणे प्रभावी व अविस्मरणीय ठरली आहे.

'सर्तकी' या कथेतील विलासरावाच्या शेतात राखण्या म्हणून काम करणाऱ्या 'काळूबा' ची व्यक्तिरेखा जिवंत वाटते. दोन बायका असूनही केवळ सोबतीसाठी जहरी नाग पाळणारा काळूबा संवेदनशील आणि प्रेमळ असल्याने नागूबाला ठार मारल्यावर तो मालकाचे काम ÃÖÖ›ŸÖÖ.

'खूर-तुडवा' या कथेतील सुधाकर बैलावर अतिशय प्रेम करणारा असून बैलांची भाषा, भावना समजून घेणारा आहे. हरणांच्या हल्ल्याविषयी शेतकऱ्यांना जागरुक करण्याऐवजी फॉरेस्ट खात्यांच्या माणसाने दिलेला त्रास त्याला सहन करावा लागतो.

'उमेदवार' या कथेतील निवेदक पात्र गावातील राजकारणातील आपल्या सक्रिय सहभाग दर्शविते. राजकारणातील नेते व आंब्यांचे नुकसान करणाऱ्या वानराच्या टोळीची तुलना करुन वास्तव परिस्थितीची जाणीव करुन देते.

'लाल अंधार' या कथेतील 'राजू जकाते' ची व्यक्तिरेखा ग्रामीण भागातील सुशिक्षित तरुणाची राजकारणात गेल्यामुळे होणारी दुरावस्था x“Ö¡ÖßŸÖ करते. अवघडराव बापूसारख कार्यकर्ते फक्त स्वतःचा स्वार्थ पाहतात. नोकरीच्या आशेने अवघडरावाची हुजेरगिरी करणाऱ्या राजू जकाते शेती करण्याचा निर्णय घेतो.

'मांडव' या कथेतील चिंतामण शेळकेची व्यक्तिरेखा सुधारणावादी विचारांची आहे. आत्माराम आणि सखाराम यांच्या मुलीला विवाहविषयक समस्या तो सोडवितो व स्वतः सुनंदाशी लग्न करण्याचा निर्णय घेऊन सुधारीत समानतेच्या धोरणाचा आदर्श ठरतो.

'एक दिवस' या कथेतील रामदास ढोबळे मास्तरांची व्यक्तिरेखा सामाजिक हेतूने निःस्वार्थी वृत्तीने मदत करणाऱ्या भोळ्या शिक्षकांची आहे. परंतु त्यासाठी त्याला समाजातील विघ्न आणणाऱ्या अपप्रवृत्तीच्या लोकांमुळे मनःस्ताप सहन करावा लागतो.

'†Ö–ï' या कथेतील पीटीआय मास्तर संयुक्त कुटुंबाला –ेलणारा त्यांचा त्रास सहन करणारा कुटुंबवत्सल माणूस आहे. आई, बहीण, भाऊ, बायकोपासून होणारा मानसिक त्रास सहन करणारी व नोकरीच्या बाबतीत असमाधानी अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

'जळीत' या कथेतील श्यामराव तात्या एक डांग्या शेताचा मालक शेतात नत्थूला सोन्याच्या गिन्नी मिळतात या भ्रमापोटी वेडा होतो व कुटुंब व समाजापासून दुरावतो.

'उकीर' या कथेतील गुप्तधनाचा शोध घेणारा सोनेरी टोळीचा नायक आपल्या कुटुंबाला श्रीमंत होण्याचे स्वप्न दाखवतो. स्वप्नरंजक अशी व्यक्तिरेखा त्यांचे जीवन पोखरणारी आहे.

'लवकांड' मधील गोदाकाकीची व्यक्तिरेखा आपल्या कुटुंबासाठी आसुसलेल्या एकांगी ¾Ö¬¤ ÄÖß“Öß †¾ÖÃ£ÖÖ x“Ö¡ÖßŸÖ करते.

'बखाड' या कथेतील 'कैलास' ची व्यक्तिरेखा आपल्या जनावरांवर जीवापाड प्रेम करणारा शेतकऱ्याची आहे. दुष्काळातही जनावरांना खाटकांना विकून पैसे न कमावता त्यांना रानात सोडून येणारा कैलास जनावरे परत आल्यावर आपण त्यांना सांभाळू शकणार नाही म्हणून नैतिक जबाबदारी स्विकारुन आत्महत्येचा निर्णय घेतो.

'जुडगा' या कथेतील 'नगरसेवकाच्या बायकोची व्यक्तिरेखा निःसंतान स्त्रीच्या मनातील भावविश्वाचे चित्रण करते.

एकूण या कथासंग्रहातील सदानंद देशमुख यांनी साकारलेल्या पुरुष व स्त्री व्यक्तिरेखा वैविध्यपूर्ण असून मोठ्या सूक्ष्मपणे आणि परिणामकारक रीतीने साकार केल्या आहेत.

4.2.6.३ * 'खुंदळघास' मधील संवाद शैली :-

सदानंद देशमुख यांनी कथा वाङ्.मयात संवादाचा अत्यंत परिणामकारक उपयोग केला आहे. अत्यंत साधे, बोलके व ग्रामभाषेतील संवाद कथानकाला गती देतात. छोट्या छोट्या वाक्यरचनेतून संवाद घडविताना तो-ती असा उल्लेख करुन संवाद घडविला आहे.

गुंप्तधनाच्या शोधात रात्रभर घराबाहेर राहणाऱ्या आपल्या मुलांच्या वागण्याची चिंता व्यक्त करणारा नवरा-बायकोमधील संवाद 'उकीर' या कथेत आढळतो.

"मंग काय करु? पाणी वतू का हंडाभर नळ्यात? "

"एक ताप नाई माय ह्या जिवाले चौकून सम्दे उकीरच

हायेत, घरातबी उकीर तसे मनातबी उकीर, उकीरच लागली

समद्या जगण्याले. " (ÔÅŠ-211)

उतरकऱ्याकडून पाटा, वरवंटा, नंदी, पिंड इ. विकत घेऊन त्याला मदत करणाऱ्या बायकोला उद्देशून उपरोधिक नवरा म्हणतो.

"'आज जेवायला बाहेरच जाऊ, गुजराथ्यांच्या फॅमिली रेस्टॉरंटमध्ये,

स्वयंपाक करु नकोस. "

"कशाला उगीच खर्च, करते स्वयंपाक घरीच. "

"पण त्यांची हॉटेल चालायला पाहिजे नं? तेवढीच

आपल्याकडून मदत. " (जुडगा-265)

उपरोक्त संवादातून स्वयंपाक व हॉटेल यामधील फरक उपरोधिकपणे मांडला आहे.

या कथासंग्रहातील काही कथांमधून मानवाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचे दर्शन होते.

"मालक मलेबी आता सर्कती पाहून द्यानं! "

"म्हणजे"

"म्हणजे काय आता तुमच्या सारखा हुशार माणसालेबी सम्दच फोडून सांगावं लागते म्हणावं का बुवा? " (सर्कती, ¯ÔÅŠ-13)

"उमेदवार" या कथेतील ग्रामीण महिलामधील संवाद ठसकेबाज †ÔÆ. "Ô»ÖÖ¾Ö समुंदराबाई... माहंबी पोट टम्म फुगलं इन का लगी पन्नास रुपयात इकत घेतलं का काय †Ö¯Ö»µÖÖ»Ö? "

"तरी मी म्हणे त्या आटारण्याच्या सभेले चला. त्यो साठ रुपये रोज देते... अन मतदानाच्या दिवशी पुन्हा दोन दोनशे बोनसबी. " (¯ÔÅŠ-89)

'मांडव' या कथेत जातीभेदावर टीका करणा·µÖÖ संवादातून समानतेविषयी आपली परखड मते लेखकाने व्यक्त केली आहे.

"आजच्या काळात जात महत्वाची नाही आपलं पोट जगवणं ´ÖÆŸ¾ÖÖ"Ö †ÖÆ. Ÿµ××´ÖÔ ´Ö¸ तर अजिबात भिणार नाही मा–या भावकीतल्या लोकांना... मला पटेल तेच करीन, नाही बोलले भावबंद तर नाही बोलले... बंबु¯यामारी... " (ÖÅŠ-135)

'बखाड' या कथेतील दुष्काळामुळे कैलास तिरके आपली जनावरं रानात सोडून येतो. पण त्यांचा व कैलासचा ऋणानुबंध पुढील संवादातून व्यक्त होतो.

"माह्या पोटचं पोर्ग मले पारखं –ालं पण हे मुके जनावर आसून वापस आले. पण मले अभाग्याचे त्याहयले पोसल्या जात नाई त्यांच्यापेक्षात मरायले पुरते. डोळ्याच्या माघारं काईबी ÆÔ¾ÖÖ. " (ÖÅŠ-२५३ बखाड)

दुष्काळग्रस्ताच्या मनातील तडफड वरील संवादातून ¾µÖŒŸÖ ÆÖŸÖ.

'लवकांड' या कथेतील गोदाकाकीच्या मनातील दुःखाचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"कुटाराच्या त्या आठ टिनाच्या खोलीच्या दारात बसायची आणि वाड्याकडे पाहात राहायची कायम, एकटक नजरेने दिवसभर वाडा पाहायची आणि रात्रभर बंद खोलीत स्वतःशी ²ÖÖ»ÖŸÖ †ÃÖ †Ö´ÆÐ ´Æ¬ÖÖµÖ"ÖÖ. " (ÖÅŠ-194)

अशा प्रकारे या कथासंग्रहातील कथांमधील संवाद वास्तव जीवनाचे दर्शन घडविणारे †ÖÆŸÖ.

4.2.6.४ 'खुंदळघास' मधील भाषा शैली :-

'खुंदळघास' या कथासंग्रहातील भाषा ग्रामजीवनात प्रत्यक्ष वापरली जाणारी ग्रामीण व¯हाडी बोली भाषा आहे. ¯हास पावणा¯या परंतु नवीन वाटणा¯या अनेक अस्सल ग्रामविश्व उभं करणा¯या भाषिक रुपांचा लेखकानं परिचय करुन दिला आहे. व¯हाडी बोली भाषेचा गोडवा, व¯हाडी भाषिक रुपे, खास शेतीवाडीची भाषा आणि शेतक¯यांचे दुःख मांडणा¯या खास ग्रामीण शब्दाचा वापर करुन सदानंद देशमुखांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषाशैलीचा परिचय या कथासंग्रहातील कथांमधून करुन दिला आहे.

²ÖÖ»Ö¸ भाषिक रुपांचा वापर करताना - सर्कती, कलंडा, भणका, खुरसेल, गताडू, खोबाल्या, तांगडतिंगा, बुर्राट, डवरपाळी टुंगळणे, उठावण, गुपीत घाला, मांजर–ापट, कोचकांड, कातोडा, बाईलबुग्या, धांदर–ापका अशा अनेक अपरिचित देशी भाषिक रुपांचा चपखल वापर लेखकांनी आपल्या कथांमधून केला आहे.

* वाक्प्रचार व म्हणी :-

- £ÖÖ™¶Ö 'Ö¸ß »ÖœÖµÖÖ (¯ÖÅŠ-8)

- 2ÖÖ¸Ö Ü¯Ö¯ÖÔÖ¾Ö¸“ÖÖ ´Ö•µÖÖ (¯ÖÅŠ-9)
- बाई म्हणजे ताज्या घोड्यावरची गोमाशी (¯ÖÅŠ-163)
- दिसायला देखणी अन् कामाला फुंकणी (¯ÖÅŠ-60)
- माकड मारलं अन् पाला हागलं (¯ÖÅŠ-74)
- एक हात लाडकाची नऊ हात ि–लपी काढणे (201)
- काचणी लागणे (¯ÖÅŠ-212)
- 2ÖÖ¸Ö ‘Ö¸“Ö 2ÖÖ¸Ö ŸÖÖ› (¯ÖÅŠ-13)
- बय गेली अन् बयची वाकळबी गेली (¯ÖÅŠ-220)
- µÖ ‘ÖÖ¸Ö 2ÖÃÖ ¯ÖÖŠß (¯ÖÅŠ-161)
- मागं ना पुढं अन् फुफोल्डा उडं (¯ÖÅŠ-75)
- हारिकली बायजाबाई अन् बसायले जागा नाई (241)
- निरा लावण्यामागं धावणं अन् कांद्याची पान चावणं (¯ÖÅŠ-247)
- म्हशीनं रांधलं अन् हाल्यानं खाल्लं (261)
- हिंदी वाक्प्रचार –जिसकी म्हैस उसकोच घौस (194)

ग्रामसंस्कृतीच्या दैनंदिन जीवनातच हे सर्व वाक्प्रचार म्हणींचा वापर होतो. म्हणून लेखकाने आपल्या कथांमधून यांचा वापर केला आहे.

भाषेचा कलात्मक वापर म्हणून काही उदाहरणे देता येतील. उदा. "आत्मसन्मान आणि पुरुषार्थ हरवलेलं दोन नर तिथं राहत होते. त्यांना या जगाचा खूप राग यायचा. म्हणून ते एकमेकांशी प्रेमाने व इतरांशी प्रेमाने वागायचे." 'सर्कती' या कथेत काळुबा-नागुबा यांचे भावबंध व्यक्त करताना असं अर्थपूर्ण परंतु मानवासह पशूपक्ष्यांचेही स्वभावदर्शन सदानंद देशमुख घडवितात.

लोकगीतांचाही चपखल वापर लेखकांनी विविध कथांमध्ये केला आहे. विशेषतः बैलांविषयी शेतकऱ्यांच्या मनात रक्तनात्यांपेक्षा अधिक लळा असतो. बैलांना मन, भावना, भाषा असते हे जाणणारा लेखक बैलांच्या मनातील गाणं (शेतकऱ्यांच्या बायकांसारखंच) मनात म्हणत असतील का? अशी कल्पना करुन लोकगीतांतून बैलांच्या मनातील भावना व्यक्त केल्या आहेत.

^¤Ö. "¸Ö¡Ö×¤¾ÖÃÖ ¤ÃÖ·µÖÖ“Öß ŸÖÖ2Ö¤Ö¸ß...

आस्तुरी जनम नको देऊ सख्याहारी

बैलाचा जनम नको देऊ सख्याहारी" (खूर-ŸÖ›¾ÖÖ, ¯ÖÅŠ-44)

मुक्या जीवांचीही भाषिक अभिव्यक्ती करुन कथेला उच्च दर्जाच्या कलात्मक पातळीवर नेणारे सदानंद देशमुख 'मांडव' जळीत, जुडगा या कथांचा शेवट कलात्मक करण्याच्या प्रयत्नात कृत्रिम अलंकाíÝÖ-अनलंकृत शैलीच्या मोहाला बळी पडतात.

श्रोत्यांची नाडी ओळखणाऱ्या नेत्यांच्या भाषणात अध्यात्माचा आधार घेऊन निवेदन प्रभावी केले आहे.

उदा. "आता अवधान ऐकले देईजे,

मग सर्व सुखाशी पात्र होईजे" (ˆ´Ô¤½ÔÔ, -¯ÔÅŠ-83)

'उमेदवार' कथेतील नेत्यांच्या भाषणात हिंदी शेरोशायरीचा चपखलपणे उपयोग सदानंद देशमुखांनी केलेला आहे.

उदा. "ना थककर बैठ ना हो परेशान

क्योंकी अपनी उडाण अभी बाकी है

जमीन खत्म हुई तो क्या Æ†Ô

आसमान अभी बाकी है " (ˆ´Ô¤½ÔÔ, –¯ÔÅŠ-88)

अशाप्रकारे या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुखांनी आपल्या प्रगल्भ भाषाशैलीचा परिचय करुन दिला आहे.

4.2.6.५ 'खुंदळघास' निवेदन शैली :-

'खुंदळघास' या कथासंग्रहातील बहुतेक कथांमध्ये लेखकांचे निवेदक पात्रच कथेच्या निवेदनाचे अवकाश भरुन काढताना दिसते. सदानंद देशमुखांचे शेतकरी जीवन तत्व-ाान मांडणारे, अस्सल जीवनानुभूतीचा साक्षात्कार घडविणारं निवदेक पात्र सर्वच कथांमधून विविध निवेदन¯Ô¤¬Ôतीचा कधी स्वतंत्र तर संमिश्र वापर करते.

या कथासंग्रहातील 'उमेदवार', 'एक दिवस', 'ओ-ां', 'लवकांड', 'जळीत', 'उकीर', 'लळा' या कथेत लेखकाने प्रथमपुरुषी निवेदनाचा वापर केला आहे तर 'सर्कती', 'खूरतुडवा', 'लाल अंधार', 'मांडव', 'बखाड', 'जुडगा' या कथांमध्ये तृतीय पुरुषी निवेदनाचा वापर केलेला †ÔÆ.

'खूर तुडवा' कथेतील समाधानच्या मनातील बैलांविषयीची आस्था व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो, "बिचारी बैलांची जात विचारांची भिंगरी टाळक्यात गरगर फिरु लागली. बिचाऱ्यांचा वापर दिवसभर हिरव्या रानात पण एकही गवताच्या काडीला त्याला तोंड लावता येत नाही. नांगरल्या, वखरल्या, भंगार शेतात या बैलांच्या मेहनतीवरच हिरवं पिकं उगवतात. ±Ô»Ô –ोंबतात. शेलपानातून कणसं डोलतात शेतकरी हिरवं पीक सुकल्यावर कापणी करतो पिकाचं वाळून कोळपण होतं तेव्हाच ते बैलांच्या तोंडात जातं. उभा हंगाम त्यांना तोंडाला मुसक्या बांधून घेऊन राबावं लागतं. " (खूर तुडवा, ¯Ô-44)

'उमेदवार' या कथेतील राजकारणाचा धंदा उघड करण्यासाठी निवेदकाने प्रचारसभेचे वर्णन करताना म्हटले, "सभेचं संचालन करणारा गावरानी वक्ता घसा खरवडून सभेसाठी म्हणून कुणाकुणाला स्टेजवर बोलावत होता. त्यामुळे स्टेजवर एवढे हसतमुख मुंडके –ाले होते की, एखादवेळेस ते शरपंजरी ठेवलेलं स्टेज कोसळून खाली पडू शकेल. " (ÔÅŠ-80)

'लळा' या कथेतील दौलदाला साथ देणारी लंगडी गाय त्याला वाईट परिस्थितीत साथ देते. तिच्याविषयीच्या वाटणाऱ्या प्रेमापोटी कृत–ाता व्यक्त करताना दौलदा म्हणतो,

"ती लंगडी गंगी गेली. पण तिचा लळा माह्या का´ÖŠ †Ö»ÖÖ. xŸÖ“µÖÖ´ÖÔ ´ÖŠ ´ÖÖ–या कळा भुलून गेलो. ती म्हातारी होऊन मेली पण आज माह्या जवळ ही एवढी मोठी जनपत हाये ती त्याच गंगामायचीच कुरपा... मी तिले कंधीच भुलणार नाई भौ." (Ö-233)

सामाजिक बांधिलकीने सुरेश कावरेच्या कुटुंबाला मदत करणारा रामदास मास्तराची बदनामी तोताराम –ारे यांनी सुरु केल्यामुळे रामदासच्या मनातील चलबिचल व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"कातावली नदीचा पूर एकदाच आला होता. सुरेश कावरे त्यात वाहून गेला होता पण त्याच्या मरणानंतर त्याच्या घरात रोज हा भांडणाचा पूर येत होता. त्या पुरात त्याची विधवा बायको आणि रंडकी माय अशा अनावर गटांगळ्या खात होत्या. धड तरतही नव्हत्या, धड ²Ö›ŸÖÆŠ नव्हत्या. असं मला इतकं दिवस वाटत होते पण एक दिवस या पुरात मलाही गटांगळ्या खाव्या लागतील असं मला वाटलं नव्हतं. " (ÔÅŠ-१६४ एक दिवस)

राजकारणात स्वतःला नेत्याचा उजवा हात समजणारा राजू जकातेने डोळे उ‘Ö›ŸÖÖ“Ö गुलालाचा लाल अंधार डोळ्यासमोर पसरतो. तेव्हा त्याला वास्तवतेचे भान येते. त्याच्या मनातील भावना व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"मिरवणूक दूर निघून गेली तरी तो तसाच बसलेला होता. त्याच्या देहाखÖÖ»Ö“µÖÖ रस्त्याला दोन बाजू होत्या. एक बाजू मिरवणूकीच्या मागे जात होती आणि दुसरी बाजू त्याच्या शेतावर जाणाऱ्या पांदणवाटेकडे."

या कथासंग्रहातील कथांमधील सदानंद देशमुखाच्या निवेदनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे निवेदनातील ग्रामीण व प्रमाणभाषेचा संमिश्र वापर केला आहे. काही कथांमध्ये प्रथमपुरुषी (आत्मनिवेदन) व प्रथमपुरुष (पात्रमुखी) निवेदनाचा वापर केला आहे. या ¯Ö¤-Ö्तीने लेखकाने स्वतःच्या निवेदनातून व्यक्तिरेखांचे मनोविश्लेषण घटना प्रसंगातील ऐक्य मांडले आहे. आशयानुरुप प्रथमपुरुषी किंवा तृतीयपुरुषी असे निवेदनाचे स्वरुप असल्याने निवेदन प्रवाही बनले आहे.

4.२.७ गाभुळगाभा (२०१२)

4.2.7.1 Ã¾Ö¹¿¯Ö ¾Ö †Ö¿ÖµÖÃÖ¡Ö :-

सदानंद देशमुख यांचा 'गाभुळगाभा' हा प्रकाशित –ालेला सातवा कथासंग्रह होय.

आपल्या भारतीय समाजव्यवस्थेत कुटुंबातील स्त्रियांचे योगदान अतिशय महत्वाचे आहे. परंत मानवाच्या स्थितिशील विकासात्मक अवस्थेत संक्रमण होत असताना स्त्रियांना दुय्यम स्थान मिळाले तरीही तिने कष्ट, त्याग, श्रध्दा सोशिकता आणि वात्सल्यभाव इत्यादी गुणवैशिष्ट्यांनी कुटुंबात नैतिक व सांस्कृतिक मूल्ये विकसित केली परंतु ŸÖ¸ßÆß xŸÖ“Ö वेगवेगळ्या पातळ्यांवर शोषण होत राहिले. आपल्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार सोसूनही तिने आपले स्वत्व टिकवत कुटुंबाला भक्कम आधार दिला. अशा वेगवेगळ्या स्तरातील स्त्रियांचे वर्तमान काळातील व्यामिश्र पातळीवरील भावविश्व रेखाटण्याचा प्रयत्न सदानंद देशमुख यांनी या कथासंग्रहात केला आहे.

या कथासंग्रहात सदानंद देशमुखांनी साध्या सरळ थेट भिडणाऱ्या शब्दांमध्ये मोडकळीस आलेल्या कुणबिकीचं आणि त्याभोवतालच्या जगण्याचे नेमके चित्र रंगवले आहे. निसर्गाच्या »ÖÆ¸ß¿Öß –ुंज घेताना थकून शेती आक्रसून गेली. शहरीकरणाच्या रेट्यात माणसं बदलली, नातेसंबंध बदलले. कुटुंब व शेत या दोन्ही आघाड्यावर पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून राबणारी बाई अधिकच पिचली पण खचली मात्र नाही. स्वत्व टिकवत ती या वावटळीत तग धरुन राहिली. सोबत आपल्या कुटुंबाला भक्कत आधार हिमतीनं सावरत आहे. ही स्त्री या कथासंग्रहात अनेक ठिकाणÖß 3Ö™ŸÖ.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून रंगवलेली अनेक स्त्री पात्रे या कथासंग्रहात आहेत. अप्रत्यक्षपणे वेगवेगळ्या पातळ्यावर होणारे स्त्रियांचे शोषण, अन्याय, अत्याचार मानसिक कुचंबना सोसूनही तिच्यातील कनवाळूपणा, चैतन्य, प्रेम, माया ही सृष्टीतील चैतन्य टिकवून ठेवणाऱ्या –ाडापिकांशी जोडला गेला आहे. वर्तमान समाजव्यवस्थेतील ही स्त्री ग्रामीण परिसरातील अशिक्षित, कष्टाळू, मायाळू, कणखर, जिद्दी असली तरी तिचे अंतर्मन अनेक व्यापांनी ग्रासले आहे. या कथासंग्रहात सदानंद देशमुख यांनी अशा स्त्रियांचे भावविश्व x“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

'गाभुळगाभा' या कथासंग्रहातील कथांचा आशयानुरुप वर्गीकरण केले असून व्यक्तिचित्रणे, संवाद, भाषा, निवेदन इत्यादी घटकांच्या आधारे विचार केला आहे.

(१) * स्त्रीकेंद्रित कथा – 'पळस', 'पापडी', 'पात्र', ' घेवपाठ', 'गदका'
'मूळ खुडवा', 'हिरवी थोंब', 'बळकटी'
'कडी लावा आतली', 'गाभुळगाभा'

(२) * समाजवास्तव मांडणाऱ्या कथा – 'हिकमत', ' घसवट', 'आपेशी'

वरील वर्गीकरण लक्षात घेता या कथासंग्रहातील एकूण बारा कथांपैकी नऊ कथांमध्ये स्त्रियांचे भावविश्व रेखाटले आहे. तसेच तीन कथा समाजवास्तव मांडणाऱ्या असून वाचकांना x¾Ö चारप्रवृत्त करतात. एकूणच या कथासंग्रहात सदानंद देशमुखांनी बदलत्या ग्रामीण जगण्याची नस अचूकपणे पकडलेली दिसते. कथाची मांडणी बटबटीतपणा नसून अनावश्यक प्रतीकात्मकताही नाही. विपरीत काळातही स्वतःला सावरत सोबतच्या पुरुषाला जगण्याची उर्जा देणारी अनेक स्त्रीरुपं 'गाभुळगाभा' मध्ये आहेत. स्वतःची वेगळी ओळख टिकवून टिकणाऱ्या या भूमिकन्या या कथासंग्रहात आहे.

'गाभुळगाभा' मधील कथांचे स्वरुप, आशय, व्यक्तिचित्रण आणि संवादाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे.

* स्त्रीकेंद्रित कथा :-

'पळसपापडी' या कथेत सदानंद देशमुख नवऱ्याच्या अपंगत्वावर मात करुन स्वाभिमानाने संसाराचा गाडा रेटणारी निर्मलाचे कष्टमय आयुष्य रेखाटतात. मोलमजुरी करणारी निर्मला घरबसल्या संसाराला चार पैसे मिळावेत म्हणून नवऱ्याला पत्रावळ्या विणायला जंगलातून पळसाची पाने आणून देते. पण चकचकीत प्लॉस्टिकच्या पत्रावळ्या गावात †ाल्याने पळसाच्या पत्रावळ्या कालबाह्य –ाल्याचं सांगत जुगलशेट कुत्सितपणे तिला फुल–Ö»µÖÖ“µÖÖ –ंपीसारखा देहविक्रयाचा धंदा करायला सुचवितो तेव्हा सगळी अगतिकता बाजूला सारत निर्मला त्याला चपलेनं बडवितो. आत्मसन्मान राखणारी निर्मला त्याला म्हणते,

"साप दूर हाये तदलोक त्याले हुसकायले पाहयचे दनका दयाच्या इचारानं जवळ आला की त्याच्या मुंडक्यावर पाय दयालेच पाहिजे." (ÖÅŠ-27)

स्वत्व राखणारी निर्मला असह्य परिस्थितीतील समाजातील स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करते. परिस्थितीला शरण न जाता स्वाभिमानाने जगणÖÖ·µÖÖ समाजात आजही आहेत हे सत्य सदानंद देशमुख या कथेतून मांडतात.

'¯ÖÖ¡Ö' या कथेत स्वतंत्र वृत्तीच्या नागीताची अंधश्रध्देच्या विरुध्द समाजाशी लढा देण्याची जिद्द दिसते. अंधश्रध्देचा पगडा असलेल्या गावकऱ्यांच्या इशाऱ्यांकडे दुर्लक्ष करत, "भुतं खेतं कवराळ काई खरं नसते." (ÖÅŠ-97) असे म्हणत थेट मसणखाईत राहयला जाणारी नागीता फाशी घेऊन मेलेल्या गोविंद इंगळेच्या –ÖÖ¯Ö>ßŸÖ ¸ÖÆŸÖ. xŸÖ»ÖÖ ¤ß¸-जावेतून वेगळं होऊन Ã¾ÖŸÖ„“ÖÖ ÃÖÃÖर थाटायचा होता. त्यासाठी ती नवऱ्याच्या कमाईला स्वतः मजुरी करुन हातभार लावते. आपल्या मताशी ठाम असलेली नागीता बचतगटात पैसे साठवते व –ोपड्यावर टिनाचे पत्रे टाकल्याशिवाय मूल जन्माला घालायचे नाही असा निर्णय घेते. नवऱ्यावर जीवापाड प्रेम करणारी नागीता रसरशीत जीवनेच्छेचं प्रतीक आहे. शिक्षणाचे वारे न लागलेली अशिक्षित स्त्री स्वतंत्र विचाराच्या, वृत्तीच्या व जिद्दी स्त्रीचे प्रतिनिधत्व करते. अंधश्रध्देचा पगडा असल»µÖÖ

स्त्रियांनी नागीतासारखे ध्येयाकडे आपले लक्ष केंद्रित करावे व आत्मनिर्भर बनावे असा संदेश लेखक या कथेतून आपल्याला देतात.

'गदका' ही कथा गावातील बदलत्या सांस्कृतिक रंगाचे वर्णन करते. आधुनिक ŸÖ¡Ö–ानाचा प्रसार होऊन ते गावापर्यंत टी.व्ही घराघरात पोहचल्यावर ग्रामीण समाजातील तरुण पिढीवर त्याचा दुष्परिणाम –ाला व जीवन मूल्ये घसरली. या कथेतील संगीता टीव्हीमधल्या मालिकेतील सुनंदामध्ये स्वतःला पाहते. ती अमोल फालेवर प्रेमही करते. स्वतंत्र विचार करणारी संगीता समाजाला भीक न घालता स्वतःला पटेल तसे जगताना त्यांची किंमत मोजते व लग्नाआधीच गरोदर राहते. पण गर्भपात किंवा आत्महत्येचा मार्ग न पत्करता शिक्षिकेची मदत घेऊन सारं सुरळीत करते. आधुनिक स्त्री परिस्थितीला न घाबरता सामंजस्याने स्वतःचे आयुष्य कसे सावरते. हे या कथेतून सदानंद देशमुखांनी सांगितले आहे. संगीताला मदत करणाऱ्या शालू ´ॉडमच्या आयुष्यातही असाच प्रसंग आला होता परंतु आईवडीलाचा विरोध म्हणून लग्न न करता वेडसर बापाला व अर्धांगवायूने अंथरुणाला खिळलेल्या आईचा सांभाळ करीत आयुष्य जगते. संगीताला वाट्याला ते येऊ नये म्हणून ती प्रयत्न करते. मनासारखे प्रेम मिळाले म्हणून आनंदी –ालेली संगीता शालू मॅडमच्या जीवनातील वास्तव कळताच अवाक होते. दोन भिन्न स्त्रियांच्या मनोविश्वाची तुलना आपल्याला या कथेतून जाणवते. स्वतंत्रपणे निर्णय घेताना स्त्रियांनी आपल्या भविष्याबाबत जागरुक राहणे किती महत्वाचे आहे हे या कथेतून लेखक सांगतात.

'मूळखुडवा' या कथेतील सुशिक्षित प्रमिला शिक्षिका असते. प्रमिलाची आई टेलरिंगचा व्यवसाय करुन तिचे शिक्षण पूर्ण करते. तिचा भाऊ मॅट्रिक नापास –ाल्यावर के.डी. साहेबांच्या कृषी सेवा केंद्रावर महिन्याचे दोन हजार कमावतो. प्रमिलाचा बाप यादोराव रात्रभर गस्तीवर ×±Ú¸ŸÖÖ ¾Ö ×¤¾ÖÃÖ³Ö¸ œÖ¸Öœ¸ –ोपतो. आपल्या कमावत्या मुलीचा विवाह केल्यास कुटुंब चालवणे अशक्य आहे हे समजल्यावर स्वार्थी विचाराने तो प्रमिलाला बघायला आलेल्या पाहुण्यांना लग्नानंतर मुलीचा अर्धा पगार आपल्याला देण्याची अट घालतो. त्यामुळे प्रमिलाचे लग्नÖ ´ÖÖ›ŸÖ. आपले लग्न न करण्याचा बापाचा इरादा प्रमिलाला कळताच ती बंड करते. तिला वानराच्या हल्ल्यापासून वाचविणाऱ्या सुदामा ऑटोवाल्याशी ती आंतरजातीय विवाह करते व स्वतःचा निर्णय आईला कळविताना ती व्यावहारिक सल्ला देते,

"प्रश्नांच्या गुंत्यात गुरफटून जाऊ नको, तूच प्रश्न होऊन जाशील, प्रश्नांचे गुंते सोडवायचं बळ जुळवून घे बाई. " (Ö.194)

प्रमिला आत्मनिर्भरतेने स्वतःच्या लग्नाचा प्रश्न सोडविते व आपल्या आईला देखील या गुंत्यातून बाहेर पडण्यासाठी मनोबल देते. आत्मसन्मान जपणारी आजची सुशिक्षित स्त्री स्वयंनिर्णय पूर्ण विचारांती घेऊन आपल्या भविष्याचा विचार करते. हे वास्तव लेखक या कथेतून सांगतात.

'घेवपाठ' या कथेत एकत्र कुटुंब¯Ö¤-Öतीतील सर्वाधिक शोषण होणाऱ्या 'सारजा' "Ö‰ स्थिती रेखाटली आहे. शेतीचा व्यवहार पाहणारा थोरला दीर, काळीपिवळी चालवणारा टॅक्सीमधला दीर यांच्यामध्ये काहीच कौशल्य नसणाऱ्या तिच्या नवऱ्याला शेतात राबावे लागते. हातात पैसा नाही व घरात मान नाही अशा कात्रीत अडकलेली, एकांताला आसुसलेली तरुण सारजा कधीतरी 'कचरं उडून •Ö‡»Ö' आशेवर रोज नवऱ्याला त्याच्या अधिकाराची जाणीव करुन देते आणि तिला घरातून हाकलून देणाऱ्या सासूला सर्वशक्तिनिशी विरोध करते.

आपल्या नवऱ्याने लोणी खाऊन ताकत¾Öान व्हावे या भोळ्या आशेने ती भाकर®¾Ö¸ लोण्याचा गोळा ठेवते. यावरुन सासू तिला चोर ठरवून माहेरी पाठविण्यासाठी जबरदस्ती करते. सासरच्या सर्व माणसांना ठामपणे विरोध करीत ती नवऱ्याला खरी हकीकत सांगते व त्याला आपल्या अधिकाराची जाणीव करुन देते.

आपल्या नवऱ्याला त्याच्या अधिकाराची जाणीव करुन देणारी सारजा ही आजच्या काळातील शोषणाविरुध्द बंड करणारी साहसी स्त्री लेखकाने या कथेत रेखाटली आहे.

'बळकटी' या कथेतील गीता आपल्या लाडक्या बगळ्या बैलाला कसायाला विकण्यापासून वाचविण्यासाठी स्वतःच्या गळातील मंगळसूत्र नवऱ्याला काढून देते व नवऱ्याचा निर्णय बदलवते. नापिकीला कंटाळून म्हाताऱ्या बगळ्याला विकून चार पैसे येतील या इराद्याने ²Ö¸Ö²Ö¸®¾Ö ŸµÖ»ÖÖ ×वकायला काढतो. पण गीताच्या सासऱ्याच्या दोन अतिशय प्रिय गोष्टी म्हणजे तिच्या सासूने त्यांना दिलेली अंगठी व मोट ओढताना त्यांचा जीव वाचविणारा बगळ्या. पण बाबूराव ऐकत नाही हे पाहून तिचे सासरे आपल्या हातातील अंगठी काढून देतात तेव्हा मात्र गीता ठामपणे आपल्या सासऱ्याची बाजू घेते. आपल्या सासऱ्याची बगळ्याविषयीची आस्था समजावून घेणारी गीता खरी भूमिकन्या आहे. आजच्या काळात शेतीइतकेच शेतात राबणाऱ्या ²Ö‰लांविषयी कृत-ाता व्यक्त करणारी गीता बगळ्याचे रक्षण करते.

म्हाताऱ्या सासऱ्याची मनोवस्था समजावून घेणारी व बगळ्याविषयी कृत-ÖŸÖÖ ¾µÖŒŸÖ करणारी गीता ही आजच्या काळातील व्यावहारिक जगातील संस्कृतीचे रक्षण करण®¸ß ÄÖß Š¸ŸÖ. अशा या भूमिकन्येचे वर्णन लेखकाने या कथेत केले आहे.

'कडी लावा आतली' ही या कथासंग्रहातील चौथी कथा असून तुरेराव बापू व त्याची अंधश्रध्दाळू पत्नी यांची शोकांतिका आहे. ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकीत तुरेरावांना भरपूर पैसा मिळतो. त्यावेळी आयोजित केलेल्या सहलीत केलेल्या अनैतिक संबंधामुळे असाध्य रोगानं आजारी पडतो. ते वाण तो बायकोलाही देतो. त्या दोघांना या आजारातून मुक्त करण्यासाठी सातपीर बाबांच्या ठाण्यावर नेलं जाते. तिथले रोगट वातावरण, फकीर, कोंबड्यांचा बळी या वातावरणातील अंधश्रध्देच्या छायेतील मृत्यूचं दाट सावट या कथेतून व्यक्त होते.

अशा वातावरणात नवऱ्याच्या आजाराने जगात त्याची बदनामी होईल या भीतीने ती हे गुपित मनातच ठेवते. तिचा दीर नरसू त्याला एंड्रिन पाजतो व त्यांनी आत्महत्या (आजाराला

कंटाळून) केली अशी बातमी सर्वत्र पसरते. आपल्या कुटुंबाच्या हितासाठी स्त्री त्याग करते. हे µÖ कथेतून लेखकाने सांगितले आहे.

'हिरवी थोंब' या कथेतील शारदा परिस्थितीशी न घाबरता गावगुंडाशी धाडसाने सामना करते व इतर स्त्रियांना प्रेरित करते. मोतीराम पाटलांनी आपल्या बंगल्यात जुगार व दारुचा अड्डा सुरु केल्यापासून उत्तम शेळकेच्या घरासमोरुन तरुण मुलांचे टोळके त्यांच्या बायकोकडे वाईट नजरेने बघते. एकदा शारदाला आंघोळ करताना एका माणसाने पाहिले हे कळताच उत्तम चुकून सवण्याच्या पाटलाला बदडतो. तो पाटील उत्तम शेळकेची पोलिसांकडे तक्रार करतो. पोलिसांचा पिच्छा सोडविण्यासाठी आपल्या बायकोला सोडून पळून जात असताना रस्त्यात मॅटडोरला अपघात होऊन मरण पावतो. परंतु शारदा मात्र एकटीच गावगुंडाचा सामना करीत स्वत्व राखते. परिस्थिती स्त्रीला अबला न ठरविता रणरागिणी बनविते. अशी कणखर स्त्री मग आयुष्यातील सगळ्या संकटांचा धैर्याने सामना करते हे सत्य लेखकाने या कथेतून प्रभावीपणे मांडले आहे.

'गाभुळगाभा' या कथेत चंदनाची –ाडे जपणारी भोळी माणसे दिसतात. चंदनाच्या –ाडाची तस्करी करणारी करणारे चोर चंदनाच्या खोडातील गाभुळगाभा काढून त्यांच्या गाभुटीचा ^¯ायोग औषधाच्या कारखान्यात सौंदर्यप्रसाधने बनविण्यासाठी वापरतात. परंतु ज्यांच्या शेतातून चंदनाच्या –ाडांची चोरी होते अशा त्रस्त शेतकऱ्यापैकी मदनराव आणि भगवान चंदनचोरांचा बंदोबस्त करावा म्हणून राजकीय पुढारी बबनराव गिऱ्हेकडे कैफियत मांडतात. मदनरावांची बायको मयुरा –ाडांवर प्रेम करणारी त्यामुळे चंदनाचा लाकडफाटा जपून ठेवायची. गावात कोणाचेही प्रेत –ाले की मयुरा त्यांना जाळण्यासाठी चंदनाचे लाकूड देत असे. परंतु चंदनाच्या तस्करीत पुढारीपण सामील आहेत हे कळताच ती चवताळून उठते व चंदनाची लाकडे रागाने पेटवून देते. चंदनाच्या हिरव्या शेतीचे स्वप्न पाहणारी मयुरा अतिशय दुःखी होते. तिच्या मनातील वेदना या कथेतून लेखकाने अतिशय प्रभावीपणे मांडल्या आहेत. चंदनाच्या –ाडांवर अतोनात प्रेम करणारी मयुरा या कथेत स्त्रीची वेगळी प्रतिमा वाचकांसमोर उभी करते.

*** समाजवास्तव मांडणाऱ्या कथा :-**

'हिकमत' ही या कथासंग्रहातील वेगळी कथा आहे. या कथेतील सुरेभान जाधव व त्याच्या पत्नीने कावेरीने शेतीपायी –ालेल्या कर्जातून मुक्त होण्यासाठी वेगळा मार्ग जगासमोर आणला. सुरेभान गावातील एक सधन शेतकरी त्याच्या मुलाची तीन लग्ने –ाली तरी एकही सून टिकली नाही त्यापायी त्याला कर्ज –ाले. कर्जबाजारी –ालेले शेतकरी आत्महत्या करतात परंतु सुरेभान हा मार्ग न स्विकारता आपल्याला देवाने दृष्टांत दिला आहे असे सांगून संन्यास पत्करतो. तो गावातील भोळ्या लोकांच्या अंधश्रध्दाळूपणाचा फायदा घेऊन व धोंडू सावकाराला लोकांकडून चोप दितो व कर्ज माफ करवून घेतो. जगण्याच्या संघर्षात जीव देण्यापेक्षा सुरेभान

व कावेरीने 'हिकमती' ने आपले आयुष्य टिकवतो. सकारात्मक दृष्टीने आलेली संकटे पार करुन वेगळा मार्ग दाखवणारी ही कथा शेतकऱ्यांना आत्महत्येपासून परावृत्त करणारी आहे.

'घसवट' या कथेत प्रेमप्रकरणाची मांडणी वेगळ्या पद्धतीने लेखकाने केली आहे. या कथेतील तो व ती शेतात रोज भेटायचे. पण एक दिवस ती आली नाही म्हणून तो तिच्या घरी जातो. दाराला कान लावून आतले संभाषण ऐकतो. तिचा चुलता, बाप, आई व ती मिळून xŸ"या प्रेमप्रकरणाची चर्चा करीत होते. प्रेमप्रकरणाचा फायदा करुन घेण्यासाठी त्याच्या बापाविरुध्द पोलिस तक्रार करतो अशी धमकी देऊन सहा-सात हजार वसूल करण्याचा डाव ते रचतात. त्याने तिची अब्र लुटली असा कांगावा करण्यासाठी चंपाला फाटकी साडी घालून भेटायला पाठवायचे असा डाव रचित होते. त्यांनी असाच डाव रचून मोतीराम पोटभरेच्या मुरलीकडून पाच हजार घेतले होते. पण रुस्तुमबुवाच्या या प्लॅनला तो चांगलेच उत्तर ¤Ÿ. ´»Ö तुमच्या मुलीशी लग्न करायचे व मी स्वतःच मा–या घरी सांगतो असे म्हणून त्यांचा डाव उधळून लावतो. भावनिक नाते जोडून आर्थिक फायदा घेण्यासाठी धडपडणाऱ्या संधीसाधू व लोभी वृत्तीच्या माणसांचे दर्शन या कथेतून होते.

'आपेशी' ही या कथांसग्रहातील शेवटची कथा असून लोभी वृत्तीने सर्वस्व गमावलेल्या व पश्चाताप करणाऱ्या धोंडरावची कथा आहे. धोंडराव मावशीच्या संपत्तीचा एकमेव वारस, त्यांचा सख्खा पुतण्या पण जिवंतपणी काकाकाकूंना त्रास दिल्याने मावशी मृत्यूपत्र करुन आपली सर्व संपत्ती गावातील देवाच्या संस्थानाला दान करते. त्यामुळे आपण आपल्या कृत्याने सर्व संपत्ती घालवली असा पश्चाताप करीत तो स्वतःला आपेशी ठरवितो. स्वतःच्या कृतीचा वेळ गेल्यावर पश्चाताप करणे ही मानवी वृत्ती या कथेतून लेखकाने व्यक्त केली आहे.

अशा प्रकारे 'गाभुळगाभा' तील कथांचे आशयसूत्र आहे.

४.२.७.२ * 'गाभुळगाभा' तील व्यक्तिचित्रण :-

'गाभुळगाभा' कथासंग्रहातील कथांचा स्वरुप आणि आशयाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केल्यानंतर त्यातील पात्रांचा विचार करणे आवश्यक आहे कारण पात्र म्हणजे कथानकाचा प्राण होय. सदानंद देशमुख यांनी या कथासंग्रहातील कथांमधून योजिलेली पात्रे अतिशय प्रभावी व मोजकी आहेत. प्रत्येक कथेत दोन किंवा तीन पात्रे आढळतात. या कथासंग्रहातील कथांमध्ये स्त्री पात्रांची संख्या पुरुष पात्रांपेक्षा जास्त आहे.

'पळसपापडी' या कथेत निर्मला व तिचा नवरा ही पात्रे आहेत. नवऱ्याला अपंगत्व आलं तरी मोलमजुरी करुन संसार रेटणाऱ्या निर्मलाला आपल्या नवऱ्याने कष्ट करुन पैसे मिळवावेत असे वाटते म्हणून ती त्याला पळसाची पाने पत्रावळ्या बनविण्यासाठी आणून देते. तिच्या नवऱ्याचा मात्र आपण अपंग –ालो म्हणून संसार निर्मलाची कीव येते. पण गावात चकचकीत प्लॉस्टिकच्या पत्रावळ्या आल्यावर पळसाच्या पत्रावळ्या घेण्यास जुगलशेठ नकार देतो व

कुत्सितपणे देहविक्रय करण्यास सांगतो तेव्हा स्वत्व राखून निर्मला त्याला चप्पलेने बडविते. निर्मला हे पात्र स्वाभिमानी व कष्टाळू वृत्तीच्या स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करते.

'गाभुळगाभा' तील स्त्रीपात्र स्वतंत्र वृत्तीची, आत्मनिर्भर तरीही कुटुंबÖÖ¿ÖŠ 'Ö¼ •ÖÖ›»Ö»ÖŠ मातीशी नातं सांगणारी आहेत.

'पात्र' मधली नागीता स्वतंत्र, जिद्दी वृत्तीची बाई आहे. अंधश्रद्-Ö्च्या पगड्यात असलेल्या गावक-याच्या इशा-याकडे दुर्लक्ष करीत ती मसणखाईत राहण्याचा धाडसी निर्णय 'ÖŸÖ. आधुनिक विचाराची नागीता –ोपड्यावर टीनाचे पत्रे टाकल्याशिवाय मुलाची जबाबदारी न घेण्याचा विचार करते. नव-यावर जीवापाड प्रेम करणारी, अंधश्रध्देला न जुमानता आधुनिक काळाच्या प्रवाहात सुखी संसार करणारी 'नागीता'हे पात्र प्रेरणादायी आहे.

'गदका' मधली संगीता हे पात्र समाजाला भीक न घालता स्वतःला पटेल असे जगणारी निर्भय महिला आहे. लग्नाआधी चुकून गरोदर राहिल्यावरही आत्महत्येचा मार्ग न स्विकारता सगळं सुरळीत करणारी संगीता आधुनिक काळातील सांस्कृतिक बदलामुळे –ालेल्या वैचारिक क्रांतीचे प्रतीक आहे.

'मूळखुडवा' या कथेतील 'प्रमिला' ही एक सुशिक्षित शिक्षिका असलेली पात्र आहे. प्रमिला जेव्हा आपल्या बापाचा तिचं लग्नच न करण्याचा इरादा समजते तेव्हा आंतरजातीय विवाह करुन मोकळी होते. स्वतंत्र वृत्तीचे, समाजाला न जुमानता स्वतःचे हित पाहणारी प्रमिला आपल्या आईलाही स्वतःच्या स्वातंत्र्याचा विचार करण्यास प्रवृत्त करते.

''Ö¼पाठ' या कथेतील सारजा हे पात्र एकत्र कुटुंब¯Ö¤-Öतीत होणा-या स्त्रीच्या शोषणाचे प्रतिनिधित्व करते. ती खंबीरपणे आपल्या सासूला विरोध करते व आपल्या नव-याला स्वतःच्या अधिकाराची जाणीव करुन देते. स्त्रीच स्त्रीचे शोषण करते हे दाखविणारे तिच्या सासूचे पात्र या कथेत आहे. ही दोन्ही पात्रे विरोधाभास आहेत. एक सारजाचं पात्र शोषित स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करते तर कुटुंबातील सासू शोषण करणारी सारजाच्या आयुष्यात वादळ आणणÖ¸ ††ÖÆ.

अंधश्रध्दाचा पगडा असलेली या कथासंग्रहातील 'कडी लावा आतली'च्या कथेतील नरसू हे पात्र स्वतःच्या भावाचे प्राण वाचविण्यासाठी सातपीर बाबाच्या ठाण्यावर नेणारे, आपल्या वहिनीची कीव करणारे व सर्वच कुटुंबाला बदनामीपासून वाचविण्यासाठी आपल्या भावाला एंड्रिन पाजून मारण्याचा निर्णय घेणारे अस्वस्थ पात्र आहे.

'बळकटी' या कथेत गीता हे पात्र आपल्या सास-याच्या बाजूने खंबीरपणे उभे राहून 'बगळ्या' ला खाटकापासून वाचविणारी धाडसी भूमिकन्या आहे. आपल्यासाठी जन्मभर राबणा-या बगळ्याला सरत्या दिवसात खाटकाला विकण्याचा आपल्या नव-याचा निर्णय तिला आवडत नाही. म्हणून ती धाडसाने त्याला विरोध करते.

'घसवट' या कथेतील पुरुष पात्र चंपाच्या घरच्याचा त्याला फसविण्याचा डाव उधळून लावतो व चंपाशी लग्न करण्याचा निर्णय घेतो. स्वार्थी वृत्तीने मुलांकडून पैसे उकळणाऱ्या समाजातील रुस्तुमबुवांसारख्या लोकांना चांगलाच धडा शिकवतो.

'आपेशी' या कथेतील धोंडरावचे पात्र म्हणजे धर्मसत्तेला खतपाणी घालणाऱ्या माणसाचे प्रतिनिधित्व करते. काकाकाकूंची इस्टेट आपण त्यांना छळल्यामुळे गमावली या धक्क्याने कोलमडलेला धोंडराव स्वतःला 'आपेशी' Š¸¾तो व पश्चातापाच्या आगीत होरपळतो.

'हिकमत' या कथेतील प्रमुख पात्र सुरेभान कर्जबाजारी –ाल्यावर आत्महत्येचा मार्ग न ¾स्वकारता आपल्यावरील संकटाचा मोठ्या हिकमतीने सामना करतो व कर्जमुक्त होतो. जीव ¤ण्यापेक्षा देवाचे नामस्मरण करुन कर्जातून मुक्ती मिळविण्याचा मार्ग दाखविणारे व शेतकऱ्यांना आत्महत्येपासून प्रवृत्त करणारे रसरशीत पात्र या कथेत आहे.

अशा प्रकारे 'गाभुळगाभा' मध्ये व्यक्तिचित्रणे आढळतात. विपरित काळातही स्वतःला सावरत सोबतच्या पुरुषाला जगण्याची उर्जा देणारी अनेक स्त्रीपात्रे या कथासंग्रहात दिसतात. ´ÖÖ>ŒµÖÖ ŸÖÖ>ŒµÖÖ ¾ÖÂÖÖव्यवस्थेला टिकविणाऱ्या कष्ट करणाऱ्या पण स्वत्व राखून स्वतःची वेगळी ओळख टिकविणाऱ्या भूमिकन्यांही या कथांसग्रहात व्यक्त होतात. अशा प्रकारे विविधांगी व्यक्तिचित्रणे या कथासंग्रहात आहेत.

४.२.७.३ 'गाभुळगाभा' तील संवाद शैली :-

संवादाशिवाय कोणत्याही कलाकृतीच्या व्यक्तिरेखांचे स्वभावविशेष कळत नाही त्यामुळे संवाद हा कलाकृतीचा महत्वाचा घटक ठरतो. 'गाभुळगाभा' या कथासंग्रहातील संवादांचा अभ्यास करताना असे दिसते की हे संवाद पात्राच्या मनातील भावभावना परखडपणे व्यक्त करतात.

†Ö¯ाल्या अपंग नवऱ्याचे मनोधैर्य वाढविण्यासाठी निर्मला आपल्या शब्दांनी त्याला आधार देताना उद्‌गारते,

"नाही देत हो अंतर... तुम्ही काही घोर करु नका. " (¯ÖÂŠ-3)

'पात्र' या कथेतील संतोष इंगळे दैत्याच्या कामासाठी ŸÖµÖÖ¸ –ाल्यावर गावातील लोकांच्या मनातील अंधश्रध्देचे भाव पुढील संवादातून व्यक्त होतात.

"ते सम्द खरं, पण मंगसन्या मरते नं दैत्यानं काम करणारा. पाहयले नाही का गेल्या दोन-तीन सालात कसे मरणी मरा लागले दैत्याचा रोल करणारे! "

"त्यांच्यानंच धास्ती घेतली सम्दया गावानं, कोणीच धजून नाही राहिला त्या कामासाठी." (¯ÖÖ¡Ö-¯ÖÂŠ-40)

'कडी लावा आतली' या कथेतील अवलियाच्या चेल्याने पुढील संवादातून अंधश्रध्दाळूपणाचा फायदा घेताना म्हटले,

"¯ÖÖœ·µÖÖ ¸ŒŸÖÖ“Ö –ÖÖ›"

"कुणेलच्याबी, पण एक ध्यानात ठेवा याच्या आंगातलं गेलं, पण घरात दुसऱ्याच्या आंगानं घुसू शकते. भूताड मोठे जिवट हाये हा वाचला तरी दुसरा मरु शकते. घरातला क#ŸÖÖ माणूस" (कडी लावा आतली-100)

आपल्यावरील चोरीच्या आळाला प्रतिकार करताना सारजा म्हणजे, "आत्याबाई; म्या मले खायासाठी नई आणलं ते! त्याह्याच्यासाठी चालोलं वरच्या वावरात अन् तुमी काईबी आळ घ्याय लागल्यÖ ´ÖÆµÖÖ¾Ö¸." ('ö¾Ö¯ÖÖš-¯ÖÅš-128). आत्महत्या न करता पोटातील गर्भाची हत्या न करण्याचा संगीताचा ठाम निर्णय सांगताना ती म्हणते "एकदा आईकच मा माहं तू, हा अघोरी उपाय नको करु. आपून पाहयटीच शालू मॅडमकडं जावू. त्याहयाकडून नाही काही इलाज निंगला त माही शप्पथ; उद्या घेईल मी हा बरुचा गदका (गदका, पृष्ठ-139)

नवरा घरात नसताना गावगुंडांचा सामना करताना शारदाचा कणखरपणÖÖ ¯ÖœßÖ» संवादातून दिसतो,

"पण तुवा दार त उघडलं नव्हतं नं? "

"नाई, रातभर मी तशीन लपून राहयले घरात, दार उघडलं आसतं त आता सापल्डी आसती का ´Öß ŸÖ´ÖÖ»Ö? " (»Æ¸¾ÖßÖÖ£ÖÖ²Ö-215)

आपल्या सासऱ्याच्या बगळ्याबद्दल भावना समजून त्याच्या मागे ठामपणे उभी रÖÆŸÖ ¾Ö बगळ्याला विकण्यास विरोध दर्शविते,

"'न्यानं ही पोथ... भागवा न तुमचा खर्च... करा न

एन्डोसल्फानची फवारणी" (बळकटी-244)

लोकांच्या देवभोळेपणाचा फायदा घेऊन सुरेभानने कावेबाजपणे धोंडू सावकाराचे कर्ज माफ करवून घेतले. लोकांना उद्देशून तो म्हणतो,

"त्यो पाहा आया बायायहो हा कलियुगातील राक्षस येऊन राहयला हया जोडदैवताची चेंडातणी करुन राहयला. अशा पापी लोकांच्यानंच हया पृथ्वीवर भ्रष्टाचार येऊन राहयला. आता तुमीच मले वाचवा. हया राक्षसाले चांगलं चपलीनं –ÖÖ› ¯ÖÖ... " (हिकमत पृष्ठ-259)

गाभुळगाभामधील संवाद फक्त खटकेबाजपणाच दाखवित नाही तर आपल्या मनाविरुध्द घडणाऱ्या घटकांना विरोधही करतात. शिवाय न आवडलेल्या घटकांना न स्विकारण्याची प्रतिकारताही त्यांच्यामध्ये दिसते.

एकूणच 'गाभुळगाभा' मध्ये समाविष्ट असलेले सर्वच कथांमधील संवादशैली वैविध्यपूर्ण, अनेकार्थी आहे. स्त्रीपुरुषांच्या प्रत्येक कथ´Ö¬Öß»Ö ÃÖ¾ÖÖ¤ÖŸÖ ×¾Ö×¾Ö¬ÖŸÖÖ †ÃÖ»µÖÖ´ÖôŸÖ जिवंत व नैसर्गिक वाटतात.

4.२.७.४ 'गाभुळगाभा'तील भाषाशैली :-

सदानंद देशमुख यांच्या 'गाभुळगाभा' या कथासंग्रहातील कथांना ¾Ö¤ÚÖ³Öâµ×Ö ¯Ö×¸ÃÖ¸Ö“Ö‰ ¯ÖÖ¿¾Ö³Ö´Ö‰ »ÖÖ³Ö»Ö‰ आहे. त्यामुळे या कथांमधील पात्रांच्या तोंडी ¾Ö¤ÚÖ³Öâµ× ²ÖÖ»Ö‰Ö“ÖÖ (¾Ö·ÆÖ>ß) ¾ÖÖ¯Ö¸ केल्यामुळे कथांना प्रादेशिक गंध प्राप्त –ाला आहे. अनेक वऱ्हाडी शब्दांचा, वाक्प्रचारांचा आणि म्हणीचा उल्लेख त्यांच्या कथांमध्ये येतो.

^¤Ö.

- पदरी पल्डं अन् वाजवणं घल्डं
- हौशीनं केला पती न त्याले फुटली रगतपिती (ÔÅš-2)
- खायाची नाही सोय... अन् लेकराचा भरला पेव (ÔÅš-47)
- ज्याचे माल त्याले हाल अन् चोट्टे पल्डे तांबडेलाल (ÔÅš-56)
- माणसात ना कुणसात अन् भुताच्या जिनसात (ÔÅš-66)
- जगरं पेटलं न् भिकारी उठलं (ÔÅš-69)
- राजहंसाचं पाखरु, मोती पवळ्याचा चारा खाये
- कावळा बेईमान, आपल्या जातीवर जाय (ÔÅš-103)
- तंबाखू खाऊ अन् दातपाडी जाऊ (ÔÅš-133)
- माकड मारलं न पाला हागलं... (ÔÅš-134)
- मेहनत करे मुर्गा अन् अंडा खाये मुल्ला (ÔÅš-149)
- हातभर पदर अन वेशीलोक नजर (ÔÅš-155)
- धनी धुऱ्यावर अन् चोट्ट माऱ्यावर (ÔÅš-197)
- ये घोरा अन् बैस बोकांडी (ÔÅš-199)
- देखणा बैल दिसायले अन् ढिल्ला निंगाला वाहयाले (ÔÅš-201)
- घरात नाई दाणा अन् म्हन्ते मले बाजीराव बापू म्हणा (ÔÅš-202)
- हिडग्याचे दिली गाय अन् हिडगा चारदा दवून पाहय (ÔÅš-209)
- येळ ना वखत न कोंबळा देता काखÖŸÖ (ÔÅš-209)
- मोठे मोठे गेले पुरानं अन् या खेकडणीचं कुठं काल्ढं गराणं? (ÔÅš-211)

या बावनकशी ऐवजांमुळे कथा समृ¤Ö –ाल्या आहेत. वरील म्हणीचा प्रभावीपणे संवादांमध्ये उपयोग केल्यामुळे प्रसंगनिर्मितीला अधिक सहजपणा आला आहे. लोकसंस्कृतीतील हा सांस्कृतिक भाषाशैलीचा खजिना या कथासंग्रहातील संवादातून वाचकांसमोर सदानंद देशमुख यांनी खुला केल्याने प्राचीन वा¾ÂÖßसंस्कृतीची वैशिष्ट्ये त्यातून ¾µÖŒŸÖ ÆÖŸÖÖŸÖ.

4.2.7.5 'गाभुळगाभा'तील निवेदनÖ ¿Ö»ÖßÖ :-

'गाभुळगाभा' या कथासंग्रहात सदानंद देशमुख यांनी एकूण बारा कथांपैकी दोन कथांमध्ये प्रथमपुरुषी व दहा कथांमध्ये तृतीय पुरुषी निवेदन तंत्राचा वापर क»ÖÖ †ÖÆ.

या कथासंग्रहातील 'हिकमत'व 'आपेशी' या कथांमध्ये प्रथमपुरूषी निवेदन लेखकाने केले आहे. 'हिकमत' या कथेत कर्जबाजारी –ालेल्या शेतक~याने आत्महत्या न करता देवाच्या नामस्मरणातून कर्जातून मुक्ती मिळवण्याचा काढलेला मार्ग पाहून निवेदक म्हणतो,

"´ÖÖ–या मनात विचार आला, सुरेभान जाधव हा अभावग्रस्त शेतकरी, कर्ज फिटत नाही म्हणून अनेकांनी आत्महत्या केल्या पण सुरेभानने कर्जातून सुटण्यासाठी हा मार्Ö †¾Ö»Öx2Ö»ÖÖ, नवरा बायको जोडदैवत –ाले. चांगलीच हिकमत शोधून काढली त्यांनी, जगताना खरोखर अशी युक्ती शोधून संघर्षात टिकलं पाहिजे." (ÖÅŠ-261)

'आपेशी' या कथेत निवेदक धोंडूरावाच्या मनातील पश्चातापाचे विचार व्यक्त करताना म्हणतो,

"पश्चातापाच्या आगीत होरपळणारा, धोंडूराव आता काळाठिक्कर –ाला होता. गदगदून रडत होता आणि मा–या डोळ्यापुढे एकदम, धारदार नाकाच्या टपो~या डोळ्यांच्या मा–µÖÖ ´ÖÖ¾Ö¿ÖßÖ"ÖÖ ±ÖÖ, ±ÖÖर पूर्वीचा चेहरा आला. हसतमुख..." (ÖÅŠ-271)

'पळसपात्र', 'पात्रं', 'गाभुळगाभा', 'कडी लावा आतली', 'घेवपाठ', 'गदका', 'मूळखुडवा', 'हिरवी थोंब', 'घसवट', 'बळकटी' या कथांमध्ये लेखकाने तृतीय पुरुषी निवेदनतंत्राचा वापर केला आहे.

'पळसपापडी' या कथेतील आत्मसन्मान दुखावलेल्या निर्मलाच्या मनातील विचार व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो,

"साप दूर हाये तदलोक त्याचे हुसकायले पाहिजे. " (ÖÅŠ-27)

'पात्र' या कथेतील नागीता –ोपड्यावर टिनाचे पत्रे बसविण्यासाठी संतोषला नवमीत दैत्याचा पार्ट करायला भाग पाडणारी नागीता आनंदी होऊन म्हणते,

"किती नादर दिसील माहं घर... मग कोणी मले हिणवणार नाही... –ÖÖ¯Ö>¶ÖŸÖ ¸ÖÆµÖŸÖßÖ म्हणूनÖ... " (ÖÅŠ-52)

'घेवपाठ' या कथेतील सारजाची एकत्र कुटुंब¯Ö¤-Öतीत होणारी घुसमट व्यक्त करताना समजावणीच्या सुरात निवेदक म्हणतो,

"सध्या आपले वाईट दिवस हायेत... पण जाईलच कचरे उडून" (ÖÅŠ-116)

'गाभुळगाभा' या कथेतील सिंधू चंदनाच्या –ाडाचे सरपण जाळताना आपले स्वप्न जळताना पाहते तिच्या मनातील चंदनाच्या –ाडाच्या शेतीचे स्वप्न वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"एखादा पाखारांच्या पोटधंगीतून बाहेर पडलेल्या, रोपटं होऊन उगवलेल्या चंदन –ाडांना जपायचं... पुन्हा फळघोस... पुन्हा पाखरे, पुन्हा चोची, पुन्हा पोटं आणि खालीच्या बाजूने दिसायासी जाडसर होत जाणारे –ाडांचे खोड, काळपट रंगाचे आणि खोडांच्या आत पांढरा गाभुळगाभा.. दिसामासी वाढत जाणारा.. पोटातल्या गर्भासारखा, गर्भाळ गाभुळगाभा.." (¯ÔÅŠ-78)

आपल्या मुलीच्या पगारावर जगण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या प्रमिलाच्या बापाविषयी प्रमिलाच्या आईच्या मनातील विचार व्यक्त करताना निवेदक म्हणतो, "लय अभागी हाये माही प्रमिला, अपघाताने जन्माला आली, नको त्या घरात, नको त्या मायबापच्या पोटी, असा बाप कोणाच्याच नशिबात येऊ नये. पोरीच्या वाटाच बंद करणारा." (मुळ्खूडवा, पृष्ठ १९६)

पोलिसाच्या भीतीने शारदाला सोडून पळून जाणाऱ्या उत्तमच्या मनाची द्विधा मन:स्थितीचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो,

"उत्तम शेळकेच्या डोळ्यांपुढे शारदाचा चेहरा फिरत होता. हळुवार दचकता कोवळा देह अंगावर –Ô»ÖŸÖ Æता. पोटऱ्यात आलेल्या गव्हाची हिरवी थोंब मध्येच डोळ्यापुढे हेलकावून जात ÆÖŸÖR. " (xÆ¸¾ÖÖ £ÖÖ²Ö, ¯ÔÅŠ 218)

एकूणच या कथासंग्रहातील कथांमध्ये सदानंद देशमुखांनी प्रथम पुरुषी निवेदन व तृतीय पुरुषी निवेदनातून वैविध्यपूर्ण निवेदनशैलीचा अतिशय प्रभावीपणे वापर केला आहे. त्यामुळे कथानकाला गती मिळाली आहे.

३.३ वातावरणनिर्मिती :-

सदानंद देशमुख यांच्या कथा¾ÖÖ›.मयाचा व्यक्तिचित्रण, संवादशैली, भाषाशैली, निवेदन शैली इत्यादी अंगानी विचार या प्रकरणात केला आहे. सदानंद देशमुख आपल्या कथांमध्ये ग्रामीण परिसरातील वातावरण घेऊन कथालेखन केले आहे. त्यांच्या सातही कथासंग्रहातील वातावरणनिर्मिती या घटकांचा येथे विचार केला आहे.

कथेमध्ये वातावरणनिर्मिती या घटकाला महत्वाचे स्थान आहे. कथेसाठी एक काल्पनिक परिसर निर्माण करण्याचे कार्य वातावरणामधून होत असते. नैसर्गिक, सामाजिक, सांस्कृतिक ऐतिहासिक स्वरुपाच्या वर्णनातून वातावरणनिर्मिती साधली जाते. स्थळ कालाप्रमाणे विशिष्ट ऋतुमान दिवसरात्रीचा प्रहार यामधून घटनाप्रसंग व्यक्तिरेखांना परिणामकारकता प्राप्त होत असते. वातावरणनिर्मिती या घटकासंदर्भात डॉ. सुधा जोशी म्हणतात,

"वातावरणाचे एक महत्वाचे प्रयोजन पात्रनिर्मितीतील त्यांचा सहभाग होय. पात्र आणि प्रदेश यांच्यात परस्परसंबंध असतात. त्यांना भावनिक सांस्कृतिक परिमाणे असतात. कथेत या ÃÖ²Ö¬ÖÖ“Ö ×¾Ö×¿ÖÂ™ दृष्टिकोनातून चित्रण साधले जात असते. यातून प्रदेश आणि पात्र या दोहोंच्या चित्रणाला अर्थवत्ता प्राप्त होत असते."[8]

डॉ. सुधा जोशी यांच्या मते वातावरण व्यक्तिचित्रणाच्या दृष्टीने महत्वाचे वाटते. व्यक्तिरेखेप्रमाणे कथेतील घटना प्रसंगाचेही वातावरणाशी एकसेंद्रिय नाते असते.

सदानंद देशमुख यांच्या कथांचे आशयविश्व ग्रामीण जीवनाशी संबंधित असल्यामुळे प्रसंगानुरुप, समर्पक अशी वातावरण निर्मिती ते करतात. बुलढाणा जि»Ê ÖŸÖ»Ö †´Ö›Ö¯Ö¸, चिखली या परिसरातील वास्तव्यामुळे लेखकाच्या कथालेखनावर त्याचा परिणाम –ÖÖ»Ö»ÖÖ दिसतो. शेतीनिष्ठ अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्थेचे चित्रण करणाऱ्या कथा आहेत.

जागतिकीकरणानंतर सुधारणेचे वारे वाहू लागले. गावात शाळा, महाविद्यालये सुरु –ाली. नवीन तंत्र–ानाने गावात नवीन कल्पना विचार आले. तरी ग्रामीण परिसर मात्र तसाच ¸ÖרÆ»ÖÖ.

अनेक ग्रामीण सुधारणांनीही अजूनही गावाचे भकासपण संपलेले नाÆß µÖÖ“Ö ¾ÖÖÃŸÖ¾Ö¤¿Öá वर्णन वातावरणनिर्मितीसाठी सदानंद देशमुखांना रेखाटले आहे.

उदा. १) 'घर सगळं वैराण, –ापाटल्यासारखं दिसत होतं. धान्याची पोती नाहीत शेतीचा बारदाणा नाही. शेतकऱ्याच्या घराची काही खूणच ¬ÖÖÆß.' (×“Ö¸Ö™ß)

२) 'एकुलता एक बैल गव्हाणीशी बसून होता. त्याचा जोडीदार पंधरा दिवसा आधीच गळाठून मेला होता. आता हा दुसराबी त्याच मार्गी लागलेला. त्याच्यावरही बेसुमार गळण धावली होती. हाडांचा नुस्ता सापळा मोट्टं टकुरं, टकुऱ्यावरती –ापकाळी शिंगाडं त्याची त्यालाच भारी –ÖÖ»µÖÖŸÖ.' (»Ö“ÖÖ›)

३) 'भग्न घरे, भग्न वाडे, ढासळ्या भिंती रस्त्याच्या मध्ये डबक्यातून तुंबाळलेलं, सडलेले पाणी, हातपंपावर आपापलं पाण्याचं भांडं भरुन घेण्यासाठी सुरु असलेली भांडणं कलकलाट... गावची ग्राम पंचायत आता उल्शाल्या रानासारखी –ाली होती. (कडकी पृष्ठ-)

ग्रामीण परिसरात आजही तिथला साधा माणूस अंधश्र¤¬Öला आपल्या जीवनात ¤ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö स्थान देतो. †¬ÖÁÖ¤¬Öने ढोंगी व भोंदू बाबांच्या दर्शनास येणाऱ्या लोकांचे व तिथल्या वातावरणाचे वर्णन सदानंद देशमुख आपल्या कथेत केले आहे.

४) 'बाजूलाच जांभळीचं जुनं विस्तीर्ण –ÖÖ›. –ाडाखाली सुकलेले हार, फुलं, ना¸ÔÖ“Ö तुकडे, कागदाच्या पुड्या, प्लॉस्टिकच्या पिशव्या, कापलेल्या लिंबाच्या असंख्य खापा कोंबड्याचे भुरभुरणारे पिसं, उद्बत्यांच्या अर्धवट जळलेल्या काड्या, भारलेले तुटलेले गंडे दोरे अशी सगळी सडी घाण होती.' (कडी लावा †ÖŸÖ»ÖÖ ¯ÖÂŠ-81)

ग्रामीण परिसरात निवडणूक हा एक सोहळा असतो. निवडणूकीच्या काळात गावातील सर्व वातावरण बदललेले असते. प्रत्येक जण निवडणकीबद्दल चर्चा करताना दिसतो. निवडणुकीच्या काळातील गावाचे वातावरण सदानंद देशमुखांनी 'उमेदवार' या कथेत केले †ÖÆ.

५) 'तीच गावं, तेच रस्ते, तीच माणसं, पण सगळ्यांना राजकारणाचा रंग चढतो आणि आख्खे दिवसच मग राजकीय होऊन जातात. मग गदारोळात शेतकऱ्यांच्या शेतातल्या पिकांचा खुंदळघास घेणाऱ्या माकडांचा उपद्रवही सुसह्य वाटू लागतो' (ˆ´Ûª¾ÖÖ¸)

मुलीच्या आजारासाठी पैसे नसल्याने पुन्हा मालकाच्या दावणीला बांधला जाणारा नामदेवची मन:स्थितीचे वर्णन करताना लेखक म्हणतो,

'पाठीवर उडदाचे पोतं असावं तसा तो चालत होता. गळाŠून मळाठून गेला होता. हातपाय समदं अंगच भारी बदक दगडावाणी –ालं होतं. आता महादूचे उसने घेतलेले तीनशे अन् सिंधी आकोल्याले न्याची त्याचे पाचशे... आठसे रुपये उचल घ्यावं लागणार व्हता फेडत बसा इच्या मायले मी पण आता मालक देतान पैशे? अन् नाई देलेत त मरते पोरगी... तो उदासून आतल्या आत काळा करप –ÖÖ»ÖÖ. (उठावण, दावण पृष्ठ-38)

रात्रीच्या वेळी वर्णन करताना सदानंद देशमुख आपल्या प्रभावी भाषाशैलीने वातावरणनिर्मिती करतात.

"बाहेरचा अंधार अधिकच गडद –ाला. रातकिड्यांचे कर्कश आवाज एकात एक मिसळून वाढत जाणारे... सारखे सारखे कानावर आदळत होते. भोवताली सारं काही भयाण भेसूर वाटत होतं पण त्याच्या डोळ्यात –ोप नव्हती डोक्यात गिरमीट होतं... मनात फिकीर उभारुन आली होती. " (´ÛÆालूट, कचाटा पृष्ठ-117)

३.४ कथाशीर्षके व प्रतीके :-

* कथाशीर्षके -

सदानंद देशमुख यांचे कथा¾ÖÖ>.मय ग्रामीण परिसरातील ग्रामजीवनाशी संबंधित असल्यामुळे त्यांच्या कथासंग्रहाची व कथांची शीर्षके आशयगर्भ, अर्थपूर्ण व कथाआशयाला अनुरूप अशी आहेत.

* कथासंग्रहातील शीर्षके :-

1) †धारबन

अंधारबन या कथासंग्रहातील कथांमधील व्यक्तिरेखा ग्रामीण परिसरातील अतिशय भोळ्या कष्टकरी माणसांच्या आहेत दैववादी अशी माणसे. सहजपणे दुसऱ्यावर विश्वास Š¾ÖŸÖÖŸÖ »Ö²ÖÖ>»ÖÌ •ÖÖŸÖÖŸÖ ¾Ö ±ÚÃÖŸÖÖŸÖ. 3Ö×¾ÖÂµÖÖ“ÖÌ Ü“ÖŸÖÖ बाळगणाऱ्याना आपल्या प्रगतीची वाट दिसत नाही. अशा आशयाच्या कथा या कथासंग्रहात असल्याने 'अंधारबन' हे शीर्षक अतिशय समर्पक वाटते.

2) »Ö“ÖÖ›

'»Ö“ÖÖ›' या कथासंग्रहात सुशिक्षित तरुणांच्या व्यथा शोषण, फसवणूक, भ्रष्टाचार इ. विषयावरील कथांचा समावेश आहे. या कथा जीवनसंघर्ष लढणाऱ्या सामान्य माणसांच्या आयुष्यात येणाऱ्या अ॓गंतुक समस्यांचा वेध घेतात. या समस्या लचांडाप्रमाणे त्यांच्या मागे †Ö¡Ö्यभर येतात व त्यांचे आयुष्य वेदनामय करतात.

3) उठावण

या कथासंग्रहातील कथा बेजबाबदार राजकीय नेतृत्व व शोषणामुळे समाजातील विविध घटकांची होणारी मानसिक व आर्थिक घुसळण व्यक्त करतात. शोषण व्यवस्थेतील शोषिक घटकांविरुध्द विद्रोहाची भूमिका घेतात. त्यामुळे या कथासंग्रहाचे उठावण हे शीर्षक समर्पक ¾ÖÖ™ŸÖ.

4) ´ÖÆÖ»Ö™

या कथासंग्रहात सुशिक्षित तरुणाच्या व्यथा शेतकरी व्यापारी धोरणात दलालाची मुजोरी, शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती अस्मानी संकटाशी मुकाबला करणारा शेतकरी, भ्रष्ट राजकारण जमीनदारांकडून होणारी फसवणूक इत्यादी विषयावरील कथा आहेत. या कथेतील आशय शेतकऱ्याच्या, सामान्य जनतेला राजकारणातील नेत्याकडून होणारी आर्थिक लूट दर्शवितो. त्यामुळे या कथासंग्रहाचे शीर्षक आशयानुरुप आहे.

५) रगडा

या कथासंग्रहातील कथा समाजव्यवस्थेतील शोषणावर प्रकाश टाकतात. आजची पिढी समाजाकडून होणाऱ्या अन्यायाला प्रतिकार करणारी असली तरी समाजातील भ्रष्टाचारामुळे दुःखात रगडली जात आहे. त्यांच्या समस्याची जाणीव या कथा करुन देतात म्हणून या कथासंग्रहाचे शीर्षक समर्पक वाटते.

6) खुंदळघास

खुंदळघास म्हणजे शेतातील तयार पिकांचा गुरा-ढोरांकडून होणारा सर्वनाश. शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांनी वेढलेले असते. अस्मानी सुल्तानी संकटामुळे त्यांच्या जीवनातील आनंद नाहीसा होतो. त्यांच्या जीवाचा खुंदळघास घेणारी नवीन पिढीतील शोषण व्यवस्था, व्यापारी धोरण यावर या कथासंग्रहातील कथा प्रकाश टाकतात. म्हणून या कथासंग्रहाचे शीर्षक कथांच्या आशयानुरुप वाटते.

७) गाभुळगाभा

गाभुळगाभा म्हणजे चंदनाच्या खोडातील अंतर्भाग चंदनाच्या या गाभुळगाभ्याचा सौंदर्यप्रसाधने बनविण्यासाठी वापर केला जातो. या कथासंग्रहातील कथा वर्तमान समाजव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या स्तरातील स्त्रियांचे अंतर्मनातील भावविश्व रेखाटतात. कुटुंबव्यवस्थेत चंदनाप्रमाणे x–ाजणाऱ्या स्त्रियांच्या मनाची घुसमट, वेदना या कथासंग्रहात सदानंद देशमुख व्यक्त करतात.

ब) प्रतीके

सदानंद देशमुख यांच्या सात कथासंग्रहाचे अनेक कथांमधून पात्रांच्या मानसिक स्थितीचे वर्णन प्रतिकरुपाने x“Ô¡ÖßŸÖ केले आहे. साहित्यातील आशयाला उठावदारपणा देण्याचे काम ही प्रतीके करीत असतात. सदानंद देशमुख यांच्या प्रत्येक कथासंग्रहातील प्रतीकांचा येथे विचार केला आहे.

१) अंधारबन

'अंधारबन' या कथासंग्रहातß»Ô '^Ÿ00¾ÖßÔ' या कथेत आपल्या प्रेयसीचा व तिच्या कुटुंबियांचा त्याला फसविण्याचा डाव लक्षात आल्यावर तो तिथून पळ काढतो व सुरक्षित घरी पोहचतो व निश्चित होऊन पडतो. त्यांच्या या मनःस्थितीचे वर्णन करताना सदानंद देशमुख ओढ्याच्या काठावरचा साप अशी प्रतिकात्मक रचना करतात.

२) रगडा

'†´ÖŸÖ±úÔ' या कथेतील आंब्याचे –ाड हे प्रतीक जागतिकीकरणाच्या रेट्यात पर्यावरणाच्या होणाऱ्या ऱ्हासाचे प्रतीकच आहे. परंतु नवीन पिढीने –ाडे लावून पर्यावरणाचा समतोल राखणे ही नवीन पिढीने पर्यावरणाच्या रक्षणाचे महत्व लक्षात घ्यावे या हेतूने लेखकाने या प्रतीकाचे योजन केले आहे.

'थकीतबाकी' या कथेतील बकरीचे प्रतीक लेखकाने विनाकारण बळी जाणाऱ्या शोषित समाजाच्या प्रतिनिधित्व करते. हतबल राजाचा बँकेच्या थकित बाकीमुळे हकनाक बळी जातो.

३) खुंदळघास

'खूर तुडवा' या कथेतील बैलाच्या मनातील भावना व शेतकऱ्याच्या मनातील वेदना यांची तुलना करताना 'बैल' प्रतिकाचा वापर केला आहे.

'उकीर' या कथेत सोनेरी टोळीचा नायक गुप्तधनाच्या आशेने जमीन उकरतो. रात्रीच्या वेळी जमीन उकरणारा मुलगा आईच्या मनातील चिंतेने उकीर व जीवनातील उकीर पोखरणारी घूस म्हणजे शेतकऱ्यांची चिंता या अर्थाने घूस हे प्रतीक लेखकाने वापरले आहे.

Ã0´00¸0¯0

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील तिसऱ्या पिढीतील वैविध्यपूर्ण असे लेखन करणारे सदानंद देशमुख यांना एकूण साहित्यात ग्रामीण समाजवास्तवाचे प्रतिबिंब पडले आहे. त्यांच्या कथा वास्तवाचे चित्रण करतात. ग्रामीण भागातील दुःख, ¤0x¸¦¶, †-ान, अंधश्रध्दा, समस्या, राजकारण, भ्रष्टाचार जवळून पाहिल्यामुळे त्यांचे कथालेखन वेगळे ठरले आहे. त्यांच्या कथांमधून x"0¡0ßŸ0 -ालेली माणसे समाजाच्या विविध स्तरातील आहेत. ग्रामीण, सुशिक्षित0, अशिक्षित, स्त्री-पुरुष, जमीनदार, शेतमजुर, शेतकरी इत्यादी मानवी समाजाचे चित्रण त्यांच्या कथांमध्ये येते. त्यांच्या कथांमधील जीवनसंघर्ष वास्तववादी आहे. हा जीवनसंघर्ष भाकरीसाठी, स्वत्वासाठी, स्वाभिमान, आत्मसन्मान असल्यामुळे त्यात विविधता आढळते. त्यांच्या काही कथांमध्ये माणसांच्या विविध वृत्ती-प्रवृत्तीचे रंग x"0¡0ßŸ0 होताना दिसतात. श्र¤-00ô, †-0Á0¤-0ाळू, ढोंगी, स्वार्थी, लाचार, असहाय अशा विविध वृत्तींच्या माणसाचे वैविध्यपूर्ण दर्शन लेखकाने आपल्या कथांमधून घडविले आहे.

सदानंद देशमुख यांचे कथाविश्व विविध अनुभवांनी समृद¬0 आहे. जागतिकीकरणामुळे बदललेल्या ग्रामव्यवस्थेचे स्वरुप त्यांना अस्वस्थ करते. सामाजिक, नैतिक मूल्यांची होणारी घसरण, त्याचे दुष्परिणाम त्यांच्या कथांमधून त्यांनी व्यक्त केले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कथा अधिक वास्तव व वर्तमान वाटतात. त्यांच्या कथा ग्रामीण जीवनातील भीषण समस्या, ¤0x¸¦¶ दुःखाने पिचलेला ग्रामीण माणूस x"0¡0ßŸ0 करतात. रुढ ग्रामीण कथेतील निसर्गदर्शन, कृषीजीवन, नातीगोती, सण, उत्सव इत्यादींचे वर्णन त्यांच्या कथेत दिसत नाही. त्यामुळे त्यांचे कथा वाड्.मय वेगळे ठरते.

´0µ00¤0

सदानंद देशमुख यांचा कथांचा केंद्रबिंदू ग्रामीण माणूस असल्यामुळे ग्रामीण माणसांच्या दुःखाशी निगडीत अशा कथा त्यांनी लिहिल्या आहेत. द.मा.मिरासदार, शंकर पाटील इ. ग्रामीण लेखकांच्या कथालेखनाचा विचार करता सदानंद देशमुखांच्या ग्रामीण कथेला काही मर्यादा पडलेल्या जाणवतात. गावगाड्यातील अनेक संदर्भ, समूह, बदलते ग्रामजीवन, क#Â0ßजीवन यांचा विचार करता एका व्यापक अंगाने ग्रामीण जीवनातील दुःखाची प्रचीती करुन देण्य0"00 प्रयत्न येथे केलेला दिसत नाही. त्यामुळे त्यांच्या कथांना केवळ महाराष्ट्राचा, विदर्भातील ग्रामीण

वजा नागर भूप्रदेश लाभतो, परंतु सर्वांगीण ग्रामीण जीवनाचे यथार्थ दर्शन त्यांनी घडविले असे होत नाही.

ÃÔ¤Ô-नंद देशमुख यांच्या ग्रामीण, कौटुंबिक, सामाजिक कथांमध्ये मानवाच्या जीवनातील जीवनसंघर्षाचे दर्शन घडते. काही कथा घटनाप्रधान आहेत. उदा. 'तिखटकुटी', तर काही कथा जीवनाच्या अधिक जवळ वाटतात. उदा. 'क्ष्ी¸™' तसेच काही कथा मनोविश्लेषणाच्या मार्मिक शैलीतून अर्थपूर्ण होत जातात. उदा. 'क्ष्ी¸'ÖÖ›ß'. मनोविश्लेषणाच्या प्रांतात रमणारी सदानंद देखमुखांची कथा वास्तव जीवनदर्शनापासून दूर मात्र जात नाही. एका अर्थाने न¾ाकथेचे दालन ÃÔ´Ô¤¬Ô करणारी कथा असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

सदानंद देशमुख यांच्या कथा ग्रामीण परिसरातील लोकांच्या समस्या स्पष्ट करतात. प्रत्यक्ष जीवनाचे चित्रण करतात. शेतकरी व्यापारी धोरण, जमीनदारांची पिळवणूक, शोषित शेतमजूर, शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, गावगाडा, कौटुंबिक ताणतणाव, मनाची घुसमट, †¬ÖÁÖ¤¬Ôr, फसवणूक, ¤Ôx¸¦¶, भूक इत्यादी समस्या मांडणाऱ्या त्यांच्या कथेत काही कथानकामध्ये पुनरावृ¢ß †Ô¢ÔŸÖ.

उदा. १) अंधारबन या कथासंग्रहातील देवाघरचं मरण व गाभुळगाभा कथासंग्रहातील बळकटी कथा. आणखी काही उदाहरणेः-

2) ¾ÖÖ¹¿Ô (अंधारबन) व कडी लावा आतली (गाभुळगाभा)
3) ¸Œ¥Ö£Ö²Ö (अंधारबन व डूख (उठावण)
४) बोळवण (अंधारबन) व कचाटा (महालूट)
५) उलंगवाडी (अंधारबन) ¾Ö 'Ö¾Ö¯ÖÖš ‡Ÿµ¤ß

उपरोक्त काही मर्यादाचा विचार करता एकूण सदानंद देशमुखांचे कथा¾ÖÖ›.´Ôµ वास्तवाचे ग्रामीण वास्तवाचे खरे चित्र वाचकांपुढे उभे करते. म्हणून त्यांचा कथावाड्.मयात एक महत्वपूर्ण ग्रामीण लेखक म्हणून समावेश होतो. संवेदनशील मनाने, सूक्ष्म निरीक्षणाने व स्वानुभवातून साकारलेल्या त्यांच्या कथांचे कथावाड्.मयात मोलाचे स्थान आहे.

* निष्कर्ष *

सदानंद देशमुख यांनी १९७८ मध्ये देवाघरचं मरण या कथेने लेखनास प्रारंभ केला. त्यांचे आतापर्यंत सात कथासंग्रह प्रकाशित –ालेले असून त्यांच्या कथालेखनात आशय व †x³Ö¾µÔŒŸÖ²Ö§»Ô ¾Ô×¾Ô¬µÔ †Ô¢ÔŸÖ. ग्रामीण कथावाड्.मयात सदानंद देशमुख यांचे एक महत्वपूर्ण योगदान आहे. वैविध्यपूर्ण आशयविश्व, सामाजिक दृष्टिकोन व वर्तमान समस्या चित्रण इत्यादी गुणवैशिष्ट्यांमुळे सदानंद देशमुख यांची कथा मराठी कथ¾ÖÖ›.´Ôµ¯ÖŸÖ ´ÖÖ»ÖÖ"ß Š¸»ß †Ö.

सदानंद देशमुख यांच्या कथांचे काही विशेष वाङ्.मयीन मूल्यमापनाच्या दृष्टीने पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

1) सदानंद देशमुख यांच्या कथा जागतिकीकरणानंतर बदललेल्या ग्रामव्यवस£Ö“Ö ¾ÖÖÃŸÖ¾Ö चित्रण करतात. ग्रामव्यवस्थेच्या बदललेल्या स्वरुपामुळे निर्माण –ÖÖ»Ö»µÖÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ ŸÖ †Ö¯Ö»µÖÖ कथांमधून मांडतात. जीवनसंघर्ष, पाणीटंचाई, शेतीविषयी अनास्था, सुशिक्षितांची बेरोजगारी शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, चंगळवादी वृत्ती, वृक्षतोड, नैतिक मूल्यांची घसरण, हुंडाप्रथा, राजकारण, तंत्र-ानाचे दुष्परिणाम इ. विषयांशी संबंधित कथालेखन त्यांनी केले असल्याने वर्तमान ग्रामीण समाजाचे वास्तव दर्शन घडते.

2) ÄÖ‰¦ŸÖ कथा, शेतक¬यांच्या समस्याप्रधान कथा, सुशिक्षितांच्या व्यथा मांडणा¬या कथा, राजकारणाच्या कथा, भ्रष्टाचाराच्या कथा, मनोविश्लेषणात्मक कथा, अंधश्रध्देवर आधारित कथा अशा प्रकारचे कथालेखनातील वैविध्य सदानंद देशमुख जोपासतात.

3) सदानंद देशमुख यांच्या कथालेखनाला समाजवास्तवतेचे व स्वानुभवाचे भक्कम अधिष्ठान लाभलेले आहे.त्यामुळे ग्रामीण समाजवास्तवाचा विविधस्पर्शी शोध घेणारी त्यांची कथा मानवी जीवनातील दैन्य, दुःख, दारिद्र्याचे चित्रण करते. तसेच समाजवास्तवाच्या अंतःप्रवाहाचे विश्लेषण करते. संवेदनशीलतेने वास्तवाचा शोध घेणारी त्यांची कथा ग्रामीण मराठी कथेत स्वतंत्र ठसा उमटवणारी आहे.

4) सदानंद देशमुख यांच्या कथा कास्तकरांच्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कथांमध्ये कास्तकरी, शेतक¬याचे दुःख त्यांच्या शोषणाची जाणीव दिसून येते. विविध स्तरातील माणसाच्या जीवनसंघर्ष हा त्यांच्या कथेचा गाभा आहे.

5) ग्रामीण जीवनातील समस्या, ¤Öx¸¦¶, †-ान, अंधश्रध्दा इत्यादीचे वैशिष्ट्यपूर्ण असे दर्शन सदानंद देशमुख आपल्या कथांमधून घडविताना त्यांच्या कथांचा परिसर ग्रामीणच आहे. शंकर पाटील, भास्कर चंदनशिव, नागनाथ ‰ÖŸतापल्ले, चारुता सागर, महादेव मोरे, रंगनाथ पठारे, मनोहर तल्लार, आनंद यादव, वासुदेव मुलाटे या ग्रामीण कथाकारांच्या कथालेखन परंपरेतील सदानंद देशमुख हे एक महत्वाचे कथाकार आहेत असे म्हणता येईल.

6) सदानंद देशमुख यांची कथा प्रादेशिक व¬हाडी बोलीभाषेचा गंध लाभलेली असल्याने जिवंत व प्रभावी वाटते प्रतिमा, उपमा, दृष्टांताचा सोस नसलेली परंतु ग्रामीण वाक्प्रचार, म्हणी, लोकगीताचा समावेश असलेली त्यांची निवेदनाची भाषा स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

7) स्त्रियांचे दुःख, व्यथा, वेदना इत्यादींचे चित्रण सदानंद देशमुख यांच्या कथांमधून येते. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीची होणारी पिळवणूक, तिच्यावर होणारा अन्याय, विधवेकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टिकोन असतानाही ग्रामीण व्यवस्थेचा कणा असणारी ग्रामीण स्त्री अधिक शोषिक व संकटांना ताठ मानेने तोंड देणारी, कणखर अशी आहे. तिच्या मनाची घुसमट, कुचंबना याचे वास्तव ¤र्शन विचारप्रवृत्त करायला लावणारे आहे.

8) सदानंद देशमुख यांच्या कथांमधील व्यक्तिरेखा वैविध्यपूर्ण आहेत. शोषित, शोषक, विद्रोही, अंधश्रध्दाळू, भोळ्या, संतापी, धूर्त, कणखर, आत्मनिष्ठ, प्रामाणिक अशा व्यक्तिरेखा चिवटपणे परिस्थितीशी लढा देताना दिसतात.

9) सदानंद देशमुखांनी आपल्या कथांमधून शेतक¬यांच्या सोबत असलेले बैल, बक¬या, शेळ्या, मेंढ्या इत्यादी मुक्या जीवांचे दुःख जाणून घेणा¬या मानवी सहसंबंधाचे दर्शन घडविले आहे. उदा. बळकटी, थकीत बाकी.

10) सदानंद देशमुख यांच्या कथांमधील निवेदनशैली प्रथमपुरुषी व तृतीय पुरुषी आहे. त्यांच्या कथांची कथानके काही अपवाद वगळता संक्षिप्त आहे. साध्या सोप्या भाषेतून, ग्रामीण व¬हाडी भाषेचा वापर करुन केलेल्या निवेदनामुळे कथानक प्रभावी ठरले आहे.

11) कथांची भाषाशैली साधी, सोपी असून वास्तव जीवनदर्शन घडवणारी म्हणी-वाक्प्रचारांनी युक्त आहे. तसेच लोकगीते, अभंग, ÜÆ¤ß ¿,-शायरी इत्यादी युक्त असल्याने प्रसंगानुरुप वातावरणनिर्मिती करणारी आहे. तसेच ¾¤³åµ ´,Šß ¾·Æ>ß ³ÂÀ“ Ã•Ÿµ“µ निवेदनात असल्यामुळे त्यांची भाषाशैली समकालीन कथाकारांपेक्षा आगळीवेगळी ठरते.

12) याशिवाय, ग्रामीण वास्तवाचा हुंकार असलेले स्वानुभव, वास्तवाचा वेध घेणारी, ÃÅ´•Y»ा दृष्टप्रवृत्तीमुळे भरडलेले जीवन, उपेक्षित समाजघटकांचा शोध, जागतिकीकरणानंतरचे बदललेले ग्रामीण जीवन या सगळ्यांचा चिंतनशील पातळीवर कलात्मक आविष्कार इत्यादी गुणवैशिष्ट्यांमुळे सदानंद देशमुख यांच्या कथांना महत्त्व प्राप्त –»† Æ.

13) सदानंद देशमुख यांची कथा ग्रामीण, सामाजिक मूल्यांची पड–ड दाखवणारी, जीवनसंघर्ष दाखविणारी असून मानवी मनातील विविध भावनांचे पापुद्रे उलगडून दाखवणारी आहे. त्यांच्या कथांचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्वानुभवातून केलेले संवेदनशील निवेदन व

कथात्मअनुभव यांची एकरुपता हे होय. त्यामुळे त्यांच्या कथा प्रत्ययकारी बनल्या असून कथावाड्.मयात समाजजीवन व वर्तमान वास्तव यांचा सुरेख संगम –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¯ÖÖÆÖ¾ÖµÖÖÃÖ ×´ÖÔŸÖÖ.

14) सदानंद देशमुख यांच्या कथेचा केंद्रबिंदू 'शेतकरी' असल्यामुळे त्यांच्या कथासंग्रहाची शीर्षके व कथाशीर्षके आशय व्यक्त करणारी व अर्थपूर्ण आहे. उदा. 'खुंदळघास', 'महालू™', 'घसवट', 'पोटमारा' इ. शेतकऱ्याच्या जीवनातील समस्या व वेदना त्यांच्या कथाशीर्षकाद्वारे वाचकांच्या मनापर्यंत पोहचतात.

15) सदानंद देशमुख यांच्या कथांचा आणखी एक महत्वाचा विशेष म्हणजे त्यांच्या कथांना »Öभलेला ग्रामीण परिसर. त्यांच्या बऱ्याच कथा, विदर्भातील बुलढाणा, अमडापूर, अकोला इ. परिसरातील वऱ्हाडी भाषा, चालीरीती, आचारविचार, व्यथा, वेदना, दुःख, आशा आकांक्षा व्यक्त करीत असल्यामुळे त्यांच्या कथांना प्रादेशिक जीवनाचे पैलू प्राप्त –ÖÖ»Ö †ÖÆŸÖ.

* ÃÖ¤³ÖÃÖ“Öß *

1) नलगे चंद्रकुमार ; : 'ग्रामीण ¾ÖÖ›.´ÖµÖÖ“ÖÖ ‡×ŸÖÆÖÃÖ,'
रिया पब्लिकेसन, कोल्हापूर, प्र.आ. पृष्ठ-92

2) माडगूळकर अंबादास ; : 'सूर्यकांत खांडेकर मराठी ग्रामीण क#£ÖÖ'
¯ÖÂŠ-17

3) यादव आनंद ; : 'ग्रामीण साहित्य, स्वरुप आणि समस्या'
मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे आ.१ ली, पृष्ठ-19

4) •ÖÖ¿ÖÖ ÃÖ-ÖÖ ; : 'क#£ÖÖ : संकल्पना आणि समीक्षा', मराठी विभाग,
´Ö²Ö‡ ×¾ÖªÖ¯ÖßŠ ¾Ö ´ÖÖ•Ö प्रकाशनगृह,
´Ö²Ö‡ ¯Ö.†Ö.2000, ¯ÖÂŠ-5

5) धोंगडे, रमेश व धोंगडे,
अश्विनी ; : 'मराठी भाषा आणि शैली', दिलीपराज प्रकाशन,
पुणे, चौ. आ. २००६ पृ-15,16,18

6) जाधव रा.ग. ; : '¾ÖÖ›.मयीन निबंध, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन-Ö',
पुणे. आ.ति. (१९८७) पृष्ठ-130 ŸÖ 131

7) जोशी सुधा उनि ; : ¯ÖÂŠ – 24

प्रकरण पाचवे
¤#x¾ÖŸÖÖ ¾ÖÖ›.´ÖµÖ

5.1 ग्रामीण कवितेचा इतिहास

प्रस्तावना :-

ग्रामीण कवितेत ग्रामीण जनजीवनाचे चित्रण संवेदनशीलतेने केलेले असते. ग्रामीण कवितेत खेडे, खेडयांशी संबंधित कृषीजीवन, खेडयातील जनजीवनाचे दःख, हष, ¤Ôx¸¦µÖ, °œ‰, परंपरा, संस्कृती, यांचा समावेश होतो. ग्रामजीवनाचे काव्यदशन घडविण्याचा कवितेला ग्रामीण कविता ही सं-ा वापरत असताना कÖणत्या कवितेला ग्रामीण कविता म्हणावयाचे या संदभाŸÖ विश्वास जहागीरदार यांनी केलेले विवेचन असे,

"ग्रा´Öीण कवितेमध्ये बाहय वास्तव हे खेडे, निसग आणि पारंपरिक मूल्ये यातून घडलेले ग्रामजीवन आहे आणि त्यात आकाररूपाला आलेली संवेदनशीलता त्या जीवनातील अनुभवाविषयीच्या प्रतिक्रिया देत असते. अशा कवितेच्या निर्मितीच्या बुडाशी असलेली संवेदनशीलता ही ग्रामीण संवेदनशीलता आहे आणि अशी कविता ग्रामीण आहे असे Ã£Öलमानाने म्हणता येइ»Ö." [1] जहागीरदारÖनी प्रस्तुत विवेचनात ग्रामजीवनातील संवेदनशीलता, कृषीकेंद्रित निसग, ग्रामीण वÖÃŸÖ¾Ö †¿ÖÖ ×¾Ö×¾Ö¬Ö 'Öटकाला केंद्रस्थानी ठेवत ही कवितÖ विकसित ÆÖŸÖ †ÖÆ †ÃÖ ´Æ™»Ö †ÖÆ.

१९२० पासून ग्रामीण आज¯ÖµÖतच्या ग्रामीण कवितांचा इतिहास पाहता, "पहिल्या पिढीतील मराठी ग्रामीण साहित्यिकांच्या साहित्यात गावातला माणूस आला. घरातला माणूस आला पण शिवारातला, प्रत्यक्ष शेती करणÖारा शेतकरी क्वचितच आला" [2] µÖÖ ¤ÃÖ·µÖÖ ×¯ÖœŸÖ‰»Ö लेखक आनंद यादव, ना. धों. महानोर, पुरूषोत्तम पाटील, विठ्ठल वाघ, एकनाथ देशमुख, शंकर बढे, राजा मुकुंद इत्यादी कविची कविता आपापली स्वतंत्र अभिव्यक्तीप¤¬Öती घेऊन आकाराला आली या पिढीतील कवी प्रत्यक्ष जीवनानुभव घेतलेले, ग्रामीण जीवन जगलेले होते. १९६० नंतर ग्रामजीवनात विविध स्वरूपाची स्थित्यंतरे सुरू –ÖÖ»ÖÖ‰. ×¿Öक्षणÖÖ“ÖÖ ¯ÖÃÖÖ¸, ¾ÖÖœ»Ö»ÖÖ‰ ¤Ôí¾Ö¾ÖÔí¾Ö“ÖÖ‰ ÃÖÖ¬Ö¬Ö µÖÖ´ÖÔí ग्रामीण माणूस शहराकडे नोकरीच्या कामानिमित्ताने, शिक्षणाच्या निमित्ताने आकर्षित –ÖÖ»ÖÖ. ŸµÖÖ´ÖÔí १९६० नंतरचे ग्रामीण साहित्य आभासात्मक निमाण न हाŸÖÖ वास्तवपूण लिहिले गेलेच १९७०-७५ च्या कालÖÖत ग्रामीण साहित्य चÔ¾ÖÔí समाजाभिमुख होऊन ग्रामजीवनातील प्रश्न प्रखरतेने मांडू लागली.

* ग्रामीण कवितेची वाटचाल :-

मराठी ग्रामीण कवितेची सुरूवात भा. रा. तांबे यांच्या 'गुराख्याचे गाणे' या कवितेपासून –ाली असे म्हणतात. तर कोणी चंद्रशेखराच्या 'काय हो चमत्कार' या खंडकाव्यापासून –ÖÖ»Ö‰ असे समजतात. याबद्दल एकमत नसले तरी ग्रामीण कविता इ.स. १९२० पूर्वीपासून तुरÔकपणे चालू होती. पण ती ग्रामीण कवितेच्या लेखनाच्या प्रेरणेने नसून कल्पनारंजक, स्वप्नरंजनातून आलेली होती. मराठी ललित साहित्यात ग्रामजीवन लोकप्रिय –ÖÖ»Ö ŸÖ †Ö–Öनिक कवीच्या जानपद कवितांमधून इ.स. १९२० पूर्वी लिहिल्या गेलेल्या काही ग्रामीण कवितांचा आढावा घेताना केशवसुतांनी १८८७ साली लिहिलेल्या 'एक खÌ›' व 'गोष्टी घराकडील', ''´Ö‰ ¾Ö¤ŸÖÖ गडया रे' या कवितांचा उल्लेख करावा लागेल. खेडेगावातील दारिद्रय, द:ुख यांचे या कवितेत वणन नसून फक्त सुखावणा·µÖÖ आठवणी येतात. त्या तुलनेने माधवानुजांनी आपल्या 'दुष्काÔ', 'मुलांचा कोंडवाडा', थंडी दुष्काÔग्रस्ताचे सुस्कारे अशा कवितामधून खेडयामधील ¤Öx¸¦µ दुख यांचे दशनÖ ‘Ö›x¾Ö»Ö.

१९२० नंतर महाराष्ट्रात महात्मा गांधीजीच्या ग्रामीण (ग्रामीवादी) विचारांचा प्रभाव साहित्यक्षेत्रात उमटला. रविकिरण मंडळ काळात व त्यानंतर लिहिल्या गेलेल्या जानपद कवितेचे प्रातिनिधिक दर्शन ग.ल. ठोकÔ संपादित 'सुगी' (१९३३) या कविता संग्रहात घडते त्यापूर्वी १८८७ ते १९२० या काÔ‰Öतील ग्रामीण कवितालेखन करावे या हेतूने लिहिले गेले नसून त्याची प्रेरणा स्वप्नरंजन, इंग्रजी Postal Poetry चे अनुकरण अशा स्वरूपाची आहे. या संदभात गो. म. कुलकर्णी यांनी केलेले भाष्य अतिशय समपक आहे. ते म्हणतात,

"आपले ग्रामीण साहित्य बहुजन समाजाच्या स्फूर्तीतून जन्माला आले नसून ती एक पांढरपेशांनी पांढरपेशांकरिता निमाण केलेली ™´Ö आहे. मराठी ललित साहित्यात ग्रामजीवन लोकप्रिय –ाले ते आधुनिक कवींच्या जानपद कवितांमाफत. या आधुनिक कवींनी ग्रामजीवन किंवा निसगाची भेट थेटपणे ती इंग्रजीतील Postal Poetry या माध्यमातून घेतलेली ¾ÖÃŸÖxÃथती बोलकी आहे. केशवसुतांसारख्या कवीलाही जे खेडे भोवते ते वास्तवात खेडे नसतेच ते खेडे म्हणजे केशवसुतांच्या कल्पनारम्य वृत्तीचे प्रतीक ठरते. दीघकÔपर्यंत ग्रामीण •ीवनाकडे एका सांकेतिक भूमिकेतून दूरस्थपणे पाहिले गेले. मनोरंजन किंवा स्वप्नरंजनाचा आकषक x¾ÖÂÖµÖ Æ‰“Ö ¥Â™‰ µÖ£Ö ¯Ö²ÖÔ ¸ÖxÆ»Ö‰." [2]

आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रारंभापासून इ. स. १९२० पूर्वीच्या कवितेचा अभ्यास केला असता या कवितेतील ग्रामीण जीवन चित्रणाबरोबरच भावगीतपरता, आत्माविष्कार, रोमॅटिक ¾Ö¢Ö‰ †¿Ö‰ šÔ ¾Ö¿ÖÂ™µÖ †Öœतात. खेडयातील जीवनापासून अलिप्त राहून खेडयाविषयीच्या स्वत:च्या स्वप्नरम्य कल्पनांना काव्यब¤–Ö करण्याचा प्रयत्न या कवितांतून दिसतो. जानपद कवितेचा पहिला प्रातिनिधिक संग्रह 'सुगी' (१९३३) मध्ये ग. ल. ठोकÔ यांनी संपादित करून स्वत:च बडोदे येथे प्रसिध्द केला. या कवितासंग्रहात पस्तीस कवींच्या

“ö¾¾Ö“öö¢ôïस कवितांचा समावेश केलेला असून दोन भागात त्याची विभागणी केली आहे. पहिल्या भागात खेडेगावाचे वणन, शेतांचे वणन केले आहे. तर दुस·µöö भागात ग्रामीण बोलीतील कवितांचा समावेश केला आहे. सुगीमध्ये समावेशित कवितांमध्ये वेगवेगô¡µöö विषयाचं वणन करणा·µöö कविता ढोबô¡मानाने वणन करतात. या वणनात प्रादेशिक वास्तवाचे भान असले तरी ब·µööच ठिकाणी तपशिलाचे घोटाô¡ आहेत. सोपानदेव चौधरी, (1932) Ãö¸¿ö, चक्रवाक इत्यादी कवीने आपल्या कवितेत प्रादेशिक शब्दाचे व कल्पनाबंधाचे उपयोजन योग्य केले आहे. Ÿö¸ पां. जि. सबनीस, आनंद हे कवी कष्टकरी स्त्रियांचे वास्तवपूण ×“ö¡ा रेखाटतात. सुगी मध्ये ग्रामीण संवेदनशीलतेची ²ö§•ö †öœô¡तात. तसेच अहिराणी, कोकणी, इत्यादी बोलीभाषांतील आविष्कार सामावून घेतले आहेत. वरील मµöödा लक्षात घे‰¡नही ग्रामीण कवितांचा पहिला संग्रह म्हणून सुगी ला ऐतिहासिकदृष्टया महत्त्व आहे. यातील कविता जानपद गीतांचा पहिला संग्रह असून वि. स. खांडेकर यांनी या कवितासंग्रहासाठी प्रस्तावना ×»ö×Æ»ö§ आहे. या प्रस्तावनेत ते मराठी साहित्यात ग्रामीण जीवनाचे चित्रण न होण्याची कारणे सांगतात सुगी हा काव्यसंग्रह इ.स. १९४८ मध्ये बी. ए. च्या अभ्यासक्रमात नेमला होता अशी नोंद 'ïÆ¤ मासिकाच्या नोव्हें १९४८ च्या अंकात सापडते.' [4]

ग्रामीण काव्याचे एक दालन सुगी या काव्यसंग्रहापासून सुरू –ाले. 'सुगी' पाठोपाठ ग. ह. पाटील (१९०६ ते १९८९) यांचा रानजाइ (1934), ï»ö²ööô¡या (१९६१) हे काव्यसंग्रह प्रसिद–ö –ाले. नागरजीवन जगत असताना कविमनाला वाटणारी ग्रामजीवनाची ओढ या कवितांमधून व्यक्त होते. तसेच त्यांच्या ग्रामजीवनावरील कवितेतून वैभवशाली भूतकाôïöचा अभिमान दिसतो. स्वतंत्र साध्या, सुबोध, शैलीमधून त्यांनी 'पाटील', 'हिंगणी एक ओसाड खेडे' या कवितेतून हा अभिमान व्यक्त केला आहे. सुगीचे संपादक ग.ल. ठोकô¡ 1909 Ÿö 1984 µöö“öö स्वतंत्र काव्यसंग्रह 'मीठभाकर' १९३८ साली प्रसिध्द –öö»ööö. खï›¶ö¶Ÿö§»ö कष्टकरी रांगडा असून 'खायला कोंडा आणि अंगावर चिंध्या' हेच त्याचे खरे रूप असल्याचे ते कवितेतून वर्णितात. मीठभाकर हा कवितासंग्रह ग्रामीण जीवनानुभवाचा वास्तवपूण आविष्कार घडवितो म्हणून आनंद यादव पहिले ग्रामीण कवी ग. ल. ठोकô¡ यांना मानतात. त्यांच्या मते,

'पांडुरंग श्रावण गोरे' (बोबडे बोल १९३२) यांच्या कवितासंग्रहात वैदर्भीय ग्रामीण जीवनानुभवाचे वणन करणा·µöö कविता आहेत. परंतु अल्पनिर्मिती आणि सातत्याचा अभाव µöö´öô¡ त्यांच्या काव्यलेखनाचा दीघकालीन प्रभाव पडू शकला नाही. म्हणून पहिले ग्रामीण कवी हे श्रेय ग.ल. ठोकô¡ यांना aö¾ö लागेल. [5]

आपल्या कवितांमधून वास्तविकता दशविणा·µöö व ग्रामीण जीवनाविषयीची ओढ व्यक्त करणा·µöö ग. ल. ठोकô¡ यांनी सुनीत हा नवीन काव्यरचना प्रकार रूढ केला.

'मीठभाकर' (१९३८) या कविता संग्रहानंतर जानपद जीवन नागर भाषेतून व्यक्त करणा·µöö ×¿ö¾ööö¸ (1941) या के नारखेडे µööच्या या काव्यसंग्रहात शेतकरी जीवन, प्रेमकविता

आणि शेतकरी स्त्री या विषयांवरील कवितांमधून त्यांनी शेतक·µÖÖच्या आनंदी जीवनाचे चित्रण प्रामुख्याने केले आहे. 'Ö•Ö¸' या कवितेत के. नारखेडे मजुराची करूणकथा भावनाविवश होऊन मांडतात तर 'कारभारीण' या कवितेत स्त्रीचे अत्यंत सोशिक असे चित्र रेखाटतात. 'राणूचे शेत' या कथाकाव्यातून खानदेशी ग्रामीण जीवनाचे सखोल दर्शन ते घडवितात. परंतु पांढरपेशा वग हाच जानपद गीतांचा वाचक असल्याने त्याची भाषा नागर असावी हा आग्रह के. नारखेडे यांनी धरल्याने त्यांच्या कविता ग्रामीण कवितेच्या प्रवाहावर आपला प्रभाव पाडू शकली नाही. त्यामुÔ¦ १९५२ मध्ये बहिणाबाइ "ÖÖ¬Ö¸ß (१८८० ते १९५१) यांची बहिणाइची गाणी जेव्हा वाचकांसमोर आली तेव्हा ग्रामीण वातावरणाच खरे दर्शन वाचकांना –ÖÖ»Ö.

"1952 ´Ö¬µÖ †Ö"ÖÖµÖ त्यांच्या सहका·µÖÖने सोपानदेव चौधरींनी आपल्या आइ"µÖÖ कविता 'बहिणाबाइ"ी गाणी ' या काव्यसंग्रहात प्रसिध्द केल्या. बहिणाइचे अनुभव विश्व अस्सल ग्रामीण असून लोकगीतांच्या आधारानेच, खानदेशी भाषेमध्ये स्त्रीसुलभ भावनेने त्यांनी †Ö¯Ö»Öß कविता व्यक्त केली त्यामध्ये निसग¯Ö´Ö, †¬µÖÖŸ´Ö, ´ÖÖŸÖß¯Ö´Ö, क¢ÂÖßजीवन, ग्रामव्यवस्था, प्रादेशिकता, मानवी मनाचे सूक्ष्म दर्शन अत्यंत प्रभावीपणाने व सूक्ष्म निरीक्षणांनी पण सहजपणे व्यक्त केले आहे. 'ÃÖÃÖÖ¸', 'माणूस' '´ÖÖ–ßß ´ÖÖµÖ ÃÖ¸ÃÖÖŸÖß ´ÖÖ–µÖÖ •Öß¾ÖÖ', ' 'Ö¸Ö™Ö', 'लपे करमाची लेखा' इत्यादी त्यांच्या कविता अजरामर –ाल्या आहेत. बहिणाबाइंची गाणी मराठी साहित्यात महत्त्वाचे स्थान पटकावून आहे. लोकगीतांच्या मौखिक परंपरेतून मिÔ¦Ölेल्या त्यांच्या कवितेला Á¾¾µÖ †Ö×ण गेय वैशिष्टये लाभली त्यामुÔ¦ या कविता अधिक लोकप्रिय –ÖÖ»µÖÖ." [6]

१९५० ते १९६० दशकात कथा कादंबरीतून ग्रामीण जीवनाचे वणन करणारे कथनात्मक साहित्याची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात सुरू होती. त्यामुÔ¦ µÖÖ क¢ÔÖ¦Öत ग्रामीण कवितेचा प्रवाह कुंठित –ालेला होता. १९५५ नंतरच्या काÔ¦Öत आनंद यादव यांनी 'हिरवे जग' (1960) '´ÖÔ¦µÖÖ"ßß ´ÖÖŸÖß' (१९७८) हे काव्यसंग्रह Ÿ¸ 'मायलेकर' (1980) Æ ¯Ö¤ß'Ö संवादकाव्य लिहिले. जानपदगीतात नाटयरूप कविता व पात्रमुखी नाटयरूप संवादात्मक कविता त्यांनी आणली. त्यांच्या काव्यातील निसग हा काव्याशी एकरूप असून त्यांनी मराठी ग्रामीण कवितेला वÔ¦ÖÖ लावताना ओवी या छंदाचा वापर केला.

आनंद यादव µÖÖ"ÖÖ 'हिरवे जग' (1960) नंतर राजा महाजन यांचा '›ÆÖÔ¦ß' 1960, सरोजिनी बाबर यांचा '¯ÖÖÔ¦ÖÖ' (1964), ÃÖ¤Ö×¿Ö¾Ö ´ÖÖÔ¦ß µÖÖ"ÖÖ '±Ö»Ö´ÖÖÔ¦' (1964) ‡Ÿµ¤ß कवितासंग्रह प्रसिद¬Ö –ाले. या प्रवाहात पुढे ना. ध¡ी. महानोर यांनी 'रानातल्या कविता' (1967) या काव्यसंग्रहाची भर ग्रामीण काव्यसाहित्यात घातली. त्यांनी आपल्या कवितांमधून खेडयातील वास्तव जीवनाचे परिणामकारक चित्रण केले आहे.

ग्रामीण साहित्यांत जानपदगीताचा खजिना मोठा समृध्द आहे. या जानपद गीतÖत अनेक ग्रÖमीण कवींनी भर धातली. सरोजिनी बाबर यांनी –ÖÖ¯ÖÖÔ¦Ö (1964) या काव्यसंग्रहातून ´Ö¸ÖŠ´ÖÖÔ¦या स्त्रीचे सासर, माहेर, कुंटुंब ×"Ö¡ÖßŸÖ केले. त्यांच्या रचनेत साधेपणा भावपूणŸÖÖ,

»ÖµÖ²Ö¤-Öता आहे. पुढे पुरूषोत्तम पाटील यांनी १९७८ मध्ये 'ŸÖÔयातल्या कविता' हा काव्यसंग्रह लिहिला. त्यांची कविता रतिभावनेला प्राधान्य देते. ग्रामीण स्त्रीचे कष्ट त्यांनी तÔÆÖŸÖ µÖÖ कवितेत वर्णिले आहे.

1975 "µÖÖ ÃÖ´ÖÖ¸ÖÃÖ ÃÖº¿ –ालेल्या ग्रामीण साहित्याच्या चÔ¾ÖÔीने ग्रामीण भागात राहणा·µÖÖ बहुजन समाजाच्या प्रश्नांशी, भावभावनांशी नाÔ¦ जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुÔ¦ ग्रामीण साहित्य हा स्वतंत्रपणे विचारात घेण्याजोगा साहित्यप्रवाह मानला जाऊ लागला. ग्रामीणतेची तात्विक संकल्पना मांडली गेली. त्यामुÔ¦ अनेक ग्रामीण कवी उदयास आले. त्यापैकी उत्तम कोÔ¦गावकर यांनी आपसातील वैमनस्ये, प्रतिकूल निसग इ. कविता कथात्मक Ã¾Ö°¿¯ÖÖŸÖ 'जंगल–Ö›ß' (1982) या काव्यसंग्रहात मांडल्या. सावकारी पाश, दारिद्रय आणि व्यसनाधीनता इत्यादीतून गांजलेला शेतकरी त्यांच्या कवितांमधून व्यक्त होतो. त्यानंतर १९८३ मध्ये नारायण कुलकर्णी कवठेकर यांनी 'हे ´ÖÖ–या गवताच्या पात्या' हा काव्यसंग्रह लिहिला. त्यातील कवितांतून खेडयातील भेदक वास्तव पुढे आले. राजन गवस यांचा 'हुंदका' (1983) काव्यसंग्रह ग्रामीण जीवनानुभव ÃÖ´ÖÆÖपणे व्यक्त करतो. वामन निंबाÔ¦¤¸¸Ö“ÖßÐ †Ö‡ (गावकुसाबाहेरील कविता) ग्रामीण दलित जीवनाचे ¤¸¸ारूण्य ×“Ö¡ÖßŸÖ करते. या प्रवाहात केशव ´ÖÁÖÖ´Ö µÖÖनी उत्खनन (1977) या काव्यसंग्रहाची भर घातली. या काव्यसंग्रहातील शिधा ´ाागणारा ¯Ö¸¦देशी ही कविता खे›यातील एका बैरागाची कहाणी ×“Ö¡ÖßŸÖ करते.

ग्रामीण साहित्यातील काव्यसाहित्यात आदिवासी बोलीभाषेतून काव्यलेखन करणारे भुजंग मेश्राम यांनी '‰ंलगुलान' हा काव्यसंग्रह लिहिला. पुढे बदलत्या ग्रामीण वातावरणावर †Ö¬ÖÖ×¸Ÿ 'आक्रोश' (1983) हा काव्यसंग्रह सोपान हाÔ¦मकर यांनी लिहिला. त्यांनी आ¯Ö»µÖÖ कवितांमधून ग्रामीण जीवनाची विकलता, दारिद्रय, शहरी करणामुÔ¦ निमाण Æ ŸÖ "ÖÖ»Ö»Ö»ÖßÐ ¯Ö›–Ö› ‡Ÿµ ÖÖ¤ß ÃÖ´ÖÃµÖÖ मांडल्या. त्याच काÔ¦ंत नारायण सुमंत यांनी १९८३ मध्ये 'रानभ¸ß' Æ ग्रामीण जीवन चितारणारा काव्यसंग्रह लिहिला. त्यातील 'माढा एक संदभ' या दुष्काÔ¦¾Ö¸ †Ö¬ÖÖ×¸त कवितेत ते शेतीवर निष्ठा ठेवणा·µÖÖ शेतक·µÖÖ“ÖßÐ मानसिकता अभिव्यक्त करतात.

उदयोन्मुख ग्रामीण कवितेची चाहूल दा.र. दÔ¾ÖßÐ, ¾ÖÖÆ½ सोनावणे, प्रतिमा इंगोले, ‡¦ाजित भालेराव, प्रकाश विठ्ठल किनगावकर, वसंत केशव पाटील, सदानंद देशमुख, महेंद्र भास्कर पाटील, ²ÖÖÔ¦ बाबर यांच्या कवितेत लागते. दा. र. ¤Ôवी मालवणी बोलीभाषेतून काव्यलेखन करणारे पहिले कवी आहेत. त्याच्या 'ÜÃÖ¬Ö»ÖÆ¸ß' (1984) या काव्यसंग्रहानंतर 'मालवणी ख¸ÖÖ•ÖÖ' (1986) आणि 'Æ¯ÖÃÖ' (1989) हे कवितासंग्रह मालवणी बोलीतील आहे. या कवितांमधून कोकणी माणसाचा स्वभाव त्याचे मनीऑडरवरचे जगणे आणि त्याचे एकूण लोकजीवन कवीने वर्णिले आहे.

¾ÖÖÆ1½ सोनावणे हे आदिवासी कायक#ÏŸÖÖ व कवी असून भिलोरी भाषेतून (बोलीतून) त्यांनी 'ग़ÖÖ–Ö›' (1987) हा काव्यसंग्रह लिहिला. शेतमजूर स्त्रियांची अत्यंत हालाखीची परिस्थिती त्यांनी या क०¾µÖसंग्रहातील कवितांमधून मांडली आहे.

¯Ö×ŸÖ´ÖÖ इंगोले यांनी कथालेखना²Ö¸Ö²Ö¸ काव्यलेखन केले असून त्यांच्या भुलाई या संपूर्ण वऱ्हाडी भाषेतील कवितासंग्रहातील क#×¾ÖŸÖŸÖ ¾Ö·ÆÖ›ß ग्रामीण स्त्रीजीवनाचे दर्शन 'Ö›ŸÖ. 'उजागरी', 'एकेक दाना पेरत जा‰ú' यासारख्या भ्रष™ सरकारी यंत्रणेच्या रगाडयात भरडून निघणारी ग्रामीण स्त्री ×“Ö¡ÖßŸÖ केली आहे.

आजच्या ग्रामीण कवितेतील ^»लेखनीय नाव इंद्रजित भालेराव त्यांचा 'पीकपाणी' (1989) ÆÖ कवितासंग्रह मराठवाडयातील बोलीभाषेतून लिहिला आहे. ग्रामजीवन संदभ †ÃÖ»Ö»µÖÖ ŸµÖÖ“µÖÖ क#×¾ÖŸÖÖ †×ŸÖ¿Ö¡µÖ ¯Ö³ÖÖ¾ÖßŸÖ †ÖÆŸÖ.

मालवणी बोलीतून काव्यलेखन करणारे महेश केÖ¦सकर हे आणखी एक उल्लेखनीय कवी आहेत. त्यांचा 'ˊÖÖ¸' हा कवितासंग्रह प्रसिध्द आहे. त्यांच्या '•Ö»´ÖÖ µÖ¾Ö“ÖÖ' (¤ß¯ÖÖ¾Ö»ÖÖß ×¤¾ÖÖÖ¦ß 1985) '×–ानर्ा–ानाट' (¤ß¯ÖÖ¾Ö»ÖÖß '×¤¾ÖÖÖ¦ß' 1988), '×¿Ö™ß ' (कवितारती मे जून १९८९) या कवितांतून कोकणातील माणसाच्या मनातील ³Ö×क्तभाव प्रकट होताना दिसले.

मन विषण्ण करून टाकणा·µÖÖ वास्तवाला सामोरे जाताना प्रकाश विठ्ठल किनगावकरÖची कविता मुक्तछंदाचा अवलंब करते 'क#¸¯Ö»µÖÖ “ÖÆ·µÖÖ“ÖÖ “Ö¦', '¾ÖÖ¸ÃÖ', 'क#¾ÖŸÖ लपेटून घेताना' इ. कवितेतून कवी आपल्याला वास्तवाची जाणीव करून देतात. आधुनिकतेचे वारे लागलेल्या खेडयाच्या उ¤¬¾ास्तीकरणाचे चित्रण करणारी कविता नामदेव चं. कांबÖ¦ यांनी 'अकल्पित' (1989) या काव्यसंग्रहात मांडल्या आहेत.

सदानंद देशमुख यांच्या कविता म्हणजे ग्रामीण वास्तवाचा सक्षम आविष्कार आहे. ŸµÖÖ“µÖÖ 'गावकÖ¦Ö' (2005) या काव्यसंग्रहात शेतीतच शेतकऱ्याचे ललाट रेखले असल्याचे ते व्यक्त करतात. आज शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत एक प्रकारचे दुभंगलेपण असले तरी मनात गावाकडची माती जपू पाहणारा बदलत्या वास्तवाला धीटपणे सामोरे जाऊन सदानंद देशमुखांनी काव्यलेखन केले आहे.

एकूणच नवीन ग्रामीण कवी भोवतालच्या वास्तवाकडे डोÖ¦सपणे पाहत आहेत. अनेक कवी ग्रामीण भागात राहून ग्रामजीवनाशी समरस होऊन काव्यलेखन करीत आहेत. त्यांच्या ग्रामीण कवितेने काही प्रमाणात संतसाहित्य आणि लोकसाहित्याने दिलेल्या परंपरा आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा. बहिणाइची कविता '†Ö¾ÖßÖ' µÖÖ ”¤Ö“ÖÖ µÖ¿ÖÃ¾ÖßÖ †¾Ö»Ö²Ö करते. ना. धो. महानोरांची कविता '¾ÖÆß' हा प्रादेशिक आकृतीबंध ×स्वकारते. इंद्र×•ÖŸÖ ³ÖÖ»Ö¸Ö¾Ö, ¤Ö. ¸. ¤Ô¾ÖßÖ, महेश केÖ¦सकर इत्यादी कवीच्या कवितेत लोकगीतांचे पडसाद उमटताना दिसतात. परंतु अलिकडे जागतिकीकरणाच्या पाश्वभूमीवर बदलत्या खेडयांचे, ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारे सदानंद देशमुख वेगÖ¦ कवी वाटतात. आपल्या कवितांमधून ते शेतक·µÖÖ“µÖÖ

जीवनाची वास्तवता प्रकट करतात. आपल्या अनुभव व निरीक्षणांच्या भक्कम आधारावर त्यांनी Ãऀ•ऀनशील विचार त्यांच्या कवितेतून मांडले आहेत हे विचार सखोल चिंतन करायला प्रवृत्त करतात.

5.२ सदानंद देशमुख µऀऀ"ऀ¸ कविता

प्रस्तावना :-

सदानंद देशमुख आपल्या साहित्यातून बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे अत्यंत प्रत्ययकारी चित्रण करतात. आजच्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव सदानंद देशमुख यांनी आपल्या 'गावकÔ¼ऀ' (२००५) या काव्यसंग्रहातील कवितांमधून रेखाटले आहे. आज खेडयातील माणसे कमातीची ^Ãऀ¾ऀ»ऀली, विस्कटलेली आहेत. जमिनीचे तुकडेकरण, तंटे, नव्या पिढीचे आडमुठपण , त्यांचे चंगÔ¾ऀ¤¸ ¾ऀŸऀन, जुन्या पिढीच्या कष्टकऱ्यांचे फाटके, तुटकेपण, छÔ¦ण्ऀ¸ऀ ¾ऀŸऀमान व चिंता वाढविणारा पुढचा भविष्यकाळ, कष्टांशिवाय पोसू पाहणारी ऐतखाऊ वृत्ती असे अनेक प्रश्न सदानंद देशमुख आपल्या कवितांमधून मांडतात. त्यांच्या कवितांमधून आधुनिकतेचे वारे जाणवते शेतांवरील बैल गेले, आणि बारोमास शेतं विधवा करून टाकणारी यंत्रे गावशिवारात ढेरेदाखल –ाली यासंबंधी मेंदू बधीर करणारी जाणीव 'गावकÔ¼ऀ'´ऀ¬µऀ µऀŸऀ.

'गावकÔ¼ऀ' कवितासंग्रह :-

'गावकÔ¼ऀ' मधील कवितांमधून येणारे विषयक्षेत्र रूंद आहे. सावकारी पाश, क#•ऀबाजारीपणा, हुंडयाच्या प्रथा, जागवणरी खेडी, मुलांचा गुरू, सासुरवास नावाचे स्त्रीजन्य अराजक, तमाशांच्या मधून वाढणारा पांचटपणा त्यातून घसरलेले रंजन आणि निखÔ¦»ऀ»ऀ विनोद अशा विविध विषयक्षेत्राची मांडणी त्यांनी आपल्या कवितांमधून केली. कवितांमधून आलेला उपरोध तीक्ष्ण, तीव्र व धारदार आहे.

सदानंद देशमुखांनी आपल्या कवितांमध्ये नैसर्गिक सामाजिक नैतिक बदलांना फार महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. पैश्यासाठी माणसाने आपली नीतीमत्ता सोडावी याबद्दल सलणारी जाणीव त्यांच्या विविध कवितांमधून होते. याशिवाय दुष्काÔ¦, रोगराइ ('"ऀ>', '´ऀŸऀ¸ऀ') , Ãऀ´ऀ•ऀ पोखणार राजकारण (राजकारण, राजकारणात महाबाप) भणंग गावे, शेते, नापिकी उत्पन्नास ×´ऀÔ¦ण्ऀ¸ऀ 2ऀ3ऀ¾ऀ ('गावकÔ¼ऀ', 'नापिकीग्रस्त शिवारात', 'शेतक·µऀच्या कुÔ¼ऀŸऀ'), ´ऀ»ऀ"ऀ¸ मातीमोल किंमतीने होणारी विक्री (हमीभाव) यातून खेडे कोसÔ¦ण्याची शृंखला ('ग¾ऀ Æ»ऀµऀ»ऀ लागत', 'योजना', 'Ÿऀ´ऀ¿ऀ"µऀ ±ऀ>ऀ¾ऀ¸') †¿ऀ ×¾ऀ×¾ऀ-ऀ ×वषयांना सदानंद देशमुखांन¸ †ऀ¯ऀ»µऀ कवितामधून स्थान दिले आहे.

जुने आणि नवीन यांची टक्कर अनुभवणारी खेडी हे या कवितेचे प्रÖ¤ÖŸÖŸ¾Ö †ÖÆ. बुलढाणा, ´ÖÆ‹¸, ¾ÖÖ¿ÖßÖ´Ö, चिखली, जानेफÔ¡, अमडापूर या गावांतून बोलली जाणारी लोकभाषा 'गावकÔ¡Ö' मधून येते 'गावकÔ¡Ö' मधील कविता सहज प्रवाही असून एकूण ८९ कवितांचा त्यावत समावेश केला आहे.

सदानंद देशमुख यांनी आजच्या काÔ¡ÖŸÖß»Ö ÃÖÖ´Öाजिक राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक इ. घडामोडी तसेच त्यासोबतच महागाइ, बेकारी, बÔ¡ीराजाचे जीणं, आत्महत्या, जागतिकीकरण अशा विविध विषयांवर गंभीर चिंतन करून काव्यनिर्मिती केली आहे. ^¤Ö. 'शेतक¬याच्या कुळात', 'राजकारण', 'योजना', 'x“Ö¡Ö'. ¾Ö¸ß»Ö ÃÖ¾Ö बाबींचा परिणाम माणसावर कसा होतो, माणूस या गोष्टींमध्ये कसा भरडला जातो याचा विचार कवी करतो त्यामुÔ¡ लोकशाही समाजव्यवस्था स्विकारलेल्या भारतीय समाजात प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगता आले पाहिजे ही भावना सदानंद देशमुखांच्या कवितांमधून व्यक्त होते.

* 'गावकÔ¡Ö' ´Ö¬ÖßÖ»Ö ¾ÖÖ×¾Ö¬µÖ :-

सदानंद देशमुख यांच्या 'गावकÔ¡Ö' या काव्यसंग्रहात जागतिकीकरणच्या रेटयामध्ये शेतकरी कसा हतबल, लाचार –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ, •ÖÖŸÖ, ¬Ö´Ö, राजकारण, अथकारण अशा विविध ¯ÖÖŸÖÔ¡ीवर त्याचे कसे शोषण चालू आहे हे आपल्या काव्याच्या माध्यमातून मांडले आहे. †भ्यासाच्या सोयीसाठी कवितांचे पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

1) ख¸Ö›µÖÖ“µÖÖ ^¤¬वस्तीकरणाचे दर्शन घडवणाऱ्या कविता

आधुनिक समाज हा जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि आधुनिकीकरणाच्या ×¾ÖÔ¡ख¸µÖÖŸÖ ÃÖÖ¯Ö›»ÖÖ †ÖÆ. Ÿµ֐ÖÖ´ÖÔ¡ आजच्या शेतक·µÖÖ“ÖßÖ ×ÃÆÖŸÖßÖ †×ŸÖ¿Ö¸µÖ ¾ÖÖ‡™ –ÖÖ»ÖßÖ †ÖÆ जागतिकीकरणामुÔ¡ संक्रमित होणारे आजचे बदल खेडयांना संपविणारे आहेत. गावे मोडून आणि संस्कृती गाडून सुधारणांचा नव्हे तर गाढवांचाच नांगर शेतीवर फिरवणा·µÖÖ Æ¼ß ´Ö•ÖÖ¸ आधुनिकीकरणाबाबत सदानंद देशमुख अत्यंत अस्वस्थ होतात 'गावकÔ¡Ö'¸µÖÖ कवितासंग्रहातील, 'गावकÔ¡Ö' (¯Ö.७), 'म्हातारा सोनबा' (पृ.14) 'x¸×´ÖŒÃÖ“µÖÖ ŸÖÖ»ÖÖ¾Ö¸' (¯Ö.13) 'राजकारण' (पृ.19) 'स्त्रंदीकरण' (पृ.२०), ' शेतक·µÖÖच्या कुÔ¡ÖŸÖ' (¯Ö.31), 'Æ´ÖÖ³ÖÖ¾Ö' (¯Ö.35), 'राजकारणात महा बाप' (पृ.४८), 'योजना' (पृ.५३), 'खिसा भरून पीक' (पृ.५६), 'गाव हलायला लागत' (पृ.58), 'x“Ö¡Ö' (¯Ö.६४) इत्यादी कवितांमधून खेड¸µÖÖ“µÖÖ ^¤¬वस्तीकरणाचे दारूण चित्र कवी आपल्यासमोर उभे करतात.

'गावकÔ¡Ö' या कवितेत सदानंद देशमख जागतिकीकरणामुÔ¡ होणारे ग्रामीण भागातील बदल, गावाचे बदलते रूप, तरूणामध्ये होणारी चंगÔ¡¾ÖÖ¤ß ¾Ö¢ीची वाढ, राजकारण, तंत्र–ानामुÔ¡ बदललेल्या सामाजिक परिस्थितीची पाणीव करून देतात. एकेकाÔ¡ी सुगीच्या दिवसात धान्याने

³Ö¸»Ö»ÖÖ ¯ÖÖ™»ÖÖ“ÖÖ ´ÖÔ¡Ö †Ö•Ö †ÖÃÖÖ› –ाला आहे. दुष्काÔ¡Ö´ÖÔ¡ गावातील शेतावर कोरडे राहण्यÖÖ“Ö¦ ¾ÖÔ¡ आली. याविषयी चिंतन करताना कवी म्हणतो,

"अशी कशी आली बाप्पा गावी अवकÔ¡Ö
भर हंगामात सुके पाटलाचा मÔ¡Ö
पाटलाचा तोरा गेला –ÖÖ»ÖÖ Ö“Ö-Ö¦“ÖÖÔ¡Ö
ÆÔ¡वार कोंभाÔ¡ते वासनेचा बोÔ¡Ö
वासनेत गढूÔ¡लं बायकोचं रिणं
पाटलाचा तोरा गेला –ाला हिन- दीन" (ÖÅš-7)

गावात राजकारण आले, विविध संघटना स्थापन –ÖÖ»µÖÖ ŸµÖÖ´ÖÔ¡ कास्तकरी विभागला गेला. गावातील तरूणांना वावरातील काम नकोसे –ाले. गावात क्रिकेट आले आणि नवीन पिढी त्यात आपले मन रमवताना शेतीला विसरली. देशी दारूच्या नशेत तरूणाइ ²Ö›Ö»Ö¦ ŸÖ¸ लोडशेडिंगच्या अंधारात सगळ्या गÖÖ¾ÖÖ“ÖÖ ¾ÖŸानदाराच्या घरी पत्त्यांचा अड्डा भरू लाग»ÖÖ. मटका खेÔ¡न या धंदयावर मालामाल –ालेले नेते –ाले. राबणारे हात मात्र यापासून दूर राहिले. गावाला आलेली अवकÔ¡Ö कवी या कवितेतून प्रकषानÖ ´ÖÖ›ŸÖÖŸÖ.

'गॅट' कराराने जागतिकीकरणाचे दालन खुले –ÖÖ»Ö. खुल्या व्यापारी धोरणाने संपूण जगाला जवÔ¡ आण्ले. परंतु खेडयातील जुनी पिढी»ÖÖ मात्र हा नवीन बदल रूजविणे कठीण गेले. नवीन पिढी ही व्यापारीकरणात शिरली त्यासाठी त्यांनी पिढीजात शेत विकून टाकले तेव्हा जुन्या पिढीला प्रश्न पडतो. 'म्हातारा सोनबा आणि तरणा राजा' या कवितेत जुन्या पिढीचे नेतृत्व करणारा सोनबा तरूण पिढीला प्रश्न विचारतो,

"हा गॅट करार म्हणजे काय आस्ते बाबा?
अन् जागतिकीकरणाचे वारं कसं †ÖÃŸÖ?
वÆÃÖÖ ¾ÖÖÃÔ µÖŸÖ ŸµÖÖ ¾ÖÖ·µÖÖ»Ö? (¯ÖÅš -14)

परंतु नवीन पिढीकडे याचे उत्तर नाही. आज“Ö¦ी सुशिक्षित पिढी कॉपी करुन परीक्षेत पास कसे व्हायचे यातच बुडालेली, मनोरंजनाच्या नावाखली टी. व्हीत बुडालेली नवीन पिढीचे ¿ÖŸÖ¤×¾ÖÔµÖ¤“Ö †Ö™ŸÖ “ÖÖ»Ö»Ö ¯Ö´Ö µÖÖ×¾ÖÔŸयी चिंता कवितेतून कवी व्यक्त करतात.

नवीन पिढी चंगÔ¡¾ÖÖ¤ †ÖÆ. आजचा ग्रामीण तरूण आधुनिक शैली स्विकारतो आणि ¸Ö¡Ö¤ ^¿Ö¤¸Ö¯ÖµÖŸÖ ¯ÖÖ¿“ÖÖŸµÖ संगीतावर नाच करतो व डोक्यावर सूर्य येईपर्यत »ÖÖÔ¡ŸÖ ¯Ö›ŸÖÖ. गोठयातील ढोरांना रानात चरायला ने म्हणून माय ओरडत असते पण तरूणाइ ´ÖÖ¡Ö x¸x´ÖŒÃÖ“µÖÖ तालावर नाचते. पाश्चात्य संगीतामुÔ¡ गावातील शांत वातावरण नाÆÐÃÖ –ाले आहे. जुन्या

x¯ÖœßÖ»ÖÖ ´ÖÖ¡Ö 3Ö×¾ÖÂµÖÖ“ÖßÖ Ü“ÖŸÖÖ ÃÖŸÖÖ¾ÖŸÖ †ÖÆ. ग्रामीण भागातील तरुण शहरातील लोकांचे अनुकरण करु लागले आहे ते त्यामुळे गाव नागरीकरणाकडे –ुकŸÖ “ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆ. तरूण पिढी जर शेताकडे अशीच दुलक्ष करू लागली तर कुणबिक कोण सांभाÔÖणार असा प्रश्न कवी या कवितेतून मांडतो व चंगÔÖ¾ÖÖ¤ß ¾Ö¢ÖßÖ“Ö ¤Öर्शन ‘Ö›×¾ÖŸÖÖ. 'x¸x´ÖŒÃÖ“µÖÖ ŸÖÖ»ÖÖ¾Ö¸' या कवितेत कवी म्हणतो.

"›Ö‡वर दिसं आला तरी जाग नाही,
आसे कसे पोरं –ाले टगे बारमाही,
आता कोण पेलायची कुणबिक बापा
थकलेला बाप टाके धापावर धापा" (¯ÖÂš -13)

श्रम न करता केवÔÖ चैन करणारी नवीन पिढी या कवितेतून कवी आपल्यासमोर मांडतो.

शासनाने दÔÖण्Ö¾ÖÔÖणासाठी रस्ते तयार केले. गावागावांना जोडणारे हे रस्ते वाढत्या वाहतुकीला अपुरे पडू लागले अशावेÔÖी या रस्त्यांचे रूंदीकरण करण्यात आले. या रूंदीकरणात कित्येक शेतकऱ्याच्या रस्त्यालगतच्या जमिनी गेल्या. –ाडे तोडली गेली आणि पर्यावरणाचा ÃÖ´ÖŸÖÖ»Ö x²Ö‘Ö›»ÖÖ, खेडयांचा विकास करत असताना आपण पर्यावरणाचाही ×वचार करायला हवा असा संदेश देणारी 'रूंदीकरण' ही कविता ख›¶Ö“µÖÖ बदलत्या स्वरूपाची जाणीव करून देते. या कवितेतून कवी –ाडांच्या भावना व्यक्त करताना म्हणतो,

"तेव्हा खोदल्या जाणा·µÖÖ ²Ö¸Ö¿ÖßŸÖ»ßß
†Ö¯Ö»ßß ^“Ö›ß ´ÖÔÖख›Ö पाहून
काठावरच्या जुनाट –ाडांना कापरं भरते
काही हरणकाÔÖ•ßß –ÖÖ› ŸÖ¸
†Ö¯Ö धाकीचं वाÔÖून खंगर होतात." (¯ÖÂš -20)

रस्त्याच्या रूंदीकरणाने आपण सुखी होतो. विकास –ाला असे म्हणताना आपण –ÖÖ›Ö“Ö •ीवन मात्र संपवतो तसेच कास्तकराची शेतजमीनही घालवतो. –ाडे व जमीन दोन्ही गमावलेल्या शेतक·µÖÖच्या दु:खाकडे मात्र दुलक्षच होते असा विचार या कवितेतून व्यक्त होतो.

वाढत्या लोकसंख्येमुÔÖ माणसाने ´ÖÖš¶Ö प्रमाणात वृक्षतोड केली. अशावेÔÖß ¯Öµ×Öवरणीचा विचार न करता माणसाने निसगावर हल्ला चढवला. पावसाचे प्रमाण कमी –ÖÖ»Ö. दुष्काÔÖ पडू लागला. दरवर्षी येणा·µÖÖ अस्मानी संकटांना शेतकरी सामोरा जातो. Æ¾ÖÖ»Ö×¤»Ö होतो तर कधी कधी आत्महत्यादेखील करतो. एखÖद्या वर्षी पाऊस पडलाच आणि धान्य चांगले –ाले शेतकरी पुन्हा सुल्तानी पेचात अडकतो. शेतक·µÖच्या शोषणाचे व अपेक्षाभंगाचे दशनी सदानंद दंशमुख हमीभाव या कवितेत घडवितात.

'Æ´ÖßÖ³ÖÖ¾Ö' या कवितेतील शेतकरी सरकारला कनवाÔ¦ म्हणतो कारण सरकार शेतक¬यांना Æ´ÖßÖ³ÖÖ¾Ö ¤ŸÖ. ŸµÖÖ´ÖÔ¦ सरकारी केंद्रावर आपली जवारीची पोती घेऊन शेतकरी Æ•Ö¸ß »ÖÖ¾ÖŸÖÖ. •¾ÖÖ¸ß"µÖÖ ¯ÖÖŸµiांनी भरलेली गाडी काटयासाठी नंबरला लावून शेतकरी रात्रभर जागतो पण काटा कधी करणार असे f¾Ö"ÖÖ¸»µÖÖ¾Ö¸ ´ÖÖ¡Ö †ÖŸÖÖ •¾ÖÖ¸ß 'ÖŸÖ»ÖßÖ जाणार नाही गाडी घराकडे न्या असे सांxÖŸÖ»Ö •ÖÖŸÖ. शेतात दाणे असताना पाखरं दाणा खाण्यासाठी येतात पण हे -Ôान्य गोदामात येते तेव्हा दलालरूपी गाढवे, डुकरे शेतक·µÖÖ"Ö क#ÃÖ शोषण करतात हे सांगताना ´Æ™»Ö †ÖÆ,

"जवा कणसावर दाणे नवा पाखरं –ÖÖ²ÖŸÖßÖ
इथं गोदामाच्या दारी गधे डूकरं लुचती." (ÖÅš -35)

पण जेव्हा आपले धान्य आता विकले जाणार नाही हे जेव्हा त्यांना कÔ¦ते शेतकरी अतिशय निराश होतो पोत्यामागे शंभर रूप्Öयाचा फायदा होणार होता पण सायेबामुÔ¦ ´ÖÖ¡Ö –ÖÖ»ÖÖ नाही या मालाचे काय क#¸Ö¡µÖ"Ö? लोकांची देणी, व्याज कसे फेडायचे या चिंतेत शेतकरी पडŸÖÖ मग व्यापारी मधे येऊन दीडशे रूप्Öयांनी ज्वारी विका असे सांगताच शेतक·µÖÖ¬Ö •वारी मोजून x¤ŸÖÖ. शिवाय साहेबाला पोत्यामागे शंभर रूप्Öµ¡Ö Æß ¤ŸÖÖ आणि मग हवालदिल –ÖÖ»Ö»ÖÖ शेतक·µÖÖचे दु:ख मांडताना कवी म्हणतो,

"†ÖÃÖ »Ö"ÖŸÖßÖ †Ö´ÖÖ»Ö जसा वाघ हरणाचे
राबणारे मातीतले माती खाऊ खाऊ मेले" (ÖÅš - 36)

योग्य हमीभाव न मिÔ¦ÖÖल्याने शेतकरी बँकेचे कज ¾ÖÔ¦वर फेडू शकत नाही. तेव्हा बँकेचे कज फेडण्यासाठी त्याला सावकाराक› लाचार होऊन जावे लागते. तेव्हा आत्मसन्मान गमावलेल्या शेतक·µÖÖची मन:xÃ£ाती कवीने 'शेतक·µÖÖच्या कुÔ¦ÖŸÖ' या कवितेत सांगितली आहे. वैशाखाच्या तÔ¦पत्या उन्हात शेत नांगरून शेतकरी पावसाची वाट बघतो नंतर कज काढून शेतात बियाणे पेरतो. बियाणे घेण्यासाठी बँकेच्या मॅनेजरने नकार दिला. तेव्हा मात्र त्याला ÃÖÖ¾ाकाराकडे जावे लागले. शेतक·µÖÖची हतबलता व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"†ासं मॅनेजर बोल तवा इलाज खुटला
सावकाराच्या दारात पाय गुमानं वÔ¦»ÖÖ
माहया हिजडेपणाची त्याचे वÔ¦ख¡ ¯Ö™»ÖßÖ
हाती कु·ÆÖड घेऊन त्यानं जिंदगी छाटली" (ÖÅš -31)

आजच्या सामाजिक स्थितीत सरकार अतिशय उदास आहे. केंद्र सरकारकडून दुष्काôॅचे पॅकेज घेऊन स्वत:चे उखôा पांढरे करणारे सत्ताधारीच शेतक·µÖÖ“µÖÖ †ÖŸ´ÖÆŸµÖ»ÖÖ जबाबदार आहेत. सरकार शेतक¬यांसÖŠß, शेतीच्या विकासासाठी कोणत्याही योजना राबवत नाही. बँकेचे कज ± डण्यासाठी मग सा¾Öकाराकडून कज काढून तो पुन्हा लाचार होतो. आपला आत्मसन्मान गहाण ठेवताना तो पुन्हा शेतक·µÖच्या कुôॅत जन्मलो आहोत, कास्तकरी आहोत याची जाणीव कवी या कवितेतून करून देतो.

स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर गावात राजकारण आले. राजकारणात गावतील लोक भाग घेऊ लागले. पण गावाचा विकास होण्याऐवजी गाव उ¤¬¾ÖÃŸÖ –ÖÖ»Ö. राजकारणात सत्ताधारी बलवान –ाले. सामान्य शेतक·µÖची स्थिती मात्र जैसे थे च राहिली. राजकारणात सामील –ÖÖ»Ö»µÖÖ शेतकरी बापाx¾ÖÂÖµÖß †Ö¯Ö»Öß खंत 'राजकारणात महा बाप' या कवितेत क¾Öß व्यक्त करतो. राजकारणात गेल्याने आपल्या कुटुंबाची –ालेली वाताहत व्यक्त करताना कवी म्हणतो चांगल्या सुपीक कसदार क¾ÖÓµÖÖ मातीत कष्ट करायचे सोडून शेतीचा मालक असलेला मा–ÖÖ ²ÖÖ¯Ö राजका¸णात शिरला. त्यानिमित्ताने मुंबइ»ÖÖ, x¤»»ÖßI»ाा, तालुक्याला जाण्यासाठी प्रवासात त्याने पाण्यासारखा पैसा खच केला. त्यांच्याकडे पैसे होते तोपर्यंत सव क¾ÖµÖक¾ÖŸÖ ŸµÖÖ“µÖÖ•Ö¾ÖôॅI †ÃÖÖµÖ“Ö ŸµÖÖ“µÖÖÃÖÖŠß ¯ÖÖ™¶Ö करण्यात सारी इस्टेट संपली. पैसे संपल्यावर त्याने •मीनही विकली. पण एवढे सगळे करुन एकही पद मिळाले नाही मात्र कुटुंब उद्ध्वस्त –ÖÖ»Ö. शेतक·µÖच्या मुलाची व्यथा व आपल्या बापाविषयीच्या भावना व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"उलंगवाडी ठेवून मागं, सरणाव¸ “ÖÖ xÆ¸Ö –ÖÖ»ÖÖ,
¸Öजकारणात महा बाप पूरा पूरा लंबा –ÖÖ»ÖÖ" (ÖÂŠ -49)

¸Öजकारणात ज्याला दुस·µÖÖ»ÖÖ ¯ÖÖ>ŸÖÖ µÖŸÖ त्यालाच नेता होता येते. त्याला हे जमत नाही तो मात्र “ÖÖग»Öाच बरबाद होतो. राजकारणÖÖŸÖ •ÖÖ¯Ö¸µÖŸÖI नेत्याजवôा ¯Ö¤ †ÃÖŸÖ ŸÖÖ¯Ö¸µÖŸÖ ŸµÖÖ“ÖÖ ŸÖÖ¸Ö †ÃÖŸÖÖ. ¯Öरंतु एकदा मात्र पद गेले कि त्याला काहीच किंमत उरत नाही. हे सत्य सदानंद देशमुख राजकारण या कवितेत मांडतात,

"म्हणूनच म्हणतो राजा तुले
राजकारण आस्ते जÖ»Öß
ŸÖôॅतला गाôा जाते वरती न
वरचा तरंग येते खÖ»Öß " (ÖÂŠ -19)

वरील काव्यपंक्तीत कवी राजका¸ण»ÖÖ •ÖÖôॅयाची उपमा देतो. राजकारणात भ्रष्ट, गुंड, ¾ÖÖ‡ट वृत्तीचे लोक समाजसेवक म्हणून निवडून येतात आणि ÃÖ´ÖÖ•ÖÖतील चांगल्या लोकांना

†ö¯ö्ल्या सत्तेखाली चिरडतात. व स्वतःचा फायदा करून घेतात. लोकांची दिशाभूल करण्यासाठी विविध सरकारी योजना जाहीर करतात. पण या योजना शेतकऱ्यांना ±ú०µ०¤¿ö्, होण्याऐवजी कायöक्तŸö Ÿµöö“öö •ööÃŸö ±ú०µ०¤ö ^Š¾०Ÿöö¥ö. ±ú०बागा लावून सबसिडी कमवा असे सांगून ते शेतकऱ्यांना कज काढून देतो पण आपले कमिशन काढून घेतो. कायकर्ते मग या योजनेचा प्रसार गावात करतात मग जो तो कजöÃöö Š †•ö क्त¸Ÿöö. ±ú०बागा लावण्यासाठी कज ´öö०ल्यावर पारंपरिक शेती सोडून सगळे गावकरी संत्री, मोसंबी, कायनू - बायनू भेलके बांधून रोपे आणतात व त्याची लागवड करतात. मात्र त्याची वाढ नीट होत नाही. Ÿµöö´ö०ö् पुन्हा एकदा कजात अडकलेला शेतकरी कज कसे फेडावे या का०जीत बुडून जातो. शेवटी सरकारी योजना देखील शेतक·µöö्च्या परिस्थितीत काहीच बदल करीत नाहीत हे सांगताना सदानंद देशमुख 'योजना' या कवितेत म्हणतात,

"»öö¾ö»öß •ööŸöö¥ö ¸ö¯ö ‡£ö
नुस्ती नुस्ती, वरून वरून
क्तöö०•öö¥ö»öß ´öö¥öß ×¤Ãöö्µöö्Ãöß
निज्जूर निज्जूर होते आतून" (ö०Š -53)

सरकारी योजना अशा शेतक·µöö“µöö ¤:खाला ठिग०ा लावल्याप्रमाणे अपु·µöö असून केव०ा राजकीय फायदयासाठी असतात त्यामु०ा शेतक·µöö“öß ¯ö×¸×Ã£ö¥öß ´öö¡ö '•ö०Ãö £ö' †¿öß“ö †Ãö०¥ö Æ 'योजना' या कवितेतून कवी सांगतो.

हरितक्रांतीमु०ा शेताच्या कामासाठी यंत्राचा, रासायनिक ख¥öö“öö, •ö»öö्सचनाचा वापर करून धö्न्यउत्पादन वाढले, परंतु त्यामु०ा शेतीकामाच्या जुन्या परंपरा, रूढी, चालीरीती मात्र नष्ट –ाल्या. नव्या पिढीला यांची माहिती कशी होण्ीर अशी चिंता सदानंद देशमुख 'खिसा भरून पीक' कवितेत व्यक्त करतात. आजचा प्रगत शेतकरी कापणीसाठी म०ाप्ößÃöö्Š µö¡öö“öö ¾öö¯ö्, करतो. Ÿµöö´ö०ा ख०ा तयार करण्यापूर्वी शुभमुहूत पाहून बैलाच्या खुरावर पाणी टाकून पूजा केली जात नाही, ×™०ा्ö लावला जात नाही. ख०ा“ö Ÿö०ीर केले जात नाही. सग०ी कामे यंत्रानेच केली जातात. ट्रॅक्टरने नांगरणी, हार्वेस्टरन कापणी केली जाते. शेणखत तयार केले जात नाही, Ÿµöö´ö०ा नवील पिढीला आता हे विधीच माहित नाहीत. नवीन प्रगत शेतकरी शेतीच्या पिकावर आता जास्त मेहनत करताना दिसत नाही. वे०ा जात नाही म्हणून मटका खे०ा्ö०µö»öö •ööŸöö. एखादा मटका आपल्या बाजूने लागेल व आपण खिसा भरून पैसे घरी आणू या आशेने तो पीक विकून आलेला पैसा वाया घालवतो. न¾ीन पिढीची ही चंग०ावादी वृत्ती पाहून सदानंद देशमुख म्हणतात.

"नवा कारभारी, नवं गणित
Æगामाला गावखोरीत" (ÔÅš - 57)

शहरीकरणाला अनेक कारणे असली तर स्थलांतर हे मुख्य कारण आहे. गावातील नवीन सुशिक्षित पिढीला शेतात काम करण्यात रस नाही. गावात मातीशिवाय दुसरं काहीच नाही पण शहरात मात्र सुखसुविधा आहेत. काम आहे म्हणून शहराच्या स्वर्गीय कथा ऐकून गावातील तरूण पिढी शहराकडे स्थलांतरीत होऊ लागली. गाव ओसाड पडायला लागलं तेव्हा मात्र ही सल गावातील वृध्द शेतकऱ्यांना ²ÖÖ“ÖŸÖ. त्यांचे दःुख व भकास गावाचे चित्र सदानंद देशमुख 'गाव हलायला लागतं' या कवितेत रेखाटले आहे. शहरातील वाढणारी –ÖÖ¯Ö›¯Ö¼ß“Öß ÃÖ´ÖÃµÖÖ Ã£Ö»ÖÖŸÖ¸Ö´ÖÔ¡ निमाणÖ –ाली आहे. मुक्त स्वच्छंद असे गावातील शांत वातावरण सोडून दोन ¾ÖÔ¡चे जेवण मिÔ¡विण्यासाठी शहरातील उंच इमारती बांधण्याच्या कामावर मजूर म्हणून काम करणारे गावकरी त्याचे कष्टमय जीवन आणि शहराच्या गटाराजवÔ¡ ^³ÖÖ¸»Ö»µÖÖ –ÖÖ¯Ö›¯Ö¼µÖÖ पाहून सदानंद देशमुख म्हणतात,

"कमावता येतील खपाटी पोटासाठी दोन घास
या जाणिवेने गाव हलायला लागतं
आणि शहराच्या सांडपाण्याशी वसून
–ÖÖपडपट्टीच्या नव्या रूपात
गाव जगायला लागतं" (ÔÅš -59)

आणि मग संपूण गाव भकास दिसते गाव शहरात वसू लागते. आजच्या आधुनिक जगात मग गावाचे चित्र देखील वेगÔ¡ वाटते. गावात उरलेली तरूण ´Ö›ÔßE»Ö²ामध्ये पत्ते खेळणारी, ओढ्याच्या काठी दारु पिणारी व चोरून आणलेल्या कोंबडयाची पार्टी खाणारी अशी चंगÔ¡¾ÖÖ¤ß †ÖÆ.

गावातील शेतात किटकनाशकांचा एंड्रीनचा भपकारा येत असतो. गावातील हागणदारीत येणारा घाणरेडा वास हे आजच्या गावाचे चित्र सदानंद देशमुख 'चित्र' या कवितेत रेखाटतात. सुशिक्षित बेकारासाठी सरकारकडून नोक·µÖÖ उपलब्ध केल्या जात नाही आणि ŸµÖÖ´ÖÔ¡ †¿ßß ´Ö›ÔßI उदासपणे आपल्या भविष्याची चिंता करतÖ¬ÖÖ †ÖœÔ¡ŸÖÖŸÖ. या तरूणा“Ö भविष्य काय असा प्रश्न विचारताना सदानंद देशमुख म्हणतात,

"मी रेखाटतो, पुन्हा मोडतो, पुन्हा काढतो चित्र
त्याला असते काÔßIज, पण चेहरा नसतो मात्र " (ÔÅš -65)

ÃÖशिक्षित बेकार तरूणाची मन:स्थिती रेखाटताना सदानंद देशमुखंची ही कविता आपल्याला विचारप्रवृत्त करते.

2) शेतकऱ्याचे दु:ख व्यक्त करणाऱ्या कविता :-

दुष्काÔतील शेतक·µ“ ¾ºन सदानंद देशमुखांच्या कवितांत येते. एकीकडे दुष्काÔ, ¤ुसरीकडे बँकेचे क#•, सावकारांचे कज, कुटुंबाच्या गरजा, मुलांचे शिक्षण या सगÔया चक्रात अडकलेला शेतकरी बद»»ß ग मरचना, जागतिकीकरण यामुÔ ²¤»»µ ¯×¸xÃ£ŸØ» Ÿ> देत नाही. भांडवलदाराकडून, राज्यकÿµकडून होणारे शोषण, अस्मानी व सुल्तानी संकटे यात अडकलेल्या शेतक·µच्या पदरी दु:खाशिवाय काहीच उरत नाही. आपले दु:ख, वेदना व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्याकडे फक्त अश्रू आहेत. सदानंद देशमुख आपल्या काही कवितांमधुन शेतक·µचे दु:ख व्यक्त करतात. '–ोके', 'इथं कÆ मजा नाही', 'रात–>“ ¯‰¿Ã', 'शिवारगाथा', 'मातेर', 'गÔš', '²3Ôवन', 'चाड', 'गत' इत्यादी कf¾Ÿत क¾ीने शेतक·µ“µ मनस्थितीचे वणन केले आहे.

ग्रामीण संस्कृती व नागर संस्कृती यात कमालीची तफावत आहे. यांच्यातील भयप्रद भेद मांडणारी, भांडवलदारी शोषणाचा तीव्र निषेध करणारी कविता म्हणजे –ोके या कवितेत सदानंद देशमुख दिवसरात्र कष्ट करणा·µ शेतकऱ्याचे ¤:ख व्यक्त करताना म्हणतात,

"धंदयावाले नोक्रीवाले,
क#Ã –»Ÿ»¾,
मतीवाला कुणबी खाते
दिवसाराती मुक्का म, " (Åš -123)

शहरातील व्यावसायिक, नोकरी करणारे यांच्याकडे पैसा असल्याने त्यांनी गावाकडील जमीन खरेदी करून गावाबाहेर बंगले बांधले. समाजातील या गटाने स्वत:ची प्रगती करून घेतली पण गावातील शेतक·µची स्थिती मात्र बदलली नाही विषमता अधोरेखित करणारी '–ोके' Æ कविता गाव शहर यांच्यातील विषारी फरक धारदारपणे नोंदवते व गावातील कुण²याचे दु:ख अतिशय प्रभावीपणे मांडते.

खेडयात राबणारी माणसे दारिद्रयात जगताना दररोज मृत्यूशी –• ¤Ÿ †ÃŸŸŸ ¾ ढोराप्रमाणे जगतात. त्यांची अवहेलना 'इथं काही मजा नाही' या कवितेत सदानंद देशमुख यांनी मांडली आहे. कष्टवंत लोकांच्या पदरी निराशा व मरण असताना ही मंडÔी अस्मानी संकटात भरडली जातात व सुल्तानी प“ ¯ ÆŸ²» होतात. इतकी संकटे ये‰ून देखील आपण मात्र शहरातील सुखांपुढे –ुकावे, –गमगते शहर पाहावं सुंदर स्त्रिया पाहाव्यात, गोरे गाल, सौंदय

नµÖÖÆÔ¡Ö¾Ö. हे करण्यासाठी कुठूनतरी आपल्याकडे फुकटचा पैसा यावा अशी आशा µÖÖ कवितेतील शेतकरी व्यक्त करतो. मात्र त्याची हा इच्छा काही पूण Æ‰ú शकत नाही. त्यावेÔß उदासपणे तो म्हणतो,

"इथं काही मजा नाही
गायीवाणी bÖÖµÖÖ ÃÖÖ·µÖÖ
“ÖÖ´Ö>ß¾Ö¸“Öß ¸µÖÖ –ाडून
नुसत्या हाडया काडया –ÖÖ»µÖÖ" (ÔÂŠ - 16)

खेडयातील कष्टकरी स्त्रियाचे आयुष्य पाणी शोधण्यात, शेतात काम करण्यात व घरातील कामे करण्यात जाते. शहरातील स्त्रियाप्रमाणे यांचे आयुष्य सुखासीन नसते. त्यामुÔ¦ त्याचे प्राकृतिक ÃÖÖ¤µÖ उन्हात करपून जाते. शहरातील व ग्रामीण भागातील सामाजिक व आर्थिक विषमŸÖÖ सदानंद देशमुख या कवितेतून प्रभावीपणे मांडतात.

¿ÖÆ¸ÖŸÖß»Ö ÃÖÖ¤µÖÖची सुखाची ओढ असणा·µÖÖ शेतकरीला प्रत्यक्षात मात्र अतिशय दु:खात दिवस काढावे लागत आहे. दरवर्षी न येणारा पाऊस हा शेतक·µÖÖ“µÖÖ Ü“ÖŸÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ ŸÖ¸ आहेच पण हाच पा‰ús जर रात्रभर कोसÔ¸ लागला तरीही शेतक·µÖÖ“µÖÖ >ÖÔ¦यात पाणी आणतो शेतक·µÖÖचे दारिद्रय, दैन्य याचे वणन Ö '¸ŸÖ–Ö>ß“ÖÖ ¯Ö‰úÃÖ' या कवितेत कवीने केले आहे.

रात्रभर कोसÔ¦ÞÖÖ·µÖÖ पावसाने शेतक·µÖÖच्या घराचे छप्पर गÔ¦ŸÖ ÆÖŸÖ ŸµÖÖ“Ö ÃÖ¾Öक्रि™2Ö रात्रभर जागे होते. घराचे आढे पाण्यात कुजत होते. शेतक·µÖÖच्या बायकोकडे तान्हे बाÔ¦ †ÖÆ ŸÖ रडताना पाहून त्याची बायको कासावीस होते. हतबल शेतकरी बाप आपल्या कुटुंबाची दैना पाहताना दिसतो. नंतर हÔ¦ÆÔ¸ पावसाची तीव्रता वाढल्याने आणि घरातील सर्व कपडे पांघरूणे †Ö»ÖÖß –ÖÖ»ÖÖß ŸÖ¾ÆÖ ÃÖ¾Ö कुटुंबाने बसूनच –ोप घेतली. पण पाण्यावर काही सÔ¦ÃÖÔ¦ –ाली की साप विंचवाच्या भीतीने अंगातील सारे bÔ¦ निघून जाइ. पाण्यामुÔ¦ ¸Ö¡Ö³Ö¸ £Ö>ß ¾ÖÖ•ÖŸÖ असताना पहाट –ÖÖ»ÖÖß ÃÖµÖ उगवला तेव्हा मात्र भीती दूर –ÖÖ»ÖÖß. ÃÖ¾Ö कुटुंब द:ुखात असताना शेतक·µÖÖला मात्र चांगलाच हुरूप आला. चांगला पाऊस –ाला म्हणून तो पेरणीच्या कामाला लागला. शेतक·µÖÖच्या मुलाचे आपल्या शेतकरी बापाचे निरीक्षण, त्याची दयनीय स्थिती सांगते. µÖÖचे वणन करताना सदानंद देशमुख म्हणतात,

"काÔ¦या राती पावसानं असा हैदोस घातला
तरी बाप म्हणे महा बरा टिपणाले आला
नव्या हुरूपाचा त्यानं हाती कासरा धरला
पेरणीच्या जुÔ¦ÞÖÖß»Ö 2ÖÖ¯Ö –Ötून लागला" (ÔÂŠ -22)

मातीवर निष्ठा असणारा शेतकरी आपले दु:ख विसरून कसे कष्ट करतो याचे वणन या कवितेत कवीने केले आहे.

दरवर्षी पडणा·µÖÖ दुष्काळामुळे शेतक·µÖÖची स्थिती अतिशय हालाखीची –ÖÖ»ÖßÖ †ÖÆ. ¯ÖÖ‰úÃÖ ¯Ö›»ÖÖ नाही म्हणून पिक नाही. शेत पिकले नाही म्हणून धान्य नाही त्यामुÔ पैसा नाही तरीदेखील शेतकरी दरवर्षी आपल्या शेतात पेरणी करतो त्यासाठी लागणारे पैसे सावकाराकडून घेतो किंवा काहीतरी गहाण ठेवतो. पण शेवटी त्याच्या पदरी निराशाच पडते शेतात काहीच न पिकल्यामुÔ ¿Ö¾Ö™ß ¸Ö¡Ö-¸Ö¡Ö 3Ö¸ Ÿµ֛Ö»ÖÖ –ोप लागत नाही. घेतलेले कज फेडणार कसे या चिंतेने ग्रासलेला शेतकरी शेवटी आत्महत्या करतो. त्यांच्या आयुष्याच्या समाप्तीनंतर खरी परवड ÃÖº¿ होते ती त्याच्या कुटुंबाची. त्याची दयनीय अवस्था कवी सदानंद देशमुख 'शिवारगाथÖ' कवितेत मांडताना म्हणतात,

"सांगा आता काय करू?
उरात हुरूप कुठून पेरू?
फाटून गेली शिवारगाथÖ
–ÖÖ› –ÖÖ› ‘ÖŸÖ ´ÖÖ£ÖÖ" (ÖÅš -47)

वरील काव्यपंक्तीत आत्महत्या केलेल्या शेतक·µÖÖ“µÖÖ ´Ö»ÖÖ¯Ö‹ †Ö¯Ö»µÖÖ 3Ö×¾ÖÂµÖÖ“ßß Ü“ÖŸÖÖ †ÖÆ. बापाने आत्महत्या केल्यावर संपूण क‰™²ÖÖ“ßß •Ö²ÖÖ²Ö¤Ö¸ß Ÿµ֛Ö“µÖÖ¾Ö¸ †Ö»ßß †ÖÆ. Ÿµ֛Ö“ßß †Ö‡ अजूनही दु:खातून सावरली नाही. बैलांना चारा न मिÔल्याने बैलाची अवस्था मरणासन्न –ÖÖ»ßß †ÖÆ. †¿ÖÖ¾ÖÔ तो बैलांना नाइलाजाने खाटकाला विकतो. पण अशा परिस्थितीत पुन्हा पेरणी करण्यास हुरूप नाही मग काय करणार तो आपल्या नशिबाला दोष देतो. प्रत्येक शेतक·µÖÖ“ßß आज अशीच अवस्था आहे. प्रत्येक शिवाराची अशीच उदास शि¾ÖÖरगा£Ö आहे. शेतक·µÖÖ“µÖÖ क‰™²ÖÖ“µÖÖ दु:खाचे वणन कवी या कवितेत करतो.

आयुष्यभर कष्ट करणा¸Ö शेतकरी आपल्या नशिबालाच दोष देतो. आपलेच नशिब असे दरिद्री कसे? असा प्रश्न तो देवाला विचारतो. त्यांच्या दारिद्र्याचे वणन कवीन 'मातेरं' या कवितेत केले आहे. मातेरं म्हणजे टाका, फेकण्यासारखं आयुष्यातील अनेक संकटांना शेतकरी सामोरे जातो. तो अतिशय कष्टदायी जीवन जगतो अनवाणी पायाने हिंडतो. आपल्या आयुष्यात सुखाचे दिवस कधी येतील या चिंतेत असताना तो आपल्या आयुष्याला बिनपानाच्या –ÖÖ›Ö“ßß उपमा देतो. पानेफुले नसलेल –ाड परोपकार करू शकत नाही फक्त खोडाच्या रूपाने ते जिवंत असते तसेच आपले आयुष्य आहे. आयुष्याच्या शेवटी मागे वळून बघताना दु:ख व्यक्त करताना तो म्हणतो,

'–ÖÖ»ÖÖ ´ÖÖŸÖ¸ •Ö»Ö´Ö
¸ोज धुवून काढावा
टन् ´ÖÖŸÖß“µÖÖ £ÖÖÔ¦ßŸÖ
‘ÖÖÃÖ ´ÖÖŸÖß“ÖÖ ¾ÖÖœÖ¾ÖÖ' (ÖÅš -55)

शेतक·µÖÖच्या मनातील निराशा, दु:ख सदानंद देशमुख अतिशय अप्रतिम शब्दातून व्यक्त करतात.

शेतक·µÖÖच्या आयुष्यातील संकटाची मालिका संपतच नाही. या संकटांना ¬ÖµÖÖ=Ö ÃÖÖ´ÖÖ¸ जाण्याचे त्राण आता त्यांच्यात नाही. कष्टमय आयुष्य जगताना तो निराश –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ. Ã¾ÖŸÖ:»ÖÖ ŸÖÖ †xŸÖ¿Ö¡Ö µÖ ¤²ÖÔ¦ÖÖ मानू लागला आहे. त्यामुÔ¦ आत्मविश्वास हरवलेला आजचा शेतकरी, सरकारपुढे, निसगा¯Öœ ÆŸÖ²Ö»Ö –ाला आहे व स्वत:ला कमकुवत समजू लागला आहे. शेतक·µÖÖच्या अशा स्थितीचे वणन करताना सदानंद देशमुख 'गÔ¦ÖÖठा' या कवितेत म्हणतात,

"आयुष्याचा सगÔ¦Ö
गÖÔ¦ÖÖठाच होत गेला
एक धांडा इथं
ŸÖ¸
एक ¬ÖÖ>Ö xŸÖ£Ö" (ÖÅš - 60)

¾ÖÂÖभर पावसावर विसंबून राहून काबाडकष्ट करणा·µÖÖ शेतक·µÖÖला सुखाचे चार दिवस ¯ÖÖÆÖµÖ»ÖÖ x´ÖÔ¦त नाही रोजचं जीवन जगायचे कसे अशी चिंता कवी या कवितेत व्यक्त करताना x¤ÃÖŸÖÖ.

जागतिकीकरणामुळे खेड्याच्या ग्रामीण वातावरणात बदल –ाला. गावातील सुशिक्षित मंडळी शहराकडे गेली. गाव भकास –ाले. वृध्दांना खेड्यात जगणे मुश्किल –ÖÖ»Ö. ¿ÖŸÖß करायची कुणी असा प्रश्न त्यांच्यापुढे आला. आणि आपले गाव परके वाटू लागले. निराशा व वैफल्य वाटू लागले तसे गावाचे लोभस रुप नाहीसे होऊ लागले. रडत खडत कसे तरी आयुष्य जगणाऱ्या गावातील या कास्तकऱ्याला गाव काट्याकुट्यांनी भरलेल्या बाभुळवनासारखे वाटू लागले. त्यांच्या हळव्या मनातील वेदना सदानंद देशमुख 'बाभुळबन' या कवितेत व्यक्त करताना म्हणतात,

आपल्याच गावात वाढत जाते
जेव्हा आपले परकेपण
सलते हळव्या मनात त¾ÆÖ
सुळकाट्याचं बाभुळवन (ÖÅš 61)

दारिद्र्याने भरलेले आयुष्य जगताना आता संकटे अधिक सलतात. आपल्याच गावात आपण परके –ाालो ही वेदना कवी या कवितेतून व्यक्त करतात.

बदललेले गाव आता कवीला वेगळे वाटू लागले. माणसातील माणुसकी संपली. जागेसाठी, शेतीसाठी सख्खे भाऊ वैरी –ाले. शेतीची आधुनिक पद्ध-ीत आली, पण पाण्याची टंचाई मात्र कायम राहिली. त्यातून ज्यांनी शेत पिकवले त्यांच्या धान्याला मात्र योग्य भाव मिळत नाही. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या भ्रष्टाचारामुळे कष्टकरी शेतकऱ्याला त्याचे घामाचे पैसे मिळत नाहीत. त्यामुळे येईल ती किमंत घेऊन शेतकरी धान्य विकतो पण दारिद्र्य काही संपत नाही. शेतीशिवाय आता खेड्यात दुसरं काही कामच नाही म्हणून माणसे शांत बसून असतात. त्यांच्या भविष्याची चिंता व्यक्त करताना सदानंद देशमुख "गत" कवितेत म्हणतात,

"ऐन्या रोगट पिकालाही
कोंब-ूटेना
पदराखाली डोळे –ाकून
आभाळ पाहे" (गतŠ - 62)

आपला भणंगपणा दाखवताना आता शेतकरी सुन्न –ाला आहे जमिनीत काही कस उरला नाही. प्रदूषण, निसगा घेणारा आजचा मानव स्वार्थी बनला आहे त्याला कशाचीही चाड उरली नाही अशी खंत कवी या कवितेतून व्यक्त करतात.

निसगाची साथ नाही त्यामुळे दुष्काळ व कजबाजारीपणा यामुळे सावकारी पाश या फासाच्या कचाटयात सापडलेला बळीराजा हतबल –ाला आहे. परिणामी तो आत्महत्येसारखा माग अवलंबतो. आज आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याचीसंख्या वाढतच आहे. या शेतकऱ्याच्या आत्महत्येचे राजकीय नेते, विविध संघटना मात्र भांडवल करीत आहेत. सरकारचे शेतकऱ्याबाबतचे उदासीन धोरण व राजकारणी लोकांचा स्वार्थीपणा सदानंद देशमुख 'गत' कवितेत अधोरेखित करतात. रात्रंदिवस शेतात काबाडकष्ट करूनही पोटभर अन्न मिळत नाही. अवर्षणग्रस्त पढया दारिद्रयाचा शाप लाभलेला शेतकऱ्याची अवस्था वणन करताना कवी म्हणतो,

"बाप गेला मातीमधी
पेरून पेरून, पेरून पेरून हतबल
गळ्याला फास लावून
पेरतो आहे" (गतŠ - 66)

भारत देशाने कितीही प्रगती केली आधुनिक तंत्र–ान अवलंबले तरी शेतकऱ्याचे नशीब फाटकेच तशीच आहे अशा दयनीय शेतकऱ्याला कुणी व्याजाखाली, कुणी पावलाखाली गाडतो.

आजच्या काôïत शेतक·µïï»ïï †ö¯ö»µïï ´ö»ïï“µïï 3ö×¾ö Âµïï“ïß ü“ö¥ïï ¾ïï™¥ö. †ö•ö“µïï शेतक·µïïची बिकट अवस्था ×“ö¡öß¥ö करताना कवीने अखिल शेतकरी बांधवांची वेदना मांडली आहे म्हणून ही कविता मनाला विलक्षणपणे भिडते.

दुष्काôï हा महाराष्ट्रातील शेतक·µïï“µïï †ö µöÂµïï»ïï ×´öôïï»ö»ïï ´ïïšö ¿ïï¯ö †öÆ. दुष्काôïï´öôï बारा महिने पाणी टंचाइची समस्या भेडसावते. विहिरी कोरडया पडल्यावर पिण्याच्या पाण्यासाठी मैलामैल भटकावे लागते. जमिनीला तडे गेले आहे. वीज ™“ïï‡ †öÆ. ¥µïï´öôï गावात एकप्रकारचे भकासपण जाणवते. शेतं ओस पडली आहेत. रोज जगायचं कसं या चिंतेत गावातील प्रत्येक घर आहे. त्यामुôï जमिनीप्रमाणे माणसाच्या मनालाही तडे गेले आहेत. रोजचा दिवस कसातरी ढकलला तरी भविष्याची चिंता त्यांना वाटते. पेरणीसाठी वापरली जाणारी हत्यारे, नांगर सगôï तसेच पडून आहे. पण पाऊसच पडत नाही त्याला काय उपाय करावा या चिंतेतील गावकरी –ुरत आहेत. हतबल शेतक·µïïच्या जीवनाची व्यथा कवीने 'भणकल्या गïï¾ïïß»ö' या कवितेत व्यक्त केली आहे. सदानंद देशमुख ग्रामीण परिसरात राहत असल्याने शेतक¯याच्या जीवनाशी अत्यंत जवôïक असल्याने दुष्काôïप्रवण अशा या भकास गावाचे वणन करताना ते म्हणतात,

'रातीमागून दिवस सारे कातावून रोज
पुन्हा काôïखाची मिठी, –ुरे पापणीत शेज''(ö¯ö - 90)

दरवर्षी सरकार शेतक¯यांसाठी विविध योजना जाहीर करते पण शेतक¯याच्या ×Ã£öŸößŸö ´ïï¡ï काहीच फरक पडत नाही. भकास गावातील शेतकरी मात्र उदास आहे. ही कविता आजचे ¾ïïÃŸö¾ö ×“ö¡ößŸö करते.

दुष्काôï पडल्याने वषभर गुरांचा चारा मिôïविण्यासाठी शेतक·µïïला खूपच पायपीट करावी लागते. आपल्या गुराढोरांना जगवण्यासाठी लांबून गवताचा भारा डोक्यावरून आणावा लागतो. कष्टमय जीवन जगताना आजूबाजूला असलेली स्थिती मात्र विषम आहे. गरीब सतत कष्ट करतच राहतो. श्रीमंत मात्र आपले आयुष्य अतिशय सुखात घालवितो. त्यामुôï ×¤¾ïïôïïच्या सणाच्या दिवशीही त्याला डोक्यावर गवताचा भारा घेऊन उपाशीपोटी अंधा·µïï वाटने चालावे लागते. दिवाôïïचे लक्ष लक्ष दिवे गाव उजôïत असताना कष्टकरी शेतक·µïï“ö जीवन मात्र अंधारमय आहे. त्यामुôï त्यांच्या मनातील विचार सदानंद देशमुखांली 'कधी ^•ôïïवं जीणं' या कवितेत व्यक्त केले आहे. आपल्याला आयुष्यभर असाच दरिद्रïïपणा का लाभला आहे असा प्रश्न शेतकरी विचारतो. आपल्या आयुष्यात सुखाचे चांदणे कधीबरे येइ»ö? असा सवाल तो करतो. रोज सुखाचे चांदणे कधीतरी येइल या आशेने जगणारा शेतकरी शेवटी हे नशिबाचे भोगच आहेत असे मानतो. शेतक·µïïच्या मनाची ही अवस्था वणन करताना कवी म्हणतो,

"काम करता करता उभ्या देहाचं सरण
जल्मासंगती अंत¬ÖÖ¸ ¤¸ •ÖÔ¦ते चांदणं
¤¸ ¯ÖÔ¦ते चांदणं कधी उजÔ¦ÖÖवं जीणं?
सटवीनं पाचवीले देला भोगोटा पुजनÖ" (¯ÖÂŠ -93)

सटवीने लिहिलेले नशीब कधी बदलेल का? आमचे जीवन कधी प्रकाशमय होइल का? असा सवाल या कवितेत कवी विचारतो. त्यामुÔ¦ ही कविता आपल्याला विचारप्रवृत्त करते.

सदानंद देशमुख यांनी आजचा शेतकरी हा उदास, दु:खी हतबल –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ †ÃÖÖ विचार 'पाखराच्या कंठातील गाणे' या कवितेत मांडला आहे. शेतक·µÖÖ“µÖÖ †ÖµÖÂµÖÖŸÖß»Ö आनंदच नाहिसा –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ. Ÿµ֍ÖÖ´ÖÔ¦ त्याचे जीवन दिशाहीन बनले आहे. दिशा मिÔ¦ल तिकडे जावे आणि त्याच्या जीवनात आनंद परतवून आणावा असा विचार ¤¢विच्या मनात येतो. पूर्वीचे ÃÖ¯Öß¸ÖÖ ¾Ö Ã¾ÖÖ¾Ö»Ö²Öß खेडे त्यातील आनंदी व सुखी शेतकरी यांचे चित्र त्यांच्या डोÔ¦µÖÖÃÖ´ÖÖ¸ Ÿָ¸ÔÖते आणि याच आनंदाच्या शोधात निघाल्यावर मात्र त्यांच्यासमोर आजचे सत्य प्रकट होते शेतक·µÖÖची स्थिती अतिशय हलाखीची –ÖÖ»Öß †ÖÆ. Ÿµ֍ÖÖ“Ö जीवन काटयाने भरलेले आहे. Ÿµ֍ÖÖ´ÖÔ¦ भणंग अवस्थेतील या शेतक·µÖÖ“µÖÖ †ÖµÖष्यातील आनंद कसा परत मिÔ¦¾Ö¾ÖŸÖÖ µÖ‡»Ö या चिंतेत कवी म्हणतो,

"´ÖÖ–µÖÖ †ÖÔ¦ÖßÖ“µÖÖ
मला आवडणा·µÖÖ
पाखराच्या कंठातील गाण्याचे ¤¢ÖµÖ –ÖÖ»Ö †ÃÖ»Ö?" (¯ÖÂŠ - 97)

कारण कवीला याची जाणीव होते आजच्या शेतक·µÖÖची स्थिती मेलेल्या पाखरांप्रमाणे –ाली आहे. असे पाखरू ज्याने जगण्यासाठी असलेली धडपड थांबवली आहे. गावातील दुष्काÔ¦ÖŸÖ †Ö²Ö¸Ö‡पण भकास –ाली आहे. पाण्यावाचून –ाडे सुकून गेली आहेत. दिवसेंदिवस वाढणा·µÖÖ पाण्याच्या टंचाई´ÖÔ¦ वाडवडिलांनी लावलेली एक एक –ाडे आता सुकून चालल †ÖÆŸÖ. Ÿµ֍ÖÖ´ÖÔ¦ †ÖŸÖÖ –ाडाला आंबे लागणार नाहीत. –ÖÖ›Öप्रमाणे माणÖसेही आता भकास वाटू लागली आहेत. पूर्वीसारखी एकमेकांची दु:ख समजून घेत नाही. त्यामुÔ¦ आजच्या जगात ती एकलकोंडी व मतलबी होत चालली आहेत. पण कवी आपली चिंता आंबराइ या कवितेत व्यक्त करताना म्हणतात,

"†ÃÖ –ÖÖ»Ö †ÃÖ»Ö ŸÖ¸
हे एकलेपणाचे सोटमूÔ¦
†¾Ö‘Ö› ÆÖ‡ल जपणे मुÔ¦थोंबा वाचून" (¯ÖÂŠ -104)

आजच्या यांत्रिक युगात प्रत्येक जग स्वतचा जीवन ÃÂ‘ÖÂÄ लढताना दिसतो. माणूस स्वार्थी बनला आहे. हे चित्र दिसताच असे वाटते की शब्दांनाही भकासपण आले आहे. परंतु कवींना मात्र वाटते की आपलीच आकलन कक्षा विस्तारली आहे. आपणच माणसांना समजून घेणारी आपली विचारकक्षा वाढवायला हवी असे मत कवी या कवितेतून व्यक्त करतात.

गावाचे व शिवारातील भकासपणा पाहून सदानंद देशमुख आपल्या भूतकाÔ¦Ö्त रमून जातात शेतातील पाऊलवाटा त्यांच्या आठवणींना उजाÔ¦Ö देतात. या भूतकाÔ¦Ö्तील आठवणी क्षणभर का होइना मनापासून आनंद देतात. पण वतमानकाÔ¦ मात्र कवीला दु:खी करतो. ÃÂÃŸÖÖ¾Ö»Ö»ÖÅ –ाडे निरभ्र आकाश, पक्ष्यांची कमी –ालेली किलबिल कवीला अस्वस्थ करते. मनाची उलाढाल व्यक्त करताना सदानंद देशमुख 'गलका' या कवितेत म्हणÖŸÖÖŸÖ,

"खुटून बसल्या –ÖÖ›Ö“µÖÖ ÆµÖÖ
†ÖÔ¦ßŸÖ ´ÖßÆß –ÖÖ› ÆÐŸÖÖ
मनात गलका फुटून अवघा
फांदया फांदयात दाटून जातो" (ÖÅš -107)

मनाची चलबिचल कवीला निसगाच्या सानिध्यात रमायला शिकवते –ाडांचे दु:ख जाणून घेण्यासाठी व सत्य स्विकारण्यासाठी पुन्हा भूतकाÔ¦Ö्त रमून जाण्याची इच्छा कवी या कवितेतून व्यक्त करतो.

खिन्न मनाने कवी जेव्हा शिवारात जातो तेव्हा मोकÔ¦ रान पाहून तो अधिक उदास होतो. नांगरणी ते मÔ¦ÞÖß †ÃÖÖ ¾ÖÂÖभर केलेला प्रवास त्याला आठवतो. धान्याच्या राशी या शेतात त्यांनी पाहिल्या पण आता मात्र शेतक·µÖÖच्या धान्याला योग्य भाव मिÔ¦त नाही. कष्टकरी उपाशी राहतो आणि फायदा घेणारे मात्र सुखी होतात. कष्टक¢ß शेतक¬याच्या मनात आलेला प्रश्न कवी 'का कÔ¦ना' या कवितेत व्यक्त करतात. योग्य पावसामुÔ¦ पीक चांगले आले तरी शेतक·µÖÖच्या नशिबी मात्र सुख नाही. व्यापारी धोरण आणि भ्रष्ट अधिकारी त्यांचा चांगलाच ±ÚÖµÖ¤Ö ‘ÖŸÖÖŸÖ ŸµÖÖ´ÖÔ¦ सुखाचे दोन घास ही आता शेतक·µÖÖ»ÖÖ ×´ÖÔ¦त नाही. ही खंत व्यक्त करताना सदानंद देशमुख म्हणतात,

"†Ö¯Ö»µÖÖ µÖ£Ö“Ö ÆÐŸµÖÖ
धान्य राशी, सुखही
त्या सुखाचा का उरेना आज अधा ‘ÖÖÃÖÆß" (ÖÅš -115)

शेतकरी बांधवाची बिघडत चाललेली आर्थिक स्थिती अनेक समस्या निमाण करत आहे. ŸµÖÖ´ÖÔ¦ याबाबत आपणा सर्वांना विचार करण्याची गरज आहे अशी आशा कवी या कवितेतून व्यक्त करताना दिसतात.

उपेक्षित जीवन जगत असताना शेतकरी स्वत:च्याच नशिबाला दोष देतो. रखरखीत उन्हाप्रमाणे आयुष्यातील दु:खाचे चटके त्याला सहन करावे लागत आहे. यातून बाहेर येण्याचा माग त्याला सापडत नाही म्हणूनच आपल्या नशिबी हा भोगवटा का आहे या विचाराने तो खिन्न होतो. शेतक·µÖÖच्या मनातील हे दु:ख कवीने 'भोगवटा' या कवितेतून मांडले आहे. नवीन सरकार आले की त्याला वाटते की आपल्या नशिबाचा हा भोग संपेल पण त्याची निराशा होते. शेतक·µÖÖच्या जीवनातील दु:ख व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"´ÖÖ–या सुन्या आयुष्याला आता वाली आहे कोण?
भरारले बगÔÆß ´ÖÖ–ो नखं दुखवून
भोगवटा अनावर तरी चालत राहणं
वाट सरेना म्हणून असं चालत कुढणं" (¯ÖÂŠ -120)

दारिद्रय व नशिबाचा भोग म्हणून रडत कुढत आपलं आयुष्य जगणा·µÖÖ शेतक·µÖÖ“µÖÖ जीवनातील उदासीनता या कवितेतून कवीने मांडली आहे.

अपेक्षाभंग, वेदना आणि भणंगपण पदरात टाकणारी अतिशय प्रभावी शब्दात लिहि»Ö»ÖÖß सदानंद देशमुख यांची 'क्रीडा' ही कविता गावाची बदललेली स्थिती व दुष्काÔÖ“Ö ¤¿Ö–Ö ‘Ö>×¾ÖŸÖ. दुष्काÔग्रस्त माणसाच्या डोÔयातील अश्रू आता कोरडे –ाले आहेत. दैनंदिन जीवन जगायचे कसे असा सवाल ते आपल्या मनात विचारतात. दुष्काÔÖ´ÖÔ पाणीटंचाइचा प्रश्नाचे भीषण वणन करताना कवी म्हणतो,

"×“Ö¸»µÖÖ 3Ö‡ला घेते उन्Æ ओरखडे
दुख·µÖÖ मनात नित्य अभावाचे खडे
पाणी आटले सगÔ कसा भरायचा घडा
नदी काठाशी रंगते रोज गाढवाची क्रीडा" (¯ÖÂŠ -101)

पावसाने पाठ फिरवल्यावर वषभर मदतीची याचना करायची कोणाकडे असा सवाल कवी या कवितेत करतात.

सकाÔपासून रात्रीपर्यंत निसगाची बदलणारी वेगवेगÔी रूपे पाहून सदानंद देशमुख निसगाच्या सानिध्यात तादात्म पावलेल्या कवीची मनोवस्था 'आभाÔच वाली' या कवितेत व्यक्त करतात. सकाÔ ÆÖŸÖÖ“Ö ¯Ö±ú×»»ÖŸÖ –ालेले कवीचे मन दुपारी उन्हाच्या –ÖÔÖ लागताच कोमेजून जाते. भर दुपÖ¸ß ק֟Ö¸¾ÖÔला त्याला विरहाचे दु:ख होते. आपल्या प्रेयसीची आठवण येते पण संध्याकाÔß ÃÖµÖÖÃŸÖ –ाल्यावर मात्र मन भूतकाÔÖतील आठवणीने अंधारून जाते.
निसगातील या चक्राशी कवी एकरूप होऊन उदास मनाने म्हणतो,

"पाने –ो>ŸÖÖŸÖ ŸÖ¾ÆÖ ´ÖßÆß •ÖÖŸÖÖ ±ú¤ûÔ¡न
क्कि·µÖÖ ¾ÖÖ·µÖÖच्या संगती सुका पाचोÔ¡Ö Æ‰ú–ो" (ÖÂš -117)

^¤ÖÃÖ –ाल्यावर कवी निर्जीव सुकलेल्या पानासारखा होतो पण निसगा"µÖÖ ÃÖ¾Ö °¡¯ÖÖ¿Öß तन्मयतेने एकरूप –ाल्यावर त्यांच्या मनात आशेचा किरण डोकावतो. आयुष्यातील सुखदु:खाची तुलना निसगा"µÖÖ ÃÖÖÆÔ¡याशी करताना कवी म्हणतो,

"†ÃÂÖÖ "ÖÖ»ÖŸÖÖ ÃÖÖÆÔ¡Ö ´ÖÖ–ÖÖ †Ö³ÖÖÔ¡Öच्या खाली
जेव्हा माणसे टाÔ¡ŸÖß, ŸÖ¾ÆÖ †Ö³ÖÖÔ¡"Ö ¾ÖÖ»ÖÖß" (ÖÂš 117)

दु:खात माणसे आपल्यापासून दुरावतात तेव्हा निसग"Ö †Ö¯Ö»µÖÖ»ÖÖ ÃÖÖ£Ö ¤ŸÖÖ. ŸµÖÖ"µÖÖ¿Öß एकरूप –ाल्याने कवी आपले दु:ख विसरतो.

3) †Ö¿ÖÖ¾ÖÖ¤ ¾µÖŒŸÖ करणाऱ्या कविता :-

शेतकरी कुÔ¡Öत जन्मलेल्या सदानंद देशमुख यांनी ग्रामीण भागातील समस्याचे †xŸÖ¿ÖµÖ •Ö¾ÖÔ¡न निरीक्षण केले आहे. अस्मानी संकटांनी ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांचे निराशामय जीवन व शोषण करणा·µÖÖ Ãाावकारी पाशाचे ओ–ां वाहणा·µÖÖ शेतकऱ्याचे जीवन अतिशय ÃÖ‘ÖÂÖ´ÖµÖ –ÖÖ»Ö †ÖÆ. ŸµÖÖ´ÖÔ¡ ÆŸÖÖ¿Ö –ालेला आजचा शेतकरी मृत्यूला जवÔ¡ करीत आत्महत्या करताना दिसतो. अशा निराशाग्रस्त दु:खी जनांना सदानंद देशमुख यांची कविता जगण्याचे बÔ¡ देते. त्यांच्या कवितांतून ते आपली मानवतावादी भूमिका मांडतात. तसेच या कवितांमध्ये संवेदनशीलता, क्कÂÖßकेंद्रितता, निसग इत्यादी घटक केंद्रस्थानी आहेत. त्यामुÔ¡ शेतकऱ्याच्या निराशामय आयुष्यात चैतन्य निमाण करतात. दु:ख, शोषण, संकटे, संघष, अशा चक्रात अडकलेल्या शेतकरी बांधवाना वास्तवाला सामोरी जाण्याचे बÔ¡ ¤ŸÖÖŸÖ.

'गावकÔ¡Ö' या कवितासंग्रहातील, 'मीच मा–या पोटी जन्माला आ»ÖÖ', '²ÖÔ¡', '"ÖÖ£Ö¸Ö', 'पेरणीच्या घाती', 'ललाट', 'डाव', 'नांगराच्या पाठीखाली', 'डौलदार धांडयाच्या शेलपानांतून', '¾Ö¿Ö', 'रस्ते, 'हेरून ठेवा', 'तोरा', इत्यादी कवितांमधून सदानंद देशमुख आशावÖ¤ß ×¾Ö"ÖÖ¸Ö"Ö चित्रण करतात.

या कविता शेतक·µÖÖच्या आयुष्याला जन्मभर पुरलेल्या दारिद्रयातही जगण्याची नवीन प्रेरणा देतात. संघषमय जीवनात ही आशावादी राहून संकटावर मात करण्याचा संदेश देतात. जगण्याची नवीन उमेद निमाण करतÖŸÖ.

क्कवी सदानंद देशमुख यांचा मूलभूत पिंड सांगणारी '²ÖÔ¡' ही कविता अतिशय प्रभावी आहे. या क्कि¾Öतेतील चैतन्यमय आशावाद म्हणजे एक प्रकारचे आधुनिक पसायदानच आहे. निराशाग्रस्त दु:खी लोकाच्या मनात नवीन आशा पल्लवीत करणारी ही कवितÖ †Ö¯Ö»µÖÖ»ÖÖ

मानवतावादी भूमिकेत नेते. कवितेतील आशावाद जगण्याची एक नवीन उमेद निमाण करते. कितीही संकटे आली तरी आपण मात्र त्याला धैµÖÖने सामोरे जावे असा संदेश देताना कवी म्हणतो,

"हरेकाला सापडावं त्याच्या जगण्याचं बÔ¦
नव्या पानांनी –ाकावे जुने फांदीतले बÔ¦" (¯ÖÂŠ -21)

भूतकाÔ¦ÖŸÖß»Ö ÃÖ¾Ö दु:खे बाजूला सारून नव्या उमेदीने जगण्याचे बÔ¦ देणारी ही कविता आशावाद व्यक्त करते.

कमीत कमी शब्दात जीवनाचे व्यापक रहस्य बहिणाबाइच्या कविता व्यक्त करतात. त्याप्रमाणे सदानंद देशमुखांनी अल्पाक्षरी '´ÖßÖ“Ö ´ÖÖ–µÖÖ ¯ÖÖ™ß †Ö»ÖÖ' µÖÖ अल्पाक्षरी कवितेतून †Ö¤¿Ö जीवनधारणा व्यक्त केली आहे. ते म्हणतÖŸÖ,

"धाटं खुडता खुडता उडे अंगावर भुशी
भुशितल्या खाजीतून दाटे मनभर खूषी
´ÖÖ–या घामाच्या थेंबानं मातीतून उगवलो
वाटे मीच धांडयातून कणसात पोसवलो
गच्च सुगीच्या दिसात मीच ´ÖÖ–µÖÖ ¯ÖÖ™ß †Ö»ÖÖ" (¯ÖÂŠ -116)

शेतातील कष्टाची कामे करताना कवी आनंद व्यक्त करतो. संकटे दु:खे सोसतानाच माणसाचा पुनजन्म होतो, त्याचा जीवनोद्धार होतो, तसेच जीवनाला पूणŸ¾Ö »ÖÖ³ÖŸÖ ÆB †Ö¤¿Ö जीवनाची लक्षणे कवीने या कवितेतून व्यक्त केली आहेत. अतिशय कमी शब्दात प्रभावीपणे ते जीवनाचे रहस्य सांगतात.

शेतकऱ्याचं जिणं मुळातच कष्टाचे त्यामुÔ¦ नेहमीच्या दु:खाला कवटाÔ¦ून न बसता कष्ट करून घाम गाÔ¦ून काÔ¦या मातीतून 'सोनं होऊन उगावं' या कवितेतून व्यक्त करतात.

या कवितेचा आशय अतिशय विचारप्रवतक आहे. नांगरणी –ÖÖ»µÖÖ´ÖÔ¦ अनेक संकटे पार करून बियाणे मिÔ¦वून पेरणी केली. पिकांवर कीड पडू नये म्हणून प्रभावी किटकनाशकांची त्यावर फवारणी केली. त्यामुÔ¦ पीक भरघोस आल्यावर शेतक·µÖÖ“µÖÖ ›ÖÔ¦यात हिरवे स्वप्न दिसू लागलµÖÖ. जेव्हा शेतातील कणसे दाण्याने भरू लागली तेव्हा पाखरापासून त्यांची निगराणी केली. ओढाÔ¦ गायी शेतात जा‰ नये म्हणून काÔ¦जी घेतली. नंतर खÔ¦यात धान्याच्या राशी दिसू लागले. चांगले दाणे विकून त्याने देणेकरी भागवले पण शेतकऱ्याच्या नÖ×¿Ö²ßß ´ÖÖ¡Ö ´ÖÖŸÖ¸“Ö आले. हे सांगताना कवी म्हणतो,

"केलं मातेरं कुतेरं जमा सावटून सारं
¤Ö»Ö¤·µÖÖ नशिबाचं सुटे भवताली वार" (¯ÖÂŠ -34)

सुगीचा हंगाम संपल्यावर शेतकरी जेव्हा शेतात गेला तो शेत उजाड –ाडासारखाच दिसतो, पाणी आटून गेलेला ओढा पाहून त्याचे मन खिन्न होते. पण त्याने आपली तुलना –ाडाशी केली. –ाडांचे गुपित जाणून घेतले. –ाडाची पानेदेखील ऋतूप्रमाणे बहरतात. त्यामुळे जुनी पालवी नवीन बहर येण्यासाठीच गळून पडते. अशा जाणल्यामुळे मन पल्लवित होऊन उठते. उदयाचा उष:काल पाहण्यासाठी रडत कुडत बसायचं नाही हे सांगताना कवी म्हणतो,

"काय फायदा रडून जिणं हसत जगावं
अन् मातीच्या कुशीत सोनं होऊन उगावं" (ओळ -34)

शेतकऱ्याच्या कष्टमय आयुष्यात नवीन आशावादी विचार कवीने विविध उदाहरणांमधून या कवितेत व्यक्त केला आहे.

पावसाचे प्रमाण कमी –ाल्याने आता शेतात येणारी पिके पूणपणे पोसली जात नाही. त्याचबरोबर पिकांना दहया, मावा, कोकडा इ. रोग लागतात. शेतकऱ्याच्या मनातील आशावाद कवी चौथरा या कवितेत व्यक्त करतो. पिकांची नासाडी पाहून कोणाला दोष द्यावा हे काही कळत नाही. त्यामुळे चिंताग्रस्त शेतकऱ्यांला गुप्तधन मिळाले अशी स्वप्ने पडू लागली आहेत. कष्ट करून जीवन जगणारी जुनी पिढीही आता आपले जन्माचे दारिद्रय नाहीस होऊन अशी स्वप्ने पडू लागली आहेत. कष्ट करून जीवन जगणारी जुनी पिढीही आता पैश्याची आशा करीत आहे. दुष्काळ खंगर –ाडासारखाच दिसतो (ओळ -18)

"समाधीचा चौथरा खंदायलेच पाहयजे
नवा पुरावा पुरावा
पुरावा हे बोलून दाखवतो
वावरात जिवंतपणी वाळवंट
खंगर –ाडसारखाच दिसतो"

–ाडे सजीव असूनही पाण्यावाचून सुकून गेली आहे. तशीच अवस्था शेतकऱ्याची जिवंतपणी दारिद्रयाचे लेणं लाभलेल्या या कष्टकऱ्यांना सुखाचे दिवस पाहायला मिळावे अशी आशा या कवितेतून कवी व्यक्त करतो.

मृगनक्षत्रात पेरणी सूरू –ाली की शेतकरी मोठया उत्साहाने पेरणीच्या कामत गुंतून जातो. पेरणी करीत असताना आपले शिवार धान्याने बहरून यावे असे स्वप्न ही उराशी बाळगतो. निस्वार्थीपणे जगाला जगविण्यासाठी शेतकऱ्याची चाललेली लगबग सदानंद देशमुख

'पेरणीच्या घाती' या कवितेतून व्यक्त करतात. शेतक·µÖÖचे मातीशी अतूट नाते असते. त्यामुÔ¦ जग जगविणारा शेतकरी या कवितेत म्हणतो,

"हातातलं सोनं मा–µÖÖ
मातीतून उगे
उगवल्या पिकातून
दुनिया ही जगे" (ÔÂš - 41)

कवीने शेतकऱ्याच्या हातातील बियाणांना सोन्याची उपमा दिली आहे. हे सोनं काÔ¦या मातीतून धान्य हÖऊन उगवेल आणि उभ्या जगाला जगवेल असा आशावाद कवी या कवितेतून व्यक्त करतो.

शेतक·µÖÖच्या नशिबात कष्टाशिवाय पµÖÖय नाही. तरीदेखील जगाचा पोशिंदा जगाला जगविण्यासाठी रात्रंदिवस घाम गाÔ¦तच असतो. आपल्या नशिबाला दोष न देता नवीन आशा पल्लवित करून शेतीच्या कामाला आपले कतव्य समजून काम करणा·µÖÖ शेतक·µÖÖचे वणनÖ सदानंद देशमुख 'ललाट' या कवितेत करतात.

पाऊस पडून गेल्यावर पेरणीसाठी शेताचÖß ¾ÖÖ™ ¬Ö¸Ÿ××. ÃÖ¾Öत्र गारवा असताना शेतकरी जगासाठी पेरणी करतो. सव जग रात्री विश्रांती घेत असताना मातीच्या पोटात मात्र नवीन बीजे अंकुरतात तेव्हा शेतक·µÖÖच्या मनात तृप्ततेची लाट उसÔ¦ते. अनिश्चित असा नशिबाचा खेÔ¦ शेतक·µÖÖ“µÖÖ ¾ÖÖ™µÖÖ»ÖÖ †Ö»ÖÖ †ÖÆ. त्याचे नशीब मातीत काम करण्यासाठीच घडले आहे. त्यांच्या विषयी कृत–ता व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"ख¦Ô¦ खेÔ¦Ÿ×× ÆÖ †Ö´ÆÐ
इथे रेखले ललाट" (ÔÂš -44)

†Ö¡ÖÂ¡Ö³Ö¸ ´ÖÖŸ××ीतच राबण्याचे नशीब घेऊन जन्माला आलेल्या शेतक·µÖÖच्या मनातील आशावाद कवी वरील काव्यपंक्तीतून व्यक्त करतो.

¿Ö×××त राबणा·µÖÖ या शेतक·µÖÖकडे मात्र शहरातील माणसांना नवल वाटते. उन्हातान्हात शेतीची कामे करताना रस्त्यावरून जाणा·µÖÖ कारमधील, एस.टी. तील लोक माना वÔ¦वून त्यांच्याकडे पाहतात. तेव्हा शेतक·µÖÖच्या मनात आलेले विचार सदानंद देशमुख डाव या क#x¾Öतेतून मांडतात.

शहरातील लोकांच्या या नजरा –Öलित कवी स्वत:ला ठणकावतो की शेताच्या ²ÖÖ–ÖÖ¾Ö¸ß»Ö ÆÐ ²ÖÆ¸»Ö»ÖÐß xÆ¸¾ÖÐß –ाडे अशीच राहली पाहिजे. कष्ट केल्यावर सावली देण्यासाठी शुध्द खेÔ¦Ÿ××ß Æ¾ÖÖ ×´ÖÔ¦ण्यासाठी मला शेतात काम करायला हवे. –ÖÖ›Ö´ÖÔ¦ उन्हाची प्रखरता

•ाणवणार नाही आणि हार्टअटॅक“ÖÖ –ाटकाही येणार नाही. आपल्या सुदृढ आरोग्यासाठी –ÖÖ› ÆßÆ¾ÖßŸÖ“Ö –ÖÖ›Ö्चे महत्त्व सांगताना कवी म्हणतो,

"डाव मांडत असता काÖ¡µÖÖ ³Ö‡ाशी नवा,
नाही पिकल शेत तरी –ÖÖ›Ö“ÖÖ †Ö¬ÖÖ¸ Æ¾ÖÖ" (¯ÖÂŠ -71)

नवीन डाव म्हणजे नव्या पिकाची पेरणी करताना धान्य उगवेल की नाही याची चिंता करायची नाही कारण धान्य नसले तरी जगण्यासाठी –ÖÖ›Ö“ÖÖ †Ö¬ÖÖ¸ Æ¾ÖÖ †ÖÆ †ÃÖÖ †Ö¿ÖÖ¾ÖÖ¤ß ×¾Ö“ÖÖ¸ कवी मांडतो व शहरातील –ÖÖ›Ö“ÖßÖ क्रांÖß –ालेली संख्या ही तेथील लोकांना येणा·µÖÖ †Ö•ÖÖ¸Ö¿ÖßÖ कशी संबंधित आहे याकडे आपले लक्ष वेधून घेतो.

अनियमित पावसाने आता सवत्र कोरडा दुष्काÖ¡ ¯Ö›»ÖÖ †ÖÆ. Ÿµ֐ÖÖ´ÖÖ¡ नापिकीने सव¡Ö कहर केला आहे. अशावÖ¡ी सरसकट माती एकदा खोदून खोदून घेतली पाहिजे. नांगरणी करताना येणा·µÖÖ अडचणीचे वणन कवी 'नांगराच्या पाठीखाली' या कवितेत करतो.

नांगरणी करीत असताना शेतातील खूट आणि दगड बैलांना अडथÖ¡ी आणतात¸ †¿ÖÖ ¾ÖÖ¡ी कवी नांगराचा मूठा वर उचलून खूट किंवा –ÖÖ´ÖÖ¡ी तशीच ठेवतो. असे करत असताना त्याच्या मनात विचार येतो की मातीतील हे सगÖ¡ खूट उचकटून काढले पाहिजेत. इथे मातीतील खूट म्हणजे शेतक¬यांना µÖÖ¸ा·µÖÖ अनंत अडचणी असा अथ कवीला अभिप्रेत आहे. शोषण, आर्थिक टंचाइ, अपुरे वस्त्र, अपुरे अन्न अशा अनंत अडचणींना तोंड देत शेतकरी जगत आहे. तेव्हा त्यांच्या जीवनातील या अडचणींना दूर करायला हवे असा विचार व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"आणि असतील नसतील तेवढे
आपल्या उदासवाणी माÖ¡ानी मनातून" (¯ÖÂŠ - 73)

पिढयानपिढया शोषण करणा·µÖÖ आणि शेतक·µÖÖच्या जीवनात अडथÖ¡ी आणणा·µÖÖ µÖÖ सावकारांना, जमीनदारांना, भ्रष्ट सरकारी अधिकारांना आपण विरोध केला पाहिजे म्हणजे शेतक·µÖÖचे जीवन सुसहय होइल असा नवीन विद्रोही विचार कवी या कवितेतून व्यक्त करतो. शेतक·µÖÖक्रां› ÆŸÖŸÖ †ÃÖ»Ö»Ö ¤»Ö‹ÖÖ आणि त्यांच्या विकासासाठी राज्यकर्त्यांच्या मनात असलेली अनास्था याकडे कवी आपले लक्ष वेधून घेतो.

आपल्या जीवनातील दारिद्रयाकडे दुलक्ष करून सुगीची स्वप्ने पाहणा·µÖÖ †Ö¿ÖÖ¾ÖÖ¤ß शेतक·µÖÖचे वणन सदानंद देशमुख यांनी 'डौलदार धांडयाच्या शेलपानातून' या कवितेतून केले †ÖÆ.

´ÖÖŸÖßÖ ¾Ö शेतक¬याचे ¬ÖÖŸÖ †Ö‡ ´Ö»ÖÖ“Ö ¯Ö´ÖÖ¡ी नाते आहे. त्यामुÖ¡ी कवी म्हणतो,

"आम्ही आमच्या फुटक्या नशिबाऐवजी
मातीला दुषणे देत नाही कधीच " (ÔÅŠ -75)

शेतीवर अपार निष्ठा असलेला कवी वरील काव्यपंक्तीतून कार्पण्य व्यक्त करतो. शेतातील नांगरणीपासून अनेक अडचणींना तोंड देत तो शेतात राबतो. कधी कधी पाऊसदेखील त्यांना दगा देतो. तेव्हा शेतकरी आपल्या नशिबाला दोष देतो आपल्या मातीला नाही. अनंत अडचणींना सामोरी जाणारी, स्वप्नाळू, दारिद्र्यात जगणारे कष्टकरी माणसे कवी या कवितेतून व्यक्त करतो.

'वंश' या कवितेत सदानंद देशमुख सृष्टीतील सृजनशीलतेवर चिंतन करतात. त्यासाठी अल्पजीवी अशा प्रकाशाजवळ जगणाऱ्या कीटकाचे उदाहरण ते देतात. रात्रीच्या वेळी प्रकाशात जगणारे हे कीडे सकाळ होताच निष्प्राण होतात. जमिनीवर आलेल्या वाणूची तीच गत उन्हे पडताच अंडयासहीत त्यांचा वंश नष्ट होतो. अशा अल्पजीवी जीवांविषयी ते म्हणतात,

"कशासाठी जन्मा येती असे भुइला ?
नाव नाही, नोंद नाही, कुठे धुळीला " (ÔÅŠ -122)

अत्यंत कमी आयुष्य लाभलेल्या या जीवांची कुणीच दखल घेत नाही तरीही सृष्टीच्या सृजनशीलतेला अंत नाही. आषाढात मेघ बरसल्यावर अनेक जीव धरतीच्या पोटात अंकुरतात. या सृजनशीलतेनेच सृष्टी आजही बहरलेली आहे. असा आशावादी विचार या कवितेतून कवी व्यक्त करतात.

जागतिकीकरणाचे वारे आता गावापर्यंत पोचले. दारिद्र्य जाऊन दारिद्र्य रेषा सुधारणावादी, आशावादी, भरवसा देणारी, पीडीत अशा जनतेपर्यंत आले आहे. तेव्हा श्रीमंत लोकांना या पीडीताचा विद्रोह सहन करावा लागेल असा इशारा सदानंद देशमुख 'रस्ते हेरून ठेवा' या कवितेतून देतात. आधुनिकीकरण, चंगळीकरण नवीन पिढी सुखवस्तू बनली आहे. पाऊस अगदीच कमी पडल्याने शेतीत धान्य उगवत नाही पण अशा परिस्थितीही श्रीमंत वग मात्र सुखाने आपल्या बंगल्यात जगत आहे अशा लोकांना कवी इशारा देताना म्हणतो,
'‡£»या सुकून गेलेल्या मातीच्या घोगऱ्या कंठातून

"अपना राज आयेगा
क्रांतीनंतर खायेगा च्या
एकमुखी घोषणा घुमतील तेव्हा
कोणत्या रस्त्याने पळाल
†ö¯Ö»µÖÖ ´ÖÖÃÖÖôÖ देहाचं घन सावरत
यासाठी तरी निदान
एकदा घराबाहेरून येऊन
रस्ते हेरून ठेवा" (ÔÅŠ -27)

कष्टक·µÖÖचा आक्रोश आाता ÁÖß´ÖŸÖÖ¯Ö¡ÖŸÖ ¯ÖÖÆ“Ö»ÖÖ ¯ÖÖ×Æ•Ö ŸµÖÖÃÖÖŠß कष्टकऱ्यांनी एकत्र येऊन आपल्या हक्कांसाठी लढावे असा आशावादी विचार कवी व्यक्त करतो.

जगातील मानवी स्वार्थी वृत्तीचे वणन सदानंद देशमुख 'तोरा' या कवितेत करतात. ¿ÖŸÖचे उत्पन्न पावसाच्या लहरीवर अवलंबून असते. शेतीचे उत्पन्न जास्त –ाले की शेतकरी आनंदी होतो. परंतु सरकारी दलाल व भ्रष्टाचारामुÔ¡ त्याला आपला सुखाचा घास गमवावा लागतो. दुष्काÔ¡ÖŸÖ ÃÖÖ¸ ¿ÖŸÖ ^•ÖÖ› ÆÖŸÖ ŸµÖÖ¾ÖÔ¡ त्याच्या मदतीला कोणीही येत नाही. अशा ¾ÖÔ¡ß †Ö³ÖÖÔ¡ व काÔ¡ मातीच त्याला चिरंतर शाश्वत असा आधार देते. कास्तकराचे काÔ¡µÖÖ †Ö‡शी जन्मोजन्मीचे नाते सांगताना कवी म्हणतो,

"जशी पिकं तशी माणसं
दुनियादारी जातील सोडून
Æß“Ö –Ö¸ŸÖß, Æ“Ö †Ö³ÖÖÔ¡
जन्मोजन्मी राहील टिकून" (¯ÖÃŠ -87)

क¡ÖÓµÖÖ मातीशी इमान राखणा·µÖÖ या शेतक·µÖÖ“Ö †Ö³ÖÖÔ¡ÖÖशी व मातीशी असलेले ऋणानुबंध जन्मभर टिकणारे आहे असा आशावादी विचार या कवितेतून व्यक्त करतो. नशिबाला दोष न देता आलेल्या संकटावर मात करून आपले भविष्य उज्ज्वल बनविण्याचा संदेश सदानंद देशमुख या कवितांमधून देतात. समाजातील शोषित गटाशी संघर्ष करण्याची हि´ÖŸÖ ¤ŸÖÖŸÖ.

२) भावनाप्रधान कविता :-

सदानंद देशमुख संवेदनशील कवी आहेत. त्यांनी आपल्या कवितांमधून स्त्री मनाचा कानोसा घेत तिचं अंतरंग शब्दात उलग¸डून दाखवले आहे. सवस्वाचा त्याग करणारी, कष्ट करून आपल्या कु™ुबासाठी ग्रामीण खेडयातील 'स्त्री' विषयीच्या भावना कवी आपल्या कवितेतून मांडतात. दु:ख भोगणारी तरी कधीही मोडून न पडणारी ही आइ, प्रेयसी, पत्नी इ. अनेक नात्यां“Öß ¯Ö´Ö¸ÖÔ¡ सावली असते. खेडयापाडयात ती प्रपंच सांभाÔ¡ते व पुरूषी अहंकाराला ÃÖÖ´ÖÖ¸ß •ÖÖŸÖ.

आपल्या कष्टकरी आइचे चित्रण कवी माय, माय वावरात गेली, मृगनक्षत्रात, उभं गाव रोषणाइŸÖ –ुलताना इत्यादी कवितेतून करतो. कास्तकरांच्या कुटुंबात जन्म घेतला म्हणून आयुष्यभर कष्ट करणारी कवीची आइ अतिशय सोप्या प्रसंगातून जीवनविषयक तत्त्व–ान सांगते. आपल्या आइ×¾ÖÂÖµÖß †×Ÿ¿Ö¸Ö ÆÔ¡¾ÖÖ ÆÖ‰Íन कवी तिच्याविषयीच्या भावना शब्दब¤¡Ö करतो. शेतकरी कुटुंबातील एक अतिशय महत्त्वाचा सदस्य म्हणजे बैल त्यांच्याविषयी क¡ŸÖ–ातेच्या भावना कवी 'पोÔ¡Ö' या कवितेतून व्यक्त करतो. पती पत्नीच्या भावनिक नात्यांची सुरेख गुंफण कवीने 'बÔ¡ß¸Ö•Öाच्या उदरी' या कवितेत केली आहे. विध¾ÖÖ Ã¡Ö“Ö ¯ÖŸÖß“µÖÖ

निधनानंतरचे आयुष्य कवीने 'धूरजड गाडी' या कवितेत रेखाटले आहे. आइ ¾Ö ´Ö»ÖÖ“µÖÖ नात्यातील वात्सल्याच्या भावना 'मातीतून' या कवितेत कवी व्यक्त करतो. मित्राच्या दारूण अवस्थेचे चित्रण कवी 'मित्र एक संदभ अनेक' या कवितेत व्यक्त करतो.

¾Ö¸ß»Ö ÃÖ¾Ö कविता मानवी नात्यांच्या ऋणानुबंधावर आधा×¸त असून प्रत्येक नात्याचे भावनिक पदर कवी आतिशय सुलभ सोप्या भाषेतून उलगडून दाखवतो.

सदानंद देशमुख यांच्या गावकÔ¡Ö संग्रहातील काव्ÖÖ´Ö¬µÖ ×¾ÖÂÖµÖÖ“Öß ×¾Ö×¾Ö¬ÖŸÖÖ †ÖœÔ¡ŸÖ. †Ö¯Ö»µÖÖ †Ö‡विषयी त्यांना कृत–ÖŸÖÖ †ÖÆ. †Ö‡च्या कष्टाचे वणन कवी '´ÖÖµÖ' या कवितेत करतात. कष्ट करणÖÖ·µÖÖ †Ö‡चे व्यक्तिमत्व या कवि¾Öतेत ते रेखाटतात. पौष महिन्याच्या थंडीत अंगाभोवती पदर लपेटून माय कवीची आइ कष्ट करीत असायची थंडीमुÔ¡ तिच्या अंगावर का™Ö सरसरून यायचा. आयुष्यभर कष्ट करणा·µÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ †Ö‡ची तुलना कवी वठून गेलेल्या Ö“Ö“Ö“µÖÖ –ाडाशी करताना म्हणतो,

"¾ÖÔ¡ÖÖ ¾ÖÖ™¾Ö¸ “µÖÖ
वठून –ाडून गेलेल्या
अपघाती चिंचेसारखी
¸>ŒµÖÖ †ÖµÖÂµÖÖŸÖ»Ö
सुने दिवस ढकलायची" (ÖÅš -37)

शेतकरी कुटुंबात राबणारी कवीची †Ö‡ आयुष्यभर कष्ट करत राहिली आणि आपले खडतर आयुष्य जगली. या आइ बद्दलचे प्रेम कवी या कवितेतून व्यक्त करतो.

आपल्या कष्टकरी आइच्या कष्टाचे वणन सदानंद देशमुख माय वावरात गेली या कवितेत करतात. माय सकाÔ¡ीच शेतात काम करण्यासाठी गेली ती संध्याकाÔ¡पर्यंत काम करीत राहिली. दिवसभर काम करूनही संध्याकाÔ¡ी चूल पेटवता आली नाही भूकेचा डोंब पोटात ^ÃÖÔ¡»ÖÖ ÆÖŸÖÖ. ‘Ö¸ ´ÖÖ¡Ö †¬ÖÖ¸ÖŸÖ“Ö ¸Ö×Æ»Ö. अंगणात दिवा नसल्याने कवीला ते भयाण स्मशानसारखे वाटले. तरीदेखील आपल्या आइला कवीने संसाराला मंद प्रकाश देणारी चांदणी ´Æ™»Öß †ÖÆ. ÃÖÃÖÖ¸ÖŸÖß»Ö ¤:खाचा डोंगर चढून ते शेतात व घरी काम करून घरकुल स Ö³ÖÖÔ¡»Ö. आपल्या कष्टक¿¸ß †Ö‡ची चिंता करताना कवी म्हणतो,

"पांदीतल्या रस्त्यातून आहे चिखल सगÔ¡ÖÖ
अनवाणी fŸÖच्या पायी काटा †ÖÃÖ»Ö ´ÖÖ>»ÖÖ" (ÖÅš -30)

अनवाणी काम करताना कित्येक वेÔ¡ÖÖ †Ö‡च्या पायात काय मोडला असेल पण शेतात काम करताना खुरपणी करताना पाखरांना उसकावून लावताना ही कष्टकरी माय घरच्या पाखरांना

मात्र विसरून्नच गेली आपल्या शेतात गेलेल्या आइची तीव्रतेने आठवण काढताना मनाची होणरी चलबिचल कवीने या कवितेतून व्यक्त केली आहे.

सदानंद देशमुख यांचे बालपण खेडयात गेले. बालपणी आइने नकÔात अनेक संस्कार त्यांच्यावर केले. आजच्या समाजाची Ã0ªस्थिती पाहताना त्यांना आपल्या आइ"0 ¿0²¤ आठवतात. या जगात प्रत्येक जीव जगण्यासाठी धडपडत असतो. पण प्रत्येक जीवाला त्याच्यापेक्षा बलवान जीव चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न करतो. जीवनाचे हे सत्य कवी 'मृगनक्षत्र0Y0' या कवितेत सांगतात. बालपणी मृगनक्षत्रात त्याचे आइ्वडील शेतात पेरणीचे काम करायचे तेव्हा कवी जमिनीवर रेंगाÔ0·µ0 ¯0¾0Ã0Ô0 कीटकांना दगडाने ठेचायचे, ओÔाने जाणा·µ0 मुंगÔयांना काडीने डिवचायचे आणि आनंदी व्हायचे. हे पाहून आई त्यांना म्हणाली मु0µ0 x²0"0·µ0 निष्पाप जीवांना छÔू नये आपण व ते वेगÔ नाहीत आइच्या बोलण्याचा अथ कवीच्या तेव्हा लक्षात आला नाही पण आज शेतकऱ्याची स्थिती पाहून कवीचा जीव कासावीस Æ0Y0. शेतकऱ्यांना सामोरे जाणा·µ0 समस्या पाहिल्या की याची जाणीव होते व ते म्हणतात,

"†0³0Ô0च्या छताखाली
आपण अन् ते वेगÔ नाही" (0Aš -40)

आज मृगनक्षत्रात शेतकरी डोक्याला हात लावून पावसाची आतुरतेने वाट पाहतो तेव्हा त्यांची स्थितीदेखील जगण्यासाठी धडपडणा·µ0 ¯0¾0Ã0Ô0 कीटकासारखी केविलवाणी –0»0»0 †Ã0Y0 हे सत्य या कवितेतून कवी आपल्यासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करतो.

शेतक·µ0²0¸0²0¸ ¾0Â0भर शेतात राबणा·µ0 ²0»0¿0 शेतकऱ्याचे †xY0¿0µ0 x•0¾Æ0Ô0"0 नाते असते. वषभर काम करणा·µ0 या बैलांना फक्त बैलपोÔµ0"µ0 x¤¾0¿0"0 x¾0Á0Y0 x´0ÔY0. या दिवशी शेतकरी आपल्या बैलांना सजवतो त्याला गोडधोड खाऊ घालतो. शेतक·µ0ची काठी अंगावर –ेलून त्यांच्याबरोबर काबाडकष्ट करणा·µ0 ²0»0x¾0Â0µ0 '0Ô0' या कवितेत कवी क#Y0–ाता व्यक्त करतो. पोÔाच्या दिवशी त्यांची शिंगे रंगवून त्यांची पूजा क»0 •0Y0. †0¯0»µ0»0 ¾0Â0भर प्रामाणिकपणे साथ देणारे बैल व शेतकरी यांचे नाते अतूट आहे. आपल्या धन्याविषयी त्यांना प्रेम आहे. या नात्यावर कवीने या कवितेत प्रकाश टाकला आहे. त्याच्याविषयी बोलताना ते म्हण0Y00Y0,

"माणसाच्या परी
Y0–ी नेकी थोर
असूनिया ढोर
जग जगवले" (0Aš -42)

माणसांना जगविण्या या मुक्या ढोराविषयी कवी कृत–ाता व्यक्त करतो.

क्कÓµÖ मातीचे आणि शेतक·µÖचे नाते आइ मुलासारखे. आपल्या या आइ"ß Ã0¾ÖÖ ŸÖÖ शेतात घाम गाÔ¦न करतो व काÔß †‡ त्याला धान्याच्या रूपाने भरभरून आशीवा¤ ¤ŸÖ ŸµÖ»ÖÖ पोटभर खायला देते. आइ आणि मुलाच्या या अदृश्य नात्यावर प्रकाश टाकणारी कविता म्हणजे 'मातीतून' या कवितेत कवी आपल्याला पडलेल्या स्वप्नाचे वणन करतो. कवीच्या स्वप्नात क्कÔß †‡ येऊन प्रेमाने त्यांना म्हणते, कुणब्याच्या जन्माला आला आहेस तर आ¸´ करू नकोस तु–µÖ Ã0¾Ö पिढयांनी मातीत मरेपर्यंत काय केले पाहिजे काम केले पाहिजे या जाणिवेने कवी पेरणीच्या कामाला लागले आहेत. रोहिणी नक्षत्रात पडलेल्या पावसाने उगवलेले तण आता उपटले पाहिजे. आणि पेरणीच्या कामाला –™»Ö ¯ÖרÆ•Ö. †¯Ö»µÖ क्कÓµÖ †‡"µÖ स्फूर्तीने कवीच्या अंगात नवीन उत्साह संचारला म्हणून कवितेत ते म्हणतात,

"´ÖÆµÖ ÆÔ¦¤ß"ß ¬Ö¸ »Ö‡"ß ŸÖ»Ö¾Ö¸
†¿ß »Ö‡ खÔ¦न पीक होइ ŸÖ»Ö¾Ö¸" (ÛÅŠ -50)

क्कÔ¦या मातीत कष्ट केल्याशिवाय सोन्यासारखे पीक आपल्या हातात येणार नाही हे सत्य कवी या कवितेतून मांडतात.

शेतक·µÖच्या पत्नीने देवाकडे मागितलेले मागणे कवीने '²ÖÔß¸Ö•Ö"µÖ ^¤¸ß' µÖ कवितेत ×"Ö¡ÖßŸÖ केले आहे. शेतक·µÖची पत्नी सदैव त्य"µÖ²Ö¸Ö²Ö¸ ¿ÖŸÖÖŸÖ ¸Ö²ÖŸÖ †ÃÖŸÖ. ŸµÖ"µÖ सुखदु:खात ती सदैव त्याला साथ देते. पतीपत्नीचे हे प्रेमÔ¦ नाते टिकावे म्हणून ती देवाकडे †¯Ö»µÖ ¯Öतीने आपल्या कुटुंबासोबत सुखाने जगावे अशी मागणी करते. बारा महिने सुखदु:खाचे विविध रंग अनुभवताना ती शेतात त्याच्याबरोबर राबण्याची साथ मिÔ¦ ¤ †¿ß देवाकडे विनवणी करते. आणि स्वत:ला रामाची सीता वनवासात साथ देणारी व लवकुशाची ¯Ö´ÖÔ¦ माता बनण्याची इच्छा ¾µÖŒŸÖ क्क¸ŸÖ. †¯Ö»µÖ ¯ÖŸÖß×¾ÖÂÖµÖß †¯ÖÖ¸ ¯Ö´Ö †ÃÖ»Ö»Öß Ã¡Öß µÖ कवितेत म्हणते,

"चिल्या पिल्याच्या खोप्यानं
²ÖÖ‡ कुकाच्या धन्यानं
रोज सुखानं जगावं
हेच देवाला मागणं" (ÛÅŠ -67)

†¯Ö»µÖ ¯ÖŸÖßÃÖÖ²ÖŸÖ †¯Ö»µÖ ´Ö»ÖÖÃÖठी देवाकडे गाऱ्हाणे गाणारी प्रेमÔ¦ स्त्री या कवीने ×"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे.

¾ÖÂÖभर शेतात राबूनही पूर्वीसारखे पेरलं तेवढं पिकत नाही त्यामुÔ¦ घाम गाÔ¦नही त्याचे ±¦Ô¦ हाती लागत नाही अशा दु:खी कष्टकरी स्त्रीच्या मन:xÃ£ÖŸीचे वणन सदानंद देशमुख 'पेरलं तेवढ' या कवितेत करतात.

एकेकाÔी आपल्या शेतात आलेले अमाप पिक पाहून समाधान व्यक्त करणारी स्त्री पूर्वीच्या दिवसाचे वणन करताना म्हणते,

"किती चांगली पा‰ीस आणि
किती चांगली पिके आहेत
दुरून दुरून पाहून सारे
´ÖÖ–ां सुख मापत आहेत" (ÖÅš - 60)

परंतु आता पावसाचे प्रमाण कमी कमी होत चालले आहे. त्यामुÔे दिवसभर राबून पेरलं तेवढं पिकत नाही. त्यामुÔे ±ÍŒŸÖ ¿ÖŸÖ®¾ÖÖ>ß करून जीवन जगता येत नाही. घाम गाÔूनही सुख मिÔŸÖ नाही अशी खंत ही 'कष्टकरी स्त्री' या कवितेतून व्यक्त करते.

आपल्या पतीचे निधन –ाल्यावर आयुष्य कसे जगायचे अशा विवंचनेत असलेल्या विधवा स्त्रीच्या मनातील दु:ख सदानंद देशमुख 'धूरजड गाडी' या कवितेतून व्यक्त करतात. आपल्या नशिबाला दोष देणारी ही स्त्री म्हणते,

"धूरजड गाडीत
खुतून ²ÖÃÖ»Ö
•Öीवजड जगणे
ÃÖ³ÖÖ¾ÖŸÖÖ»ÖÖß
•ÖÔून –ाली काÔी कुरणे" (ÖÅš -76)

†Ö¯Ö»µÖÖ †ायुष्यातच आता काÔीख दाटल्याने आता देवापुढे निरंजनसुध्दा लावू नये असे तिला ¾ÖÖ™ŸÖ. ×ŸÖ“ÖÖ ¤¾ÖÖ®¾Ö¸ß»Ö ×¾Ö¿¾ÖÖÃÖ ^>Ö»ÖÖ †ÖÆ. Ÿµ¤ÖÖ´ÖÔ देवाचे अस्तित्व देवघरात नाही असे ×ŸÖ»ÖÖ ¾ÖÖ™ŸÖ. †ÖŸÖÖ †Ö¤ÖÂµÖÖŸÖß»Ö µÖÖ ^¤ÖÃÖ ×¤¾ÖÃÖÖŸÖ ×ŸÖ»ÖÖ ÃÖ¾Ö त्र अंधार दाटून आला आहे असे वाटते व तिची ही अतिशय दु:खी मनोवस्था कवीने या कवितेतून व्यक्त केली आहे.

दारिद्रयात जगणा·µÖÖ †Ö‡ला आपल्या भुकेल्या मुलाचे पोट भरता येत नाही. अशा वेÔी †Ö‡ ¾Ö ´Ö»ांचे वात्सल्यपूण नाते कवी 'उभं गाव रोषणाइŸÖ –ुलताना' या कवितेतून मांडतो, ¸Ö¡ß“µÖÖ ¾ÖÔी फटाक्याचा आवाज येताच कवीला जाग येत असे. दिवाÔीच्या सणाला उभं गाव दिव्यांच्या रोषणाइत लख्ख उजÔून निघत †ÃÖ. ÃÖ¾Ö त्र आनंद व जल्लोष असताना कवीच्या घरात मात्र खायला अन्न नाही. आइला खायला दे असे म्हणताच तिच्या मनात हुंदका दाटून येत असे ती कवीला जवÔी ओढून प्रेमाने मुके घ्यायची परंतु असहाय आइ त्यांची भूक भागवू शकत नाही. त्यावेÔी अंधारात कवीला आपल्या आइची अस्वस्थता जाणवत होती हे सांगताना तो म्हणतो,

"^¢Ö¸ ¸Ö¡Ö§ ±Ú™ŒµÖÖ †¬ÖÖ¸ÖŸÖ
न समजावता येणारी भूक
खोलवर पोट करायची" (ÖÅš -106)

³Ö◄Ú´ÖÔ¦ –ोप न आल्याने अÃवस्थ असलेल्या मायलेकरांच्या हतबल अशा मन:स्थितीचे वणन Ö करताना कवी समाजातील आर्थिक विषमता दाखवतो. या विषमतेमुÔ¦ ÁÖß´ÖŸÖ •Ö£Ö †Ö×ŸÖÂÖ²ÖÖ•Öß करतात त्याच ठिकाणी गरीबांना साधे पोटभर जेवण मिÔ¦त नाही. हे वास्तव चित्र कवी या कवितेतून मांडतात.

आपल्या आयुष्यात मित्रांचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे असते. बालवयातील अनेक सुखद आठवणी मित्रांसोबत जोडलेल्या असतात. सदानंद देशमुख अÖ¯Ö»µÖÖ ²ÖÖ»Ö¾µÖÖŸÖß»Ö मित्रांच्या आयुष्यातील अनेक प्रसंगाचे वणन 'मित्र एक संदभ अनेक' याकवितेत वणन करतात.

बालपणापासूनच कवीच्या मित्राला चोरीची सवय होती. सीताफÔ¦, बोरे,उसाची कांडे, Æ¸³Ö¸ ¤ÃÖ·µÖÖच्या शेतातून चोरून कवीसुध्दा खायचा. पण कुटुंबÖतील व्यक्तीच्या दबावाने या मित्राची संगत सुटली व त्याची ताटातूट –ाली. शेतीची कामे करता करता शिक्षण घेतले. परंतु त्यांचा मित्र मात्र शिक्षण सोडून दारू, गांजÖÖ, ¯Ö¢Ö ‡. ¾ÖÖ‡ट व्यसनात बुडून गेला. कवी शिक्षण घेऊनही पदोपदी अपमान सहन करीत महाविदयालय व विदयापीठात नोकरी करीत होता पण ŸµÖÖ“µÖÖ ×´Ö¡ÖÖ»ÖÖ ´ÖÖ¡Ö सगÔ¦ ‘ÖÖ²Ö¸ŸÖ †ÃÖ.

²Ö·µÖÖ“Ö ¾ÖÂÖÖने कवी आपल्या बालपणातील मित्राला आजारी असल्याने भेटायला गेला. अतिक्रमण करून बांधलेल्या गावाच्या मसणवटीतील घरात दुधर आजाराने तो अंथरूणाला खिÔ¦ला होता. आपल्या दरिद्री नशिबाला दोष देत त्याने कवीकडे दारूसाठी पैसे मागित»Ö ŸÖ¾Æ Ö कवीचे मन गलबलून आले.

अतिशय लहान असलेल्या या घरात पावसाÔ¦यात पाणी शिरत असेल. थंडीत खूप गारवा वाटत असेल. उन्हाÔ¦यात उन्हाच्या –ÖÔ¦Ö लागून घामाच्या धारा लागत असतील या विचाराने कवी अस्वस£Ö –ाला. लहानपणी आइचे न ऐकल्यामुÔ¦ ŸÖ–ं घर उन्हात बांधील अशी धमकी ती दयायची. तेव्हा कवीचे मन अस्वस्थ व्हायचे. चांगल्या सवयी लाणा·µÖÖ †Ö‡चे न ऐकल्यामुÔ¦ †Ö‡चे शब्द खरे ठरले या विचाराने कवीला आपल्या मित्राची कीव आली.

आपल्या मित्राच्या या अवस्थेने कवीचे मन मात्र उदास –ाले. अचानक –ÖÖ»Ö»µÖÖ मित्रांच्या भेटीने व त्यांच्या या अवस्थेने सतत मन त्यांच्या –ÖÖ¯Ö>ßŸÖ ¬ÖÖ¾Ö ‘ÖŸÖ ÆÖŸÖ †Ö¯Ö»µÖÖ µÖÖ मन:स्थितीचे वणन करतान कवी म्हणतो,

"कोणत्याच ऋतूचा
कोणताच परिणाम होणार नाही
†ÃÖ ´ÖÖ–Ö ´Ö•Ö²ÖŸÖ ‘Ö¸
विस्कटून गेले आतून
जरी शाबूत दिसते वरून" (ÖÅš -127)

´Ö¡ÖßÖ“Ö ÆÔ¦वे नाते जपणा·µÖÖ कवीच्या मनातील अस्वस्थता कवी या कवितेतून व्यक्त करतो. सदानंद देशमुख आपल्या काव्यसंग्रहातील या भावना प्रधान कवितांमधून मानवी नात्यांची भावनिक गुंफण x“Ö¡ÖßŸÖ करतात. कष्टकरी, आइ, कष्टातही संसार व शेतकामाची दुहेरी •Ö²ÖÖ²Ö¤Ö¸ß ÃÖÖ³ÖÖÔ¦णारी काटक स्त्री, आपल्या कुटुंबासाठी हÔ¾Ößालेली, निसगातील अनेक घटकाशी एकरूप आइ कवी आपल्या कवितेतून व्यक्त करतात. आइने निसगातील किडे, †Ô¦या, मुंग्या इ. क्षुद्र जीवांशी आपल्या आयुष्याशी केलेली तुलना कवीला अतिशय संवेदनशील बनविते.

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“µÖÖ ¤Ö×¸¦µÖÖ¿Ößंजणारी तरीही प्रेमÔ¦ †ÃÖ»Ö»Ößं †Ö‡, आपल्या पतीला कष्टात साथ देणारी प्रेमÔ¦ पत्नी, पतीच्या निधनानंतर खंबीरपणे आयुष्याशी लढणारी कणखर स्त्री, †Ö¯Ö»µÖÖ †xŸÖ¿ÖµÖ ×¯ÖµÖ ×´Ö¡ÖÖ“µÖÖ †ÖµÖÂµÖÖ“Ößं –ालेली शोकांतिका इ. व्यक्तिचित्रे कवीने आपल्या कवितेतून रेखाटली आहेत. त्यांच्याविषयी असलेल्या भावना कवी हÔ¦व्या मनाने ¾µÖŒŸÖ करतो.

५) जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामाचे चित्रण :-

१९९० नंतर जागतिकीकरणाचे वारे सवत्र वाहू लागले. या जागतिकीकरणाच्या वा·µÖÖ¬Ö खेडी पार विस्कटून गेली. जागतिकीकरणाने गावाचे गावपण, स्वरूप बदलले. सुधारणांचा नांगर शेतीवर फिरवला गेला त्यामुÔ¦ खेडी ऊर फुटून वेदनाच्या सरणावर •ÖÔ¦ लागली. खाऊजा संस्कृती म्हणजेच खाजगीकरण, उदारीकरण, व जागतिकीकरण यामुÔ¦ आजचे खेडयाचे चित्र अतिशय विदारक –Ö»Ö †Öहे. राजकारण, आधुनिकीकरण, व तंत्र–ानाचा विकास यामुÔ¦ ग्रामीण भागातील सामाजिक परिस्थिती बदलली आहे. सदानंद देशमुख या बदललेल्या ग्रामीण संस्कृतीचे वणन आपल्या कवितांमधून करतात. 'धूÔ´ÖÖŸÖß', '²Ö¸¦क व्हा', 'तमाशाच्या फडावर', 'उपसा', 'बोडक्या मानरानावरून', 'नापिकीग्रस्त शिवारात घनघोर एकाकीपणा', 'रोज मा–ा गाव •Ô¦ŸÖÖ' इ. कविता जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामाचे चित्र आपल्यासमोर उभे करतात.

सदानंद देशमुखांनी या कवितांमधून संस्कृती, तरूण पिढीची चंगÔ¦वादी वृत्ती, गॅट करार, ¯ÖµÖÖवरणाचा समतोल, शेतक·µÖÖच्या आत्महत्या, दुष्काÔ¦, सुशिक्षित बेकारांची समस्या, पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण, लोप पावत चाललेल्या लोककला, उजाड होत चाललेली गावे, Ã£Ö»ÖÖतर इ. विषयावर चिंतन केले आहे.

जागतिकीकरणाने आधुनिक सुविधा जरी गावापर्यंत आल्या असल्या तरी गावाचे गावपण त्यामुÔ¦ लयाला गेले असे मत व्यक्त करणारे सदानंद देशमुख ग्रामीण भागातील या बदलांकडे गंभीरतेने बघण्याची गरज आहे याकडे आपले लक्ष वेधून घेतात व आपल्याला विचारप्रवृत्त करतात.

सदानंद देशमुख '-ÖÔ¦´ÖÖŸÖß' या कवितेत शहरी व ग्रामीण भागातील वातावरणातील Ÿ֟±ú֟¾ÖŸÖ ×“Ö¡ÖßŸÖ करतात. शहरातील माणसांना सव सुखसोयी उपलब्ध असतात. त्यामुÔ¦ Ÿµ֟Ö“Ö जीवन स्थिर आणि सुखी असते. वीजेची मुबलकता, पाण्याची मुबलकता यामुÔ¦ ¿ÖÆ¸Ö“Ö –ागमगाट वाढला आहे. हे पाहून कवी नकळतच शहरातील माणसे आणि गावातील माणसाच्या व्यक्तिरेखेतील फरक सांगतो. शहरातील आइ सुखासीन जीवन जगत असल्याने सुदृढ आहे पण गावातील आइ (स्त्री) गवताचे भारे वाहून वाकलेली व हडकुÔß आहे. गावातील स्त्रियांची अवस्था पाण्याच्या शोधाथ इकडे तिकडे उन्हात फिरून वाइ™ –ाली आहे. पुरेसे पाणी न ×´ÖÔ¦ल्याने ती उन्हातान्हात फिरून वाÔ¦न गेली आहे. पाण्यासाठी विहिर खोदली पण तिला पाणी न लागल्याने तिचा नाइलाज –ाला. गावातील या पाणीटंचाइच्या प्रश्नाला अजूनही काहीही ¯Ö֟µÖÖ֟µÖ ×´ÖÔ¦ÖÖला नाही. तिची दयनीय अवस्था ×“Ö¡ÖßŸÖ करताना कवी म्हणतो,

"तिने तरी काय करावे
×Ÿ֟Ö“Ö֟Ö –ाला नाइ»ÖÖ֟•Ö
लक्तरलेल्या केसामध्ये
-ÖÔ¦´ÖÖŸÖß ×Ÿ֟Ö“Ö֟Ö Ã֟Ö֟•Ö" (ÖÅš -92)

खेडयांचा विकास –ाला असे आपण म्हणतो पण खेडयांच्या पाणीटंचाइच्या प्रश्नाला अजूनही सरकारला सोडविता आलेले नाही हे सत्य कवी या कवितेतून मांडतो.

जागतिकीकरणाने अवघे जगÖ •Ö¾ÖÔ¦ आले. संगणक, मोबइ»Ö µÖÖ´ÖÔ¦ संपकक्षे¡Ö ¾Ö֟Ö»Ö परंतु गावागावांना जोडणा·µÖÖ ¤Ô¦ÖÖ¾ÖÔ¦ÖÖ“µÖÖ ¾Ö֟ÖÆŸÖकीच्या सोयी अजूनही अपु·µÖÖ †ÖÆŸÖ. गावातील माणसांना प्रवासासाठी एस. टी शिवाय पµÖ֟Öय नाही परंतु या बस फारश्या प्रमाणात सुविधा देत नाही त्यामुÔ¦ दिवसभरतून फार कमी वेÔ¦Ö येणा·µÖÖ या एस. टीत खच्चून प्रवासी ³Ö¸»Ö •ÖÖŸÖÖŸÖŸÖ. Ÿµ֟Ö´ÖÔ¦ हा प्रवास अतिशय त्रासदायक होतो. या एस. टीच्या प्रवासातील कंडक्टर ¯Ö¾Ö֟Ö֟Ã֟Ö करणाऱ्यांना बारीक व्हा, बारीक व्हा असे सतत सांगून गाडीत जागा करायला सांगतो. बसमधील प्रचंड गर्दीने कातावलेली माणसे शेवटी कंडक्टरला प्रश्न विचारतात,

"बारीक व्हावं
बारीक व्हावं
सांग अजून किती?
ÆÖŸÖ ¯ÖÖ֟µÖ ‘Ö
मोडून सन्या
टाकून टपावरी" (ÖÅš - 12)

•ÖÖगतिकीकरणाने खेडयाचे स्वरूप बदलले असले तरी ग्रामीण समस्या आहे तशाच आहेत. याचे वणन सदानंद देशमुख 'बारीक व्हा ..... बारीक व्हा' या कवितेत करतात. ¾ÖÖœŸµÖÖ लोकसंख्येने आता प्रत्येक ठिकाणी गर्दी दिसते. ग्रामीण भागातील भरलेली एस. टी पाहून कवी प्रश्न विचारतो,

"अजून किती कोंबतू बाबू
माणसं हाये का ढोरं? " (ÖÅš -12)

माणसाची अवस्था आता गुरांप्रमाणे बिकट –ाली आहे हे या कवितेतून कवी व्यक्त करतो.

तमाशा ही महाराष्ट्रातील अतिशय प्राचीन लोककला आहे. परंतु आजच्या केबलच्या, ¤¸¤¿Ö–Ö“µÖÖ ¯ÖÃÖÖ¸Ö´ÖÔ¡ या लोककलेला ग्रहण लागले आहे. तमशाचे बदलेले रूप वÖ ‘ÖÃÖ¸»Ö»Ö मूल्य याचे वणन कवी सदानंद देशमुख 'तमाशाच्या फडावर' या कवितेत करतात. तंत्र–ानाच्या विकासामुÔ¡ ¤¸¤¿Ön, केबल खेडोपाडी पोचला व त्यामुÔ¡ पाश्चात्य संस्कृतीही खेडयातील तरूणांपर्यंत पोहचली. नवीन संस्कृतीचा नव्या पिढीने स्वीकार केला. मात्र त्यामुÔ¡ गावातील लोककला मात्र लोप पावल्या. लोककलेवर जगणारे लोककलावंत मात्र उपाशी मरू लागले. या लोककलावंताना आजही उदरनिवाÆÖÃÖÖŠ¦ समाजावरच अवलंबून रहावे लागते पण नवीन पिढी मात्र चंगÔ¡¾ÖÖ¤¦ †ÃÖ»µÖÖ´ÖÔ¡ कलेला मोल देत नाही त्यामुÔ¡ या लोककला, संस्कृती, परंपरा टिकत नाही.

आज तमाशाचे रूपदेखील बदललेले आहे. भडक श्रृंगार करून बारीक पोरी आजच्या सिनेमातील नटयांच्या गाण्यावर बीभत्स असे संवाद आणि हावभाव करून रसिकांपयŸÖ पोहचण्याचा प्रयत्न करतात. पण टी. व्ही वर रंगीत सिनेमा, उत्तम चित्रिकरणाची गाणी पाहणा·µÖÖ या नवीन पिढीला मात्र वÖ ŸÖ´Öाशा आवडत नाही त्यामुÔ¡ ते या कलावंतावर दगडफेक करतात. आपले पैसे फुकट गेले म्हणून प्रेक्षक नाराज, कलावंतही नाराज. हे दृश्य पाहून कवी म्हणतो,

"¿Ö¾ÖÖ™“¦ ‘Ö¸ घर लागली आता लोककलेला" (ÖÅš -25)

जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामातील एक परिणाम म्हणजे लोप पावत चाललेल्या लोककला. परंतु नवीन पिढी मात्र या लोककलेला जोपासताना दिसत नाही म्हणून कवी म्हणतो,

"क»ÖÖ¾ÖŸÖÖ•Ö¾ÖÔ¡ कला नसते
रसिकांजवÔ¡ रसिकत्वÖ
आस्ते आस्ते विरून जाते
नस्तेपणात जुने सत्व" (ÖÅš - 25)

Ÿ0´ö शांमधून वर्धित होणारö पांचटपणा त्यातून घसरलेले रंजन आणि निखô लेला विनोद यामुô Æ लोककला लोप पावत चालली आहे. या सत्याकडे कवी आपले लक्ष वेधतो.

खेडयात जागतिकीकरणाचे वारे शिरले. गावात शाô Ã0º –ाल्या. नवीन पिढी सुशिक्षित –ाली. या पिढीला आधुनिक तंत्र–ानाची माहिती आहे पण तरीही हे नवे वारे मात्र ग्रामीण भागाचा विकास करू शकले नाही. 'उपसा' या कवितेत कवी पाण्याच्या बेसुमार ¾ö œ´ôनिमाणö –ालेल्या पाणी टंचाइकडे आपले लक्ष वेधतात. पुस्तकी –ानाने शेती करता येत नाही. त्यामुô शेतीच्या नवीन तंत्र–ानाचा स्वीकार गावातील ¾0¬¤ ´0>ôी पटकन करीत नाही. दिवाô "µö ¾ôीच आजकाल ओढयानाल्याचे पाणी संपून जाते तेव्हापासून कोरडया †ö3öôकडे पावसाची वाट पाहण्यात त्यांचे दिवस जाऊ लागतात. म्हणून कवी या कवितेत पाणी टंचाइ"ö कारण शोधताना दिसतो. त्याचे मूô कारण पाण्याचा वापर दिवसेंदिवस वाढत"ö "öö»ö»öö †öÆ. गावातले खेडयाच्या बाहेरचे सगô च पाण्याचा बेसुमार उपसा करतात त्यामुô पाणी ग0¾ö¯ öœ¸ "ö पाणी जमिनीत उरतच नाही. पाणीटंचाइने ग्रस्त गावक·µö च्या मनातील दु:ख व्यक्त करताना कवी म्हणतात,

"सम्द टकूरं –öö»ö »öö»ö
खडकावरच्या धडका मारून
Ÿµöö Æµö"ö Š¾0Ÿöö Ÿ0 –ाकून –ुकून
अन् आमचं पाहतात वाकून वाकून" (¯ÔÅš-52)

ग्रामीण म्हणींचा अतिशय चपखलपणे वापर करून कवीन पाणीटंचाइच्या समस्येचे वणन केले आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम खेडयातील पाणीÃöö š¶0¾ö, Æ –ाला आहे हे कवी या कवितेतून सांगतात.

ग्रामविकासाच्या नावाखाली रस्ते बांधले गेले. दô ö0¾ôणाच्या सुविधा वाढल्या. पण खेडयात मात्र शेतीशिवाय दुसरा व्यवसाय नाही. खेडयातील तरूण मंडô ी रोजगारासाठी शहरात राहत असली तरी त्यांचे कुटुंब मात्र खेडयातच राहते. आपल्या कुटुंबाला भेटण्यासाठी रातराणीने (एस. टी) प्रवास करणा·µö कवीला हायवेवर सोडून एस. टी निघून जाते तेव्हा घरापर्यंत प्रवास कवीला अंधारातूनच करावा लागतो. पण घरी पोहचल्यावर मात्र आइ कवीची काô •ö ¾öö™Ÿö. कारण हायवेवर आता लूटमारीचे प्रकार वाढतच चालले आहे. तेव्हा काôजी करणारी आइ, '2öö>Œµöö ´ööôरानावरून' या कवितेतील आइ कवीला म्हणते,

"तुले सांगेल हाये नं म्या मागच
Ãöö•ö¾ö»µö0¾ö, 30‡ सोडत जा नको
x•ö£öö»µöö xतथंच मुक्कामाले राहत जाय म्हणून

दिवस किती बुरा™ †Ö»Ö
माणसाले माणूस खाते
बाबू आजकाल लुचून" (ÔÅš - 78)

¾Ö¸ß»Ö †ÖÔÎतून आइच्या मनातील भीती व्यक्त होते. आइच्या या चिंतेचे कारण जागतिकीकरणाशी संबंधित आहे. आज सुशिक्षित तरूण मंडÔÎींना रोजगार नोकरी उपलब्ध न –ाल्याने ही पिढी गुन्हेगारीकडे वÔÎत आहे. श्रम न करता पटकन पैसे कमविण्याचा हा माग सामाजिक नीतीमूल्यांचा ·ÆÖÃÖ करीत आहे हे सत्य कवी या कवितेतून मांडतात.

सुशिक्षित तरूण गुन्हेगारीकडे वÔÎ लागला आहे हे सत्य असले तरी शेती करणा·µÖÖ तरूणांना इच्छा असूनही अस्मानी संकटामुÔÎ पाणी नसल्याने शेती करता येत नाही. त्यामुÔÎ नापिकß¾ÖÃŸÖ ×¿Ö¾ÖÖ¸ÖŸÖ ×± राताना त्यांच्या अस्वस्थ मनाचे वणन सदानंद देशमुख 'नापिकीग्रस्त ×¿Ö¾ÖÖ¸ÖŸÖ' या कवितेत करतात. दहा किलो मगाचे पीक एका एकरात देणारे कवीचे शेत आता उजाड दिसते. कोणतेही पीक नसलेले नापिकीग्रस्त शिवार त्याला उन्हात तापताना दिसले. दिवसभर शेतात फिरून दिवस घालविणारी आजची बेकार तरूण पिढी आपली श्रमशक्ती वाया घालवते. केवÔÎ ¾ÖÔÎ घालविणे याशिवाय त्यांच्याकडे काही काम नाही म्हणून कवी म्हणतात,

"चकवणÖÖ·µÖÖ नागिणीप्रमाणे
¯ÖÔÎÖ•ÖÔÎßŸÖ
आमचा दिवस छान जातो" (¯ÖÅš -80)

जागतिकीकरणाने गावातील शेतक·µÖÖच्या नवीन पिढीला आपल्या ओसाड शेतातून फिरावे लागत आहे. वाढणारी बेकारी व पावसाचे कमी होणारे प्रमाण त्यामुÔÎ दिवसेंदिवस नापिकीग्रस्त शेतांचे प्रमाण वाढतच चालले आहे हे कवी या कवितेतून व्यक्त करतो.

शेतीच्या विकासामुÔÎ धान्य उत्पादन वाढले. पण त्यासाठी संकरित बियाणे, रासायनिक खतांचा वापर करावा लागला. त्यामुÔÎ जमिनीचा कस कमी –ाला मातीतील नैसर्गिक सुपीकता कमी –ÖÖ»ÖßÖ ŸµÖÖ´ÖÔÎ –ाडांना आता आयुष्य कमी होतय असे वाटू लागले आहे. एकामागून एक जुनाट –ÖÖ› †ÖŸÖÖ †Ö¯Ö»ÖÖ †ŸÖ •Ö¾ÖÔÎ †ÖÆ. µÖÖ ³ßŸÖßने घाबरली आहेत घनघोर एकाकीपण या कवितेत सदानंद देशमुख जमिनीचा कमी होत चाललेला पोत याविषयी चिंतन करताना दिसतात. ते म्हणतात,

"कशी बशी तग धरून वाढलेली
मुलखातली जुनाट –ÖÖ›
पानांच्या अंधुक पिवÔÎµÖÖ ›ÖÔÎयांनी पाहतात
भयाकुल होऊन सोबतीसाठी इकडे तिकडे" (¯ÖÅš -85)

मानवाने चालवलेल्या बेसुमार वृक्षतोडीमुÔ †ÖŸÖÖ ÆÔ¦ÆÔ¦ ´ÖÖÔ¦राने ओसाड होऊ लागली आहे. –ाडांची संख्या आता हÔ¦ÆÔ¦ू कमी होŸÖ "ÖÖ»Ö»ÖŠ †ÖÆ. Ÿµ֙ÖÖ´ÖÔ¦ –ाडांना आता एकाकीपणा जाणवू लागला आहे. हÔ¦ÆÔ¦ू आपणही नष्ट होऊन ही –ाडांना वाटणारी भीती कवी या कवितेतून व्यक्त केली आहे.

जागतिकीकरणामुÔ¦ ग्रामीण भागात बदल –ÖÖ»Ö. ŸÖ¡Ö–ान शिक्षण याने गावाचा चेहरामोहराच बदलला. या बदललेल्या गावाचे वणन सदानंद देशमुख 'रोज मा–ा गाव जÔ¦ŸÖÖ' या कवितेत करतात.

गावात शेतीशिवाय दुसरा व्यवसाय नाही त्यातच पावसाची अनियमिता त्यामुÔ¦ ¿ÖŸÖŠ करणा·µÖÖ=ÖÖÆŠ ¯Ö¸ÃÖ ^Ÿ¯ÖŠÖ ×´ÖÔ¦त नाही म्हणून निराशा हे चित्र आता कवीला आपल्या गावी दिसते. सुशिक्षित तरूण नोकरी नसल्याने बेकार आहे. तरूण वयात यशाची शिखरे काबŠ•Ö करण्याची उमेद असताना ही मंडÔŠ ´ÖÖ¡Ö नोकरीच्या शोधात आहेत. काही सुशिक्षितांनी नोकरीसाठी शहर गाठले व तिथेच त्यांना जगण्यासाठी काहीतरी धंदा मिÔ¦Ö¾ÖÖ. Ã£Ö»ÖÖŸÖ¸Ö´ÖÔ¦ शहराची दाटी वाढली. गावात मात्र मनात निराशा भरलेली मंडÔ¦ीच शिल्लक आहेत. पिकांवर वेगवेगÔ¦या प्रकारचे रोग पडतात. कीटकनाशकांच्या फवारणी आधीच ते पिकांचा बÔŠ 'ÖŸÖ आहेत कारण त्यासाठी पैसे नाहीत अशा गावाचे वणन करताना कवी म्हणतो,

"ना खÔ¦µÖÖ¿ÖŠ ¸ÖÃÖ ¯Ö>ŸÖ
न सुखाचा घास ×´ÖÔ¦ŸÖÖ
पेटल्या खाइŸÖ †ÖŸÖÖ
¸Ö•Ö ´ÖÖ–ा गाव जÔ¦ŸÖÖ" (ÖÅš - 82)

जागतिकीकरणाचे वारे गावाचे गावपण घालवून त्याला समृद-Ö बनविण्याऐवजी कंगाल बनवून गेले. हे विदारक सत्य कवी या कवितेतून मांडतो.

•Öागतिकीकरणाने खेडयापाडयात इंटरनेट, टी. व्ही. पोहचला टी. व्ही वर चाललेले नैतिकमूल्य घसरलेले सिनेमा पाहताना नवीन पिढी मूल्यहीन –ÖÖ»ÖŠ. Ÿµ֙ÖÖ´ÖÔ¦ विकृत लैंगिक भावना चाÔ¦वणा·µÖÖ या प्रसारमाध्यामाचा नवीन सुशिक्षित पिढीवर घातक परिणाम –ÖÖ»ÖÖ. Ÿµ֙ÖÖ´ÖÔ¦ बलात्कारासारखे अपराध ही पिढी करू लागली. खेडयात जाणवणारी कुमारी मातेची समस्या सदानंद देशमुख 'कतरांडी' या कवितेतून मांडली आहे. या कवितेत कवी तरूणांनÖ उनाड बोलघेवडी पाखरे असे संबोधतात जी गावरान फÔ¦Öवर म्हणजेच गावातील तरूण मुलींना आपल्या बोलण्याने फसवितात. अशा फसवणूक –ालेल्या मुलींना कवी कतरंडीची उपमा देतो. कतरंडी म्हणजे –ÖÖ>Ö¾Ö¸"ÖŠ †-Öक"""ÖŠ ±ÍÔ¦ जी पक्ष्यांनी चोच मारल्याने –ाडावरून गÔ¦ून खाली पडतात. मातीत पडून नासून जातात. खेडयातील अशा फसवणूक –ालेल्या मुलींचा गैरफायदा समाजातील घटक घेत असतात. त्या मुलींचे दु:ख व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"कतरांडीना टाÔता येत नाही मग
†Ôया किडयांचा वÔ¾ÔÔता भोगवटा
त्या आपल्या दु:खात विव्हÔताना
फांदी सोडून धÔमातीत तडफडताना
शाप दयायचंही विसरून जातात
¾µÖ£Ö"µÖÖ ÆÖÔ®ŸÖ, †Ö¯Ö»Ö †ÖµÖÂµÖ
Ü"Ö¬ÖÔून टाकणा·µÖÖ पाखरांना" (ÖÂš - 84)

आपल्या कुटुंबाच्या सुरक्षित छताखाली असलेल्या या तरूणी अनेक दु:खाचा सामना करतात व आपले आयुष्य वेदनामय बनवितात. त्यांना वेदनामय जीवन देणा·µÖÖ या तरूणांना मात्र त्या दोष देत नाही. चंगÔवादी वृत्तीच्या या तरूणांना यांची जराही दया येत नाही हे दु:ख कवी या कवितेतून व्यक्त करतात. पाश्चात्य संस्कृतीचा स्वीकार केलेली ही तरूण पिढी संस्कारशून्य ÆÖ‰ú¬Ö †Ö¯Ö»µÖÖ ³ÖÖ¸ŸÖ®य संस्कृतीला विसरली आहे ही खंत कवी या कवितततेतून व्यक्त करतो.

6) Æ›Ö²ÖÔ®Ö :-

ÃÖदानंद देशमुखांनी आपल्या 'गावकÔ¡Ö' कवितासंग्रहातून विविध विषयावरील चिंतन व्यक्त केले आहे. हुंडा ही समाजाला लागलेली कीड आहे. या विषयावर कवीने आपल्या कवितासंग्रहात 'लेकबाÔ', 'हुंडा', 'लमाणतांडयावरच्या पोरी' इ. कविता लिहिल्या आहेत. हुंडयाची प्रथा ही समाजाच्या विकासाला बाधक आहे. त्याविषयी प्रबोधन करणा·µÖÖ या कविता आहेत. सरकारने कायदयाने हुंडा घेण्यास बंदी घातली असली तरीही आजही कित्येक मुलींना आपला जीव गमविण्याची वेÔ¦ येते. समाजाची मानसिकता बदलली तरच ही प्रथा समूÔ¦ नष्ट Æ‡ल असे कवीला वाटते. ग्रामीण भागात हुंडयापायी आपले शेत विकणारे अनेक असहाय बाप कवीने ¯ÖÖ×Æ»Ö †ÖÆ. †Ö¯Ö»ÖÖ® ×¯ÖœµÖÖ×पढया जपलेली जमीन विकताना त्यांना दु:ख होते पण मुलीच्या सुखी संसाराचे स्वप्न पाहणारा बाप हे सारे दुख पचवितो. हुंडा या विषयावरील सदानंद देशमुखांच्या कविता आपल्याला वास्तवतेची जाणीव करून देतात. तसेच यासाठी जनजागृती व प्रबोधन महत्त्वाचे आहे हे पटवून देतात. अतिशय सोप्या भाषेत लिहिलेल्या या कविता अÖ¯Ö»µÖÖ Ç¡¤µÖÖ"ÖÖ ŠÖ¾Ö 'ÖŸÖÖŸÖ.

अतिशय प्रेमाने, लाडाने वाढविलेल्या आपल्या लाडक्या मुलीचा सासरच्या मंडÔÖींनी Æ›µÖÖÃÖÖŠ® ²ÖÔ® 'ÖŸÖ»ÖÖ Æ ÃÖ´Ö•ÖÖ¾Ö»µÖÖ¾Ö, †Ö‡चा होणारा आक्रोश सदानंद देशमुख 'लेकबाÔ' या कवितेतून व्यक्त करतात. आपल्या मुलीच्या मृत्यूची बातमी ऐकताच आइ ÃÖ®Ö ÆÖŸÖ ¾Ö †Ö¯Ö»Ö ¤:ख व्यक्त करताना म्हणते,

"आशी कशी बाइ माहया माणसाची माती –ÖÖ»Ö®

µ0Ô¦ कаÔ¦ परसंगानं, कसायाले लेक दिली" (ÔÅŠ -28)

†Ö¯Ö»µÖÖ ´Ö»Öà“ÖÖ ÃÖÖÃÖ¸ß "Ô¦ होऊ नये म्हणून Ã0¾0काही विकून सासराच्या मंडÔß“Öß Æ0¾0 पुरवली. पण तरीही तिच्या नशिबी मात्र सासरचे सुख नव्हते म्हणूनच सासरच्या तिला जाÔ¸न टाकली. आपल्या मुलीच्या मृत्यूची बातमी кÔ¦Ÿाना तिच्या आठवणींनी व्याकु#Ô¦ –ÖÖ»Ö»Öß ´ÖÖŸÖÖ म्हणते,

"¤Ã0·µÖÖच्या कаÔ¦जाले नखी दाती बोचरलं
वर उडायच्या आधी पाखराचं бÔ¦ गेलं" (ÔÅŠ -28)

अतिशय लहान वयात संसाराचे कोणतेही सुख न लाभलेल्या आपल्या मुलींना माणकाची ^¯Ö´ÖÖ ¤Ÿ0 †Ö‡ने आपल्या या माणसाची सासरच्या मंडÔ¦नी राख केली तिचे आयुष्यच संपवून टाकले. म्हणून तिचे मन आतून जÔ¦त आहे. आपल्या समाजाला लागलेल्या हुंडया सारख्या सामाजिक कीडेचे दाहक सत्य कवी या कवितेतून मांडतात.

आपल्या भारतात पूर्वीपासून प्रत्येक कुटुंबाला मुलगाच जन्माला यावा असे वाटण्याचे मुख्य कारण म्हणजे वंशाचा दिवा आपल्या कुटुंबाचे नाव पुढे चालविण्यासाठी, ¾ÖÖ¸Ã0 Æ¾ÖÖ µÖÖ Æ¼0¯ÖÖµÖß ´Ö»याचा आग्रह धरला जात आहे. दुसरे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे मुलगी –ÖÖ»µÖÖ¾0¸ दयावा लागणारा हुंडा. हुंडयाची प्रथा म्हणजे लग्नाच्या बाजारातील व्यापारच. या व्यापाराचे वणन सदानंद देशमुख 'हुंडा' या कवितेत करताना ते म्हणतात,

"´Ög सौदेबाजीसाठी सुरू व्हतात बोलणे
कसायाच्या सुरीखाली मान बकरीची येणे
¾ÆŸ0 ²Ööपाची बकरी अन पाव्हणे कसाइ
लगनाच्या बजारात मोल नवरीले नाइ" (ÔÅŠ -29)

लग्नाला आलेली तरूण मुलगी आपल्या भावी आयुष्याची सुंदर स्वप्ने पाहत असते. मुलगी †Ö¯Ö»µıा लग्नाच्या कल्पनेने मोहरुन जाते. मुलगी पाहण्याच्या कायक्रमाला सजून धजून ÃÖÖÃÖ¸“µÖÖ ´Ö›Ô¦पुढे जाते आणि मुलगी पसंत पडताच लग्नाचा सौदा सुरू होतो. लग्नाच्या ²Ö•Ööß ÖŸ0 ´Ö»ÖßÖÖ ´ÖÖ»Ö नÖÆß. Ÿµ´ÖÔ¦ बापाची स्थिती अतिशय दयनीय होते. स्त्रीचे महत्त्व सांगताना कवी तिची तुलना मातीशी व नदीशी करतात, ते म्हणतात,

"•Ö¿Öß ³Ö‡, Ÿ0¿Öß ²Ö‡ तिच्या पोटी नव µÖŸ0
पीक जगाले दे‰ú¯Ö ×Ÿ0“Ö ¾ÖÔ¦वण व्हते
ढोंगी जात मानसाची जाते रीत इसरून
महासागराचे पोट भरे नदीच्या धारेन" (ÔÅŠ -29)

स्त्री सृजनतेचे प्रतीक आहे. माती नवे अंकुर जन्माला घालते तसेच स्त्रीही नवीन जीव जन्माला घालते. या जगाची निर्मिती तिच्यामुÔ‘“Ö –ाली. पण माणसाची ढोंगी जात हे सत्य विसरते. ÃÖÖÃÖ¸“µÖÖ ´Ö›ÔÖीची वस्तूची एक एक मागणी वाढतच जाते. टी. व्ही ,कुलर, स्कूटर, रोख रक्कम इ. मागण्या येताच बाप आपले शेत विकतो. मोठ्या मुलीसाठी वावर विकले आता लहान मुलीच्या लग्नासाठी काय विकावे असा प्रश्न येताच बोलणी फिस्कटते आणि पाहुणे निघून जातात. लग्न जुÔÖले नाही म्हणून बापाची चिंता आणखीच वाढते. तरूण मुलीच्या स्वप्नांचा चक्काचूर होतो. आपली भावना व्यक्त करताना ती म्हणते,

"वल्ल्या अंकुराची व्हते कशी मौत एकाएकी
•ÖÔÖवल्या इचाराची मन करे फेकाफेकी" (¯ÖÂŠ - 30)

शेवटी हुंडापायी एका तरूण मुलीचे भविष्य अंधारमय होते. तिचा संसार मांडण्याआधीच विस्कटतो हे सत्य कवी आपल्याला या कवितेतून सांगतो.

सदानंद देशमुखांनी आपल्या कवितेतून विविध विषय हाताÔÖ»Ö †ÖÆŸÖ. Æ›Ö¯ÖÖµÖß ²ÖÔÖß पडणा•µÖÖ ´Ö»Öà“Öß ¾µÖथा मांडताना ते दु:खी होतात. 'लमाणतांडयावरच्या पोरी' या कवितेत गावोगावी भटकणा•µÖÖ लमाणाच्या तांडयातील मुलीचµÖा प्रश्नाकडे आपले लक्ष वेधतात. लमाणांचे जीवन भटके असते. दररोजचा उदरनिवाह करणे या उद्देश्याने त्यांची भटकंती असते त्यांच्या मुलींच्या मनातील भावना व्यक्त करताना ते म्हणतात,

"Ÿµ֓Öß ÆÖŸÖ ÃÖÖ•Ö ŸÖ¾ÆÖ
कमरेएवढी पालं खुलतात
कसल्या कसल्या विवंचनात आमची भरली घरं ±ú֟ÖŸÖÖŸÖ" (¯ÖÂŠ -88)

आपल्या भविष्याच्या चिंतेत असलेल्या या लमाणतांडयावरच्या मनाला दारिद्रयाचे किरण चढलेले असते. या गाणी म्हणून आपलं दु:ख लपविण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करताना त्या दिसतात. त्यांचे व्यथित मन कवी या कृ¾ÖŸÖŸÖ x“Ö¡ÖßŸÖ करतो.

7) प्रेमकविता

'गावकÔÖ' या कवितासंग्रहातील कवितांमध्ये अनेक विषय सदानंद देशमुख यांनी मांडले आहे. मानवी नात्यांतील अतिशिय हÔÖव्या 'प्रेम' या अशा विषयावर त्यांनी आपल्या कवितासंग्रह अनेक कविता लिहिल्या आहेत. प्रेमविरह, प्रेयसीच्या भेटीच्या आतुरता, प्रेमाची विफलता इ. अनेक भावना ते या कवितांतून व्यक्त करतात.

शेतीमातीच्या गंधात गुंगत असताना, ऊसाकणसाच्या रानातून वावरताना बहरून आलेल्या प्रेमाच्या भूतकाôीतील आठवणी कवी सदानंद देशमुखांनी गावकôयातील काही कवितांमधून मांडल्या आहेत.

'साद', 'असा जीवनाचा मेô', 'सकाô', 'नेवाश्याच्या मंदिरातून परतताना', 'धापा', 'गायी गेल्या गायरानी', 'जमीन', 'फांदयाचे निष्पण ÃÖÖ¯ôô हेलपाटताना', 'खेô', 'उलंगवाडी', 'घर' इत्यादी कवितांमधून सदानंद देशमुख भूतकाôöतील यौवनाच्या सीमेवर उभे असलेले संवेदनशील, प्रेमपूण मन या प्रेमकवितांमधून व्यक्त करतातत.

प्रेमासाठी आतूर असलेल्या प्रियकरांची भावुकता, प्रेम न मिôöल्याने मनाची होणारी व्याकुôता, सदानंद देशमुख या कवितांमधून व्यक्त करतात. आर्थिक परिस्थितीमुô ¯ô´ôô“ô स्वप्न पूणô न होऊ शकल्याने मनाची दयनीय अवस्था इत्यादीचे वर्णन या कवितांमधून केले †ôÆ.

निसगातील सान्निध्यात बहरलेल्या प्रेमाच्या रमणीय आठवणीही या कवितांमधून सदानंद देशमुखांनी मांडलेल्या आहेत.

'Ãôö¤' या कवितेत कवी सदानंद देशमुख आपल्या प्रेयसीच्या विरहाने व्यथित –ôö»ô»µôö मन:स्थितीचे वणन करतात. गावाच्या सीमेवर दाट –ाडीमध्ये दिवसभर प्रेयसीची वाट पाहणारा कवी तिची भेट न –ाल्याने व्याक¥ô ÆöŸöö. †ô¯ô»µôö ेयसीच्या विरहाने व्याकु¥ô –ालेला कवी उदास मनाने म्हणतो,

"स्वप्न मिलनाचे एक होते डोôµöö¨Ÿö ¯ôö×Æ»ô
बिंब प्रणयाचे ओले मन डोहात जपले
नाही सजणीचा थांग दीस कलतीला आला
मन उदासलं भारी पक्षी रडवेला –ôö»ôö" (¯ôÅš - 112)

दिवसभर मिलनाची आतुरतेने वाट पाहणारा कवी तिची भेट न –ाल्याने रडवेला –ôö»ôö. †ô¯ô»µôö मनाची अवस्था पक्ष्याच्या प्रतिकाव्दारे कवी व्यक्त करतो. विरहाचे दु:ख लपवता न आल्याने रानात आपल्या मनाला त्याने आक्रोश करू दिला. प्रेमासाठी आतुर असलेला प्रियकराची व्याकुôता या कवितेतून कवीने व्यक्त केली आहे. प्रणयातूर –ालेल्या प्रियकराची आपल्या ¯ô¤ôÃôß»ôö ‘öö¨Ÿö»ô»ôß †ô¨Ÿö 'साद' या कवितेत दिसून येते.

आपले प्रेम न मिôöल्याने भूतकाôöतील आठवणींनी कवीचे मन अस्वस्थ होते. जुन्या आठवणी पुन्हा उचंबôून येतात आणि मनाची अवस्था कोसôलेल्या बुरूजाप्रमाणे –ôö»ôß †ôÆ. प्रेयसीचे प्रेम न मिôöल्याने कवीचे दिवस उदासवाणे गेले. पण तिच्या विरहाने मनाची –ôö»ô»ôß अवस्था कवी ओसाड दिवसाच्या काठावर या कवितेत व्यक्त करतो. आपल्या Ç¤µöö¨Ÿôß»ô ¯ô´ô व्यक्त न करणारा कवी स्वत:ला गाफील राहल्याबद्दल दोष देतो. प्रेम न मिôविता आल्याने

तिच्या आठवणीने प्रत्येक दिवस ओसाड होत गेला आणि अचानक कवीला याची जाणीव होते. म्हणून तो म्हणतो,

"ओसाड दिवसाच्या काठावर
´ÖÖ–या प्रत्येक श्वासाचा बÔÖी गेलÖ" (ÖÂŠ -113)

¯ÖµÖÃÖß“µÖÖ ×¾Ö¸ÆÆाने व्याक्तÔÖ¦ –ालेल्या मनाची मरणान्न अवस्था कवी वरील ओÔÖीतून व्यक्त करतो.

'असा जीवनाचा मेÔÖ¦' या कवितेत सदानंद देशमुख आपल्या आयुष्यातील विफल प्रेमकथा व्यक्त करतात. जीवनात आपल्याला हव्या असलेल्या स¾Öच गोष्टी आपल्याला मिÔÖ¡ŸÖ नाही. जीवन म्हणजे आशा निराशाचा खेÔÖ¦, जीवन म्हणजे दु:खाचा डोंगर. सुखाचे क्षण जीवनात हसणा·µÖÖ सकाÔÖ¦प्रमाणे प्रसन्न टवटवीत तर दु:ख म्हणजे आपल्याबरोबर सावल्यासारखी सोबत करणारी सायंकाÔÖ¦, आयुष्यात सुखाचा आणि दु:खाचा मेÔÖ¦ सारखाच असतो हे सांगताना कवी म्हणतो,

"असा जीवनाचा मेÔÖ¦, दोन्ही मापं भारोभार
सुजलेल्या वेदनेची टाÔÖß †Ö»ÖÖß ÆÆÖŸÖÖ¾Ö¸¸" (ÖÂŠ -109)

आयुष्यात सुख आणि दु:ख यांची मापं सारखीच असतात पण कवीच्या हृदयात मात्र त्याला न ×´ÖÔÖÖलेल्या प्रेमाची वेदना सलते आहे. आपल्या प्रेयसीच्या आठवणीने उदास –ालेल्या मनाची विरह व्याकुÔÖ¦ अवस्थेचे चित्रण कवीने या कवितेत केले आहे.

×प्रय व्यक्तीच्या सहवासातून अनुभवलेली सकाÔÖ¦ जेव्हा कवीच्या समोर मोहक रूप घेऊन येते तेव्हा स्वत:च्या नकÔÖ¦त भूतकाÔÖÖतले ते आनंदक्षण पुन्हा कवीला आठवतात. Ÿµ×ÖÖ आठवणीने तो उल्लासित होतो. परंतु निसगाच्या सानिध्यात प्रिय व्यक्तीच्या सहवासासाठी उदास होतो. आपली ही व्यथा कवी 'सकाÔÖ¦' या कवितेतून व्यक्त करतो. सकाÔÖß“Ö 3Ö™»Ö»µÖÖ ¯Ö´ÖÔÖ¦ व्यक्तीच्या सानिध्यातील दिवस कवीला भूतकाÔÖÖत नेतात व सत्याची जाणीव करून देतात म्हणून तो म्हणतो,

"रूण–ुण गेला नंतर नाद
मीही उरलो केवÔÖ¦ 3ÖÖÃÖ
कणसा कणसावरती पक्षी
†-ÖÖ दाणा अधा 'ÖÖÃÖ" (ÖÂŠ -108)

अतिशय भग्न मनाने कवी केवÔ¦ आठवणीच शिल्लक राहिल्यामुÔ¦ दुभंगलेपण आल्याची खंत व्यक्त करतो. प्रेमाचा घास आयुष्यात अधा"Ö ´ÖÔ¦Ö¦Öला ही व्यथा कवीने या कवितेतून मांडली †ÖÆ.

सदानंद देशमुखांच्या प्रेमकविता भूतकाÔ¦Öतील आठवणींवर गुंफल्या आहेत. प्रेयसी¿ÖÃ –ालेला चिरविरह कवीला असहय होतो तेव्हा त्याला केवÔ¦ ¤¾ÖÖ"ÖÖ †Ö-ÖÖ¸ ¾ÖÖ™ŸÖÖ. †¿ÖÖ ¾ÖÔ¦Ã ´Ö×¤¸ÖŸÖ ŸµÖÖ»ÖÖ †ÖŸ´Ö²ÖÔ¦ ´ÖÔ¦ते. या मंदिरातील आत्मानुभव कवीने 'नेवाश्याच्या मंदिरातून परतताना' या कवितेत मांडला आहे. मंदिरात प्रवेश के»µÖÖ¾Ö¸ –ानेश्या पैसाला कवटाÔ¦न बसावे †ÃÔ ŸµÖÖ»ÖÖ ¾ÖÖ™ŸÖÔ. ´ÖŒŸÖÖ‡ची योगी पावन मनाचा साही अपराध जनाचा ही आोवी कवीला †Ö-ÖÖ¸ ¤ŸÖ. ×¾Ö±ú»Ö †¿ÖÖ ¯Ö´ÖÖ"ÖÃ ŸÖÃ¾ÖŸÖÖ ŸµÖÖ´ÖÔ¦ कमी होते एकाकीपण कवीच्या मनाला घेरून टाकते. एक योगी पुरूष म्हणून –ानेश्वरांनी सहन केलेले समाजाचे अन्याय त्याला आठवतात. मंदिरातून परत येताना तू एकटा नाहीस मी आहे तु–µÖÖ ÃÖÖ²ÖŸÖ †¿ÃÖ †ÖŸÖ साद मनाला उभारी देते तरीदेखील मनाची व्यथा संपत नाही म्हणून कवी म्हणतो,

"नेवाश्याच्या मंदिरातून परतताना
ठणकत असतो कााÔ¦•ÖÖŸÖ
माहेर सोडून जाणा·µÖÖ ÃÖÖÃÖÂरवाशिणीचा काटा" (ÖÅš -111)

आपली प्रेयसी आता सासरी जाऊन तिथल्या परक्या लोकांसोबत नवीन नाते निमाण Ö करणार आहे. तिला होणा·µÖÖ यातनांची जाणीव कवीला आहे. म्हणून मनाची अस्वस्थता या कवितेतून कवी व्यक्त करतो.

'धापा' या कवितेत कवी आपल्या विफल प्रेमाची व्यथा मांडतो. त्यासाठी उंदीर यÖÖ प्रतिकाव्दारे मनाची अवस्था मांडतो. मनातील जुन्या आठवणी उफाÔ¦न वर येतात. मनाची माडी उंदराने बीÔ¦ पाडून कोरली व तिला कमकुवत बनविले अशा शब्दात आपल्या मनाची अवस्था ×"Ö¡ÖÃŸÖ करतो. मनाची अवस्था सांगताना कवी म्हणतो,

"भेगा पडल्या अंगानं
धापा टाकीत बसली" (ÖÅš - 119)

जुन्या आठवणीने मनाला वेदना होत आहेत. त्यामुÔ¦ कवितेतन कवी आपली विरहव्याकुÔ¦ŸÖÖ व्यक्त करतो.

भूतकाÔ¦Öतील प्रेमाची खूण मनावर ओरखडयाप्रमाणे उमटली आहे हे सदानंद देशमुख 'ओरखडा' या कवितेतून सांगतात. निसगातील वारा, सावली, पाखरे या प्रतिकाव्दारे ते आपल्या मनातील सल सांगताना म्हणतात,

"भेगाÔल्या पायवाटा भणंगल्या रान
ŸÖÖ¯Ö»Ö»µÖÖ -ÖÔवाणी मन अनवाणी
दूर दूर दूरावल्या क्षितिजाच्या कडा
उलंगल्या मनावर नवा ओरखडा" (ÖÅš -118)

मनाची अवस्था पिसाÔ»µÖÖ ¾ÖÖ·µÖÖप्रमाणे सैरभैर –ाली असून यात मनपाखरू कातावल्या जीवाने उडत आहे. पण वादÔÖला मात्र त्याची दया येत नाही. दुभंगलेल्या मनावर आता उमटलेला ओरखडा म्हणजेच कवीला –ालेले दु:ख त्यावर फुंकर घालायला आपल्याजवÔ †ÖŸÖÖ ¯Ö´ÖÔ व्यक्ती नाही यांचे दु:ख कवी या कवितेतून व्यक्त करतÖ.

'गायी गेल्या गायरानी' या कवितेत कवी आपल्या भूतकाÔÖतील प्रेयसीच्या आठवणीने ¾µÖ×ËÖŸÖ ÆÖŸÖÖ. ¤¯ÖÖ¸"µÖÖ ¾ÖÔ गाय वासराची वदÔ संपल्यावर सुमसाम अशा वाटेवरून चालताना तो आपल्या प्रेयसीला पाहतो. त्यांच्या मनात हुरहूर दाटून येते तिच्या ÃÖÖ¤µÖÖ¾Ö¸ लृप्त –ालेले कवीमन म्हणते,

"गायी गेल्या गायरानी बाया माणसे शेतात
कसे अवचित आले वारे मोकÔया केसात
ओल्या गवताची –ूल तशी लचके कंबर
पाहे एकटक रूप उभा –Ö¸ŸÖÖ ^2Ö¸ " (ÖÅš -114)

×ŸÖ"Ö ÃÖÖ¤µÖ लांबून न्याहÔताना कवी मनातल्या मनात –ुरतो आहे. आपले मन आता तिच्या ¯Ö´ÖÖÃÖÖš† †ÖŸÖ¸ –ाले आहे पण मनाची अवस्था उंबराच्या –ाडाप्रमाणे एकाकी –ÖÖ»ÖŠ †ÖÆ Æ कवी या कवितेतून व्यक्त करतो.

'जमीन' या कवितेत आपल्या प्रेमाच्या खुणा या जमिनीत रूतलेल्या खोल मुÔÖप्रमाणे आहेत हे कवी सांगतो

"पाने देठातून खुडली तरी
¬Ö¾ÖÖ 2ÖÆ¸ µÖŸÖ"Ö †ÃÖŸÖÖ
सालाबादाप्रमाणे उगवत्या वर्षीही" (ÖÅš -100)

Ÿ֖–या आठवणी जरी वर वर विसरल्या सारख्या वाटल्या तरी त्या मनात खोलवर रूजलेल्या आहेत. त्या आठवणी सतत येतच असतातत. –ाडे तोडून टाकली तरी –ाडे उगवणारी जमीन –ाडाशी आपलेपणाचे नाते टिकवून असते तेच नाते तु–Ö ¾Ö ´ÖÖ–ो आहे म्हणून कवी म्हणतो,

"म्हणून काही डोंगरराने
आणि इथली शिवारशेते

भरून आलेल्या आभाÔ»Ö
नकोसे होऊन चुकवित नसतात" (ÔÅš -100)

•ामिनीचे नाते सांगणारे आपले प्रेम व आभाÔप्रमाणे प्रेमाची बरसात करणारे मा–ो मन आहे ŸÖ¾Æ ŸÖ ´Ö»ÖÖ ™ÖÔण्याचा प्रयत्न करू नकोस ही प्रेमाची आत हाक कवी या कवितेतून आपल्या ¯ÖµÖÃÖ»ÖÖ 'ÖÖ»ÖŸÖ †ÖÆ. '±¿Ö¤याचे निष्पण ÃÖÖ¯ÖÔ हेलपाटताना' या कवितेत सदानंद देशमुख आपल्या प्रेयसीची समजूत घालतात. आपले प्रेम म्हणजे आपल्या आयुष्यातील मातकट (दु:खी) प्रसंगाना विसरून सुंगधी फुलांप्रमाणे बहरण्याचे दिवस आÆŸÖ. ¾ÖÖ¤ÔÖŸÖ –ाडाची पाने ÖÔून पडतात. तेव्हा पानां¿Ö¾ÖÖµÖ –ÖÖ>Ö"ÖÖ ¤Æ ¾ÖÖ¤ÔÖ¿Ö »ÖœŸÖ †ÃÖŸÖÖ. †¿Ö¾ÖÔ देठातून ±¿™»Ö»ÖÖ ¯ÖÖ»Ö¾ÖÖ –ाडाला नवचैतन्य देते. पुन्हा बहर आणते. त्याप्रमाणे आपले प्रेम म्हणजे निÂपण –ÖÖडाला फुटलेली पालवीच आहे असे कवी म्हणतो. म्हणून आपल्या प्रेयसीची आठवण येताच त्याचे मन भूतकाÔŸÖ •ÖŸÖ. ×ŸÖ"µÖÖ ÃÖÆ¾ÖÖÃÖŸÖ»Ö ¯Ö´ÖÔ क्षण मनात जतन करून ठेवताना तो म्हणतो,

"मनाच्या काठी कोपरी
दाटून †Ö»Ö»ÖÖ •ÖÔ´Öटं पाखडताना
²Ö²ÖÔचे शुध्द दाणे उरावे पापण्याच्या सुपात" (ÔÅš -102)

आपल्या मनातील दु:खद वाइट आठवणी विसरून प्रेमÔ सहवासाला आठवणी डोÔµÖŸÖ साठवून ठेव असे कवी या कवितेतून सांगतो.

'खÔ' या कवितेत सदानंद देशमुख आपल्या कोवÔया वयातील प्रेमाचे वणन करतात. भूतकाÔÖतील प्रेममय आठवणी जागवताना त्यांना तिची एक दिवस अचानक तिची व कवीची 3Ö™ ¿ÖŸÖÖŸÖ ÆÖŸÖ. ×ŸÖ"µÖÖ ÆÖ»Ö"ÖÖ»ÖÖ ¯ाहून कवी तिच्याकडे आकर्षित होतो. दोघेही एकमेकांच्या ÃÖÆ¾ÖÖÃÖŸÖ ²Ö·µÖÖ"Ö ¾ÖÔ घालवितात. निसगाच्या सान्निध्यातील त्यांचा प्रेमाचा बहर अधिक ख»Ö»ाा होता. तिचा खुललेला चेहरा पाहून कवी म्हणतो,

"²ÖÖ–ÖÖ¾Ö¸"µÖÖ मोहाखाली
ŸÖ¸ –ुकले गवत होते
आडत कच्च्या मनात तिच्या
बरेच काही पिकले होते" (ÔÅš - 63)

आपल्या प्रेयसी सोबतचे प्रेमाचे दिवस आठवताच कवी उदास होतो. प्रेम सफल न –ाल्याने ×ŸÖ"ÖÖ –ÖÖ»Ö»ÖÖ ŸÖÖ™ÖŸÖ™ कवीला अस्वस्थ करते व म्हणून काही क्षणापुरते असलेल्या प्रेमाला तो

'खÔ'¦ म्हणतो. खेÔ¦¦Öप्रमाणे काही काÔ¦¦Öतच संपलेल्या प्रेमाविषयी कवी विरहाच्या दु:खाने ‘ÖÖµÖÖÔ¦ होते. आपले हे दु:ख कवी या कवितेतून व्यक्त कæ¸Ÿ×ÖÖ.

तारूण्य हा माणसाच्या आयुष्यातील हÔ¦वा संवेदनशील टप्पा आहे. पण तारूण्य चिरतरूण नाही. वयाप्रमाणे ते कमी होत जाते. म्हणून –ाडांप्रमाणे माणसांनाही दरवर्षी तारूण्याची पालवी फुटली असती तर प्रेमभावनÖÖ †´Ö¸¦ ¸ÖÆŸÖÖŸÖ व माणसाचे सौंदय नव्याने बहरले असते अशी कल्पना सदानंद देशमुख यांनी या कवितेतून मांडतात. तारूण्यात प्रेयसी व प्रियकर एकमेकांकडे आकर्षित होतात ते Ã×Ö¤µÖÖ´ÖÔ¦ ÃÖŸÖŸÖ एकमेकांजवळ ¸Æ¾Ö, ¯ÖÆÖŸÖ ¸Æ¾Ö †ÃÔ वाटत असते. परंतु आता तारूण्य ओसरल्यावर शरीरावर उतारवयाच्या खुणा दिसू लागल्या आहेत. तारूण्यात असलेले आकषण कमी होताना दिसते म्हणून कवी आपल्या प्रेयसीला उद्देशून म्हणतो,

"¬Ö»ÖÖ ŸÖÖ ŸÖ–µÖÖ ¤Æ¾Ö¸“ÖÖ
वासंतिक बहर केव्हाच
आता जठरल्या अंगावर
निबरलं पिकलेपण
›ÖÔ¦याकाठी काÔ¦¦Öचे काÔ¦ व्रण" (¯ÖÂŠ -91)

तारूण्यात मी घनगद †¬ÖÖ·µÖÖ ¯ÖÖ¤ßतून तु–या पाठी येत असताना होत असलेली तु–µाा मनातील Æ¸Æ¸ †ÖŸÖÖ Æ‰ú ¤ऊ नकोस कारण तुला वेलीसारखे अंगभर विÔ¦खा मारून रहावे असे आता Ÿ×Ö–यात काहीच उरले नाही. काÔ¦ सरत गेला अन तारूण्याचा बहरही ओसरला तु–µÖÖ ›ÖÔ¦याखालील काÔ¦ß ¾ÖŸÖÔ¦ †ÖŸÖÖ ´Ö»ÖÖ त्याची जाणीव करून देतात. आणि म्हणून माणसांनाही –ाडांप्रमाणे बहर आला असता तर त्याचे तारूण्यही दरवर्षी पालवीप्रमाणे नव्याने फुलले असते अशी आशा कवी या कवितेतून व्यक्त करतो.

रोमॅंटिक कवितेतील प्रियकæ¸ ¾Ö ¯Ö¡ÖÃÖß µÖÖ“Öß 3Ö™ †xŸÖ¿Ö¡Ö ÆÔ¦व्या भावनांनी भरलेली असते. कवी व त्याची प्रेयसी यांच्या भेटीचे वणन सदानंद देशमुख 'उलंगवाडी' या कवितेतून व्यक्त करतात. कवीच्या कवितेतील प्रेयसी रात्रंदिवस शेतीची कामे करून थकलेली, हाडक्या ¿Ö¸ß¸Ö“Öß, ¸ŒŸÖÖÔ¦लेल्या पायांची, अशी कृश आहे.

ती जेव्हा कवीच्या भेटीला येते तेव्हा तिची अवस्था व शेतातील पिकांची अवस्था सारखीच असते. वेगवेगÔ¦या रोगांना बÔ¦ी पडून शेती नष्ट –ÖÖ»ÖÖß आहे. कधी ओल्या तर कधी कोरडया दुष्काÔ¦¦Ö¬Ö ¡ÖÃŸÖ †ÃÖ»Ö»ÖÖ प्रियकर तिला नवी कोरी साडी घेऊ शकत नाही. ²ÖÖ–ÖÖ¾Ö¸“µÖÖ ±Ú»Ö–ाडांचे फुलांचे बहरही कोणीतरी आधीच ओरबडून नेल्यामुÔ¦ ÃÖÖ–ÖÖ सुगंधी फुलांचा गजराही Ÿµ×ÖÖ»ÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ¯Ö¡ÖÃÖß»ÖÖ देता येत नाही. त्यामुÔ¦ अतिशय उदासपणे कवी म्हणतो,

"‘ऊ शकत नाही, नवी कोरी साडी
आरेपाटे मोडून मा–ी लंगडी –ालेली गाडी" (Šः 95)

आर्थिक परिस्थितीने कोलमडलेला या प्रियकराची अतिशय दयनीय अवस्था या कवितेतून कवीने ‘‘;ßŸ केली आहे.

समाजाच्या भीतीने एकमेकांपासून दूर असलेल्या व दोघांचे एक सुखी घर असावे अशी स्वप्ने रंगविणाऱ्या प्रेमी युगुलांच्या भावना सदानंद देशमुख ''' या कवितेतून मांडतात. विहिरीच्या पाण्यात सुगरणीच्या खोप्याचे प्रतिबिंब पाहून आपलेही या सुगरणीसारखे सुंदर घर असावे व त्या घरात आपण सुखाने संसार करावा अशी इच्छा व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"अजून किती काô ¯ôôµ“ Ãµ
¯Š¾ >ô ठेवून
¯µôô“ 3¾
आणि काôजाचा काôख करून" (Šः -99)

‹कमेकांपासून दूर असलेल्या प्रियकर प्रेयसीच्या विरहाचे वणन कवी या कवितेत व्यक्त करतो. †¯»µ प्रेयसीवर नितांत प्रेम करणा·µ ¯यकराच्या हôव्या नात्याचे वणन आपले लक्ष वेधून घेते. आपले भविष्य µ µ “Ÿ †Ã»»» ¯यकर आपली प्रेमô भावना व्यक्त करताना समाजाच्या विरोधाला प्रतिकार करण्याची सिध्दता ही दाखवतो. प्रेमाच्या या नात्याचे अत्यंत Æôवारपणे कवीने वणन केले आहे.

'गावकô' कवितासंग्रहातील सव कवितांना एक सहज प्रवाहीपणा आहे, सव¤ ¾ Ÿß, माणूस, गाव व त्याची होत जाणारी पर¾› Æ सूत्र आहे. सदानंद देशमुख आपले साधे, सरô अनुभव, सहजपणे घडणारे प्रसंग, बारीक सारीक घटना, ओ–ारती लक्षवेधक निरीक्षणे गावकôतील कवितांमधून मांडली आहेत.

निष्कर्ष

1) शेतकऱ्यांच्या †Ÿ µ, ¾œती बेकारी, चंगô¾¤ß ¾¢ß, निराशा, सुशिक्षितांची बेरोजगारी, धान्य विक्रीकेंद्र, œ, ôणी, पेरणी, बैलबारदाणा या सव घटकांना सदानंद देशमुखांनी आपल्या कवितेतून मांडले आहे.
2) माती आणि माणसे, खेडी आणि Æ, ôô, कष्ट आणि अन्याय, स्त्री आणि दुःख, जमीन आणि मेहनत, संकटे आणि सामना, शोषण व लढा, परंपरा व संस्कृती अशा विविध रंगानी अवतीण होणा·µ कविता गावकô¬µ †Æ.

3) जागतिकीकरणामुळे गावांच्या बदललेल्या स्वरूपाला भेदरून गेलेली गावमाणसे आपल्याला 'गावकळा' मधून दिसतात.

4) सुविधा व सुधारणाच्या मळभाखाली करपून जाणाऱ्या नव्या पिढीचा भोगवटा, कष्टकऱ्याच्या जीवनाची व्यथेची गाथा सदानंद देशमुखांनी गावकळामधून मांडली †ÖÆ.

5) आपल्या कवितांमधून दु:खिताच्या वेदनांसाठी चंदनाचा लेप व्हावा असा आशावादी विचार सदानंद देशमुख व्यक्त करतात.

6) †¾Ö“Ö †Ö³Öाळ कोसळले तरी माती आणि गाव टिकून राहिला पाहिजे अशी आशा ते व्यक्त करतात. त्यामुळे 'गावकळा' म्हणजे –ाड, पक्षी, पाणी, जीव, ढोरे, वासरू, बैल, माय, आभाळ आणि त्यांची मने यांच्या कल्याणासाठी अवघ्या देहमनातून प्रार्थना करणाऱ्या परंतु खेडयांसमोर वाढून ठेवलेल्या अरिष्टांमुळे व्याकळ होणाऱ्या एका जातीवंत कवीची काव्यगाथा वाटते.

'गावकÔ' मधील कविता माणसांच्या अपरंपार वेदनेला भिडणा·µÖÖ आहेत आणि समाज व्यवस्थेच्या विरोधात आक्रमक होताना दिसतात. त्यामुÔ या काव्यसंग्रहातील कविता संवेदनशील असून त्यांचा आशय चिंतनशील आहे.

ÃÖ¤³Ö ÃÖ“ÖÔ

1) जहागीरदार विश्वास;: 'म. सा. पत्रिका (ग्रामीण साहित्य विशेषांक)', •Ö»Ö ×›ÃÖ. 1980 ¯ÖÂŠ - 89.

2) ²ÖÖ¸Ö› ¸Ö. ¸;: लोकराज्य (वाचन विशेषांक), जून जुलै २०११ पृष्ठ -40

3) यादव, आनंद;: 'ग्रामीण साहित्य, स्वरूप आणि समस्या', मेहता पब्लिशिंग हास, पुणे, आवृत्ती पहिली १९७९, पृÂŠ -40

4) कलकर्णी; पा. ना.: 'हिंद मासिक', नोव्हें १९४८, सुगीच्या निमित्ताने हा लेख, पृष्ठ ४१

5) यादव आनंद, : 'ग्रामीण साहित्य: Ã¾Ö°¿¯Ö आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंगग ÆÖऊस, पुणे, †Ö.1 »ÖÔ 1979, ¯ÖÂŠ - 40

6) नलगे चंद्रकुमार; : 'ग्रामीण साहित्याचा इतिहास', ×¸µ पब्लिकेशनस, कोल्हापूर, मराठी ग्रामीण कविता, प्रकरण ६ वे, ¯ÖÂŠ 144 ŸÖ 174

प्रकरण सहावे
»Ö×»ÖŸÖ ¬Ö a

6.1 प्रस्तावना :-

बुलढाणा जिल्ह्यातील अमडापूर येथे शेतकरी कुटुंबात जन्म –ालेल्या डॉ. सदानंद देशमुख यांनी क#Â×ßनिष्ठ मूल्यजाणिवांना केंद्रस्थानी ठेवूनच कथा, कादंबरी व कविता लेखन केले आहे. 'भुईरिंगणी' Æ Ÿµ××"Ö अत्यंत अनुभवनिष्ठ प्रकट चिंतन आहे.

मराठी वाड्.मय प्रकारात ललित गद्य हा स×´ÖÁÖ Ã¾Ö¹ý¯Ö ¯ÖÖ¯ŸÖ –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¾ÖÖ›¡´Öµ× प्रकार आहे. कथा, कादंब¯या, कविता इ. चे लेखन करणा¯या सदानंद देशमुखांच 'भुईरिंगणी' Æ ललित गद्य स्वरुपातील लेखन आहे. त्यांच्या लेखणीच्या सर्जनतेची पाळंमुळ काळ्या मातीत घट्ट रुजलेली आहेत. शेती आणि सर्जनशीलतेचा अतिशय घनिष्ठ संबंध त्यात दिसून येतो.

भुईरिंगणीतील लेखात सदानंद देशमुखांची क#Â×ßनिष्ठा पदोपदी प्रत्ययास येते. आधुनिकतेच्या नावाखाली गेलेला क#Â×ßसंस्कृतीचा अमानुष बळी, क#Â×ßसंस्कृती लयाला गेल्याने ग्रामीण जीवनावर –ालेले विदारक परिणाम अनेकविध शैलीनं सदानंद देशमुख आपल्या लेखांमधून ×"Ö¡Ö×ßŸÖ करतात.

सदानंद देशमुखांच्या प्रत्यक्ष जीवनातील आठवणी अनुभव, आत्मचिंतनपर लेख, व्यक्तिचित्रे, मानव व निसर्ग यांच्यातील नाते, स्त्री जाणीवा यांना शब्दब¤¬Ö करणारे भुईरिंगणी मधील स्वत:च्या अनुभवाचे, क#Â×ßनिष्ठ ग्राम समस्या मांडणारे लेख वाचकांना विचारप्रवृत्त करतात.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडÖतील ललित लेखनात विनोद प्रवासवर्णन, पत्रलेखन, निसर्गवर्णन, आत्मचिंतन, सामाजिक समस्या इत्यादींचा समावेश आहे. सदानंद देशमुख यांच्या »Ö×लत लेखनाचा आढावा घेताना त्यांना आलेले अनुभव शेतीव्यवसाय, आठवणी, आत्मचिंतन, व्यक्तिचित्रण इत्यादींची मांडणी, विषयातील विविधता व भाषेतील लालित्य आदींचा विचार प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे. सदानंद देशमुख यांच्या ललित लेखनाचा विचार करताना मराठी ललित लेखनाचे स्वरुप अभ्यासण महत्त्वपूर्ण ठरŸÖ.

6.2 ´Ö¸¡ÖŠß »Ö×»ÖŸÖ ¾ÖÖ›¡´Öµ× :-

मराठी ललित साहित्यामध्ये ललितगद्य हा एक साहित्य प्रकार आहे. ललित गद्य हा Ã×´ÖÁÖ ¯ÖÖ¯ŸÖ –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¾ÖÖ›¡´Öµ× प्रकार आहे. तसेच हा वाड्.मयप्रकार आत्मनिष्ठेला प्राधान्य ¤¡तो. मराठी साहित्यात गुजगोष्टी, लघुलेख, आत्मनिबंध, लघुनिबंध, ललित निबंध,

ललितलेख, मुक्तनिबंध, पत्रात्मक गद्य, निसर्गलेख अशा विविध नावाने हा लेखन प्रकार ओळखला जातो. या लेखाची आत्मनिष्ठ प्रकृतीमुळे त्याला मुक्तता लाभते. म्हणून इंग्रजीत µÖÖ»ÖÖ '±ú¨Ö»ÖÃÖ ±ú¨Ö' (Formless form) असे संबोधतात. प्रा. वि. शं. चौगुले यांनीही या ¾ÖÖ›.मय प्रकाराला मुक्त गद्य असे संबोधले आहे. मुक्त गद्य या ÃÖ–ेमागे त्यांना विशिष्ट कालखंडातील गद्य लेखनात आलेली सर्वसमावेशकतÖÖ, †Ö¿ÖµÖ×³ÖÖ®ÖŸÖÖ, ×¾ÖÖ×¾ÖÖ-ÖŸÖÖ प्रसरणशीलता व लवचिकता असा अर्थ अभिप्रेत आहे. संकोच विरहित, मोकळेपणा आणि ×¾ÖÃŸÖÖ¸¿ÖÖ»Ö ÃÖ¾Ö³ÖÖ¾ÖÖ“Ö लेखन या प्रकारात आढळते. म्हणूनच ना. सी. फडके या लेखन प्रकाराविषयी म्हणतात, "सारा संकोच सोडून केलेले आत्मनिवेदन हे निबंधाचे मुख्य लक्षण" [1] ललित लेखन या वाड्.मय प्रकारासाठी काही अभ्यासकांनी ललितलेखन या शब्दप्रयोगाऐवजी 'ललितगद्य' (डॉ. आनंद यादव), 'ललितलेखन' (लक्ष्मीकांत तांबोळी), 'आत्मनिष्ठपर गद्य' (विनय हर्डीकर), 'ललित लेखन' (ना.सा. फडके) या शब्दप्रयोगाचा हा उपयोग केला †ÖÆ. ‡£Ö अभ्यासाच्या सोयीसाठी ललितलेखन हा शब्दप्रयोग स्वीकारला आहे.

ललितलेखन हा साहित्यप्रकार प्रवाही असल्याने त्याची विशिष्ट व्याख्या ठरविणे कठीण आहे. अनेक अभ्यासकांनी ललित लेखन या वाड्.मयप्रकाराची व्याख्या सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. लक्ष्मीकांत तांबोळी ललित लेखाची व्याख्या करताना म्हणतात, "ज्या अनुभूतीने मन –ापाटलेले असेल त्या अनुभूतीने आपसूक धारण केलेला रुपाविष्कार म्हणजे ललितलेख"[2] तर डॉ. गंगाधर पानतावणे ललित²Ö-ÖÖबाबत बोलताना म्हणतात, "»Ö×»ÖŸÖ²Ö-Ö ÆÐ एक भावा¾ÖÃ£ÖÖ“Ö म्हणावी! रोज आपण जीवनाची विविध दर्शने घेत असतो. कधी व्याक¾Ôì करणारी उत्कट तर कधी अंतर्मुख करणारी, कधी सैरभैर करणारी तर कधी खिळवून ठेवणारी कधी उडत्या तबकडीसारखी तर कधी वाऱ्याच्या अनिर्बंध –ोतासारखी, तर कधी अपुऱ्या राहिलेल्या कवितेसारखी तर कधी धुंद वादळ वाऱ्यासारखी ÆÐ दर्शन ›ÖÓµÖÖŸÖ ÛÃ£Ö¸Ö¾ÖŸÖÖŸÖ आणि मनात साठवतात आणि मग सुंदर µÖÖ ललितबंध आकाराला येतो."[3]

वरील ललित लेखनाविषयीच्या व्याख्यांचा परामर्श घेताना असे लक्षात येते की ललित लेखनातून लेखक रोजच्या घटनांशी तादÖम्य पावून आपले अनुभवविश्व शब्दब¤-Ö करतो या अनुभवावि¿वास काटेकोर अशी कोणतीच बंधने नाहीत. त्यामुळे मुक्त गद्य असलेला असा एक साहित्य प्रकार आहे.

* मराठी ललित गद्याची ¾ÖÖ™ì“ÖÖ»Ö :-

ललित निबंध ते ललित गद्य असा विकासाचा टप्पा विचारात घेता, मराठी भाषेमध्ये ललित गद्याची परंपरा महानुभावीय वाड्.मय´Ö¬µÖ »ÖÐÔì“Ö×¸¡Ö, ¥Â™ÖŸÖ¯ÖÖŠÖ´Ö¬µÖ ¿ÖÖ-ÖŸÖÖ µÖŸÖ. ¯Ö¸ïŸÖ †Ö•Ö“Ö »Ö×»ÖŸï गद्याचे संपूर्ण स्वरुप त्यात दिसत नाही. लघुनिबंध अस्तित्वात होते. यामध्ये लोकहितवादी, महात्मा जोतीराव फुले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक

न.चि. केळकर यांनी समाजजागृतीसाठी भरपूर वैचारिक निबंधलेखन केले त्यांच्या लेखनामागे स्वरुप बदलून, कल्पना शक्ती, उपरोध, आकर्षक शैली इत्यादी घटकांनी वैचारिकतेवर मात करुन मूळ विचार सोपा रंजक करणाऱ्याकडे लेखकाचा कल –ुकला. हेच ना.सी. फडके यंच्या गुजगोष्टीचे बीज होय. वैचारिक निबंधातील कोरडे रुक्षी लेखन वाचकांना कालांतराने नकोसे वाटू लागले. त्यामुळे स्वैरपणाने, आत्मीयतेने, सह•ीपणे व्यक्त केलेल्या अनुभवाना »ी‘ुनिबंधात महत्त्वाचे स्थान मिळाले. हे अनुभव माणसाच्या लौकिक सुखदु:खाचे आत्मप्रकटीकरणाचे असल्याने वाचकांना आवडू लागले.

१९२० ते १९४७ या काळात लघुनिबंध या वाड्.मय प्रकाराला लोकप्रियता लाभली. ना.सी. फडके, वि.स. खांडेकर, अनंत काणेकर, ना. भा. संत, वि. ल. बर्वे असा अनेकांची x3ीी प्रवृत्तीच्या लेखकांनी लघुनिबंधाचे दालन समृध्द केले याच काळात कुसमावती देशपांडे, कृष्णाबाई मोटे, कमलाबाई देशपांडे या स्त्रीलेखिकांनी ही त्यात भर घातली. या काळात लघुनिबंधात आठवणी, अनुभव, प्रवासवर्णन, व्यक्तिचित्रे, ललित लेख, चरित्र आत्मचरित्रपर लेख यांचा समावेश होऊन ललित गद्य हा वाड्.मय प्रकार ^¤µीीÃी †ी»ीी.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी ललित गद्याची परंपरा निर्माण होऊन त्याला विविध वाटा व वळणे प्राप्त –ाली. त्या काळातील काही विशिष्ट साहित्यिक व ललित लेखनाचा आढावा घेणे ´ीÆŸ¾ीी“ी †ीÆ.

१९८० पर्यंतच्या ललित गद्यात आठवणी, अनुभव यांच्या अंगाने पुष्कळ लेखन –ीी»ी. लघुनिबंध ते ललितगद्याच्या विकासाचा ढोबळ मानाने विचार केला असता तीन विभागात त्यांची विभागणी करता येईल.

1) 1920 ते १९४७ चा कालखंड :-

या काळात ना. सी. फडके, वि.स.खांडेकर आणि अनंत काणेकर यांनी ललित निबंधलेखन केले. ना. सी. फडके यांनी गुजगोष्टीच्या रुपात ललित निबंध मांडताना तंत्राच्या दृष्टीने आपली भूमिका मांडलेली दिसते. सहज, खेळकर असे त्यांच्या लघुनिबंधाचे स्वरुप होते. मध्यवर्गीय जीवनातील सुखवस्तू माणसाच्या अनुभवांचे चित्रण त्यांनी केले. अंतर्मुखतेपेक्षा बर्हिरंगाला महत्त्व देऊन त्यांनी चिंतनशील लेखन केले. त्यांच्या लेखनाबाबत डॉ. मंदा खांडगे म्हणतात, "खांडेकरांच्या ललित लेखनात '´ीी' केंद्रवर्ती आहे. त्यांनी मानवी मन, निसर्ग प्रवासातील अनुभव, दैनंदिन जीवनातील घटना लघुनिबंधात मीी›»µीी †ीÆŸी. खांडेकरांची कल्पनाशक्ती त्यांच्या भाषेतून व्यक्त होते. त्यांच्या लेखनात काव्ीी´ीŸीी, कल्पकता, अलंकार¯ीµीŸीी ÆीŸीी."[4]

अनंत काणेकरांनी सामाजिक विषमतेवर लेखन करुन मध्यवर्गीय सामाजिक Ã0´0Ãµ00 मांडल्या आहेत. पिकली पाने शिंपले आणि मोती, तुटलेले तारे, उघड्या खिडक्यां या संग्रहातील लघुनिबंधातून त्यांनी सामाजिक विचार मांडला आहे.

कुसमावती देशपांडे यांनी 'दीपदान' ¾0 '´00Ô' या लघुनिबंधसंग्रहातून काव्यात्मतेला फाटा देऊन काव्यात्मक अनुभव भावस्पर्शी स्वरुपात व्यक्त केले आहेत.

२) १९४७ ते १९८० चा कालखंड : -

१९४७ ते १९८० पर्यंतच्या ललित गद्यात अनुभव, आठवणी यांच्या अंगाने पुष्कळ लेखन –ाले. न. वि. गाडगीळ यांची 'सालगुदस्त (१९४७), 'अनगड मोती' (1955), 'Ã´0×Ÿ0¿0Â0' (1958), 'पाव आणि मिसळ' (१९६३) या पुस्तकात न.वि. गाडगीळांचे बालपणीचे अनुभव व आठवणी ×"0¡00Ÿ0 केल्या आहेत.

इरावती कर्वे यांच्या लघुनिबंधाला मराठी साहित्यात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. Ÿµ00"µ00 '¯0×¸¯0Ÿ0å' (1949), '300¾0¸0' (1960) 'गंगाजल' (१९७२) या पुस्तकांतून अनुभवांचे चिंतन केलेले दिसते.

यानंतर गो.वि. करंदीकर यांचे 'Ã¯0¿00"0 ¯00»0¾00' (1959) ¾0 'आकाशाचा †£0' (१९६५) या दोन संग्रहातून विचार व चिंतन हा गो.वि. करंदीकराचा विशेष पैलू लक्षात येतो.

दुर्गा भागवत यांनी 'ऋतुचक्र' (1956), '300¾0´0¦0' (1960), '¾µ00Ã0¯0¾0' (1962), 'रुपरंग' (१९६७) आणि '¯0Ã0' (१९७०) या पुस्तकांच्या माध्यमातून ललितलेख, व्यक्तिरेखा आठवणी, लघुनिबंध हे वैविध्यपूर्ण प्रकार हाताळले आहेत.

1956 Ã00»0 ¯0×Ã0¬¤ –ालेल्या मंगेश पाडगावक ¸0"µ00 'निबोणीच्या –ाडामागे' µ00 लघुनिबंधसंग्रहातून मंगेश पाडगावकराचे कविमन उमटताना दिसते. १९६१ साली माधव †0"0¾0»0 µ00"0 'किमया' हे ललित लेखाचे पुस्तक प्रसिध्द –ाले. यानंतर श्रीनिवास कुलकर्णी µ00"0 '›0Æ' (1965), 'सोन्याचा पिंपळ' (१९७५), मधुकर केचे यांचे 'आखर अंगण' (1967), विजय तेंडुलकर यांचे 'कोवळी उन्हे' (१९७१), व्यंकटेश माडगूळकरांचे 'पांढऱ्यावर काळे' (१९७१), सरोजनी वैद्य यांचे 'पहाटपाणी' (१९७५), प्रभाकर पाध्ये यांचे '×"0¾00¸ß"0ß ±0»0' (१९७८) इत्यादी ललितलेखसंग्रह प्रसिध्द –ाले. तसेच १९७९ मध्ये प्र.ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणींचे पक्षी' Æ ¤×»0Ÿ0 Ã00×ÆŸµ0ातील पहिले ललित गद्याचे पुस्तक प्रसिध्द –00»0.

३) १९८० ते २०११ चा कालखंड :-

या कालखंडात अनेक लेखक लेखिकांनी समृध्द असे ललित लेखन केले. त्यामध्ये रा.भि. जोशी, वि.वा. शिरवाडकर, पु.ल.देशपांडे, वि.दा. करंदीकर, श्रीनिवास कुलकर्णी, माधव आचवल, गंगाधर गाडगीळ, आनंद यादव, ग्रेस, व्यंकटेश माडगूळकर, विजय

तेंडुलकर, रविंद्र पिंगे, अनिल अवचट, द.ता. भोसले, चंद्रकुमार नलगे, प्र.ई. सोनका²Ô¦, केशव मेश्राम, लक्ष्मण माने, यशवंत मनोहर, इंद्रजित भालेराव, त्याचप्रमाणे लेखिकांमध्ये इरावती कर्वे, दुर्गा भागवत, इंदिरा संत, शांता शेळके, शिरीष पै., गिरीजा कीर, पद्मजा फाटक, सरोजिनी वैद्य, शरदिनी डहाणूकर, वासंती मुजुमदार, अरुणा ढेरे, सिसिलिया कार्व्हालो अशा कितीतरी नावांचा उल्लेख करता येईल. १९६० ते २०११ या कालखंडात समाजातील भिन्न-x³Ö®Ö स्तरातील लेखक-लेखिकांनी ललित लेखन के»Ö»Ö xתÃÖŸÖ.

याच कालखंडात मराठी साहित्यामध्ये लेखन करणारे सदानंद देशमुख यांनी ग्रामीण कथा, कादंबरी व कविता लेखनाबरोबर 'भुईरिंगणी' हे ललित लेखन लिहिले आहे याचा अभ्यास या प्रकरणात करावयाचा आहे.

गेल्या चाळीस पन्नास वर्षात ग्राम संस्कृती, दलित संस्कृती यांचे वास्तववादी चित्रण ललित लेखनातून घडताना दिसŸÖ. Ÿµ´ÖÔ¡ ´Ö¸ÖŠ¾ >¡.´Öµ¤ाच्या इतिहासात हा काळ ललित लेखनाच्या बहराचा काळ म्हणून गणला जातो. या काळातील लेखक सदानंद देशमुखांनी खेड्यातील आधुनिकीकरणाच्या प्रवेशानंतर शेती व ग्रामव्यवस्थेतील बदलाविषयीचे आत्मचिंतन आपल्या लेखातून केले आहे. ललित लेखनाचा विचार करताना ललित लेखनातील स्वरुपबदल ¾Ö सदानंद देशमुखांच्या ललित लेखनाचा सर्वांगीण विचार केलेला †ÖÆ.

6.३ सदानंद देशमुख यांचे ललित ग¸ª लेखन :-

सदानंद देशमुख यांचा 'भुईरिंगणी' ÆÖ »Ö×»ÖŸÖलेखांचा संग्रह १ जून २०१३ साली प्रकाशित –ाला. सदानंद देशमुखांनी या ललित लेखनातून आपल्या मनातील आंतरिक अस्वस्थता व्यक्त केली आहे. आधुनिकतेच्या नावाखाली क¢Â¸ÖŠसंस्कृतीचा अमानुषपणे बळी गेल्याने ग्रामीण जीवनावर –ालेले विदारक परिणाम अनेकविध शैलीन सदानंद देशमुखांनी आपल्या लेखातून मांडले आहेत. व्यवहारवादी मूल्यव्यवस्थेचा विळखा एकूणच बदलत्या वातावरणाला पिळवटून काढत असताना सर्जनशील लेखक असल्याने सदानंद देशमुख आपल्या मनातील मातीबद्दलची निष्ठा व्यक्त करतात.

शेती आणि सर्जनशीलतेचा अतिशय घनिष्ठ संबंध अनुभवलेले सदानंद देशमुख त्यांच्या लेखणीतून ग्रामीण भागातील सर्जनतेचे दुहेरी स्वरुप व्यक्त करतात. सावकारशाही, रासायनिक खते, कुटुंबकलह, समूहमनाचा संपलेला जागर, स्वार्थीपणा, बोकाललेला व्यवहारवाद इत्यादी समस्याचा आढावा सदानंद देशमुखांनी भुईरिंगणीतील ललितलेखांमधून घेतला आहे. जागतिकीकरणाच्या लाटेने उद्ध्वस्त –ालेल्या पारंपरिक शेती व्यवसायाचे बदललेले स्वरुप, भुईविषयीची आत्मनिष्ठा, श्रध्दा ते आपल्या लेखनातून व्यक्त करŸÖÖŸÖ. जीवनानुभावाची व सभोवतालच्या समाजवास्तवाची ललित पातळीवर मांडणी करण्याची

ŸµÖÖ“ÖÖ अन्वयार्थ शोधण्याची संवेदनशीलताही त्यांच्याजवळ आहे. त्यामुळे त्यांना आलेले जीवनानुभव आणि समाजवास्तव ललितलेखनाच्या माध्यमातून अत्यंत सर्जनशीलतेने व आत्मचिंतनातून साकारले आहे. याचा त्यांच्या 'जीवकाचणी', '•Ö¿Öß 3Ö‡ ŸÖ¿Öß 2ÖÖ‡', 'कापूसकाळ', 'उतरकरी', 'x¿Ö¾ÖÖ¸´ÖÖŸÖß', 'Æ¸ÖÔß' या ललित लेखातून प्रत्ययÖ µÖŸÖÖ.

प्रस्तुत ललितलेखसंग्रहात विविध विषयावरील एकूण ३५ लेख प्रकाशित –ÖÖ»Ö †ÖŸÖ. 'भुईरिंगणी' हा सदानंद देशमुख यांचा पहिलाच ललितलेखसंग्रह असून या संग्रहात लेखकाच्या बालपणातील निरीक्षणे व अनुभवाचे दर्शन घडते. या पुस्तकाच्या मलपृष्ठावरील पुढील उद्‌गार सदानंद देशमुखांच्या मनातील अस्वस्थता प्रकट करतात. ते म्हणतात,

"ग्रामीण भागातील सर्जन दुहेरी स्वरुपाचे होतं, एक भुईतून उगवणारं, हिरव्या रंगाचं आणि दुसरं मनातून उगवणाऱ्या अनुभवनिष्ठ अभिव्यक्तिचं आज हे दोन्ही पातळीवरचं सर्जन जणू ओलीस धरलं गेलय! आधुनिकतेच्या नावाखाली आपल्या रमणीय सांस्कृतिक संचिताचा ·Æास होत नाहीये का? " (´Ö»ÖÖ¯ÖÂŠ, 'भुईरिंगणी')

वरील उद्‌गारातून अपरिहार्य व्यवहारवादी मूल्यव्यवस्थेचा विळखा एकूण बदलत्या वातारवणाचा कसा आवळून पिळवटून काढतो आहे याची जाणीव लेखकाने करुन दिली आहे.

6.४ ललितलेखांचे वर्गीकरण :-

ÃÖ¤ानंद देशमुख यांच्या भुईरिंगणी या ललितलेखसंग्रहातील अनेक लेखांतून त्यांचे मनस्वी आत्मचिंतन प्रकट –ालेले आहे. याशिवाय काही लेखांमधून शेतक¬यांच्या जीवनातील ¾ÖÖÃŸÖ¾ÖÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ“ÖÖ ¾ÖÖ–Ö ‘ÖŸÖ»ÖÖ †ÖÆ. तर काही लेखांमधून स्वानुभाव¸ आधारित व्यक्तिचित्रणे रेखाटली आहेत. सदानंद देशमुखांनी आजच्या शेतीव्यव्यवसायातील यांत्रिकीकरण, जागतिकीकरण, खाऊजा संस्कृती हाराकी, इ. बाबत स्वत:चे अनुभव लेखांमधून मांडले आहेत. आधुनिकतेमुळे क#ÂÖßसंस्कृतीचा ¬हास होत असल्याने त्याअनुषंगाने ग्रामीण जीवनावर होणारे विदारक परिणाम त्यांनी अनेकविध शैलीने मांडले आहेत.

6.4.1 †) क#ÂÖßनिष्ठा व्यक्त करणारे लेख :-

सदानंद देशमुखांनी क#ÂÖßनिष्ठा भुईरिंगणीतील काही लेखांमधुन व्यक्त होते. उदा. '•Ö¿Öß 3Ö‡ ŸÖ¿Öß 2ÖÖ‡', 'जीवकाचणी', ' चुकामूक', 'तिफणकरी', 'x¿Ö¾ÖÖ¸´ÖÖŸÖß', '¬Ö¸Ö¡Ö¸', '†ÖÆÖÖ¸', 'पेरणीचे x¤¾ÖÃÖ', 'दुखणकरी', 'ख़ÔÖ¤ÔÖ', 'कापूसकाळ', '–ाडवन', '†Ö´Ö¸Ö‡', '¤¾ÖÖ“Ö –ÖÖ>', 'पान–Ö>', 'श्रावणसखा', 'सर्जनाचा ¬हास' इ. लेखांतून सदानंद देशमुखांनी स्वत: अनुभवलेला ¿ÖŸÖß व सर्जनशीलतेचा अविष्कार आत्मचिंतनातून व्यक्त केला आहे. शेतकरी कुटुंबात जन्मल्यामुळे आपल्या बालपणीच्या आठवणी सांगून बदलत्या काळातील शेतक¬यांच्या वाट्याला आलेली उपेक्षा याबद्दल ते अस्वस्थता प्रकट करतात.

'•Ö¿ÖÖ 3Ö‡ ŸÖ¿ÖÖ 2ÖÖ‡' या पहिल्याच लेखात मातीबद्दलची त्यांची श्रध्दा व्यक्त होते. जगातल्या सगळ्या सृजनोत्सवाची जननी असलेली माती, तिचे मातीमोल –ालं अशा शब्दांतून आपण अवमूल्यन करतो असे सदानंद देशमुख यांना वाटते. बदलत्या काळात मातीवाल्याच्या नशिबी आलेली प्रचंड उपेक्षा त्यांना यातना देते. वर्षभर वेगवेगळ्या बियाण्या"Ö संगोपन भुईमाता करते तरीही तिची उपेक्षा होताना पाहून सदानंद देशमुख म्हणतात,

"•Ö¿ÖÖ 3ÖÖई तशी बाई तिच्या पोटी नवं येतं।
रुप जगाला देऊन तिचं वाळवण होतं"..... (ÖÂŠ-11)

सदानंद देशमुखांचे बालपण ग्रामीण परिसरातील शेतकरी कुटुंबात गेल्याने मातीचा सृजनोत्सव प्रत्यक्ष अनुभवलेला आहे. माती विविध रुपाने (–ाडं, गवत, तण) सृजनत्व प्रकट करीत असते. पिकांच्या वाढीबरोबर होणाऱ्या त्यांच्यातील बदलांचा ते वेध घेतात. या लेखाच्या ¤ÃÖ·µÖÖ 3ागात सृजनतेच्या दुसऱ्या रुपाचे बाईचे माहात्म सांगताना वंशसातत्याचे काम करणाऱ्या स्त्रियांची प्राचीन काळापासून आतापर्यंतच्या सर्व प्रकारच्या कौटुंबिक स्थानबदलांचा वेध सदानंद देशमुखांनी घेतला आहे. लोकगीताच्या माध्यमातून अभिजात साहित्य निर्मिती स्त्रियांनी केली आहे. स्त्रियांचे भुईशी आत्मिक आणि प्राकृतिक नाते असल्याने त्यांनी नवजीवन पदार्थाची निर्मिती केली आहे. साठवणीच्या पदार्थातून त्या आपल्या नवविष्काराचे दर्शन घडवितात. कामाच्या वेळी स्त्रीच्या चेहऱ्यावरचे चैतन्य विलोभनीय अशते. विविध ऋतुमध्ये भुईतून वेगवेगळी सृजनशीलतेची रुपे दाखविणारी माती आणि कुटुंबात दुय्यम काम किंवÖÖ घरकाम या सदराखाली कुटुंबासाठी नवचैतन्याने नवनवीन पदार्थाची निर्मिती करणारी स्त्री सदानंद देशमुखांनी महत्वाची वाटते. त्यांचे महत्व या लेखात त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

'चुकामूक' या लेखात सदानंद देशमुख आपल्या बालपणीच्या शेतातील आठवणी सांगतात. दावणीला बांधलेल्या बैलांनी कडबा खावा म्हणून लेखकांने बैलाच्या डोळ्यावर चमकीचा हिरवा कागद बांधला त्यामुळे बैलांना आपल्यापुढे हिरवे गवत आहे असे वाटून ते चारा खातील असे त्यांच्या बालबुद¬Öीला वाटले. शेत शिवारातील परिसरातील निरीक्षणातून बालपणात नकळतच लेखकाचे संवेदनशील मन घडत गेले. त्यामुळे विहिरीच्या पाµÖ·µÖÖ¾Ö¸ बसून बेडकाचे निरीक्षण करण्यात लेखक रमून जात असे. टेकडीवर फेरफटका मारताना सध्याच्या दोन पिलांना कुत्र्यापासून वाचविण्यासाठी बंदिस्त केलेल्या पिलांशी त्याच्या आईची भेट कशी होईल या चिंतेने अस्वस्थ –ालेले सदानंद देशमुख यांचे मन वाचकांना हुरहुर लावून जाते. आईशी भेट होईल या आशेने पिलांना मोकळं करणाऱ्या लेखकाचे मन पुन्हा त्यांचा शोध घेऊ लागते. पण त्यांची चुकामूक –ÖÖली का? चिंतने पुन्हा व्याकुÖÔ ÆËŸÖ.

'जीवकाचणी' या प्रकटचिंतनात सदानंद देशमुख शेतातील पिकांचा 'ख¤ÖÔ‘ÖÖÃÖ' करणाऱ्या रोही, अस्वलं, माकडं, रानडुकरं, हरणाचे कळप या प्राण्यांविषयी आपले निरीक्षण

व्यक्त केले आहे. या प्राण्यांचे बारकाईने केलेले निरीक्षण त्यांच्या विशिष्ट लक²ी या लेखात वर्णन केल्या आहेत. वानरांचा कळप कपाशीच्या बोंडाचा नाश करतो. तर रात्रीच्या वेळी रानडुकरे भुईमगांच्या रोपांना कौशल्यपूर्ण रीतीने वरुन शाबूत ठेवून जमिनीखालील शेंगा खातात. ही रानडुकरे ज्वारीची धाटं छातीखाली ओरबडून नेऊन पिकांचे नुकसान करतात. हरणांचे कळप नुकत्याच जन्मलेल्या रोपांना खुरांनी तुडवून त्याचे नुकसान करतात. वानरांचा कळप मोठ्या हिकमतीने मारलेला दगड चुकवून शेंगा, भेंड्या, कणसं, ओंब्या इत्यादीने नुकसान करुन शेतकऱ्याचा जीव काचणीला लावतात. तरीही सदानंद देशमुख यांचे संवेदनशील मन नुकत्याच जन्मलेल्या हरणाऱ्या पिलांच्या काळजीनं कासावीस होते. त्यांच्या मनातील अस्वस्थता या लेखात x“Ö¡ÖßYÖ केली आहे.

शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या सदानंद देशमुख यांनी 'xŸÖ±Íणकरी' या लेखात शेतीचे यांत्रिकीकरण –ाल्याने ग्रामसंस्कृतीच्या होणाऱ्या ऱ्हासाविषयी आत्मचिंतन प्रकट केले †ÖÆ. १९७२ च्या नंतर हरितक्रांतीमुळे हाराकीचा उदय –ाला व त्यातून भ्रष्टाचारही फोफावला. हाराकीने अन्नधान्याची वाढ केली पण शेती प्रचंड खर्चिक केली. f¿Ö¾ÖÖµÖ ¾µÖÖ¯ÖÖ·µÖÖ“ÖßÖ साठेबाजी, भेसळबाजी, बनवाबनवी यांना शेतकरी बळी पडू लागला. त्यांचा परिणाम शेतकऱ्यांची शेतीवरील आस्था संपली, त्यांच्या भावनेतील हळुवारपणा गेला. एकोप्याचा ´Ö»µÖ·ÆÖÃÖ –ाला आणि अपरिहार्य अशा व्यवहारवादीपणाच्या मूल्यव्यवस्थेला विळखा ग्रामजीवनाला बसला. शेतीच्या धंद्यात यांत्रिकीकरण आले. त्यामुळे पेरणीच्या दिवसात तिफणकरी बाद –ाला. त्यांच्याबरोबर तिफणपूजेची परंपराही बाद –ाली. गोठ्यातील पशुधनÖÖ“Ö महत्व कमी –ÖÖ»Ö. xŸÖ±Íणकरी व पशुधनाचे महत्व यांत्रिकीकरणामुळे कमी –ÖÖ»Ö. µÖÖ²ÖßÖ»Ö“ÖßÖ खंत सदानंद देशमुखांनी या लेखात व्यक्त केली आहे.

'x¿Ö¾ÖÖ¸ÍÖÖŸÖßÖ' या लेखात सदानंद देशमुख मातीचे महत्त्व सांगताना शिवाजीमहाराजांनी शिवकाळात शेतकऱ्यांना मूलभूत सोयी दिल्या. परंतु त्याचा संदर्भ ऐतिहासिक साहित्यात येत नसल्याची खंत व्यक्त करतात. शिवकाळानंतर इंग्रजी राजवटीत त्यांच्या व्यापारी धोरणांमुळे »Ö“Öउद्योगाचा ऱ्हास होऊन देशी कामगार बेकार –ाले. मुलुखगिरी व उद्योगधंदे बंद पडल्यावर किमान पोटापाण्याची हमी देणारी देशाची माती होती. काळी कसदार जमीन, माळरानाची मुरमाड जमीन, मुरुमांना आपल्यात सामावून घेणारी जमीन, अंगणात रांगोळी सजवणारी शिरगोळ्याची स्फटिकांची माती अशी विविध मातीची नैसर्गिक रुपे आपल्याला दिसतात. म्हणून या शिवारमातीचे रक्षण व संवर्धन करण्याची जबाबदारी †Ö¯Ö»µÖÖ¾Ö¸Í †ÖÆ †ÃÖ ´ÖŸÖ लेखकाने व्यक्त केले आहे. मातीचे महत्त्व लक्षात घेऊनही काही वेळा चुकीच्या अर्थाने वापरलेली विधाने ऐकून सदानंद देशमुख अस्वस्थ होतात. मातीमोल भावाने विकले अ¿ÖßÖ विधाने मातीची किंमत कमी करतात. अधोगतीची तुलना मातीशी करुन आपण मातीला तुच्छ लेखतो. परंतु क#ÂÖßÖजन मंडळी मात्र मातीला घटस्थापनेच्या दिवशी देवत्व देऊन तिचा गौरव

करतो. सदानंद देशमुखांच्या बालपणीच्या ग्रामीण परिसरातील सूक्ष्म निरीक्षणातून लालमाळाचे वर्णन या लेखात केले आहे. तसेच गाराने भरलेल्या गारमाळाचा ^ल्लेख त्यांनी केला आहे. वेगवेगळ्या प्रदेशातील मातीची वैशिष्ट्ये सागंताना मनातील सल व्यक्त करताना ते देशमुखांच्या गœ‰चे उदाहरण देतात. या गढीची माती कठीण चिवट असल्याने गावातले लोक सारवणासाठी ती माती चोरुन न्यायचे तसेच या गढीचा अनेक जीवांना †Ö¬ÖÖ¸¡ ÆÖŸÖÖ. xÃÖ´Ö™“µÖÖ बांधकामापेक्षाही मजबूत असलेली केवळ मातीने बांधलेली शंभर फुटी गœी ट्रॅक्टर, ट्रॉल्यांनी भुईसपाट केली आहे. माणसाने नष्ट करायचं ठरवलं ते काहीही नष्ट करु शकतात. हे भेदक वास्तव सदानंद देशमुखÖनी विलक्षण संवेदनशीलतेने या लेखात मांडले आहे.

'ग¸¡œ¸¡' या लेखात आपल्या बालपणातील आठवणींना उजाळा देताना आपल्या कुटुंबावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या एकादशी गायींची आठवण त्यांना येते. गुराख्यांना गुंगारा देणारी व तारु भटजीच्या घरी न रमणारी एकादशी, तिच्या अखेरच्या दिवसात त्यांच्या कुटुंबियांनी तिची केलेली देखभाल पाहून गुरांढोरांमध्ये शेतकऱ्यांचा जीव गुंतलेला †ÃÖŸÖÖ. ÆÖ संस्कार त्यांच्या बालमनावर –ाला. बालपणापासून गुरांढोरांमध्ये रमणाऱ्या लेखक¤Ö“µÖÖ निरीक्षणाद्वारे क¤ÂÖÖ‰संस्कृतीतील पशुधनाचे महत्त्व वाचकांपर्यत पोहचते. पशुधनातील गायीला कामधेनू ´Æ™ले जाते. कारण ती वंशसातत्याबरोबर अनेकविध कामी येते. गोमूत्र, दूध, शेणखत देऊन शेतकऱ्यांना समृद्ध करते. खाऊजा संस्कृतीत पशुधन कमी होत गेले. परंतु सरकार मात्र या बाबतीत उदासीन असल्याची खंत लेखक व्यक्त करतात. उत्तर भारतात मात्र पशुधन †²ÖÖ×¬ÖŸÖ †ÃÖ»µÖÖ“Ö सदानंद देशमुख सांगतात. बैल बिनकामाचे –ाले की, खाटकाला विकून स्वार्थ साधणाऱ्या माणसांना मेल्यानंतरही मांसभक्षणाचे सुख देणारे प्राणी महान आहेत. असे लेखकाला वाटते. यांत्रिकीकरणाच्या शिरकावामुळे गुरंढोरांचे खच्चीकरण –ाल्याने सरकारकडून मात्र यासाठी प्रभावी योजना नसल्याचे दु:ख ते व्यक्त करतात. नवीन चंगळवादी ×¯ÖœŠ ¯Ö¿Ö-धनापासून दूर गेली. टी.व्ही. पानटपऱ्या, क्रिकेट यांचे प्रस्थ वाढल्यामुळे भौतिक सुखाची वाढ होऊन शेतारानाचे व गोठ्याचे वैभव नाहिसे –ाले याचे दु:ख लेखकाला होते. 'खलास केला हा गावगाडा या चलवाद्या जनपतीनं' (ÖÁŠ-114) †ÃÖ ÃÖ¯ÖŸÖ ´ÖÖरेचे उद्‌गार सदानंद लेखकाला अधिकच विषन्न करतात. आधुनिकतेमुळे हायब्रीड आले व माणसांप्रमाणे पशुनांही निकस अन्न मिळाले. तर यांत्रिकीकरणामुळे पशुधन कमी –ाल्याने रासायनिक खताची गरज वाढली. शासकीय अनास्थेमुळे, लोकशिक्षणाच्या अभावाने, भ्रष्टाचारामुळे गुणंवतावर अन्याय होत असल्याचे मत लेखकाने या लेखात व्यक्त केले आहे. प्राण्यांच्या बाबतीत चिंतन करताना शेतकऱ्यांनी बैलांना नैसर्गिक वासनांपासूनÖ ŸÖÖ›ल्याने तो बैलांचे शाप भोगतो आहे व बैलपोळा हा बैलाचा सन्मानाचा दिवस नसून क्षमायाचनेचा दिवस आहे असे मत सदानंद देशमुख मांडतात. तृतीयपंथीयाची वाढती संख्या पाहून प्राण्यांच्या नशिबीही हे आलेले पाहून गुरांढोरांशी भावनिक नाते जपणारे सदानंद देशमुख हळहळ व्यक्त करतात.

¯Ö¬Ö¸Ö-वीस वर्षापूर्वीची मेळवणक¡¦ 'Ö£Ö¸¯Ö¤¬ÖŸ' अडचणीत असलेल्या शेतकऱ्यांना दिलासा देणारी होती. परंतु यांत्रिकीकरणामुळे व नवीन पिढीच्या शेतकऱ्यांच्या बदलत्या मानसिकतेमुळे समूहमनाचा जागर व्यक्त करणारा हा सोहळा आता लुप्त पावलेला आहे. याविषयीचे आत्मचिंतन सदानंद देशमुखांनी 'Ö£Ö¸' या लेखात व्यक्त केले आहे. कौटुंबिक अडचणीमुळे किंवा नैसर्गिक आपत्तीमुळे गोठ्यातील पशुधन विकलेल्या शेतकऱ्या"Ö शेत नांगरण्यासाठी आजुबाजूचे शेतकरी आथाराचा निरोप मिळताच ठरलेल्या दिवश Ö¯Ö»Ö औतफाटा घेऊन त्या शेतकऱ्याचे शेत सामुहिक श्रमदानातून नांगरुन देतात. अडचणीच्यावेळी मदत करणारे माणूसव्यापी ŸÖŸ¾Ö–ान या सोहळातून व्यक्त होताना दिसते. शिवारगाथेची लोकगीते व त्यानंतरचा सामुहिक भोजनाचा कार्यक्रम व्यवहारवादाला फाटा देऊन अंतकरणातील भावनिक ओलावा व सामाजिक कळवळ्याची भावना व्यक्त करतो. परंतु आज यांत्रिकीकरणामुळे खर्चिक –ालेल्या शेतीमुळे व बोकाळलेल्या व्यवहारवादामुळे अडचणीत असलेल्या शेतकऱ्याला कोण आधार देईल अशी खंत लेखक व्यक्त करतात.

आपल्या बालपणी पेरणीच्या दिवसाचे केलेले निरीक्षण सदानंद देशमुख यांनी पेरणीचे दिवस या लेखात मांडले आहे. जागतिकीकरण व आधुनिकीकरणापूर्वी पेरणीच्या दिवसात घरातील औतफाटे, फण, फावडं, रुमणे, तिफण, दांडी इत्यादी सुताराच्या कामठ्यावर आणली जात होती. लोहाराची भट्टी सकाळी लवक¡¸ ेटलेली असे. पारंपरिक प¤¬Ötीने तिफणीची विधीवत पूजा करुन पेरणीची सुरुवात केली जात असे परंतु आधुनिकतेमुळे शेतकऱ्यांना बाजारपेठेतील तयार बियाणे विकत घेण्यासाठी बँकेकडून कर्ज घ्यावे लागत असल्याने, सकस पशुखाद्य मिळत नसल्याने पेरणीच्या दिवसात पैशाच्या चिंतेने खंगलेला शेतकरी पाहताना ऱ्हास पावलेल्या जुन्यात रुढी, परंपराविषयी सदानंद देशमुख चिंता व्यक्त करतात.

'खÔ¤Ô' µÖ लेखात सदानंद देशमुख शेतातील मळणीच्या आठवणी सांगतात. मळणीची पारंपरिक ¯Ö¤¬Öती, मळणीच्या कामातील त्रास, खÔजेवण (रासुंडा), मळणकरी, तिवा, शारीची अदभूत कथा, अतिमानवी शक्तीवरील श्रध्दा इत्यादीचे वर्णन करताना
खळ्यादळ्याच्या दिवसातल भारावलेलं वातावरण त्यांना आठवते. परंतु आज यांत्रिकीकरणामुळे थ्रेशरने धान्य निघते व परस्पर मार्कटला विकले जाते. शेतकऱ्याचे काम सोपे पण खर्चिक –Ö»Ö †ÖÆ हायब्रीडच्या धान्याची किंमत आता खाणाऱ्याला उरली नाही. त्यामुळे बालपणी मातेरं संपवून मग चांगली ज्वारी खा असे सांगणाऱ्या दादाची त्यांना आठवण येते व सकस धान्य आता मिळत नाही याबद्दल खंत वाटते.

'कापूसकाळ' या लेखात सदानंद देशमुख कापÃÖ"µÖ वेचणीचा मंत्रभारलµÖ ÃÖÆÓµÖ"Ö वर्णन करतात. कापूसविक्रीतून आलेल्या पैशातून सोन्याच्या वस्तू व किराणा माल घेतला जात असे. त्याचबरोबर नवीन कपड्याची खरेदीही केली जात असे. कापूसवेचणीच्या वेळी शिवारात म्हटल्या जाणाऱ्या लोकगीतातून व¡ÂÖजन संस्कृती दिसून येत असे. परंतु पारंपरिक

कापूसवेचणीची ¯Ö¤¬Öत कापूस एकाधिकार योजनेने बदलून गेली. जिनिंग प्रेसमुळे जिनातच कापूस एकत्रित होऊ लागला. व ²Öलांचा त्रास कमी –ाला. परंतु बैलगाडीच्या कापसाच्या वाहतुकीतून अनेक लोकांना मिळणारा रोजगार बंद –ाला. कापसाची विक्री –ÖÖ»µÖÖवर शेतकरी टोकण घेऊन बँकेच्या दारी चकरा मारु लागला व कापूसविक्रीनंतरचा प्रत्येक घरातील आनंदसोहळा बंद –ाला. याबद्दलची खंत सदानंद देशमुख व्यक्त करतात.

'–ाडवन' या लेखात सदानंद देशमुख आजच्या कृषी व्यवस्थेच्या पड–ाडीच्या काळात –ाडवनाच्या जाणा~यÖ ²ÖÔÖÃÖ¤³ÖÖŸÖ आत्मचिंतन प्रकट करतात. पैशाच्या लोभापायी नि:स्वार्थीपणे पक्ष्यांना आसरा देणारी, माणसांना मदत करणारी निष¯ÖÖ¯Ö –ÖÖ› नष्ट होऊ लागली. पक्ष्यांच्या भावविश्वाचा विचार न करता स्वत:च्या स्वार्थापायी शेतशिवारातील असंख्य सजीवाचा विचार न करणा·µÖÖ माणसाची स्वार्थी मनोवृत्ती लेखकाने या लेखात ×“Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. परंतु निसर्ग मात्र माणसाने दिलेल्या वेदना विसरुन पुन्हा नव्याने आपले भावगर्भ सर्जक रुप साकारते व नव्याने –ाडवन उभे करतीे. निसर्गाच्या या दातृत्वाबद्दलचे चिंतन या लेखात सदानंद देशमुख यांनी केले आहे.

'†Ö²Ö¸Ö‡' या लेखात आपल्या बालपणीच्या आंब्याच्या –ÖÖ›Ö“µÖÖ ÃÖÆ¾ÖÖÃÖÖŸÖß»Ö आठवणी सदानंद देशमुखांनी सांगितल्या आहेत. बालपणी पाचवा नावाच्या आंब्याच्या –ाडावरील वेगवेगळी पाखरं राघु, सुतारपक्षी, भुरक्या चिमण्या, कोकीळ, बंगल्याचे थवे या पाखरांनी व त्यांच्या आवाजाची ओळख त्यांना –ÖÖ»ÖßÖ. ŸµÖÖ“µÖÖ ×¿Ö¾ÖÖ¸ÖŸÖß»Ö †Ö²Ö¸Ö‡ŸÖß»Ö ¿Ö¯µÖÖ †Ö²ÖÖ, ¿Ö¤·µÖÖ †Ö²ÖÖ ‡ŸµÖÖ¤ß –ाडांच्या वैशिष्ट्याचा उल्लेख ते करतात. प्रत्येक शेतातील आंब्याची चव वेगळी असायची. निसर्गाने दिलेल्या वेगळ्या आकाराच्या, चवीच्या, नाकड्या, केळ्या गोटी, संत्र्या, मोसंब्या, खरजुल्या, शेट्या आंबा इत्यादीचा उल्लेखÖ ŸÖ ŸµÖÖ“µÖÖ ¾Ö×¿ÖÂ™ÖÃÖÆ करतात. एखाद्या आंब्याला (–ाडाला) फळ आले नाही तर त्या –ाडाचे दु:ख लेखकाला जाणवायचे. दैन्या आंबा मात्र माणसाने हगणदारी केलेल्या परिसरात असल्याने पशुपक्ष्याची व डुकराढोरांची चैन करणारा असल्यामुळे खऱ्या अर्थाने भूतदया असलेला आम्रवृक्ष होता. सदानंद देशमुखाच्या बालपणापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत सर्व काळ आमराईत घालवलेला असल्याने अनेक आठवणी या लेखात त्यांनी उजाळा दिला आहे. सदानंद देशमुखांच्या मायला शेप्या आंब्याच्या –ाडाखाली जाळल्याने त्यांचे भावनिक नाते या –ÖÖ›Ö¿ÖßÖ •ÖÔ»Ö आहे. मायप्रमाणे दादाच्या इच्छेनुसार त्यांनाही याचÖ –ाडाखाली जाळल्याने अजूनÆß उदास अवस्थेत असताना सदानंद देशमुख यांना या –ाडांचा आधार वाटतो. बालपणीच्या या आंबराईचे वैभव मात्र संकर¸ित वाण आणि पायाभूत बियाणांमुळे मोठा हादरा बसला. जास्त पीक घेण्यासाठी आंब्याची –ाडे नष्ट होऊ लागली. जागतिकीकरणामुळे गावशिवारातील आंबराईभोवतीचा आनंददायी सोहळा संपल्याची खंत सदानंद देशमुख व्यक्त करतात. देशी

आंब्याची जात हद्दपार होऊन जैविक ¯Ö¤-Öतीने नव्या तंत्र-ानाने संकर केलेली फळं, भावनिक ओलावा निर्माण करु शकणार नाहीत असे लेखकाला वाटते.

आंबराईप्रमाणे शेतातील –ÖÖ>Ö×¾ÖÂÖµÖÖ 'ü¾ÖÖ“Ö –ÖÖ>' या लेखात सदानंद देशमुख आत्मचिंतन प्रकट करतात. त्यांच्या बालपणातली आठवणी या लेखात त्यांनी सांगितल्या आहेत. मसणखाईतील वडाचे मोठे –ÖÖ>, ²ÖÆ>¶Ö“Ö –ÖÖ>, ü¾ÖÖ“Ö –ाड ही तिन्ही –ÖÖ> ²Ö»»Ö“µÖÖ माळरानाचे वैभव होते. वडाच्या –ाडाला पाहून मरणाची होणारी जाणीव, ²ÖÆ>¶Ö“µÖÖ –ाडाखाली बांधलेल्या –ोपडीतील आठवणी, देवाचं –ाड वेगळ्या रंगाच्या फांद्याचे अशा विविध आठवणींना ते या लेखात उजाळा देतात. नंतरच्या काळात दुष्काळामुÔ ü¾ÖÖ“Ö –ÖÖ> विकावं लागलं परंतु लोकभावनेमुळे ते तोडले गेले नाही. ग्रामीण भागातील लोकांनी, आदिवासी भागातील लोकांनी, भारतीय विवाहसंस्थेने –ाडांना महत्त्व दिले आहे. बल्डीच्या सोनवावरांतील ही –ाडे लेखकाच्या बालपणीच्या आठवणींना उजाळा देतात. माणसांच्या स्वार्थी वृत्तीने ही –ÖÖ> ^¤ÖÃÖ –ालेली लेखकाला भासतात.

आज देशात अशांतता निर्माण करणारे दहशतवादी, घुसखोर आंतकवादी यांनी देशाच्या विकासात अडथळे निर्माण केले आहेत या सर्व लोंकाबाबत चिंतन करताना त्याची तुलना सदानंद देशमुखांनी वटवाघुळाशी केली आहे. कविमित्र श्रीकांत देशमुख यांच्याबरोबर त्यांच्या गावी गेल्यावर वटवाघूळाने ज्या –ÖÖ>Ö¾Ö¸ †ÖÃÖ¸Ö ‘ÖŸÖ»ÖÖ ŸµÖÖ –ाडाचे जीवन त्यांनी नष्ट केले. आपल्या देशात राहून अशांतता निर्माण करणाऱ्या समाजकंटकांनी आपल्या देशाला पोखरुन टाकले आहे. एकजुटीने राहणा·µÖÖ ¾Ö™¾ाघूळाकडे चिवट गुण अस»µÖÖने कोणत्याही प्रकारे न ‘ÖÖ²Ö¸ŸÖÖ •µÖÖ –ाडावर ते राहतात त्याचा सत्यानाश करतात. लहानपणी त्या वटवाघूळांना जिवंतपणी बघण्याची उत्सुकता सदानंद देशमुखांना होती. मोठेपणी आपल्या आजुबाजूला ÃÖ´ÖÖ•ातील वटवाघूळे त्यांच्या मनात गुंजत होती. अशा या वटवाघूळांना कसे नष्ट करता येईल याविषयीचे चिंतन या लेखात सदानंद देशमुखांनी केले आहे. भुईविषयी प्रचंड आत्मनिष्ठा असलेले सदानंद देशमुख जागतिकीकरणानंतरचे सार्वत्रिक सपाटीकरण पाहून प्रचंड अस्वस्थ होतात. हिरव्या सृष्टीचे सृजन स्वप्न नष्ट करणारी वटवाघळे सृष्टीचे नवचैतन्य हिरावून घेतात ŸÖÃÖ ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖ»Ö ¾Ö™¾ÖÖ‘ÖÔ ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“µÖÖ ¯Öगतीचे पंखच कापून टाकतात याची जाणीव लेखकाने या लेखातून करुन दिली आहे.

श्रावण महिन्यातील ग्रामसंस्कृतीतील सण, निसर्ग, उत्साह याविषयीचे वर्णन सदानंद देशमुख यांनी 'श्रावणसखी' या लेखात केले आहे. नागपंचमी, सकरुबा इत्यादी सणाचे वर्णन सदानंद देशमुखांनी लेखात केले आहे. याप्रसंगी गायल्या जाणाऱ्या गीतांतून बलुतेदारीचं, वस्तुविनिमयाचं, ग्रामसंस्कृतीत शेतीला केंद्रस्थानी ठेवून आपल्या भावनिक अनुबंधाचे संदर्भ देऊन श्रमपरिहाराची आणि अभिव्यक्तींची तृप्ती मिळते. श्रावण महिन्यातील –ÖÖ>Ö»ÖÖ ²ÖÖ-Ö»Ö»µÖÖ –ोकांमधून ग्रामीण स्त्रियांचं सर्जन, साजशृंगार, नातीगोती, ताणतणाव इत्यादी

²ÖÖबीचे दर्शन होते. श्रावणी सोमवारी शिवलिंगाची केली जाणारी पूजा सृष्टीचा सर्जन उत्सव साजरा करते. श्रावण महिन्यातील रान–ाडीची वाढ डोळ्यांना तृप्त करते. एकजीव होणाऱ्या रानवेली मानवी जीवनात एक#Ã0'0Ÿ¾ÖÖ"ÖÖ Ã0¤¿0 देताना सदानंद देशमुखांना दिसतात.

१९७२ पासून आधुनिकीकरण, हाराकीचा प्रवेश –ाला. त्यामुळे जमिनीच्या सर्जनशीलतेचा ऱ्हास –ाला. शेती खर्चिक –ाल्याने अनेक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या क#»µÖÖ. आधुनिकरणामÔ –ÖÖ»0»µÖÖ दुष्परिणामांच्या कारणांचा शोध सदानंद देशमुख यांनी 'सर्जनाचा ·ÆÖÃ0' या लेखात घेतला आहे. त्यांच्या मते शेतीचा विकास अर्धवट स्वरुपात स्वीकारल्याने, हाराकी मुळे –ÖÖ»ोल्या परिवर्तनाने शेतकरी कर्जबाजारी –ाला. शेतजमीन निकस –Ö»Ö8. पाश्चिमात्य देशांचे अनुकरण करताना आपण पर्यावरण, निसर्ग, ऋतुचक्र, हवामान इत्यादी बाबींचा विचार केला नाही. हाराकीने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटले तर जागतिकरणाने चंगळवाद बोकाळला. ग्रामीण जीवनातील प्रगती सर्वसमावेशक नाही. ग्रामीण भागातील आर्थिक परिवर्तनाने ग्रामीण समाजातील सांस्कृतिक सण, उत्सव ग्रामउत्सव यांना अवकळा ¯ÖÖ¯Ÿ0 –ाली. सदानंद देशमुखांनी आपले मनस्वी आत्मचिंतन प्रकट करताना यांत्रिकीकरणाच्या दुष्परिणामाचा उल्लेख केला आहे. आपल्या वेदना व्यक्त करताना गाथ0 Ã0¯Ÿ0¿0Ÿ08 ¯ासून मानसिकदृष्ट्या समृ¤-0 Æाण्याची परंपरा विविध लोक0Ö8तांची उदाहरणे देऊन संस्कृतीची जपणूक महत्वाची असल्याचे सांगतात. आजच्या प्रगतीने रमणीय सांस्कृतिक संचिताचा ऱ्हास –ाल्याची हळहळ या लेखात सदानंद देशमुखांनी व्यक्त केली आहे.

'रुजवण' या लेखात क#Â0Ö8संस्कृतीचा अमानुष बळी घेणाऱ्या विविध प्रकारच्या वातावरणाचा सदानंद देशमुख वेध घेतात. राजा हाल याने रचलेल्या गाथासप्तशती या ग्रंथाची प्रेरणा मानव व निसर्गाशी निगडीत होती. गा£0सप्तशतीच्या काळातील समाजजीवनाचे वर्णन करताना त्यांचा अन0²0-0 ते सर्जनशीलतेशी जोडतात. त्या काळातील समाजजीवन संपूर्णपणे क#Â0Ö8कद्रित होते. गा£0सप्तशतीपासून आतापर्यंतच्या शेतीव्यवसायातील सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन, तसेच सांस्कृŸ0Ö8 ऱ्हासाविषयी चिंतन करताना महाराष्ट्रावर –ÖÖ»0»µÖÖ ×¾Ö×¾Ö-0 आक्रमणाचा उल्लेख त्यांनी केला आहे. शिवाजी महाराजाच्या राजवटीआधी म'0»ÖÖ"µÖÖ आक्रमणाने ग्रामीण जनता भयग्रस्त –ाली. शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्य स्थापनेनंतर इंग्रजी राजवटाने पिकांचे बाजारीकरण केल्याने श्रमप्रतिष्ठा कमी होऊन समाज दोन गटात विभागला गेला. सावकारीशाहीचा उदय –ाल्याने जमिनीचा मालक कर्जबाजारी –ÖÖ»ÖÖ ¾Ö क#Â0Ö8संस्कृतीचा ऱ्हास –ाला याबद्दल हळहळ सदानंद देशमुखांनी या लेखात व्यक्त केली आहे.

ब) शेतकऱ्यांच्या वास्तव समस्या मांडणारे लेख :-

जागतिकीकरणाने –ालेले सार्वत्रिक सपाटीकरण, स्वार्थाध बोकाळलेला व्यवहारवाद, सावकारशाही इत्या¤8मुळे ग्रामीण जीवनातील क#Â0Ö8संस्कृतीचा अमानुष बळी गेला व शेतकरी

Æ¾ÄÖ»Ö¤¤»Ö –ाला. अनेक समस्यांनी ग्रासलेल्या शेतकऱ्याने आत्महत्येचा मार्ग स्विकारला. सदानंद देशमुखांनी आपल्या परिसरातील सक्ष्म निरीक्षणाद्वारे व भुईवरील आत्मनिष्ठा व श्रध्देतून शेतकऱ्यांच्या वास्तव समस्यांचा वेध भुईरिंगणी या ललितलेख संग्रहातील काही लेखांमधून घेतला आहे व अपरिहार्य अशा व्यवहारवादी मूल्यव्यवस्थेचा विळखा शेतकऱ्याला पिळवटून टाकत आहे याची जाणीव वाचकांना करुन दिली आहे.

'कुटुंबकलह' µÖÖ »Ö्खात सदानंद देशमुख यांनी कुटुंबकलहाच्या अनेक कारणांचा उल्लेख करुन जागतिकीकरणाचा छुपा परिणाम कुटुंबकलहावर कसा होतो हे सांगितले आहे. कुटुंबकलहाची समस्या गावोगावी वाढल्यामुळे विभक्त कुटुंबे जमिनीचे उत्पादनक्षमता कमी करतात. आधुनिकीकरणामुळे गावात शिक्षण आल्याने स्त्रियांच्या मानसिकतेत बदल –ÖÖ»ÖÖ. नवीन पिढीचे राहणीमान चंगळवादी व स्वार्थी बनले. शिक्षित तरुणांच्या बेकारी"Ö ÃÖ´ÖÃµÖÖ समाजातील वाढत्या भ्रष्टाचाराचे प्रमाण, कमी होणारी क#ÂÖनिष्ठा, श्रमनिष्ठा समाजातील नव्याने वाढणारा नवश्रीमंत वर्ग, राजकीय पुढारी, औद्योगिकरणामुळे बकाल –ालेली खेडी, ग्रामीण भागातील भौतिक सुखसोयीची रे»Ö"Ö»Ö, माणसांतील कमी होणारा जिव्हाळा, दोन पिढ्यांमधील वैचारिक अंतर इत्यादी कारणांमुळे कुटुंबकलह माजलेत. याशिवाय पूर्वी असलेली गावपातळीवरची न्यायव्यवस्था, आधारवडाच्या रुपाने निपक्षपातीपणे न्यायनिवाडा करणाऱ्या नि:स्वार्थी व्यक्तींची जागा लबाड ढोंगी पुढाऱ्याने घेतल्यामुळे सामाजिक विषमतेची दरी वाढली. पैसा हे माणसाचे केंद्रबिंदू –ाल्याने मा»Ö्मत्तेसाठी एकमेकांचे खून होऊ लागले. व त्यातून अव्यक्त असा मूल्यसंघर्षाचा ताण कुटुंबव्यवस्थेत वाढला. भौतिक सुखासाठी गुन्हेगारी वृत्तीकडे जाणारी नवीन पिढी, पालकांचे मुलांवर असलेले दडपण, शिक्षित तरुणांवर 3ÖÂ™ाचारामुळे होणारा अन्याय इत्यादी आर्थिक कारणांचा आढावा सदानंद देशमुखांनी घेतला आहे. या समस्या दूर करण्यासाठी संयम आणि सोशिकतेचे संस्कार समाजमनावर करण्याची •Ö²ÖÖ²Ö¤Ö¸ß ÃÖ´ÖÖ•Ö¿ÖÖÃ¡Ö–ÖÖ¾Ö¸ †Öहे. शिक्षण आणि कलांमधून हे कार्य जाणीवपूर्वक करुन बदललेली जीवनमूल्ये सकारात्मक भावनेने स्विकाराव्Ëत तरच कुटुंबकलह संपून सुखी कुटुंब व सुखी समाजाची निर्मिती होईल याची जाणीव सदानंद देशमुखांनी वाचकांना करुन दिली †ÖÆ.

कुटुंबकलहाबरोबर अंधश्रध्दा ही आजच्या शेतकरी समाजातील वास्तव समस्या सदानंद देशमुख चकवा या लेखाद्वारे वाचकांसमोर मांडतात. आपल्याकडून घडलेल्या विÖ¸ßŸÖ वर्तनाचे समर्थन करण्यासाठी, इतरांची सहानुभूती मिळवण्यासाठी चकवा ही सं–ÖÖ क#ÂÖसंस्कृतीत रुढ –ाली. चकव्यामुळे रुपराव इंगळेच्या कुटुंबाचे विघटन –ाले हे उदाहरण देताना सदानंद देशमुख चकव्याची निर्मिती प्रसंगपरत्वे होत असते असे सांगतात. क#™²ाकलहात, पतिपत्नीच्या बेबनावात चकवांमÖô ´Öांत्रिकाच्या आहारी ग»Ö»µÖÖ †¬ÖÁÖ¬¤ÖôÖ समाजाचे निरीक्षण बालवयात सदानंद देशमुख यांनी केले. त्यावेळी मनोरंजनाचा एक भाग

म्हणून पहिल्या जाणाऱ्या ह्या प्रकाराबद्दल सदानंद देशमुख या लेखात आत्मचिंतन व्यक्त करताना म्हणतात की, चकव्यामुळे अनेकांचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते. आजच्या प्रसारमाध्यमातून आता पूर्वी गावपातळीवर मनाच्या विरंगुळ्यासाठी रुढ होणाऱ्या कपोलकल्पित कहाण्या Æ§¯ÖÖ¸¡ –ÖÖ»µÖÖ †ÖÆŸÖ. 2Ö¤¬Ößमत्ता, शिक्षण, गरिबी, श्रीमंती अशी बंधने नसलेला चकवा आजही माणसाच्या बु¤¬Ößवर ताबा मिळवतो व हिंसक रुपात प्रकट होतो. जानरावकाकाचे संशयाच्या वावटळीत उद्ध्वस्त –ालेले वैवाहिक जीवनाचे उदाहरण देऊन सदानंद देशमुखांनी चकव्याची विविध रुपे या लेखात दिली आहेत.

माणसाला लागणाऱ्या चकव्याचे नाव आळस ही असू शकते हे सांगताना सदानंद देशमुखांनी हराळी या लेखात राजाराम सोनुने याचे उदाहरण दिले आहे. राजकाराणात रस वाटू लागल्याने मुळचा शेतकरी असलेला राजाराम शेतावर जायचं बंद –ÖÖ»µÖÖ¾Ö¸¡ ¿ÖŸÖÖ“ÖÖ ^Ÿ¯Ö®ÖÖ“ÖÖ हिस्सा कमी यायला लागला यावर उपाय म्हणून त्याने शेत विकून चाळीस लाख रुपये बँकेŸÖ ठेवून त्यांच्या व्याजावर जगू लागला. नंतर ¤Ö½नंतर बार अशा अविचाराने राजारामाचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते. हे उदाहरण देऊन आळसाप्रमाणे अविचार हा चकवाचा प्रकार असल्याचे सदानंद देशमुखांना वाटते. आकातराव बापूची शेती अशोक मगरने विकत घेऊन आपल्या तरुण मुलांना मदतीला घेऊन कष्ट करुन दहा एकराचा मालक बनला तर आळशी असलेल्या आकातरावाच्या कुटुंबाची वाताहत –ÖÖ»ÖßÖ. ÃÖ´ÖÖ•Ö ¾µÖ¾ÖÃ£ÖŸÖील कुटुंब प्रमुखाने कष्ट करुन चढती पायरी शोधावी असा मौलिक सल्ला सदानंद देशमुख या लेखातून वाचकांना देतात.

आजच्या काळातील आत्महत्येच्या समस्येबाबत सदानंद देशमुख '†ŸÖ¯Ö¾ÖÖÆß' µÖÖ लेखात आत्मचिंतन प्रकट करतात. आत्महत्या करण्यामागची कारणे, मानसिकता, अभावग्रस्त जीवन, मनातील नकारात्मक भावना याबाबत विचार करताना विभक्त कुटुंबव्यवस्थेमुळे शेतक-यांचे आर्थिक उत्पन्न घटल्याचे ते सांगतात. आजच्या नवीन पिढीचे भौतिक सुखाला लालचावलेल्या मनाचे बळ नष्ट –ाल्याने आत्महत्येचे प्रमाण ¾ÖÖœ»Ö †ÖÆ. असे सदानंद देशमुखांना वाटते. वैफल्यग्रस्त मानसिकतेतून †ÖŸ´ÖÆŸµÖ“ÖÖ ×¾Ö“ÖÖ¸¡ †Öल्याने मृत्युला सामोरे गेलेल्या सुरेश साठेचे उदाहरण देऊन जगताना तोल सावरुन जगणे किती अवघड असते ही शिकवण या लेखातून लेखकाने वाचकांना दिली आहे.

'•ÖÖ›¦¬Ö¤Ö' या लेखात सदानंद देशमुखांनी शेतीव्यवसायावर आधुनिकीकरण व जागतिकीकरणामुळे –ालेले परिणाम विशद केले आहेत. ग्रामीण संस्कृतीत रुजणारी श्रमाची संकल्पना दूरदर्शनवरील नंगानाच, भौतिक साधनांचा अतिरेक, जागतिकीकरणाचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम आणि राजकारणातील समाजसेवेचं व्रत संपून राजकारणाला आलेला धंदेवाईकपणा इत्यादी बाबी आजच्या नवीन पिढीतील श्रमाचे मूल्य कमी करण्यास कारणीभूत आहेत असे सदानंद देशमुखांना आपल्या सूक्ष्मनिरीक्षणातून वाटते. त्यांच्या मते श्रम कमी

–ाल्याने उद्विग्नता वाढली. शेतीच्या यांत्रिकीकरणामुळे, राजकारणामुळे शेतीकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. शेतीव्यवसायापेक्षा जीप, †Ö™ीरिक्षा चालविण्याकडे तरुणांचा कल वाढला.

नवीन पिढीने सुरु केलेल्या ढाबा संस्कृतीने तरुणाना शेत शिवारापासून दूर नेले. ×¤¾µÖÖ“ÖÖ –ागमगाट, पैशांचा खणखणाट, व्ही डी ओ, सी डी प्लेअरवरचा दिमाख, ×²Ö†¸¡²ÖÖ¸¡, ¤Æ¾µÖÖ¯ÖÖ¸¡ µÖÖ´ÖÔ¡ तरुण पिढी ढाबा संस्कृतीकडे अधिक ओढली गेली. त्यामुळे पारंपरिक दुग्धव्यवसाय, कुक्कuटव्यवसाय, शेळीपालन इ. व्यवसायामुळे नवीन पिढीने बेभरवशाचा व्यवसाय म्हणून ÖÖŠ ×±ú¸¾ाली व जीप ऑटोरिक्षा, मेटॅडोर या नवीन जोडधंद्यांची सुरुवात केली या नवीन जोडधंद्यासाठी बँकेकडे शेती गहाण ठेवून कर्ज काढले जात आहे. कर्जाच्या सुलभीकरणामुळे काही जोडधंद्याच्या क्षेत्रात प्रचंड स्पर्धा वाढली आहे. अशावेळी शेती हाच एक भक्कम जोडधंदा असून शेतमालावर प्रक्रिया होणे आवश्यक आहे ही जाणीव सदानंद देशमुखांनी वाचकांना करुन दिली आहे.

शेतकरी कुटुंबात जन्मल्यामुळे नेहमीच सतावणारी वीज टंचाईची समस्या 'लोडशेडिंग' या लेखात सदानंद देशमुखांनी मांडली आहे. शेतकऱ्यांना अस्मानी सुल्तानी संकटांबरोबरच लोडशेंडिगच्या समस्येलाही तोंड द्यावे लागत आहे हे वास्तव या लेखातून लेखकाने वाचकांसमोर मांडले आहे. लोडशेडिंगमुळे पाणी असूनही पिकांना पाणी देता न आल्याने त्रस्त –ालेले शेतकरी शासनव्यवस्थेला जबाबदार धरतात. वि–ानयुगामुळे आजचा शेतकरी ¯Ö¸¡Ö¾Ö»Ö²ÖÖ –ाल्याने मोटारपंपासाठी तो विजेच्या पुरवठ्यावर अवलंबून आहे हे सत्यही ते सांगतात. जागतिकीकरणामुळे शिक्षण खेड्यापाड्यात आले. त्याचा फायदा घेणा·µÖÖ ¬ÖŸÖ पुढाऱ्यांनी डी.एड्.बी.एड्. कॉलेज उघडून सुशिक्षित बेरोजगार तयार क»Ö. ŸµÖÖ´ÖÔ¡ ¿ÖŸÖÖŸÖ उत्पन्न नाही व सुशिक्षित मुलांना नोकरी नाही अ¿Ö¡ संकटात आजचा शेतकरी सापडला आहे. अशा तरुणांची ^•Ö¡ उपयोगात आणून त्यांना अधिक क्रियाशील बनविण्यासाठी सरकारने निसर्गाचा वापर करुन अधिकधिक वीजनिर्मिती करुन देशाला स्वावलंबी बनवावे अशी एक रास्त मागणी शेतकरी म्हणून सदानंद देशमुखांनी या लेखातून केली आहे. ग्रामीण संस्कृतीतÖ»Ö मनोरंजन करणारे बहुरुपी, डोंबारी, अस्वलवाले, मसणजोगी यांना आधुनिकतेने गावगाड्याबाहेर फेकले. या फिररस्त्याप्रमाणे काÆ काळापुरते गावात येणाऱ्या उतरकऱ्याचे जीवन सदानंद देशमुखांनी 'उतरकरी' या लेखातून रेखाटले आहे. लेखकांच्या बालपणी आजीची गोष्ट, बहुरुप्या, डोंबारी, दरवेशी इत्यादीबद्दल प्रचंड आकर्षक वाटायचे. परंतु आज खेडोपाडी टी.व्ही. आल्याने फिरस्ते मंडळी हद्दपार –ÖÖ»Ö¡ आहेत यांची लेखकाला खंत वाटते. संवादाअभावी आज कुटुंबातील माणसं एकमेकांपासून दुरावल»ÖÖ †ÖÆŸÖ. µÖÖ²Ö§»Ö ŸÖ Ø“ÖŸÖÖ व्यक्त करतात. आजच्या काळातही ‘Ör नसलेलµÖÖ, उतरकरी, ¯ÖÖ£Ö¸¡¾Ö™Ö“µÖ¡ जीवनशैलीचे सूक्ष्म निरीक्षण सदानंद देशमुखांनी केले आहे. त्यांच्या खडतर जीवनसंघर्षाने ते कासावीस होताना दिसतात. गावातील लोकांना हक्काचे घर असतनाही ते भौतिक सुखासाठी धडपडत असतात.

¯ारंतु चिवटपणे आयुष्याशी संघर्ष करणाऱ्या पाथरवटाच्या जीवनाशी लेखक समरस –ÖÖ»Ö»Ö ¤ÃÖŸÖÖŸÖ. आधुनिकतेने त्यांचा जीवनसंघर्ष आणखीच खडतर केल्याची जाणीव वाचकांना लेखकाने करुन दिली आहे.

¸ÖÂ™ाच्या विकासाचे, प्रगतीचे गतीचे द्योतक समजल्या जाणाऱ्या रस्त्याबद्दलचे चिंतन सदानंद देशमुख यांनी '¸ÃŸÖÖ' या लेखातून केले आहे. रस्त्यामुळेच माणसाचा शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, भौतिक विकास होत असतो. तसेच आपल्या जीवनातील अनेक संस्मरणीय घटनांचे ते साक्षीदार असतात. शरीरातील रक्तवाहिन्याप्रमाणे समाजपुरुषाला पोसणाऱ्या रक्तवाहिन्या म्हणजे रस्ते. परंतु रस्ता रुंदीकरणांच्या वेळी भुईची व –ÖÖ>Ö“Öß Ø“ÖŸÖÖ लेखकाला वाटते आधुनिकीकरणाने रस्त्याचे वैभव वाढले त्यांचा आकार ¾ÖÖœल्याने शेतजमिनीचे क्षेत्रफळ कमी होऊन त्यात तिच्या सृजनशीलतेचा बळी जात असल्याची खंत ते व्यक्त करतात.

¸ÃŸµÖÖ“Ö, महामार्गाचे व खेड्यातील स्वरुप मात्र वेगळं आहे. ग्रामपंचायतीच्या सदस्याच्या सहकार्याने खेड्यातील माणसानाही रस्त्यावर अतिक्रमण केल्याने खेड्यातील ¸ÃŸµÖÖ“Öß ¤¸Ö¾ÖÃ£ÖÖ –ाल्याचे सदानंद देशमुखांना वाटते. सरकारला सगळे दोष देऊन परजीवी असलेली आजची आपली मानसिकता आपण बदलली पाहिजे. रस्त्याच्या निर्मितीची जबाबदारी सरकारची असली तरी त्याच्या संगोपन Ö“Öß •Ö²ÖÖ²Ö¤Ö¸ß ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ¾Ö¸ †ÖÆ Æ ¾ÖÖÃŸÖ¾Ö लेखकाने वाटकांसमोर मांडले आहे. त्यासाठी लोकांना रस्त्याचे आपल्या घराशी जोडणारे भावनिक नाते महत्त्वाचे आहे यासाठी प्रत्येकाने अंतर्मुख होण्याची गरज आहे असे लेखकाला ¾ÖÖ™ŸÖ.

शेतकऱ्याच्या वास्तव जीवनातील समस्या मांडताना सदानंद देशमुख पेरणी –ाल्यानंतर पिकांबरोबर येणाऱ्या गाजरगवत, दाथर, हराळी, केना, इच्चू या तणांकटाने बेजार –ÖÖ»Ö»µÖÖ शेतकऱ्याचे दु:ख 'दुखणकरी' या लेखातून मांडले आहे. आपले आत्मप्रकटीकरण करताना आपल्या मित्राला भेटल्यावर त्याचे शेतीला फडतूस धंदा म्हटल्याचे दु:ख –ाल्याने ते सांगतात. पेरणीनंतर शिवारात येणाऱ्या अनेक प्रकारचे तण, गवत शेतकऱ्याला चिंताग्रस्त करतो. आपल्या कुटुंबातील प्रत्येक सदस्य कडकीत जगतो याची सल सदानंद देशमुखांना टोचते आहे. सोयाबीनच्या पिकात इच्चू आणि केणाने ठाण मांडले. अशा तणांना उपटण्यासाठी निदंणµÖÖÃÖÖŠß सावकाराकडून कर्ज काढून जास्त दराने खुरपणी करुन घ्यावी लागली आणि सदानंद देशमुखांचे आर्थिक टंचाई“Ö गणित अर्थशास्त्रात एम.ए. असूनही सोड»वता आले नाही. या शेतातल्या तणाप्रमाणे शेतकऱ्याला अनेक समस्यांना अपरिहार्यपणे सामोरे जावे लागत असल्याची जाणीव सदानंद देशमुखांनी या लेखातून वाचकांना करुन दिली आहे.

6.४.३ क) व्यक्तिचित्रणात्मक :-

सदानंद देशमुख यांनी भुईरिंगणी या ललितलेखातील ३५ लेखांपैकी ९ लेखांमधून व्यक्तिचित्रण केले आहे. त्यांचा पिंड कथाकादंबरीकाराचा असल्याने व्यक्तिचित्रण हे त्यांच्या लेखनाचे अंगभूत वैशिष्ट्य या लेखांतून जाणवते. या लेखांमधून माणसाचा, Ÿµ‰“µ‰ जीवनसंघर्षाचा शोध घेतला आहे. हा शोध घेताना चांगली माणसे, मायेचा आसरा देणारी, संघर्ष करणारी भोळीभाबडी माणसे त्यांनी लेखणीब¤¬ केली आहेत या माणसा“µा जगण्यावर Ÿµ‰“µ‰ ¯ ¾¢ावर सदानंद देशमुखांनी आपले अनुभवविश्व शब्दरुपांनी मांडले आहे.

आपल्या लेखक होण्याचे श्रेय सदानंद देशमुख मायला म्हणजे पार्वतीमायला देतात. '¯‰¾Ÿ‰ß´‰µ' या लेखात आपल्या मायचे व्यक्तिचित्रण रेखाटताना त्यांचे मन अजूनही कासावीस होते. शेतीकसे कुटुंबात जन्मलेल्या पार्वतीमायच्या संस्काराचे चित्रण या लेखात त्यांनी केले आहे. शेतीतीला मूळ अर्थकारणाचं, वर्गकरणाचं शिक्षणकारणाचे संस्कार तिने »‰ख‰कावर केले. सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीमÔ ´ÆŸ´‰ ±»“ ¾‰>.´µ xŸ»‰ ¯×¸x“ŸÆŸ. ´‰µ“ ´ÆÆ¸ ¾·Æ>ŸßÞ» असल्याने महानुभव वाड्.मयाचे किंवा पंथाचरणाचे संस्कार xŸ“µ‰¾¸ –» ÆŸ. कॉलेजमधील वाचनालय पाहून माय आज असती तर तिची वाचनाची आवड भागवता आली असती अशी खंत लेखक व्यक्त करतात. पार्वतीमायला शेतातील कामे स्वत: करायला आवडत त्यामुळे हायब्रीडचं बियाणे आल्यावर तिने ह²की खाल्ली. निवडक क्षणसं खुडून त्याचे बियाणे करणारी पार्वतीमाय रासायनिक हाब्रीडच्या बियाणांमुळे दु:खी –»ß. 'वंश त टिकलाच पाहयजे' तं हे दु:ख तिने मनात दडपून टाकले. कॅन्सरसारख्या दुर्ध, आजारात शेती गहाण टाकून किंवा विकून उपचार करण्याचं तिनं मान्य केले नाही. "माणूस काय, आ• हाये उद्या नाई.... मरणाच आस्ते एक ना एक दिवस पण पुढच्या पिढीसाठी वावर ¯Æµ“ नं.... वावराबगर कसे जगतील लेकरं बाळ?" असे म्हणत तिने मरण जवळ केले. मेल्यानंतरही वावरातील आंब्याखाली जाळण्याची इच्छा तिने व्यक्त केली. अजनही मायच्या आठवणीने सदानंद देशमुख अस्वस्थ होतात. तिने उमलत्या वयात निख्खळ मानवतावादाची पशुपक्ष्यांविषयी किड्या मुंग्याविषयी ममताळूपणे वागण्याची दिलेली शिकवण लेखकाला †ßš¾Ÿ.

'†µÂµ“ ³>¾»' या लेखात सदानंद देशमुख व्यावहारिकपणे बाजारात कसे वागावे याबाबत मार्गदर्शन करणाऱ्या आपल्या वडिलांविषयी दादß×¾ÂµßÞ »×ÆŸßŸ. ´ÆÂ×¾a»µßŸ शिक्षण घेत असताना आठवडी बाजारात जाऊन खरेदी करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर †»ß. त्यावेळी खरेदी करताना भाव करावा, कोणाकडून स्वस्तात माल घ्यावा याविषयी त्यांनी लेखकाला सांगितले. आठवडी बाजारातील युसुफ रेवडीवाल्याचे समाधानी जीवन व आसाराम ²“™“ †š-दहा एकरचे शेत असूनही असलेले असमाधानी जीवन या दोन व्यक्तिमत्त्वांचा

उल्लेख करताना आयुष्यात स्थिर होणं महत्वाचे असते. समाधान हेच खरे आयुष्याचं भाडंवल आहे ही शिकवण आठवडी बाजारातून मिळाली. हे लेखक व्यक्त करतात.

प्रतिकूल परिस्थितीतही साहित्यात आपला ठसा उमटवणाऱ्या काही व्यक्तिमत्वाचा परिचय सदानंद देशमुख यांनी 'Æ·µÖÖ Æ·µÖÖ काकडदरी', अशांततेचे रंग, सर्जनशील सर्जन या लेखांतून करुन दिला †ÖÆ.

'हऱ्या हऱ्या काकडदरी' या लेखात गोविंद गायकी या आदिवासी जमातीतील गायकांच्या कवितांच्या वैशिष्टांची चर्चा केली आहे. आदिवासी वस्तीत राहून शिक्षण घेणाऱ्या या गायकाला पोषक वातावरण मिळाल्यावर तो सातपुडा पर्वतातील जीवन, रुढी, परंपरा, निसर्ग आदिवासीचे रीतीरिवाज, सांज, शृंगार आपल्या कवितांमधून व्यक्त करीत मराठी भाषेचा प्राध्यापक –ाला. आदिवासी गीतांमधून आपण प्राचार्य पदापर्यंत गेलो हे वाड्.मयीन ऋण व्यक्त करण्यासाठी त्याने बुलढाणा जिल्हा साहित्यसंघाची स्थापना करुन आदिवासी प्रतिमेला व्यासपीठ उपलब्ध करुन देण्याचे कार्य केले. उपवर मुलामुलींना आपला जोडीदार ¯ासंत करण्याचे स्वातंत्र्य असलेला आदिवासी जमातीतील भगोरिया उत्सव विवाहसंस्थेचे निकोप स्वरुप व्यक्त करतो. मात्र शहरी हस्तक्षेपाने आदिवासी जीवनातलं चैतन्य हरवत चालले आहे याची खंत गोविंद गायकी यांच्या कवितांमधून व्यक्त होते. त्यांच्या मैना कवितेतल्या सुंदर भावस्पर्शी वातावरणाचा वेध घेणारा शिकाऱ्याच्या बाणाने निधन पावलेल्या राघुचा शोध घेणारी मैना म्हणते,

"डोंगराच्या वाटेने ही कोण मैना हिंडते,
कोण मैना हिंडते, कुण्या राघÖ»Ö ¬Ö>ÝŸÖ," (¯ÖÅš -32)

गोविंद गायकीच्या आदि´Ö, ¯Öराणिक आणि आधुनिक संदर्भ घेऊन चपखल प्रतिमा ´ÖÖ¬µÖ´ÖÖŸून बोलणाऱ्या कवितासंग्रÆÖ“ÖÖ ¯Ö³ÖÖ¾Ö ÃÖदानंद देशमुखावर पडलेला आहे. त्यांच्या कविता मराठी कवितेला अधिक समृध्द करतील अशी आशा या लेखात सदानंद देशमुख व्यक्त करतात.

'अशांततेचे रंग' या लेखात बुलढाणा येथील जिल्हाधिकारी बी.जी.¾ÖÖ‘Ö µÖÖ“µÖÖ व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय सदानंद देशमुख यांनी करुन दिला आहे. जी.बी.वाघ हे जिल्हाधिकारी पदावर कार्य करणारे संदेवदनशील कवी, लेखक असून निसर्ग, शासन, आणि समाज यांचे ¯Ö¸ü¡Ã¯Ö¸ü¡ ÃÖ²Ö¬Ö कसे आहेत याबाबतचे त्यांचे विचार या लेखात सदानंद देशमुखांनी मांडले आहेत. निसर्गाचा मोठेपणा सांगणारा त्यांचा, 'ताओ एक नैसर्गिक जीवनप्रवाह' हा ग्रंथ तसेच ´ÖŸµÖवर गहन चिंतन करणारी, 'एका नव्या स्वप्नाची सुरुवात' ही कांदबरी जी.बßß.¾ÖÖ‘Ö µÖÖ“µÖÖ ÃÖ´Ö¤¬Ö लेखनाचा परिचय करुन देते. माणसाने तयार केलेल्या वि½Ôप जगाचं तुलनात्मक पातळीवरचे भेदक वर्णन या कादंबरीत केले आहे. जी.बी.वाघ यांचे भुईच्या सृजनाशी एकवटून

वाचकाला चिरस्थानी आत्मशोधापर्यंत नेणारे लेखन सदानंद देशमुख यांना प्रभावित करते. निसर्ग, शासन, आणि समाज यांचे परस्पर संबंध कसे आहेत आणि कसे असावेत यॅ संदर्भातील मौलिक चिंतन त्यांच्या, 'जी.बी.वाघ अशांततेचे रंग' या ललित लेखसंग्रहात आलेलं आहे. आपला आत्मसंवाद व्यक्त करताना ते म्हणतात मला स्वत:ची नजर आहे. मा–ॅ –ानेद्रिॅ तीक्ष्ण आहे. आणि आजुबाजूला काय चाललं आहे यांचा मला पटकन वास येतो म्हणून मी दु:खी आहे. (ॅअš-36)

माणसांनी तयार केलेल्या विरुप जगाचं तुलनात्मक पातळीवरील भेदक वर्णन जी.बी.वाघ यांच्या लेखनातून दिसून येते. त्यांचे लेखन भुईच्या सृजनाशी एक¾ॅटून वाचकाला एका शाश्वत चिरस्थानी आत्मशोधापर्यंत घेऊन जाते असे समिक्षात्मक मत या लेखात सदानंद देशमुखांनी व्यक्त केले आहे.

'सर्जनशील सर्जन' या लेखात व्यवसायाने डॉक्टर असलेले ग–ालरचनाकार डॉ. गणे¿ॅ गायकवाड यांचा परिचय सदानंद देशमुखांनी करुन दिला आहे. शिक्षणाच्या किंवा व्यवसायाच्या माध्यमातून आपल्या जीवनात आर्थिकदृष्ट्या संपन्न –ालेली माणसे परगावी शहरात गेली तरी †ॅ¯ॅ»µॅॅ ´ॅॅŸॅ माणसांची आठवण ठेवतात याची प्रचिती 'आगाज' हा ग–ालसंग्रह लिहिणाऱ्या डॉ. गणेश गायकवाड यांच्याशी भेट –ाल्यावर सदानंद देशमुखांना आली. व्यवसायाने डॉक्टर †Ãॅनही आशयघन अलंकृत ग–ाल रचणाऱ्या डॉ. गणेश गायकवाड यांची स्मरणशक्ती अफाट होती. भाषा वेगळी असली तरी लेखकाच्या व डॉ. गणेश यांच्या लेखनाचा आशयबिंदू एकच आहे. अभावग्रस्त कुटुंबात जन्मलेल्या डॉ. गणेश व सदानंद देशमुखांच्या जीवनातील समान धागा म्हणजे समाजव्यवस्थेच्या वेदनांना शब्द स्वरात व्यक्त करणे. अपार कष्ट करुन आपल्या मुलाने समाजसेवा करावी हे स्वप्न बाळगण·µॅॅ †ॅ¯ॅ»µॅॅ †ॅ‡¾ॅ×›»ॅॅ“ॅ व परिश्रम व कविता या तीन गोष्टींनी आपल्या साहित्यनिर्मितीचा बळ दिले असे डॉ. गणेश म्हणतात. जागतिकीकरणाचे शहरावर व खेड्यावर होणारे बरे वाईट परिणाम, दुंभगलेली मने, स्वार्थी वृत्ती, भ्रष्टाचार या सर्व विकृत बाबींचा वेध ते आपल्या हिंदी, उर्दतील व्यंग कवितांमधून ‘ॅŸॅात. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीचे कारण विचारले असता ते म्हणतात.

"हर एक बचपन की पुरानी याद है मु–ाको
पिताजी ने सिखाया सब जुबानी याद है मु–ाको" (ॅअš 52)

डॉ. गणेश गायकवाड हे सर्वधर्मसहिष्णुता असणारे, सामाजिक कार्य करणारे लक्षवेधी व्यक्तिमत्व आहे. त्यांचे अनुभव सिद-ॅ स्वकथन, सुसंवाद ऐकून विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेमध्ये बदल घडून येते याची प्रचिती सदानंद देशमुख यांना आली आहे. अशा सर्जनशील सर्जनाच्या व्यक्तिमत्वाची ओळख लेखक¾ॅने या लेखात करुन दिली आहे.

'कातरकळा' या लेखात शेतीच्या यांत्रिकीकरणामुळे क¾Âॅॅसंस्कृतीतील जुन्या परंपरा रीतीरिवाजाचा होणारा ऱ्हास याविषयी सदानंद देशमुख चिंतन करताना दिसतात. शेतीकामात

ट्रॅक्टरचा उपयोग होऊ लागल्यापासून '™Œ™¸¡ ›Ö¼Ö¾Æ¸¡"Ö' नवीन व¼Öक्तिमत्व लेखकाला परिचित –ाले. पेरणीच्या कामाला सुरुवात करण्यापूर्वी घरधनीण तिफणक¯याची पूजा करायची, नैवेद्य दाखवायची पण ही प्रथा ट्रॅक्टरच्या वापराने बंद –ाली. बैलाच्या कामापेक्षा दुप्पट पटीने काम करणा¯या ट्रक्टर ड्रायव्हर दारु पिऊन दुप्पट वेगाने काम करीत होता. या लेखात सदानंद ¤¿Öमुखांनी आत्मचिंतनाने मनातील राजू ड्रायव्हरशी संवाद साधला आहे. शेतीच्या मालकाची स्थिती चांगली असते. त्याच्या मालकीच्या वावराची किमंत वाढते. पण ट्रॅक्टर ड्रायव्हरचे का¼Ö, मालकाचे बोलणं ऐकून मजुरी मिळते. त्यातच रोजचे भागते. कितीही कष्ट केले तरी त्यांची स्थिती सुधारु शकत नाही. त्यांना सुधारणेची, सुखाची स्वप्नदेखील पाहता येत नाहीत. राजू ›Ö¼Ö¾Æ¸¡"¼Öा भेटीने सदानंद देशमुख गतकाळातील आठवणीने अस्वस्थ होतात. पेरणीच्या कामासाठी सुंगधामामी यायची तिफणक¯यांना पेरणीक¯यांना मान असायचा पण यांत्रिकीकरणामुळे पेरणकरी व तिफणकरी बेरोजगार करुन त्यांचे महत्त्व कमी केले याविषयीची खंत या लेखात व्यक्त केली आहे.

'वेलविळखा' या लेखात माणसाला अविचाराच्या अमरवेलीचा विळखा पडला की Ÿµ¨Ö"µ¨Ö ¾µÖ¼ÖŒŸÖ´Ö¢¾¨Ö"¨Ö ·ÆÖÃÖ ÆÖŸÖ¨Ö. Æ ÃÖŸµÖ »Ö¨¯Ö²Ö¨‡ ¾Ö सखाराम पान–डेच्या व्यक्तिचित्रणातून सदानंद देशमुख यांनी पटवून दिले आहे. जळमांडवीचा दृष्टांतपाठातील समर्पक दृष्टांत कांचन व कडूबाच्या अनैतिक संबंधाच्या कहाणीला तंतोतंत लागू पडतो. विवाहसंस्थेने घालून दिलेल्या विवाहबंधनात गुरफटलेल्या अनेकांना अनैतिक संबंधाचे आकर्षण वाटते पण अशा बाबींना वेळीच आवर घातला नाही तर या संबंधाच्या वाढत्या वेलीवर नियतीचे विळ्याचे घाव घातले जातात हे लेखकाने सुखदेव व कांचन, सखाराम व लोपाबाई यांच्या अनैतिक संबंधाच्या उदाहरणांतून पटवून दिले आहे. सखारामच्या प्रेमापोटी सख्या भावाचा खून करणारी लोपाबाई ¯Ö¨×»ÖÃÖ¨•Ö¾ÖÔ¸¡, 'आमच्या भेटीगाठीत अडथळा आणला होता म्हणून म्याच रात्री भावाच्या मटनाच्या भाजीत थिमिट कालवून खाऊ घातले' अशी पोलिसांकडे कबुली देऊन तुरुंगात जाते. कांचन व कु›बाने आपल्या अनैतिक संबंधाच्या आड येणा¯या सुखदेवाचा काटा काढला नंतर पश्चातापाने हकनाक मी मा–या हातानं मा–या पायावर धोंडा मारुन घेतला असे म्हणू लागली. ¯Ö¸¡ŸÖ †¿Öा संबंधामुळे जन्मलेल्या मुलांच्या भविष्याबाबत लेखक आत्मचिंतन व्यक्त करतात.

'–ोका' या लेखात लेखकाने नारायणाचे व्यक्तिचित्रण ×"Ö¡Ö¨ŸÖ केले आहे. आपल्या उजाड जगण्यातून लोकांना जीवनबळ देणारा लेखकाचा शालेय मित्र नारायण दारुच्या व्यसनात Ã¾ÖŸÖ:"Ö †Ö¼ÖÂµा जगत गावात मनोरंजनाचा विषय –ाला आहे. बालपणापासून वर्गात पहिल्या चारमध्ये नंबर काढणारा नारायणाने प्राध्यापक किंवा वकील घेऊन –ानदानाचे व समाजसेवाचे ¾ÖŸÖ 'ÖŸÖ»Ö ÆÖŸÖ. ¯Ö¸¡ŸÖ ¯Öœ"µ¨Ö आयुष्यात सुंदर बायको आणि दारुमध्ये स्वत:चे आयुष्य जगणा¯या नारायणाला तू मरत का नाहीस? Æ ×¾Ö"Ö¨¸¡»µÖ¨¾Ö¸¡ ´Ö¨¡Ö, ते येणारच हाये न वे एक दिवस आपल्या पायानं चालत, आपून कावून पाय दुखावायचे? त्याला बघून लेखकाला प्रश्न

पडतो की नोकरीवाले, शेतकरी आत्महत्या करतात. पण आयुष्यात काहीही न उरलेला नारायण ´ÖÖ¡Ö †ÖŸ´ÖÆŸµÖÖ करण्यास प्रवृत्त –ÖÖ»Ö»µÖÖ लोकांना जगण्याच बळ देतो हा जिवंत दृष्टांŸÖ लेखकाने या लेखात दिला आहे.

'ताराबाईचा कवडसा' या लेखात विसाव्या वर्षी विधवा –ालेल्या आपल्या बहिणीच्या ताराबाईच्या पुर्नविवाहाबाबत लेखक आत्मचिंतन प्रकट करतात. ताराबाईचे लग्न एम. <. –ालेल्या शिक्षित तरुणाशी केले तरीही चांगल्या पगाराची नोकरी नसल्याने वडिलांनी कर्ज काढून ताराबाईच्या नव¬याला जिपडं घेऊन दिले. परंतु एक दिवस ट्रकने दिलेल्या टक्करीत ŸµÖÖ“ÖÖ ´ÖŸµÖ –ाल्याने ताराबाईने आपल्या दु:खावर मात करण्यासाठी घरातील सर्व कामाची जबाबदारी घेतली. तरीही आपल्या भविष्याचा विचार करताना ती कुटुंबाकडून आपल्या अंधारमय भविष्यात पुर्नविवाहाचा कवडसा मिळावा अशी अपेक्षा करते व आईला म्हणते, "आपल्या जातीत तरण्याताठ्या विधवा पोरीचं दुसरं लग्न काहून नाही करत"? समाजाकडून परिवर्तनाची अपेक्षा करणा¬या ताराबाईचे व्यक्तिचित्रण करताना सदानंद देशमुख विधवÖ विवाहाबाबत सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता असल्याचे मत या लेखातून वाचकांसमोर ´ÖÖ›ŸÖÖŸÖ.

ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖ¯Ö

सदानंद देशमुख यांच्या ललितलेखनाचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, त्यांचे लेखन त्यांच्या संवेदनशील मनाचे दर्शन घडविते. लेखकाच्या अनुभवाचा प्रत्यय, त्यातून प्रकट होणारे सखोल चिंतन दिसून येते तसेच सदानंद देशमुख यांचे ललितलेखन समाजवास्तवाचे दर्शन घडविणारे व समाजपरिवर्तनासाठी परिवर्तनाचा क्रांतीकारक विचार देणारे आहे. जागतिकीकरणानंतरच्या दुष्परिणामाची ओळख त्यांच्या स्वानुभवाने व ÃÖक्ष्मनिरीक्षणाने आपल्या लेखातून करुन देत असताना त्यांच्यातील आंतरिक† †Ã¾ÖÃ£ÖŸÖÖ जाणवते. या परिणामामुळे व्यवहारवादी मूल्यव्यवस्थेचा विळखा आजच्या वातावरणाला घुसमटून टाकतो आहे. यांची जाणीव वाचकांना करुन देण्यात लेखक यशस्वी Š¸¡»Ö †ÖÆŸÖ. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, खाऊजा संस्कृती यामुळे क†ÂÖÖसंस्कृतीचा ¬हास होऊन त्याचे ग्रामीण जीवनावर –ालेले विदारक परिणाम त्यांच्या लेखातून त्यांनी आत्मनिष्ठेने मांडले आहे. भावुकता संपल्याने आज समाजमनात स्वार्थ व्यवहारवाद बोकाळला आहे. या स्वार्थापायी माणसाने नैसर्गिक जंगले नष्ट करुन सिमेंटची जंगले उभारली आहेत. त्यामुळे शेतक¬या“µÖÖ नशिबी आलेली उपेक्षा सदानंद देशमुखांना यातना देते. त्याचे मनस्वी चिंतन या ललितसंग्रहातील लेखांमध्ये लेखकाने केले आहे.

* निष्कर्ष *

1) आत्मनिष्ठा हा ललितलेखनातील मुख्य गाभा सदानंद देशमुख यांच्या ललितलेखनातून †ÖœôÏŸÖÖ.
2) सदानंद देशमुख त्यांच्या 'भुईरिंगणी' µıı ललितलेख संग्रहातून वर्तमानकालीन सामाजिक, राजकीय घटनांवर भाष्य करतात.
3) सदानंद देशमुख यांचे लेखन स्वातंत्र्योत्तर काळातील असून त्यात प्रामुख्याने जागतिकीकरण, यांत्रिकीकरण, क#ÂÖßसंस्कृतीचा ऱ्हास यामुळे ग्रामीण जीवनात –ÖÖ»Ö»Ö ²Ö¤»Ö ×"Ö¡ÖßŸÖ क#»Ö †ÖÆŸÖ.
4) या बदलांमुळे सर्वसामान्याचे जीवन कठिण –ाले असून, बेकारी महागाई, कुपोषण, भ्रष्टाचार, अंधश्रध्दा, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, क#ÂÖßसंस्कृतीचा ऱ्हास, सपाटीकरण इत्यादी प्रश्नांवर गंभीरपणे चिंतन प्रकट केले आहे. वर्तमानकालीन परिस्थितीतील आहे रे व नाही रे यांच्यातील तफावत यावर लेखकाने प्रकाश टाकून समाजातील सामाजिक न्यायांच्या प्रश्नांची उकल करणे गरजेचे आहे याची जाणीव वाचकांना करुन देण्यात ते µÖ¿ÖÃ¾ÖßŠ¸»Ö †ÖÆ.
5) 'भुईरिंगणी' ÆÖ ललितलेख संग्रह सदानंद देशमुख यांच्या बालपणातील आठवणी, स्वानुभव व सूक्ष्मनिरीक्षणातून प्रकटलेले मनस्वी आत्मचिंतन आहे. स्वानुभावावर त्यांनी पूर्वीच्या ग्रामीण परिस्थितीची व वर्तमान ग्रामीण स्थितीची तुलना करत आजच्या वास्तव समस्या वाचकांसमोर मांडल्या आहेत.
6) या ललितलेखसंग्रहातील '•Ö¿ÖßÖ 3Ö‡•Ö¿ÖßÖ ²ÖÖ‡', 'जीवकाचणी', ' चुकामूक', 'तिफणकरी', 'ग्Ö¸œÖ¸', 'Ö£ÖÖ¸', 'पेरणीचे दिवस', 'खÖô¤Ô', 'कापूसकाळ', 'Ö²Ö¸Ö‡', 'सर्जनाचा ऱ्हास' इत्यादी लेखातून क#ÂÖßसंस्कृतीतील यांत्रिकीकरणामुळे –ÖÖ»Ö»µÖÖ परिवर्तनाचा वेध लेखकाने घŸÖ»ÖÖ †ÖÆ. ´Ö»µÖ¾µÖ¾ÖÃ£ÖŸÖß»Ö ²Ö¤»ÖÖ´ÖÔ ÖÃ¾ÖÃ£Ö –ÖÖ»Ö»Ö लेखकाचे मन यातून समाजप्रबोधनाचा उद्देश दिसून येतो.
7) या ललितलेखसंग्रहातील व्यक्तिचित्रणे लेखकाने 'Ö†ÖµÖÂµÖÖ"Ö 3ÖÖ>¾Ö»Ö', 'Æ·µÖÖ Æ·µÖÖ काकडदरी', 'अशांततेचे रंग', 'सर्जनशील सर्जन', 'कातरकळा', 'ÖÖ¾ÖŸÖß´ÖÖµÖ', '–ोका', 'ताराबाईचा कवडसा' या लेखातून ×"Ö¡ÖßŸÖ केली असून त्यांच्या जडणघडणीत असलेले ŸµÖÖ"Ö ´ाहत्व त्यातून विशद केले आहे.
8) जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण समाजातील निर्माण –ालेल्या समस्या सदानंद देशमुखांनी 'कुटुंबकलह', ' चकवा', 'Æ¸ÖôßÖ' 'ŸÖ¯Ö¾ÖÖÆß' '•ÖÖ>¬Ö¤Ö', 'लोडशेडिंग', '¸ÃŸÖÖ', 'ˆतरकरी', 'दुखणकरी' या लेखांतून मांडून सामाजिक वास्तवेचे भान वाचकांना करुन ×¤»Ö †ÖÆ.

एकूण उपरोक्त सर्व ललितलेखातून सदानंद देशमुखांचा शेती व सर्जनशीलते¿Öß असलेला घनिष्ठ संबंध या विषयीचा स्वानुभव प्रकट होताना दिसतो. त्यामुळे ¿Ö¨तकऱ्याच्या पदरी आलेली उपेक्षा याविषयीची अस्वस्थता त्यांच्या लेखनातून जाणवते हे त्यांच्या लेखनाचे वेगळेपण म्हणता येईल. त्यामुळे ही आंतरिक अस्वस्थता भुईरिंगणीतून वाचकांच्या हृदयात समर्थपणे लेखकाने पेरली असून बदलत्या वातावरणाला अपरिहार्य मूल्यव्यवस्थेचा विळखा पिळवटून काढतो आहे याची जाणीव वाचकांना करुन देण्यात ते यशस्वी ठरले आहेत¨.

ÃÖ¤³ÖÃÖ“Öß

1) फडके ना. सी. : 'ललित निबंध', 'प्रतिभा साधन', देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. २२०

2) तांबोळी लक्ष्मीकांत : 'ललित लेखनाची व्याप्ती', संपादक सुधीर साळ, रा.रं. बोराडे व इतर, प्रतिष्ठान ललित गद्य विशेषांक, वर्ष २६ वे, अंक ५ वा जुन-•Ö»Ö 1979, ¯ÖÂŠ-7

3) पानतावणे गंगाधर : 'आकाशाच्या दिशेनें', उमा गवई, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, 2010, ´Ö»Ö¯ÖÂŠ

4) ›Ö. खांडगे मंदा, पाटील तानाजी, ´ÖÖ×ÆŸÖ ×¿Ö¾ÖÖ•ÖßÖ¾Ö (ÃÖ¯ÖÖ) : 'ललित रंग', करवीर प्रकाशन, पृष्ठ-8. पुणे, प.आ २००६,

प्रकरण सातवे

सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातील समाजजीवनः-

*** प्रस्तावना :-**

साहित्य आणि समाज एकाच नावाच्या दोन बाजू आहे. समाज Æा साहित्यनिर्मितीचा मूळ स्त्रोत असून साहित्य व समाजाला लेखक आपल्या साहित्यातून समाजातील त्या त्या काळातील संकल्पना, संस्कृती, परंपरा, पर्यावरण इत्यादी घटकांचे चित्रण अतिशय संवेदनशीलतेने करतो त्यामुळे प्रत्येक साहित्यकृती काळानुरुप बदलत जाणाऱ्या सामाजिक जीवनाचे त्या काळातील चित्रण करते. म्हणून समाज हा लेखकाच्या साहित्यकृती निर्मितीतील एक महत्त्वाचा घटक आहे.

लेखकाच्या प्रतिभासंपन्नतेतून साकारलेल्या विविध साहित्यकृती सामाजिक जीवनाचे संदर्भ घेऊन जन्माला येते. कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र अशा वेगवेगóµöö साहित्यप्रकारांतून सामाजिक जीवनाला अनुसरुन लेखक आपल्या साहित्यातून सामाजिक जीवन रेखाटतो. काळानुरुप लेखकांच्या साहित्यातून वैविध्यपूर्ण सामाजिक जीवन, वेगवेगळ्या समस्या, रुढी परंपरा, स्त्री-पुरुष संबंध, अंधश्रध्दा, व्यवसाय, एकत्र कुटुंब ¯Ö¤¬ÖŸÖß, वर्णव्यवस्था, बेकारी, शोषण, शहरी जीवन, ví¾ööÆ ¯Ö¤¬ÖŸÖß, शेतकरी जीवन अशा अंगानी ÃÖ´Ö¤¬Ö –ाले आहे. हे सामाजिक जीवन त्या त्या काळातील वास्तवपूर्ण जीवनाला आणि लेखकांच्या अनुभवसंपन्नतेला केंद्रित करते.

लेखक हा समाजजीवनाचा सामान्य घटक असून समाजाबरोबर समूहजीवन जगत असताना आपल्या प्रतिभाशक्तीद्वारे साहित्यनिर्मिती करतो. त्यामुळे वर्तमानकाळातील समाजातील परिवर्तनाचा साक्षीदार असलेला लेखक समाजाचे वास्तव चित्र आपल्या Ãöö×हत्यकृतीत ×"Ö¡ÖßŸÖ करतो. समाज आणि साहित्य यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा म्हणजे लेखकाचे व्यक्तिमत्व लेखकाच्या व्यक्तित्वाची जडण-घडण तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीतच होत असते. या सामाजिक चाकोरीत जगताना सामाजिक मूल्ये, समाजाचे †Ö"öö¸¡-विचार, रुढी परंपरा, इ. घटकांतून लेखकाच्या प्रतिमेची चमक दिसते.

लेखक ज्या समाजात जन्मतो त्या समाजाचे संस्कार त्यांच्यावर घडत असल्यामुÔ ÃÖ´öö•ööŸÖß»Ö ¾ööÃŸÖ¾Ö तो आपल्या लेखनातून मांडतो. साहित्याच्या निर्मितीत समाज आणि लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण कशी होते याबाबत डॉ. अंजली सोमण म्हणतात, "साहित्याची निर्मिती हस्तिदंती मनोऱ्यात किंवा समाजव्यवहारापासून दूर असलेल्या पोकळीत होत नाही आणि तशी ती –ाली तरी या प्रकारचे साहित्य श्रेष्ठ दर्जाचे ठरत नाही.

¾ÖÖ›.मयनिर्मितीची पाळेमुळे समाजव्यवस्थेत रुजलेली असतात. लेखकाचा साहित्यिक पिंड ‘Ö›वणाऱ्या तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, त्या काळात प्रभावी असणाऱ्या विचारप्रणाली आणि त्यÖÖ ×¾Ö×¿ÖÂ™ 3ÖÖÂÖŸÖ®»Ö ¾ÖÖ›.मयीन व शैलीविषयक परंपरा मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत †ÃÖŸÖÖŸÖ. " [1] डॉ. अंजली सोमण यांनी साहित्याच्या निर्मिती प्रक्रियेत समाज व्यवहार महत्त्वाचÖ आहे हे सांगितले आहे.

मराठी साहित्याच्या कथनपर साहित्यातून सामाजिक जीवन अभिव्यक्त करताना विविध कालखंडानुसार व्यक्त होते. सदानंद देशमुख तिसऱ्या पिढीतील ग्रामीण लेखक असल्याने त्यांच्या साहित्यातून जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामसंस्कृतीतील बदललेले खेडे, समाज, मूल्यव्यवहार यांचे चित्रण दिसते. प्रस्तुत प्रकरणात सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्याचा (कादंबरी व कथा) सामाजिक जीवनाचा आढावा घेतला आहे.

* सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातील समाजजीवन :-

'2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' ही सदानंद देशमुखांनी सामाजिक कादंबरी विदर्भातील समाजजीवन ×“Ö¡ÖÖŸÖ करते. या कादंबरीत वर्तमान वास्तवाला साकार केले असून शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या व उच्चशिक्षित असून बेकार असणाऱ्या तरुणाची ही कहाणी सामाजिक वास्तव प्रभावीपणे मांडते. बदलत्या ग्रामीण समाज जीवनाला सदानंद देशमुखांनी कसे व्यक्त केले आहे हे प्रा. लक्ष्मीकांत येळवंडे अतिशय प्रभावीपणे लिहितात, "†Ö•Ö“µÖÖ ÃÖ´ÖÖ•Ö ¾µÖ¾ÖÃ£ाचा विचार करता जागतिकीकरण, खाजगीकरण यासारख्या समस्यांनी समाजातील सर्वसामान्यांना बऱ्याच गोष्टींपासून वंचित रहावे लागत आहे हीच स्थिती ग्रामीण जीवन जगण्याऱ्यांची आहे. ग्रामीण भागातील शेतकरी भरडला जातो. त्यांच्याबरोबरच त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या व्यवस्थाही कोसळत आहेत. आजही अनेक प्राथमिक प्रश्नाचे सावट ग्रामीण भागातील लोकांभोवती आहे. आपले जीवन बदलण्यासाठी शिकणारे ग्रामीण तरुण आणि आपल्या मुलाने नोकरी करावी म्हणून स्वत: राबून, जमीनी विकून कर्ज काढून मुलांच्या शिक्षणासाठी धडप›णारे पालक यांच्यासमोर विविध अडथळे निर्माण –ÖÖ»Ö»Ö ×¤ÃÖŸÖÖŸÖ. ŸÖÃÖÆ•ÖÖÃÖÆ•Ö® ओलांडणे या पिढीला †¿ÖŒµÖ –ाले आहे. त्यामुळे उद्ध्वस्त होत चाललेल्या ग्रामीण तरुणांचे चित्र अनेक ठिकाणी पहावयास मिळते. एकप्रकार सुखी जीवनाची तहान व बारोमास सोसाव्या लागणाऱ्या वेदना हेच ग्रामीणांचे जीवन –ाले आहे. हाच धागा पकडून अतिशय स्पष्टपणे या वेदनांना सदानंद देशमुख यांनी मांडले".[2] प्रा. येळवंडे यांनी सदानंद देशमुखांच्या लेखनामागे सामाजिक वास्तवाची प्रेरणा असून ग्रामीण भागातील समÖ•ÖÖ“Ö® ÛÃ£ÖŸÖ® ÃÖÖगितली आहे.

* सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्यातील समाजजीवन :-

'²ÖÖ¸ÖÛ´ÖÖÃÖ' कादंबरीत नायक एकनाथ उच्चशिक्षित तरुण बेकारीच्या वैफल्याने ग्रासलेला आहे. परंतु तरीही तो शेतीची कामे करतो. या कादंबरीतील सुभानराव आपली सुशिक्षित मुले नोकरी नसल्याने बेकार असल्याच्या चिंतेने ग्रासलेला आहे. समाजात वर्तमानकालात शिक्षणापेक्षा पैशाला किंमत आल्याने नवीन जीवन¯Öæ¬ÖŸÖß“Öß ¹ý•Öवण –ÖÖ»Ö»Öß †ÖÆ. x¯Öœ¶Öन्पिढ्या आपल्या वर्चस्वाखाली ठेवणारी सावकारशाही या कादंबरीतील ÃÖ´ÖÖ•Ö•ीवनात सदानंद देशमुखांनी रेखाटली आहे. दगडू महाकाळ सांजोळ गावातील सर्वसामान्य कुटुंबाना व्याजरुपाने लुबाडत असल्याने या व्यक्तिरेखेतून समाजातील खलप्रवृत्तीचे दर्शन होते. खलप्रवृत्तीप्रमाणे ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“µÖÖ xÆŸÖÖÃÖÖŠß –टणाऱ्या, संघटनात्मक रितीने काय करणाऱ्या माणेÃÖÖचं दर्शन तेजराव, नरुभाऊ, अन्नपूर्णाबाई पऱ्यागगबाई यांच्या रुपाने होते. हे लोक शेतकरी संघटनेची स्थापना करुन एकात्मतेचे दर्शन घडवितात. याबाबत राजन गवस म्हणतात, "समूहमनानं हे इथल्या जगण्याचे महत्त्वाचे सूत्र, खेड्यातील माणूस स्वतःला एकटा स्वतंत्र कधीच काढू शकत नाही इथली व्यक्ती आपल्या गÖÖŸÖÖ¾ÖóµÖÖ»ÖÖ, ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ»ÖÖ, गÖÖ¾Öाला, पंचक्रोशीने बांधलेली असते. एखाद्या व्यक्तीचे कर्तृत्व हे त्या गावाचे कर्तृत्व असते" [3] राजन गवस यांचे हे मत बारोमास कादंबरीतील समाजजीवनाला तंतोतंत लागू पडते.

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö ³ÖÂ™Ö“ÖÖ¸Ö´ÖôÖ एकनाथला नोकरीसाठी डोनेशनची मागणी होत असल्याने नोकरी मिळवण्यात तो अपयशी ठरतो. त्यामुळे त्याची पत्नी अलका त्याला सोडून जाते. त्यांच्या जीवनाची वाताहत होते. सदानंद देशमुखांनी या कादं²Ö¸ßŸÖ या वास्तवाची जाणीव करुन देत वाचकांना विचारप्रवृत्त केले आहे.

किडलेल्या समाजव्यवस्थेचा बळी दिनकर दाभाडे हा प्रयत्नाने सेट परीक्षा उत्तीर्ण होऊनही पैशाअभावी नोकरी मिळवू शकत नाही. भ्रÂ™ ¾µÖ¾ÖÃ£Ö´ÖôÖ ÆŸÖ²Ö»Ö –ालेला दिनकर बॅंड वाजवून आपले जीवन जगतो भ्रष्ट समाजाचा बळी ठरलेल्या दिनकरच्या व्यक्तिरेखेतून सदानंद देशमुख ग्रामीण वास्तव मांडतात. समाजातील अंधश्रध्देवर चालणारे अनेक प्रकार सदानंद देशमुख या कादंबरीत x“Ö¡ÖßŸÖ करतात. वारीसाठी वां–ा गायीला पौर्णिमेला पिंडीकडे वारी करण्यासाठी घेऊन येणे. वां–ा बायकांनी असे वलांडे केले तर तिलाही पुत्रप्राप्ती होणे अशी ÁÖ¤ÖÖ. नागाची जोडी पाहिल्यावर सदरा टाकणे अशा प्रकारच्या अंधश्रद¬Öचे महत्त्व शेतकरी जीवनात आढळते.

´Ö¬Öच्या गुप्तधनाच्या शोधार्थ सोनेरी टोळीने –टपट श्रीमंत होण्याचा मार्ग अवलंबणे व ŸµÖÖŸÖ †µÖ¿ÖÃ¾Öß –ाल्यावर गुन्हेगारी मार्गाकडे वळणे हे आजचे चंगळवादी वृत्तीचे दर्शन मधूच्या व्यक्तिरेखातून सदानंद देशमुख मांडतात.

अशा प्रकारे सदानंद देशमुखांनी बारोमास कादंबरीतून सामाजिक जीवनाचे चित्रण, शोषित माणसाच्या भावभावना व्यक्त केल्या आहेत.

सदानंद देशमुख यांची तहान ही कादंबरी समाजाच्या मूलभूत समस्येवर म्हणजे पाणीटंचाईवर आधा%रत आहे. त्यामुळे या कादंबरीतील ग्रामीण समाजातील लोकांचे चित्रण यात आढळते. पाणीटंचाईच्या भीषण समस्येने ग्रासलेला समाज नैसर्गिक जीवनापासून त™Ÿ "»»Ö»ÖÆÖŸÖÖ Ÿµ´ÖÔ माणसामाणसातील मूल्यसंघर्ष या कादंबरीतून व्यक्त केला आहे.

या कांदबरीतील नायक बबन शेवाळे पाणीविक्रीतून मिळवलेला पैसा शारीरिक सुख मिळविण्यासाठी रत्नावर ^¬ÖÔŸÖ. चंगळीवादी वृत्तीचे दर्शन घडविणारी बबनची व्यक्तिरेखा बदलत्या सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतिनिधित्व करते. पाणी विक्रीतून मिळवलेला पैशातून भौतिक सुखाची लालसा करणारा बबन नैतिकता विसरतो व रत्नाचा उपभोग घेतो. त्यातून सामाजिक नैतिक मूल्याची होणारी घसरण सदानंद देशमुख x"Ö¡ÖßŸÖ करतात.

पाणीटंचाईचा प्रश्न उग्र स्वरुप धारण करताच समाजातील राजकारणी स्वत:च्या Ã¾ÖÖ£ÖÖÃÖÖŠß µÖÖ"ÖÖ वापर करुन सामान्य माणसांच्या भावनाचा विचार करीत नाही. समाजातील प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या आजच्या वास्तवाचा जाणीव 'Öागरमोर्चाच्या प्रसंगवर्णनातून लेखकाने व्यक्त केले आहे. राजकारण, अर्थकारण, मूल्यसंघर्ष यातून बदलत्या सामाजिक परिस्थितीची जाणीव या कादंबरीतून होते.

समाजातील भ्रष्टाचारामुळे दलालाची नोकरी न मिळालेला सतीश पैशासाठी कुरुप पोरीशी लग्न करुन आपल्या आयुष्यात तडजोड करतो. समाजातील विवाहबंधनातील स्वार्थीपणा सतीशच्या लग्नातून जाणवतो. नैतिक मूल्यांची होणारी घसरण शिकलेल्या प्रमोद नवलेच्या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने x"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. गावातील x¾Ö×¾Ö¬Ö 'Öटनांचा स्वत:च्या स्वार्थासाठी उपयोग करुन घेण्याची, त्यांची संधीसाधू ¾Ö¢ÖßÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö Ã¾ÖÖ£ÖáÖ ¾Ö ÃÖ¬ÖßÃÖÖ¬Ö व्यक्तीचे प्रतिनिधित्व करते. त्यामुळे बबन व रत्नाच्या प्रेमप्रकरणात तो बबनकडून पैसे उकळतो व स्वत:चा स्वार्थ साधतो. त्याला मदत करणारा पोलिस सोमनाथ पोलिसांच्या कर्तव्याकडे पाठ फिरवलेला स्वार्थी माणूस स्वत:च्या फायद्याचा विचार करतो व फसलेल्या बबनचा गैरफायदा घेतो.

कमी कष्टात अधिक पैसा मिळविण्याच्या धुंदीत बबन आपल्या वडिलांचा रागोजीचा वारंवार अपमान करतो. त्यांनी जिवापाड जपलेल्या बैलांकडे दुर्लक्ष करतो. शेती व्यवसायाकडेही दुर्लक्ष करतो. आजच्या तरुण पिढीची शेती व्यवसायाविषयीची अनास्था बबनच्या वर्तमानतून लेखकाने x"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे.

आयुष्यभर काबाडकष्ट करणारी रामकोर मुलांकडून पैसे मिळताच आपल्या नवऱ्याचा त्रागा करते. राघोजीचा घागरमोर्चात पाय मा›»µÖÖ¾Ö¸ "पाय मोडल्यावर नसतात भेटत का ¯ÖÃÖ?'(तहान पृष्ठ-123) असा प्रश्न विचारते व आपल्या स्वार्थी वृत्तीचे दर्शन घडविते. पतीचा आदर करणारी आपली भारतीय संस्कृतीत राघोजीचा पाणउतारा करण्याची एकही संधी रामकोर

सोडत नाही. बदलत्या सामाजिक परिवर्तनात कुटुंबातील प्रेमाची नातीदेखील स्वार्थी कशी बनतात हे रामकोरच्या व्यक्तिचित्रणातून सदानंद देशमुखांनी मांडले आहे.

या कादंबरीतील प्रमोद नवले, नंदू आळशी, भगवान होगे यांच्या चर्चेतून आजच्या समाजातील वाढत्या लोकसंख्यावाढीच्या दुष्परिणामाची जाणीव लेखकाने करुन केली आहे. पाणीटंचाईमुळे समाजाला भविष्यात कोणत्या संकटाना सामोरे जावे लागणार आहे. हे वास्तव या चर्चेतून लेखकाने वाचकांसमोर मांडले आहे. समाजातील वर्तमान समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजनाची चर्चा या कादंबरीत लेखकाने केली असून वर्तमान समाजस्थितीतील वास्तविकता त्यातून प्रकट होते.

'तहान' या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी समाजातील वास्तवता अधिक तीव्रतेने x"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. गावात तंत्रवि–ान पोहचले, शिक्षण आले. तरीदेखील माणसाच्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी ग्रामीण समाज आजही संघर्ष करताना दिसतो. सामाजिक अवस्थांतराचे प्रत्ययकारी चित्रण करताना सदानंद देशमुख वाचकांना विचारप्रवृत्त करतात.

'"Ö¸ß´Ö¸Ö' या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी शेतीव्यवसायात आलेल्या यांत्रिकीकरणामुळे बदलत्या सामाजिक परिवर्तनाचा वेध घेतला आहे. जागतिकीकरणामुळे शेतीचा विकास –ाला तरी शेतकरी अजूनही अस्मानी संकटातून सुटला नाही. सावकारशाहीचे पर्व येत्या काही वर्षात संपुष्टात आले असले तरी बँकेचे कर्ज शेतक¬याच्या माथ्यावर आहे. त्यातून बोकाळलेला भ्रष्टाचाराने सामाजिक जीवनातील माणुसकी संपुष्टात आणली आहे. अशा वेळी आत्महत्येचा मार्ग न निवडता शेतीचा विकसित रुपाने वापर करुन स्वत:चे कल्याण करुन घ्यावे असा परिवर्तनशील विचार या कादंबरीत लेखकाने मांडला आहे.

या कादंबरीतील नायक उदेभान सुशिक्षित शेतकरी असून आधुनिक यंत्राचा वापर तो शेतीसाठी करतो. ट्रॅक्टर नादुरुस्त –ाल्यामुळे भूविकास बँकेचे अधिकारी सतत त्यांच्या घरी येतात व जामीनदारानांही सतत नोटिसा पाठवत असतात. ट्रॅक्टर दुरुस्तीसाठी अनेक अडचणींना तोंड देताना केडी साहेबाच्या सल्ल्यावरुन तो ट्रॅक्टर विकण्याचा निर्णय घेतो. आणि Ãà-ÖÖ×रत अशा रेशीम उद्योगाची सुरुवात अभ्यासपूर्वक करतो व त्या उद्योगात यशस्वी होतÖ. समाजातील परिवर्तनाची एक दिशा उदेभानच्या व्यक्तिमत्वातून दिसून येते. नवीन तंत्र–ानाचा व कृषी व्यवसायाचा योग्य अभ्यास करुन आपण सद्यस्थितीतील अडचणींवर मात करु शकतो असा सकारात्मक संदेश या कादंबरीतून लेखकाने दिला आहे.

उदेभानची मुलगी पुण्याला राहून एम.पी.एस.सी.ची परीक्षा पास होते. शिक्षणासाठी मुलीला आपल्यापासून दूर ठेवून तिच्या शिक्षणासाठी सहकार्य करण्याचा व शिक्षणाला महत्व देणारा सुधारीत शेतकरी बदलत्या सामाजिक स्थितीचे प्रतीक आहे. तसेच आपल्या मुलीचा आंतरजातीय मुलाशी विवाह करण्याचा निर्णय उदेभान स्विकारतो. यावरुन आज समाजातील •ÖÖŸÖßµÖŸÖ"ÖÖ ÆÔ¦ÆÔ¦ ·ÆÖÃÖ ÆÖŸÖ †ÃÖ»µÖÖ"Ö¦ß ÃÖचकता लेखकाने या कादंबरीतून व्यक्त केली

आहे. नवीन युगातील आधुनिकता व रुढी यांचा कौटुंबिक संघर्ष नवीन पिढीने स्विकारलेल्या परिवर्तनशील विचारातून व्यक्त होतो.

सावकाराच्या कर्जापायी फाशी घेतलेला भागाबाईचा नवरा शेतकऱ्याच्या बिकट परिस्थितीची जाणीव करुन देतो असा परिस्थितीत भागाबाईने मोलमजुरी आपल्या मुलाला किरणला शिकवून पत्रकार व संपादक बनवले. त्यामुळे आता वाघाळ्याले बंगला बांधून सुखाचे दिवस पाहते. शिक्षणामुळे भागाबाईच्या कुटुंबाचा उ¤i-ÖÖ¸i –ाला व नवीन पिढीदेखील आता आर्थिक संकटाना बळी पडणार नाही या सामाजिक परिवर्तनाचा वेध लेखकाने 'ÖŸÖ»ÖÖ आहे. किरणला शिक्षणासाठी मदत करणारी भावनाताई सामाजिक बांधलिकीच्या नात्याने एक नवीन आदर्श ठेवते.,

' "ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' कांदबरीत बदलल्या सामाजिक स्थितीचा आलेख मांडताना सदानंद देशमुख कडीच्या व्यक्तिरेखेचा आधार घेतात. केडी म्हणजे केशवदादा तुरकांडेने अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत शिकून शहराकडे न जाता गावातील पडीक जमीन विकत घेऊन त्यावर कारखाने उभारले. गावातील हजारो गरीब लोकांना, –ाडेपट्टीवरच्या लोकांना, फिरस्त्यांना, कैकाडी, डोंबारी यांना का´ा दिले शिक्षणसंस्था काढल्या व गावाचे स्वरुप शहरासारखे सुधारीत केले. "परिस्थिती कितीही प्रतिकूल असली तरी तिला संधी माना" (“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö ¯ÖÃŠ-79) असे लोकांना सांगणारा केडी आपल्या सर्व यशाचे श्रेय स्वत:च्या आईला सुंगधामाईला व अपार कष्टांना देतो. आईचे ऋण न विसरण्याचा संस्कार त्यांच्या वर्तनातून होतो. शेतकऱ्यांच्या सध्यांच्या †ÖŸ´ÖÆŸµÖ“µÖÖ Ãामस्येवर सुधारीत व्यापारी धोरणाने शेती करण्याचा सल्ला केडी उदेभानला देतो व त्यामुळे उदेभानचे संपूर्ण जीवनच पालटले. त्यांची व्यक्तिरेखा प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करायला शिकवते. सुधारणावादी विचार स्विकारÖµÖया सांगते. त्यावरुन आजचा समाज नवीन सामाजिक बदल स्विकारण्यासाठी तयार आहे. परंतु त्यासाठी सरकारने नवनवीन कृषीयोजना तयार करुन त्यासंबंधीची माहिती शेतकऱ्यांपर्यत पोहचवण्यासाठी प्रयत्नशील असायला हवे हे सत्य सदानंद देशमुख वाचकांसमोर मांडतात.

जागतिकीकरणाने, यांत्रिकीकरणाने क्रांÁÖÖसंस्कृतीची पड–Ö› –ाली. शिक्षणाने सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले असले त¸ß †•Öनही शेतकऱ्यांच्या जीवनात अंधश्रद¤ÖÖ टिकून आहे. भावनाŸÖÖ‡“Öß ¿ÖÖ¤ÖÖ²ÖÖ²ÖÖ¾Ö¸ß»Ö ÁÖ¤i-ÖÖ ¾Ö ŸµÖÖ´ÖÔi उदेभान»ÖÖ मानसिक, शारीरिक कुंचबना, आर्थिक खर्च सोसावा लागला. परंतु भावनाताईच्या ²Ö¤»Ö»Ö»µÖÖ निर्णयामुळे उदेभानचे आयुष्य पुन्हा पहिल्यासारखे सुखमय –ाले. म्हणून अंधश्र¤i-ÖÖला आपल्या समाजातून हद्दपार करण्याची गरज आहे. हे भावनाताईंच्या व्यक्तिरेखेतून सदानंद देशमुखांनी वाचकांसमोर मÖ›»Ö †ÖÆ.

*** सदानंद देशमुख यांच्या कथांमधील समाजजीवन :-**

सदानंद देशमुखांनी आपल्या सात कथासंग्रहातील अनेक कथांमधून तत्कालीन समाजजीवनाचे वर्णन केले आहे. यांच्या कथांमधील व्यक्तिरेखा Ã´••Æ»Æ¹½, पुरुषी अहंकाराला सामाजिक शोषणाला बळी पडलेल्या आहेत. 'ÃÂ¾“ †³ô' कथेतील शोभा समाजाने आणलेल्या स्त्रीत्वाच्या दडपणाखाली स्वत: दोषी मानते. जागतिकीकरणाने ग्रामीण समाजात अनेक परिवर्तने आली असली तरी समाजातील स्त्रीचे दुय्यम स्थान आजही कायम आहे. त्यामुळे गावकऱ्याच्या निर्णयापुढे –ुकणारी व असहायपणे आपल्या डोळ्यासमोर नवऱ्याचा मृत्यू पाहणारी शेवंता सदानंद देशमुखांच्या 'तिखटकु™' कथेत दिसते. त्यानंतरच्या विधवा म्हणून जगताना येणाऱ्या अडचणी व समाजाकडून होणारी कुचंबना सहन करणारी शेवंता पारंपरिक सामाजिक अपरिवर्तनाचे प्रतीक आहे. रक्तथेंब मधील गीताच्या पुर्नविवाहात अडथळा आणणाऱ्या तिच्या कुटुंबातील सदस्याचे वर्तन सामाजिक शोषणामुळे विधवाच्या जीवनातील असहायता दर्शविते. तसेच '^लंगवाडी' या कथेतील सारजा एक× कुटुंब¯¤-तीतील घुसमटीला सामोरे जाणारी स्त्रीत्व टिकवणारी व्यक्तिरेखा समाजातील मानसिकतेचे दर्शन 'ÿ»×¾.

सदानंद देशमुख आपल्या काही कथांमधून लोकसंख्यावाढीमुळे उद्‌भवणाऱ्या सामाजिक समस्याचा वेध घेतात. 'बोळवण' या कथेतील रखमा व नारायण हे मजूर जोडपे †–ानमुळे अंधश्र¤-ेच्या आहारी जाऊन लोकसंख्यावाढीला जबाबदार ठरते.

'जतावणी' या कथेतील सीताराम या शेतकऱ्याची सावकार व गुंडाकडून होणारी फसवणूक आजच्या समाजातील सावकारशाही व गुंडशाहीचे दर्शन घडविते. ही सामाजिक स्थती दर्शवणारे सदानंद देशमुख '¾½' या कथेत अंधश्र¤-ेला बळी पडून स्वत:च्या भावाला एंड्रीन पाजून ठार करणाऱ्या मूल्यहीन मानसिकतेचे विकृती दाखवतात.,

समाजातील उपेक्षित घटकांचे केविलवाणे जीवन सदानंद देशमुख यांनी, कुरपाळू या कथेत वर्णिले आहे. समाजातील सुशिक्षित बेरोजगारांच्या व्यथा मांडणाऱ्या अनेक कथा सदानंद देशमुखांनी लिहिल्या आहेत. 'भोगवटा', '×“,™', 'कुरणं', 'क»क', 'भणकं' इत्यादी कथामधून सदानंद देशमुख वर्तमान समाजातील शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचे वास्तव वाचकांसमोर मांडून वर्तमान सामाजिक जीवनाचे वर्णन करतात. शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे गुण Æ¿, होतकरु अभ्यासू माणसांवर होणारा अन्याय व त्यामुळे बदललेल्या सामाजिक परिस्थितीचा आढावा या कथेतून घेतला आहे. शिक्षणासाठी धडपणाऱ्या '¿´“ ‡¤' ही कथा शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजातील घटकाचे दर्शन घडविते.

कौटुंबिक छळामुळे अनेक विवाहित स्त्रियांचे आयुष्य आजही वेदनामय –»† Æ. त्यासाठी सामाजिक परिवर्तनाची गरज आहे. सदानंद देशमुखांच्या '™´,', '¯ÿन', 'डूख'

कथेतून अशा शोषित स्त्रियांच्या व्यक्तिरेखा समाजातील स्त्रियांकडे पाहण्याचा दूषित दृष्टिकोन केंद्रित करतात.

शेतकऱ्याच्या शोषणाच्या अनेक कथा सदानंद देशमुख यांनी लिहिल्या असून या कथांमधून समाजातील शोषित घटकांकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण बदललेल्या सामाजिक परिस्थितीचे दर्शन घडवितात. 'उठावण', 'दावण' या कथामधून समाजातील भ्रष्ट घटकांकडून ¿ÖŸÖ´Ö•Ö¸Ö्चे होणारे शोषण व हतबल –ÖÖ»Ö»µÖÖ ¿ÖŸÖ´Ö•Ö¸Ö्चे वर्णन केले आहे. त्यातून बदललेल्या सामाजिक परिस्थितीची कल्पना वाचकांना येते. आजच्या काळातील सामाजिक स्थितीत नव्या पिढीकडून नैतिक मूल्याची पड–ाड होताना दिसते. चंगळवादी वृत्तीच्या या पिढीकडून संरकारहीनतेचे दर्शन घडते. –ाटपट पैसे कमवण्याचे ध्येय ठेवणाऱ्या नव्या पिढीचे व भ्रष्ट शासकीय यंत्रणेचे चित्रण सदानंद देशमुख यांनी आपल्या ' चुलकांड', '¬ÖÖŸÖ¬Ö' µÖÖ कथांमधून केले आहे.

समाजातील उपेक्षित घटकाच्या जीवनसंघर्षाची व्यथा मांडणाऱ्या 'ÆÔ¦ÖÖ', '²Ö¸ÖÃÖ', 'क¿¦™' या कथांमधून सदानंद देशमुखांनी समाजाकडून होणाऱ्या आर्थिक, शारीरिक शोषणÖÖ“Ö चित्रण केले आहे. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागात नवीन तंत्र–ानाबरोबरच ग्रामपंचायत, शाळा, महाविद्यालये आली व त्यांच्याबरोबर भ्रष्टाचाराचे एक नवीन दालन तयार केले. या घटकांकडून सामाजिक विकासाऐवजी शोषणाची मालिका सुरु –ाली. बेरोजगारी, शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या सुविधा, सोयी ÖÖÃÖÖŠß ¤¦»ÖÖ»Ö ¾Ö †x¬Ö्काऱ्यांची लाचखोरी यामुळे समाज पोखरला गेला. या परिस्थितीत जगणाऱ्या अनेक †ÃÔÆÖµÖ ¿ÖŸÖ´Ö•Ö¸Ö्ची व्यथा सदानंद देशमुखांनी 'क¿Ö‰úÃÖ', ' ‘Ö¸¦3Ö»ÖÖ', '^ŸÖÖ¸Ö' 'हुलकावणी', खाडा-निवाडा, मनसुबा या कथांमधुन मांडल्या आहेत. आजच्या परिस्थितीत बदललेल्या ÃÖÖ´ÖÖ×•Ö्क स्थितीचे वर्णन या कथांमधून आढळते. नीतीमत्ता, नैतिक मूल्ये, यांचा ऱ्हास –ÖÖ»Ö»ÖÖ जाणवतो.

सुशिक्षितांच्या समस्या मांडणाऱ्या '•Ö•ÖÖÔ¦', 'एक दिवस' '†Ö–Ö', या कथा आजच्या काळातील समाजवास्तव मांडतात. शिक्षणाचा प्रसार खेड्यापाड्यात –ÖÖ»Ö»ÖÖ †ÃÖ»ÖÖ ŸÖ¸ß समाजातील भ्रष्टाचारामुळे सुशिक्षित बेरोजगारांची समस्या वाढली असून त्यांचा परिणाम गुन्हेगारी प्रवृत्तीत –ालेली वाढ हे सत्य सदानंद देशमुखांनी वरील कथांमधून वाचकांसमोर ´ÖÖ>¦»Ö †ÖÆ.

खेड्यामध्ये राजकारण आल्यामुळे स्वार्थी, धूर्त राज्यकर्त्यामुळे ग्रामीण विकास आज ख™ßŸÖ –ालेला दिसतो. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्याच्या समस्या तशाच असून शेतीी¾ÖÃÖµÖß सरकारची अनास्था ग्रामविकासाचा अडथळा बनली आहे. राजकारणी निवडणूकीच्या वेळी ग्रामीण भागातील लोकांचा केवळ मतांपुरता वापर करुन नंतर त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. हे समाजवास्तव सदानंद देशमुखांनी '»ÖÖ»Ö †¬ÖÖ¸', '^´Ö¤¾ÖÖ¸' या कथांमधून मांडले आहे.

आजही समाजात स्त्रियांच्या दुय्यम स्थान आहे. स्त्री शिक्षित –ÖÖ»Ö»ÖßÖ †ÃÖ»ÖßÖ ŸÖ¸ßÖ समाजाकडून तिचे मानसिक, शारीरिक शोषण होत आहे. जुन्या ¯Ö¸ÖÖ¸Ö, ¹ýœß, Æ›Ö¯Ö¤¬ÖŸÖßÖ आजही समाजात अस्तित्वात असून आजची स्त्री खंबीरपणे याचा लढा देत आहे. स्त्रियांच्या ÃÖ‘ÖÂÖÖ“µÖÖ 'ÖÔ¡ÃÖ¯ÖÖ¯Ö›ß', ' ¯ÖÖ¡Ö', 'गदका' 'मूळखुडवा', ' ‘Ö¾Ö¯ÖÖŠ', 'बळक™ß', 'क¡›ß »ÖÖ¾ÖÖ †ÖŸÖ»ÖßÖ', 'ׯÆ¸¾ÖßÖ £ÖÖ²Ö', 'ग्ÖÖ³Ö्ळगाभा' इत्यादी कथांमधून सदानंद देशमुखांनी आजच्या काळातील स्त्रियांचा सामाजिक संघर्ष, स्वत¾Ö राखण्यासाठी तिचा सुरु असलेला लढा ׯ“Ö¡ÖÖŸÖ केला आहे. स्त्रियांची मानसिक कुचंबना, आर्थिक व शारीरिक शोषण मानसिक संघर्ष, वेदना वरील कथांमधून मांडल्या आहेत.

अशाप्रकारे सदानंद देशमुखांच्µÖा कथात्मक वाड्.मयातून आजच्या सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन आढळते त्यांच्या कथा ग्रामीण समाजातील बदलेली परिस्थिती, नैतिक मूल्यांची होणारी घसरण तसेच माणसामाणसांतील नाती, तणाव, संघर्ष इत्यादीतून समाजजीवन व वर्तमान वास्तव यांचा सुरेख सांगड घालणाऱ्या आहेत. ग्रामीण ¯Öׯ¸ÃÖ¸ÖŸÖßÖ»Ö स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाजजीवनाचे वर्णन या कथा वाड्.मयातून आढळते. आजच्या वास्तव समाजातील समस्या रेखाटताना सदानंद देशमुख समाजपरिवर्तनाला आवश्यक †ÃÖ»Ö»µÖÖ 2ÖÖ²Öà“ÖÖ ¾Ö¬Ö ‘ÖŸÖात. शिक्षणाचा प्रसार, शेतीविषयक नवीन तंत्र-ान, सरकारी योजना, सरकारी विधी, कुटुंबनियोजनाची आवश्यकता, वै-ानिक दृष्टिकोन इत्यादी गोष्टींमधून सामाजिक परिवर्तन घडू शकते याबाबत वाचकांना †ŸÖ´Ö्ख करणारे असे कथावाड्.मय सदानंद देशमुखांनी लिहिले आहे.

* सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्या व कथामधील धार्मिक जीवन :-

प्रास्ताविक :-

¬Ö´Ö ÆÖ ¿Ö²¤ ¹ýœß, ¯Ö¸Ö¯Ö¸Ö, “ÖÖ»Öीरीती नियम क¡ÔÖ“ÖÖ¸¡, ÁÖ¤¬ÖÖ, †¬ÖÁÖ¤¬Öा, संस्कृती या अर्थाने भारतीय साहित्यात वापरला जातो. साहित्यातील विविध वाड्.मयप्रकारांमध्ये म्हणजे कथा, कादंबरी नाटक, कविता, ललित धर्म संकल्पनेचा वापर केलेला आहे.

साहित्यामध्ये धर्माचा शिरकाव कसा -ाला याचा विचार करताना तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची अतिशय सोपी धर्माची संकल्पना लक्षात घेणे महत्वाचे आहे ते म्हणतात, "व्यक्तीला एखादी चांगली किंवा वाईट गोष्ट साध्य करण्यासाठी देवाला करावी लागणारी अर्चना म्हणजे धर्म" [4] तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशींनी वरील व्याख्येत धर्माची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. एखादी गोष्ट प्राप्त करण्यासाठी त्याविषयी श्र¤¬ÖÖ †Ãाणे महत्वाचे †ÖÆ. Á֤¬Öशिवाय कार्य सफल होत नाही. धर्मसंकल्पनेत श्रद¬Ö»ÖÖ ´ÖÆ¢¾Ö †ÖÆ. ŸµÖÖ´ÖÔ¡ ¬Ö´ÖÖŸÖ ईश्वरी शक्तीचा अंश असतो अशी भारतीयांची मनोधारणा आहे.

भारतात अतिप्राचीन कथनात्मक साहिÏµÖÖŸÖ 'रामायण', '΄ÖÆÖ³ÖÖ¸ŸÖ' यासारख्या महान धर्मग्रंथानी संस्कार, आचार, विचार, विवेक, संयम इत्यादींची शिकवण दिली. या ग्रंथानी जीवनाचा प्रवास उलगडून दाखविला. धर्म, वाड्.मय या रुढ अर्थाने पाहता धर्मचिंतनातून अनेक धर्मसंप्रदायानी ग्रंथसंपदा लिहून साहित्यात भर घातली. महानुभाव पंथ, दत्तसंप्रदाय, सुफीपंथ, इत्यादी संप्रदायानी साहित्यात धर्माचा पाया घातला. तुकारामांची अभंगगाथा, –ानेश्वरांची –ानेश्वरी, एकनाथांची भारुडे, संत रामदासांचे मनाचे श्लोक हे धर्मवाड्.मयातून ¯Öכ¸ŸÖ –ालेले साहित्य मराठी मनावर प्रभाव पाडतÖ. µÖÖ´ÖÔ¡ ³ÖÖ¸ŸÖßµÖ ¾ÖÖ›¡´ÖµÖ¡ची गुणात्मकता ¾ÖÖŒ»ÖÖß †ÖÆ.

लेखक हा समाजजीवनाचा घटक असल्याने तो त्यांच्या आयुष्यात आलेले अनुभव शब्दरुपाने साहित्यकृतीतून मांडतो. समाजापुढे मांडलेल्या या साहित्यकृतीतून समाजाचे सांस्कृतिक दर्शन होते. संस्कृतीमध्ये धर्माचा भाग येणे साहजिकच आहे. रामायणाŸÖÖß»ÖÖ दशरथाच्या मन:स्थितीचे वर्णन वाल्मिकीने शब्दरुपात मांडले तसे आधुनिक काळात कर्नल शिवाजी सावंत यांनी कर्णाचे दु:ख '´ÖŸµÖ•ÖµÖ' या कादंबरीतून शब्दरुपात व्यक्त केले. याचा अर्थ प्राचीन काळापासून आजपर्यंत साहित्यात धर्माचा शिरकाव –ाला. धर्म, संस्कृती आणि समाज एकमेकांवर परिणाम करतात. मनुष्याच्या मनावर धर्माचा पगडा जबरदस्त असतो. म्हणून ÁÖ¤¬Öा व रीतीरिवाज यांचे धर्मानुसार पालन करताना तो अनेक अनुभवांना सामोरे जातो. परंतु धर्माला आकार देण्याचे कार्य समाज व संस्कृती करीत असते. त्यामुळे आजच्या काळातील सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यातील धर्मविषयक भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सदानंद देशमुख यांनी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖÖ' या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनातील बदललेल्या ग्रामीण समाजजीवनाचे वास्तवपूर्ण चित्रण रेखाटले आहे. ग्रामीण समाजजीवनातील सुशिक्षित आणि सुधारलेला तरुण कसा भरकटत चाललेला आहे याचे चित्र रेखाटताना ग्रामीण समाजात खोलवर रुतून बसलेल्या धार्मिक आणि दैववादी वृत्ती-प्रवृत्तीला देशमुखांनी प्रभावीपणाने कादंबरीतून मांडले आहे. तसेच समाजातील जाती धर्माच्या रुढी परंपरा अतिशय खोलवर रुजलेल्या आहेत हे त्यांनी बारोमासमधील घटनाप्रसंगातून सांगितले आहे. "†Ö¾ÖŸÖ ¿Ö¬¤ा भाषेच्या पोटचे, येळवावर कोणी सयपाक तरी करते का? दाडासाडावाणी येळू कवा जाळतात, माईत हाये तुले? त याची तिल्डी करुन मढं घालून मसणात नेलं की मढ्यासंग जाळतात येळू इथं कोणाचं जाळा लागली मायगंगे तू" (²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ ¯ÖÂš-8) µÖÖ ¿Ö¾ÖŸÖÖ´ÖÖµÖ“µÖÖ संवादातून ग्रामीण समाजातील धार्मिक वृत्तीप्रवृत्तीचे वर्णन सदानंद देशमुखांनी केली. शेवंतामायच्या उद्गारातून समाजजीवनातील धार्मिक अंधश्रद्¬Öचे चित्रण रेखाटताना येळू जाळणे हिंदू धर्मात अश³Ö ´Öानले •ÖÖŸÖ ÆßÖ †¬ÖÁÖ¤¬Öा दिसून येते.

सदानंद देशमुख यांनी धार्मिकतेबरोबर खेड्यातील बदलल्या मानसिकतेचा वेध आपल्या कादंब¬यातून घेतला आहे. आज शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र –ÖÖ»ÖÖ †ÃÖ»ÖÖ ŸÖ¸ßÖ

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“µıı मानसिकतेत मात्र बदल –ालेला नाही. बारोमास मध्ये सदानंद देशमुखांनी ग्रामीण समाजातील जातीयता विविध व्यक्तिरेखांच्या चित्रणांद्वारे दर्शविली आहे. त्यांनी या कादंबरीत साकारलेल्या जातीयतेच्या चित्रणाविषयी प्रा. लक्ष्मीकांत येळवंडे म्हणतात, "क#Ö>»Ö»µÖÖ समाजव्यवस्थेने तरुणांचा –ालेला अपेक्षाभंग दिनकर दाभाडे या व्यक्तिचित्रणातून आपल्यासमोर येतो. सेट परीक्षा उत्तीर्ण असणारा दिनकर एस.सी. वर्गातील आहे. सामान्य कुटुंबातील असून प्रयत्नाने त्याने यश मिळवले मात्र नोकरी मिळवताना मागितले जाणारे पैसे, अनेक ठिकाणी पात्रता नसलेल्याना वशिल्याने घेणे व संस्थाचालकांनी आपल्याच जातीतील x¾Öद्यार्थ्यांना प्राधान्य देणे यासारखे अनुभव त्याला येतात. शिक्षणात शिकवलेले गुणांचे निकष समाजव्यवस्थाच कसे मोडÖत काढते हे जाणवते. ग्रामीण जीवनाचा वेध घेत असताना जातीसंस्था स्वातंत्र्योत्तर काळात अशा तग धरुन आहेत हे सुद¬ÖÖ Ã¯ÖÂ™¦ ÆÖŸÖ. x¿Ö¾ÖÖµÖ ¯Ö¿ÖÖ“µÖÖ जोरावर माणसाला सर्व काही मिळते त्यासाठी दिनकर दाभाडे व सुरेश भगत यांच्या तुलनात्मक विचार केल्यास ही गोष्ट स्पष्ट होते. एकाच जातीत असणारे हे दोन मित्र पण सुरे¿Ö भगतचे वडील तहसिलदार असल्याने पैसे भरुन बी.एड. करुन तो मोहाडीतच नोकरीला लागतो" [5]

ग्रामीण समाज देवपूजा, देवदेवतांची आराधना, उपासना करुन योग्य मागÖ“ÖÖ †¾Ö»Ö²Ö कसा करतात याचे वर्णन बारोमास मधील अनेक घटनाप्रसंगातून सदानंद देशमुख यांनी केले †ÖÆ. "देवाचा आधार नसता तर अर्धे अधिक लोक वेडे –ाले असते किंवा सतत मारामाऱ्या करीत असते. देव आहे म्हणून समाजव्यवस्था टिकून आहे. आता तूच सांग शेतरानात काम नाहीत म्हणून ही माणसं असं उद्योग करतात. दिवस घालवतात. हे सगळं भक्तिभावामुळे हा भक्तिभाव नसता तर माणसांनी काय केलं असत? खून मारामाऱ्या लुटालूट, बलात्कार पण गुंतले विचारे देवांच्या ध्यानात" (²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ ¯ÖÅš-8)

'¤¾Ö' ही संकल्पना नसती तर माणसाचे माणूसपण टिकले नसते हे वरील संवादातून दिसून येते.

'तहान' कादंबरीतील राघोजी शेवाळे आपल्या बायकोच्या बदललेल्या स्वभावाने भूतकाळातील आठवणींमध्ये रमतो. स्वत:चा एकटेपणा घालविण्यासाठी संतवचनाचा आधार घेतो. आपल्या घरातील कौटुंबिक संघर्ष पाहता त्याला संत तुकारामाच्या अभंगाच्या ओळी †ÖŠ¾ÖŸÖÖŸÖ. "जन हे सुखाचे, दिल्या घेतल्याचे, अंत हे काळाचे, नाई कोणी, हीन –ÖÖ»µÖÖ ¿ÖŒŸÖß, नाक डोळे गळती, सोडूनिया जाती रांडापोरे" (तहान पृष्ठ-25) नवऱ्यापेक्षा आपला मुलगाच आपल्याला सुखी ठेवीन या विचाराने नवऱ्याचा त्रागा करणाऱ्या रामकोरच्या वागण्याने दु:खी –ÖÖ»Ö»ÖÖ ¸Ö‘ÖÖ•ß ¬Ö´ÖÖ“ÖÖ †Ö¬ÖÖ¸¡ ‘ÖŸÖÖ.

'“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' कादंबरीतील भावन¬ÖÖŸÖÖ‡“ß ¾µÖÖŒŸÖ¸खा अंधश्र¤¬Öाळू व भाबडी असून आपल्या पतीच्या अडचणी दूर होण्यासाठी धार्मिक ग्रंथाचे पारायण करते. –ÖÖ»Ö²ÖÖ²ÖÖ“ß 3ÖŒŸÖß करते. वाघदेव टेंभळीच्या शादेबाबाचा आदेश मानून शादेबाबाची आंघोळ व एक दिवÖÃÖÖ“µÖÖ

महाप्रसादासाठी तयार होते. महाप्रसादाच्या वेळी घरात फिरुन शादेबाबा पिंपळाच्या –ÖÖ>Ö¾Ö¸¡ कोणीतरी बसले आहे असे समजून भावनाताईला आदेश देतो. "याच्यासाठी एक घरबंधन हाय¨ घरधन्याले अन् घरधनीले एकवीस महिने एकवीस दिवस संसाराची बंदी जाहीर करा. ÃÖÃÖÖ¸¡²Ö¤ß, ÃÖ"ÖÖ¸¡²Ö¤ß" ("ÖÖ¸¡ß´Ö¸¡Ö ¯ÖÅŠ-250) भावनाताई शादेबाबा शाप देईल या भीतीने संसारबंदी सुरु करते परंतु उदेभानची डायरी वाचल्यावर मात्र तिचे डोळे उघडतात व वर्तमानस्थितीत †Ö¯Ö»µÖÖ ¯ÖŸÖß»ÖÖ †Ö-ÖÖ¸¡ ¤ŸÖ.

सदानंद देशमुखांनी आपल्या कादंबरी वाड्.मयातून समाजातील धार्मिक जीवनाचे वर्णन करताना ग्रामीण परिसरातील लोकांच्या मनातील श्रध्दा, अंधश्रध्दा, देवासंबंधीच्या विविध कल्पना याचे प्रसंगानुरुप वर्णन केले आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरी वाड्.मयातून व्यक्त –ालेल्या धार्मिक जीवनाचे वर्णन कादंबरीती»Ö घटनाप्रसंगानुरुप कथानकाला अधिक प्रभावीपणे गती देते. कादंबरी ¾ÖÖ>Ö.´ÖµÖप्रमाणे त्यांनी कथा¾ÖÖ>Ö.´ÖµÖतही घटना प्रसंगानुरुप धार्मिक जीवनाचे वर्णन केले आहे.

ग्रामीण समाज हा देवभक्त असल्याने तµÖÖ"µÖÖ ÁÖ¤-Öाळूपणाचे दर्शन अनेक घटनांमधून दिसून येते. सदानंद देशमुखांच्या वारुळ या कथेतील नरसू अंधश्रद¬Öला बळी पडून आपल्या भावाला एंड्रीन पाजून ठार मारतो. असाध्य रोगाला बळी पडलेल्या नरसूच्या भावाला तो उपचारासाठी देवदेवकी करणाऱ्या बाबाकडे नेतो त्या ठिकाणी असलेले वातावरण समाजातील धार्मिक जीवन ×"Ö¡ÖßŸÖ करते. आजही समाजातील अनेक लोक अंधश्र¤¬Öला बळी पडून अनैतिक कृत्य करतात हे समाजवास्तव सदानंद देशमुख यांनी या कथेतून मांडले आहे.

'उकीर' या कथेतून सदानंद देशमुख गुप्तधनाच्या शोधार्थ रात्रभर बाहेर राहणाऱ्या शेतकरी कुटुंबातील मुलाची धडपड ×"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. ग्रामीण समाजावर अंधश्रद¬Öचा पगडा †ÃÖŸÖÖ. µÖÖ †-ÖÁÖ¤¬Öतून शेतीत कष्ट करण्याचे सोडून गुप्तधन मिळवून –ाटपट श्रीमंत होण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या मुलाची चिंता करणारे आई वडील यांचे मन:ÛÃ£ÖŸÖß"Ö व त्याचा मनावरील †-ÖÁÖ¤¬Öच्या प्रभावाचे वर्णन अचूकतेने केले आहे.

'¯ÖÖ¡Ö' या कथेतील नागीता मात्र अंधश्र¤¬Öचा पगडा असलेल्या गावकऱ्याच्या इशाऱ्याकडे लक्ष न देता मसणखाईतील घरात राहयला जाते. कष्टावर विश्वास ठेऊन स्वत:ची प्रगती करणारी नागीता आजच्या काळातील स्वतंत्र वृत्तीच्या स्त्रीचे प्रतिनिधीत्व करते. या कथेतून सदानंद देशमुखांनी अंधश्र¤¬Öा दूर करुन श्रमप्रतिष्ठेला महत्व द्या¾Ö †ÃÖÖ ÃÖ¤¿Ö ×¤»ÖÖ †ÖÆ.

'क्ष्ि>ß »ÖÖ¾ÖÖ †ÖŸÖ»Öß' या कथेतील तुरेराव बापूच्या असाध्य रोगाला बरे करण्यासाठी त्याची बायको त्याला सातपीर बाबाच्या दर्गावर नेते. त्या ठिकाणी असलेले वातावरण, ÃÖ´ÖÖ•ÖÖŸÖß»Ö †-ÖÁÖ¤¬Öच्या प्रभावाखाली असलेल्या धार्मिक समाजाचे वर्णन या कथेत सदानंद देशमुखांनी केले आहे.

ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ¾Ö¸ †ÃÖ»Ö»ÖÖ †-ÖÁÖ¤ध्येचा पगडा, श्र¤-Öाभाव, याचा ढोंगी व फसवे साधू नेहमीच गैरफायदा घेतात व सामान्य लोकांची फसवणूक करतात परंतु सुरेभान या शेतकऱ्याने कर्ज –ाल्याने आत्महत्येचा मार्ग न स्विकारता लोकांच्या अंधश्र¤-Öचा फायदा घेऊन स्वत:ला साधू बनवून धोंडू सावकाराकडून कर्ज माफ करुन घेतले. सदानंद देशमुखांनी 'हिकमत' µÖÖ कथेत एका वेगळ्या सकारात्मक दृष्टीने धार्मिक जीवन ×"Ö¡ÖßŸÖ करुन शेतकऱ्यांना आत्महत्येपासून परावृत्त करण्याचा मार्ग दाखविला आहे.

अशा प्रकारे धर्म ही संकल्पना संपूर्ण मानवीसमाजाला व्यापून टाकणारी असून या संकल्पनेभोवती मानवी समूहजीवन केंद्रित होऊन त्याबरोबर धार्मिक भाव भावनाचा सहसंबंध येतो. लेखक हा मानवी समूहातील एक घटक असल्यामुळे तो आपल्या प्रतिभासंपन्नेतून समाजातील वेगवेगळ्या घटकांच्या धार्मिक जीवनाला आपल्या साहित्यातून अभिव्यक्त करताना दिसतो. सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातील धार्मिक रुढी, परंपरा, †-ÖÁÖ¤-Öा या समाजाला कशा पोषक आणि विघातक आहे हे त्यांनी अतिशय संवेदनशीलतेने व्यक्त केले आहे. त्यांच्या साहित्यकृतीतून साकारणारे धार्मिक जीवनाचे चित्रण ¾Ö×¾Ö-µÖÃÖ¯ÖßÖ आणि आजच्या ग्रामीण समाजातील वास्तव आहे. हे अनुभवास मिळते. त्यामुळे सदानंद देशमुख यांचे साहित्य दर्जेदार ठरले आहे.

* सदानद देशमुख यांच्या कथा-कादंबऱ्यातील आर्थिक जीवन :-

प्रस्तावना :-

जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन –ÖÖ»Ö ¿ÖŸÖßÃÖÖšß वापरले जाणारे रासायनिक खत, बियाणे (संक'रत), यांत्रिकीकरण इत्यादीमुळे शेतीव्यवसायाचा पारंपरिक ¯Ö¤-ÖŸÖßŸÖ ²Ö¤»Ö –ाला. सरकारी योजना अंमलात आल्या तµÖÖ´ÖÔ सरकारी योजनेत काम करणारे अधिकारी शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करु लागले. नवीन संकरित बियाणांसाठी बँकेकडून कर्ज घेणारा शेतकरी सावकारी पाशातून सुटून बँकेच्या कर्जात अडकला. नवीन शेतीयंत्र खर्चिक –ाले. ग्राम समाजातील या परिवर्तनाचा परिणाम या काळातील ग्रामीण साहित्यावर –ाला. लेखक समाजाचा एक घटक असल्याने शेतकऱ्याच्या आर्थिक स्थितीचे वर्णन त्यांच्या साहित्यातून येऊ लागले.

सदानंद देशमुख तिसऱ्या पिढीतील ग्रामीण साहित्यिक असून जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामीण परिवर्तनाचे वारे त्यांच्या साहित्यातून वाहू लागले. त्याचे साहित्य ग्रामव्यवस्था, शेतीचे यांत्रिकीकरण, शेतमजूÖच्या व्यथा, बेरोजगाराच्या व्यथा मांडताना तत्कालीन समाजातील आर्थिक जीवनाचे वर्णन करते. मानवी समूहात '†£Ö' या संकल्पनेला अतिशय महत्त्व असून त्याची जगण्याची शक्ती या '†£Ö' भोवती गुंतली आहे. या संकल्पनेभोवती समाजाचे स्थैर्य, आनंद व सुरक्षितता यांचा संबंध येतो. सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यातून आर्थिक

शोषण करणाऱ्या एका नव्या पिढीची, तसेच नवीन क्षेत्राची ओळख करुन दिली आहे. ³ÖÖ¸ÿÖ©µÖ शेतकऱ्याच्या आर्थिक स्थितीत आजही बदल –ालेला नसून खुल्या व्यापारी धोरणामुळे वर्षभर कष्ट करुन उत्पन्न केलेल्या शेतीमालाला योग्य भाव मिळत नाही. त्यामुळे तो सदैव आर्थिक ™ì“ÖÖ‡ŸÖ †ÃÖŸÖÖ Æ सत्य सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यातून मांडले आहे. भ्रष्टाचाराने शिरकाव केल्याने शेतकऱ्यांना त्याचा काहीही फायदा –ाला नाही. परिणामी भारतीय शेतकरी अस्मानी व सुल्तानी संकटाती कोलमडला. जागतिकीकरणानंतर खुल्या व्यापारी धोरणामुळे शेतकरी अधिकच हतबल –ाला कारण भारतीय बाजारपेठेत परदेशी मालाची आवक वाढत गेली. शेती व्यवसायाची खालावलेली स्थिती पाहून ग्रामीण समाजातील नवीन पिढी शिक्षणाकडे वळली परंतु शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्ट व्यवस्थेने त्याची आर्थिक कोंडी केली. अशा परिस्थितीत †›कलेल्या एकनाथचे भावविश्व सदानंद देशमुख यांनी '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' मधून कसे मांडले आहे ते ¯Ö¡. प्रदीप राऊत अचूकतेने सांगतात, शेतीमुÔ¡ आपल्या कुटुंबाची –ÖÖ»Ö»ÖÖß ¤¸Ö¾ÖÃÆÖÖ घालविण्यासाठी एकनाथ शिक्षण घेतो. तो म्हणतो," ‹´Ö.‹.²ÖÖ.‹›¡ –ÖÖ»µÖÖ¾Ö¸¡ ¾ÖÖ™ì¸ŸÖ ÆÖŸÖ आपण गाव सोडून कुठतरी चांगल्या गावात प्राध्यापक बनू पगाराच्या पैशावर घर बांधू, शेती सुधारु पण एवढं शिकूनही आपला विकास नाही तर मग आपण शिकतो कशाला? –ाक मारायला? हतबल होऊन तो पुढे सांगतो मी ही रातभर जागलो. शानशोक टाळून पुस्तकाचे डोंगराच्या डोंगर पचवले पण सार्थक –ालं नाही. डोनेशन वाचून सगळी मेहनत वाया गेली. लेखक सदानंद देशमुख यांनी शेतकऱ्यांचे जीवन भ्रष्टाचारामुळे कसे प्रभावित –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆ. Æ एकनाथाच्या माध्यमातून दर्शविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला दिसतो." [6] प्रा. राऊत यांनी देशमुखांच्या बारोमास मधून वर्तमान आर्थिक जीवन कसे ¿Ö²¤²Ö¤-Ö –ाले आहे हे या आर्थिक जीवनाला बळी ठरलेल्या एकनाथ हा समग्र ग्रामीण समाजातील तरुणाचे प्रतिनि×धत्व कसे करतो हे ×“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

शेतकऱ्याची आर्थिक विवंचना सदानंद देशमुखांनी बारोमास मंधून मांडलेली आहे. या कादंबरीचा नायक एकनाथ उच्चशिक्षित असून बेकार आहे. तरीही तो शेतात काम करतो परंतु शेतातील पीक अनेकदा रोगांना बळी पडून त्याचे आर्थिक नुकसान होते. मजुराला द्यावे लागणारे पैसे कीटकनाशकाची फवारणी, खते, वीजपीक या गोष्टी सांभाळून कर्ज फेडणे कठीण होते. त्यामुळे एकनाथाच्या कुटुंबातील परिस्थिती शेतकऱ्याच्या हतबल परिस्थितीचे प्रतिनि×धत्व करते.

सुशिक्षित बेरोजगार असलेला एकनाथ आपल्या पत्नीच्या अलकाच्या भौतिक, आर्थिक गरजा भागवू शकत नाही. गॅस, किराणा कपडे काहीच मिळत नसल्याने शहरी भागात ¾ÖÖŒ»Ö»या अलकाची मानसिक कुचंबना होते. तिच्या मावसबहिणीची मधूच्या स्थळासाठी ²ÖÖ»Ö¤ÖÖß ÃÖ¹½ ÆÖŸÖÖ“Ö, "अशा दळभद्री शेतकऱ्याच्या घरात तिला देऊ नका हे तिचे" उद्‌गार शेतकऱ्याच्या आर्थिक परिस्थितीबाबत खुलासा करताना तेजराव तात्या खपके आपल्या

भाषणातून व्यक्त करताना म्हणतात, "¿ÖŸÖकरी डबघाईला का आला? निसर्ग बाजारपेठा व शासनाचे धोरण हे शेतकऱ्याचे शत्रू आहेत." तेजराव खपके त्यांनी जागꯍतकीकरणाच्या आर्थिक गणिताचा मेळ लावताना म्हणतात, ""ÖÖÔ½ÃÖ ¯ÖßÖÖÃÖ ¾ÖÂÖÖ¯Ö¾Öá †ÃÖ»Ö»µÖ¤ नोकरदारांच्या पगारात "ÖÖÔ½ÃÖ¯Ö™¤ ¾ÖÖœ¤ –ाली. त्यातुलनेत शेतीमालाचे भाव मात्र सहापटच वाढले. त्यामुळे आर्थिक विवंचना वाढली" असे विचार व्यक्त केले.

'²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' मध्ये तणावग्रस्त शेतकरी व भ्रष्ट मार्गाने पैसा कमावणारे पगारदार नोकरदार यांच्याकडून होणारी फसवणूक सदानंद देशमुख यांनी ×"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. भडगावच्या बालूसेठ सावकार व दगडू महाकाळ पैसे व्याजाने देऊन मुदतीत परत न केल्यास जमिनी हडप करतात. अकरा महिन्याच्या आत पैसे परतफेड नाही केल्यास जमीन स्वत:च्या नावाने करणार अशी धमकी देणाऱ्या दगडू महाकाळसमोर सुभानरावची परिस्थिती भयाण¤ होते. सुभानरावच्या ½पाने बारोमासमधील शेतकऱ्याच्या आर्थिक परिस्थितीचे वर्णन सदानंद देशमुखांनी ×"Ö¡ÖßŸÖ केले आहे.

सदानंद देशमुखांनß 'तहान' कादंबरीत पाणीटंचाईच्या भीषण प्रश्नाची दाहकता ×"Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. पाणीटंचाई असलेल्या गावात या कादंबरीचा नायक बबन शेवाळे पाणीविक्रीचा व्यवसाय करतो. नोकरदार, हॉटेल मालक यांना पाणी विकून पैसे मिळवणाऱ्या बबनची परिस्थिती या व्यवसायातून सुधारते. परंतु गारमाळच्या चढावरुन बैलगाडी ओœून आण¤ण¤·µ¤ बैलांची अवस्था पाहून राघोजी मात्र तळमळतो. पाणीविक्रीतून मिळणाऱ्या पैशापेक्षा मातीत घाम गाळून कष्टाने पैसे मिळावेत या विचाराच्या राघोजीकडे कुटुंबातील सर्वच सदस्य दुर्लक्ष करतात. पुढे गावात पाण्याचे टँकर सुरु होताच बबनची आर्थिक परिस्थिती ढासळते. तेव्हा मात्र या कुटुंबात पैशाची चणचण भासते. असे वर्णन या कांदबरीत सदानंद देशमुख यांनी केले आहे. पाणीविक्रीतून मिळवलेला पैसा कसा खर्च करावा हे बबनला कळत नाही. त्यामुळे सिनेमा बघणे, धाब्यावर जेवणे, रत्नावर पैसे उधळणे अशा गोष्टी तो करतो. चंगळवादी नवीन पिढीच्या ÆÖŸाात श्रमाशिवाय अधिक पैसा आल्यास त्याचा विनियोग योग्य मार्गाने न होता नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास होतो हे आजच्या नवीन पिढीचे प्रतिनिधिक चित्र सदानंद देशमुख 'तहान' µ¤ कादंबरीतील बबनच्या व्यक्तिरेखेतून रेखाटतात.

""ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' या कादंबरीतील नायक उदेभान सुशिक्षित शेतकरी असूनही ट्रॅक्टरसाठी काढलेल्या कर्जामुळे कर्जबाजारी आहे. शेतात पेरलेल्या पिकांसाठी पाणी मिळावे या उद्देशाने ²ÖÖ†¸¾Ö»Ö¤ खणण्यासाठी तो बायकोचे मंगळसत्र गहाण ठेवतो. परंतु बोअरवेलला पाणी लागत नाही व त्याचे पैसे वाया जातात. बँकेचे हप्ते फेडण्यासाठी पैसे नसल्याने लपून बसण्याची पाळी त्यांच्यावर येते. एकूण सदानंद देशमुख यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून शेतकऱ्या"µ¤ प्राचीनकाळापासून आधुनिक काळापर्यंतच्या आर्थिक जीवनाचे चित्रण अतिशय वास्तवतेने रेखाटले आहे. त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू शेतकरी, ग्रामीण समाज असून शेतकऱ्यांच्या

†Ö¼£Ö«ú ¯Ö×¸ÛÃ£ÖŸÖßŸÖ –ालेला कालानुरुप बदल त्यांनी अचकतेने टिपला आहे. शेतीचा उपयोग फक्त पीक घेण्यासाठी न करता अन्य मार्गाने होऊ शकतो हे उदेभानच्या रेशीम उद्योग केंद्राचे उदाहरण देऊन सकारात्मक विचार शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविण्यात सदानंद देशमुख यशस्वी ठरले आहेत. सरकारी योजना निराधार योजना या कागदोपत्री असून गरजू लोकांपर्यंत त्या पोहचत नाहीत हे तोंडाळ 2Ö¼ß“µÖÖ उदाहरणावरुन सदानंद देशमुखांनी या कादंबरीत ×“Ö¡ÖßŸÖ केले †ÖÆ.

«ú¤Ö¤2Ö¸ß¾ÖÖ›¦.´ÖµÖ्प्रमाणे सदानंद देशमुख याच्या कथा¾ÖÖ›¦.´ÖµÖतील आर्थिक जीवनाचा ×¾Ö“ÖÖ¸¦ µÖÖ ¯Öकरणात केला आहे. सदानंद देशमुखांनी यांच्या कथेतील घटना, प्रसंगातून ग्रामीण समाजातील आर्थिक जीवन ×“Ö¡ÖßŸÖ केले आहे. त्यांच्या कथांमधून शेतमजूरा“µÖÖ ¾µÖ£ÖÖ, शेतकऱ्याच्या व्यथा, सुशिक्षित बेरोजगाराच्या व्यथा व्यक्त होतात. आर्थिक टंचाईमुळे विद्रोह करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मन:स्थितीचे अतिशय सूक्ष्मपणे निरीक्षण करुन, त्यासंबंधीचे आत्मचिंतन त्यांच्या कथा¾ÖÖ›¦.´ÖµÖतून व्यक्त होते.

'तिखटकुटी' या कथेतील शेवंता नवऱ्याला कुत्रा चावल्यानंतर इलाज करण्यासाठी पैसे नसल्याने त्याचे मरण असहायपणे पाहते व भुकेपुढे हतबल –ÖÖ»Ö»µÖÖ ´Ö»ÖÖ»ÖÖ ×´Ö¸¦“ÖßŸÖ Š“ÖÖ खाताना पाहून आपल्या नशिबाला दोष देते. 'बोळवण' या कथेतील नारायण आपल्या मुली व जावयाच्या दिवाळसणासाठी कुटुंबनियोजनाचे ऑपरेशन करुन घेऊन पैसे मिळवतो. 'भोगवटा' या कथेतील विनाअनुदानित शाळेत काम करणाऱ्या शिक्षकांची शोकांतिका सदानंद देशमुखांनी रेखाटली आहे. आर्थिक परिस्थितीमुळे डोनेशनसाठी पैसे देता न आल्याने वैफल्यग्रस्त –ÖÖ»Ö»µÖÖ प्राध्यापकाची मनोवस्था 'कुरण' या कथेत रेखाटली आहे. 'सारवण' या कथेत विधवा कौसल्या आपल्या मुलांसाठी सारवण करताना पडते व तिचा हात मोडतो. त्यामुळे तिच्या संकटात आणखß“Ö 3Ö¸¦ ¯Ö›ŸÖ. 'उठावण' या कथेतील शेषराव आर्थिक टंचाईमुळे सरकारी भ्रष्टाचाराविरुध्द पेटून उठतो. तर 'दावण' या कथेतील नामदेव हा सालगडी वर्षोनुवर्षे मालकाच्या गुलामीतून मुक्त होऊ पाहतो. परंतु कौटुंबिक आर्थिक परिस्थितीमुळे त्याला पुन्हा आपल्या मालकाकडे नावे लागते. '2Ö¸ÖÃÖ' या कथेतील वामन बायकोच्या माहेरी जाण्यासाठी पैसे नसल्याने गजाननरावाकडे कमी पैशात बरास खोदण्याचे काम करतो. 'थकीतबाकी' µÖÖ कथेतील संतोष व भगवान पाटील यांच्या घरावर आलेल्या बँकेच्या जप्तीचे संकट टाळण्यासाठी हतबल भगवान पाटील आपल्या आवडत्या बकऱ्या खाटकाला विकतो. 'उकीर' कथेतील दारिद्र्यात जगणारा शेतकऱ्याचा मुलगा गुप्तधन मिळावे म्हणून रात्रभर घराबाहेर पडून गुप्तधनाचा शोध घेत फिरतो. आर्थिक परिस्थितीमुळे विविध मनोवस्थेत असलेल्या वरील सर्व कथांमधील व्यक्तिरेखा या आर्थिक टंचाईमुळे विविध समस्यांना तोडं देतात. सदानंद देशमुखांनी आपल्या कथा¾ÖÖ›¦.´ÖµÖतून ग्रामीण समाजातील आर्थिक जीवनाचे वर्णन विविध कथांमधून सूक्ष्मपणाने व अचूकतेने मांडले आहे. आर्थिक विवंचनेत असलेली ही सामान्य

माणसे दररोज जगण्यासाठी जीवनसंघर्ष करताना दिसतात. या परिस्थितीत बदल करण्याची सामाजिक जाणीव सदानंद देशमुखांनी त्यांच्या कथा¾ÖÖ>ï.´Ö¡Ö†तून वाचकांना करुन दिली †ÖÆ.

७.२ समकालीन लेखकांची पा¿र्वभूमी व लेखकाचे साहित्य :-

जागतिकीकरणाने ग्रामीण परिसरात रोजगाराच्या नव्या वाटा सामान्य माणसाच्या वाट्याला आल्या नाहीत. उलट दारिद्र्य आणि बेकारीचे दिवस आले कारण सरकारी योजना कुचकामी ठरल्या म्हणून खेड्यातील माणूस शहराकडे धावला. शेतात जीव अडकवूनही त्याला चांगले जगता आले नाही अशा बेभरवसाच्या शेतीचे व त्यावर गुजराण करणाऱ्या शोषित ¿ोतकऱ्याचे हाल याची दखल काही ग्रामीण साहित्यिकांनी घेतली आहे.

१९६० ते १९८० या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कादंबरी आधुनिकीकरणाने, ग्रामीण जीवनात घडणाऱ्या स्थित्यंतरानंतर अधिक प्रभावीपणे व्यÆŸÖ –ाली. येणारे नवे जुन्याला गाडून टाकीत उद्ध्वस्त करते. या संक्रमणामुळे तळापासून हादरलेले ग्रामीण भावविश¾Ö ¾Ö ŸµÖÖ“Ö खचलेले आयुष्य, ताण-तणाव याचे प्रत्ययकारी चित्रण १९८० ते २०१० या कालखंडातÖ 'नटरंग' (आनंद यादव), 'ÃÖÖ¾Ö™', ' चारापाणी' (¸Ö.¸ï.²ÖÖ¸Ö>ï), 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' (¾ÖÖÃÖ¤¾Ö ´Ö»ÖÖ™), 'पांगिरा', '–ÖÖ>Ö–Ö>ŸÖÖ' (x¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ ¯ÖÖ™ß»Ö), '3Ö>Ö¸ï3ÖÖ¬Ö', 'चडिकं' (राजन गवस), '–Ö»Ö¾ÖÖ' (^¢Ö´Ö ²Ö>ï ŸÖ¯Ö), 'क#Ö¾Ö>' (²ÖÖ²Ö x²Ö¸ÖÖ¤¸ï), 'ÆÖ»µÖÖ ÆÖ»µÖÖ ¤¬Ö ¤' (²ÖÖ²ÖÖ¸Ö¾Ö ´ÖÃÖÔï), 'कागूद आणि ÃÖÖ¾Ö»ÖÖ' (आनंद पाटील), 'लिंगाड आणि खांदेपालट' (मोहन पाटील), यांच्या साहित्यातून प्रभावीपणे मांडले. या ग्रामीण साहित्यिकांनी ग्रामव्यवस्थेतील मूल्यव्यवस्था, तिचा ऱ्हास समर्थपणे आपल्या साहित्यातून रेखाटला व ग्रामीण मनाचा वेध घेतला.

उपरोक्त साहित्यिकांशिवाय आणखी काही साहित्यिकांनी ग्रामीण साहित्यिनिर्मिती करताना विविध विषय हाताळले आहेत. अशोक कौतिक कोळी यांची '¯ÖÖ>Ö' ही कादंबरी २००६ मध्ये प्रकाशित –ाली. खानदेशातील केळी उत्पादक शेतकऱ्यांची धडपड मांडणारी ही कादंबरी आहे. शेतीमालाला योग्य भाव न मिळाल्याने कोलमडून पडणारे कुटुंब या कादंबरीत दिसते. अशोक कोळी यांची संपूर्ण तावडी भाषेत लिहिलेली 'क#¬ÖÖ' ही कादंबरी २००६ साली प्रकाशित –ाली. फुलगावातील आसामीवाडा व वतनदारवाडा यांच्यातील संघर्षात सारा गाव कसा गुरफटला जातो याचे व शेतकऱ्याच्या कर्जबाजारीपणाचे आणि शेतकऱ्यांचे ¿ÖÖÂÖ¬Ö µÖÖ“Ö चित्रण 'क#¬ÖÖ' मध्ये केले आहे.

खेड्यातील जनजीवनाचे बारकाव्यानिशी चित्रण करणारे कृष्णात खोत यांची 'गावठाण' (२००५) कादंबरी वेगळ्याच विषयाचे चित्रण करते. कोल्हापूरजवळच्या खेड्यातील आंदी या मुलीचे बालपण ते लग्न, वैधव्य आणि त्याला व्यापून असलेले ओढाताणीचे आयुष्य, तिचे ग्रामसंस्कृती आणि कृषीधारित जीवनधैर्य, स्वत:ला सावरण्याचे बळ गावठाण कांदबरीत x¤ÃÖŸÖ. '¸Ö¤ÖÔï' ही कृष्णात खोत यांची दुसरी कादंबरी २००८ मध्ये प्रकाशित –ÖÖ»ÖÖ. µÖÖ

क्षÖ¤²Ö¸ीत सोसायटी, ग्रामपंचायतीच्या निवडणूका, त्यापायी जवळची नाती, भावकी व माणूसपणाचे संबंध विसरण्याच्या वृत्तीचे चित्रण येते.

प्रवीण बांदेकर यांची 'चाळेगत' (२००९) ही कांदबरी वेंगुर्लेचा समुद्र ति£Ö»Ö ´ÖÖ“”¦´ÖÖ¸¡, सागरी तस्करी, सामान्य माणसाचे धोक्यात आलेले अस्तित्व, नैसर्गिक साधनसंपर्तीचा नाश घडवणाऱ्या घटकांना व शेतजमीन संपादित करण्याच्या सरकारी धोरणाबाबत मोठ्या प्रमाणात –ÖÖ»Ö»Ö »ÖÖकजीवनातील बदल टिपले आहेत.

शेतकऱ्याच्या शेती सोडून शहरात स्थलांतरीत होणाऱ्या विषयाचे चित्रण करणारी 'ग¸Ö>Ö' (२००२) ही कादंबरी भीमराव वाघचौरे यांनी लिहिली. तसेच ग्रामीण स्त्रीच्या †Ö•ÖÖ¸¯ाणाचे व त्यागाचे चित्रण करणारी 'अंगारकूसा' (२००७) या कादंबरीतून ग्रामीण मानसिकतेचे चित्रण त्यांनी केले.

²ÖÖ²ÖÖ¸Ö¾Ö ´ÖÃÖô¦ µÖÖ“µÖÖ 'ÆÖ»µÖÖ ÆÖ»µÖÖ ¤¦¬Ö ¤', 'पखाल', 'पाटीलकी', '¾ÖÖ¼ô¦' (2004) '¤¿Ö' या कादंबऱ्या खेड्यातील संस्कृतीचे व भावभावनाचे समर्थपणे चित्रण करतात. त्यांच्या कादंबऱ्यातून प्रामुख्याने माणुसकी, स्वातंत्र्य व बंधुतेची शिकवण मिळते. वऱ्हाडी भाषेचा वापर असलेल्या त्यांच्या या कलाकृतीतून निसर्गाच्या लहरीमुळे हतबल –ालेल्या शेतकऱ्यांच्या फरफटीचा, यंत्रयुगामुळे ढासळत चाललेल्या जुन्या मूल्यांचा, स्त्रियांकडे बघण्याचा हीन ¥»ष्टकोनाचा, भ्रष्टÖचारी यंत्रणेमुळे सावकाराच्या लबाड¸´ÖôÖ¦ ^¤¦¬¾ÖÃŸÖ –ालेला सामान्य माणसाच्या सुख दु:खाचा विचार या कलाकृतीतून केला आहे. प्र»तमा इंगोले या वैद³ÖáµÖ लेखिकेच्या '²Öœ‡Ö' ¾Ö 'बोडखी' या कादंबऱ्या प्रकाशित –ÖÖ»µÖÖ. 'बोडखी' या कादंबरीत चर्मकार समाजातील महिलेची फरफट दाखवली आहे.

रविंद्र शोभणे यांनी '¯ÖÖœ¸¦' (२००७) या कादंबरीत दुष्काळाचे चित्रण केले आहे.

¸Ö. ¸¦. ²ÖÖ¸Ö>¦ µÖÖ“µÖÖ 'रोजगार' या कथेतून भूकेचा प्रश्न मांडला आहे. ŸÖ¸¡ '³Ö¸ŸÖ®' ÆÆ कथा सुशिक्षित बेरोजगाराची व्यथा मांडते. जागतिकीकरणाने केलेल्या वेगवान वाटचालीचे प्रतिबिंब २००० नंतरच्या कालखंडातील ग्रामीण साहित्यात दिसते. विशेष आर्थिक क्षेत्र ही संकल्पना महाराष्ट्रात आली व ती जबरदस्तीने रुजविण्याचा प्रयत्न केला. याचे चित्रण शकंर सखाराम यांच्या '<ÃÖ‡--Ö>' या कादंबरीत दिसते. शंकर सखाराम यांच्या '–ÖÖ•Ö' कथासंग्रहातील गि¬हाईक कथेतील व्यक्ती गाव सोडून मुंबईला स्थलांतर करते. पुरेशी मजुरी न मिळाल्याने †Ã¾ÖÃ£Ö ÆÖŸÖ. Ÿµ֓µÖÖ 'ख¯Ö' या कादंबरीतील विवाहित तरुण दारिद्र्य व बेकारीने जेरीस येऊन मनाला न पटणारे काम करतो.

अशोक कोळी यांच्यÖ 'आमचं कस व्हईल' या कथेत बेरोजगारांची व्यथा मांडली आहे. शेतीची कामे यंत्राने केली जात असल्याने शेतमजुराला काम नाही. तर शहरात कार्यालयात संगणक आल्याने नोकरदार तरुणाची नोकरी गेली. यांत्रिकीकरणामुळे मजुरांना कोणताही व्यवसाय उरला नाही. या जागतिकीकरणाच्या परिणामाचे वर्णन आनंद यादव, श्रीराम गुंदेकर

आणि द.ता. भोसले यांच्या कथांमधून आले आहे. त्यांच्या साहित्यातून खेड्यÖŸÖß»Ö ¤Ö×¸¡¶ ¾Ö बेकारीचे प्रमाण यांत्रिकीकरणामुळे कसे वाढले याचे दर्शन घडते.

* सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याचे वेगळेपण :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण साहित्यात अनेक लेखकांनी मोलाची भर 'ÖÖŸÖ»ÖßÖ. दुष्काळ, शेतकऱ्याचे दु:ख, राजकारण, ग्रामीण परिसराचे वर्णन, बेरोजगारी, दारिद्र्य, स्त्रियांची उपेक्षा इ. विषय या साहित्यिकांनी हाताळले. या सर्व साहित्यिकांमध्ये सदानंद देशमुख यांचे ÃÖÖ×ÆŸµÖ वेगळे †ÖÆ.

सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू शेतकरी आहे. ते स्वत: शेतीव्यवसायाशी निगडीत असल्याने ग्रामीण परिसरातील समस्याचे सूक्ष्म निरीक्षण त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त ÆÖŸÖ. ŸµÖÖ"Ö »ोखन आत्मप्रकटीकरण असून स्वानुभावातून ते लिहिले गेले असल्याने त्यातील वेगळेपण जाणवते. त्यांच्या कादंबऱ्याचे विषय वेगळे असून रचनातंत्राच्या बाबतीत वैविध्य †ÖÆ.

'तहान' या कादंबरीत त्यांनी २९ दिवसांच्या तीव्र पाणीटंचाईचा प्रश्न व या दिवसांच्या मध्ये घडणाऱ्या २८ प्रसंगातून कथानक निर्मिती केली आहे. पाणीटंचाईच्या भीषणतेबरोबर पाणीटंचाईची कारणे व भविष्यातील संकटे याविषयी ते चिंतन व्यक्त करतात. त्यामुळे ही कादंबरी दर्जेदार ठरते.

'2ÖÖ¸ü´ÖÖÃÖ' ही कादंबरी बारा महिने समस्यांना तोंड देणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कौटुंबिक संघर्षाची कहाणी आहे. बारा महिन्यात घडणाऱ्या अनेक घटनासोबत ही कादंबरी शेतकरी संघटना, सुशिक्षितांची व्यथा, अंधश्र¤¯ा, शेतकऱ्यांची आत्महत्या, सावकारी फास इत्यादी विविध वास्तव ग्रामीण समस्यांचा वेध घेते व वाचकांना अंतर्मुख करते. त्यामुळे ती इतर ÃÖÖ×Æत्यिकांच्या निर्मितीपेक्षा वेगळी ठरते.

' "ÖÖ¸ßÖ¸ü' या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी शेतीचा अन्य मार्गाने उपयोग करुन स्वतंत्र आपला विकास घडवावा हा सकारात्मक दृष्टिकोन उदेभान, केडी च्या व्यक्तिरेखातून मांडला आहे. यांत्रिकीकरण, अंधश्र¤¯ा, आधुनिक खर्चिक शेती यावरील उपाययोजनाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकला आहे.

सदानंद देशमुखांच्या कादंबरी ¾ÖÖ>ÖÖ´ÖµÖप्रमाणे त्यांच्या कथांमधून विविध विषय हाताळले गेले आहे. शेतमजूराच्या व्यथा, अंधश्रद¯ा, दारिद्र्य, उपेक्षित स्त्रिया, शोषण, सुशिक्षित बेरोजगाराच्या व्यथा, शेतकऱ्यांच्या व्यथा, माणूस व प्राणी यांच्या सहसंबंधाच्या कथा, ÛÃ¡ÖµÖांच्या मानसिक, सामाजिक कुचंबनेच्या कथा आजच्या ग्रामीण वास्तवाचा वेध घेताना दिसतात. हे त्यांच्या कथा ¾ÖÖ>ÖÖ´ÖµÖचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. जागतिकीकरणामुळे नव्याने उदयाला आलेला शोषित वर्ग, बँकवाले, राजकारणी, शिक्षणसंस्थामधील भ्रष्टाचार, नवीन

पिढीची चंगळवादी वृत्ती इ. विषय त्यांच्या कथांमधून आले आहे. या सर्व वर्तमान काळातील ग्रामीण परिसरातील वास्तव समस्या असून त्यातून सामाजिक परिवर्तनाची गरज असल्याची जाणीव वाचकांना करुन देण्याचे कार्य त्यांच्या साहित्य करते. म्हणून ते इतर लेखÖक¾Ö“µÖÖ तुलनेत वेगळे आहे.

सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यात ग्रामीण परिसरातील व्यक्तिरेखा रेखाटताना त्यांचे संवाद वऱ्हाडी भाषेत योजले असल्याने प्रसंगनिर्मिती प्रभावी –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ.

निष्कर्ष

1) सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातून साकारणारे समाजजीवन आजच्या काळातील सामाजिक जीवनाचे सूक्ष्मपणे निरीक्षण करुन विविध बारकाव्यासहित प्रभावीपणे मांडले आहे. लेखकाने आपल्या साहित्यकृतीतून समाजजीवनातील विविधांगाना साकारतानाच सामाजिक नैतिक मूल्यांचा होत जाणारा ऱ्हासही विचारात घेतला आहे. त्यांच्या कलाकृतीतून सामान्य शेतकऱ्यांचे जीवनचित्रण, संघर्ष, शोषित माणसाच्या भावभावना जाणीवा, वेदना, व्यथा केल्या आहेत. मानवी समाज जीवनाचे जिवंत चित्रण त्यांच्या साहित्यकृतीतून व्यक्त –ÖÖ»Ö †ÖÆ.
2) मानवी समाजातील धर्म ही संकल्पना काळानुरुप कशी बदलत गेली आहे यांचे चित्रणÖ सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यातून दिसते. मानवी समाजातील धार्मिक रुढी परंपरा समाजाला कशा पोषक आणि घातक आहेत हे सदानंद देशमुखांच्या साहित्यातून व विविध पात्रांच्या रचनेतून दिसून येतÖ.
3) सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यातून आर्थिक जीवनाचा वेध घेताना जागतिकीकरणानंतरच्या काळातील वास्त¾Öपूर्ण चित्रण रेखाटले आहे. शेतकऱ्यांचµÖÖ, ¿ÖŸÖ´Ö•Ö¸Ö“µÖ आर्थिक स्थितीचा आढावा घेताना सामाजिक जीवनात होत जाणाऱ्या बदलाबरोबर त्या समाजातील आर्थिक जीवनातही आमुलाग्र बदल होतो. हे वास्तव लेखकाने आपल्या साहित्यकृतीतून मांडले आहे.

भारतीय समाज जीवनात अर्थ व्यवस्थेचे असणारे विविध स्तर रेखाटताना लेखकाने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर समाजात –ालेल्या आर्थिक जीवनातील बदलाला स्पष्ट करुन त्यामुळे ग्रामव्यवस्थेतील बदललेल्या मूल्यव्यवस्थेला कसा तडा गेला आहे हे वास्तव मांडले आहÖ. साहित्यकृतीतून आर्थिक जीवन रेखाटताना सदानंद देशमुख समाजातील स्वार्थी, भ्रष्ट मनोवृत्तीवर प्रकाश टाकतात तसेच भ्रष्टाचारामुळे सामान्य माणसांच्या आयुष्यावर होणारा परिणाम ×“Ö¡ÖßŸÖ करतात.

ÃÖ¤¡³Ö ÃÖ“Öß

1) ›Ö. सोमण †•Ö»ÖßÖ : 'साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, ¯Ö.†Ö. 1919, ¯ÖÂŠ - 18,19

२) प्रा. येळवंडे लक्ष्मीकांत : 'सदानंद देशमुखांच्या कादंबऱ्या एक आकलन', ÛÃ´ÖŸÖÖ•Öली प्रकाशन, अहमदनगर प्र.आ. नोव्हें.२००७, मनोगत.

३) गवस राजन : 'साहित्य आणि समाज', प्रा.गो.मा.पवार, गौरवग्रंथ, संपा. प्रा. नागनाथ कोत्तापल्ले प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ - 49.

4) जोशी लक्ष्मणशास्त्री : 'आधुनिक मराठी वाङ्.मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी', दत्ता भगत, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ.२००८, ¯ÖÂŠ-28

५) प्रा. येळवंडे लक्ष्मीकांत : उनि, पृष्ठ-51

6) ¯ÖÖ. ¸Ö‰ÚŸÖ ¯Ö¤ß¯Ö : 'ग्रंथवेध', साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त ग्रंथ, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पृष्ठ-152, 153

प्रकरण आठवे
उपसंहार व निष्कर्ष

प्रस्तावना :

'सदानंद देशमुख यांचे समग्र साहित्य : एक चिकित्सक अभ्यास (सुरुवातीपासून x›¡ÃÖ²Ö¸¡ 2014 ¯Ö¿ÖÝÖ)' या विषयाची मांडणी एकूण आठ प्रकरणात करण्याÝÖ †Ö»ÖŠ †ÖÆ. स्वातंत्र्योत्तर काळात जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण समाजजीवनात, कृषीसंस्कृतीतील मूल्यव्यवस्थेत विविध अंगानी बदल –ाला. शहरीकरण, यांत्रिकीकरण यामुळे ग्रामजीवनात परिवर्तन –ाले. त्याचा परिणाम सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यलेखनावर –ÖÖ»Ö»ÖÖ •ाणवतो. सदानंद देशमुख यांनी कविता, कथा, कादंबरी, ललितलेख इत्यादी वाड्.मयप्रकार अतिशय कौशल्याने हाताळले आहेत. प्रत्येक वाड्.मय प्रकार हाताळताना त्यांनी स्वत:च्या वेगळ्या जाणिवा प्रकट केलेल्या दिसतात. त्यांच्या लेखनातून स्वानुभव व आत्मचिंतन प्रकट –ÖÖ»Ö»Ö जाणवते.

सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू शेतकरी आहे. त्यांच्या साहित्यात ग्रामीण भागातील शेतमजूर, शेतकरी, ग्रामीण समाजजीवनाचे संदर्भ घेऊन समस्या उभ्या राहतात. काही वेळा नियतीने माणसाचे जगणेच संघर्षमय करुन टाकलेले दिसते. ग्रामजीवनातील परिवर्तन, खेड्यातील लोकांच्या समस्या, भावभावना, अंधश्र¤¬ÖÖ, Ãíस्कृती, रुढी, परंपरा यातून निर्माण –ालेला जीवनसंघर्ष सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यातून x“Ö¡ÖŠŸÖ केला आहे. जागतिकीकरणामुळे, ŸÖ¡Ö–ानाच्या प्रसारामुळे, शिक्षणाच्या प्रसारामुळे ग्रामजीवनाचा “ाहरामोहराच जरी बदललेला असला तरी नवीन पिढीची चंगळवादी वृत्ती, नैतिक मूल्यांची ¯Ö›–ाड, उपेक्षित स्त्रिया, दारिद्र्य, हुंडा¯Ö¤¬ÖŸÖ, †¬ÖÁÖ¤¬ÖÖ, ¿ÖŸÖ´Ö•Ö¸Ö“µÖÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ, ³ÖÂ™Ö“ÖÖ¸¡, शोषण इत्यादी समस्यांनी ग्रामव्यवस्था पोखरली गेली आहे. त्यामुळे समाजातील या वास्तवतेची जाणीव त्याच्या साहित्यातून वाचकांना होते.

सदानंद देशमुख यांच्या समग्र साहित्याचा विचार करण्यापूर्वी सदानंद देशमुखांच्या पूव ग्रामीण साहित्याचे स्वरुप समजून घेणे आवश्यक होते. म्हणून पहिल्या प्रकरणात सदानंद देशमुख पूर्वकालीन ग्रामीण साहित्याचे स्वरुप व आशय याचा विचार केला आहे. त्यासाठी सुरुवातीला ग्रामीण साहित्यÖ“ÖŠ ¯ÖÖ¿¼Ö³Ö´ÖŠ, ग्रामीण साहित्याचे विशेष स्वरुप व व्याख्या यांचा विचार केला आहे. ग्रामीण साहित्य खेड्याशी संबंधित आहे. १९२० नंतर ग्रामीण साहित्यप्रवाह उदयास आला असला तरी या साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणास्थानी महात्मा गांधी, महात्मा फुले,

¸Ö•ÖÂÖá ¿ÖÖÆ ´ÖÆÖ¸Ö•Ö µांचे विचार व कार्य आहे. ग्रामीण साहित्यांची गुण वैशिष्ट्ये विविध अभ्यासकांच्या व्याख्यांमधून सांगितली आहेत.

ÃÖÖ×ÆŸµÖ Æ ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ×¿Ö¾ÖÖµÖ †ÛÃŸÖŸवात येऊ शकत नाही. म्हणून साहित्यातून समाजाचे ×¾Ö×¾Ö¬Ö ¯Ö»Ö ×"Ö¡ÖßŸÖ होत असतात. स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कांदबरीतूनही ग्रामीणत्व प्रकट करणारे गावगाडा, जातीव्यवस्था दैंनदिन जीवन, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थिती यांचे चित्रण –ाले आहे. १९४५ नंतरच्या काळात ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीने ग्रामीण तरुण सृजनशील संवेदनशील होऊन आपले अनुभव शब्दांकित करु लागला. या ग्रामीण "ÖÔ¾ÖÔß"µÖÖ ‡×ŸÖÆÖÃÖÖ"ÖÖ £ÖÖ>ŒµÖÖŸÖ †ÖœÖ¾ÖÖ 'ÖŸÖ»ÖÖ †ÖÆ.

१९२५ ते १९४० च्या काळातील ग्रामीण साहित्याच्या विकासाचे टप्पे, १९४० ते १९६० या काळातील ग्रामीण साहित्याचे विकासाचे टप्पे व त्यानंतरच्या ग्रामीण साहित्याचा विचा¸ केला आहे.

ग्रामीण साहित्याची ¯ÖÖ¿¾Ö³Ö´ÖÖß, ग्रामीण साहित्य चÔवळ, ग्रामीण साहित्य, विकासाचे टप्पे यांचा विचार करताना कथनात्मक साहित्याचा तात्त्विक विचार केला आहे. तसेच कथनात्मक साहित्य (कादंबरी व कथा) यांचा ऐतिहासिक आढावा पहिल्या प्रकरणात घेतला †ÖÆ.

'सदानंद देशमुख यांचे लौकिक आणि वाड़.मयीन व्यक्तिमत्व' या दुस¯या प्रकरणात सदानंद देशमुख यांचा जीवनपट व त्यांच्या साहित्याचा विचार करण्यात आला आहे. सदानंद देशमुखांनी कथा, कादंबरी, कविता व ललितगद्य इत्यादी साहित्य प्रकारात लेखन केले आहे.

सदानंद देशमुखांच्या कादंबरी वाड्.मयाचा विचार 'क¤Ö¤²Ö¸ß ¾ÖÖ>¡´ÖµÖÖ"ÖÖ ‡×ŸÖÆÖÃÖ' µÖÖ तिस¯या प्रकरणात केला आहे. या प्रकरणाच्या सुरुवातीला कादंबरी वाड्.मयाच्या इतिहासाचा थोडक्यात आढावा घेतला असून ग्रामीण कादंबरीची ¯ÖÖ¿¾Ö³Ö´ÖÖß यांचा विचार केला आहे. ग्रामीण कादंबरीची ¯ÖÖ¿¾Ö³Ö´ÖÖß लक्षात घेऊन सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरी वाड्.मयाच्या आशयविश्वाचा विचार केला आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरीतून शेतकरी हा केंद्रबिंदू असून ग्रामीण परिसरातील शेतकरी जीवन संघर्ष, त्यांच्या समस्या, बदलते ग्रामजीवन, जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम यांचे चित्रण –ालेले आहे. ग्रामीण भागातील पाणीटंचाईची भीषण समस्या सदानंद देशमुख यांनी 'तहान' या कादंबरीतून मांडली आहे. बारोमास ही एक सुशिक्षित शेतक¯यांच्या मुलाची शोकांतिका आहे. तर '"ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' या कादंबरीतून त्यांनी शेतक¯यांना आत्महत्येपासून परावृत्त करण्याचा सकारात्मक दृष्टकोन दिला आहे.

'तहान' या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी ग्रामीण भागातील पाणीटंचाईचा ज्वलंत प्रश्न मांडला असून ही कादंबरी दोन पिढीतील व दोन संस्कृतीतील मूल्यसंघर्ष, मूलभूत मानवी प्रश्नांबाबत विचारप्रवृत्त करणारी आहे. या कादंबरीत विदर्भातील सारंगपूर खेड्याचे चित्रण

केलेले असून पाण्यासाठी सैरभैर –ालेली माणसे, निसर्गाची अवकृपा, संधीसाधू स्वार्थी ¯Ö¾Ö¸ûत्तीच्या माणसांकडून अभावग्रस्तांचे होणारे शोषण अतिशय प्रभावीपणे मांडले आहे. या कादंबरीचा नायक बबन शेवाळे चंगळवादी मनोवृत्तीच्या पिढीचे नेतृत्व करतो. राघोजी ¿Ö¾Ö¸ûÔÖ¡Ö“Ö¸ûß ²Ö»Ö¸ûÖ“Ö¸û पैसा मिळविण्यासाठी होणारा यंत्रासारखा वापर अगतिकपणे पाहताना होणारी ¬Ö›üÖ¯Ö›ü, –Ö™üÖ¯Ö™ü ÁÖ¸ûß´Ö¸ûत होण्याच्या मोहाने पछाडलेली नवीन पिढी त्या पिढीचा संघर्ष, पाणीटंचाईविषयी असलेली राजकीय अनास्था, शासकीय योजनांचा उडालेला बोजवारा अशा आशययसूत्रांनी कादंबरीला प्रभावी केले आहे. पाणीटंचाईच्या प्रश्नाबरोबर सदानंद देशमुख यांनी समाजजीवन व मानवी व्यवहार यांच्या प्राकृत - विकृत आचारविचारांचे आत्मचिंतनातून प्रकटीकरण केले आहे.

'²Ö¸ûÖ¸ü¯Ö´Ö¸ûÖÃÖ' या कादंबरीत भारतीय समाजजीवनाचे, खेड्यातील वर्तमान स्थितीचे चित्रण केले आहे. बारोमास कादंबरीचा नायक सुशिक्षित तरुण पिढीचा प्रतिनिधी असून नोकरीसाठी डोनेशन भरु न शकल्यामुळे बेरोजगार आहे. त्यामुळे त्याचे वैवाहिक जीवन उद्ध्वस्त होते. †Ö¯Ö»µÖ¸ûÖ¸ü ¿Ö¸ûŸÖ¸ûÖ¾ार जीवापाड प्रेम करण्यारा सुभानराव कल्याणीचा मळा दगडू महाकाळाने गिळंकृत केल्याने आत्महत्या करतो. एकनाथ उच्चशिक्षित असूनही बेकार असल्यÖ¸ûÖ´Ö¸ûÔÖ¡ ¿Ö¸ûŸÖ¸ûß व्यवसायाकडे वळतो आणि शेती निगडीत शेतकरी संघटनेत भाग घेतो. शेतीसंदर्भात नवे ×¾Ö¸û“Ö¸ûÖ¸ü¡, Ÿ Ö¸ûÖ¾ÖÃŸÖ¸û¾µÖ¸ûÖ¸ûŸÖ¸û आणण्याची त्याची खरी जिद्द आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनासाठी नरुभाऊंच्या शेतकरी संघटनेत भाग घेऊन एकनाथ समग्र शेतकऱ्यासाठी लढण्याची मानसिक तयारी करतो व तुरुंगात जातो. दु:ख, वेदना, दारिद्र्य यांचे भीषण वास्तव या कादंबरीतून स्पष्ट केलेले आहे.

'"Ö¸ûÖ¸ü¸ß´Ö¸ü¸Ö¸û' या कादंबरीत सुशिक्षित शेतकरी उदेभान सधन कुटुंबातील असूनही, यांत्रिकीकरण, पाणीटंचाई, कर्ज या समस्यांनी त्रस्त असतो. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण मूल्यव्यवस्थेला तडा गेलेला असून शेतकऱ्यांना नवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. महागाई, बेकारी, टंचाई यामुळे समाजव्यवस्था ढासळली असून त्यामुळे श्र¤¬Ö¸ûÖ¸û ×¾Ö¸ûÀ¾Ö¸ûÖ¸ûÃÖ¸û माणुसकीचा बळी जावून ग्रामीण समाज दुर्गुणांनी पोखरला. अनेक समस्यांनी त्रस्त उदेभान Ÿ Ö¸ûŸÖ¸ûß रेशीम उदयोगासाठी शेतीचा वापर करतो आणि आपली आर्थिक परिस्थिती सुधारतो. परिवर्तनशील समाजातील परंपरा व आधुनिकता यांचा सुरेख संगम या कादंबरीत –Ö¸û»Ö¸ûÖ¸û ×¤ÃÖ¸ûŸÖ¸ûÖ¸û.

सदानंद देशमुखांनी लिहिलेल्या कथा वाड्.मयाचा विचार चौथ्या प्रकरणात केला आहे. या प्रकरणात Ã Ö¸û1ý¾Ö¸ûÖ¸ûŸÖ¸ûß»Ö¸û ग्रामीण कथेची वैशिष्ट्ये अभ्यासली असून त्यानंतर ग्रामीण कथेच्या ‡×ŸÖ¸ûÆÖ¸ûÃÖ¸û“Ö¸û †Ö¸ûœÖ¸ü¾Ö¸û ÆÐ घेतला आहे. सदानंद देशमुखांच्या कथालेखनाचा केंद्रबिंदू शेतकरी, शेतमजूर असून त्यांच्या कथा ग्रामीण परिसरातील ग्रामघटकांशी निगडीत आहेत. ग्रामीण परिसरातील असहाय्य, शोषित, पिडीत माणसे, त्यांची दु:खे, माणसांमधील ताणतणाव,

†ÖŸ´Ösन्मान या सर्वांचा प्रत्यय त्यांच्या कथा संग्रहातील कथांमधून येतो. दुष्काळ, बेरोजगारी, सुशिक्षित बेक्कार, ³Öµ¾Ö¾ÆÃÖ´ÖÃµ¾Ö, ¤¾Ö¾ÖßÍन बनलेला शेतीव्यवसाय, ¿Ö¾ÂÖŸÖ ¿ÖŸÖ´Ö•Ö¸¡, †¬ÖÁÖ¤¬Ö¤, शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचार, दारिद्र्य इत्यादी त्यांच्या कथांचे विषय आहेत.

'अंधारबन' या कथासंग्रहातील कथा ग्रामीण जीवनाचे संघर्षमय जीवन ×"Ö¡ÖßŸÖ करतात. 'तिखटकुटी', '†ÖÃÖ¾Ö"Ö †Ö³ÖÖô', '¸ŒŸÖ£Ö²Ö', '^»Ö¬Ö¾Ö>ß', 'बोळवण' इत्यादी कथा स्त्रीमनाची विविध रुपे, जीवनसंघर्ष ×"Ö¡ÖßŸÖ करतात. बैलाविषयी प्रेम व्यक्त करणारी 'देवाघरचं मरण' Æß कथा शेतकरी व बैलाचे भावनिक नाते स्पष्ट करते. '¾Ö±¸ô¡' ¾Ö '–Ö–Ö¾ÖŸÖ' या कथा †¬ÖÁÖ¤¬Öला बळी पडलेल्या नरसू व किसनची शोकांतिका आहे.

'»Ö"Ö>' या कथा संग्रहातील 'भोगवटा', '×"Ö¸Ö™ß', 'भणकं', 'कुरण', 'क´Ö‡', 'कडकी' इत्यादी कथांमधून सदानंद देशमुखांनी सुशिक्षित बेरोजगाराच्या समस्या ×"Ö¡ÖßŸÖ केल्या आहेत. दारिद्र्य व पाणीटंचाईचा परिणाम दाखविणाऱ्या 'सारवण' ¾Ö '»Ö"Ö>' या दोन कथा या कथासंग्रहातील शोकांतिका आहेत. या कथासंग्रहातून सदानंद देशमुखांनी अनेक समस्यांचे लचांड मागे लागलेल्या सामान्य, कष्टाळू माणसांचा जीवनसंघर्ष रेखाटला आहे.

'^ŠÖवण' या कथासंग्रहातील कथा स्त्रीके×¦ŸÖ †ÖÆŸÖ. '¯Ö™´Ö¸Ö', 'पतन', '>ख' µÖ कथांमधून लेखकाने स्त्रियांच्या समस्यांचा वेध घेतला आहे. 'उठावण', 'ग¯ÖßŸÖ 'Ö»Ö', 'दावण', 'चुलखांड', 'धतिंग' या कथा शोषित बंडखोर मने व्यक्त करतात. माणसांच्या मनातील मनोव्यापार या कथांमधून रेखाटताना सदानंद देशमुखांनी सामाजिक वास्तवतेकडे लक्ष वेधले †ÖÆ.

'´ÖÆÖ»Ö™' या कथासंग्रहातील कथा वर्तमानकाळातील वास्तवतेचे भान करुन देतात. ग्रामव्यवस्थेतील नवीन व जुन्या पिढीतील अंर्तविरोधाचे मिश्रण या कथांमधून दिसते. 'हेळणा', 'भगदाड', '²Ö¸ÖÃÖ', 'गव्हाण' या कथेतून स्त्रियांच्या अंतकरणातील दु:खाला प्रवाही केले आहे. शेतकऱ्याच्या मनातील शोषणाविरुध्द उठाव करणारी विद्रोही मने सदानंद देशमुखांनी '´ÖÆÖ»Ö™', 'क¡™' या कथांमधून मांडली आहे. तसेच ' 'Ö¸³Ö»ÖÖß', 'क¡'Ö>ß' या कथांमधून मानवी मनातील विविध भावभावनांचे नाजूक पदर प्रभावीपणे उलगडून दाखवले आहेत.

'रगडा' या कथासंग्रहातील कथांचा केंद्रबिंदू सामान्य माणूस असून त्यांच्या व्यथा या कथांमधून मांडल्या आहेत. शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या '•Ö•ÖÖô', 'मनसुबा', 'खाडानिवाडा' µÖ कथा बदललेल्या ग्रामवास्तवाचे दर्शन घडवितात माणूस आणि निसर्गाच्या सहसंबंधाच्या '†´ÖŸÖ±¿ô' ¾Ö 'थकÖतबाकी' या कथा निसर्गातील पÖ°Ö°ीमात्रांविषयी भावनिक नाते जोडतात. तर स्त्रीमनातील वेदनामय जा×ण¾Ö 'रगडा' ¾Ö '^ŸÖÖ¸Ö' या कथांमधून सदानंद देशमुख यांनी व्यक्त केल्या आहेत.

सदानंद देशमुखांनी 'ख¤ô¦'ÖÖÃÖ' या कथासंग्रहात 'शेतकरी' ÆÖ केंद्रबिंदू मानून अर्´ीनी सुल्तानी संकटांनी त्रस्त –ालेली माणसं त्यांच्या कथांमधून रेखाटली आहेत. या कथासंग्रहातील

'लवकांड', 'मांडव', 'जुडगा' या कथा स्त्रीकेंद्रीत असून स्त्रीमनाचे दर्शन घडवितात. माणूस व प्राणी यांच्या सहसंबंधावर आधारित 'सर्तकी', '»ôô', 'बखाड' या कथा शेतकऱ्यांचे प्राण्यांशी असलेले, भावनिक नाते दर्शवितात या कथासंग्रहातील सर्व कथा शेतकरी कुटुंबातील लोकांचा जीवनसंघर्ष x“ö¡ÖßŸÖ करतöŸÖ.

'गाभुळगा3ö' या कथासंग्रहातील कथामधून सदानंद देशमुखांनी साध्या सोप्या शब्दांमध्ये मोडकळीस आलेल्या कुणबिकß“ö आणि त्याभोवतालच्या जीवनसंघर्षाचे चित्रण केले आहे. '¯öôÃö ¯öö¯ö>ß', '¯öö¡ö', ''ö¾ö¯ööš', 'गदका मूळ खुडवा', 'xÆ¡¾ÖßÖ £öö²ö', 'बळकटी', 'क्ष>ß »ö¾ÖÖ †öŸÖ»ÖßÖ', 'गाभुळगाभा' या कथा मधून वेगवेगळ्या पातळ्यावर होणारे स्त्रियांचे शोषण अन्याय, अत्याचार मानसिक कुचंबना x“ö¡ÖßŸÖ केली आहे. विपरीत काळातही स्वत:ला सावरुन पुरुषांना उर्जा देणारी स्त्रीपात्रे या कथासंग्रहातील कथांमधून सदानंद देशमुखांनी रेखाट»ßö †öÆŸÖ. 'हिक´öŸÖ', ''öÃö¾ö™', '†ö¯ö¿ßö' या कथा वर्तमानकाळातील समाजवास्तवाची जाणीव करुन ¤ŸööŸÖ.

सदानंद देशमुख यांचे कविता वाड्.मय या पाचव्या प्रकरणात सुरुवातीला ग्रामीण कविता वाड्.मयाच्या इतिहासाचा आढावा घेतला आहे. ग्रामजीवनातील संवेदनशीलता, कृषीकेंद्रित निसर्ग, ग्रामीण वास्तव अशा विविध घटकांना केंद्रस्थानी ठेवत ग्रामीण कविता विकसित होत आहे. १९२० पासूनच्या ग्रामीण कवीच्या पहिल्या पिढीतील साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात गावातला माणूस आणला. त्यानंतरच्या दुसऱ्या पिढीतील ग्रामीण कवींनी Ã¾ÖŸÖ¡ö †x3ö¾µöŒŸÖß ¯ö¤¬ötीने काव्यलेखन केले.

सदानंद देशमुख यांनी आपल्या गावकळा कवितासंग्रहात सावकारी पाश, कर्जबाजारीपणा, हुंडाबळी, जागतिकीकरण, सासुरवास, चंगळवादी वर्तन, जुन्या पिढीतील फाटकेपण त्यांच्या कवितांमधून व्यक्त केले आहे. या विषयक्षेत्राची मांडणी करताना त्öö“µöö कवितेतून उपरोधिक सूर आला आहे. सदानंद देशमुखांनी या कवितासंग्रहातील कवितामध्ये नैसर्गिक बदलांना फार महत्वाचे स्थान दिले आहे. याबद्दलचे त्यांचे प्रकट आत्मचिंतन या कवितांमधून व्यक्त –ाले आहे. जुनी x¯ढी व नवीन पिढी यातील फरक हे या कवितासंग्रहाचे ¾ö×¿öÂ™¶ †öÆ. Ÿµöö“öबरोबर वऱ्हाडी भाषेचा प्रभावीपणे केलेला वापर हे सदानंद देशमुखाचे काव्यवैशिष्ट्ये म्हणता येईल. या काव्यसंग्रहातील ८९ कवितांचा विचार करता त्यात विषयांची ¾ö×¾ö¬µöŸöö †öœळते. खेड्यांच्या उद्ध्वस्तीकरणाचे दर्शन घडविणाऱ्या 'गावकळा', '´ÆöŸööö¸ö सोनबा' 'x¸ì´öŒÃö“µöö Ÿööö»öö¾ö¸', 'राजकारण', 'रुंदीकरण', 'राजकारणात महाबाप', 'योजना' 'खिसा भरुन पीक' 'गाव हलायला लागतं' या कवितामधून खेड्याच्या उद्ध्वस्तीकरणाचे दारुण चित्र रेखाटले आहे.

सदानंद देशमुखांनी आपल्या कवितांमध्ये सृष्टीतील सृजनशीलतेवर चिंतन केले आहे. Ÿµöö“µöö '¾ö¿ö' या कवितेत त्यांनी अल्पजßवी क्षुद्र जीवांचे उदाहरण दिले आहे.

नशिबाला दोष न देता आलेल्या संकटावर मात करुन आपले भविष्य घडविण्याचा संदेश त्यांनी '²ö¡', '"ö£ö¸ö', 'पेरणीच्या घाती', '»ö»öö™', '>ö¾ö', 'नांगराच्या पाठीखाली', 'डौलदार धांड्याच्या शेलपानांतून', '¾ö¿ö', 'रस्ते हेरुन ठेवा', 'Ÿöö¸ö' इत्यादी कवितांमधून दिला †öÆ.

सदानंद देशमुख संवेदनशील कवी असल्याने स्त्री मनाचा कानोसा त्यांनी '´öö¡ö', '´öö¡ö वावरात गेली'. 'मृगनक्षत्रात', 'उभं गाव रोषणाईत –ुलताना' इत्यादी कवितांमधून घेतला आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात सर्वसामान्य माणसांची होणारी परवड समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण, चंगळवाद, आधुनिकतेच्या नावाखाली संस्कृतीवर होणारा हल्ला, शेतक¬या"ß दयनीय स्थिती हुंडाप्रथा यावर सदानंद देशमुखांनी प्रकाश टाकला आहे. या काव्य संग्रहातील कवितांचे †³¡ö Ãöö¡ö"¡öö Ãöö¡öß Ãöö Šß विषयानुरुप वर्गीकरण केले आहे. त्यातून व्यक्त होणा¸ जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम, शेतक¬यांचे दारिद्र्य, चंगळवाद, हुंडाप्रथा, मानवी संवेदनशील मन, उपेक्षित सामान्य माणसे इत्यादीबाबत सदानंद देशमुख यांचे चिंतन व विचार सविस्तरपणे विचारात घेतले आहे. एकूण सदानंद ¤¿ामुखांची जातीवंत कवीची ¯ö×Ÿö³öö¿öŒŸöß ¡öö काव्यसंग्रहातून दिसून येते.

'»ö»öŸö¾öö>¸´ö¡ö' या सहाव्या प्रकरणात त्यांच्या 'भुईरिंगणी' या ललितलेखसंग्रहातील लेखांचा विचार केला आहे. प्रारंभी सदानंद देशमुख यांच्या ललित लेखनाचा अभ्यास करण्यापूर्वी फॉर्मलेस फॉर्म या नावाने परिचित असलेल्या ललित लेखनप्रकाराची व्याख्या व स्वरुप यांचा स्थूल विचार केला आहे. तसेच मराठी ललित लेखनाच्या वाटचालöß"öö £öö>ŒµööŸö †öœö¾öö 'öŸö»öö †öÆ.

सदानंद देशमुख हे प्राध्यापक असूनही शेतीव्यवसायाशी त्यांच्या दैनंदिन संबंध येत असल्यामुळे त्यांनी आपल्या स्वानुभव व सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती व संवेदनशील वृत्तीच्या जö¸ö¾ö¸ आलेले जीवनानुभव आणि समाजवास्तव ललितलेखनाच्या माध्यमातून मांडलेले आहे. सदानंद देशमुख यांच्या भुईरिंगणी या एकमेव ललितलेखनसंग्रहात एकूण पस्तीस लेखांचा समावेश असून त्यातील सर्व लेख त्यांच्या अनुभव वि¿वाशी निगडित आहेत. या पुस्तकामध्ये जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण मूल्यव्यवस्थेचµöö –öö»ö»µöö ¯ö>¡–ö>ß²öबत त्यांचे मनस्वी प्रकटचिंतन व्यक्त करणारे जीवकाचणी, कातरकळा, दुखणकरी, कापूसकाळ उतरकरी इत्यादी लेख आहेत. तसेच आधुनिकतेच्या नावाखाली क¢Âößसंस्कृतीच्या होणा¬या ¬हासासंबंधी आत्मचिंतन त्यांनी '†ö¬öö¸¾ö>¡' '†öÆöö¸' या लेखांतून व्यक्त केले आहे. शेतीचे यांत्रिकीकरण, खाऊजö संस्कृती म्हणजे खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण व हाराकीविषयीचे आत्मचिंतन त्यांनी '•ö¿öß ³ö‡ Ÿö¿öß ²öö‡', 'चुकामूक', '†öµöÂµöö"ö ³öö>¾ö»ö', 'गुरेœö¸¡', 'पेरणीचे दिवसं' '–ाडवन', 'तिफणकरी', '†ö´ö¸ö‡', 'सर्जनाचा ¬हास', 'रुजवण' इत्यादी लेखांमधून व्यक्त केले आहे. तसेच या पुस्तकामध्ये त्यांनी काही विशेष व्यक्तींची शब्दचित्रे रेखाटली आहेत.

पार्वतीमाय, डॉ. गणेश गायकवाड, बी.जी.वाघ, गोविंद गायकी, ताराबाई या आपल्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या व्यक्तीची चित्रणे त्यांच्या लेखनातून रेखाटली आहेत. त्यांचे काही लेख शेतकऱ्यांच्या वास्तव समस्या मांडणारे आहेत. 'कुटुंबकलह', 'चकवा', 'Æ¸ÖÔ‰', '†ŸÖ¯Ö%ÖÖÆ‰' 'लोडशेडिंग', '¸ÃŸÖÖ' इत्यादी लेखांमधून ग्रामीण भागातील समस्या मांडताना वर्तमानकालीन समाज वास्तवावर भाष्य केले आहे. त्यातून समाजमनाचे सखोल चिंतन दिसून आले आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातील (कथा व कादंबरी) समाजजीवन, या सातव्या प्रकरणात सुरुवातीला प्रस्तावनेत साहित्य या शब्दाची व्याख्या व स्वरुप स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या कथनपर साहित्यातील समाजजीवन स्पष्ट करताना प्रथम का¤²Ö¸‚ ¾ÖÖ›ì.´ÖµÖÖ“ÖÖ विचार केला आहे. 'तहान', '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ', ' “ÖÖ¸‚´Ö¸Ö' या कादंबरीतून व्यक्त होणारे समाजजीवन त्या त्या काळातील सामाजिक स्थितीचे दर्शन घडविते. तसेच धर्मविषयक ग्रामीण परिसरातील ÁÖ¤-ÖÖ, †¬ÖÁÖ¤-Ôा यांचे वर्णनही त्यांच्या कादंबरीतून आढळते. कादंबरी वाङ्.मयानंतर कथा वाङ्.मयाचा अभ्यास करताना त्यांच्या कथांमधील समाजजीवन“ÖÖ, धार्मिक जीवन व आर्थिक जीवनाचा अभ्यास केला आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातील सामाजिक जीवन ग्रामीण परिसरातील आजची वास्तव परिस्थिती दर्शविते ग्रामीण परिसरातील आजच्या वास्तव समाजातील समस्यÖÖ रेखाटताना समाजपरिवर्तनाला आवश्यक असलेल्या बाबींचा वेध घेतात. तसेच परिवर्तनासाठी आवश्यक सूचक असे उपायही सुचवितात.

सदानंद देशमुख यांच्या कथनपर साहित्यातील धार्मिक जीवनातून धार्मिक ¹⁄œ‰, ¯Ö¸¯Ö¸Ö, †¬ÖÁÖ¤-Ôा समाजाला कशा पोषक व विघातकही आहेत हे अतिशय संवेदनशीलतेने व्यक्त केले †ÖÆ.

सदानंद देशमुख यांनी आपल्या कादंबरी व कथा वाङ्.मयातून समÖजातील आर्थिक जीवनाचे वर्णन केले आहे. आर्थिक विवंचनेत असलेली ही माणसे जगण्यासाठी संघर्ष करतात. समाजाच्या या सत्यस्थितीवर सदानंद देशमुख यांनी आपल्या साहित्यातून प्रकाश टाकला आहे.

एकूण सदानंद देशमुख यांचे उपरोक्त साहित्य हे वास्तववादी असून ग्रामीणक#ÂÖ‰निष्ठ मूल्यजाणिवा व्यक्त करणारे असल्याने इतर ग्रामीण लेखकांचे साहित्य व सदानंद देशमुख यांचे साहित्य यांचा विचार करुन त्यातील वेगळेपण व वैशिष्ट्ये यांचा विचार या प्रकरणात केला †ÖÆ.

उपसंहार या आठव्या प्रकरणात वरील सर्व सात प्रकरणांचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे. सदानंद देशमुख यांच्या समग्र साहित्याचा अभ्यास करताना काही ठळक निष्कर्ष स्पष्टपणे दिसून आले. त्यांच्या साहित्यांचा केंद्रबिंदू शेतकरी असून त्यांच्या समस्या, दारिद्र्य, शोषण इत्यादी बाबत ते प्रकट आत्मचिंतन करतात. पारंपरिक शेतीव्यवसायातील परिवर्तनास कारणीभूत ठरलेल्या घडामोडी लक्षात घेऊन शासनाने याबाबत करावयाच्या उपाययोजनाबाबत

ते प्रबोधन करतात. तसेच परिवर्तनवादी विशाल दृष्टी मनी बाळगून शेतकऱ्यांना सकारात्मक दृष्टीने विचार करण्याचा संदेश देतात. आबंडेकरवादी, मार्क्सवाद या विचारात न अडकता एक समन्वयवादी भूमिका घेऊन जागतिकीकरणाच्या या युगात वि-ाननिष्ठ दृष्टकोन बाळगून मानवतावादी सकारात्मक नव्या मूल्यांचा पुरस्कार करुन ग्रामीण माणसांच्या समस्याचा वेध घेणारे साहित्य त्यांनी निर्माण केले आहे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत विवेचनाच्या आधारे सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याच्या अभ्यासातून पुढील काही निष्कर्ष नोंदविता येतात.

1) सदानंद देशमुख यांनी कविता, कथा, कादंबरी, ललित अशा वाड्.मयप्रकारातून विपुल लेखन केलेले आहे. आपल्या वेगळ्या लेखनशैलीने अनेक पुरस्कारांनी सन्मानीत -ालेल्या या लेखकाने स्वत:चा वाचकवर्ग निर्माण केला आहे.
2) शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे बारोमास मधील एकनाथाचे उद्ध्वस्त -ीवन त्यांचा कौटुंबिक संघर्ष, अनेक प्रकाराच्या तृष्णा असलेला समाजातील शोषक घटक 'तहान' मधील बबन शेवाळे, सकारात्मक दृष्टीने शेतकऱ्यांना प्रगतीचा मार्ग दाखविणारा चारीमेरातील उदेभान इत्यादी सदानंद देशमुखांच्या कादंबऱ्यातून -ालेल्या व्यक्तिरेखा समाजाचे वास्तव चित्रण करतात. शेतकरी, शेतकरी, दुष्काळ, जागतिकीकरण, खाऊजा संस्कृती, शहरीकरण यांचा ग्रामव्यवस्थेवर -ालेला परिणाम सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यातून दिसतो. ग्रामवास्तवाचे वास्तव व नेमके चित्रण सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यात दिसते. तसेच जागतिकीकरणाचे चांगले व वाईट परिणाम व त्यामुळे ढासळलेली मूल्यव्यवस्था यांचे दर्शनही घडते.
3) सदानंद देशमुख स्वत: शेतकरी असल्याने त्यांना शेतकऱ्यांच्या समस्यांची जाणीव आहे. या समस्यांविषयीचे स्वानुभव व आत्मचिंतन आपल्या साहित्यकृतीतून वास्तवतेने व प्रभावीपणे मांडल्यावर त्यांच्या साहित्यकृर्तीना विश्वसनियता प्राप्त -ाली आहे. त्यांना विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या विविधांगी दु:खाना व जागतिकीकरणामुळे ढासळलेल्या ग्रामव्यवस्थेतील मूल्य व्यवस्थेला प्रादेशिक बोलीभाषेच्या उपयोजनाने प्रभावीपणे शब्दबद्ध केले आहे. वास्तवतेचे दर्शन करुन त्यातून दाहकतेची जाणीव करुन देणारे त्यांचे साहित्य इतर ग्रामीण साहित्यापेक्षा वेगळे आहे.
4) सदानंद देशमुखांच्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा मानवी स्वभावाच्या विविध पैलूचे दर्शन घडवणाऱ्या आहेत. कष्टकरी, भूमिनिष्ठ, चंगळवादी, बेरकी, बेडर, भित्री, लाचार,

असहाय्य, हतबल, आक्रस्ताळी, विद्रोही, उपेक्षित अशा या व्यक्तिरेखांमधून मानवी स्वभावाच्या विविध छटा त्यांच्या साहित्यातून प्रकट –ÖÖ»µÖÖ †ÖÆŸÖ.

5) जागतिकीकरणानंतरच्या शेतीव्यवसायतील समस्यांचे व ग्रामव्यवस्थेचे बदललेले स्वरुप यांचे वर्णन सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यातून दिसून येते. सरकारी व्यापारी धोरण, शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचार, दारिद्र्य, बेरोजगारी पाणीटंचाई, नातेसंबंधातील ताणतणाव, शोषण, शेतमजुरांच्या व्यथा, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रद¬ÖÖ µÖÖ ÃÖ¾Ö सद्यस्थितीतील शेतक¬यांच्या जीवनातील समस्या सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यातून मांडल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातील सर्व पात्रे ढासळलेल्या ग्रामीण मूल्यव्यवस्थेचे प्रतिनिधित्व करतात.

6) शेतक¬यांच्या दु:खाचे वास्तव चित्रण करण्याचा मान सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याला देता येतो कारण शेतक¬याच्या जीवनशैलीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणारे ते लेखक असून त्यांचे साहित्य स्वानुभव आत्मचिंतनाचे प्रकटीकरण आहे. ¤Ö×¸¦¶ ¾Ö आर्थिक कारणांनी निर्माण होणा¬या ताणतणावामुळे शेतक¬यांना करावा लागणारा जीवनसंघर्ष याचे चित्रण त्याच्या ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖ †Ö»Ö †ÖÆ. ŸµÖÖ“µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖ»Ö ÃÖ¾Ö ¯ÖÖ¡Ö शेतकरी वर्गाची प्रातिनिधिक भूमिका साकार करतात.

7) ´Ö¸ÖŠß ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖ ŸµÖ¡यांच्या साहित्य शीर्षकाचे साहित्य दिसत नाही. कारण 'ख़ÖÖ¤ÖÖ¡Ö“ÖÖÃÖ', '2ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ', 'तहान', '“ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' '»Ö“ÖÖ>', '´ÖÆÖ»Ö™', 'भुईरिंगणी', 'रगडा' 'उठावण' Æß त्यांच्या साहित्याकृतीची शीर्षके अर्थपूर्ण आहेत. त्यामुळे शीर्षकांचे वेगळेपण हे त्यांच्या कादंबरी, कथा, क×¾ÖŸÖÖ ¾Ö ललितलेखनाचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

8) सदानंद देशमुखांनी आपल्या साहित्यातून पाळीव प्राण्यांवर असलेले प्रेम माया, जिव्हाळा व्यक्त केला आहे. कारण शेतक¬यांच्या जीवनात पाळीव प्राण्यांना खूप ´ÖÆ¢¾Ö †ÃÖŸÖ. 'देवाघरंच मरण' या कथेतील मालक आपल्या हातातील अंगठी देऊन बगळ्या बैलाचे मरण थांबवतो. 'थकीत बाकी' या कथेतील संतोष आपल्या बक·µÖÖवरील प्रेमापोटी बँकवाल्यांच्या जी¯Ö“Ö ™ÖµÖ¸Ö¡ ±ú֐ŸÖÖ. '»ÖÔÖ' या कथेतील दौलत एक लंगड्या बकरीच्या मदतीने आपले जीवन सावरतो व त्याविषयी कृत–ÖŸÖÖ ¾µÖŒŸÖ करतो. 'सर्तकी' या कथेतील काळूबा नागूबा च्या मृत्युने हेलावून मालकाचे काम सोडतो या कथांमधून सदानंद देशमुखांनी पाÔीव प्राण्यांविषयी जिव्हाळा व्यक्त केला †ÖÆ.

9) सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यात स्त्रीपुरुषातील शारीरिक संबंधाचे चित्रण करताना शृंगारपूर्ण वातावरणनिर्मिती केली आहे. परंतु ŸµÖÖŸÖ स्त्रीदेहाची वर्णने नाहीत. त्यामुळे स्त्रीच्या चारित्र्य संवर्धनाची मर्यादा पाळलß †ÖÆ.

10) ग्रामीण जीवनात नातेसंबंधाना विशेष महत्त्व असते. कुटुंबसंस्था व गावगाडा हा नात्यातील प्रा´ïणिकपणावर चालतो त्यामुळे नातेसंबंधाची जपणूक करताना दारिद्र्यातील ग्रामीण माणसे ऐकमेकांची काळजी घेताना दिसतात. '•ôÔ½ŸÖ' या कथेत त्यांनी श्यामराव तात्याची वृध्दापकाळातील एकलकोंडी अवस्था x“Ö¡ÖßŸÖ केली आहे. तर उकीर या कथेतील रात्रभर गुप्तधन शोधण्यासाठी घराबाहेर असलेल्या मुलाची काळजी करणाऱ्या कुटुंबातील सदस्याच्या मन:स्थितीचे वर्णन केले आहे. बळकटी या कथेतील गीता बगळ्या बैलाविषयी आपल्या सासऱ्याच्या भावना समजावून घेऊन त्याचे मरण थांबवते. नात्यातील भावभावनाचे वर्णन करणाऱ्या त्यांच्या या कथा सदानंद देशमुखांचे संवेदनशील मन x“Ö¡ÖßŸÖ करतात.

11) सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्या व कथासंग्रहाच्या अर्पणपत्रिका वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. कारण बहुतेक साहित्यकृती कोणत्यातरी व्यक्तीला संस्थेला किंवा प्रदेशाला अर्पण केलेल्या असतात. परंतु सदानंद देशमुख यांच्या अर्पणपत्रिका त्या कलाकृतीला कारणीभूत ठरलेल्या घटकांना अर्पण केलेल्या आहेत. ' “ÖÖ¸ß´Ö¸Ö' कांदबरी त्यांच्या आवडत्या पाचव्या व टेकड्या या शेताला अर्पण केली आहे. '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ' कादंबरी आपल्या आई वडिलांना अर्पण केली आहे. त्यातून साहित्यकृतीचा मुख्य आशय व्यक्त होतो. आपल्या अर्पणपत्रिकेतून साहित्यकृतीला कारणीभूत ठरणा•µÖÖ ¾µÖŒŸÖ²Ö§»Ö घटकांबद्दल कृत¬ता व्यक्त केली आहे. हे त्यांच्या साहित्यलेखनाचे विशेष वैशिष्ट्ये म्हणता येईल.

12) सदानंद देशमुखांच्या साहित्यातून शेतकऱ्यांच्या समस्यांना प्राधान्य दिले असून काळानुरुप बदलल्या समस्यांचा वेध त्यांच्या साहित्यातून घेतलेला आहे. त्याचबरोबर आधुनिक काळातील नवीन समस्या व त्यावरील सूचक उपाय त्यांच्या साहित्यातून ¾µÖŒŸÖ ÆÖŸÖÖŸÖ. 'तहान'मध्ये पाण्याची समस्या मांडली आहे. '²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ'मध्ये सुशिक्षित शेतकऱ्या“µÖÖ ´Ö»ÖÖची शोकांतिका आहे तर चारीमेरा मध्ये आधुनिक शेतीचा नवीन सकारात्मक दृष्टिकोन आहे. काळानुरुप समस्यांचा वेध घेताना त्यांच्या साहित्यात एकसारख¡पणा नसून त्यांचे लेखन काळसाक्षेप आहे. साहित्यातील विषयांच¡ ¾Ö×¾Ö¬µÖŸÖÖ हे सदानंद देशमुख यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे.

13) सदानंद देशमुख यांच्या सर्वच कादंबऱ्या, कथासंग्रह क¢ÂÖ¡जीवनावर आधारित असून त्यातून शेतकऱ्यांचे दु:ख, समस्या व दारिद्र्याचे चित्रण दिसते. तसेच समस्यांवरील उपाययोजनांची चर्चा त्यांच्या साहित्यातून दिसते.

14) कथानकांची पुनरावृत्ती - सदानंद देशमुख यांच्या '†¬ÖÖ¸¡²Ön' या कथासंग्रहातील कथांचे कथानक त्यांच्या इतर कथासंग्रहातील कथांतील कथानकात सारखेपणा दिसतो. †¬ÖÖ¸¡²Ön कथासंग्रहातील 'देवाघरचं मरण' ¾Ö 'गाभुळगा³ÖÖ' ´Ö¬Ö¡»Ö 'बळकटी', '¾ÖÖ¹½Ô'

¾Ö 'क्ष>ß »ÖÖ¾ÖÖ †ÖŸÖ»ÖßÖ', '¸ŒŸÖ£Ö²Ö' ¾Ö 'डूख' 'बोळवण' ¾Ö 'क्ष"ÖÖ™Ö' इत्यादी कथांचे शीर्षक वेगळे असले तरी कथानकात सारखेपणा आढळतो. लेखनाचा कालावधी वेगवेगळा असल्याने कथानकाची पुनरावृत्ती –ÖÖ»Ö»ÖßÖ †ÖœôÖŸÖ.

15) सदानंद देशमुखांच्या साहित्यात कथानकाची पुनरावृत्ती दिसते. तसेच पात्रांच्या नावात ही दिसते. पात्राच्या भूमिकेत वैविध्य असले तरी पात्राची नावे पुन्हा पुन्हा तीच दिलेली †ÖÆŸÖ. Ÿµ¾ÖÖ"µ¾ÖÖ '¸ŒŸÖ£Ö²Ö', 'डूख', '¯ÖÖ™´ÖÖ¸Ö', 'बळकटी' या कथांमध्ये स्त्री पात्राचे न¾Ö गीता आढळते. काळाच्या ओघात वेगवेगळ्या कालखंडात कथा लिहिल्यामुळे पात्राची नावे अवधानाने पुन्हा आलेली आहेत.

16) सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यातून येणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखा या प्रतिकूल परिस्थिती»ÖÖ टक्कर देताना दिसतात. परिस्थितीचा त्रागा करत नाहीत. त्या सोशिक असून या व्यक्तिरेखामध्ये, विविधता आढळते. सुशिक्षित, विधवा, उपेक्षित, विधवा, दरिद्री, मायाळू, कष्टाळू, अंधश्रद¬ÖÖô¦, ³ÖÖôß †¿ßÖ ×¾Ö×¾Öध स्त्रीरुपे त्यांच्या साहित्यातून प्रकट –ÖÖ»Ö»ÖßÖ †ÖÆŸÖ.

17) सदानंद देशमुख यांच्या सर्वच साहित्यामध्ये विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीभाषेचा वापर संवादासाठी व निवेदनासाठी प्रमाणभाषेचा वापर केला आहे.

18) सदानंद देशमुख यांनी लोकप्रियतेशी तडजोड न करता गंभीरपणे व स्वत:च्या आत्मानुभूतीशी प्रामाणिक राहून लेखन केले आहे. मानवी जीवनवास्तवाचा सूक्ष्मपणे वेध घेणार एक महत्वाचे साहित्यिक म्हणून सदानंद देशमुख यांचे साहित्य वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. सदानंद देशमुख यांनी आपल्या स³ÖÖीवतालची सामान्य माणसे, त्यांचे जीवन, त्यांच्या भावभावना, ताणतणाव जवळून अनुभवल्यामुळे आपले अनुभव आपल्या ¾ÖÖ>.मयातून वाचकांसमोर मांडले आहे. तसेच त्यांनी विदर्भातील सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भाचा यथायोग्य उपयोग करुन घेतल्यामुळे त्यांच्या साहित्याला एक वेगळेपण प्राप्त –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ.

19) सदानंद देशमुख यांच्या कथांमधून ग्रामीण जीवनाचा वास्तव शोध घेतला असल्याने त्यांच्या कथालेखनाला सामाजिकतेचे एक भक्कम अधिष्ठान लाभले आहे. सामाजिकतेची अनेक परिमाणे लाभलेली समाजवास्तवाच्या †ŸÖ:¯Ö¾ÖÖÆÖ"ÖÖ ×¾Ö¿»Öषण करणारी आणि वास्तवाचा शोध घेणारी त्यांची कथा मराठी कथापरंपरेत आपला स्वतंत्र ठसा उमटवणारी आहे.

20) सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याचßß ³ÖÖÂÖÖ¿Ö»ÖßÖ ÃÖÖ¬Öß, "ÖÖ™ßß "ÖÖ™ßß ¾ÖÖŒµÖÖ †Ã¤Ö»Ö»ÖßÖ, सोपी, अलंकाराचा हव्यास नसलेली अशी आहे. त्यांची कथा वास्तव जीवनदर्शनाबरोबर म्हणी, वाक्प्रचारयुक्त शैलीमुळे प्रत्ययकारी होत जाते. तसेच ¾Ö¤³ÖßÖय लोकबोलीमुळे ग्रामीण परिसरातील वातावरणाची निर्मिती क¸ŸÖ. Ÿµ¾ÖÖ"µ¾ÖÖ

साहित्यातील काव्यात्मकता, लयबद्धता, चिंतनशीलता इत्यादी गुणवैशिष्ट्यांमुळे सदानंद देशमुखांची भाषाशैली समकालीन कथाकारांपेक्षा आगळीवेगळी ठरते. तसेच निवेदनातील आत्मचिंतनाच्या प्रकटीकरणामुळे त्यांचा संवेदनशील साहित्यिकाचा दृष्टिकोन दिसून येतो.

सदानंद देशमुख यांच्या साहित्यांच्या अभ्यासाअंती प्रस्तुत मांडलेल्या निष्कर्षावरुन असे म्हणता येईल की, सदानंद देशमुख तिसऱ्या पिढीतील दर्जेदार लेखन करणारे ग्रामीण साहित्यिक आहेत. त्यांच्या साहित्यातून काही निष्ठ मूल्यजाणिवा व्यक्त होतात. तसेच स्वानुभवातून व आत्मचिंतनातून ग्रामीण वास्तवाचा अस्सल वेध घेणे हे त्यांचे लेखनकौशल्य म्हणता येईल. शेतकरी, शेती, ग्रामीण भागातील समस्या, नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास, जागतिकीकरणाचे परिणाम, बदलते ग्रामीण वास्तव, शेतमजूर, शोषक वर्ग, भ्रष्ट सरकारी धोरण, कर्ज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या इत्यादी काही निगडीत समस्यांचा वेध घेताना 'शेतकरी' हाच त्यांच्या साहित्याचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त झालेलं दुःख, वेदना, शोषण, शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचे प्रभावी कार्य त्यांनी साहित्यातून केलेले आहे म्हणूनच त्यांचे साहित्य दर्जेदार ठरले आहे.

सदानंद देशमुख यांनी आपल्या वेगळ्या अभिव्यक्तीतून 'तहान' 'झोंबी' 'बारोमास' 'फास' 'अंधारबन', 'रगडा', 'जावळ', 'उठावण', 'गाभुळगा' 'खुळ्याचा बाजार', 'झुलवा' या कथासंग्रहांनी ग्रामीण साहित्यक्षेत्रात मोलाची भर घातली आहे. त्यामुळे एक दर्जेदार यशस्वी ग्रामीण साहित्यिक म्हणून सदानंद देशमुख यांची ओळख निर्माण झाली आहे. त्यांच्या साहित्यातून वास्तव काळातील नवीन पिढीचा संघर्ष व्यक्त केला आहे. शेतापासून दुरावत चाललेल्या या नवीन पिढीबाबतचे आत्मचिंतन त्यांच्या साहित्यातून जाणवते. विविध भाषांमध्ये अनुवादामुळे त्यांचे साहित्य अनुवादामुळे त्यांचे साहित्य सातासमुद्रापार पोहचले आहे. म्हणून सदानंद देशमुख यांचे साहित्य वाङ्मयदृष्ट्या अतिशय आशयसंपन्न, सकस, सरस व दर्जेदार असून एकूण मराठी ग्रामीण साहित्यातील त्यांचे योगदान अतिशय मोलाचे आहे.

- **सदर संशोधनाचे आधुनिक काळातील योगदान :**

१९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. विविध क्षेत्रांमध्ये विकासाच्या दृष्टीने वाङ्मयीन व सामाजिक स्वरुपाच्या चळवळी सुरु झाल्या. त्यामध्ये साहित्य अधिक वेगाने होण्यासाठी काही निश्चित प्रयत्न करण्यात आले. त्याचप्रमाणे पंचायत राज्य व जिल्हा परिषदाची निर्मिती, पंचवार्षिक योजना उच्च शिक्षणाचा सर्वदूर प्रसार. औद्योगिकीकरणाचा विकास, शिक्षणाच्या व नोकरीच्या संधी, शहरीकरणाचा वाढलेला वेग यांचा परिणाम ग्रामीण जीवनावर झाला. पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेला त्यामुळे धक्का बसला. बदललेल्या समाजजीवनात ग्रामीण जीवनाच्या समस्या उभ्या राहिल्या. शोषणकर्ते बदलले पण

शोषित वर्ग तोच राहिला. या सर्वाचा सामाजिक बांधिलकीच्या नात्याने विचार करणे श्रेयस्कर Š¸»Ö या भूमिकेतून सदर प्रबंधाच्या विषयाची मी निवड केली.

सदर संशोधनामुÔ ग्रामीण साहित्याचे बदललेले स्वरुप स्पष्ट होईल. आजच्या काळाची गरज म्हणून ग्रामीण साहित्यातील उग्र वाटणारा बंडखोरीचा सूर ठळकपणे दाखवणे, शेतक¬यांच्या शत्रूंचा जाहीरपणे, निर्भयपणे उल्लेख करुन त्यांना आत्मशक्तीचा प्रत्यय करुन देणे. भ्रष्टाचाराचा निषेध, शेतक¬यांच्या हक्कांचे संरक्षण, राजकारण्यांचा पांघरलेला दांभिकतेचा बुरखा, शेतक¬यांच्या वर्तमान काळातील समस्या व त्यावरील उपाययोजना ¿Öतक¬यांच्या आत्महत्येमागील कारणमीमांसा याबाबत समाजाला विचारप्रवृत्त करायला लावणारी ही ग्रामीण साहित्याची नवीन भूमिका सदर सं¿Öधनामुळे स्पष्ट हो‡»Ö.

प्रस्तुत संशोधनातून पुढील संशोधनास मिळणारी दिशा :

आजच्या शेतक¬यांची स्थिती पाहता नवीन समस्या उदयाला आलेल्या दिसतात. शहरीकरणामुळे ग्रामीण समस्या उदयाला आलेल्या दिसतात. शहरीकरणामुळे ग्रामीण जीवनाचा चेहरा बदल»Ö»ÖÖ †ÖÆ.

शेतीविषयी वाटणारा तिरस्कार, शेतमालाचे घसरणारे दर, ऊस तोडणी कामगारांचे प्रश्न, त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचे निर्माण –ालेले प्रश्न अतिरिक्त पाण्यामुळे क्षारपड जमिनीचा वरचेवर अस्वस्थ करणारा प्रश्न, शेतीपासून तुटत चाललेली नवी पिढी, जीवनाच्या प्रत्येक पावलावर शेतक¬याला पूर्णपणे नग्न करुन सोडणारा भ्रष्टाचार, स्वाहाकाराला प्राधान्य देऊन ÃÔ¼ý –ालेल्या सहकारी चळवळी व त्यात शिरलेल्या अपप्रवृत्तीतून निर्माण –ालेले प्रश्न, शरीराचे चोचले पुरविणारा वाढता चंगळवाद व पाश्चात्य जीवनाचे होत असलेले आंधळे अनुकरण, त्यामुळे निर्माण –ालेले विघातक सामजिक प्रश्न, विजेची टंचा‡, †Ö™Ÿ “ÖÖ»Ö»Ö»µÖÖ विहिरी ग्रामीण समाजातील अनारोग्य, बालकांचे कुपोषण, जाती जातीमधील वाढते वैर, नानाविध कारणांनी विघटित होत चाललेली कुटुंबव्यवस्था, गावागावाला येत असलेला बकालपणा, पोट भरण्यासाठी शहराकडे सुरु –ालेले लोंढे, राजकारण, वैर, द्वारिद्र्य यातून निर्माण होणारे ताणतणाव, जन्माआधीच पोटातच मुलींची हत्या सुरु –ाल्याने घटत चाललेल्या मुलींचा जन्मदर, कमी होत चाललेली माणसातील आपुलकी व जिव्हाळा त्यामुÔ ´Ö»µÔ³ÖÂ™ –ाल्याने नासत चाललेली समाजव्यवस्था या नव्याने निर्माण –ालेल्या समस्या, यातून निर्माण –ालेली विकृती, माणसाचे आक्रंदन शब्दांकित करणे हे आजच्या ग्रामीण साहित्याचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. शहरीकरण, जागतिकीकरण, नवीन तंत्र-ान, शिक्षणाचा विकास याचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर –ाला. त्यात पंचायत राज्याची व जिल्हा परिषदाची निर्मिती, शासकीय योजनाची अंमलबजावणी व त्यातील राजकारणामुळे शोषित शेतकरी या सर्वांचा सामाजिक बांधिलकीच्या संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी सदर संशोधनाचा उपयोग होईल व वर्तमान काळातील शेतक¬यांच्या वास्तव समस्याचा शोध घेण्यास व त्यावरील उपाययोजना याबाबत संशोधन करण्यासाठी सदर संशोधनाचा उपयोग होईल.

¯Ïx¸x¿ÏÂ™

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - †-1

सदानंद देशमुख यांचा जीवनपट

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - †-2 .

सदानंद देशमुख यांची मुलाखत (अभ्यासकाने 'ÏŸÏ»Ï»Ïß)

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - †-3

सदानंद देशमुख यांचे प्रकाशित साहित्याची यादी

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - †-4

सदानंद देशमुख यांच्या प्रकाशित साहित्याची सूची व मिळालेल्या पुरस्काराची यादी

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - †-5

सदानंद देशमुख यांच्या हस्ताक्षराची नक्कल ¯ÏŸÏ

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - †-6

सदानंद देशमुख यांच्या प्रकाशित साहित्याची मुखपृष्ठे व म»Ï¯ÏÂŠ¡

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - †-7

सदानंद देशमुख यांची छायाचित्रे

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - ²Ï-1

ग्रंथनिविष्ट व वृत्तपत्रीय समीक्षा लेखसूची

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - ²Ï-2

सदानंद देशमुख यांच्या ÃÏÏ×ÆŸÏµÏÏ“ÏÏ अनुवाद

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - ²Ï-3

संशोधन अभ्यासासाठी मार्गदर्शका²Ï¸Ï²Ï¸¡ –ालेल्या बैठका

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - क-1

संदर्भग्रंथ सूची

¯Ïx¸¡x¿ÏÂ™¡ - क-2

अकारविल्हे सूची

¯Öx¸x¿ÖÂ™ † - 1

अ) सदानंद देशमुख यांचा संक्षिप्त जीवनपट

• संपूर्ण नाव	:	प्रा. डॉ. सदानंद नामदेवराव देशमुख
• जन्म	:	30 •Ö»Ö 1959 अमडापूर, ता. चिखली, जि. बुलढाणा.
• जनक वडील	:	श्री. नामदेवराव रंगराव देशमुख
• शिक्षण	:	M.A.Bed. Ph.D.
• ¾µÖ¾ÖÃÖÖµÖ	:	प्राध्यापक (मराठी विषय) सरस्वती कला व वि–ान महाविद्यालय, जानेफळ, ता. मेहकर जि.बुलढाणा.
• लेखनकार्य	:	कादंबरी, कथा, कविता, ललितगद्य या साहित्यप्रकारात निर्मिती
• शैक्षणिक क्षेत्रात ÃÖÖ×ÆŸµÖÖ“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö	:	१) विशेष ग्रंथकार पणÖ ×¾Öa¯ÖÖšÖŸÖ <´Ö.<.“µÖÖ अभ्यासक्रमात समग्र ÃÖÖ×ÆŸµÖÖ“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö २) कोल्हापूर, जळगाव, अमरावती, नागपूर, नांदेड मुंबई इ. विद्यापीठात कादंब¯या व कथासंग्रहाचा B.A ¾Ö M.A च्या अभ्यासक्रमात समावेश ३) कर्नाटक व महाराष्ट्र, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमात साहित्याचा समावेश

४) प्रकाशित साहित्यावर एम.फील व पीएच.डी. साठी महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठातून संशोधनकार्य

५) 'तहान'कादंबरीचा १९९८ च्या ललित लक्षवेधी पुस्तकाच्या यादीत Ã0´00¾0¿0

६) महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या 'दशकाचे कथाकार' या उपक्रमात समावेश

७) ललित मासिकाच्या 'दशकातले साहित्यिक' या उपक्रमात समावेश

८) विदर्भ साहित्य संघाच्या केंद्रिय कार्यकारिणीत Ã0¤Ãµ0

*** पाठ्यपुस्तकातील समावेश**

* (1) ‡.10¾0 ´0¸0Š - 2000¸0´00Ã0´0¬00»0 ^Ÿ00¸0 '¾0·Æ0>0' 2000»00³00Â0“00
नमुना म्हणून समावेश

* (2) ‡.11¾0 ´0¸0Š - 'सोनं होऊन उगवावं' या 'गावकळा'कवितासंग्रहातील कवितेचा Ã0´00¾0¿0

¯Ö¸¸x¿ÖÂ™ - † - 2

(१) सदानंद देशमुख यांची मुलाखत

* मुलाखत

दिनांक – 12 x›ÃÖ²Ö¸ 2016

Ã£Öô - '²ÖÖ¸¸Ö´ÖÖÃÖ', शिवाजीनगर

जानेफळ, ता. मेहकर,

x•Ö»ÆÖ –बुलढाणा-443304

¾Öô - ¤¯ÖÖ¸¸ß 3.00 ŸÖ 5.30

नयना लोखंडे - एक व्यक्ती आणि लेखक म्हणून तुमची जडणघडण कशी –ÖÖ»Ö¯ß? Ÿµ××

संदर्भात काय सांगाल?

सदानंद देशमुख - ´ÖÖ–ाा जन्म शेतकरी कुटुंबात –ाल्यामुळे शेतमजूर, सालगडी यांच्याशी मा–ÖÖ ÃÖŸÖŸÖ ÃÖ²Ö–Ö µÖŸÖ †ÃÖŸÖ. ŸµÖÖ´ÖÔ त्यांच्या जीवनातील घडामोडींकडे मा–ो मन संवेदनशील असल्यामुळे पटकन लक्ष वेधले गेले त्यामुळे मन अस्वस्थ –ाले. हे कुठेतरी मांडले गेले पाहिजे असे तीव्रतेने वाटू लागले. त्या दरम्यानच्या काळात आनंद यादव यांची 'इंधन'ही कथा व ना.धो. महानोरांची 'या नभाने या भुईला दान द्यावे'ही कविता नवव्या इयत्तेत असताना वाचनात आली. ग्रामीण साहित्यात या विषयावर कथा व कविता लिहिली जाऊ शकते हे त्यावरुन कळले. या लेखकांचे आणखी साहित्य वाचल्यावर त्यांच्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा प्राणी, पशु आपल्या भोवतालच्या परिसरातीलच आहेत ही जाणीव –ाली. या पूरक वाचनाने प्रगल्भता आली आपल्या आजूबाजूला दिसणारे हे अनुभव, सत्य मांडले गेले पाहिजे असे तीव्रतेने वाटू लागले. त्यातूनच 'देवाघरचं मरण', 'नशीबाने दगा दिला' या कथा तयार –ाल्या. साहित्यिक म्हणून जडणघडण होताना आजूबाजूच्या ग्रामीण परिसराचे अवलोकन, माणसाचे, गावाचे व ¤ÃÖ·µÖÖ बाजूला लेखक म्हणून घडत असताना पूरक वाचन –ापाटल्यासारखे वाचल्याने जडणघडण –ाली त्याचबरोबर आनंद यादव, शंकर पाटील, सखा कलाल, अण्णाभाऊ साठे या ग्रामीण लेखनाचे साहित्य वाचल्याने साहित्यिक म्हणून घडत गेलो. अनुभवासाठी आजूबाजूची माणसे व परिसर होताच व अभिव्यक्तीसाठी हे पूरक वाचन व शेतीच्या कामातील स्वानुभव यांचा उपयोग –ÖÖ»ÖÖ. ´ÖÖ–या लेखनाचे विषय मा–यासाठी उपरे नसल्यामुळे त्यांचा विशेष शोध घ्यावा लागला नाही. सेंद्रिय पातळीवर घडत गेलो.

नयना लोखंडे - सुरुवातीला तुम्ही कोणत्या प्रकारचे लेखन केले?

सदानंद देशमुख - ´ÖÖ–या लेखनाची सुरुवात 'देवाघरचं मरण' या कथालेखनाने –ाली. त्यानंतर काही कविता लिहिल्या. रविवारच्या पुरवण्यामध्ये या कविता व कथा प्रकाशित –ÖÖ»µÖÖ.

नयना लोखंडे - तुम्ही सुरुवातीला केलेल्या लेखनासंदर्भात काय सांगाल?

सदानंद देशमुख - सुरुवातीचे लेखन विचार न करता प्रकाशकाकडे पाठविले. जेवढे साहित्य पाठविले ते सर्व छापले गेले. फार कमी साहित्य साभार परत आले. त्यामुळे मा–Ö ÃÖ¹Ö¾ÖÖŸÖ®“Ö ÃÖÖ×ÆŸµÖ ^¢Ö´Ö“Ö ÆÖŸÖ.

नयना लोखंडे - कथा कादंबरीच्या रचनातंत्राबद्दल आपले मत काय?

सदानंद देशमुख - ´ÖÖ–या 'तहान'व 'बारोमास' मध्ये एकच रचनातंत्र आहे. 'चारीमेरा''Ö¬µÖ ´ÖÖ¡Ö वेगळा प्रयोग केला. त्याची सुरुवात मध्य, पूर्वाध व शेवट अशी केली.

नयना लोखंडे - †ÃÖÖ 2Ö¤»Ö का करावसा वाटला?

सदानंद देशमुख - माणूस जगताना त्याच्यासोबत वर्तमानकाळसोबत भूतकाळातील काही गोष्टी असतात. स्मृतिदोष म्हटला तरी प्रत्येकाला आपला भूतकाळ आठवतो. तसेच भूतकाळातील संस्मरणीय घटना प्रत्येकाला आठवतात आणि भविष्याकाळाबाबत आपण काही तरी ठरवलेले असते व वर्तमानकाळात जगत असतो हे लक्षात आल्यावर चारीमेराचे लेखनतंत्र बदलले व तिन्ही काळांना प्राधान्य देऊन त्यांची सरमिसळ करुन हे कथानक तयार केले.

नयना लोखंडे - कथा कादंबरीचे लेखन करताना विशिष्ट असा वाचकवर्ग तुम्हाला अभिप्रेत होता का?

सदानंद देशमुख - विशिष्ट असा वाचकवर्ग असावा असे मला अभिप्रेत नाही. पुस्तकाला ¯Ö×ÃÖ¬¤ß ×´ÖÔाल्यावर ते वाचले जाते. आर्थिक बाजूने विचार केला तर लेखन हा प्रचंड तोट्याचा व्यवसाय आहे. वेळ जात राहतो. त्यातून फारसा आर्थिक फायदा होत नसल्याने नोकरी करुन वेळ मिळाला तर चिंतनाच्या पातळीवर आपल्या विषयावर लेखन करावे असा मा–ाा दृष्टिकोन असल्याने मी लिहित असताना तडजोडीचा प्रश्न येत नाही. लेखन करताना मीच वाचक व लेखक असतो मी केवळ स्वानंदासाठी लिहित असल्यामुळे विशिष्ट वाचकवर्ग डोळ्यासमोर नाही.

नयना लोखंडे - प्रादेशिक भाषेचा वापर लेखनात केल्यामुळे वाचकवर्ग दुरावला असे तुम्हाला वाटते का?

सदानंद देशमुख - नाही, मी निवडलेली प्रादेशिक भाषा कथानकाची गरज आहे. त्या प्रदेशातील माणसे त्या प्रदेशातील प्रादेशिक भाषेतच बोलणार त्यामुळे कथानकातील पात्रांची भाषा प्रादेशिक असणे ही कथेची गरज आहे. प्रादेशिक भाषेतच संपूर्ण कादंबरी किंवा कथा लिहिली तर ती अनाकलनीय होईल म्हणून निवेदन प्रमाणभाषते व पात्रांचे संवाद प्रादेशिक भाषेते लिहिले आहे. संपूर्ण कथा प्रादेशिक भाषेत लिहिण्याचा प्रयोग प्रथम आनंद µÖÖ¤¾Ö यांनी केला. तसाच प्रयोग मी सुरुवातीला तरुण भारत या वर्तमानपत्रातील 'कथा वऱ्हाडची'µÖÖ सदरात संपूर्ण वऱ्हाडी भाषेतील कथा लिहिल्या आहेत.

नयना लोखंडे - आपल्या कथांमधील शेतकऱ्यांच्या समस्या व वास्तव समस्या यात आज परिवर्तन –ालेले आहे का?

सदानंद देशमुख - प्रत्येक काळात समस्या बदलेल्या असतात. त्या संपत नसतात परंतु प्रत्येक समस्येवर उपाय असतात. त्या समस्या अधोरेखित करुन त्यावर उपाय शोधणे हा मा–µÖÖ लेखनाचा दृष्टिकोन १९७८ पासूनच्या लेखनापासून २०१६ पर्यंतच्या, आजपर्यंतच्या लेखनÖŸÖ ठेवला असून या लेखनात अनक विषय, समस्या, जागतिकीकरण, बदल, घडामोडी या लेखनात अधोरेखित केल्या आहेत. बदलत्या काळाचे प्रतिबिंब मा–µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖ †Ö»Ö †ÖÆ ¾Ö µÖÖ–ÖœÆß ŸÖ µÖŸÖ ¸ÖÆ»Ö. ´ÖÖ–ो लेखन काळाच्या कसोटीवर तंतोतंत उतरले आहे.

नयना लोखंडे - कथेच्या शीर्षकयोजनेच्या संदर्भात काय सांगाल?

सदानंद देशमुख - कथेचे शीर्षक कथानकाच्या सोयीप्रमाणे ठरविले जाते. कधी कधी आधी शीर्षक सुचते तर कधी कथानक त्यामुळे शीर्षकाबाबत निश्चित अशी योजना किंवा ढाचा सांगता येणार नाही.

नयना लोखंडे - प्रादेशिक भाषेचा शब्दकोश तयार करण्याचा विचार आहे का? म्हणजे त्याचा उपयोग आपले साहित्य समजण्यास वाचकांना होईल.

सदानंद देशमुख - ´ÖÖ–ा असा दृष्टिकोन आहे की बोलीभाषेतील अनोळखी शब्द संदर्भानुसार वाचकांना कळतात. शिवाय एक लेखक म्हणून शब्दकोश तयार करणे वेळखाऊ काम आहे म्हणून तसा विचार नाही.

नयना लोखंडे - आपल्या कथासंग्रह, कादंबऱ्याच्या अर्पणपत्रिकांमधील वेगळेपण यासंदर्भात काय सांगाल?

सदानंद देशमुख - ´ÖÖ–या पुस्तकातील अर्पणपत्रिका त्या त्या वेळी लेखनाला कारणीभूत असलेल्या घटकांवर अवलंबून आहेत. अर्पणपत्रिका म्हणजे त्या वेळची तत्कालीन परिस्थितीप्रमाणे तीव्रतेने आपल्याला एखाद्या माणसाबद्दल कृत–ाता व्यक्त करता येणे असे वाटते. अर्पणपत्रिका म्हणजे ऋण व्यक्त करण्याचा एक प्रकार आहे. मा–ी तहान का¤²Ö¸ß शेतकऱ्यांच्या मुलांना अर्पण केली आहे. बारोमास लिहिताना मा–Ö †Ö‡¾Ö×»Ö ´ÖÖ–µÖÖ डोळ्यासमोर उभे राहिले म्हणून त्यांना अर्पण केली. तसेच चारीमेरा ही कादंबरी पाचवा व टेकड्या या शेतांवर आधारित असल्याने त्यांना अर्पण केली. तत्कालीन परिस्थितीनुसार ऋण व्यक्त करताना त्यांचा उल्लेख केला आहे.

नयना लोखंडे - आपल्या साहित्यातील स्त्रियांचे स्थान व ग्रामीण साहित्यातील स्त्रियांचे स्थान याबाबत आपण काय सांगाल?

सदानंद देशमुख - ´ÖÖ–µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖß»Ö ×ÄÖµÖÖ²Ö§»Ö ²ÖÖ»ÖÖµÖ“Ö –ाले तर सगळी कुटुंबव्यवस्था पेलून धरण्यात स्त्रियांचा मोठा वाटा असतो. मातृसत्ता तिच्या हाती असली तरी अर्थसत्ता मात्र तिला मिळत नाही. त्यामुळे कुटुंबव्यवस्थेत तिला अधोरेखित केले जात नाही. पुरुषांना महत्व मिळते परंतु स्त्रियांची मात्र उपेक्षा होते. परंतु मा–या मते सर्वच स्त्रियांचे कुटुंबव्यवस्थेत मोठे योगदान असते ते व्यक्त –ÖÖ»Ö ¯ÖÖ×Æ•Ö. ×ÄÖµÖÖ“Öß ×Ã£ÖŸÖß ¾Ö र्णन करताना मी एका कवितेत ×»Ö×Æ»Ö»Ö †ÖÆ.

"•Ö¿ÖÖß ³Ö‡ ŸÖ¿ÖÖß ²ÖÖ‡,
तिच्या पोटी नवं येते
रूप जगाला देऊन
तिचे वाळवण होतं. "

म्हणून तिची उपेक्षा होऊ नये. लोकांना स्त्रीचे महत्व कळावे या भूमिकेतून मा–µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖß»Ö स्त्रीव्यक्तिरेखा मी रेखाटल्या आहेत.

नयना लोखंडे - आपल्या लेखनावर कोणाचा प्रभाव आहे?

सदानंद देशमुख - आनंद यादव यांचे साहित्य वाचल्यावर त्यांचा प्रभाव पडण्यापेक्षा त्यांच्या व ´ÖÖ–µÖÖ ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸीील साम्य मला जाणवले. ना.धों.महानोर व आनंद यादव त्यांच्या काळात ×»Ö×ÆŸÖ ÆÖŸÖ ´Öß ´ÖÖ–या काळात लिहित होतो. जेव्हा मला जाणवले की मा–ी कविता ना.धों.महानोर यांच्या कवितेकडे –ुकते आहे. तेव्हा मी ती छापली नाही. मा–े लेखन स्वतंत्र

आहे. प्रत्येकाची अभिव्यक्ती वेगळी असते. जो तो आपल्या अनुभवाच्या पोतावरुन अभिव्यक्त ÆÖŸÖ †ÃÖŸÖÖ.

नयना लोखंडे - समकालीन लेखकांमधील आवडते लेखक कोणते?

सदानंद देशमुख - ´ÖÖ–ने आवडते समकालीन लेखक म्हणजे राजन गवस, अशोक कौतिक कोळी, आसाराम लोमटे, प्रवीण बांदेकर, कृष्णात खोत, जयंत पवार तसेच आवडते कवी श्रीकांत देशमुख, इंद्रजीत भालेराव, डॉ. कुमार अनिल, मनोह, •ÖÖ¬Ö¾Ö Æ †ÖÆŸÖ.

नयना लोखंडे - आपण नाटक हा वाङ्.मय प्रकार आजपर्यंत हाताळला नाही तर भविष्यात आपल्याला नाटक लिहायला आवडेल का?

सदानंद देशमुख - हो. कथा कादंबरी प्रकाशित होण्यापूर्वी मी अकरावीत असताना एक सुंदर नाटक लिहिले होते. 'खेळ खंडोबा'या नाटकाचे आठ-दहा प्रयोग गावात केले होते. त्याला लोकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला होता. सिनेमाचा प्रभाव या नाटकावर होता. परंतु ते नाटक आता संग्रही नसल्यामुळे मला प्रसिध्द करता आले नाही. परंतु भविष्यात मला नाटक लिहायला †Ö¾Ö>»Ö.

नयना लोखंडे - तुमच्या अनुवादित साहित्याबद्दल तुमचे मत काय?

सदानंद देशमुख - ज्या साहित्यिकाच्या साहित्याचा इतर भाषेत अनुवाद होतो त्या साहित्यिकाला मी श्रेष्ठ समजतो. कारण दुसऱ्या भाषेत अनुवाद –ÖÖ»Ö»Ö ÃÖÖ×ÆŸµÖ ±ú¤Ö¸ ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö असते. मी देखील पु.ल.देशपांडे यांचे 'एका कोळीयाने', 'ŸÖ´ÖÃÖ' ‡Ÿयादी अनुवादीत साहित्य वाचले आहे. अनुवादीत साहित्यामुळे जगातील उत्तम साहित्यकृती आपल्याला स्वतःच्या भाषेत वाचायला मिळतात. तसेच आपल्या भाषेतील उत्तम साहित्य इतर भाषांमध्ये अनुवादीत होते. 'बारोमास' कादंबरीचा हिंदी, मराठी, इंग्रजी व उर्दू मैथिली या भाषेत अनुवाद –ÖÖ»µÖÖ´ÖÔ ´ÖÖ–µÖÖ साहित्याचा दर्जा ठरविला गेला याचा मला अभिमान वाटतो. बारोमासच्या हिंदी अनुवादामुळे ते भारतीय भाषेत लिहिले गेले. इंग्रजीमुळे जागतिक भाषेत लिहिले गेले व त्याने आपला दर्जा सिद्ध केला हे पाहण्याचे भाग्य मला 'याची देही याची डोळा'¯ÖÖÆÖµÖ»ÖÖ ×´ÖÔÖ»Ö µÖÖ“ÖÖ ´Ö»ÖÖ आनंद वाटतो.

नयना लोखंडे - ग्रामीण साहित्य व नागरी साहित्य असे साहित्याचे वर्गीकरण तुम्ही कराल का?

सदानंद देशमुख - १९७० च्या दशकात साहित्यातील ग्रामीण व नागरी असा भेद ठळकपणे दाखवता येत होता. त्यामुळे खेड्यातील जीवन व शहरातील जीवन हा फरक दाखविता येत होता परंतु १९९० नंतर मात्र या सीमारेषा धुसर –ाल्या. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण व नागरी अशा

सीमारेषा नष्ट –ाल्या आहेत म्हणून ग्रामीण साहित्य व नागरी साहित्य असा भेद करण्याची गरज आज मला वाटत नाही. कारण आज –ापाट्याने सगळी सरमिसळ –ाल्याने ग्लोबल व्हिलेजची संकल्पना आकÖ¸Ö»ÖÖ †Ö»Ö¸Ö †ÖÆ. ŸµÖÖ´ÖÔ ÃÖŸÖ –ानेश्वरांनी सांगितलेली 'हे विश्वच मा–Ö ‘Ö¸’ÆÖ संकल्पना प्रत्यक्षात साकारली आहे. त्यामुळे मा–या साहित्यात अनेक आधुनिक गोष्टींचे संदर्भ येतात. आधुनिक समस्या मांडल्या गेल्या आहेत व ग्रामीण भागात निर्माण –ालेली अर्थाजनाची समस्या जागतिकीकरणाशी निगडीत आहे. त्यामुळे दारिद्र्य आहे. शेतकरी असंतुष्ट आहे व त्यामुळेच आत्महत्या होत आहेत म्हणून हे ग्रामीण प्रश्न आज जागतिक –ाले आहेत म्हणून“Ö“Ö आजच्या साहित्याचे ग्रामीण व नागरी साहित्य असे वर्गीकरण करण्याची गरज नाही असे मला ¾ÖÖ™ŸÖ.

नयना लोखंडे - सध्या आपण लेखन करीत आहात का? कोणते?

सदानंद देशमुख - सध्या सकाळ या वर्तमानपत्रात अॅग्रोवनच्या पुरवणीत सदर लिहित आहे. ŸÖÃÖ“Ö ´ÖÖ–ा 'जमीनजुमला'हा कथासंग्रह व 'बळ घेऊनी भुईचे’हा कवितासंग्रह प्रकाशनाच्या ¾ÖÖ™¾Ö¸ †ÖÆŸÖ. ŸÖÃÖ“Ö ´ÖÖ–या 'तहान', 'बारोमास' व 'सर्कती' या साहित्यावर चित्रपटनिर्मितीच काम सुरु –ÖÖ»Ö †ÖÆ.

¯Öx¸x¿ÖÂ™ † - 3

* सदानंद देशमुख यांच्¶ÖÖ प्रकाशित साहित्याची यादी

*** प्रकाशित साहित्य ***

वाङ्.मय प्रकार	¬ÖÖ¾Ö व प्रकाशन वर्ष	प्रकाशक	पृष्ठसंख्या	´Ö»µÖ
* कादंबरी	१) तहान (१९९८)	कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-411030	205	175 ¹¿¯ÖµÖ
	2) ²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ (2002)	कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-411030	363	300 ¹¿¯ÖµÖ
	3) "ÖÖ¸ß´Ö¸Ö (2016)	पॉप्युलर प्रकाशन, महालक्ष्मी चेंबर्स, ´Ö²Ö‡-400026	439	550 ¹¿¯ÖµÖ
* कथासंग्रह	१) अंधारबन (१९८८)	कैलास पब्लिकशन्स, औरंगपुरा औरंगाबाद-431001	146	21¹¿¯ÖµÖ
	2) »Ö“ÖÖ› (1993)	शब्दालय प्रकाशन, वॉर्ड नं.७, ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸Ö– 413709	180	160 ¹¿¯ÖµÖ
		कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-411030	200	175 ¹¿¯ÖµÖ
	३) उठावण (१९९४)	शब्दालय प्रकाशन, वॉर्ड नं.७, ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸Ö– 413709	114	110 ¹¿¯ÖµÖ
		कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-411030	142	175 ¹¿¯ÖµÖ

	4) ´ÖÆÖ»Ö™ (1995)	¿Ö²¤Ö»ÖµÖ प्रकाशन, वॉर्ड नं.७, ÁÖß¸Ö´Ö¯Ö¸– 413709	167	160 ¹¿¯ÖµÖ
		कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-411030	186	175 ¹¿¯ÖµÖ
	५) रगडा (२००६)	मॅजेस्टिक प्रकाशन ´Ö²Ö‡-400004	171	150 ¹¿¯ÖµÖ
		कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-411030	188	175 ¹¿¯ÖµÖ
	६) खुंदळघास (२००८)	पॉप्युलर प्रकाशन, महालक्ष्मी चेंबर्स, ´Ö²Ö‡-400026	267	225 ¹¿¯ÖµÖ
	७) गाभुळगाभा (२०१२)	पॉप्युलर प्रकाशन, महालक्ष्मी चेंबर्स, ´Ö²Ö‡-400026	271	225 ¹¿¯ÖµÖ
* कवितासंग्रह	1) गावकळा (२००५)	सुविद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे-411030	127	100 ¹¿¯ÖµÖ
* ललितगद्य	१) भुईरिंगणी (२००८)	कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे-411030	316	250 ¹¿¯ÖµÖ

* सदानंद देशमुख यांच्या प्रकाशित साहित्यास मिळालेले पुरस्कार

* 'बारोमास' कादंबरीः १) साहित्य अकादमी पुरस्कार (२००४)
२) पद्मश्री विखे पाटील साहित्य पुरस्कार (२००४)
३) महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा ह.ना.आपटे पुरस्कÖ¸ (2004)
* 'तहान' कादंबरी : १) मॅजेस्टिक प्रकाशनाचा जयवंत दळवी स्मृती कादंबरी पुरस्कार (१९९९)
2) x¾Ö¤3Ö ÃÖÖxÆŸµÖ ÃÖ‘ÖÖ“ÖÖ ¯Ö.µÖ. ¤¿Ö¯ÖÖ> Ã´ÖŸÖß कादंबरी पुरस्कार (१९९९)
३) संस्मरणीय व सकस लेखनासाठी दिला जाणारा यशवंतराव चव्हाण साहित्य पुरस्कार (२००१)
४) यशवंतराव दाते संस्थेचा सहकार व शिक्षण महर्षी बापुराव देशमुख पुरस्कार (२००९)
५) शोभना प्रतिष्ठानतर्फे केशवराव शोभणे स्मृती कादंबरी पुरस्कार
6) x¿Ö¾ÖÖ¸ प्रतिष्ठानतर्फे शेतकरी साहित्य पुरस्कार
* 'महालूट' कथासंग्रहः १) महाराष्ट्र राज्य शासनाचा राज्य पुरस्कार (२००४)
२) हेमांगी मासिकाचा वि.स.खांडेकर कथा पुरस्कार (१९९३)
* 'खुंदळघास' कथासंग्रहः१) विदर्भ साहित्य संघाचा वा.कृ.चोरघडे पुरस्कार
२) सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते पाटील पुरस्कार (२००९)
* 'लचांड' कथासंग्रह : १) महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा ग.ल.ठोकळ पुरस्कार (१९९३)
* 'उठावण' कथासंग्रहः १) फेडरेशन ऑफ इंडियन पब्लिशर्स पुरस्कार (१९९६)

* सदानंद देशमुख यांना मिळालेले जीवनगौरव पुरस्कार

1) सुशिल फोरमचा सुशील कुमार शिंदे साहित्य गौरव पुरस्कार (२०११)
2) भंवरलाल ॲंड. कांताबाई जैन फाऊंडेशन जळगावचा निसर्ग कवी ¯Ö©ÁÖß ना.धों. महानोर सर्वोत्कृष्ट गद्यलेखक पुरस्कार (२०११)
3) प्रसाद वैद्यकीय प्रतिष्ठान नांदेडचा प्रसादबन वाङ्.मय पुरस्कार (२०१४)
4) चांडक प्रतिष्ठानचा बुलढाणा जिल्हा गौरव पुरस्कार
5) अध्यक्ष, विदर्भ साहित्य संमेलन, चंद्रपूर (२०१६)

¯Öx¸ix¿ÖÂ™ - † - 5

सदानंद देशमुख यांच्या हस्ताक्षराची नक्कल प्रत

डॉ. सदानंद देशमुख
कारोमाथ निवास,
शिवाजी नगर, आनेफळ.
ता. मेहकर, जि- बुलडाणा.
Ⓜ 9422056982.

प्रति,
डॉ. नयना लोखंडे.
मा.न.कि.कि.

आपले सविस्तर पत्र मिळाले. त्यापूर्वी आपण सहकुटुंब आनेफळ येथे घरी येऊन गेलात त्याचा आनंद झाला. झालेल्या चर्चेतून आपली चोखंदळ रसिकता आणि आपली वाङ्मयीन जाण' कळून आली. या निमित्ताने अनेक्य मुलांनाही प्रत्यक्ष भेटण्याचा योग आला.

'पाचोळा' कादंबरीबद्दल आपली मते वस्तुनिष्ठ वाटली. खरे म्हणजे ही कादंबरी मराठे कारोमाथ कादंबरीच्या पुढच्या आठ आहे. पुस्तक झालेल्या शेतकरी कुटुंबाने विपरीत परिस्थितीत आपल्या शेतीचे मोल जाणावे. व नवीन पुस्तका, नवी पिढी, यांचा अवलंब करावा. अंधश्रद्धा, जातीयता, कुपमंडूकी इत्यादी कारणांना फाटा देऊन नव्या शेतकरी पिढीने मूर्तीपरी आपल्या शेतीत लक्ष घालावे. असा हेतू या कादंबरीतून दिला आहे. या निमित्ताने शेतीच्या शोधा स्त्रीयांनी लावला आणि तीच्या बदलती आजाने पहून कृषिसंस्कृती नावक शेतकरी, ऐवजी 'आवनाचाई' या स्त्रीच्या देवतेच्या माध्यमातून मूर्तिमंत आहे

पुढील कादंबरीलेखनास शुभेच्छा-शुभेच्छा आपण व्यक्त केलेली आहेत. असो. आपल्या अभिव्यक्तीस हार्दिक शुभेच्छा! दिवाळीत सर्वांना शुभकामना.

कळावे, लोभ असावा.

आपला कृपाभिलाषी

¯Ö x¸ x¿ÖÂ™ † - 6

डॉ. सदानंद देशमुख यांच्या प्रकाशित साहित्याची मुखपृष्ठे व म»Ö¯ÖÂŠ

कॉन्टिनेन्टल

नवी वाचनीय व संग्राह्य प्रकाशने

कादंबऱ्या
सुताराचा पोर
सनी पाटोळे

वसवा
दादाभाऊ गावडे

युगंधर
शिवाजी सावंत

चौखूर
विलासदत्त राऊत

गोकुली (राधा)
प्रफुल्लता जाधव

उत्तुंग
योगेंद्र मेश्राम

पाचुंदा
मोहन पाटील

कविता
तू मी नि ते
सुधीर कुबेर

कथासंग्रह
फुलांना घर नसतं
उषादेवी कोल्हटकर

चेखवच्या सात कथा
अनुवाद - सुमती कानिटकर

नाटके
याच दिवशी याच वेळी
अभिराम भडकमकर

सूनमुख
श्रीनिवास भणगे

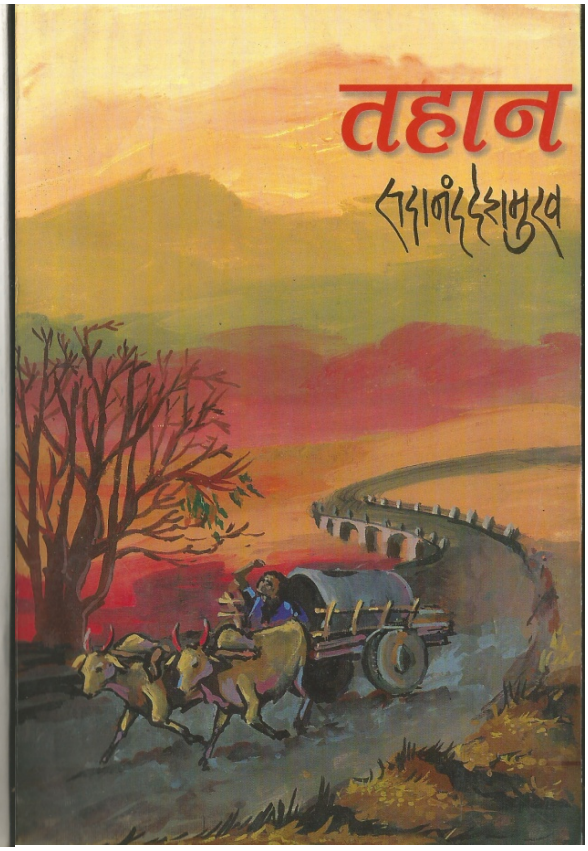
ययाती
गिरीश कार्नाड

हॅम्लेट
अनुवाद - परशुराम देशपांडे

अभिनेत्री
गिरीश जोशी

आत्मकथा
स्मृती-संगीत
सीताकांत लाड

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
विजयानगर, पुणे ४११०३०

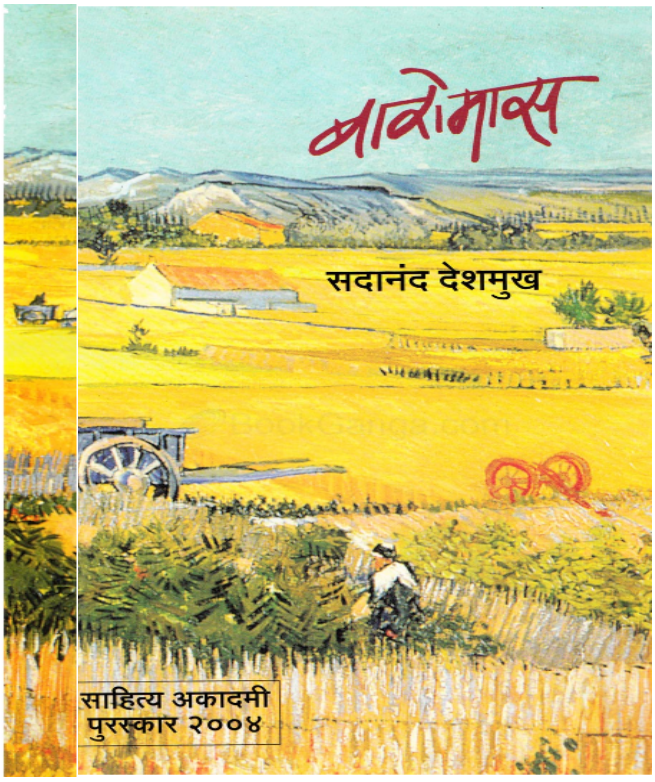

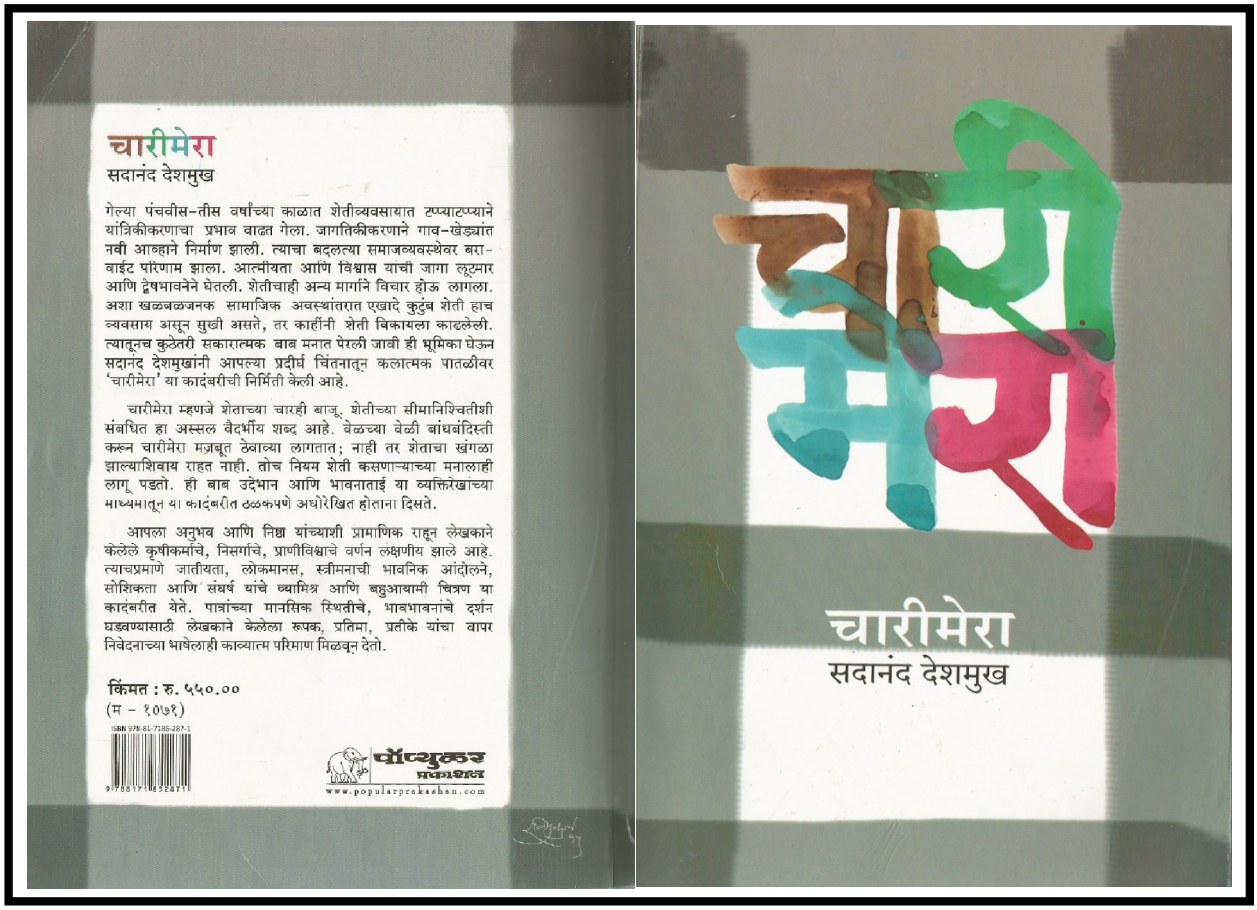
कॉन्टिनेन्टल

ग्रामीण साहित्याच्या वाटेवरती

माणुसकीचा गहिवर : श्री. म. माटे
उपेक्षितांचे अंतरंग : श्री. म. माटे
माणदेशी माणसे : व्यंकटेश माडगूळकर
वारी : व्यंकटेश माडगूळकर
जांभळाचे दिवस : व्यंकटेश माडगूळकर
पवनाकाठचा धोंडी : गो. नी. दांडेकर
जैत रे जैत : गो. नी. दांडेकर
गारंबीचा बापू : श्री. ना. पेंडसे
हद्दपार : श्री. ना. पेंडसे
तुंबाडचे खोत : श्री. ना. पेंडसे
राब : अनंत मनोहर
चोमा महार : शिवराम कारंत
सर्ज्या : सुरेश शिंदे
मेंढका : सुरेश शिंदे
तहान : सदानंद देशमुख
बारोमास : सदानंद देशमुख
वसवा : दादाभाऊ गावडे
पाचुंदा : मोहन पाटील
साखरपेरा : मोहन पाटील
बळ : सतीश जाधव
धाकटा वाडा : डॉ राजेंद्र माने

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन

चारीमेरा

सदानंद देशमुख

गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांच्या काळात शेतीव्यवसायात टप्प्याटप्प्याने यांत्रिकीकरणाचा प्रभाव वाढत गेला. जागतिकीकरणाने गाव-खेड्यांत नवी आव्हाने निर्माण झाली. त्याचा बदलत्या समाजव्यवस्थेवर बरा-वाईट परिणाम झाला. आत्मीयता आणि विश्वास याची जागा लूटमार आणि द्वेषभावनेने घेतली. शेतीचाही अन्य मार्गाने विचार होऊ लागला. अशा खळबळजनक सामाजिक अवस्थांतरात एखादे कुटुंब शेती हाच व्यवसाय असून सुखी असते, तर काहींनी शेती विकायला काढलेली. त्यातूनच कुठेतरी सकारात्मक बाब मनात पेरली जावी ही भूमिका घेऊन सदानंद देशमुखांनी आपल्या प्रदीर्घ चिंतनातून कलात्मक पातळीवर 'चारीमेरा' या कादंबरीची निर्मिती केली आहे.

चारीमेरा म्हणजे शेताच्या चारही बाजू. शेतीच्या सीमानिश्चितीशी संबंधित हा अस्सल वैदर्भीय शब्द आहे. वेळच्या वेळी बांधबंदिस्ती करून चारीमेरा मजबूत ठेवाव्या लागतात; नाही तर शेताचा खंगळा झाल्याशिवाय राहत नाही. तोच नियम शेती कसणाऱ्याच्या मनालाही लागू पडतो. ही बाब उदेभान आणि भावनाताई या व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून या कादंबरीत ठळकपणे अधोरेखित होताना दिसते.

आपला अनुभव आणि निष्ठा यांच्याशी प्रामाणिक राहून लेखकाने केलेले कृषीकर्माचे, निसर्गाचे, प्राणीविश्वाचे वर्णन लक्षणीय झाले आहे. त्याचप्रमाणे जातीयता, लोकमानस, स्त्रीमनाची भावनिक आंदोलने, सोशिकता आणि संघर्ष यांचे व्यामिश्र आणि बहुआयामी चित्रण या कादंबरीत येते. पात्रांच्या मानसिक स्थितीचे, भावभावनांचे दर्शन घडवण्यासाठी लेखकाने केलेला रूपक, प्रतिमा, प्रतीके यांचा वापर निवेदनाच्या भाषेलाही काव्यात्म परिमाण मिळवून देतो.

किंमत : रु. ५५०.००
(म - १०७१)

ISBN 978-81-7185-287-1
9 788171 852871
पॉप्युलर प्रकाशन
www.popularprakashan.com

चारीमेरा

सदानंद देशमुख

आमची प्रकाशने

१)	डॉ. विनकर आपटे	५५-००
२)	वा. ह. वि. बोरखेडकर	६५-००
३)	वा. ह. वि. बोरखेडकर	४०-००
४)	डॉ. बळवंत देसाई	४०-००
५)	गोडसे	
६)	देशमुख	
७)	वा. सुळात	२५-००
८)	उतावळकर	३५-००
९)	वा. सुळात	३०-००
१०)	ज. रा. सिंदे	४०-००
११)	बळवंत देसाई	१५-००
१२)	सुनेकर	३५-००
१३)	लक्ष्मीकांत देशमुख	२१-००
१४)	मधुकोडा पाटील	२५-००
१५)	बळवंत देसाई	१२-००
१६)	कमलाकर देशमुख	१८-००
१७)	शिरवाडकर	२१-००
१८)	शिरवाडकर	५-००
१९)	सौ पाडेकर	६-००
२०)	डेलेकर सावंत	३५-००
21) Library Administration	Kuelorkar	10-00

कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद

अंधारबन

सदानंद देशमुख

लंचाड / सदानंद देशमुख

सदानंद देशमुख-वैदर्भीय मातीचा लेखक.
तरुण पिढीतील महत्त्वाचे नाव.
वर्तमान ग्रामीण समाजाचे भेदक वास्तव
कथा-कवितेतून पकडणारी
एक वैदर्भीय टोकदार लेखणी.
मराठी मातीचा दमदार सुपीकपणा असणारे
एक संवेदनशील अस्वस्थ मन.
सध्याच्या विघटनकालात समाजाच्या पडझडीचे,
सामान्य माणसाच्या अगतिकतेचे,
त्याच्या झालेल्या अदम्य कोंडीचे,
पराकोटीच्या असहायतेचे आशयविश्व
शब्दरुपात घेऊन येणारा एक शब्दशिल्पी.
जीवनातील नाट्य, काव्य, विपरीतता, वेधकता
यांचा साज असलेली त्यांची
ग्रामीण बोली साहित्यक्षेत्रात लक्ष वेधून घेणारी.
अनेक वाङ्मयीन अपेक्षा निर्माण करणाऱ्या
या लेखकाचा 'लचांड' हा कथासंग्रह
वाचकांना, रसिकांना अस्वस्थ केल्याशिवाय रहात नाही.

शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

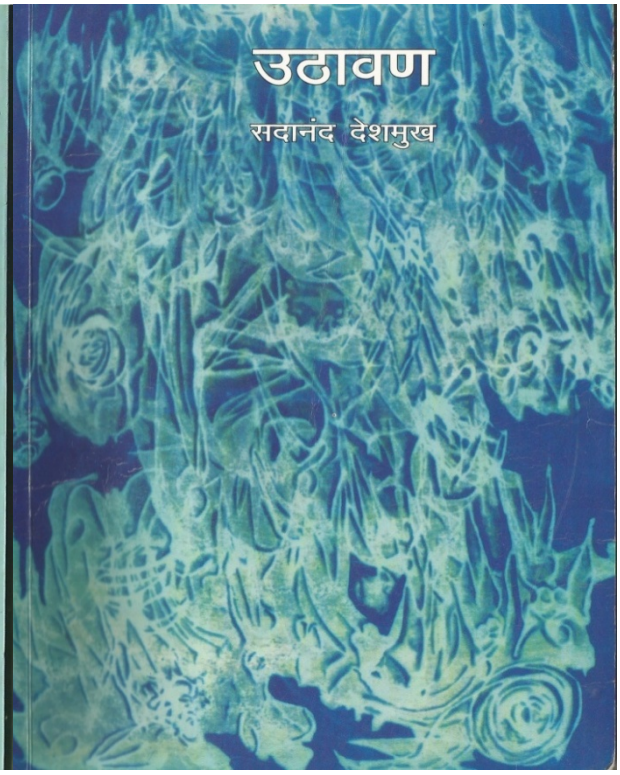

सदानंद देशमुख यांचं साहित्य म्हणजेसंवेदनशील; सर्जनशील, मनाचा आविष्कार आहे. सर्वस्वी शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या माणसांच्या कृषिनिष्ठ मूल्य जाणिवा त्यांच्या लेखनातून ठळकपणेअधोरेखित होतात.भोवतीच्या भयग्रस्त वास्तवाला दिलेले'कलात्मक कथारूप' हे त्यांच्या लेखनाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.त्यातून वाङ्मयीन पातळीवर त्यांचे लेखन लक्षवेधी ठरते.

त्यांच्या कथांमध्ये येणाऱ्या व्यक्तिरेखांचा सामाजिक जाणिवांचा व अंतर्मनाचा ते अतिशय तन्मयतेने वेध घेतात. जागतिकीकरणाच्या कधी छुप्या तर कधी थेटपणे होणाऱ्या आक्रमणामुळे अपरिहार्यपणे येथील माणसांची मने दुभंगू लागली आहेत. बांधावरचा पळस पाठीशी घेऊन वरईवरच्या वारूळाची पूजा करण्यातील नितळ-तुडुंब ; मनस्वी सुख कुठेतरी गढूळलेआहे. जुनी मूल्ये झपाट्याने नष्ट होताहेत आणि भ्रष्ट समाज व्यवस्थेच्या प्रवाहात मार्गक्रमण करताना नवे काही हाती येत नाही. त्यामुळे एका उदास पोकळीचेअस्वस्थपण मुकाटपणे सोसण्याचे भागधेय ग्राम व्यवस्थेतील अनेकांच्या भाळी आले आहे. कृषिव्यवस्थेतील या घटकात अभावग्रस्त कुटुंबप्रमुख ; प्रत्यही दाहझळांनी त्रस्त होणाऱ्या स्त्रिया ; समस्यांच्या निवडुंगी खुरटया गायरानात काचकुयरीची खाज अनुभवणारा दिशाहीन बेकार तरुण वर्ग ; या सगळ्यांचा समावेश आहे.

जबाबदार राजकीय नेतृत्वाच्या आणि चिरस्थायी पायाभूत श्रमसाधनांच्या अभावी या सर्व घटकांची होणारी मानसिक आणि आर्थिक पातळीवरची घुसळण त्यांना गुदमरून टाकणारी आहे. या खळबळजनक अवस्थेत मार्गक्रमण करणाऱ्या समाजव्यवस्थेत उद्रेकाला आनंदगभी चिरस्थायी नियोजनाच्या माध्यमातून वेळीच बांध घातला गेला नाही तर इथल्या माती माणसांची ही बंडखोर मने समग्र क्रांतीचा वेध घेणारी 'उठावण' केल्याशिवाय राहणार नाहीत यांचे सूचन सुप्तपणे या कथांमधून होताना दिसते.

शब्दालय प्रकाशन / श्रीरामपूर

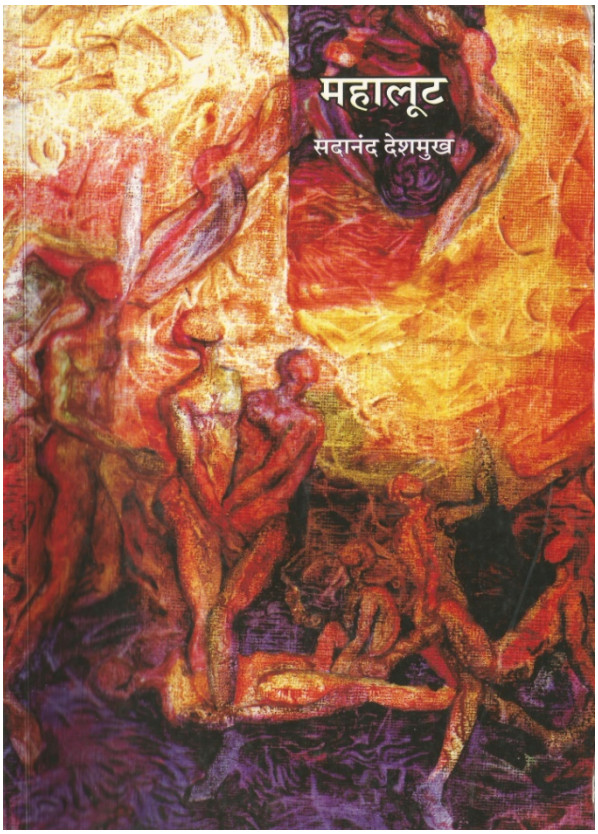
ग्रामीण व्यक्ती आणि समष्टीच्या समग्र अस्तित्वाला चिकटून असणाऱ्या मातीच्या अभिजात संस्काराची, शिवाय वाचक व आलोचक यांना अभिमत झालेली कथा श्री. सदानंद देशमुखांनी लिहून मराठी माती वैभवगामी केलेली आहे. व्यक्तींचे भावतरंग ठसठशीत उमटवणाऱ्या त्यांच्या कथांनी जीवामनांच्या घुसमटींचे अगणित पदरही लीलया उकलून दाखविले आहेत. ग्रामव्यवस्थेत रुतून बसलेल्या - असलेल्या वडिलांच्या आणि मुलांच्या पिढीमधील धुमसणारे ज्वलनशील अंतर्विरोधाचे रसायनही त्यांची कथा ताकदीने दाखविते. स्त्रियांच्या अंत:करणात दबलेल्या, दाबलेल्या जाळाला प्रकट करणारी देशमुखांची कथा स्त्रियांच्या मनातून वाहणाऱ्या भाव आणि जिव्हाळा यांच्या प्रवाही झऱ्यांनाही खळाळत ठेवते.

काबाड आणि वेदना, भोग आणि भय, जीव आणि दैना, दशा आणि आसक्ती, अर्थ आणि आशा, कुचंबना आणि जिद्द या अवघ्या घटकांचा मेळ जमवून आणणारी देशमुखांची कथा व्यक्ती, प्राणी, जीवजितराब अथवा तमाम जीवसृष्टीला त्यांच्या एकूण सर्व तऱ्हेच्या विकारा-संस्कारांसकट सारी ताकद लावून अवतीर्ण करते. या कथामधून मानवी वृत्ती-मनोवृत्तीची नाना रूपे जशी साकार होतात तद्वतच भ्रष्टाचार आणि भ्रष्ट आचार यांचीही विरूपजन्य स्थिती अक्षरांत बांधायला ही कथा कचरत नाही.

सर्व जीवांच्या घुसमटीचा आलेख मांडणाऱ्या देशमुखांच्या कथेत प्राणिमात्रांच्या भावधर्माचे अंतरंग संदर्भासह जिवंत होऊन आले आहेत कारण या कथाकाराकडे जगण्याची कणखर जमीन आहे. रंगरंगोटीपासून फारच दूर असणाऱ्या या कथाकाराला माती व माणसाचे अंतरंग अगदी तळापासून कळलेले असल्यामुळे मनाला भिडणारी, मेंदूला ढवळून काढणारी कथा ते लिहू शकले आहेत. एका अर्थाने अवघी माती सोलून पहाण्याची क्षमता अवगत असलेल्या देशमुखांनी ग्रामविश्वाचा वर्तमाननामा कथांमधून ओतून आपली सर्जकशक्ती, गहिरे चिंतन आणि कथाद्रव्यांशी एकरूप पावणारी तादात्म्यता ही सामर्थ्यसूत्रेही सिद्ध केलेली आहेत. या सामर्थ्यसूत्रांचा साक्षेपी आविष्कार प्रस्तुत कथासंग्रहातून घडतो. अदम्य ऊर्जाशक्ती आणि जिवंत सर्जकता यांच्या एकवटलेल्या बळावर मराठी ग्रामीण कथेला खोल चिंतनाच्या नव्या पटावर आणून ठेवणाऱ्या ह्या कथा आहेत.

— प्रा. डॉ. केशव सखाराम देशमुख

शब्दालय प्रकाशन / मूल्य १६० रुपये

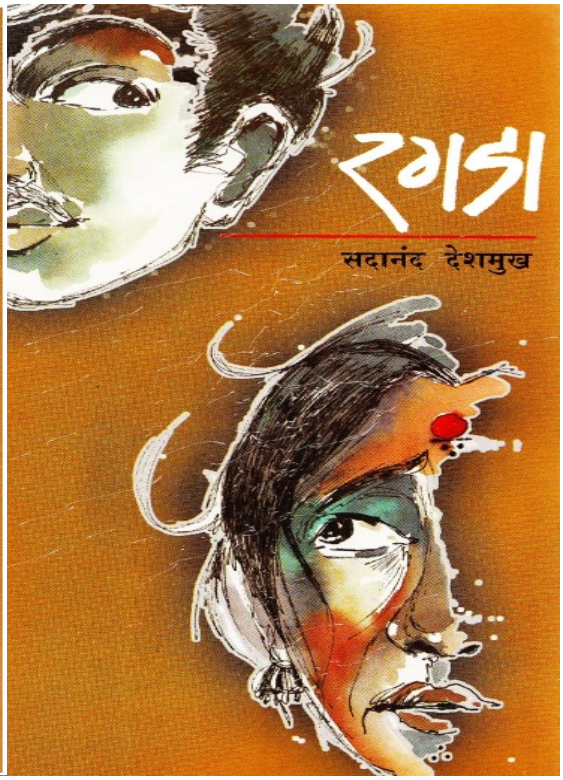

आपले अनुभव आणि निष्ठा यांच्याशी प्रामाणिक राहून वास्तववादी लेखन करताना खेड्यापाड्यातील समग्र जीवनाचा चित्रदर्शी आलेख मांडण्यात श्री. सदानंद देशमुख यांची लेखणी यशस्वी ठरली आहे. एरवी सामान्य वाटणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना आपल्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी आणून त्यांच्या भावविश्वात लीलया प्रवेश करून; त्यांचे जगण्याचे छोटे-मोठे प्रश्न, हर्षामर्ष, स्वप्न आणि स्वप्नभंग, त्यांची अभावग्रस्तता, संघर्ष, घुसमट, वेदना आणि विद्रोह यांचा भेदक वेध घेऊन वाचकांनाही या जगण्याचा ते प्रत्ययकारी परिचय करून देतात. अस्वस्थ करतात. ते स्वत: याच समाजघटकातून पुढे आलेले लेखक असून आजही त्यांचे वास्तव्य याच ग्रामीण भागात असल्यामुळे त्यांचे लेखन समकालीन ग्रामीण वास्तवाला शब्दस्वर देताना दिसते.

मानवी जीवनाबद्दल असणारा अंत:स्थ कळवळा आणि मानवाच्या सुखकारी जीवनाचा ध्यास; यामुळे सदानंद देशमुख यांचे साहित्य नैतिक उंचीवर जाते. काव्यात्म व संस्मरणीय अनुभूती देण्याची शक्ती ठेवते. त्यामुळेच विशिष्ट प्रदेशाच्या बोलीत लिहूनही संवादाची क्षमता असलेल्या; कुठेही पारंपरिक न होता मांडणीचा अंगभूत वेग घेऊन येणाऱ्या त्यांच्या 'रगडा' या संग्रहातील कथा आणि दीर्घकथा लक्षवेधी ठरल्या आहेत.

'साहित्य अकादेमी' आणि 'जयवंत दळवी स्मृती - पुरस्कार' यांसारख्या साहित्यातील अनेक प्रतिष्ठित पुरस्कारांनी सन्मानित झालेले श्री. सदानंद देशमुख यांचा 'रगडा' हा कथासंग्रहही त्यांच्याविषयीच्या अपेक्षा वाढविणारा आहे.

मॅजेस्टिक प्रकाशन

खुंदळघास

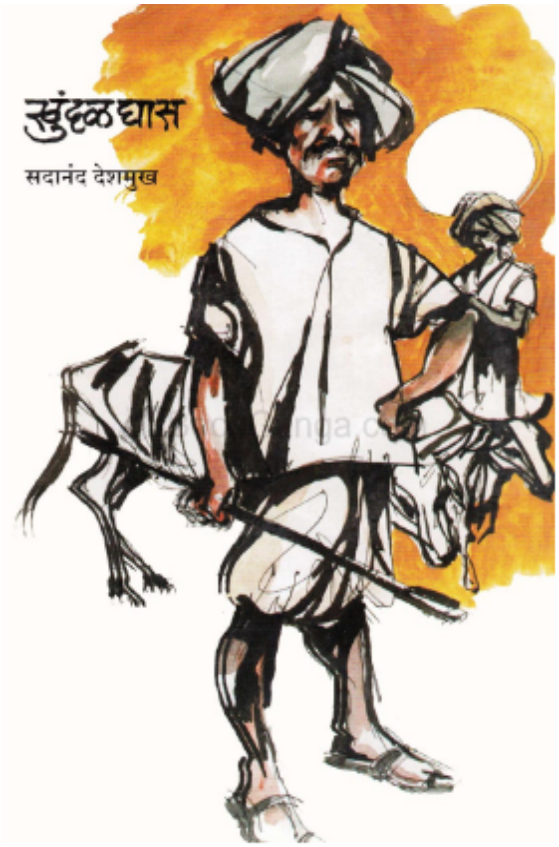
सदानंद देशमुख

छोट्या गावातील कुटुंबातले संस्कार आणि ग्रामीण जीवनाचे अस्सल रंग ल्यालेले प्रगल्भ मन यांच्या आधारे सदानंद देशमुखांनी आपले सर्व लेखन केले. केवळ काल्पनिक आयुष्य उभे करण्यापेक्षा देशमुख आपल्या कथा-कादंबऱ्यांतून ग्रामीण प्रश्नांना आणि भोवतालच्या वास्तवाला थेट भिडताना दिसतात. अतिशय डोळसपणे, निर्भीडपणे, ताकदीने मांडलेले हे अनुभव 'खुंदळघास' या कथासंग्रहात अधिकच जिवंत होतात. लहानपणापासून शेतीत राबताना, अनेक अडथळे पार करत शिक्षण पूर्ण करताना आणि त्यानंतर ग्रामीण भागातच वास्तव्य करून राहताना माणसांमधल्या अनेक वृत्ती-प्रवृत्ती त्यांना अनुभवायला मिळाल्या, त्याच त्यांनी आपल्या लेखनामधून वाचकांपुढे मांडल्या.

'खुंदळघास' हा अस्सल ग्रामीण शब्द शेतीवाडी करताना वन्यप्राणी, जनावरे यांच्यामुळे होणाऱ्या त्रासाविषयी शेतकरी नेहमीच वापरतात. उन्हातान्हात, पावसापाण्यात खपून पेरलेले शेत तयार होऊन कापणीला येते आणि अचानक अशा पिकांवर वानरे, रानडुकरे, हरणे अशा प्राण्यांचा घाला पडतो. हातातोंडाशी आलेल्या पिकांत धुडगूस घालून हे प्राणी पिकांचा घास घेतात, ते तुडवतात, खुंदळतात यावरून 'खुंदळघास' हा शब्द प्रचारात आला आहे. एका प्रकृतीच्या आणि वेदनेचे सूत्र असलेल्या या संग्रहातील व्यक्तिरेखांचासुद्धा त्यांच्या वाट्याला येणाऱ्या विपरिततेने, अभावग्रस्त प्रतिकूल परिस्थितीने असाच 'खुंदळघास' केलेला दिसतो.

पॉप्युलर प्रकाशन

मुखपृष्ठ : बाळ ठाकूर

गाभुळगाभा
सदानंद देशमुख

समाजव्यवस्थेच्या वर्तुळाचे पहिले आणि शेवटचे टोक कुटुंब असते. ते अबाधित ठेवण्यात स्त्रियांचे योगदान आदिम पातळीवरचे आहे. सृष्टीतत्त्वाशी आपले अंगभूत सृजनतत्त्वाचे नाते जोडून तिनेच पहिल्यांदा भुईच्या पोटी अन्नधान्याच्या बिजवाणाची रुजवण करून कृषिकर्माची सुरुवात केली. त्यातून मानवजातीचे स्थितिशील, विकासात्मक अवस्थेत रूपांतरण झाले. दरम्यानच्या काळात नांगराचा शोध लागल्यानंतर भुईप्रमाणेच बाईवरही पुरुषी वर्चस्वाने कुरघोडी केली, स्त्रियांना दुय्यम स्थानी ढकलून दिले. असे असले तरी 'पिता-पती-पुत्र' या त्रिस्तरीय नातेसंबंधातून जीवनक्रमण करीत असताना तिने कष्ट, त्याग, श्रद्धा, सोशिकता आणि वात्सल्यभाव इत्यादी गुणवैशिष्ट्यांनी कुटुंबसंस्थेत; पर्यायाने समाजव्यवस्थेत काही नैतिक व सांस्कृतिक मूल्ये विकसित केली.

प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे वेगवेगळ्या पातळ्यांवर होणारे शोषण, अन्याय, अत्याचार, व्यापताप सोसूनही तिच्यातील लसलसत्या जिजीविषेचे आणि कनवाळूपणाचे सामर्थ्य हे थेट रानोमाळ भुईतून उगवून सृष्टीचैतन्य टिकवून ठेवणाऱ्या झाडपिकांच्या खोडातील जिवांगाशी म्हणजे गाभुळगाभ्याशी अनुबंध साधणारे राहिले.

वर्तमान समाजव्यवस्थेत जगणाऱ्या अशाच वेगवेगळ्या स्तरातील स्त्रियांचे व्यामिश्र पातळीवरील भावविश्व रेखाटण्याचा प्रयत्न या संग्रहातील कथांमध्ये झालेला दिसून येईल.

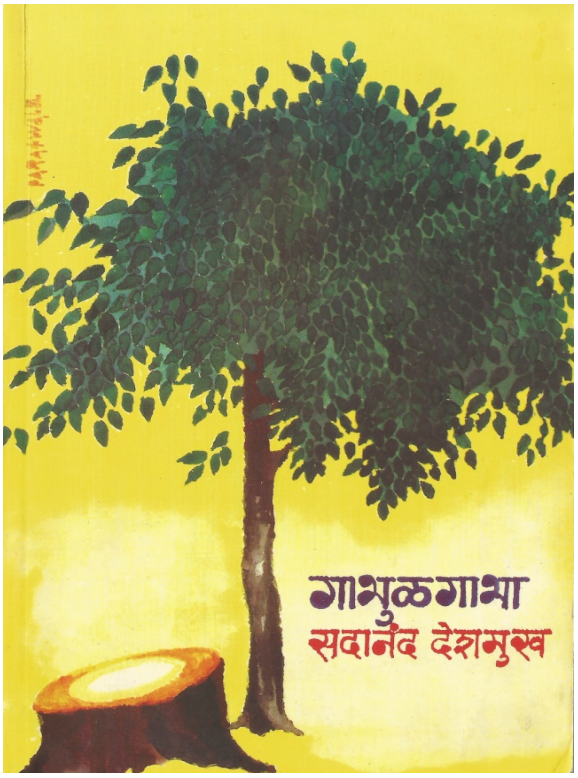
किंमत: ₹ २२५.००

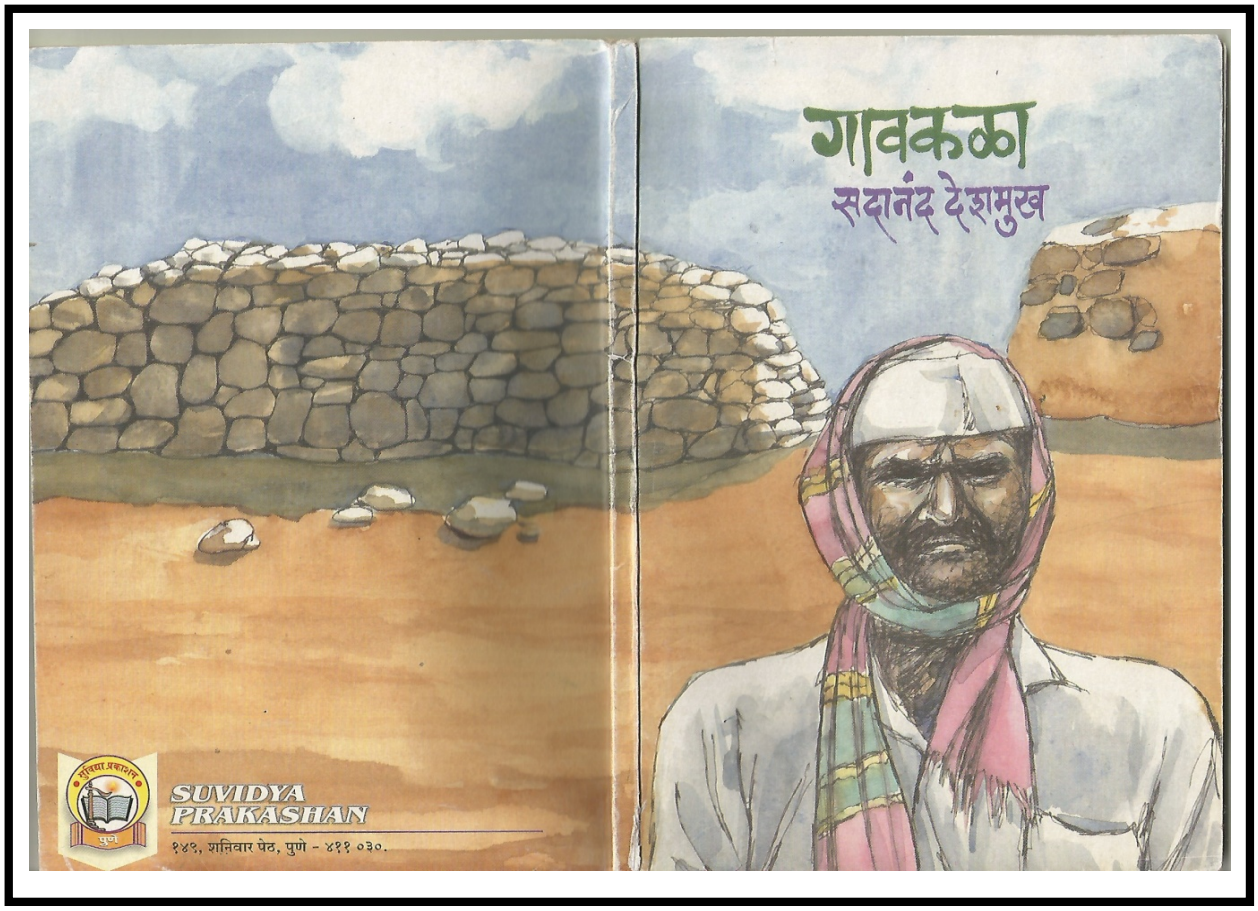
ISBN 978-81-7185-618-3

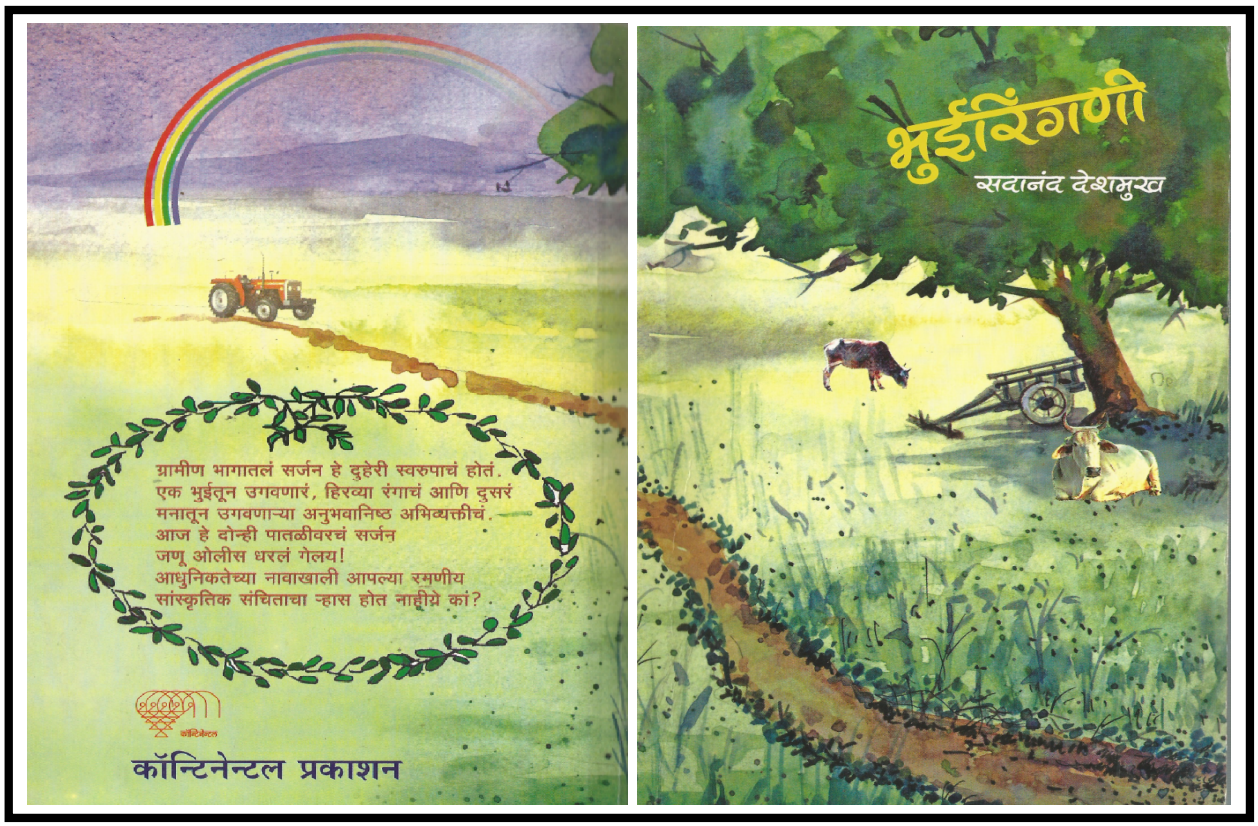
(म-११७५)

पॉप्युलर प्रकाशन

www.popularprakashan.com

गावकळा
सदानंद देशमुख
SUVIDYA
PRAKASHAN
१४९, शनिवार पेठ, पुणे - ४११ ०३०.

ग्रामीण भागातलं सर्जन हे दुहेरी स्वरुपाचं होतं.
एक भुईतून उगवणारं, हिरव्या रंगाचं आणि दुसरं
मनातून उगवणाऱ्या अनुभवानिष्ठ अभिव्यक्तीचं.
आज हे दोन्ही पातळीवरचं सर्जन
जणू ओलीस धरलं गेलय!
आधुनिकतेच्या नावाखाली आपल्या रमणीय
सांस्कृतिक संचिताचा ऱ्हास होत नाहीये का?
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
भुईरिंगणी
सदानंद देशमुख

¯Ö¨¸ x¿ÖÂ™ - † - 7

»Ö¨. सदानंद देशमुख यांची ”Ö¨µÖÖ¨x“Ö¡Ö¨

डॉ. सदानंद देशमुख यांची मुलाखत घेताना अभ्यास

सदानंद देशमुख यांच्यासोबत अभ्यासक

सदानंद देशमुख यांच्या कुटुंबियासोबत अभ्यासक

¯Ö x¸x¿ÖÂ™ - ²Ö - 1

* ग्रंथनिविष्ट व वृत्तपत्रीय समीक्षा लेखसूची

* ग्रंथनिविष्ट समीक्षा

1) तहान : स्वरुप व समीक्षा : डॉ. कैलास सार्वेकर
2) सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्या : एक आकलन : डॉ. लक्ष्मीकांत येळवंडे
3) बारोमास एक अन्वयार्थ : >Ö. x¾Ö•ÖµÖ ¯ÖÖ™ß»Ö
4) सदानंद देशमुख यांच्या निवडक कथा : डॉ. शैलेश त्रिभुवन

* वृत्तपत्रीय समीक्षा :

1) ग्रामीण समाजव्यवस्थेचे दर्शन-तहान : डॉ. आशा सावदेकर
   ऐसी अक्षरे, तरुण भारत, मुंबई १ मार्च १९९९
2) बारोमास : अपर्णा पाटील
   ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ ™Ö‡´ÃÖ ´Ö²Ö‡ - 6 †ÖŒ™Ö 2002
3) बारोमास : राहुल गायकवाड :
   लोकसत्ता, लोकरंग २९ डिसेंबर २००२
4) बारोमास : बारमाही वेदनेचा हुंकार : डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, वादंग
   दिलीपराज प्रकाशन, पुणे-2010, ¯Ö.347 ŸÖ 343
5) बारोमास : चंद्रकांत बांदिवडेकर
   अंतर्नाद, एप्रिल २००५ पृष्ठ-39
6) खुंदळघास : सदानंद देशमुख : डॉ. किशोर सानप
   ललित, जानेवारी २०१०, पृष्ठ – 23 ŸÖ 32
7) वर्तमान ग्रामीण जीवनाचे लचांड : >Ö. ¾ÖÖÃÖ¤¾Ö ´Ö»ÖÖ™
   ग्रामीण साहित्य स्वरुप व दिशा स्वरुप प्रकाशन, द्वि. आ. २००८ पृ. १४७ ते १५५
8) ²ÖÖ¸Ö´ÖÖÃÖ : x¾Ö•ÖµÖ “ÖÖ¸Ö´ÖÖ¸
   साहित्य, दिवाळी अंक २०१६ पृ. ४८ ते ५४
9) “ÖÖ¸ß´Ö¸Ö : »Öक्षवेधी पुस्तके, ललित सप्टेंबर २०१६,
   (¯ÖÂŠ 39 ŸÖ 41)

* सदानंद देशमुख यांच्या साहित्याचा अनुवाद *

1) 'बारोमास' कादंबरीचा हिंदी अनुवाद – डॉ. दामोदर खडसे
साहित्य अकादमी दिल्लीकडून प्रकाशित

2) 'बारोमास' कादंबरीचा इंग्रजी अनुवाद – डॉ. विलास साळुंके
Twelve Enduring Months
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

3) 'बारोमास' कादंबरीचा उर्दू अनुवाद – डॉ. जाफर उल्लाह अन्सारी
साहित्य अकादमी, दिल्ली

4) 'बारोमास' कादंबरीचा मैथली अनुवाद – >Ö. ³ÖÖ»Ö“Ö¦ –ÖÖ.
साहित्य अकादमी, दिल्ली

5) 'खुंदळघास' कथासंग्रहाचा हिंदी अनुवाद – भगवान प्रखर वैद्य
'रौंदा हुआ निवाला' महाराष्ट्र राज्य हिंदी
साहित्य अकादमी मुंबईकडून प्रकाशित.

* प्रकाशित साहित्यावर आधारित चित्रपट व मालिका निर्मिती

1) 'बारोमास' कादंबरीवर चित्रपट निर्मिती : १७ जून २०१६ रोजी भारतभर प्रसारित.
प्रा. धीरज मेश्राम, फिल्म इन्स्टिट्युट, पुणे.

2) 'बारोमास' व 'तहान' कादंबऱ्याचे जळगाव, नागपूर, सोलापूर, अकोला इ. केंद्रावरुन नभोनाट्य रुपात प्रसारण.

3) दूरदर्शनवरुन 'पिंपळपान' : 'एक सुवर्ण क्षण' या मालिकेमधून कथासंग्रहातील कथांचे मालिका रुपात प्रसारण.

4) दूरदर्शनवरील कथासरिता या मालिकेतून चार कथांचे मालिका रुपात प्रसारण.

5) 'तहान' कादंबरीवर चित्रपट निर्मितीचे काम सुरु आहे.

6) 'सर्कती' या कथेवर चित्रपटनिर्मितीचे काम सुरु आहे.

¯Öx¸¡x¿ÖÂ™¡ - ²Ö - 3
संशोधन अभ्यासाठी मार्गदर्शकाबरोबर –ालेल्या बैठका

प्रस्तुत संसोधनासाठी अभ्यासकाने मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ. सिसिलिया कार्व्हार्ला यांची वेळोवेळी वसई येथे जाऊन भेट घेतली व प्रकरणांच्या रचनेबाबत चर्चा केली व मार्गदर्शन ‘ÖŸÖ»Ö.

मार्गदर्शकाबरा²Ö¸¡ –ालेल्या भेटीच्या नोंदी

1) 7 ´ÖÖ“Ö2014
2) 15 ´Ö 2014
3) 12 •Ö»Ö 2014
4) 19 •Ö»Ö 2014
5) ४ सप्टेंबर २०१४
6) 6 †ÖŒ™Ö²Ö¸ 2014
7) 24 ›Ã֐²Ö¸ 2014
8) 30 ´ÖÖ“Ö 2015
9) 24 •Ö»Ö 2015
10) १४ नोव्हेंबर २०१५
11) २३ नोव्हेंबर २०१५
12) २३ जानेवारी २०१६
13) 09 ´Ö 2016
14) 27 ´Ö 2016
15) १० सप्टेंबर २०१६
16) 28 ›Ã֐²Ö¸ 2016
17) २५ जानेवारी २०१७
18) 6 ´ÖÖ“Ö 2017

अभ्यासकाची सही

¯Ö×¸ì×¿ÖÂ™ü क्रमांक - 2
अकारविल्हे सूची

अवचट अनिल - 281
अत्रे प्र. के. - 32
आगरकर गो.म. - 03
†Ö“Ö¾Ö»Ö ´ÖÖ–Ö¾Ö - 280
आपटे ना. ह. - 280
आपटे वा. गो. - 30
†Ö¯Ö™ü Æ×¸ì³ÖÖ‰ú - 30
आवटे गणेश - 22, 23, 25,29,41,131
आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब - 10, 13, 11, 13
इनामदार ना. स. - 26
इंगोले प्रतिमा - 15, 16, 229, 230, 318
एकनाथ - 10, 310
कलाल सखा - 16, 37, 134
कवठेकर दत्तात्रय रघुनाथ - 31, 51, 229
क्रमÃÖ²Ö ¸Ö¾ÖÃÖÖÆ²Ö - 15
कर्णिक मधु मंगेश - 25, 27, 33, 52, 134, 135, 330
करंदीकर गो. वि. - 280
करंदीकर वि. दा. - 280
क्रम¾Ö ‡¸Ö¾ÖŸÖß - 280, 281
कालेकर कृष्णराव - 333
काणेकर अनंत - 31, 279, 280
कानिटकर काशीबाई - 27, 29
क्रम¾ÆÖ»ÖÖ ×ÃÖ×ÃÖ×»ÖµÖÖ - 281
किनगावकर प्रकाश - 229, 230
किर्लोस्कर आनंदीबाई - 31
कीर गिरीजा - 281
कुलकर्णी अरविंद - 11
कुलकर्णी कवठेकर नारायण - 229

कुलकर्णी गो. म. - 11,16
कुलकर्णी भीमराव -26
कुलकर्णी –ानेश्वर -32
कुलकर्णी श्रीनिवास -280
केचे मधुकर - 280
केतकर व्यंकटेश - 23
क¿Ö¾ÖÃÖŸÖ -226
केसरकर बा.ग. -14, 25
केळकर गिरीजाबाई - 31
केळकर न. चि. - 30, 278
केळूसकर महेश - 230
कोत्तापल्ले नागनाथ - 14, 16, 333
क»Æटकर श्री. कृ. -22, 30
कोळगावकर उत्तम -229
कोळी अशोक - 317, 318
कंटक प्रेमा - 24,
खरात शंकरराव - 27, 33, 134
खाडीलकर प्र. ह. - 51
खानोलकर चि.त्र्य. -15, 25,
खांडेकर वि. स. - 25, 26, 30,32,41,48,50,279
खोत कृष्णाŸÖ - 317
खोत चंद्रकांत - 26 , 27
गवस राजन - 15, 16,37,229,317,333
गाडगीळ गंगाधर - 32, 280
गाडगीळ न. वि. - 280
गायकवाड गणेश - 296
गुरव अनुराधा - 15, 16
गांधी मोहनदास (महात्मा) - 50, 226
गुंदेकर श्रीराम - 15, 318
गोगटे ग. वा. - 30
गोखले अरविंद - 32
गोरे पांडुरंग श्रावण - 227

गोरे ना. ग. - 16
ग॰Ã॰ - 280
घाटे निरंजन - 28
चोरघडे वामन - 32 , 133
चिपळूणकर विष्णुशास्त्री - 278
x“॰¸´॰»॰ ¿॰¸¿“॰¦ - 32
चौधरी बहिणाबाई - 228
चौधरी सोपानदेव - 228
चंदनशिव भास्कर - 14, 15, 333
चंद्रशेखर - 226
•॰गन्नाथ शंकर शेठ - 3
•॰॰¿॰॰ <. ¾Æ॰. - 25,47
•॰॰¿॰॰ x“॰. x¾॰. - 32
•॰॰¿॰॰ ´॰Æ॰¤¾॰¿॰॰Ã¡॰॰ - 32
जोशी य. ग॰॰. - 30
•॰॰¿॰॰ ¸॰. x3॰. - 280
जोशी लक्ष्मणशास्त्री - 43
•॰॰¿॰॰ ¾॰॰. ´॰. - 23, 30, 50
•॰॰¿॰॰ Á॰॰. •॰. - 32
जोशी श्री. न. - 26
टिकेकर रामचंद्र विनायक - 51
टिळक बाळगंगाधर (लोकमान्य) - 278
टिळक कमलाबाई - 31
ठाकूर रवींद्र - 15
ठोकळ ग. ल. - 24, 31,32,52,132,227,333
डहाणूकर शरदिनी - 281
डहाके वसंत आबाजी - 28
¢£रे अरुणा - 281
तल्हार मनोहर - 25, 135
तांबवेकर साळूबाई - 27
Ÿ॰¯॰ ^¢॰´॰ ²॰›¦ - 25, 53, 317, 133
Ÿ॰ô¦•॰॰¯ूरकर द. आ. - 23

Ÿ00ï2ï 3ïï. ¸ï. - 226
तांबोळी लक्ष्मीकांत - 278
तेंडुलकर विजय - 33, 280
¤¢ïÃï¯ï¤ïµï -310
¤»ï¾ïï‡ Æ´ïß¤ - 25, 134, 135, 333
¤Ôï¾ïß •ïµï¾ïŸï - 26, 27, 33, 37, 47
¤Ôï¾ïß ¤ï. ¸¡. - 229, 230
दांडेकर गो. नी. - 25, 26, 52
दांडेकर मालतीबाई - 31
x¤'ï ¸¡. ¾ïï. - 15, 25,31,32,51,333
देवधर जोत्स्ना -27
देशमुख एकनाथ -225
देशमुख सुलोचना - 27
दीक्षित मुक्ताबाई -31
देशपांडे कमलाबाई - 279
देशपांडे कुसुमावती -31, 279
देशपांडे गौरी -28
¤¿ï¯ïï>¡ ¯ï. µï. -24, 25
¤¿ï¯ïï>¡ ¯ï. »ï. - 280
देसाई कमल -28
देसाई जानकीबाई -27
देसाई रणजित -16, 25, 26, 53, 134
¤Ãïï‡ Ãï. ¿ï. - 25
नगरकर किरण - 26
नलगे चंद्रकुमार -16, 281, 333
नाथमाधव - 30
नारखेडे के.- 227, 228
नारळीकर जयंत -28
नाशिककर शांताबाई - 27
निबांळकर वामन - 229
नेमाडे भालचंद्र - 26, 37, 41, 46, 47
¯ï™¡»ï-गोखले सुशीला - 27

पद्मनजी बाबा - 22, 23
¯Ö¸ü•Ö¯Ö ×¿Ö. ´Ö. - 23, 130
पठारे चंद्रकांत - 116
पाटील केशव - 15, 16, 229
पाटील आनंद - 317, 333
पाटील ग. ह. - 227
¯ÖÖ™ß»Ö ¯Ö¹ýÂÖÖ¢Ö´Ö -225, 229
¯ÖÖ™ß»Ö ²ÖÖ²ÖÖ - 134
¯ÖÖ™ß»Ö ²ÖÖ. ³ÖÖ. - 134
¯ÖÖ™ß»Ö ³ÖÖ. »Ö. - 27
पाटील महेंद्र भास्कर - 229
पाटील मोहन - 15, 317
¯ÖÖ™ß»Ö ¸Ö. ¿ÖÖ. - 51
पाटील वसंत केशव - 16, 229
¯ÖÖ™ß»Ö ×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ -53, 317, 333
पाटील शंकर - 15, 25, 133, 333
¯ÖÖ™ß»Ö ¿Ö¸ü¤ - 15
पाडगावकर मंगेश - 280
पाध्ये प्रभाक¸ü -280
¯ÖÖ¬µÖ ³ÖÖ‰ú -26,41,46
पिंगे रवींद्र -281
¯Ö ×¿Ö¸ßÂÖ -281
पेंडसे श्री. ना. -24, 24, 49, 52
फडके ना. सी. -16, 17, 18, 24, 25, 30, 32, 41, 46, 278, 279
फाटक पद्मजा - 281,
±ú¸Ö‡›ü - 143, 11
±úß»Ö ´ÖÆÖŸ´ÖÖ -3,6,10,12,278,333
बडे भास्कर - 15,16
बढे शंकर - 225
बनारसे तारा - 32
²Ö¾Ö ×¾Ö. »Ö. - 279
बागुल बाबुराव - 15,27,35

²ÖÖ²Ö¸¡ ²ÖÖÔ¡ -229
बाबर सरोजनी - 134,135,228
बावस्कर उत्तम - 15
बांदेकर प्रवीण - 318
x²Ö¸Ö¤¸¡ ²ÖÖ²Ö - 317
बेडेकर विश्राम - 49
बेलवलकर कॅप्टन - 26
²Ö»»Ö ¿Ö»ÖÖ - 20, 27
बेहरे ना. के. - 29
बोकील य. गो. -32,
बोकील वि. वि. - 30
²ÖÖ–Ö ¾Ö. ¾ÖÖ. -134
बोरकर पुरुषोत्तम -15, 16, 53
बोरकर बा. भ. - 25, 52
²ÖÖ¸Ö›¡¸Ö. ¸¡. - 16, 25,53,134,317,318,333
³Ö™¡ µÖ¿ÖÖ¤Ö²ÖÖ‡ -27
भागवत दुर्गा -280,281
³ÖÖ»Ö¸Ö¾Ö ‡¦x•ÖŸÖ -15,16,229,230,281,333
भालेराव कृष्णराव -51
³ÖÖ¾Ö ¯Ö. ³ÖÖ. -32
³ÖÖÃÖ»Ö ¤¡. ŸÖÖ. 16,134,135,281,318
³ÖÖÃÖ»Ö ´Ö. ³ÖÖ. -51
महाजन राजा -228
मर्ढेकर बा. सी. - 26,52
मराठे का. बा. - 42
´Ö¸ÖŠ¡ x“Ö. ´Ö. -15
´Ö¸ÖŠ¡ Æ. ´ÖÖ. -25, 26
मनोहर यशवंत - 281
महानोर ना. धों. - 25,36, 37, 225, 228, 230, 333
महाजन राजा -228
´ÖÆÖ³ÖÖ¸ŸÖ -310
महानुभा¾Ö ¯Ö£Ö -10,310

´ÖÖ™¦ ÁÖß. ´Ö. -15,31, 132, 133
माडखोलकर ग. त्र्यं. - 1, 24
माडगूळकर व्यकंटेश 15,25,32,33,41,46,52,132,133,134,135,280,333
माधवानुज - 226
माने लक्ष्मण -281
´ÖÖÔß ÃÖ¤Ö×¿Ö¾Ö - 228
मिरगळ शिवाजी - 15
×´Ö¸ÖÃÖ¤Ö¸Ö¦ ¤. ´ÖÖ. -16, 33, 133, 330
मुकुंद राजा- 225
´ÖÛŒŸÖ²ÖÖ¬Ö ¿Ö¸Ö¦¤“Ö¦ -26
´Ö•Ö´Ö¤Ö¸Ö¦ ¾ÖÖÃÖŸÖß -281
´ÖÃÖÔ¦ ²ÖÖ²ÖÖ¸Ö¾Ö -14,53, 317, 318, 133
´Ö»ÖÖ™¦ ¾ÖÖÃÖ¤¾Ö -14,15,53,317,333
मेश्राम केशव -229,281
मेश्राम भुजंग -229
मोटे कृष्णाबाई -279
´ÖÖ¸Ö¦ ´ÖÆÖ¤¾Ö - 134,135,333
यादव आनंद -14,16,25,37,53,134,135,225,228,278,280,317,318,333
राजवाडे वि. का. -22
रानडे महादेव -22
रानडे श्री. बा. -29
¸Ö´Ö¤ÖÃÖ (ÃÖŸÖ) -310
रामायण - 310
×¸ÃÖ²Ö›¦ - 23
रेगे पु. शि. - 26
लोकहितवादी - 278
लोंढे प्रेषित लक्ष्मण - 28
वडस्कर या. वा. - 15
वरेरकर भा. वि. - 51
¾ÖÖ‹Ö ²ÖÖß. •ÖÖß. - 295
¾ÖÖ‹Ö ×¾Ö÷¦»Ö - 225
¾ÖÖ‹Ö´ÖÖ´ÖÖरे जनार्दन - 16

¾ÄÖ“Ö“ÖÖ¸¡ x³Ö´Ö¸Ö¾Ä - 318, 333
वामनसुता - 29, 3.0
वाल्मिकी - 310
वाळिंबे ग. रा. - 51
¾Ä³ x“Ö. x¾Ä. - 23
वैद्य सरोजनी - 280, 281
शहाणे मनोहर - 26, 27,49
¿ÖÖŸÖÖ¸Ö´Ö - 32
शिरवाडकर वि. वा. - 47, 280
शिरुरकर विभावरी -24,27,31,49,52
शेलार बजरंग - 134
शेळके उद्धव - 25, 52, 134, 333
शेळके शांता - 24
शोभणे रविंद्र - 14, 318
सखाराम शंकर - 318
सरदार गं. वा. - 16
सरदेसाई लक्ष्मणराव - 15, 31, 131
सरदेशमुख त्र्यं. वि. -26
ÃÖŸÖ ‡x¤¡Ö -281
संत ना. भा. -279
सागर चा¹ý¨ŸÖÖ -16,134, 135
साठे अण्णाभाऊ -27, 134
साधू अरुण -28
साने गुरुजी - 41
साने गीता- 24
सावरकर वि. दा. -24
सारंग विलास - 28
सामंत अनंत -28
ÃÖÖ¾ÄŸÖ x¿Ö¾ÄÖ•ÖÞ -25,49, 310
सुखटणकर वि. स. -15, 31, 135
सुमंत नारायण -15, 229
ÃÖ±ú¯Ö£Ö - 310

सुर्वे नारायण - 15
सोनकांबळे प्र. ई. - 281
सोनावणे वाहरु - 229, 230
Æ›¯Ö ×¾Ö. ¾ÖÖ. - 51
हसमनिस द. का. - 134
हळबे लक्ष्मणशास्त्री - 22, 23
ÆÖŸÖकंगणलेकर म. द. -16
होळकर प्रकाश - 15
हर्डिकर विनय - 278
व्हटकर अशोक - 25
व्हटकर नामदेव - 134
ֻ¡Ö´ÖÖ›ï ÃÖ´ÖŸÖß - 28
–ानेश्वर - 310

ड) संदर्भग्रंथ सूची

1) †Ö²Ö¬¸¡ x¾Ö.¾ÖÖ.: 'मराठी कादंबरी प्रदक्षिणा खंड-1',
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, सु.आ. १९७२

2) ¬·Æ›¡ ÃÖ¤Ö : ग्रामीण कथेच्या निमित्ताने संग्रहालय,
साहित्य संमेलन विशेषांक (संपा) वामन विष्णु भट
नोव्हें-अंक

3) कुलकर्णी श्री. मा. : 'कादंबरीची रचना-Ã¾Ö¹¿¯Ö'
उन्मेष प्रकाशन, नागपूर

4) कोत्तापल्ले नागनाथ : ग्रामीण साहित्य आणि शोध,
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र.आ. १९८५

5) खांडगे मंदा, पाटील तानाजी, मोहिते शिवाजीराव : 'ललित रंग',
करवीर प्रकाशन, प.आ.पुणे-2006

6) गवस राजन : 'साहित्य आणि समाज',
¯ÖxŸÖ´ÖÖ प्रकाशन, पुणे

7) गाडगीळ गंगाधर : 'साहित्याचे मानदंड',
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९६२

8) गणोरकर प्रभा डहाके वसंत (संपा); 'वाङ्.मयीन सं-ÖÖ-संकल्पनाकोश,'
भटकळ फाऊंडेशन, मुंबई, आ. १ ली -2001.

9) जाधव रा.ग. : 'वाङ्.मयीन निबंध'
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३री आ.१९८७

10) जोशी लक्ष्मणशास्त्री : आधुनिक मराठी वाङ्.मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी,
दत्ता भगत, चिन्मय प्रकाश औरंगाबाद, प्र.आ. २००८.

11) •ÖÖ¿ÖÖ ÃÖ-ÖÖ : 'कथाः संकल्पना आणि समीक्षा,'
मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ आणि मौज
प्रकाशन गृह, मुंबई.

12) तांबोळी लक्ष्मीकांत : 'ललित लेखनाची व्याप्ती,'
प्रतिष्ठान,ललित गद्य विशेषांक वर्ष २६ वे ५वा अंक१९७९

13) ›Ö. £ÖÖ¸ÖŸÖ Æx¸¿"Ö¦ : 'कादंबरी एक साहित्य प्रकार',
शब्द पब्लिकेशन, १ ली आ. २०१०

14) धोंगडे रमेश व धोंगडे अश्विनी : 'मराठी भाषा आणि शैली'
दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, चौथी आ. २००६.

15) नलगे चंद्रकुमार : 'ग्रामीण साहित्याचा इतिहास'
x¸µÖÖ ¯Öx²»Öकेशन्स, कोल्हापूर.
16) नेमाडे भालचंद्र : 'मराठी कादंबरी : प्रेरणा व स्वरुप',
अनुष्टुभ ÃÖ¯™¡., †ÖŒ™Ö 1980, ¾ÖÂÖ 4 £Ö
अंक २ रा
17) पठारे रंगनाथ : कादंबरी संकल्पना, (संपा) गो.तु.पाटील
अनुष्टुभ.
18) पानतावणे गंगाधर : 'आकाशाच्या दिशेने',
चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.२०१०
19) पाटील गंगाधर : कथनमीमांसा, अनुष्टुभ, दिवाळी अंक १९९१
20) »Ö. ¯ÖÖ™ß»Ö ×¾Ö•ÖµÖ : 'बारोमास, एक अन्वयार्थ'
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. प्र.आ. २०११
21) ±ú»¡ê¾ 3ÖÖ»Ö“Ö¦¡ : ग्रामीण साहित्य : दुखणे आणि गाऱ्हाणे,
वसंत दिवाळी अंक, ऑक्टों.-नोव्हें-1981
22) फडके ना. सी. : 'लघुकथालेखन : मंत्र आणि तंत्र,'
प्रतिमा, पुणे प्रकाशन, पुणे.
23) फडके ना. सी. : 'प्रतिभासाधन',
देशमुख आणि कंपनी, पुणे आ. ७ वी.
24) बापट प्रा.वा. गोडबोले ना. वा.: 'मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास',
लष्कर ग्वालेर, आलीजाह दरबार प्रेस.
25) बांदिवडेकर चंद्रकांत : 'बारोमास : विराट अनुभवाची महाकाव्यीय अभिव्यक्तÖß'
अंतर्नाद, एप्रिल २००५
26) बांदिवडेकर चंद्रकांत : 'मराठी कादंबरीचा इतिहास',
मेहता पब्लिकेशिंग, हाऊस, १ली आ. १९८९
27) ³ÖÖÃÖ»Ö ¤¡.ŸÖÖ. : 'ÃÖÖ×ÆŸµÖÖŸÖß»Ö ¯ÖÖ¤¡x¿Öकता : ग्रामीण साहित्य - एक चिंतन',
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
28) ´Ö¸ÖŠ का. बा. : 'निवडक मराठी समीक्षा', संपादक
गो.मा.पवार, म.द.हातकणंगलेकर
1 »ßß †Ö. x¤»»ßß 1990.
29) »Ö. ´Ö“Ö¸ ¸.¾ÖÖ. : 'सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य', पुणे,
पद्मगंधा प्रकाशन (२०११)

30) >Ö. ´Ö»ÖÖ™ ¾ÖÖÃÖ¤¾Ö : ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा,
स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. डिसें. २००५.
31) यादव आनंद : 'ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव',
मेहता प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.१९८१
32) यादव आनंद : ग्रामीण साहित्य समाज व संस्कृती
प्रकाशन अनिल मेहता, मेहता पब्लिशिंग,
पुणे, प्र.आ.
33) यादव आनंद : 'ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव',
मेहता प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.१९८१
34) प्रा. येळवंडे लक्ष्मीकांत : 'सदानंद देशमुखांच्या कादंबऱ्या : एक आकलन,'
स्मितांजली प्रकाशन, अहमदनगर, १ली आ.२००७
35) डॉ. लिंबाळे शरणकुमार : 'वादंग',
दिलीपराज प्रकाशन, पुणे-2010
36) ¿Ö¾Ö>ì ‡¤´ÖŸÖß : 'मराठी कथा उगम आणि विकास',
ÃÖÖ´ÖµÖÖ पब्लिकेशन प्रा.लि., मुंबई, सु.आ. १९८५
37) सप्रे अविनाश : 'ê¤Ö¤²Ö¸ß-प्रवृत्ती आणि प्रवाह प्रदक्षिणा खंड-2',
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे आ.१ ली १९९१
38) डॉ. सोमण अंजली : 'साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ',
¯ÖxŸÖ´ÖÖ ¯Öकाशन, पुणे प.आ. १९१९
39) डॉ. सार्वेकर कैलास : 'तहान : स्वरुप आणि समीक्षा',
प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्र.आ.२००३
40) हस्तक उषा : 'कादंबरी आणि मराठी कादंबरी,'
साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद १ली आ.१९९३